

महामुनि आदिकवि श्रीवाल्मीकिप्रणीत

श्रीरामायण महाकाव्य

[षष्ठ भाग]-

(६)

सुन्दर-काण्ड

(मराठी अनुवाद घ उपसंहार यांसहित)

संपादक

श्रीपाद दामोदर सातवलेकर,

अभ्यक्ष, स्वाध्याय-मण्डल,

औध, (जि सातारा)

प्रथम आवृत्ति.

शके १८६४, सन १९४२ .

ॐ

मूल्य ४) रु०

मुद्रक आणि प्रकाशक
वसंत श्रीपाद सातवळेकर, B. A.,
भारत मुद्रणालय, अहमदनगर (जि० सातारा.)

सुन्दर-काण्ड.

श्री महाकवि वाल्मीकिप्रणीत रामायण-महाकाव्याच्या खण्डशः प्रकाशनामर्धात्
हा सहावा भाग आहे. या भागामध्ये सर्व सुन्दरकाण्ड आले आहे. याच्या
उपसंहारामध्ये अनेक विषयांचा ऊहापोह केलेला आहे. तो पूर्वाप्रमाणेच वाचकांस
आवडेल, अशी आशा आहे.

औध. }
१९१४२ }

—प्रकाशक.

केलेले राक्षस व राक्षस-सैन्य दिसतें (१-२६) नंतर मादती रावणाच्या अत पुरात प्रवेश करतो (२७-३०)

सर्ग ५, पृ० ५४-५९

चंद्र-शोभा-वर्णन (१-८). मादतीचें लंकावलोकन (९-२२) सीता न दिसल्यामुळे खेद (२३-२७)

सर्ग ६, पृ० ६०-६६

मादतीचा रावणाच्या राजवाड्याजवळ प्रवेश व त्याचें वर्णन (१-१५) या घरावरून त्या घरावर उडी मारून, सर्व लकेला फेरी व शेवटीं रावणाच्या महालात प्रवेश (१६-४५)

सर्ग ७, पृ० ६६-६९

रावणाच्या महालाचें वर्णन (१-१७).

सर्ग ८, पृ० ७०-७१

रावणाचें पुष्पक-विमान व त्याचें वर्णन (१-८)

सर्ग ९, पृ० ७१-८४

रावणाच्या वैभवाचें वर्णन (१-२०) रावणमन्दिरात प्रवेश व तेथील वस्तुजाताचें वर्णन (२१-३२) तेथें अस्ताव्यस्त पडलेल्या स्त्रियाचें वर्णन (३३-७३)

सर्ग १०, पृ० ८४-९३

रावणाच्या शयनगृहात झोपलेल्या इतर स्त्रियांसह निद्रिस्त रावणाचें वर्णन (१-४९) मदोदरास पाहून संतेची शका मारतास येते (५०-५४)

सर्ग ११, पृ० ९३-१०१

सीता नस-याची खात्री (१-६) तेथील पानभूमीचें वर्णन (७-२९) अत पुरातील काहीं भागाचें वर्णन (३०-३६) मादतीस आपण परखादर्शना-चें पाप केले अशा शका व तिचें निवारण (३७-४६) सातेच्या शोधाकरता दुसरीकडे जातो (४७-४९)

सर्ग १२, पृ० १०१-१०५

चार काल सीता न दिसल्यामुळे सीतेविषयी अशुभ शंका मारुतीचे मनांत येते (१-४). स्वकर्तव्याची जाणीव होऊन, तो पुनः शोध करण्यास तयार होतो (५-२६).

सर्ग १३, पृ० १०५-११५

मती पुष्कळ तपास करूनही त्याच्या नजरेस पडत नाही, तेव्हां पुन्हां अशुभ विचार मनात येतात (१-१७). मारुतीचे दुःखद विचार (१८-४५). त्याच्या मनाची अस्वस्थता व त्याचा अगोःस्वनांत प्रवेश (४६-६८).

सर्ग १४, पृ० ११५-१२४

अगोःस्वनाचें वर्णन (१-४१). सीतेची वाट पहात मारुती एका वृक्षावर बसतो (४२-५२).

सर्ग १५, पृ० १२४-१३३

अगोःस्वनाचें वर्णन (१-२०), श्लोकप्रस्त सीतेचे दर्शन (२१-२७), सीतेच्या बल्लालंकाराचें वर्णन (२८-५४).

सर्ग १६, पृ० १३३-१३८

सीतेविषयी मारुतीचे विचार. सीता असल्याची खात्री (१-३२).

सर्ग १७, पृ० १३८-१४४

सीतेभोंवती अमलेच्या राक्षसींचें भयंकर वर्णन (१-१८). सीतावर्णन व मारुतीस रामलक्ष्मणाची अठवण होऊन केलेलें अभिवादन (१९-३२).

सर्ग १८, पृ० १४४-१४९

रावणाचें अनेक स्त्रियांमह पहाटेच्या वेळीं अगोःस्वनांत आगमन (१-३३).

सर्ग १९, पृ १४९-१५३

रावणास पाहून सीतेची भयभीत स्थिति (१-२२).

सर्ग २०, पृ० १५३-१५९

स्वतःच्या वैभवापुढें रामाचा कर्मापणा दाखवून रामावरचें प्रेम मोडून दे,

व माझी भार्या हो, अशा प्रकारचें सतिस उद्देगून रावणाचें भाषण (१-३६)
सर्ग २१, पृ० १५९—१६४

संतेचें रावणास उद्देगून मर्मभेदी व कठोर भाषण (१-३४)

सर्ग २०, पृ० १६५—१७२

रावणाचें स तेशी धमकीचें बोलणें (१-९) देवकन्या सतिस धीर देतात
(१०-१०) पुन्हा संतेचें रावणाशी टीकात्मक भाषण (१३-२०).
रावण पुन्हा नाश करीत, म्हणून सीतेम धमकी देतो (२२-३१) तेथील राक्ष-
सांचें अकळविकाळ स्वरूप रावण त्याचा संतेचें मन वळवियास सांगतो
(३२-३८) रावण परततो (३९-४७)

सर्ग २३, पृ० १७३—१७९

भयंकर राक्षस संतेची समजूत घालून, रावणाची भार्या होणें योग्य आहे,
असे सांगतात (१-२१)

सर्ग २४, पृ० १७९—१८०

राक्षसां द्वियाचा उपदेश व नंतर संतेस भेडसावणें (१-४८)

सर्ग २५, पृ० १८२—१८६

सीत दुःखावेगानें शोक करते राम, लक्ष्मण व काहीं आत याची तिला
आठवण हाते (१-२०)

सर्ग २६, पृ० १८६—१९३

संतेची अव्यत दैन्यवस्था (१-२१) लक्षेविषयी अशुभ वधन
(२२-२६) रामलक्ष्मणाचा आठवण व शोक (२७-४७)

सर्ग २७, पृ० १९३—२०१

रामाचा उत्कर्ष व रावणाचा अध पात याच्यसंबधीं त्रिजटेस पडलेले स्वप्न
(१-४८).

सर्ग २८, पृ० २०१—२०५

जानकी सीता आपल्या जाव चें शोकान्या भारता येवईट करण्यास तयार

होते; पण शंभूटी शुभ शकुन झाल्यामुळे थांबते (१-१९).

सर्ग २९, पृ० २०५-२०६

सीतेस शुभशकुन झाल्यामुळे शोक नाहीसा होऊन, तिचे मूग प्रपुञ्जित होणे (१-८).

सर्ग ३०, पृ० २०६-२१३

सीतेची गांड घेण्याचा विचार (१-१५). पण गांड घेतांच काय अनर्थ होतील, याचा मास्तीने केलेला विचार (१६-४४).

सर्ग ३१, पृ० २१४-२१६

मारुती रघुवंशची स्तुति करतो (१-६). नंतर रामाचा वनवास, सीताहरण, सुग्रीवसैन्य इत्यादि उद्योग मारुती सीतेपुढे करतो. सीता आनंदित होणे घनिला मारुती दिमतो. (७-१८).

सर्ग ३२, पृ० २१७-२१९

सीतेला मारुतीम वचून कराचिन्हा राजम असेल, म्हणून भीति वाटणे व हृदयाची काठनाशालन होणे (१-१५).

सर्ग ३३, पृ० २१९-२२४

मारुती सीतेम तूं मोग ? असा प्रश्न विचारतो (१-१०) सीता ऋण ते मांगते (११-१६) व मांक्षिप्त रीतिनें अथैत्थ्येनून निधे कशा आली, तें सांगते (१७-३१).

सर्ग ३४, पृ० २२४-२३०

सीतेचे मापण ऐकून, रामाचे कुशल व लज्ज्याचा नमस्कार सांगतो. (१-४) सीतेला मारुती हा वैपधारी रावण असा, अशी शंका येते (५-१९). सीतेची शंका जाणून मारुती सीतेशी बोलतो (२०-२७). सी रामाचा दून आहे, असे माणून सीतेस विश्राम ठेवण्यास सांगतो (२८-४०).

सर्ग ३५, पृ० २३०-२४४

मारुती रामकथा सांगून त्याच्या अवयवांचे वर्णन करतो (१-२१). पुन्हा त्या दिवसापर्यंत घडलेला घृतांत थोडक्यांत सांगतो (२२-९०).

सर्ग ३६, पृ० २४४—२५२

मावती आपला विश्वास पटवितो (१-४). सीता त्याच्या पराक्रमाची स्तुति करते (५-१०), रामाविषयी कुशल विचारते (११-३०). भारती रामाचें कुशल सांगतो. सीतेस थोडासा शोक होतो (३१-४६).

सर्ग ३७, पृ० २५२-२६२

सीता भारतीस आणखी प्रश्न विचारते (१-१९) मावती स्वतःच तिला नेण्यास तयार होतो (२०-२९) सीता जाण्यास तयार होत नाही (३०-३२). मावती आपलें सामर्थ्य पटवितो (३३-३७) सीता जाण्यास तयार न होता रामालाच इकडे येऊ दे, म्हणून सांगते (३८-६८)

सर्ग ३८, पृ० २६३-२७३

परपुरुषाला स्पर्श कसा कळू असें म्हणून सीता त्याचेवरोबर जाण्याचें नाकारते (१-५). मावती निरोप घेताना खुणेसाठी वस्तु मागतो (६-१०) सीता चित्रकूटावरील एक प्रसंग खून म्हणून सांगते (११-३४) तिला भडभडून येते (३५-४६). मावतीस खुणेसाठी रत्न देऊन, त्यास निरोप देते (४७-६५) मावती वभिवादन करून, त्याचा स्वीकार करतो (६६-७०)

सर्ग ३९, पृ० २७३-२८२

सीता भारतीस रामाचें मन वळविण्यास सांगते (१-१२). मावती रामाच्या पराक्रमाचें वर्णन करतो (११-१७). सीता भारतीस आणखी काही काळ रहा म्हणून सांगते (१८-३१) भारती सैन्य कसें आणता येईल, तें सांगतो व धीराचें भाषण करतो (३२-५४).

सर्ग ४०, पृ० २८२-२८६

सीता रामास सांगण्याकरिता निरोप देते (१-२१) भारती उड्डाणाची तयारी करितो व उत्तर दिशेस जाण्याचें ठरवितो (२२-२५).

सर्ग ४१, पृ० २८६-२८९

खरा दूत कसा असावा, यासंबंधा मावतीचा विचार (१-१३) नंतर वनाचा विध्वंस (१४-२१).

सर्ग ४०, पृ० २८०-२९६

राक्षसी संतिस हा कोण, अमा प्रश्न विचारतात (१-५). सीता हाहि वेषधारी राजस असावा, असे म्हणते (६-१०) ही चातमी रावणास वळताच तो मोठ-मोठे वीर त्याचे प्रतिबंधाम पाठवितो (११-३०) मारुती अपग कोण हें सांगते (३१-३५). युद्ध सुरू होऊन किंदराचा वध (४१-४४)

सर्ग ४३, पृ० २९६-३००

देवालयाचा विध्वंस (१-४) व मारुतीचा पराक्रम (५-२६).

सर्ग ४४, पृ० ३००-३०३

जंजुमालीचा पराभव (१-२०).

सर्ग ४५, पृ० ३०३-३०६

मारुतीचा पराक्रम व राजस सैन्याची दागादाण. (१-१७)

सर्ग ४६, पृ० ३०६-३१२

दुर्धर, विरूपाक्ष, यूगक्ष, प्रघस, मासकर्ण वगैरे शूर वीरांचा वध (१-४२).

सर्ग ४७, पृ० ३१२-३१९

अक्ष राक्षसावरोर ढंढयुद्धाचा सामना व त्याचा पराभव. (१-४७).

सर्ग ४८, पृ० ३२०-३३०

इन्द्रजितावरोर युद्ध, त्रिधात्राचा पाश व मुक्ता (१-५०) मारुतीला रावणाकडे नेतात (५०-५४), व त्याचें वीळगे ऐकून घेतात (५५-६२)

सर्ग ४९, पृ० ३३०-३३३

रावणाविषयी मारुतीचे विचार (१-३०).

सर्ग ५०, पृ० ३३३-३३६

प्रहस्तानें मारुतीची मर्ष चाकशी केली व मारुतीही मी रामाचा दूत आहे, म्हणून सांगतो (१-१९).

सर्ग ५१, पृ० ३३६-३४३

मारुती रामाची माहिती सांगतो व संतिला आगळेम, हें वरेवर नाहीं, असें

सागतो. तसेच रामाचा पराक्रम वर्णितो (१-४४) रावण मारुतीच्या वधाची आज्ञा देतो (४५-४६)

सर्ग ५२, पृ० ३४३-३४७

विभीषण रावणास, इतला मारणे बरें न हीं, असें सांगतो (१-२४). रावणस तें पटतें (२५)

सर्ग ५३, पृ० ३४७-३५३

रावण मारुतीला अन्य शिक्षा ठेठावितो (१-१०). राक्षस मरुतीचें शेषूट पेटवून गावातून धिंड काढतात सीतेला वार्डट वाटतें (११-४१).

सर्ग ५४, पृ० ३५४-३६१

मारुती लंका जाळण्याचा विचार करून, आगी लावण्यास सुरवात करते (१-२०) आगीमुळे गोंधळ (२१-४४) मारुती समुद्रात आपले शेषूट विखवितो (४४-५०)

सर्ग ५५, पृ० ३६१-३६७

मारुती लंका जाळण्यासहल पश्चात्ताप करतो व कदाचित् सीता तर जळाली नसेल ना असा विचार करतो (१-२६) सीता सुखरूप असल्याची बातमी येते (२७-३५)

सर्ग ५६, पृ० ३६७-३७५

मारुती सीतेची गाठ घेतो (१-२). सीता-मारुती यांचें संभाषण (३-२१). मारुती परत येण्याकरता निघतो व आकाशात उड्याण करतो (२२-५१)

सर्ग ५७, पृ० ३७५-३८३

उड्याणवर्णन (१-१६) जाम्बवान अपल्या सर्प वानराना हाक मारतो (१७-२७) मारुती महेंद्रपर्वतावर उतरतो (२८-३२) मारुती लंकेतील हकीकत सांगतो (३३-४९) इतर संभाषण (५०-५४)

सर्ग ५८, पृ० ३८३-४०७

मारुतीचें प्रव सवर्णन (१-४५). लंकेतील मद्रिता व त्याच्या कर्त्यांच अ हावा (१४६-१६९)

सर्ग ५९, पृ० ४०८—४१२

माद्री रावगाच्या रंशची कल्पना देऊन, सीतेची स्थिति वर्णन करतो (१—३३).

सर्ग ६०, पृ० ४१३—४१६

अंगदाचे पराक्रमाला साजेशे बोलणे व माद्रीचे अभिनंदन (१—२०)

सर्ग ६१, पृ० ४१६—४२०

माद्रीसह सर्व वीर मनुवनात येत त (१—२०)

सर्ग ६२ पृ० ४२०—४२६

तेथे मधु पिऊन मत्त होतात (१—२०). दधिमुख व अंगद यांची गरामारी होते व ते सर्व सुग्रीवाकडे येतात (२१—३९).

सर्ग ६३, पृ० ४२६—४३१

सुग्रीवास नमन व्हाव वनपल सर्व हर्षाकृत सांगतात (१—१२). लक्ष्मण सुग्रीवाकडून सर्व हर्षागत समजाऊन घेतो (१३—३३).

सर्ग ६४, पृ० ४३१—४३७

दधिमुख अंगदाची समजूत घालतो (१—१२). सुग्रीव रामास कार्यसिद्धि झाली असावी, असे सांगतो (२३—३७). इतक्यात सर्व वानर रामाकडे येत त (३८—४५).

सर्ग ६५, पृ० ४३७—४४२

राम त्यांना प्रश्न विचारतो व माद्री हर्षागत सांगू लागतो (१—२१). एण म्दणून दिलेला चूडामणि रामाला देऊन सर्व सुग. पटवितो (२२—२७).

सर्ग ६६, पृ० ४४२—४४४

सीतेच्या कांदी अठवणी होऊन राम शोक करतो (१—१६).

सर्ग ६७, पृ० ४४४—४५१

माद्री रामास सीतादेवने सांगितलेला प्रसंग (काण्डपञ्च) उगधा

तसा सागतो (१-१८). तसेंच सातेचा व मास्तीचा झालेला संवाद रामास कथन करतो (१९-४४).

सर्ग ६८, पृ० ४५१-४५५

सीता व मास्ती याचा अशोकवनात झालेला संवाद मास्ती रामास सागतो (१-२९).

(२)

सुंदरकाण्डाच्या

निरीक्षणाची सूची.

रावणाची लंका, पृ० ४५७

सिलोन-लंका [४५७] आस्ट्रेलिया-लंका [४५८]. सुंदरकाण्ड की सुन्दकाण्ड ? [४६०]. पूर्व कथेचें अनुसंधान [४६१]. मैनाक पर्वत [४६२] सुरसा वेंण असवी [४६३] सिंहिका [४६३] मास्तीचा वायुमार्ग [४६४].

सागरांतील लंका, पृ० ४६४

लंकेचा विचार [४६८]. विद्याधराची धादल [४७०]. रामेश्वर व लंका [४७२]. सिंहिका राक्षसीचा वध [४७३] न शक्ता प्रवास [४७४]

लंकानगरी, पृ० ४७४

मास्तीची चिन्ता [४७४] वेपान्तर करून प्रवेश [४७६] निशाचर [४७९]. रात्रभर दिवे जळत असत [४७९] आढमार्गानें प्रवेश [४८२]. लंकेतील वेद-घोष [४८३] चवाठ्यावर राक्षस [४८४]. रावणाचें शयनगृह [४८४] रावणाचे उद्यन [४८५]. रावणाच्या स्त्रिया [४८६]. रावणाचें छत्र [४८७] एक धार्मिक शंका [४८८]. सीता मेली की काय ? [४८९]. कडक सैनिकशिस्त [४९०].

सीतेचें काय झालें असेल [४९०]. सीता संध्या करण्यासाठी येईल [४९१]. उत्साह हें यशाचें मूल आहे [४९१]. सीता कशी दिसली [४९२]. चक्रवाकी [४९३]. एक वेणी [४९४]. राक्षसांचा धर्म [४९५]. सीतेची समजूत [४९६]. सीतेचें रावणाला उत्तर [४९७]. निःकुम्भलादेवी [५००]. सीतेचें शेवटचें उत्तर [५०१]. रावण सीतेस मारावयास धांवतो [५०१]. स्वप्रावर विधास [५०३]. सीता जीव देण्याची तयारी करते [५०५]. शुभ शकुन [५०६]. पहाटेच्या वेळीं भेट [५०६]. मारुतीचा विचार [५०६]. मायेचा प्रश्न [५०७]. दूतकार्य [५०८]. मारुतीचा उगम [५०८].

रामाचें वर्णन, पृ० ५१०

राम यजुर्वेदी होता [५१०]. मारुतीचा परिचय [५११]. राम मांस खात नाही [५२४]. बिभीषणाचा प्रश्न [५१४]. मारुतीची तयारी [५१७]. सीतेचा निरोप [५१८]. कांही तरी पराक्रम करून जावें, बागेचा विध्वंस [५१९]. रावणाच्या मनांत शंका होती [५२४]. मारुती व रावण यांची भेट [५२५]. मारुतीचें भाषण [५२५]. दूत अवध्य आहे. [५२८]. लंकादहन [५२९]. लंकेतील हाहाकार [५२९-५३३].

स्त्रियांच्या अवयवांचें वर्णन, पृ० ५३३

केंसांचें वर्णन, [५३३]. मुखाचें वर्णन [५३३] डोळ्याचें वर्णन [५३४]. हातांचें वर्णन [५३४]. ओठांचें वर्णन [५३४]. कण्ठाचे वर्णन [५३५]. स्तनांचे वर्णन [५३५]. कमरेचें वर्णन [५३५]. जांघांचें वर्णन [५३५]

धराखेहा शब्दावर विचार, पृ० ५३६-५३८

वाल्मीकीचा परिचय, पृ० ५३९

वाल्मीकीचें मूळचें नांव अमिशर्मा असून, तो ब्राह्मणच होता. त्याचा धंदा मात्र काहीं दिवस लुटालुटीचा होता [५३९] सप्तशोची गाठ [५३९]. अग्नि ऋषींचा उपदेश व शिष्य म्हणून स्वीकार [५३९]. वाल्मीकि नांवाचा इतिहास, वाल्मीकेश्वराची उत्पत्ति [५४०].

कण्चा मुलगा वाल्मीकि, पृ० ५४०

महर्षीत्या प्रसादाने वाल्मीकीचा प्रसिद्धि [५४०]. प्राचेतम् वाल्मीकि,
रामान्तर हलैला वाल्मीकि, चौविसाव्या युगातील व्यास वाल्मीकि, एक व्यक्-
रणकर्ता आचार्य (विसर्ग संधीचे) नियम सांगणारा वाल्मीकि [५४२].
वाल्मीकीचे इतर ग्रंथ [५४२].

हनुमानाचें उद्घाण (सुंदर ल. १ अं ८१)

श्रीमहामुनि-वाल्मीकि-प्रणीतं

श्री रामायणम् ।

सुन्दरकाण्डम् ।

ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुर्कपणः ।	
इयं पद्मन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि	१
दुष्करं निष्प्रतिद्वन्द्वं चिकीर्षन्कर्म वानरः ।	
समुद्रप्रशिरोप्रायो गवां पतिरिवावभा	२
अथ वैदूर्यवर्णेषु शाङ्गलेषु महाबलः ।	
धरिः मलिलकल्पेषु विचचार यथासुरम्	३
द्विजान्विद्रासयन्धीमानुरसा पादपान्हरन् ।	
सृगांश्च सुवहान्निघ्नन्प्रयुद्ध इव केसरी	४

रावणाने चेन्न नेलेल्या सानेचे वसतिस्थान शोधून काढ्याकरिता शत्रु-
नाशरु हनुमानाने चारण ज्या मार्गाने मंचार करीत अमलात, त्या उंच मार्गाने
जाण्याचे मनात अणलें. ज्याचे ममत्क आणि कंठ ही उन्नत आहेत, असा तो,
दुष्कर आणि उदात जेणाबंदी साहाय्य होय चा संभव नाही असे काय
कण्ठ्याम मिद्ध शालेला व नर धिप्पाड बलाप्रमाणे शोभूं लागला. प्रथमतः वैदूर्य-
वर्णामारग्या ज्याचा रंग आहे, अशा कोमल नृगयुक्त आणि म्हणूनच जलाप्रमाणे
चुटु अगठेच्या प्रदंशवन्न तो महाबलाला धैर्यवान् हनुमान् सुगने मंचार करूं
लागला. (१-३)

जाना जाता तो बुद्धिमान् हनुमान् पश्याना भय उच्यन्न इत्तं लागला, वधः-
स्थान्या योगाने वृक्ष बरोबर घेऊन जाऊ लागला आणि पूर्ण वाट झाल्या

नीललोहितमाञ्जिष्टपद्मवर्णैः सितासितैः ।	
स्वभावसिद्धैर्विमलैर्धातुभिः समलंकृतम्	५
कामरूपिभिराविष्टमभीक्ष्णं सपरिच्छदैः ।	
यक्षकिंनरगन्धर्वैर्देवकल्पैः सपन्नगैः	६
स तस्य गिरिवर्यस्य तले नागवरायुते ।	
तिष्ठन्कपिवरस्तत्र हृदे नाग इवावभौ	७
स सूर्याय महेन्द्राय पचनाय स्वयंभुवे ।	
भूतेभ्यश्चाञ्जलिं कृत्वा चकार गमने मतिम्	८
अञ्जलिं प्रादमुखं कुर्वन्पवनायात्मयोनये ।	
ततो हि ववृधे गन्तु दक्षिणो दक्षिणां दिशम्	९
प्लवंगप्रवरैर्दंष्ट्रः प्लवने कृतनिश्चयः ।	
ववृधे रामवृद्धवर्थ्य समुद्र इव पर्वसु	१०
निष्प्रमाणशरीरः संल्लिलहृयिपुरर्णवम् ।	

सिंहाप्रमाणे असह्य नृगाद्या वध करु लागला नील, आरक्त, गुलाबी, शुभ्र, कृष्ण आणि पद्मरतुल्य रंगाच्या स्वतः सिद्ध निर्मल धातूच्या योगाने अलंकृत असून, स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे रूप धारण करणारे आणि परिवारासह असलेले असे देवतुल्य यक्ष, किन्नर, गधर्व आणि पन्नग यानी वारवार सेवित असा एक सपाट प्रदेश त्या श्रेष्ठ पर्वतावर दनुमानाला जाता जाता लागला. तेव्हा सर्वत्र उत्तमोत्तम गजानी युक्त असलेल्या त्या श्रेष्ठ पर्वताच्या सपाट माथ्यावर तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् उभा राहिला असता डोहामध्ये उभ्या असलेल्या गजाप्रमाणे तो शोभू लागला (४-७)

(रया प्रदेशावर गेल्यानंतर) प्रथमतः सूर्य, इंद्र, वयु, ब्रह्मदेव आणि इतर-ही भूत याना हात जोडून, नंतर त्याने शुद्धे जाण्याचें मनात आणले. पूर्वाभिमुख होऊन स्वतःचा जनक जो वायु त्याला उद्देशून हनुमानाने हात जोडले आणि नंतर तो कुशल हनुमान् दक्षिणदिशेत नमस्कारिता रुद्धिगत झाला व नर रचाला पहात आहोत आणि ज्यान समुद्रातून पोहून जाण्याचा निश्चय केला आहे, असा तो हनुमान् पर्वदेवर्षी रुद्धिगत होणाऱ्या समुद्राप्रमाणे रामाचा अभ्युदया-

बाहुभ्यां पीडयामास चरणाभ्यां च पर्वतम्	११
स चचालाचलञ्चाशु मुहुर्ते कपिपीडित ।	
तरुणां पुष्पिताग्राणां सर्वं पुष्पमशातयत्	१२
तेन पादपमुक्तेन पुष्पौघेण सुगन्धिना ।	
सर्वतः स वृतः शैलो यमो पुष्पमयो यथा	१३
तेन चोत्तमवीर्येण पीड्यमानः स पर्वतः ।	
सालिलं संप्रसुञ्चाय मदमत्त इव द्विपः	१४
पीड्यमानस्तु बलिना महेन्द्रस्तेन पर्वतः ।	
रीतीर्निर्निर्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः	१५
मुमोच च शिलाः शैलो विशालां समनःशिलाः ।	
मध्यमेनार्चिषा जुष्टो घूमराजिरिवानलः	१६

वरिणा वृद्धिगत झाला सारास, तो वानर प्रचट गरीर धारण करन समुद्र उधन करण्यास प्रवृत्त झाला व हातानी व पावानी त्या पर्वताला पीडा देऊ लागला. (८-११)

याप्रमाणे समुद्र उधन करण्यास तयार झाल्यामुळे हनुमानाच्या अगात नवेशाच्या संचार झाला म्हणून संचार करित असतानाच तो पर्वत पाडित होऊन कवाएरी धणभर हाळू लागला आणि प्रफुटित वृक्षावरील सर्वहा पुष्पे त्या पर्वताने एका क्षणात पाहून टाकलीं याप्रमाणे वक्षावहन सुग्रीं पुष्पाच्या राशी बान्याने चोहोंकडे पसरल्या आणि सर्व बाजूनी तो पर्वत पुष्पाच्या योगाने ध्यास होऊन पुष्पमयच तिसू लागला, बलाट्य हनुमानाच्या योगाने तो पर्वत दबू लागला आणि मत्त गताच्या गटस्थलानून ज्याप्रमाणे मदाचा साव होऊ लागतो, याप्रमाणे त्या पर्वतातून पाणी बाहू लागले त्या बलाट्य हनुमानाच्या योगाने तो पर्वत जेव्हा दडपून जाऊ लागला, तेव्हा पतनार्ण, टुप्पावण आणि श्वेतवर्ण त्र्यप्रसह त्यातून जिघू लागले हनुमानाच्या दडपण मुळे पीडित होऊ लागलेल्या त्या पर्वतापासून मन गिऱ्हेमह माठमोत्रा विमतीर्ण गिरा बाहेर पडू लागल्या आणि मध्यमगीं उवातेन युक्त अमले या अमाश्या टुरा वा लोकासारखा तो दिमू र गला (१०-१६)

हरिणा पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्वतः ।	
गुहाविष्टानि सत्त्वानि विनेदुर्विकृतैः स्वैः	१७
स महान्सत्त्वसंनादः शैलपीडानिमित्तजः ।	
पृथिवीं पूरयामास दिशश्चोपवनानि च	१८
शिरोभिः पृथुभिर्नागा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणैः ।	
वमन्तः पाचकं घोरं ददंशुर्दशनैः शिलाः	१९
तास्तदा सविपैर्दष्टाः कुपितैस्त्तैर्महाशिला ।	
ज्ज्वलः पायकोद्दीप्ता विभिदुश्च सहस्रधा	२०
यानि त्र्यौपद्यजालानि तस्मिञ्जातानि पर्वते ।	
विपघ्नान्यपि नागानां न शेकुः शमितुं विषम्	२१
भिद्यतेऽयं गिरिर्भूतैरिति मत्वा तपस्विनः ।	
शस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैः सह	२२
पानभूमिगतं हित्वा हैममासनभाजनम् ।	
पाशाणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान्	२३

हनुमानमुळे पर्वताला पीडा होऊ लागली आणि तशी त्या पर्वतावर चोंडा वटे गुहातून असलेल्या प्राण्यांमध्ये पीडा होऊ लागली आणि तेही कठोर शब्द करून ओरडू लागले पर्वताला पीडा होऊ लागल्यामुळे एखादी थपदना याप्रमाणे प्रचट गर्जना केली व त्या ध्वनीने दिशा आणि उपवनं यासह सर्व पृथ्वी दुमदुमून गेली ग्गष्ट स्वस्तिक चिह्ने असलेल्या विंगल मस्तकातून नग भयकर अन्न बाहेर पाडू लागले आणि टानाने शिल ना दश करू लागले याप्रमाणे क्रुद्ध झालेल्या विदारी नागानी नोठमं ज्या शिलाना दश केला असता, ज्या शिलाह अग्नीत्या योगाने प्रदात हेऊन जळू लागत्या व त्याचे हजारो तुकडे तुकडे होऊ लागले त्या पर्वतावर असलेल्या विपन्न वनस्पतीसुद्धा नागांचे विष घालविण्यास समर्थ झाल्या नाहान महाभूते या पर्वताचे तुकडे तुकडे उडवीत आहेत असे मनजून तपस्वी फार प्रसन्न झाले आणि विद्याधरही आपल्या स्त्रीगणांसह पर्वतावरून अशमनमार्गेने निघून गेले (१७-२३)

पानभूमिपर अंगलेया मन्वाची वासने, सुवर्णात्रे, रत्न त्रिकणी अग

लेहानुच्चायचान्भक्ष्यान्मांसानि विविधानि च ।

आर्षमाणि च चर्माणि खड्गांश्च कनकत्सरन् २४

कृतकण्ठगुणाः श्रौवा रक्तमाल्यानुलेपनाः ।

रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे २५

हारनूपुरकेयूरपरिहार्यधराः स्त्रियः ।

विसिताः ससितास्तस्थुराकाशे रमणैः सह २६

एष पर्वतसंकाशो हनूमान्मारुतात्मजः ।

तितीर्षति महावेगः समुद्रं धरुणालयम् २७

रामार्थं वानरार्थं च चिकीर्षन्कर्म दुष्करम् ।

समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं प्राप्तमिच्छति २८

इति विद्याधरा वाचः ध्रुत्वा तेषां तपस्विनाम् ।

तमप्रमेयं दृष्टुः पर्वते वानरर्षभम् २९

मोठी मोठी मूत्यवान् भाटी सुवर्णाची उदरपात्रे, नाना प्रकारचे लेप व मस्य पदार्थ, नाना प्रकारची मासे, वपमचर्मान्या तयार केलेल्या डाळी आणि नेन्यान्या मुठी लावलेल्या तरवारी, हा सर्व टाऊन देऊन ते कंठामये माला मारण केलेले, रंगीबेरंगी फुले व उद्या शरिरावर अमलेले आणि कमलतुन्य नेत्रानीयुक्त ते चलवान् विद्याधर आकाशमार्गाने चालते झाले तेव्हा चंद्रहार, तौरण्या, वाज्रयंद, मोट वर्गरे अलंकार धारण केलेल्या, न्मितमुखी विद्याधर-श्रियाही एकाएकी विस्मयचकित झाल्या आणि आकाशामध्ये आपआपच्या पतीच्या शेजारी जाऊन उभ्या राहिल्या. (२३-२९)

असो. “ हा महावेगवान् व पर्वतप्राय बापुपुत्र हनुमान् वरुणाचें निवासस्थान झालेल्या समुद्राला उरंघून जाण्यास उद्युक्त झाला आहे. साराश रामाशरिता आणि वानराशरिता दुष्कर कर्म करण्यास उद्युक्त झालेला हा हनुमान् कोणासही जाण्यास बसक्य असलेल्या समुद्राच्या पतीकडच्या तीराला जाण्याची इच्छा करीत आहे ” अशा प्रकारचा आकाशामध्ये संचार करणाऱ्या तपस्व्याची भाषणे कानावर आली, तेव्हा विद्याधर साली पाहूं लागले, तो त्या पर्वतावर असलेला तो अतर्क्य देह धारण करणारा वानरभेष्ट त्याच्या दृष्टीस पडला. (२७-२९)

दुधुवे च स रोमाणे चकम्पे चानलोपमः ।	
ननाद च महानादं सुमहानिव तोयदः	३०
आनुपूर्व्या च वृत्तं तल्लाङ्गूलं लोमभिश्चितम् ।	
उत्पतिप्यन्विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम्	३१
तस्य लाङ्गूलमाविद्धमतिवेगस्य पृष्ठतः ।	
ददशे गस्टडेनेव हियमाणो महोरगः	३२
वाह संस्तम्भयामास महापरिघसंनिभौ ।	
आससाद कपिः कट्यां चरणौ संचुकोच च	३३
संहृत्य च भुजौ श्रीमांस्तथैव च शिरोधराम् ।	
तेजः सत्त्वं तथा वीर्यमाविधेश स वीर्यवान्	३४
मार्गमालोकयन्दूरादूर्ध्वप्रणिहितेक्षणः ।	
ररोध हृदये प्राणानाकाशमवलोकयन्	३५

अप्रितृष्य तेज पुत्र असलेल्या त्या हनुमानाने आपले अग हातून रोम हातू-
विले आणि प्रचंड मेघाप्रमाणे मोठी गर्जनाहा केली व आरंभापासून एकसारखे
गोल आणि रोमानी व्याप्त असलेले आपले शेषूट, पक्षिराज गरुड ज्याप्रमाणे
सर्पाळा वरचेवर उचलून खाली टाकीत असतो, त्याप्रमाणे, वारंवार उचलून
भूमावर आपटू लागला याप्रमाणे त्याचे तें पृष्ठभाग असलेले अत्यंत भयंकर
शेषूट वारंवार भूमावर आदळू लागले, तेहा ते गरुडाच्या तावडीत तपडलेल्या
मोट्या भुजंगाप्रमाणे दिम् लागल अशा रीतीने शेषूट खालीतर के-यानंतर
मोठमोट्या आडसरासारखे असलेले विशाल हात त्या हनुमान् वानराने पर्वतावर
ठेविले आणि वर अवसान घेतल्यामुळे कटिप्रदेशाचे ठिकाणी कृश बनून त्याने
आपले पाय संकुचित केले नंतर त्या बल व्य हनुमान ने खाद्याजवळ आपले हात
संकुचित करून कंठप्रदेशाचे ठिकाणी मानही संकुचित केली आणि नंतर आपल्या
शिंगी अक्षरेले तेज, शरीर बल आणि पराक्रम ही सर्व काही त्याने एकत्रित
केली (३०-३४)

नंतर दूरचा मार्ग अवलोकून करण्याकरिता त्याने आपली गटि थोडी वर केली
आणि आकाशाकडे पहात पहात हृदयाम ये प्रणवायुचा निरोध केल्या नंतर

पद्भ्यां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः ।	
निरुच्य कर्णां हनुमानुत्पतिप्यन्महाबलः	३६
वानरान्वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।	
यथा राघवनिर्मुक्तः शरः श्वसनविक्रमः	३७
गच्छेत्तद्वद्रमिप्यामि लङ्कां रावणपालिताम् ।	
न हि द्रक्ष्यामि यदि तां लङ्कायां जनकात्मजाम्	३८
अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम् ।	
यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्यामि कृतश्रमः	३९
बद्ध्वा राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम् ।	
सर्वथा कृतकार्योऽहमेप्यामि सह सीतया	४०
आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पाद्य सरावणाम् ।	
एवमुक्त्वा तु हनुमान्वानरो वानरोत्तमः	४१
उत्पताताथ वेगेन वेगवानविचारयन् ।	
सुपर्णमिव चात्मानं मेने स कपिकुञ्जरः	४२
समुत्पतति वेगात्तु वेगात्ते नगरोहिणः ।	

पर्वतावर पाय घट्ट ठेऊन व कान संशुचित करून उडी मारण्यास तयार झालेला तो महाबलाढ्य कपिराज वानरश्रेष्ठ हनुमान् वानराना म्हणाला, “ ज्याप्रमाण रामाने सौडलेला चाण वायुगतीने जाईल, त्याप्रमाणे मी, रावणाने संरक्षण केलेल्या लंका नगरीमध्ये जाईन आणि लंकेमध्ये जर ती जनककन्या सीता माझ्या दृष्टीस पडली नाही, तर त्याच वेगाने मी स्वर्गाला चालता होईन; परंतु असा प्रयत्न करून जर स्वर्गातही सीता माझ्या दृष्टीस पडली नाही, तर राक्षमराज रावणाला मी बाधून आणीन आणि सर्वस्वी कृतकार्य होऊन मी सीतेसह परत येईन अथवा रावणासह लंकाच उचटून घेऊन येईन ” (३५-४१)

याप्रमाणे वानराना सांगून तो कपिश्रेष्ठ व वेगवान् हनुमान् दुसरें-तिसरें काहीएक मनामध्ये न आणिता वेगाने उडाला आणि तो कपिश्रेष्ठ स्वतःला उडवून बरण्यात श्रेष्ठ अशा गरुडाप्रमाणे मानूं लागला. हनुमान् वेगाने उडवून वरूं लागला, तेव्हा त्याच्या त्या वेगामुळे त्या पर्वतावरील वृक्षही आपआपच्या

संहृत्य विटपान्सर्वान्समुत्पेतुः समन्ततः	४३
न मत्तकोयष्टिभकान्पादपान्पुष्पशालिनः ।	
उद्धहन्नूरुवेगेन जगाम विमलऽम्बरे	४४
ऊरुवेगोत्थिता वृक्षा मुहूर्तं कपिमन्वयुः ।	
प्रस्थितं दीर्घमध्वानं स्ववन्धुमिव बान्धवाः	४५
तमूर्खेगोन्मथिताः सालाश्चान्ये नगोत्तमाः ।	
अनुजग्मुर्हन्मन्तं सैन्या इव महीपतिम्	४६
सुपुष्पिताग्रैर्वहुभिः पादपैरन्वितः कपिः ।	
हनुमान्पर्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः	४७
सारयन्तोऽथ ये वृक्षा न्यमज्जल्लवणान्मसि ।	
भयाद्रिव महेन्द्रस्य पर्वता वरुणालये	४८
रु नानाकुसुमैः कीर्णैः कपिः साङ्कुरकोरकैः ।	
शुशुभे भेघसंकाशः खद्योतैरिव पर्वतः	४९

सर्व शाखा एकत्र बहून सर्व वाजुना उद्गूण करू लागले. याप्रमाणे मत्त टिष्टिम पश्यानी युक्त अगलेले प्रफुल्लित उच्च आपल्या प्रचंड वेगाने बरोबर नेत नेत निमल आकाशामध्ये हनुमानाने उद्गूण केलें हनुमानान्या माट्याच्या वेगामुळे जमीन उखळून बाहेर निघालेले वृक्ष एक मुहूर्तपर्यंत, दूर प्रदेशाला निघालेल्या आपल्या बहूच्या मागोमाग ज्याप्रमाणे बाधव जात अमतात, त्याप्रमाणे त्याच्या मागोमाग गेले अथवा राजाच्या मागोमाग ज्याप्रमाणे सैन्ये जातात, त्याप्रमाणे माट्याच्या वेगामुळे उपटून बाहेर आलेले साल व इतरहा मोठेमोठे वृक्ष त्या हनुमानान्या मागोमाग चालते झाले (४१-४६)

याप्रमाणे उद्गूट रीतीने ज्याच्या अग्रशाखा प्रफुल्लित झाल्या आहेत, असे अमल्य वृक्ष हनुमानान्या बरोबर चालू लागले अमता पर्वतावृत्ति वनलेल्या त्या हनुमानाची मुद्रा आश्चर्यकारक दिसू लागली. जे वाही जड जड वृक्ष होते, ते नेवटे शक्यपर्यंत त्याचे बरोबर न जाता, इद्रान्या भीतीमुळे समुद्रात बुडून जाणाऱ्या पर्वताप्रमाणे, जाता जाता वरुणालयरूप समुद्रात पडून बुडून गेले बऱ्याच किंचित उमळलेली पुत्रे, तगीच पूर्णरूपे विकारात पावलेला पुत्र्ये यांनी व्याप्त

विमुक्तास्तस्य वेगेन मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः ।	
व्यवशीर्यन्त सलिले निवृत्ताः सुहृदो यथा	५०
लघुत्वेनोपपन्नं तद्विचित्रं सागरेऽपतत् ।	
द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम्	५१
पुष्पाद्येण सुगन्धेन नानावर्णेन वानरः ।	
यमौ मेघ इवोद्यन्वै विद्युद्गणविभूषितः	५२
तस्य वेगसमुद्भूतैः पुष्पैस्तोयमदृश्यत ।	
ताराभिरिव रामाभिरुदिताभिरिवाम्बरम्	५३
नस्याम्बरगतौ बाहू दृदशाने प्रसारितौ ।	
पर्वताग्राहिनिष्क्रान्तौ पञ्चास्याविद्य पद्मगौ	५४
पिधन्निव यमौ चापि सोमिंजालं महार्णवम् ।	
पिपासुरिव चाक्रान्तं दृदशे से महाकपिः	५५

इलेला तो मेघनुस्य हनुमान्, काजव्यानी द्याप्त इलेल्या पर्वतामारग्या शोभूं लागला आणि त्याच्या वेगाच्या तडाग्यातून ते प्रफुल्लित वृक्ष सुटल्यावर, मिनाला पोचविण्याकरिता बरोबर गेलेले इतर मित्र ज्याप्रमाणे मध्ये जलप्रवाह आला अन्ता परत फिरतात त्याप्रमाणे, समुद्राचे उदक मध्यंतरी आल्याबरोबर आपली पुष्पे टाडून देऊन उदकामध्ये गडप झाले. वानराच्या वेगवायूने वृक्षापासून सुटलेली नानाप्रकारची अडून पुष्पे पारच हलकी असल्यामुळे ती मात्र सागरावरच पडून राहिली. (४७—५१)

तो दृष्टान करणारा हनुमान् नाना प्रकारच्या सुगांधी पुष्पसमुदायामुळे विद्युद्गणविभूषित मेघाप्रमाणे दिसूं लागला आणि त्याच्या वेगामुळे वृक्षावरून पडलेल्या पुष्पांनी आच्छादित झालेलें तें समुद्राचें उदक, उदय पावलेल्या रत्नगंधी तान्यामुळे जसे आकाश शोभूं लागतें तसे शोभूं लागले. हनुमानाने दृष्टान केव्यावर त्याचे आकाशामध्ये अमथेले व बोटे पसरलेले हात पर्वत-शिखरापासून निघालेल्या पंचमुखी नागाप्रमाणे दिसूं लागले. (५२—५४)

अन्तरिक्षामध्ये गेलेला तो महानपि हनुमान् अधोमुख झाला अमता तरंग-समुदायांनी भरलेला महासागरच पिऊन टाकण्यास उद्युक्त झाल्यासारखा दिसे

तस्य विद्युत्प्रभाकारे वायुमार्गानुसारिणः ।	
नयने विप्रकाशेते पर्वतस्थाविवानलौ	५६
पिङ्गं पिङ्गाक्षमुखस्य बृहती परिमण्डले ।	
चक्षुषी संप्रकाशेते चन्द्रसूर्याविव स्थिनौ	५७
मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रमावभौ ।	
सध्यया समाभिस्पृष्टं यथा स्यात्सूर्यमण्डलम्	५८
लाङ्गूलं च समाविद्धं श्लवमानस्य शोभते ।	
जम्बरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवोच्छ्रितम्	५९
लाङ्गूलचक्रो हनुमान्कृद्दंष्ट्रोनिलात्मज ।	
व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेषीव भास्वरः	६०
स्फिग्देशेनातिताम्रेण रराज स महाकपिः ।	
महता दारितेनेव गिरिगैरिकधातुना	६१
तस्य वानरसिंहस्य ह्यप्रमानस्य सागरम् ।	

आग्नि ऊर्ध्वमुख इत्या असता अकाशच गट करण्यच्या वेतात अस्य सारखा भासे आकाशमार्गाने संचार करणाया त्या हनुमानाचे विनेप्रमा तेजस्वी असलेले नेत्र म्हणजे पर्वतावर लागलेले दोन वणवेच ही कथ, अम् भामूं लागले आसपास प्रभामडलाने युक्त असलेले त्या कपिश्रेष्ठ हनुमानच पिंगट वर्णाचे प्रचंड डोळे आकाशात असलेले चंद्र-सूर्यच का काय, असे दिग् लागले सधिकलान अकाशाने युक्त अमलेले सूर्यमंडल ज्याप्रमाणे लाल दिग् लागते, त्याप्रमाणे लाल नासिकेच्या योगाने त्याच मुखही ताम्रवर्ण दिग् लागले तो वायुपुत्र हनुमान अकाशामध्ये उडण करित असताना अग्रभागा आकड बघून उभारलेले त्यांच पुच्छ अतीरिक्षात उभारलेल्या इद्रवनाप्रमाणे शामू लागले पुच्छमडलाने आणि शुक्रवर्ण दण्णी युक्त असलेला तो महाबुद्धिमान वायुपुत्र हनुमान् सूर्यासारखा तेजस्वी दिग् लागला सार्णातून काढलेल्या गैरिक धातूचा विशाल शिलेने ज्याप्रमाणे एसादा पर्वत दिसत असतो, त्याप्रमाणे अयत ताम्रवर्ण असल्या दुग्गाच्या योगाने तो महाकपि हनुमान् शोभू लागला, (५५-६१)

कक्षान्तरगतो वायुर्जामृत इव गर्जति	६२
खे यथा निपतत्युल्का उत्तरान्ताद्विनिःसृता ।	•
दृश्यते सानुबन्धा च तथा स कपिकुञ्जरः	६३
पतत्पतङ्गसंकाशो व्यायतः शुशुभे कपिः ।	
प्रवृद्ध इव मातङ्गः कक्ष्यया वध्यमानया	६४
उपरिष्ठाच्छरीरेण छायया चावगाढया ।	
सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत्तदा कपिः	६५
यं यं देशं समुद्रस्य जंगाम स महाकपिः ।	
स तु तस्याङ्गवेगेन सोन्माद इव लक्ष्यते	६६
सागरस्योर्मिजालानामुरसा शैलवर्षणा ।	
अभिघ्नंस्तु महावेगः पुप्सुषे स महाकपिः	६७
कपिवातश्च यलवान्मेघवातश्च निर्गतः ।	
सागरं भीमनिर्हादं कम्पयानासतुर्भृशम्	६८

तो वानरधेष्ट हनुमान समुद्र उलंघन करुं लागला, तेव्हा त्याच्या कात्तामध्ये सापडलेला वायु मेघाप्रमाणे गर्जना करुं लागला. आकाशांत उत्तर दिशेकडून निघालेली व इतर लहान लहान उत्तरीनी व्याप्त झालेली उत्तका ज्याप्रमाणे पडता-पडता दृष्टास पडते, त्याप्रमाणे तो वानर दिग्गुं लागला. पूर्ण वाड झालेला गज मध्यमार्गी दोरीने बाधल्यामुळे जसा शोभुं लागतो, तसा गमन करणारा सूर्यच की काय, असा तो दीर्घ कपि, कटिप्रदेनाला गुंडाळलेल्या वज्राच्या योगाने शोभुं लागला. शरीर ऊर्ध्वमार्गी असल्यामुळे आणि अधोमार्गी सागरामध्ये स्वतःचे प्रतिबिम्ब पडलें असल्यामुळे तो कपि हनुमान् त्या वेळा वायूच्या तडाक्यात सापडलेल्या नाभेप्रमाणे दिग्गुं लागला. समुद्रावरील ज्या ज्या प्रदेशावर तो महाकपि गेला, तो तो प्रदेश त्याच्या शरीरवेगाने प्रशुब्ध झाल्यासारखा दिग्गुं लागला. (६२—६६)

तो अतिवेगवान् महाकपि आपल्या पर्वतप्राय वक्षःस्थलाच्या योगाने समुद्रांतील लाटांना तोंडीत पुढे जाऊं लागला. त्या कर्पाने आपल्या गर्ताने उत्पन्न केलेला प्रचंड वायु आणि मेघमंडलांतून बाहेर पडलेला वायु या उभयतानी मिळून

त्रिकर्पन्मिजालानि बृहन्ति लवणाम्भसि ।	
पुप्सुष्वे कपिशार्दूलो विस्फिरतिव रोदसी	६९
मरमन्दरसकाशानुद्रतान्सुमहार्णवे ।	
अत्यक्रामन्महावेगस्तरङ्गान्नाणयन्निध	७०
तस्य वेगसमुद्द्युष्ट जल सज्जट्ट तदा ।	
अम्बरस्थ त्रिभ्राजे शरदभ्रमिशततम्	७१
तिमिनऋक्षपा कूर्मा दृश्यन्ते विवृतास्तता ।	
उखापकर्पणेनेव शरीराणि शरीरिणाम्	७२
क्रममाण समीधयाव भुजगा सागरगमा ।	
योस्त्रि त कपिशार्दूल सुपर्णमिव मेनिरे	७३
दशयोजनविस्तीर्णा त्रिशयोजनमायता ।	
छाया वानरसिंहस्य जये चारतरामयत्	७४
ध्वेताध्वनराजीय वायुपुत्रानुगामिनी ।	

— पर तर्जना करणं वा सागरान् आतशयं कपत बले अशा रातान समुद्रत
 ६०मात्रे तत्र अधिकं उच उच क्षीणं स क रणाभूत् हाणारा ता श्रु हनुमान्
 पृष्ठा आण जाकश हा ओहेत वापधाही तास्त ताम्त पृथक् करातच की
 णय भस उच्युन ताऊ लाग्य महासागराम्भय मर आण मर पर्वताप्रमाणे
 च उल्लङ्घाया प्रचर तां भाषान मान तच वा काय अमा ता महावगवान्
 न्मात् सागर आण्डन ताऊ लाग्य (६० ७०)

या हनुमानाद्या उद्दण्डाद्या वानरान् अनुगतान् उल्लङ्घ्य आणि मधमच्छ-
 द्यत उच तत्र पाणो ह आकाशाम्भय असताना गरत्तुताउ विगाल मयाप्रमाण
 म् गाय तसच वत्र तर कय अमा प्राण्याधी शरिर मयाप्रमाण उध्या
 तसतात त्याप्रमाण त्या हनुमानाच्या उद्दण्डान वानाया समुद्रातून उल्लङ्घ्य वर
 लाग्य तमिनामर तल्लर प्राणा ममरा नम्य आण कूर्म ह वर उच दिग्
 तस्य आसात्त ता काप्रेष्ठ हनुमान् ताऊ लाग्य पाहून समुद्रात
 नागाना हा गच्छाम्भय जात अह श्री काय अम वाट्ट लागल दहा योजन
 र आण त म वाचन गव अमर्गी त्या वानरश्रु हनुमानाचा उ वा त्या वा

तस्य सा शुशुभे छाया पतिता लवणाम्भसि	७२
शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः ।	
वायुमार्गे निरालम्बे पक्षवानिव पर्वतः	७३
येनासौ याति बलवान्बेगेन कपिकुक्षरः ।	
तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकृत इवार्षवः	७७
आपाते पक्षिसङ्घानां पक्षिराज इव ब्रजन् ।	
हनुमान्मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा	७८
पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमङ्गिष्ठकानि च ।	
कपिनाकृष्यमाणानि महाध्राणि चकाशिरे	७९
प्रविशन्नध्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ।	

वेगामुळे फारच मनोहर दिसत होती. वायुपुत्र हनुमान् आकाशातून जाऊं लागला, त्या वेळीं त्याची समुद्रामे घे पडलेली अग्नि त्याच्या बरोबर धावत जाऊं त्याची ती छाया श्वेतवर्ण अध्रान्या मेघपंक्तीप्रमाणे गोभूं लागली. (७१-७०)

तो अत्यंत तेजस्वी व धिप्पाट महाकपि हनुमान् निराधार आकाशातून चालला अमता, जणु एखादा पक्षुक्त पर्वतच की काय, असा शोभा देऊं लागला ज्या मार्गाने तो बलाच्चरपिथेत्र हनुमान् जात होता, त्या मार्गाने तो समुद्र-मेघाना त्याचे घे घेत असल्याकारणानेच त्यापासून हौगान्या जल-म्यवामुळे एखाद्या वृत्रिम पर्जन्यधरातून * पटणाऱ्या जलधारानी युक्त शान्त-मारग्या दिसत असे. आकाशातून, पक्षिगणान्या मार्गाने पक्षीराज गरडच जात आहे की काय, अशा रीतीत गमन करणारा तो हनुमान् वायूप्रमाणे आपल्या-बरोबर मेघसमुदायानाहि ओढून नेऊं लागला श्वेतवर्ण, अरुणवर्ण, नीलवर्ण आणि पाटलवर्ण अशीं मोठमोठीं अध्रें हनुमान् ओढून नेऊं लागला व तो वायून्या योगाने आट्टष्ट होत असल्यासारखीं दिमू लागली. वारंवार मेघ

* राजेरजवाज्याऱ्या वागातून न नाप्रकारचीं त्रिंटास्थानं केलेलीं अमता अग्नि या अनेक त्रिंटास्थानामध्ये, ज्यात वरुन्या वाज्जला हजारे बसविलेला पाण्याऱ्या नळ्या नेत्या अमून टच्छेस येईल तेव्हा वृत्रिम पर्जन्य पाडता येण्याची व्यवस्था केलेली असते, त्या धंत्राचा हा उद्देश आहे

प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते	८०
प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा प्लवगं त्वरितं तदा ।	
घट्टुपुस्तत्र पुष्पाणि देवगन्धर्वदानवाः	८१
तताप न हि तं सूर्यः प्लवन्तं वानरेश्वरम् ।	
सिपेवे च तदा चायू रामकार्यार्थसिद्धये	८२
ऋषयस्तुष्टुबुधैर्न प्लवमानं विहायसा ।	
जगुश्च देवगन्धर्वाः प्रशंसन्तो वनौकसम्	८३
नागाश्च तुष्टुवुर्यक्षा रक्षांसि विविधानि च ।	
प्रेक्ष्य सर्वे कपिवरं सदृसा विगतहृमम्	८४
तस्मिन्प्लवगशार्दूले प्लवमाने हनूमति ।	
इदंवाकुकुलमानार्थं चिन्तयामास सागरः	८५
साहाय्यं वानरेन्द्रस्य यदि नाहं हनूमतः ।	
फरिष्यामि भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम्	८६

समुद्रायामभ्ये प्रविष्ट होणारा व वारवार त्यातून बाहेर पडणारा हनुमान् हा परचेवर मेघानी आच्छादित होणाऱ्या व वरचेवर त्यातून बाहेर पडणाऱ्या चन्द्राप्रमाणे दिग्मं लागला. (७६-८०)

याप्रमाणे आकाशमार्गाने सत्वर उद्गाण करून जात असलेल्या त्या वानराला पाहून देव, गंधर्व, दानव यांनी त्या हनुमानावर पुष्पगुच्छे केली. आकाशमार्गाने गमन करणाऱ्या त्या वनराधिपतीला सृष्टीने ताप दिला नाही आणि रामाचें कार्य सिद्धीस जावे अशीरिता वापूने हे धमपरिहर होण्याकरिता त्याचा सेवाच केली अकाशमार्गाने उद्गाण करून जात असलेल्या त्या हनुमानाची ऋषि स्तुति करू लागले आणि देव-गंधर्वही त्या वानराची प्रशंसा करण्याकरिता गायन करू लागले नाग, दक्ष आणि नाना प्रकारचे राक्षस हे सर्वही कपिश्रेष्ठ हनुमान् प्रेम्ण-रहित झाला आहे, असे पाहून एरुदम त्याची स्तुति करू लागले तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् आकाशमभ्ये उद्गाण करित आगना इत्यादि पुढे जात वार वार करण्याची इच्छा धरण्यास नगर आपन्वारी विचर करू लागला. (८१-८५)

“ मी जर वानरराज हनुमान्चा सहाय्य वेळे नाही, तर उशाना न्हणून

अहमिद्व्याकुनाथेन मागणेन विवर्धितः ।	
इद्व्याकुसाचिवश्चायं तद्गार्हत्यवसादितुम्	८७
तथा मया विघातज्यं विश्रमेत यथा कपिः ।	
शेषं च मायि विश्रान्तः सुखी सोऽतितरिष्यति	८८
इति कृत्वा मर्तिं सार्ध्यां समुद्रच्छन्नमम्मसि ।	
हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम्	८९
त्वमिहासुरसङ्घानां देवराज्ञा महात्मना ।	
पातालनिलयानां हि परिघः संनिवेशितः	९०
त्वमेषां ज्ञातवीर्याणां पुनरेवोत्पतिष्यताम् ।	
पातालस्याप्रमेयस्य द्वारमावृत्त्य तिष्ठसि	९१
तिर्यर्ग्व्यमघश्चैव शक्तिस्ते शैलवर्धितुम् ।	

प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते प्लवमान तु त दृष्ट्वा प्लवगा त्वरित तदा ।	८०
चवृष्टस्तत्र पुष्पाणि देवगन्धर्षदानवा तताप न हि त सूर्यं प्लवन्तं वानरेश्वरम् ।	८१
सिपेवै च तदा वायू रामकार्यार्थसिद्धये ऋषयस्तुष्टुपुञ्जैर्न प्लवमान विहायसा ।	८२
जगुश्च देवगन्धर्षा प्रशसन्तो वनौकसम् नागाश्च तुष्टुबुर्यक्षा रक्षासि विविधानि च ।	८३
प्रेक्ष्य सर्वे वपिवर सहसा विगतह्रमम् तस्मिन्प्लवगशार्दूले प्लवमाने हनूमति ।	८४
इद्वाकुलमानार्थां चिन्तयामास सागरः साहाय्य वानरेन्द्रस्य यदि नाह हनूमतः ।	८५
वरिष्यामि भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम्	८६

अमुदायामध्ये प्रविष्ट होणारा व वारवार त्यातून बाहेर पडणारा हनुमान् हा वरचेवर मघानी आच्छादित हाणाऱ्या व वरचेवर त्यातून बाहेर पडणाऱ्या चद्राप्रमाणे दिसू लागला (७५-८०)

याप्रमाण आकाशमागाने सत्वर उड्याण करून जात असलेल्या त्या वानराच्या पाहून देव, भधर्व, दानव यांना त्या हनुमानावर पुष्पगष्टि केली. आकाशमागाने गमन करणाऱ्या त्या वानराधिपताला सूचना देताच दिला नाही आणि रामाचे कार्य सिद्धास जाव यशस्करिता वायून हे धमपरिहार होण्याकरिता त्याच्या सेवाच केली. आकाशमागाने उड्याण करून जात असलेल्या त्या हनुमानाची श्रद्धा स्तुति करू लागले आणि देव-गर्भदेव त्या वानराची प्रशंसा करण्याकरिता गायन करू लागले. नाग, यक्ष आणि नाना प्रकारचे राक्षस हे सर्वदेव वपिवर हनुमान् केली राहून पात्र आहे असे पाहून एकदम त्याची स्तुति करू लागले. तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् आकाशम दे उड्याण करत असताना इक्ष्वाकु कुत्र या संकीर्ण करण्याची दृष्टी धरणाऱ्या रंगर आप याज्ञा विचार करू लागला (८१-८०)

मी जर वानरराज हनुमान् नही व वल नाही, तर ज्यांना म्हणून

अहमिक्ष्वाकुनाथेन सागरेण विवर्धितः ।	
इक्ष्वाकुसचिवश्चायं तन्नार्हत्यवसादितुम्	८७
तथा मया विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः ।	
शेषं च मयि विधान्तः सुखी सोऽतितरिष्यति	८८
इति कृत्वा मर्ति साध्वीं समुद्रदृष्टमम्मसि ।	
हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम्	८९
त्वमिहासुरसहानां देवराजा महात्मना ।	
पातालनिलयानां हि परिधः संनिवेशितः	९०
त्वमेपां शातवीर्याणां पुनरेवोत्पतिष्यताम् ।	
पातालस्याप्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि	९१
तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव शक्तिस्ते शूल वार्धितुम् ।	
तस्मात्संचोदयामि त्वामुत्तिष्ठ गिरिसत्तम	९२
स एव कपिशार्दूलस्त्यामुपर्येति वीर्यवान् ।	

बाणी आहे त्या सर्व प्राण्याच्या निदिस मी पात्र होईन. इक्ष्वाकुबुलाधिपति सगर-पुत्राने मला वाटविले आहे आणि हा इक्ष्वाकुवंशजालाच मदत करणारा आहे, यापरिताच हा धरून जाणें योग्य नाही. म्हणून दा कर्पाळा विश्रांति घेता येईल अशी काही तरी व्यवस्था मला केथी पाहिजे. कारण, माझे ठिकाणी याने विश्रांति घेतली, तर शिष्टक राहिलेला मार्ग हा महज आनमण करील. ” असा उदरुष्ट विचार केल्यानंतर तो समुद्र आपल्या उदकाने आण्टादित होऊन राहिलेल्या सुवर्णमय पर्वतश्रेष्ठ मैनाकाला म्हणाला की, “महात्म्या देवराजाने तुला या ठिकाणी पातालनिवासी अमुरांचा निरोध करण्यापरिता अडमर म्हणून ठेवला आहे आणि त्याप्रमाणे देवराजाला ज्याचें बल माहीत झाले आहे व, जे किम्बन किम्बन वर देण्याची इच्छा करात अमतात, त्या राक्षसांचे अतर्क्य असें जे पतालस्थान, त्याच्या द्वाराचा निरोध करून तूं राहिला आहेस. (८६-९१)

“ हे पर्वता ! चानूना, उर्वभागो आणि अधोभागो रुद्धिगन होण्याचे तुझ्या अंगी सामर्थ्य आहे म्हणून, हे पर्वतश्रेष्ठ ! मी तुला नागतों की, तूं वर ये म्हणजे हा अपिश्रेष्ठ वार्यवान् हनुमान् तुझ्या प्रदेशावर येईल हा भयंकर क्रम करणारा

हनुमाग्रामकार्यार्थी भीमकर्मा खमाप्लुतः ।	
श्रमं च ह्रुवगेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि	९३
हिरण्यगर्भो मैनाको निशम्य लवणाम्भसः ।	
उत्पपात जलात्तूर्णं महाद्रुमलतावृतः	९४
स सागरजलं भित्त्वा वभूवात्युच्छ्रितस्तदा ।	
यथा जलधरं भित्त्वा दीप्तरश्मिर्दिवाकरः	९५
स महात्मा मुहूर्तेन पर्वतः सलिलावृतः ।	
दर्शयामास शृङ्गाणि सागरेण नियोजितः	९६
शातकुम्भमयैः शृङ्गैः सर्किरमहोरगैः ।	
आदित्योदयसंकाशैरह्निखण्डिरिवाम्बरम्	९७
तस्य जाम्बूनदैः शृङ्गैः पर्वतस्य समुत्थितैः ।	
आकाशं शखसंकाशमभवत्काञ्चनप्रभम्	९८
जातरूपमयैः शृङ्गैर्भ्राजमानैर्महाप्रभैः ।	
आदित्यशतसंकाशः सोऽभवद्विरिसत्तमः	९९

हनुमान् रामकार्यं करण्याचा उद्देशं मनात् धत्त आकाशमध्ये उष्णं वरं चालला आहे. पासाठी या पानराजाच्या एकंदर भ्रमाकडे लक्ष्य देऊन तू उठावस, हें वरें ” (९३)

हे समुद्राचे भाषण श्रवण केल्यावर मोठमोठ्या वृक्षानी व रतांनी व्यत श लेला तो सुवर्णमय मृगाक पर्वत पण्यत्न सत्वर वर आला आणि तो सगराचे उदर भेदन वर आलेला मैनाक पर्वत अतिशय उंच शाला, तेव्हा तो मेघाच भेद करून बाहेर पडणाऱ्या तेजस्वी सूर्य प्रभाषे दिशू लगला (९४-९५)

साराश, सागराने आज्ञा केल्यानंतर उदकाने आच्छदित झालेल्या स मैनाकपर्वताने एका मुहूर्तामध्ये आपली गर्व शिगरं प्रकट केली. (९६)

तो मैनाकपर्वत मरुगमय शिखरानी युक्त होत व ती शिगरं उदयाचलाप्रमाणे गंगमचोबित होती आणि दिवस व महोरग हे त्याचे ठिकाणी वास्तव्य करीत येते, शम्बाप्रस जे श्यामवर्ण असलेले आरुश त्या पर्वतापसून निघालेच्या सुवर्णमय शिखरांनी घनप्र शब्द मुळे सुवर्णसारंगे तेजस्वी दिशू लगले आणि शक्रे

समुत्थितमसङ्गेन हनृमानप्रतः स्थितम् ।	
मध्ये लयणतोयस्य विघ्नोऽयमिति निश्चितः	१०० ।
स तमुच्छ्रितमत्यर्थं महावेगो महाकृपिः ।	
उरसा पातयामास जीमूतमिव मारुतः	१०१
स तदासादितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ।	
बुद्ध्वा तस्य हरेर्वेगं जहर्ष च ननाद च	१०२
तमाकाशगतं वीरमाकाशे समुपस्थितः ।	
प्रीतो हृष्टमना घाक्यमत्रर्वत्पर्वतः कपिम्	१०३
मानुषं धारयन् रूपमात्मनः शिखरे स्थितः ।	
दुष्करं कृतवान्कर्म त्वमिदं वानरोत्तम	१०४ ।
निपत्य मम शृङ्गेषु सुखं विश्रम्य गम्यताम् ।	
राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवर्धितः	१०५ ।
स त्वां रामहिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागर ।	

लागलेल्या त्या महातेजस्वी सुवर्गमय शिखराच्या योगाने तो श्रेष्ठ पर्वतहि शेकडे सूर्यासारखा तेजस्वी दिसू लागला (९७-९९)

याप्रमाणे एकाएकी आपल्यापुढे समुद्रमध्ये उडवलेल्या मैनाक पर्वताला पाहून, हे एक विचित्र उत्पन्न झाले आहे, असा हनुमानाचा पण ग्रह झाला व म्हणूनच वायु याप्रमाणे मेघाला उडवून लावतो, त्याप्रमाणे त्या अर्थात वेगवान् महाकर्षणे समुद्रातून अतिशय वर आलेल्या त्या मैनाक पर्वताला आपल्या घर्षणाचा तडारा देऊन खाली पाडले याप्रमाणे त्या रूपाने पर्वतश्रेष्ठ मैनाकाला खाली पाडले असता, त्या वानराचा वेग खाली समजून आला तर तो मैनाक-पर्वत हर्षयुक्त होऊन गर्जना करू लागला, इतकंच नव्हे, परंतु मनाला हर्ष वाटून प्रसन्न झालेला तो पर्वत वर आला आणि मनुष्यरूप धारण करून आपल्या शिखरावर स्थित झाला आणि अंतरिक्षामध्ये असलेल्या त्या वीर कर्षिता म्हणाला, " हे वनरश्रेष्ठा, तू हे दुर्घट कर्म केले आहेस; याप्रगिता असा मझ, शिखरावर तू सुखाल उतरून विधाति व आणि मग पुढे जा. रामाच्या कुल-मध्ये उत्पन्न झालेल्या मगरानी समुद्राला वाटविले आहे आणि म्हणून तो मगर

कृते च प्रतिकर्तव्यमेव धर्मः सनातनः	१०६
सोऽयं तत्प्रतिकारार्थी त्वत्तः संमानमर्हति ।	
त्वन्निमित्तमनेनाहं बहुमानात्प्रचोदितः	१०७
योजनानां शतं चापि कपिरेव खमाप्युतः ।	
तव सानुषु विश्रान्तः शेषं प्रक्रमतामिति	१०८
तिष्ठ त्वं हरिशार्दूल मयि विश्रम्य गम्यताम् ।	
तदिदं गन्धवत्स्यादु कन्दमूलफलं बहु	१०९
तदास्वाद्य हरिश्रेष्ठ विश्रान्ताऽथ गमिष्यसि ।	
अस्माकमपि संबन्धः कपिमुख्य त्वयास्ति वै	११०
प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु महागुणपरिग्रहः	१११
वेगवन्तः प्लवन्तो ये प्लवगा मारुतात्मज ।	
तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं कपिकुञ्जर	११२

रामहिताविषयी उद्युक्त झालेल्या तुझा आदरसंभार करीत आहे. कारण एखाद्याने आपल्यावर उपकार केला अमता त्याच्यावर प्रत्युपकार करावा, हा सनातन धर्म आहे. (१००-१०६)

“यस्तव, त्या उपकाराकरिता प्रत्युपकाराची इच्छा करणाऱ्या समुद्राचा तुझ्याकडून मान राहणें योग्य आहे. ‘शंभर योजने उदङ्घून जाण्याचा उद्देश मनात धरून या कर्पणे आकाशामध्ये उडाय केले आहे. म्हणून तुझ्या शिखरावर विश्रान्ति घेतल्यावर याने शिळू राहिलेला नार्भ आत्मग्न करावा,’ म्हणून तुझ्याकरिता त्याने बहुमानाने मला विनंती केली आहे. तस्मान् हे वानरश्रेष्ठ, तूं जरा वेधे स्वरथ रहा आणि माझे ठिकाण विश्रान्ति घेऊन मग पुढे जा. सारांश, हां मुगंधी व स्वदिष्ट असलेलीं अनेक प्रकारचीं मुळें, कंद व फळें त्या व विश्रान्ति घेतल्यानंतर, हे वानरश्रेष्ठ, तूं पुढे जां. शिवाय, हे वानरश्रेष्ठ ! तुझ्याशीं आमचा संबंधही आहे. मोठमोठे गुण तुझे अंगीं असल्यामुळे तूं प्रैत्योक्त्यामध्ये प्रख्यात आहेस. (१०७-१११)

“हे वायुपुत्रा, हे वानरश्रेष्ठ, उद्गम करणारे जे वाही वेगवान् वानर आहेत, त्यांम-देही तूं श्रेष्ठ आहेस, असें मी समजलों. धर्माची अपेक्षा धरणाऱ्या विचारी

अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोऽपि विजानता ।	
धर्मं जिज्ञासमानेन किं पुनर्यादृशो भवान्	११३
त्वं हि देववरिष्ठस्य मातृस्य महात्मनः ।	
पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः कपिकुञ्जर	११४
पूजिते त्वयि धर्मज्ञे पूजां प्राप्नोति मारुतः ।	
तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणम्	११५
पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् ।	
तेऽपि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडा इव वेगिनः	११६
ततस्तेषु प्रयातेषु देवसङ्घाः सहर्षिभिः ।	
भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया	११७
ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः ।	
पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण ततः शतसहस्रशः	११८
स मामुपगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट् ।	
ततोऽहं सहसा क्षिप्तः श्वसनेन महात्मना	११९
अस्मिह्रवणतोये च प्रक्षिप्तः प्लवगोत्तम ।	

पुरपाला माधारण अतिथीही खरोखर पूज्य आहे, मग तुझ्यासारख्याची तर गोष्ट कशाला गाहिजे ? हे वानरश्रेष्ठा, तू देवामध्ये वरिष्ठ असलेल्या महात्म्या वायूचा पुत्र असून, वेगामध्येही त्याची बरोबरी करणाराच आहेस आणि तुज धर्मवेत्त्या पुत्राची पूजा झाली अमता त्या वायूचीही पूजा झाल्यासारखी होणार आहे. म्हणून तू मला पूज्य आहेस. याविषयी आणखीहि एक कारण तू ऐक. (११२—११५)

हे हनुमाना, पूर्वी कृतयुगामध्ये पर्वत पशुयुक्त होते आणि ते वेगवान् गरुडपक्ष्या-प्रमाणे सर्व दिशांस उडत जात असत. एकदा ते उडण करून चालले असता ऋषि व देवगण आणि इतरही प्राणी याना त्यांच्या पडण्याची शंका येऊन भय उत्पन्न झाले. तेव्हा सहस्रनयन इंद्र रागावला आणि वज्राच्या योगाने त्याने पर्वताच्या पक्षांचे लक्षावधी तुकडे करून टाकिले. शेवटा तो क्रुद्ध झालेला इंद्र वज्र उगासून माझ्याकडेही आला असता महात्म्या वायूने मला एकाएकी आकाशात

गुप्तपक्षः समग्रश्च तव पित्राभिरक्षितः	६००
ततोऽहं मानयामि त्वां मान्योऽसि मम मारते ।	
त्वया ममैव संबन्धः कपिमुख्य महागुणः	६०१
अस्मिन्नेवंगते कार्ये सागरस्य ममैव च ।	
प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हसि महामते	६०२
श्रमं मोक्षय पूजां च गृहाण हरिसत्तम ।	
प्रीतिं च मम मान्यस्य प्रीतोऽस्मि तव दर्शनात्	६०३
एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तं नगोत्तममघर्वात् ।	
प्रीतोऽस्मि कृतमातिथ्यं मन्युरेपोऽपनीयताम्	६०४
त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते ।	
प्रतिभा च मया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरा	६०५
इत्युन्वा पाणिना शैलमालभ्य हरिपुंगवः ।	
जगामाकाशमाविश्य वीर्यवान्प्रहसन्निव	६०६

उडबून दिलें आणि हे वानरश्रेष्ठ, या समुद्रामध्ये टाकले जशा रीतने तुझ्या पित्याने ससृष्ट शरीर व पक्ष यामहवर्तमान माझे रक्षण केले. (११६-१२०)

“ यमुळे मी तुला मान देत आहे आणि म्हणूनच, हे वायुपुत्रा, तू मला मान्य आहेस हे वानरश्रेष्ठा, तुझ्याशी हा माझा संबंध फारच महत्त्वाचा आहे एवम्-कारिताच, हे महाबुद्धिमान् हनुमान्, या प्रत्युत्कारान्य कार्याविषया तू प्रमत्त मनाने समुद्राचा व माझा मनोरथ परिपूर्ण कर हे वानरश्रेष्ठा, श्रम परिहार करून तू या नश्या स क्षराचा स्व शर कर; मी तुझ्या दर्शनमुळे ससृष्ट जालों आहे आणि वयूमवधी माझे म्हणगे मान्य करणेच तुला योग्य आहे तू माझा एवढा मनोरथ पूर्ण कर. ” (१२१-१२३)

याप्रमाणे नैमाकपर्वताने सांगितले, तेव्हा वानरश्रेष्ठ त्या पर्वतश्रेष्ठाला म्हणाले “ मी ससृष्ट जालों आहे आणि तुम्ही माझा योग्य माकार केला आहोत परा तुम्हा म्हणजे याप्रमाणे मला आज वेळ मोडला येत नव्हा याउल्लेख तू राम धरून नव्हेस मला कार्ये करायला वेळ थोडाच आहे, दिवसही जात चालला आहे आणि योग्य मायनरी थोड्याच वेळा, अना मी प्रतिसादित केला आहे ” (१२४-१२५)

स पर्वतसमुद्राभ्यां बहुमानादधेक्षितः ।	
पूजितश्चोपपन्नाभिराशीर्भिरभिनन्दितः	१२७
अथोर्ध्वं दूरमाप्लुत्य हित्वा शैलमहार्णवौ ।	
पितुः पन्थानमासाद्य जगाम विमलेऽस्यरे	१२८
भूयश्चोर्ध्वं गतिं प्राप्य गिरिं तमवलोकयन् ।	
वायुमूनुर्निरालम्बो जगाम कपिकुञ्जरः	१२९
तद्विर्तायं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् ।	
प्रशशंसुः सुराः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः	१३०
देवताश्चाभवन्हृष्टास्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा ।	
काञ्चनस्य सुनाभस्य सहस्राक्षश्च वासवः	१३१
उवाच वचनं धीमान्परितोपात्सगद्गदम् ।	
सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः	१३२
हिरण्यनाभ शैलेन्द्र परितुष्टोऽस्मि ते भृशम् ।	

असें म्हणून त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाने पर्वताला हाताने स्पर्श केला आणि हसत्यामारुते करीत करीत पुनरपि आकाशमार्गाचे अवलंबन करून तो दौर्धवान् पुढे चालता झाला पर्वत आणि समुद्र यांनी याप्रमाणे बहुमानपूर्वक त्याला अवलोकन केले, त्याचा सन्कार केला आणि योग्य आशीर्वादाने त्याचे अभिनंदनही केले. नंतर पर्वत व मद्रासागर हा सौहार्द त्या हनुमानाने उंच उड्डाण केले. याप्रमाणे आपल्या पिंयाच्या मार्गाचा अवलंबन करून तो निर्मल आकाशमध्ये जाऊ लागला. नंतर पहिल्यापेक्षाही उंच उड्डाण करून, त्या पर्वताकडे पहात पहात तो निरावार वायुपुत्र वानरश्रेष्ठ चालता झाला. तेव्हा हनुमानाचे अत्यंत कठीण असे ते दुसरेही कर्म पाहून सर्व देव, सिद्ध आणि महर्षि त्याची म्हुति करू लागले. (१२६—१३०)

म यभागो मनोहर अमलेन्या त्या सुवर्णमय मैनाकपर्वताचे ते त्याचे वर येण्याचे कार्य पाहून सहस्रनयन इंद्रासह तेथे अमलेले देवही मंतुष्ट झाले नंतर बुद्धिमान् इंद्र उत्तुष्ट मध्यप्रदेशाने पुनः अमलेन्या त्या पर्वतश्रेष्ठाला मंतोषामुळे हास्यपूर्वक म्हणाला, " हे सुवर्णमय पर्वतराजा, मी तुझ्यावर अयंत सन्तुष्ट झालों आहे मी

अभयं ते प्रयच्छामि गच्छ सौम्य यथासुखम्	१३३
साह्यं कृतं ते सुमहद्विथान्तस्य हनूमतः ।	
क्रमतो योजनशतं निर्भयस्य भये सति	१३४
रामस्यैव हितायैव याति दाशरथेः कपिः ।	
सत्क्रियां कुर्वता शक्त्या तोषितोऽस्मि दृढं त्वया	१३५
स तत्प्रहर्षमलभाद्विपुलं पर्वतोत्तमः ।	
देवतानां पतिं दृष्ट्वा परितुष्टं शतक्रतुम्	१३६
स वै दत्तधरः शैलो यभूवावस्थितस्तदा ।	
हनूमांश्च मुहूर्तेन व्यतिचक्राम सागरम्	१३७
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।	
अष्टवन्सूर्यसंकाशां सुरसां नागमातरम्	१३८
अयं वातात्मजः श्रीमान्प्लवते सागरोपरि ।	
हनूमाघ्नम तस्य त्वं मुहूर्ते विघ्नमाचर	१३९
राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम् ।	

तुला अभय देतां विनयसंपन्न तूं गुशाल पुढे जा शंभर योजनेपर्यंत आकाश-
मार्गाने जाण्यास उच्युक्त झालेला आणि जाता जाता धमलेला हनुमान गिर्भद
असनांनाही त्याला भीति उत्पन्न झाली असेल, असे रामजून तूं त्याला फारच
मोठे सहाय्य केलेस, यामुळे मी तुरयावर संतुष्ट झालों आहे. दाशरथी रामाच्याच
हिताकरिता हा कपि चालला आहे आणि याचा यथाशक्ति सत्कार करण्यास त
उच्युक्त झाल्यास म्हणून मलाही तूं अतिशय संतुष्ट केले आहेस" (१३१-१३५).

देवराज इंद्र संतुष्ट झाला आहे, असे पाहून त्या पर्वतश्रेण्याला फारच हर्ष
झाला. इंद्राने " तुला अभय आहे, " असा वर दिव्यानंतर तो मैनाकपर्वत पूर्वा-
ग्रमाणेच जलामध्ये आणि हनुमानही त्याच्याशी बोलण्याकरिता क्षणभर यानून
सागराने उलंघन करित पुढे चालला. तदनंतर गंधर्वादि सर्व देव, मित्र आणि
मर्हर्षि तेजाने सूर्याग्रमाणे असलेल्या सुरसा नामक नागमातेला म्हणाले, " हा
भव्य वायुपुत्र हनुमान् समुद्रावन्न जात आहे, त्याला तूं क्षणभर वित्र कर.
साराश, कराळदेव आणि पिगटवर्ण नेत्र दानी युक्त अग्रे अर्धंत भयंकर पर्वतप्रद

दंष्ट्राकरालं पिङ्गाक्षं चक्रं कृत्वा नभःस्पृशाम्	१४०
बलमिच्छामहे ज्ञातुं भूयश्चास्य पराक्रमम् ।	
त्वां विजेष्यत्युपायेन विपादं वा गमिष्यति	१४१
एवमुक्त्वा तु सा देवी देवतैरभिसत्कृता ।	
समुद्रमध्ये सुरसा विध्वती राक्षसं वपुः	१४२
विरुतं च विरुपं च सर्वस्य च भयावहम् ।	
हृद्यमानं हनूमन्तमावृत्येदमुवाच ह	१४३
मम भक्ष्यः प्रादिष्टस्यर्माश्वरंधानरर्षभ ।	
अहं त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम्	१४४
चर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्परा ।	
व्यादाय चक्रं विपुलं स्थिता सा मार्गतेः पुरः	१४५
एवमुक्तः सुरसया प्रहृष्टवदनोऽब्रवीत् ।	
रामो दाशरथिर्नाम प्रथिष्टो दण्डकावनम् ।	

राक्षसप धारण करून व आकाशाला स्पर्श करण्यामारखे मुन्व मोठे करून, तू याला विघ्न आण. (१३६-१४०)

“ आम्हाला याचे बल, विशेषत याचा पराक्रम समजून घेण्याची फार इच्छा आहे, तेव्हा अशी नाही युक्ति योजून हा तुला जिंकू शकतोच जेरीस येईल की काय तें आपण पाहू. ” याप्रमाणे देवानी तिला विनंती केली असता, त्या सुरसा देवीने विरुत, विरुप आणि सर्वांना भयानक असं राक्षसरूप धारण केले आणि आकाशमार्गाने जाणाऱ्या हनुमानाचा मार्ग आडवून घेऊन त्याला ती म्हणाली, “ ईश्वराने तुजसारख्या वानरधेटूला माझे भक्ष्य म्हणून योजना केली आहे. मनुष्याला भक्षण करणार, या माझ्या मुखामध्ये तू प्रविष्ट हो, कारण जो तुझ्यासमोर येईल, तो तुझ्या मुखामध्ये प्रविष्ट होईल, असा विधायाने मला पूर्वाच वग देऊन ठेविला आहे ” असं म्हणून असतानाच आपलें विशाल मुख पसरून, ती सुरसा राक्षसी मात्र त्या वायुपुत्राच्या पुढे उभी राहिली (१४१-१४५)

परंतु, सुरसेने त्याच्याशी असं भयण केले, तरी हनुमान् प्रमत्त मुद्देने तिला म्हणाला, “ रामनामक दशरथपुत्र, हा त्याचा भ्राता लक्ष्मण आणि त्याची भर्त्या

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया	१४६
अस्य कार्यविपक्तस्य यद्भवैरस्य राक्षसैः ।	
तस्य सीता हता भार्या रावणेन यशस्विनी	१४७
तस्याः सकाशं दृतोऽहं गामिष्ये रामशासनात् ।	
कर्तुमर्हसि रामस्य साह्यं विषयवासिनि	१४८
अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ।	
आगमिष्यामि ते वनत्रं सत्यं प्रनिशृणोमि ते	१४९
एवमुक्त्वा हनुमता सुरसा कामरूपिणी ।	
अग्रवीघ्नातिवर्तन्मां कश्चिदेष घरो मम	१५०
तं प्रयान्तं समुद्गीक्ष्य सुरसा घान्ममग्रवीत् ।	
यत्नं जिज्ञासमाना सा नागमाता हनुमत	१५१
निविश्य वदनं मेऽद्य गन्तव्यं वानरोत्तम ।	
यत् एष पुरा दत्तो मम धात्रेति स्त्वरा	१५२

।वदेहराजकन्या सीता—यासह दंडकारण्यामध्ये प्रविष्ट झाला, त्या वेळीं राक्षसांशी बंधू रावून राहिलेला तो राम मायावी मृगाचा वध करण्याविषयी तयार झाला, तेव्हा त्याची यशस्विनी भार्या सीता रावणाचे हरण करून नेली. तिच्याकडे रामाच्या आज्ञेवरून मी त्याचा दूत म्हणून जात आहे तन्मात्र हे रामप्रदेशवासिनी, रामाच्या कार्याला मदत करणे, हेच तुला योग्य आहे, पण माझी तुला मुट्टा फरावयाचा नसत, तर सीतेला आणि उदार कृत्ये करणाऱ्या रामाला पाहून देऊन मी तुझ्या मुखात शिरण्यास परत येईन, हे मी तुला नवरोमर प्रतिज्ञेवर लागून ठेवितो. ” याप्रमाणे हनुमानाने विनंती केली अश्या इच्छेनुरूप हवे ते रूप घरण करणारी ती सुरसा त्याला म्हणाली, “ माझ्या तबडीतून मुट्टा कोणीही घेणार नाही, हा तर मला बर मिट्टालेला आहे. ” (१४६-१५०)

• असे सुरसा भागत असतानाही, जेव्हा हनुमान तसाच पुढे जाऊ लागला तेव्हा हनुमानाचे बल तरी किती आहे, हे पाहण्याची इच्छा धरून, ती नागमाता सुरसा त्याच्या तोंडाकडे पाहून म्हणाली, “ हे वनरधेष्टा, अला माझ्या मुखात प्रवेश कर व ननर नू न, घरण विधान्याने मग अला पर पूर्वाच दिलेला

व्यादाय विपुलं चक्रं स्थिता सा मारुतेः पुरः ।	
एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुंगवः	१५३
अग्रवीत्कुरु वै चक्रं येन मां विपहिष्यासि ।	
इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायताम्	१५४
दशयोजनविस्तारो हनुमानभवत्तदा ।	
चकार सुरमाप्यास्यं विशद्योजनमायतम्	१५५
तद् दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः स बुद्धिमान् ।	
दीर्घजिह्वं सुरसया सुभीमं नरकोपमम्	१५६
स संक्षिप्यात्मनः कायं जीमूत इव मारुतिः ।	
तस्मिन्मुहूर्ते हनुमान्वभूवाद्गुष्ठमात्रकः	१५७
सोऽभिपद्याथ तद्वक्रं निष्पत्य च महाबलः	
अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमग्रवीत्	१५८
प्रविष्टोऽस्मि हि ते चक्रं दाक्षायणि नमोऽस्तु ते ।	
गमिष्ये यत्र वैदेही सत्यश्वासीद्वरस्तव	१५९

अहे. " अमे त्याला मागताक्षणीं तो सुरमा आपलें प्रचंड मुख पमरून नारुतीपुडे उभी राहिली; परंतु सुरमा त्याला हे सागत अमनाच तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् क्रुद्ध होऊन, तिला म्हणाला, " तर मग ज्या मुग्धाने तूं माझे गमन सहन करशील, तें आपलें मुख एकदा हवे तेवढें मोठें कर. " तो हनुमान् क्रुद्ध होऊन दहा योजनें लाव अमलेच्या त्या सुरमेला असं म्हणाला आणि स्वतःही दहा योजनें लाव झाला, परंतु सुरसेने जेव्हा आपलें मुख वीस योजनें मोठें केले, तेव्हा दीर्घ जिभेने युक्त, अत्यंत भयंकर आणि नरकाच्याच उपमेला योग्य असें ते त्या सुरसेचें पमरलेलें मुख पाहिलें, तेव्हा त्या बुद्धिमान् वायुपुत्र, मारुतीने आपलें स्वतःचें शरीर आनिशय सहान केलें. इतकें की तो हनुमान् तत्क्षणीं अगदी आगट्याएवढाच झाला, अशा रीतीने तो महाबलव्य व भव्य हनुमान् तिच्या मुखात प्रविष्ट झाला. तसाच पुनरपि बाहेर पडला व नंतर अंतरिक्षामध्ये उभा राहून म्हणाला, " हे दाक्षायणि, नमो नम ! तुच्या म्हणण्याप्रमाणे मी तुच्या मुखामध्ये प्रविष्ट झालों होतो,

तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव ।	
अद्यर्थात्सुरसा देवीं स्वेन रूपेण वानरम्	१६०
अर्थसिद्धयै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् ।	
समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना	१६१
तत्तृतीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् ।	
साधुसाध्विति भूतानि प्रशशंसुस्तदा हरिम्	१६२
स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणालयम् ।	
जगामाकाशमाविश्य वेगेन गरुडोपमः	१६३
सेविते वारिधारामिः पतगैश्च निपेविते ।	
चरिते कैशिकाचार्यैरैरावतानिपेविते	१६४
सिंहकुञ्जरशार्दूलपतगोरगवाहनैः ।	
विमानैः संपतद्भिश्च विमलैः समलंकृते ।	१६५
वज्राशनिसमस्पर्शः पावकैरिव शोभिते ।	
कृतपुष्पैर्महाभागैः स्वर्णजिह्विरधिष्ठिते	१६६

आता मां जिकडे विदेहराजकन्या सीता आहे, तिकडे जात आहे. तुला मिळालेल्या चर सरा झाला. ” (१५१-१६०)

याप्रमाणे राहुमुखातून चंद्रप्रमाणे, आपल्या मुखातून पार पडलेल्या त्या वानराला अवलोकन के-यावर तो सुरसादेवी आपलें नेहमीचें रूप धारण करून, त्याला म्हणाली, “हे वानरश्रेष्ठ, स्वकीयसिद्धांकरिता तूं आता सुशाल वाटेला जिकडे उ आगि, हे विनयसंपन्न हनुमानी, महात्म्या रामाला सीता प्राप्त करून दे. ” अने हनुमनाचे अत्यंत कठीण असे हे तिसरे कार्य आडकून आ-यावर “ शाबाम, शाबाम ! ” म्हणून त्या वानराची सर्व प्राण्यांनी प्रशंसा केली. याप्रमाणे वरुणाचे निवासस्थान अशा दुम्नरा सागरापाशी आन्व्यानंतर, तो गरुडतुल्य हनुमान आकाशमध्ये वेगाने उडण करून जाऊ लागला (१६०-१६३)

जलधारा, पर्झा, मंगळाचायें, गंधर्ब आणि इंद्रधनुष्य यांनी युक्त, सिंह, गज, व्यंघ्र, परी आणि उरग ही वाहने उद्याना र्णविलेली आहेत, अशा दाटीदट्टेने चाललेल्या निर्मल विमानांनी भूषित, वज्र व त्रिशुल यांच्या आपण्यप्रमाणे

चहता हव्यमत्यन्तं सेविते चित्रमानुना ।	
ग्रहनक्षत्रचन्द्रार्कतारागणविभूषिते	१६७
महर्षिगणगन्धर्वनागयक्षसमाकुले ।	
विविक्ते विमले विश्वे विश्वाधसुनिषेविते ।	१६८
देवराजगजान्त्रान्ते चन्द्रसूर्यपथे शिवे ।	
त्रिताने जीघलोऋस्य विमले ब्रह्मनिर्मिते	१६९
बहुशः सेविते वीरैर्विद्याधरगणैर्वृते ।	
जगाम वायुमार्गं च गरुन्मानिष्य मारुतिः	१७०
हनुमान्मेघजालानि प्राकर्षन्मारुतो यथा	१७१
कालागुरुसवर्णानि रक्तपीतसितानि च ।	
कपिना कृष्यमाणानि महाभ्राणि चक्राशिरै	१७२
प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ।	
प्रावृष्यन्दुरिवाभाति निष्पतन्प्रविशंस्तथा	१७३

उयाचा स्वर्ग मथकर आहे, अशा अग्राना शोभित, पुण्यवान् आणि महाभाग्यवान् अग्रा स्वर्ग जिक्विलेच्या लोकानी अधिष्ठित, देवाकडे एकवारुव हव्य नेणाऱ्य अर्माने अधित, ग्रह, नक्षत्रे, चंद्र, सूर्य आणि तारागण यानी विभूषित, महर्षि गण, गधर्व, नाग आणि यक्ष यानी व्यापलेले, अलग, निर्मल, विद्याला आश्रय भूत, विद्यासमुनामर गधर्वगजाने सेवित, देवगजाच्या गजानी व्याप्त, मगलवह चंद्रसूर्याचा मार्ग जावलाकावर बाघलला त्रिजनिमित्त निर्मल चादणी, वीरान वारुतर सेवित आणि विद्याधरगजानी व्याप्त अशा वायुमार्गस्य जाकाणातून तो वायुपुत्र हनुमान् वायुप्रमाणे मेघसमुदाय आकर्षण करात करीत, गहडामारुत जाऊ लागला (१०४-१०९)

रक्तवर्ण, श्वेतवर्ण पीतवर्ण आणि कृष्णागुरुतुल्यवर्ण अशीं मोठाभाठीं अत्रे वायुपुत्र हनुमानान्या मागोमाग त्याच्या वेगानुळे जाताना झळकू लागलीं पुन्हा पुन्हा मेघजागमथ्ये प्रवेश करीत अमनाना त्यातून फिरून फिरून बाहेर पडत असताना, तो हनुमान् पर्जन्यसार्थी मेघपटलात वारवार प्रविष्ट होणाऱ्या व पुनरपि त्यातून बाहेर पडणाऱ्या चक्राप्रमाणे शोभत होता व सर्व ठिकाणाहून शशीम पडणारा त.

प्रदृश्यमानः सर्वत्र हनुमान्मारुतात्मजः ।	
भेजेऽम्बरं निरालम्बं पक्षयुक्त इवाद्रिराद्	१७४
ल्लयमानं तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी ।	
मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी	१७५
अद्य दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता ।	
इदं मम महासत्त्वं चिरस्य वशमागतम्	१७६
इति संचिन्त्य मनसा रूढायामस्य समाक्षिपत् ।	
छायायां गृह्यमाणायां चिन्तयामास वानरः	१७७
समाक्षितोऽस्मि सहसा पङ्गुकृतपरारुमः ।	
प्रतिलोमेन यातेन महानौरिव सागरे	१७८
तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव वीक्षमाणस्तदा कपिः ।	
द्दर्श स महासत्त्वमुत्थितं लवणाम्भासि	१७९
तद् दृष्ट्वा चिन्तयामास मारुतिर्विकृताननाम् ।	
कपिराज्ञा यथाख्यातं सत्त्वमद्भुतदर्शनम्	१८०

वायुपुत्र हनुमान् परत असलेला जणु पर्वतराजच आहे, असा लोमाना भासत होता. ती निराधार आकाशाचेंच अवलंबन करून राहिल्या आकाशातून उडण करणाऱ्या त्या हनुमानाला पाहिल्यावर इच्छितरूप धारण करणारी सिंहिकानामक ऽथिति उद्ग राक्षसी मनामध्ये विचार करूं लागली की, “ बराच काल छोट्या-ननर, आज आपणाला पोटभंग भोजन मिळणार आहे, कारण, पुष्कळ दिवसांनी हा मोठा प्राणी माझ्या तावडीत सापडला आहे. ” (१७२-१७६)

असा मनामध्ये विचार करून त्या सिंहिनाराक्षसीने त्या हनुमानाची छाया पडली छाया ओटली जाऊ लागली, तेव्हा हनुमान् मनामध्ये विचार करूं लागला “ मला एकाएकी ओड लागली असून, माझा पराक्रम एवढा धाबलेला आहे व यामुळे सागरामध्ये उलट दिसेल्या वाऱ्याने ज्याप्रमाणे नौकेची स्थिति होते, त्याप्रमाणे माझी स्थिति झाली आहे. ’ असा विचार करून तो कपि वानला आणि यतीवर पाहूं लागला, तेव्हा समुद्रामध्ये वर आलेला असा एव मोठा प्राणी त्याच्या दृष्टीम पडला तेव्हा बराच घदनाने युक्त असलेली राक्षसी

छायाग्राहि महावीर्यं तदिदं नात्र संशयः ।	
स तां बुध्वाऽर्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान्कपिः	१८१
व्यवर्धत महाकायः प्रावृषीव बलाहकः ।	
तस्य सा कायमुद्धीक्ष्य वर्धमानं महाकपेः	१८२
वक्त्रं प्रसारयामास पातालाभ्यरसंनिभम् ।	
घनराजीव गर्जन्ती वानरं समभिद्रवत्	१८३
स ददर्श ततस्तस्या विहृतं सुमहन्मुखम् ।	
कायमात्रं च मेघार्घी मर्माणि च महाकपिः	१८४
स तस्या विहृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः ।	
संक्षिप्य मुहुरात्मानं निपपात महाकपिः	१८५
आस्ये तस्या निमज्जन्तं ददशुः सिद्धचारणाः ।	
प्रस्यमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्वणि राहुणा	१८६

आटळल्यावर मासति मनात म्हणाला, “ अद्भुत आकाराचे, महाबलवान् आणि स्वतःच्या छायेनेही वस्तु ग्रहण करण्यास समर्थ, असा जो प्राणी वानरराजाने मला सांगितला होता, तो हाच असावा, यात संशय नाही याप्रमाणे छायाकर्पणाचा अनुभव आल्यामुळे, त्या बुद्धिमान् हनुमंताने त्या सिंहिकेला ओळखले आणि पर्जन्यकाली वृद्धिगत होणाऱ्या मेघाप्रमाणे प्रचंड शरिराने युक्त असलेला तो कपि हनुमान अविस्मय वृद्धिगत होऊन लागला. तेव्हा वृद्धिगत होणारे त्या महाकपीचे शरीर अवलोकन करून त्या सिंहिकेने पाताल आणि आकाश या दोहोमधील भागाप्रमाणे असलेले आपले मुख उघडले आणि मेघपंक्तीप्रमाणे गर्जना करीत करीत ती त्या वानरराजाला धावली (१७७-१८३)

याप्रमाणे ती हनुमानाच्या अंगावर धावून गेली तिचे तें अकाळविनाळ व अजस्र मुख पाहून तिचा नखशिखात देह आणि तिचा मर्मस्थानें हीं त्या बुद्धिमान् महाकपीने निरगून पाहिली. नंतर आपला देह अतिशयच संकुचित करून त्या वक्त्राचे व बळढक महाकपि हनुमानाने तिच्या अकाळविनाळ मुखामध्ये उडी घातली. याप्रमाणे तिच्या मुखामध्ये तो कपि बुडून जाऊन लागला, तेव्हा पौर्णिमेचे दिवशीं राहूने ग्रहण होत असलेल्या चंद्राप्रमाणे सिद्ध-चारणांनी त्याला पाहिले.

ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्मण्युत्कृत्य वानरः ।

उत्पताताथ वेगेन मनःसंपातीविक्रमः १८७

तां तु दिष्ट्या च धृत्या च द्राक्षिण्येन निपात्य सः ।

कापिप्रवीरो वेगेन वधृथे पुनरात्मवान् १८८

हतहृत्सा हनुमता पपात विधुराम्भसि ।

स्वयंभुवैव हनुमान्सृष्टस्तस्या निपातने १८९

तां हतां वानरेणाशु पतितां वीक्ष्य सिंहिकाम् ।

भृतान्याकाशचारीणि तमूचुः प्लवगोत्तमम् १९०

भीममद्य कृतं कर्म महत्सत्त्वं त्वया हतम् ।

साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं प्लवतां वर १९१

यस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेन्द्र यथा तव ।

घृतिर्दाष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं स कर्मसु न सीदति १९२

स तैः संपूजितः पूज्यः प्रतिपन्नप्रयोजनैः ।

तिन्या मुखामध्ये प्रवेश केल्यानंतर, आपल्या गर्तीने मनान्या उद्याणाची बरोबरी करणारा तो वानर तीक्ष्ण नखानी तिन्या मर्मस्थानाचे लचके काढून, अत्यंत वेगाने बाहेर पडला. (१८४-१८७)

याप्रमाणे सुदैव, धैर्य आणि प्रसंगावधान याच्या योगाने त्या राक्षसीचा वध करून तो जितेंद्रिय वशिष्ठेष्ट पुनरपि वेगवेगाने रुद्धिगत झाला. हनुमानाने जिथे हृदयच काढून नेले आहे, अशी ती सिंहिकाराक्षसी समुद्रामध्ये त्याच्या हातूनच नरण पावली, कारण तिच्या वध करण्याकरिताच ब्रह्मदेवाने हनुमानाला उत्पन्न केले होते वानराने मारलेली आणि म्हणूनच एकाएकी महान पडलेली ती मिहिक्ष पाहून आकाशामध्ये संचार करणारे प्राणी त्या वानरप्रेष्टाला म्हणाले, ' हे उद्याण करणाऱ्यामध्ये श्रेष्ठ हनुमाना, तू आज या मोठ्या राक्षसीचा वध केलस, हे एक प्रचंडच कृत्य केलंस आता तू आपला मनोरथ निर्विघ्नपणे मिट्टीम ने हे वानराधिपते, धैर्य, प्रसंगवधन, मति आणि दमता हे चार गुण तुझ्याप्रमाणे ज्याचे ठिकाणी अमतात, तो प्राप्त करदांमध्ये कधीही अडचणाने पत्तन न हो. " (१८८-१९०)

जगामाकाशमाविश्य पद्मगाशनवत्कपिः	१९३
प्राप्तभूयिष्ठपारस्तु सर्वतः परिलोकयन् ।	
गोजनानां शतस्यान्ते वनराजो ददर्श सः	१९४
दृदर्श च पतन्नेव विविधद्रुमभूपितम् ।	
डीपं शाखामृगश्रेष्ठो मलयोपवनानि च	१९५
सागरं सागरानूपान्सागरानूपजान्द्रुमान् ।	
सागरस्य च पत्नीनां मुखान्यपि विलोकयत्	१९६
स महामेघसंकाशं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् ।	
निरुन्धन्तामिवाकाशं चकार मतिमान्मतिम्	१९७
कायवृद्धिं प्रवेगं च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः ।	
मयि कौन्हलं कुर्युरिति मेने महामतिः	१९८
ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसंनिभम् ।	
पुनः प्रकृतिमापेदे धीतमोह इवात्मवान्	१९९

याप्रमाणे त्या प्रशंसनीच मारुतीची त्याने हार्ता घेतलेल्या कार्याला अनुमोदेन देऊन, त्यानी प्रशंसा केली. तो कपि हनुमान्, गढडाप्रमाणे आकाशमार्गाचेंच अवलंबन करून, पुढे चालला. जवळजवळ पलीकडील तीराला पोचल्यावर, त्याने चोहोकरडे दृष्टि टाकली, तेव्हा त्याने शंभर योजनाचे शेवटीं एक वनपंक्ति पाहिली. आकाशामध्ये उडण करीत असतानाच त्या वनश्रेष्ठाने नाना प्रकारच्या वृक्षांनी भूपित, अमें एक बेट आणि मलय पर्वतावरील उपवनें पाहिलीं. सर्गाचि नगर, समुद्रतीरावरील प्रदेश, त्या प्रदेशावरील वृक्ष आणि नद्यांचीं मुखे, हींही त्याने पाहिलीं. तदनंतर मोठ्या मेघासारखे अर्थात् जणु आकाशच व्याप्त करणारें, अमें आपलें विनाल शरीर अवलोकन करून, तो जितेंद्रिय बुद्धिमान् हनुमान् मनामध्ये विचार करूं लागला की, "माझी शरीरवृद्धि आणि वेग पाहिल्याबरोबर राक्षस आश्चर्यचकित होऊन मला पहण्याम उत्सुक होतील," अमें त्या महा-विचारी हनुमानाला वाटलें, तेव्हा वासनेच्या तावडींत सपटल्यामुळे आलेला मोह नाहीसा झाल्यावर जीवन्मुक्त योगी ज्याप्रमाणे जीव-ब्रह्मैक्यानुभवरूप स्वभावाचें अनलंनन करतो, त्याप्रमाणे हनुमानाने ते आपले, पर्वतप्राय शरीर अगदी

तद्रूपमतिशिक्षिष्य हनुमान्प्रकृतौ स्थितः ।

त्रीन्क्रमानि च विक्रम्य बलिर्वीर्यहरो हरिः २००

स चारुनानाविधरूपधारी परं समासाद्य समुद्रतीरम् ।

परैरशक्यं प्रतिपन्नरूपः समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः २०१

ततः स लम्बस्यं गिरेः समृद्धे विचित्रकूटे निपपात कूटे ।

सकेतकोटालकनारिकेले महाभ्रुकूटप्रतिमो महात्मा २०२

ततस्तु संप्राप्य समुद्रतीरं समीक्ष्य लङ्कां गिरिवर्यमूर्ध्नि ।

कपिस्तु तस्मिन्निपपात पर्वते विधूय रूपं व्यथयन्मृगद्विजान् २०३

स सागरं दानवपन्नगायुतं बलेन विक्रम्य महोर्मिमालिनम् ।

निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा ददर्श लङ्काममरावतीमिव २०४

उत्थापे श्रीमदामायणे बलीक्ये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे प्रथम सर्ग ॥ १ ॥

[२०४]

सङ्क्षिप्त कर्मन आपले पूर्ववत् सामाधिक शरीर धारण केले (१९३-१९९)

साराश बलाचे बल हरण करणाऱ्या श्रीहरिने ज्याप्रमाणे तीन पावले टाकिल्यावर, वृद्धिगत केलेले शरीर जसे सङ्क्षिप्त केले, तसे हनुमानेही ते आपले विशाल रूप अतिशय संकुचित कर्मन वानररूप धारण केले. इतराना जाऊन पांचम्यास अशक्य, अशा त्या समुद्राच्या परतीराला गेल्यानंतर, आपले वृद्धिगत झालेले अति प्रचंड शरीर अवलोकन कर्मन व हातो घेतलेल्या कार्याचा विचार करून, नाना प्रकारचे मनोहर रूप धारण करण्यात समर्थ असलेल्या त्या हनुमानाने आपले नेहमीचे वानररूप धारण केले व मोठ्या मेषाप्रमाणे असलेल्या त्या महामा हनुमान् केपडे, भे ररी आणि नारळी हे वृद्ध व इतर लहान लहान विचित्र गिरीं उभलेल्या लव या नावाचे त्रिवृटाचलाच्या समृद्ध शिखरावर उतरला तापर्य, समुद्रतीराला जाऊन पांचम्यानंतर, त्या श्रेष्ठ पर्वताच्या शिखरावर अगलेल्या छंदा पाहून घेऊन व आपले अति प्रचंड रूप सोडून देऊन, तो कपि पशुपत्याना राम देत त्या पर्वतवर येऊन उतरला दानव आणि पक्षम असलेल्या व मोठ्या मोठ्या लहानां भ्रमण गेलेल्या सागराचे स्वने म्हणण्यातून ते उभेचन कर्मन पर्वतशिखरावर उतरल्यावर, महामागच्या पर्वतीरी अमरावती-

द्वितीयः सर्गः ।

स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः ।	
त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह	१
ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान् ।	
अभिवृष्टस्ततस्तत्र वमौ पुष्पमयो हरिः	२
योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वाप्युत्तमधिक्रमः ।	
अनिःश्वसन्कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति	३
शतान्यहं योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि ।	
किं पुनः सागरस्यान्तं संख्यातं शतयोजनम्	४
स तु वीर्यवतां श्रेष्ठः प्लवतामपि चोत्तमः ।	
जगाम वेगवाह्लङ्कां लह्वयित्वा महोदधिम्	५
शाद्वलानि च नीलानि गन्धवन्ति वनानि च ।	

प्रमाणे असलेली संका नसरी त्याने अवलोकन केला. (२००-२०४)

याप्रमाणे महामुनिवान्मात्रिप्रणीत श्रीमद्रामायणमंत्रक आदिकाव्यातील सुंदरः कांडपैत्री पहिला सर्ग समाप्त झाला ॥ १ ॥

दुस्तर सागराचे उतंघन करून हनुमान् त्रिकूटाचलपर्वतान्या शिखरावर जाऊन स्वस्थ बसला आणि त्याने लंका अवलोकन केला. तदनंतर वृक्षापासून निघालेल्या पुष्पवृष्टीचा हनुमानावर सर्व बाजूंनी वर्षाव झाला आणि त्यामुळे त्या ठिकाणी तो बलवान् कपि पुष्पमयच बनून गेला. तो महापराक्रमी भव्य हनुमान् एकदम शंभर योजने समुद्र उतंघून उरी गेला होता, तरी त्याला थरवा मुळीच आलेला नव्हता आणि म्हणूनच पूर्वापेक्षा अधिक जोराने त्याचा श्वाभोन्टवामही चालू नव्हता. इतकेच नव्हे, तर “असा योजनाची मी अशी पुष्कळ शतके उतंघन करून जाण्यास समर्थ आहे; मग या परिमित शंभर योजनेच अमलेल्या समुद्राच्या पैलतीराची कथा ती काय ?” असाही विचार त्याच्या मनामध्ये चाललाच होता. असा वीर्यवानाम वे श्रेष्ठ आणि उद्युक्त करणाऱ्यामध्येही वरिष्ठ असा तो महावेगवान वानर महासागराचे उतंघन केल्यानंतर, पर्वताशिखरावर उतंघन लकेकडे गळला. (१-५)

मधुमन्ति च मध्येन जगाम नगवन्ति च	६
शैलांश्च तरुसंच्छन्नान्वनराजीश्च पुष्पिताः ।	
अभिचक्राम तंजस्वी हनूमान्प्लवगर्षभः	७
स तस्मिन्नचले तिष्ठन्वनान्युपवनानि च ।	
स नगाग्रे स्थितां लङ्कां ददर्श पवनात्मजः	८
सरलान्कार्णिकारांश्च खर्जूरांश्च सुपुष्पितान् ।	
प्रियालान्मुचुलिन्दांश्च कुटजान्केतकानपि	९
प्रियङ्गुगन्धपूर्णांश्च नीपान्सप्तच्छदांस्तथा ।	
असनान्कोविदारांश्च करवीरांश्च पुष्पितान्	१०
पुष्पभारनिबद्धांश्च तथा मुकुलितानपि ।	
पादपान्विहगाकीर्णान्पचनाधूतमस्तकान्	११
हंसकारण्डवाकीर्णां वापीः पद्मोत्पलावृताः ।	
आक्रीडाभिविधान्रम्यान्विविधांश्च जलाशयान्	१२
संततान्विविधैर्बृक्षैः सर्वर्तुफलपुष्पितैः ।	
उद्यानानि च रम्याणि ददर्श कपिकुञ्जरः	१३

कीमल तृण असलेले नीलवर्णाचे प्रदेश आणि मध, सुगंध व उष्ण असलेली अनेक वने पहात पहात मध्यमार्गाने तो जाऊं लागला. तो तंजस्वी वानरश्रेष्ठ हनुमान् पृक्षानी व्यापून टाकलेले पर्वत आणि प्रफुलित झालेल्या वनराजी ओलाटून जाऊ लागला. प्रथमतः त्या त्रिकूटाचलपर्वतावर तो वायुपुत्र बसला व त्याने घने, उष्यने आणि पर्वतशिखरावर अमलेली लंका हा गाहून घेतली. तातपर्यंत, सुक, प्रफुलित पागारे, नारंग, चार, दंडालिख, कुडे, केवडे, बाघंटी, सुगंधयुक्त वट्टे, सातवण, अमाणा, कांचन, प्रफुलित कण्ठेर आणि त्याचप्रमाणे पुष्पभारांनी व बळ्यांनी भरलेले, पक्ष्यांनी गजबजलेले आणि वृक्षमुळे चंचल अप्रानी युक्त झालेले इतरही उष्ण तसेच, हण व कारडव पक्ष्यांनी आणि नाना प्रकारचा कमले असलेल्या वापी, नाना प्रकारचे रमणीय वृक्षपर्वत, गर्षभमध्ये पुष्पानी व फलांनी युक्त अग्रेसर नाना प्रकारच्या वानानी गजबजून टाकलेले अनेक प्रकारचे जलाशय व ननेहर उद्याने त्या वानश्रेष्ठ हनुमानाने

समासाद्य च लक्ष्मीचालङ्कां रावणपालिताम् ।	
परिखाभिः सपद्माभिः सोत्पलाभिरलंकृताम्	१४
सीतापहरणात्तेन रावणेन सुरक्षिताम् ।	
समन्ताद्दिचरद्भिश्च राक्षसेरुप्रधन्वाभिः	१५
काञ्चनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम् ।	
गृहैश्च गिरिसंकाशैः शारदाम्बुदसंनिभैः	१६
पाण्डुराभिः प्रतोलीभिरुद्याभिरभिसंबृताम् ।	
अट्टालकशताकीर्णा पताकाध्वजशोभिताम्	१७
तोरणैः काञ्चनैर्दिव्यैर्लतापाङ्क्तिविराजितः ।	
ददर्श हनुमालङ्कां देवो देवपुरीमिव	१८
गिरिमूर्ध्नि स्थितां लङ्कां पाण्डुरैर्भवनैः शुभैः ।	
ददर्श स कपिः श्रीमान्पुरीमाकाशगामिव	१९
पालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा ।	

अवलोकन केली. (६—१३)

नंतर रावणाने जिचे पालन केलें आहे, अशा लंकेसमीप तो भय्य हनुमान् जाऊन पोचला. ती लंका अनेक प्रकारच्या कमलांनी भरलेल्या खंदकांनी भूपित झालेली होती. या लंकेमध्येच मातेला घरून आणून ठेविलें असल्यामुळे, त्या रावणाने लंकेममोवती मतत संचार करणाऱ्या प्रचंड धनुर्धारी राक्षसांच्या योगाने तिचे मरक्षण केलें होतें. सुवर्णप्राकाराने ती महानगरी रम्य लंका व्याप्त झालेली होती आणि प्रचंड अशा शरद्वृत्तील मेघाप्रमाणे दिसणाऱ्या पर्वनप्राय गृहांनी ती युक्त होती. तिच्यांत मोठमोठे शुभ्रवर्ण रस्ते होते, तसेच ती चौकडे वाट्यांनी गजबजून गेलेली होती. सर्वत्र पताका आणि ध्वज यांच्या योगाने ती सुशोभित झालेली होती आणि लतागंगांनी भूपित केलेल्या सुवर्णमय दिव्य तोरणांनी ती नृंगारलेली होती. अशा प्रकारची ती लंका, इंद्र जना अमरावती नगरी अवलोकन करतो, तशी हनुमानाने अवलोकन केली. शुभ्रवर्ण शुभ गृहांनी भरून गेलेली आणि पर्वताच्या माव्यावर अमलेली ती मध्य लंका आकाशानील नगरीप्रमाणे हनुमानाने अवलोकन केली. (१४-१९)

प्लवमानामिवाकाशे ददर्श हनुमान्कपिः	२०
वप्रप्राकारजघनां विपुलाम्बुवनाम्बराम् ।	
शतघ्नीशूलकेशान्तामट्टालकवतंसकाम्	२१
मनसेव कृतां लङ्का निर्मितां विश्वकर्मणा ।	
द्वारमुत्तरमास्ताद्य चिन्तयामास वानरः	२२
कैलासनिलयप्ररयमालिखन्तमिवाम्बरम् ।	
ध्रियमाणमिवाकाशमुच्छिन्नैर्भवनोत्तमैः	२३
सपूर्णा राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविपैरिव ।	
तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरं च निरीक्ष्य सः ।	
रावणं च रिपुं घोरं चिन्तयामास वानरः	२४
भागत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः ।	
न हि युद्धेन वै लङ्का शक्या जेतुं सुरैरपि	२५
इमां त्वविषमां लङ्कां दुर्गां रावणपालिताम् ।	

विश्वकर्माने निर्माण केलेला आणि राक्षसाधिपति रावणाने सरक्षण केलेला ती लका जणु आकाशामध्ये उडतच आहे की काय, असे त्या हनुमान् वानराने पाहिले किंवा तट हा जिचा कटिप्रदेश आहे सागर आणि वने हीं जिचीं वस्त्र आहेत, शतघ्नी व शूल हे जिचे केम आहेत आणि मोठमोठे वाडे हीं जिचीं कर्णभूषणे आहेत, अशी ती विश्वकर्माने, जसा काही मनाच्याच योगाने आपऱ्या स्वकल्पनेने निर्माण केलेली लका पाहिल्यावर हनुमान् वानर तिच्या उत्तरद्वाराशी गेला आणि विचार करू लागला की, कैलासस्थानाप्रमाणे उच असलेले ते उत्तरद्वार जसे काही गगननु वित होतें आणि उच उच असलेल्या उत्कृष्ट शूद्राच्या योगाने जसे काही आकाशात्तच धारण करून राहिल्यासारखे दिसत होते असे सर्पांनी भ्रमन गेलेल्या शूद्रप्रमाणे, घोर राक्षसांनी भ्रमन गेलेली ती लका नगरा, तिच्या ताल बडेकोट बडेवस्त, तिच्या भेवनीं अमलेला सागर आणि भयंकर शत्रु रावण, इतका लक्षात आणून हनुमान् आपल्याशीच विचार करू लागला तो म्हणाला, " वानर जरी येथे अल तरी त्याचा काहाणक उपदेश होणार नाही कारण युद्ध करून लका जिंकण प्रयत्न दवानाही शक्य नाही पर्वत वराच सागट

'प्राप्यापि सुमहाबाहुः किं करिष्यति राघवः अथकाशो न साक्षस्तु राक्षसेष्वभिगम्यते । न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते चतुर्णामेव द्विं गतिर्वानराणां तरस्विनाम् । वाल्लिपुत्रस्य नीलस्य मम राक्षश्च धीमनः यावज्जानामि वैदेहीं यदि जीवति वा न वा । नश्वैव चिन्तयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकान्मजाम् ततः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः । गिरेः शृङ्गे स्थितस्तमिन् रामस्याभ्युदयं ततः अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी । प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता भूरैर्यत्समन्वितैः महौजसो महावीर्या बलवन्तश्च राक्षसाः । वञ्चनीया मया सर्वे जानका परिमार्गता	२६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
--	--

प्रदेशावर असलेल्या व रावणाकडून संरक्षण होत असलेल्या दुर्गम लंकेमध्ये येऊन अन्वत महापराक्रमी राम तरी काय करणार ? (२०-२६)

“राक्षसांचे ठिकाणां साम, दाम व भेद यांपैकी कशाचाच उपयोग होणार नाही आणि त्यांच्याशी युद्ध करू नही व्हाही उपयोग होईलसे दिसत नाही. वाल्लिपुत्र अंगद, नील, मी व युद्धिवान् राजा मुग्रीव, या चार बलाढ्य वानरांचीच काय ती गति देणे होण्यासारखी आहे. (२७-२८)

“सर्वप्रथम विदेहराजकन्या सीता जिवंत आहे किंवा नाही, याचा शोध केला पाहिजे. त्या जनककन्येला पाहिल्यावर मग तेथेच मला जो काय पुढील विचार करावयाचा तो मी करीन.” अशा प्रकारचे विचार मनांत येऊन त्या पर्वताच्या शिखरावर असलेल्या त्या कपिश्रेष्ठ हनुमानाने रामाच्या अभ्युदयासंबंधाने सुमार एक मुहूर्तपर्यंत विचार केला. त्याला वाटलं, “साप्रतन्या रूपाने राक्षसांच्या नगरी-मध्ये माझा प्रवेश होणं शक्य नाही; कारण बलाढ्य व मूर्ख राक्षसांनी तिचे रक्षण केलेलं आहे. महातेजस्वी, महावीर्यान् आणि बलाढ्य असे जे हे राक्षस आहेत, त्या सर्वांना फसवूनच, मला संतीचा शोध लाविला पाहिजे. चञ्चुरिद्विवाला

लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण रात्रौ लङ्कापुरी मया ।	
प्राप्तकालं प्रवेष्टुं मे कृत्यं साधयितुं महत्	३३
तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षी सुरासुरैः ।	
हनूमांश्चिन्तयामास विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः	३४
केनोपायं न पश्येयं मैथिलीं जनकात्मजाम् ।	
अदृष्टो राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना	३५
न विनश्येत्कथं कार्यं रामस्य विदितात्मनः ।	
एकामेकस्तु पश्येयं रहिते जनकात्मजाम्	३६
भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः ।	
विह्वयं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा	३७
अर्थानर्थान्तरे बुद्धिनिश्चितापि न शोभते ।	
घातयन्तीह कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः	३८
न विनश्येत्कथं कार्यं वैह्वय्यं न कथं भवेत् ।	
लङ्घने च समुद्रस्य कथं नु न भवेद्द्रुथा	३९

अगोचर आणि फर्मांमुळे तर्क्य, असं रूप धारण करून रात्रांचे वेळीं हे हातीं घेतलेले मोठे वृक्ष सिद्धीस नेण्याकरिता लंकानगरीमध्ये प्रवेश करणे मला उचित दिसतें. ” असा विचार केव्यानंतर, देवदत्यानाही जिच्यावर ह्मण करता येणे शक्य नाही, अशा प्रकारची ती लंकानगरी पाहून आणि चारवार दीर्घ मुस्कारे टाकून हनुमान् पुनः विचार करूं लागला. “ दुरात्म्या राक्षसधिपति रावणाच्या स्वतः दृष्टीस न पडता जनककन्या सीता कोणत्या उपायाने माझ्या दृष्टीस पडेल ? उदार अन्तःकरणाने या रामाचे कार्य कोठेहि न विघटता एकट्या सीतेशीच माझ्या एकट्याची कशी भेट होईल ? सूर्योदय ज्याप्रमाणे अंधकाराचा नाश करतो, त्याप्रमाणे अयोग्य दूताची निवड केल्यामुळे, देश व काल विरुद्ध झाल्यामुळे जवळ जवळ सिद्धीस येलेली ही कार्ये नाहीसा होत असतात. फार्यांकार्याविषयी श्वार्माने मंत्र्यासहजमान जरी एका विचार निश्चित केला असला, तरी अयोग्य दूताशी गठ पडल्यावर, त्या निर्णयाची कांहीएक निष्पत्ति होत नाही; कारण राहाणण्याच्या घडंउत असणारे दूत स्वामिन्कार्यांचा घान

मयि दृष्टे तु रक्षोभी रामस्य विदितात्मनः ।	
भवेद्व्यर्थमिदं कार्यं रावणानर्थमिच्छतः	४०
न हि शक्यं क्वचित्स्थातुमविज्ञातेन राक्षसैः ।	
अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन केनचित्	४१
वायुरप्यत्र नाज्ञातश्चरेदिति भतिर्मम ।	
नह्यत्राविदितं किञ्चिद्रक्षसां भीमकर्मणाम्	४२
इहाहं यदि तिष्ठामि स्वेन रूपेण संवृतः ।	
विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थश्च हास्यति	४३
तदहं स्वेन रूपेण रजन्यां ह्रस्वतां गतः ।	
लङ्कामभिपतिष्यामि राघवस्यार्थसिद्धये	४४
रावणस्य पुरां रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम् ।	
प्रविश्य भवनं सर्वं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम्	४५
इति निश्चित्य हनुमान्सूर्यस्यास्तमयं कपिः ।	

करतात. तेव्हा आपण काय केले असता कार्यनाश होणार नाही, कसे वागले. असता बुद्धिप्रशं होणार नाही आणि कोणता उपाय योजिला असता, मी केलेले हे समुद्राच्या उलंघनाचे कार्य व्यर्थ जाणार नाही बरे ! मी त्या राक्षसांच्या दृष्टीस पडलो, तर रावणाच्या नाशाची इच्छा करणाऱ्या उदारहृदया रामाचे सर्व कार्य व्यर्थ जाईल. (२९-४०)

“ राक्षसांना न समजतां राक्षसरूपानेही मला कोठे राहता येणे शक्य नाही; मग दुसरे रूप घेऊन मला राहतां येण्याची गोष्टच नको. कोणाला समजून न येतां, वायूलाही या ठिकाणी प्रवेश करता येत नाही, असे मला वाटते; कारण भयंकर कर्म करणाऱ्या राक्षसाना अज्ञात असें कांहींच नाही. मी स्वतःच्याच स्वाभाविक रूपाने दिवसा जर येथे राहोन, तर माझा नाश होईल, तमाः रवामिकार्यांचाही विनाश होईल. तम्मात, लहान रूप धारण करून मी स्वतःच्याच रूपाने रामाचे कार्य सिद्धीम नेण्याकरिता रात्रां लंकेमध्ये जाईन. जिच्यामध्ये प्रवेश होणे अत्यंत दुर्घट आहे, अशा त्या रावणाच्या नगरीमध्ये रात्री प्रवेश करून, आंतील सर्व घरांमध्ये मी जाईन आणि जनककन्या सीता पाहिन. ” (४१-४५)

आचक्राहे तदा धीरो वैदेह्या दर्शनोत्सुकः	४६
मयं चाम्तं गते रात्रौ देहं सांक्ष्य्य मारुतिः ।	
वृषदंशकमात्रोऽथ बभूवादुतदर्शनः	४७
प्रदोषकाले हनुमांस्त्पर्णमुत्पत्य धीर्यवान् ।	
प्रविवेश पुरी रम्यां प्रविभक्तमहापथाम्	४८
प्रासादमालाविततां स्तम्भैः काञ्चनसंनिभैः ।	
शातकुम्भनिभैर्जलैर्गन्धर्वनगरोपमाम्	४९
सतमौमाष्ट्रभौमैश्च स ददर्श महापुरीम्	५०
स्थलैः स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैः ।	
तैस्तैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम्	५१
काञ्चनानि विचित्राणि तोरणानि च रक्षसाम् ।	
लङ्कामुद्योतयामासुः सर्वतः समलंकृताम्	५२
अचिन्त्यामद्भुताकरां दृष्ट्वा लङ्कां महाकपिः ।	

याप्रमाणे निश्चय ठरवून वैदेहींच्या दर्शनाविषयी उत्सुक झालेला तो वीर हनुमान् वानर सूर्यास्ताची वाट पाहू लागला मंतर सूर्यास्त झाल्यावर वायुपुत्र हनुमानाने आपला देह अगदी सडुवित केला. विचित्र रूप धारण करणारा तो हनुमान अगदी माजराएवढा झाला रात्र पडल्यावर त्याने सत्वर लडी मारून प्रसस्त व मोठे मार्ग असले-या त्या रम्य नगरीत प्रवेश केला. मीठमंढ्या वाड्याच्या रागानी तो नगरी लाबलचक झालेली होती आणि सुवर्णतु-य स्तंभांनी व सुवर्णासमान जाळ्यांनी ती गंधर्वनगरासारखी दिसत होती. अशा प्रकारची नात-सात, आठ-आठ मजली हवेल्यानी युक्त असलेली ती प्रचंड नगरी, त्या हनुमानाने अवलोकन केली. (४६-५०)

सुवर्णभूषित आणि स्फटिकानी व्याप्त अशा अनेक प्रकारच्या म्थलामुळे त्या लंकेतील राक्षसांचा घोर मुशोभित झालेला होता. इतकेच नव्हे, तर राक्षसांच्या पराषे द्वारांसमीप जा सुवर्णमय अद्भुत तोरणे होती, त्यानी तर गर्व बातुंनी भूषित अलले-या त्या लंकेला प्रभंभयच करून सोडिलेले होत. अशा प्रकारे विचित्र आकाराने युक्त असलेली ती अतर्क्य लंका अवलोकन करून, सतिनेच्या

आसीद्विषण्णो हृष्टश्च वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ५३

स पाण्डुराविद्धविमानमालिनीं महाहंजाम्बूनदजालतोरणाम् ।

यशस्विनीं रावणबाहुपालितां क्षपाचरैर्भामिवलैः सुपालिताम् ५४

चन्द्रोऽपि साचिव्यमिथास्य कुर्वेस्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ।

ज्योत्स्नाघितानेन दितत्य लोकांनुत्तिष्ठतेऽनेकसहस्रराश्मिः ५५

शङ्खप्रभं धीरमृणालवर्णमुद्गच्छमानं व्यवभासमानम् ।

ददर्श चन्द्रं स कपिप्रवीरः पोष्ट्यमानं सरसीव हंसम् ५६

ट्यापें धीमद्रामांशये वान्मीनीय आदिशब्दे सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥२॥

[२६०]

दर्शनाकरिता उत्सुक झालेला तो हनुमान् खिन्न झाला व तसाच आनंदित झाला. अगा अवाटव्य नगरीमध्ये नांतेचा शोध कमा लागणार, असें मनात येऊन तो खिन्न झाला आणि इतकी अद्भुत नगरी श्र्याम पडण्यामुळे तो आनंदितही झाला. (५१-५३)

जिकडे तिकडे सफेती दिव्यामुळे शुभ्र आणि एकमेकांशी गेटून राहिले-या नात-सात मजली वाज्यांच्छा रांगा ज्या नगरीमध्ये आहेत, उत्तम प्रकारच्या मुवर्णजालानी व तोरणांनी जी नगरी सुशोभित आहे आणि रावणाच्या बाहुबलाने नुराहित अमूनही, भयंकर सामर्थ्ययुक्त राक्षसानोही जिचे विशेष रक्षण केलेले आहे, त्या प्रक्यात नगरीमध्ये हनुमानाने प्रवेश केला. इतक्यांत हनुमानाला मद्दाय्य करण्याकरिताच का वाय, हजारो त्रिणानी युक्त असलेला आणि स्वतः तारागणाचे मध्यभागी अमून, त्या तारागणांच्या योगाने शोभायमान असलेला चंद्रही, चंद्रिकारूप छानाच्या योगाने लोकांना व्यापून वर येऊं लागला. मारांश, शंखामारगी ज्याची प्रभा आहे, दुग्ध अथवा कमलतंतु याप्रमाणे ज्याचा वर्ण आहे आणि मरोवरांत पोहणाऱ्या हंसाप्रमाणे जो भासत आहे, अगा चंद्र त्या दानरवीर हनुमानाने अवलोकन केला. (५४-५६)

याप्रमाणे महामुनिवान्मीकिप्रणीत धीमद्रामायणमंत्रक आदिकाव्यांतील सुंदर-काण्डीसी दुमरा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

स लम्बाशखरे लम्बे लम्बतोयदसेनिभे ।	
सत्त्वमास्थाय मेघावी हनुमान्मारुतात्मजः	१
निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः ।	
रम्यकाननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालिताम्	२
शारदाम्बुधरप्रत्यैर्भवनेरुपशोभिताम् ।	
सागरोपमनिर्घोषां सागरानिलसेविताम्	३
सुपुष्टवलसंपुष्टां यथैव विष्टपावतीम् ।	
चारुतोरणनिर्यूहां पाण्डुरद्वारतोरणाम्	४
भुजगाचरितां गुप्तां शुभां भोगवतीमिव ।	
तां सविद्युदनाकीर्णां ज्योतिर्गणनिषेविताम्	५
चण्डमारुतनिर्घ्नां यथा चाप्यमरावतीम् ।	
शातकुम्भेन महता प्राकारेणाभिसंवृताम्	६
किङ्किणीजालघोषाभिः पताकाभिरलंताम् ।	
आसाद्य सहसा हृष्टः प्राकारमभिषेदिवान्	७

उंच उंच शिखरानी युक्त अर्णि म्हणूनच खोबत असलेल्या मेघाप्रमाणे दिसणा-
या त्या लंबनामक पर्वतावर धैर्य धरून राहिलेल्या बुद्धिमान् व महाबलाढ्य
कपिश्रेष्ठ हनुमानने रात्री संक्रमेभ्ये प्रवेश केला. ती लंका रावणाने रक्षितेल्
अमून, रमणीय घने व उदक याची तिच्यामध्ये समृद्धि होती. शरदतूतील मेघा-
प्रमाणे असलेल्या गूढामुळे तिला शोभा आलेली होता, सागराप्रमाणे तिच्यामध्ये
सारखा घेव चाललेला होता. समुद्रावरील वायु तिच्यामध्ये वहात होता. अलक-
नगरीप्रमाणे उत्तम रीतीने पोषण केलेल्या संस्थाने तिचे रक्षण केलेले होते; मुख्य
मुख्य द्वारातून सुन्दर नभ गज ठेवलेले होते, सुप्रवर्गाचे द्वारानी व तोरणांनी
ती युक्त होती, सर्वांनी व्याप्त झालेला भोगवती नगरीप्रमाणे ती शुभ नगरी
गुरक्षित होती, विपुष्टने युक्त असलेल्या मेघानी ती गजबजलेली होती, तारा-
गमानी ती युक्त होती. (१-७)

प्रचंड वायूचा शब्द तिच्यामध्ये गुरू होता. सुवर्गमय प्रचंड प्राकाराने अमरा-
वती नगरीप्रमाणे ती परिवेष्टित होती आणि सहान सहात घंटांचा घोष जशांमध्ये

विस्मयाविष्टहृदयः पुरीमालोक्य सर्वतः ।	
जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैदूर्यकृतवेदिकैः	८
मणिस्फटिकमुक्ताभिर्मणिकुट्टिमभूपितैः ।	
तप्तहाटकनिर्यहै राजतामलपाण्डुरैः	९
वैदूर्यकृतसोपानैः स्फाटिकान्तरपांसुभिः ।	
चारुसंजयनोपेतैः खमिवोत्पतितैः शुभैः	१०
क्रौञ्च्यर्हिणसंघुष्टै राजहंसनिपेधितैः ।	
तूर्यामरणनिघोषैः सर्वतः परिनादिताम्	११
यस्योकसारप्रतिमां समीक्ष्य नगरां ततः	
खमिवोत्पतितां लङ्कां जहर्ष हनुमान्कपिः	१२
तां समीक्ष्य पुरां लङ्कां राक्षसाधिपतेः शुभाम् ।	
अनुत्तमामृद्धिमतीं चिन्तयामास वीर्यवान्	१३

आहे, अशा पताकांनी ती भूपित झालेली होती. अशा प्रकारच्या लंकेसमीप जाता-
 क्षणी आनीदित झालेला तो हनुमान, एकदम तिच्या प्राकारावर (तिच्याभोवतां
 अमलेश्या तटावर) जाऊन बसला आणि सर्व बाजूंनी ती नगरी पाहिल्याबरोबर
 तो अंतःकरणामध्ये चकित झाला. वैदूर्य रत्नाच्या देवप्राच्यामध्ये बांधलेल्या
 आहेत, अशी सुवर्णमय द्वार त्या नगरीला होती. हिरे, स्फटिक आणि मोत्ये
 त्यांना लाविलेली होती. रत्नसंचित फरदांनी ती भूपित झालेली होती. उत्कृष्ट
 सुवर्णांचे गज त्यांतून बसविलेले होते. त्यांचे घरचे भाग रौप्यमय असल्यामुळे ते
 निर्मल व शुभ्र होते. (६-९)

वैदूर्यरत्नांच्या जिग्यांनी ती युक्त होती, त्यांतिल मध्यभाग धूलिरहित असून,
 स्फटिकांनी तयार केलेला होता आणि मनोहर सभास्थानांनी युक्त, त्रैच व मयूर-
 पक्षी यांनी नादित व राजहंसानी आश्रित, अशा आकाशामध्ये उडून गेल्याच
 कीं वायु शुभ गृहांनी ती भूपित झालेली होती. असो. ती नगरी नृत्यगीतमंबंधी
 चार्थ व भूपर्णे यांच्या घोषामुळे सर्व बाजूंनी नादित झालेली आणि म्हणूनच
 अलनापुरीप्रमाणे असलेली ती लंका नगरी आकाशामध्ये उडण वरूनच राहिली
 आहे कीं वायु, अशी पाहून हनुमंताला हर्ष झाला. धनधान्यांनी समृद्ध आणि

नेयमन्येन नगरीं शक्या धर्षयितुं बलात् ।	
रक्षिता रावणवलयैरुद्यतायुधपाणिभिः	१४
कुमुदाङ्गदयोर्वापि सुपेणस्य महाकपेः ।	
प्रसिद्धेयं भवेद्भूमिर्भृङ्गिद्विदयोरपि	१५
वियस्यतस्तनूजस्य हरेश्च कुशपर्षणः ।	
ऋक्षस्य कपिमुख्यस्य मम चैव गतिर्भवेत्	१६
समीक्ष्य च महाबाहो राघवस्य पराक्रमम् ।	
लक्ष्मणस्य च विक्रान्तमभयप्रीतिमान्कपिः	१७
नां रत्नवसनोपेनां गोप्तागारावतांसिकाम् ।	
यन्प्रागारस्तनीमृद्धां प्रमदाभिच भूपिताम्	१८
तां नष्टमिरां दीपैर्भास्वरैश्च महाप्रहैः ।	
नगरीं राक्षसेन्द्रस्य स ददर्श महाकपिः	१९
अथ सा हरिशार्दूलं प्रविशन्तं महाकपिम् ।	

वनपुत्र अग्री ती राक्षसाधिपति रावणाची शुभ लंका नगरी पाहून, तो बलशाली हनुमान् आप्त यार्शी विचार करूं लागला (१०-१३)

तो म्हणाला, “ मनुज आयुषें हातामध्ये सर्व्द तयार ठेवणारें रावणसेन्य निचें रक्षण करीत आहे, अग्रा या लंका नगरीवर दुसऱ्याकडून एकाएकी हल्ले होणें शक्य नाहीं कुमुद, अगद, महाकपि सुपेण, भृङ्ग आणि द्विविद यांचा फार तर नोटाग कष्टाने या नगरीमध्ये प्रवेश होईल, पण विशेष आयाम न पडतां दर्भाच्या पन्थाप्रमाणे ज्याचे लेंम आहेत, असा जो सूर्यपुत्र कपिश्रेष्ठ वानर त्याची आणि माझी मात्र या नगरीमध्ये गर्ज होणारी आहे. ” (१४-१६)

याप्रमाणे विचार के-यानंतर महापराक्रमी रामाच्या व लक्ष्मणाच्या पराक्रम हनुमानाच्या मनामध्ये आला व तो आनंदित झाला. रत्नखचित प्राद्वाररूप वस्त्रांनी युक्त, गोठे व गृहें या वर्णनूपगनां संवत्त आणि तोटा ठेव-याचे घुसून या स्तनांनी युक्त असलेली तरुण स्त्रीच की काय अग्री वाटणारी ती राक्षसाधिपति रावणाची उज्ज्वल महाप्रहानी व द्रीपानी अंधकाररहित झालेली नगरी, वानरश्रेष्ठ हनुमानाचे पाहिलें. तदनंतर वानरश्रेष्ठ वायुपुत्र हनुमन् नगरांत प्रवेश करूं

नगरी स्वेन रूपेण ददर्श पवनात्मजम्	२०
सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लङ्का रावणपालिता ।	
स्वयमेवोत्थिता तत्र विकृताननदर्शना	२१
पुरस्तात्तस्य वीरस्य वायुसूनोरतिष्ठत ।	
मुञ्चमाना महानादमग्रवीत्पवनात्मजम्	२२
कस्त्वं केन च कार्येण इह प्राप्तो वनालय ।	
कथयस्वेह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरन्ति ते	२३
न शन्यं खल्वियं लङ्का प्रवेष्टुं वानर त्वया ।	
रक्षिता रावणवलैरभिगुप्ता समन्ततः	२४
अथ तामग्रवीढीरो हनुमानग्रतः स्थिताम् ।	
कथयिष्यामि तत्तत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसे	२५
का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेऽवतिष्ठसे ।	
किमर्थं चापि मां क्रोधान्निर्भर्त्सयसि दारुणे	२६
हनुमद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी ।	

स्नागला अमता, स्वत च म्हणजे अधिष्ठात्री देवतेचें रूप धारण करून त्या नगरीन-
 र्याची भेट घेतली साराश, त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाला पाहून ती रावणरक्षित
 अशी लंका स्वत च उठली आणि अक्रालविमळ मुद्रा धारण करून त्या वीर
 वायुपुत्र हनुमानाच्या पुढे येऊन उभी राहिली. टतकेच नव्हे तर प्रचंड गर्जना
 करित ती त्या वायुपुत्राला म्हणाली. (१५-२२)

“ हे वानररा, तूं कोण आणि कोणत्या कार्याकरिता येथे आला आहेस ? हे
 मला तूं जिवंत आणिस, तोंच काय तें न्वरे खरें साग. हे वानरा, सर्व बाजूनी
 रावणाचे मैन्य रक्षण करीत आहे, अशा संकमध्ये तुझा प्रवेश होणें नरोत्तरच
 शक्य नाही ” यानंतर ममोर उभ्या राहिलेया त्या संकदिवतेला वीर
 हनुमान म्हणाला, “ तूं जें मला विचारीत आहेस, तें मी काय तें खरें खरें तुला
 सागेन, परंतु हे कृरे, विरूपनयने, तू या नगरीन्या द्वाराशी उभी राहिलस
 आहेस, ती तू कोण ? आणि कशाकरिता तूं मोगाने माझी निर्भर्त्सना करीत
 आहेस ? हे आवा मला कळं दे ” (२३-२६)

उवाच वचनं क्रुद्धा परुषं पवनात्मजम्	२७
अहं राक्षसराजस्य रावणस्य महात्मनः ।	
आज्ञाप्रतीक्षा दुर्घर्षा रक्षामि नगरीमिमाम्	२८
न शक्यं मामवक्षाय प्रवेष्टुं नगरीमिमाम् ।	
अद्य प्राणैः परित्यक्तः स्वप्स्यसे निहतो मया	२९
अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवंगम ।	
सर्वतः परिरक्षामि अतस्ते कथितं मया	-३०
लङ्काया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ।	
यत्नवान्स हरिश्रेष्ठः स्थितः शैल इवापरः	३१
स तां स्त्रीरूपविकृतां दृष्ट्वा घानरपुंगवः ।	
आद्यभाषेऽथ मेधावी सत्यवान्प्लवगर्षभः	३२
द्रक्ष्यामि नगरां लङ्कां सादृश्याकारतोरणाम् ।	
इत्यर्थमिह संप्रातः परं कौतूहलं हि मे	३३
घनान्युपघनानीह लङ्कायाः काननानि च ।	

हैं हनुमानाचें भाषण श्रवण केल्यावर ती इच्छेप्रमाणे रूप धारण करणारी लंका क्रुद्ध झाली आणि कठोर शब्दांनी त्या वायुपुत्राला म्हणाली, “मी स्वतः अजिंक्य अमून, महात्म्या राक्षसधिपति रावणाच्या आज्ञेचें परिपालन करणारी आहे आणि त्याच्याच आज्ञेने या नगरीचें मी रक्षण करीत आहे. म्हणून माझी अवज्ञा करून या नगरीमध्ये तुला प्रवेश करतां येणें शक्य नाही. आज तुला माझ्या हातून बंध होईल आणि तूं येथे शतप्राण होऊन निद्रा करशील. हे वानरा, मी स्वतःच लंका नगरी आहे आणि सर्व बाजूंनी मी स्वतः आपलें रक्षण करीत आहे; म्हणूनच हे मी तुला सांगून ठेवांन आहे.” (२७-३०)

लंकादेवतेचे हे भाषण ऐवून, तो वायुपुत्र वानरश्रेष्ठ हनुमान् निचा पराजय करण्याविषयी उत्तुल्ल झाला आणि दुमरा पर्वतच की वाय, अज्ञा रीतीने तो तेथे अचल होऊन राहिला. नंतर अश्रुविक्रान्त श्रीराम शरण वेंलेल्या त्या लंकादेवतेकडे प हून, तो धैर्यवान् वानरश्रेष्ठ य व नराधिपति विचारी हनुमान् म्हणाला. “कुम्भ, नष्ट व बेगी यांमहवर्तमान लंका नगरी पाहण्यासाठी मी येथे आलों

सर्वतो गृहमुख्यानि द्रष्टुमागमनं हि मे	३४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी ।	
भूय एव पुनर्वास्यं वभाषे परुषाक्षरम्	३५
मामनिर्जित्य दुर्बुद्धे राक्षसेश्वरपालिताम् ।	
न शक्यं ह्यद्य ते द्रष्टुं पुरीयं वानराधम	३६
ततः स हरिशार्दूलस्तामुवाच निशाचरीम् ।	
दृष्ट्वा पुरीमिमां भद्रे पुनर्यास्ये यथागतम्	३७
ततः कृत्वा महानादं सा वै लङ्का भयंकरम् ।	
तलेन वानरश्रेष्ठं ताडयामास वेगिता	३८
ततः स हरिशार्दूलो लङ्कया ताडितो भृशम् ।	
ननाद सुमहानादं वीर्यवान्मारुतात्मजः	३९
ततः संवर्तयामास वामहस्तस्य सोऽङ्गुलीः ।	
मुष्टिनाभिजघानैनां हनुमान्क्रोधमूर्च्छितः	४०
स्यां चेति मन्यमानेन नातिक्रोधः स्वयं कृतः ।	

आहे आणि ती पाहण्याची मला पार उत्कंठा आहे साराण, या लंकेमध्ये असलेली वनं, उपवनं, अरण्ये आणि मोठमोठा गृह पाहण्यासाठीच मी आले आहे. ” (३१-३४)

हे त्या हनुमानाचें भयण श्रवण केल्यावर ती स्वतःचे इच्छेनुरूप स्व कारणरूपारी लंकेदेवी पुनरपि कठोर शब्दानां त्याला म्हणाली, “ हे दुर्बुद्धे, हे वानराधमा, मला जिंकूदावाचून राक्षसाधिपति रावण जिचे संरक्षण करीत आहे, ती ही लंका नगरी तुझ्या दृष्टीस पडणें शक्य नाही. ” यावर तो वानरश्रेष्ठ हनुमान त्या निशाचरीला म्हणाला, “ हे भद्रे, मी आपला ही नगरी पाहून आल्या मार्गाने निमृष्टपणें परत जाईन. ” असें हनुमानाने सांगितल्यानंतर त्या लंकेने भयंकर गर्जना केली आणि वेगवेगळ्याने त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाला तिने एक चपराक लगावली. याप्रमाणे लंकेने त्याला आतिशय जोराने मारलें, तेव्हा त्या बलवान् वानरश्रेष्ठ वायुपुत्र हनुमाने फारच मोठी गर्जना केली नंतर क्रोधयुक्त झाले-या त्या हनुमानाने त्याच्या हाताची मठ बघून, “या मुष्टीच्या योगाने “ ही

सा तु तेन प्रहारेण विह्वलाङ्गी निशाचरी ।	
पपात सहसा भूमौ विरृताननदर्शना	४१
ततस्तु हनुमान्वीरस्ता दृष्ट्वा विनिपातिताम् ।	
कृपा चकार तेजस्वी मन्यमान. स्त्रियं च ताम्	४२
ततो वै भृशमुद्विग्ना लङ्का सा गददाक्षरम् ।	
उवाचागर्वित वाक्यं हनुमन्त प्लवंगमम्	४३
प्रसादं सुमहाबाहो त्रायस्य हरिसत्तम ।	
समये सौम्य तिष्ठन्ति सत्त्ववन्तो महाबला	४४
अहं तु नगरीं लङ्का स्वयमेव ग्लवंगम ।	
निर्जिताऽहं त्वया वीर विक्रमेण महाबल	४५
इदं च तथ्य शृणु मे द्रुवन्त्या वै हरीश्वर ।	
स्वयं स्वयंभुवा दत्तं वरदानं यथा मम	४६
यदा त्वां वानरः कश्चिद्धिन्माद्दशमानयेत् ।	
तदा त्वया हि विज्ञेय रक्षसां भयमागतम्	४७

स्त्रा आहे, " अस समजून विदेश्य क्रोध न आणिता तिला एक तडाका दिला परंतु त्या प्रहाराच्या तडाकाबरोच ती आकाळविनाळ मुदेची राक्षसा विह्वल झाली आणि एरुदम भूमावर पडला (३५-४१)

तेव्हा आप या मुष्टिप्रहाराने भूमीवर पडल्या त्या लकला पाहून व ती स्त्रा आहे, असें मनात येऊन, त्या तेजस्वी वीर हनुमानाच्या अन्त करणामध्ये दया उत्पन्न झाला ती इतक्यात उद्विग्न झालेली ती लका गर्व साधून देऊन स्फुदत स्फुदत त्या हनुमन् वानराचा म्हणाली, " हं अत्यंत महापराक्रमी वानरश्रेष्ठ प्रसन्न हो आणि माझ रक्षण कर हे सौम्या, सत्त्वगीत अमलेत महाबल शूरपुरुष शान्त्वमयादला अनुसम्पन्न चाणूत असतात हं महाबलाज्य वीर वानरा मी स्वतः लंकानगरी अमून तू माझा पराजय केलेला आहंम (४२-४४)

' हे वानराधिपते, हे सौम्य मी तुला सांगत आहे, त तू ऐकून घे 'श्वपराक्रमीने तेव्हा काणा वानर तुला पराजय कराल, तेव्हा राक्षसांना भय प्रप झालें थोडे अग तू समज ' म्हणून स्वतः व्रतदेवाने मला वरदान दिले हंन तो व्रतदेवान

हनुमान लंकाराक्षमीत्या मारतो. (मुंदा० म. : ओ ६०)

स हि मे समयः सौम्य प्राप्तोऽद्य तव दर्शनात् ।

स्वयंभूविहितः सन्धो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः ४८

सीतानिमित्तं राक्षस्तु रावणस्य दुरात्मनः ।

रक्षसां चैव सर्वेषां विनाशः समुपागतः ४९

तन्प्रविश्य हरिश्रेष्ठ पुरीं रावणपालिताम् ।

विद्यत्सर्वकार्याणि यानि यानीह वाञ्छसि ५०

प्रविश्य शापोपहतां हरीश्वरः पुरीं शुभां राक्षसमुख्यपालिताम् ।

यदृच्छया त्वं जनकात्मजां सर्तां विमार्गं सर्वत्र गतो यथासुखम् ५१

अथार्थे श्रीमद्रामायणे वा मीरुय आदिकव्ये सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥३॥ [३११]

चतुर्थः सर्गः ।

स निर्जित्य पुरीं लङ्कां श्रेष्ठां तां कामरूपिणीम् ।

विक्रमेण महातेजा हनूमान्कपिसत्तमः

अद्वारेण महार्घार्यः प्राकारमवपुप्लुचे ।

निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः

ठरविलेला मय रामय, हे मीरुया, आज तुझ्या भेटासुळे प्राप्त झाला आहे त्याच उरंधन होणे शक्य नाही म.राश, सीतेच्या निमित्ताने दुरात्म्या रावणराजाच्या आणि त्याजरोवर सर्वेशी राक्षसांचा विनाशकाल आला आहे. म्हणून वानरश्रेष्ठ, तूं या रावणराक्षित नगरीमध्ये प्रवेश कर आणि जां जां कामे या नगरमध्ये राहून तुला उरवून घेण्याची तूशी इच्छा असेच, तं सर्व तूं उरवून घे, तत्पर्य, तूं वानराधिपति मुख्य मुख्य राक्षसांनी संरक्षण केलेल्या, परंतु आपणच झालेल्या या शुभ नगरीमध्ये प्रवेश कर आणि हवा निकडे जाऊन मात्वा जनककन्येला तूं आपल्या इच्छेप्रमाणे खुशाल शोधून काढ (४६-५१)

याप्रमाणे महामुनिवामीकिशोरीत श्रीमद्रामायणमंत्रक आदिनाख्यानील सुंदरकांडापैकी तिसरा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ३ ॥

म्हणजे इच्छेप्रमाणे हवे ते रूप धारण करणाऱ्या त्या श्रेष्ठ लंकानगरीला मयपराक्रमाने जिंक्यानंतर तो महानैजम्बी, महा र्थवान व मह शीरवान वानराधिपति कपिश्रेष्ठ हनुमान् रात्रीं मळयाच द्वाराने प्राकारावर उडी मारून गेला

म० ४ (सुन्दर)

प्रविश्य नगरी लङ्कां कपिराजहितंकरः ।	
चक्रेऽथ पादं सव्यं च शत्रूणां स तु मूर्धनि	३
प्रविष्टः सत्संपन्नो निशायां मारतात्मजः ।	
स महापथमास्थाय सुक्तपुष्पविराजितम्	४
ततस्तु तां पुरीं लङ्कां रम्यामभिययौ कपिः ।	
हसितोत्कृष्टनिन्दैस्तूर्यघोषपुरस्कृतैः	५
वज्राङ्कुशानिकाशैश्च वज्रजालविभूषितैः ।	
गृहमेधैः पुरीं रम्या वभासे द्यौरिवाम्बुदैः	६
प्रज्ज्वाल तदा लङ्का रक्षोगणगृहेः शुभैः ।	
सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः	७
वर्धमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषितैः ।	

आणि त्याने लक्ष्मेमध्ये स्वतःचा प्रवेश केला याप्रमाणे लंकानगरीमध्ये जरी त्याने प्रवेश केला, तरी वानरराज सुग्रीवाचे हित करणाऱ्या त्या हनुमानाने प्रथमतः डावाः पाय लक्ष्मेमध्ये ठेवला, कारण या रीतीने ठेवलेला तो वमपाद शत्रूंच्या मस्तकांच ठेवल्यासारखा होता रात्री तो धैर्यवान् वायुपुत्र हनुमान् लक्ष्मेमध्ये प्रविष्ट झाल्यानंतर वर आंधरलेल्या पुष्पानी सुशोभित झालेल्या राजमार्गानेच पुढे चालला (१-४)

नृत्यसंगीतविषयक वाद्यांच्या ध्वनींनी मिश्र झालेल्या, दाम्याच्या उत्कृष्ट ध्वनींनी युक्त असलेल्या रथा रमणीय लंकानगरीमध्ये तो हनुमान् वानर शिरला, तेव्हा मेघामुळे ज्याप्रमाणे आकाश रम्य दिगंत, त्याप्रमाणे वज्र, अंशुश इत्यादि आयुधांची चिन्ने ज्वात काढलेली जाहेत आणि रत्नगगन गिळण्यानी जीं विभूषित

प्रयाणकाले स्वगृहप्रवेशे विधादकालेऽपि च दक्षिणाद्गमिम् ।

एतवाप्रतः शत्रुपुरप्रवेशे यामं निदध्याधरणं नृपालयम् ॥

प्रयाणमयी, स्वगरी प्रवेश वर्नध्य अगतीना आणि विवाहार्थ गमन करवेवर्ती उजवा पाय पुढे टाकून जे, परंतु राजव ज्ञात अथवा शत्रूंच्या नगरमध्ये प्रवेश वर्नध्य अगतीना २ या पाय प्रथम पुढे टाकता

तां चित्रमाल्याभरणां कपिराजहितंकरः	८
राघवार्थं चरञ्छ्रीमान्ददर्शं च ननन्दं च ।	
भवनाद्भवन्नं गच्छन्द्दर्शं कपिकुञ्जरः	९
विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः ।	
शुश्राव रुचिरं गीतं त्रिस्थानस्वरभूषितम्	१०
स्त्रीणां मदनविद्वानां दिधि चाप्सरसामिव ।	
शुश्राव काञ्चीनिन्दं नुपुराणां च निःस्वनम् ,	११
सोपाननिन्दंश्चापि भवनेषु महात्मनाम् ।	
आस्फोटितनिनादांश्च क्ष्वेडितांश्च ततस्ततः	१२
शुश्राव जपतां तत्र मन्त्रान् रक्षोगृहेषु वै ।	
स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान्ददर्श सः	१३

झालेली आहेत, अशा गृहामुळे ती नगरी त्याला रमणीय भासू लागली. कमलाचा व म्वस्तिमाचा आकर ज्यांना दिलेला आहे, अशा शुभ्र मेघासारखी चित्रविचित्र व शुभ राक्षसगणाच्या गहाना आणि सर्व बाजूंनी अयंत विभूषित अशा वर्धमानसंज्ञक आकारानी युक्त असलेल्या गृहानी ती नगरी झळकत होती व रामकार्यकरिता संचार करणाऱ्या व वानर राजमुप्रीवाचें हित करणाऱ्या भव्य वानराने चित्रविचित्र पुष्पभूषणानी युक्त असलेली ती नगरी अवलोकन करून, तिचें अभिनंदनही केले. नंतर या घराहून त्या घरावर जाता जाता कपिश्रेष्ठ हनुमानाने नाना प्रकारच्या आवृत्तींची घरे ठिकठिकाणी अत्रलोकन केला आणि मंद, मय व तार या तीन स्वरांनी भूषित असलेले मनोहर गायनही त्याने धरण केले (५-१०)

मृगातील अप्सराच रीं काय, अशा दिसत असलेल्या व मदनाने विद्ध झालेल्या त्रियान्या तोरव्याचा व कमरपट्ट्याचा शब्द त्याच्या कानावर येऊ लागला. जिन्याच्या पायऱ्यावरून खाली घसरत जाणाऱ्या भूषणाचे ध्वनि, मोठमोठ्या लोकांच्या घराम ने चाललेली टाऱ्याची गर्जना आणि ठिकठिकाणी होत असलेले सिंहानाद त्याच्या कानावर येऊ लागले. राक्षसान्या गृहामध्ये अ यन करीत असलेल्याचे मंत्र त्याला ऐवू येऊ ल गले आणि वेदाभ्ययनाविषयी

रावणस्तवसंयुक्तान्गर्जतो राक्षसानपि ।	
राजमार्गं समावृत्य स्थितं रक्षोगणं महत्	१४
ददर्श मध्यमे गुल्मे राक्षसस्य चरान्वहन् ।	
दीक्षिताञ्जटिलान्मुण्डान्गोजिनाभ्यरवाससः	१५
दर्भमुष्टिप्रहरणान्निक्कुण्डायुधांस्तथा ।	
कूटमुद्गरपाणांश्च दण्डायुधधरानपि	१६
एकाक्षानेकवर्णांश्च चलदेकपयोधरान् ।	
करालान्मुद्गवस्त्रांश्च विकटान्यामनांस्तथा	१७
धन्यिनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुखलायुधान् ।	
परिघोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्ज्वलान्	१८
नातिस्थूलाभ्रातिकुशाभ्रातिदीर्घातिह्रस्वकान् ।	
नातिगौराभ्रातिकृष्णाभ्रातिकुब्जाभ्र वामनान्	१९
विरूपान्वहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुदर्चसः ।	

रत असलेले राक्षसहा त्यांच्या दृष्टीस पडू लागले मोठमोठ्याने गर्जना करून रावणाची प्रशंसा करणारे राक्षसही त्यांच्या अवलोकनात आले राजमार्ग प्राप्त करून राहिलेले प्रचंड राक्षस-सैन्य त्यांच्या दृष्टीस पडले (११-१४)

मग त्या चोहदामध्ये राक्षसांचे अनेक हेरटी, काही जटा धारण करून तर काही दीक्षा घेऊन, काही मस्तके मुडून आणि काही गोचर्म व कृष्णाजिन परिधान करून सचार करीत असताना त्याने पाहिले (काही दर्भमुष्टिरूप आयुधे हाती घेतलेले, काही एकवर्ष, काही स्फुरण पावणाऱ्या एका स्तनाना युक्त) काही दिसण्यात आनाऊविनाळ, काही पाटका बघून नेलेले, काही भयंकर अवयवाना युक्त असलेले, काही गुंज, काही धनुर्धारी, काही खट्ट हात घेतलेले, काही चटुका व मुसले अशा प्रकारची आयुधे धारण करणारे, काही परिघमंजक उत्तम आयुध हातात घेतलेले काही विश्वविचित्र कवचांनी सज्जत असलेले, काही विशेष स्थूल नमलेले, काही विशेष कृश नमलेले, काही विशेष लव नसलेले, काही विशेष ठेगणे नमलेले, काही विशेष गौरवर्ण नमलेले, काही विशेष कृष्णवर्ण नमलेले काही विशेष तुरडे नमलेले, काही दुग्ध, काही अनेक

ध्वजिनः पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान्	२०
शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टिशाशनिधारिणः ।	
श्रेणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः	२१
स्रग्विणस्यनुलिप्तांश्च वराभरणभूषितान् ।	
नानावेषसमायुक्तान्यथास्यैरचरान्यहन्	२२
तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वाज्रिणश्च महाबलान् ।	
शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः	२३
रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं ददर्शान्तःपुराग्रतः ।	
स तदा तद्गृहं दृष्ट्वा महाहाटकतोरणम्	२४
राक्षसेन्द्रस्य विख्यातमद्रिमूर्ध्नि प्रतिष्ठितम् ।	
पुण्डरीकावतंसाभिः परिखाभिः समावृतम्	२५
शुक्रावृतमत्यन्तं ददर्श स महाकपिः ।	
त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादविनादितम्	२६

स्पें धारण केलेले, काही मुरूप, काही चागले तेजस्वी, काही ध्वज घेतलेले, काही पताका घेतलेले आणि काही नाना प्रकारची आयुधे धारण केलेले राक्षस त्याने अवलोकन केले. (१५-२०)

शक्ति आणि वृक्ष ही आयुधे, पट्टे, वज्र, गोपणी आणि पाश हातामध्ये धारण केलेले राक्षस त्या महाकपि हनुमानाने अवलोकन केले. तसेच माला धारण केलेले, अंगाला उट्टि लावलेले, उत्कृष्ट उत्कृष्ट अलंकारानी भूषित झालेले, नाना प्रकारचे वेष घेतलेले, इच्छेप्रमाणे संचार करणारे आणि तीक्ष्ण शूल व वज्र धारण करणारे असेही अनेक महाबलाढ्य राक्षस त्याने पाहिले. रावणाच्या अंतःपुराजवळ न्या राक्षसाधिपतीच्या हुकुमाने मोठ्या दक्षतेने मधल्या चौकाचे रक्षण करणारे एक लक्ष सैन्य त्याने पाहिले व हे स्थान अवलोकन केल्यानंतर उत्कृष्ट सुवर्णमय तोरणानी युक्त आणि पर्वतान्या माथ्यावर अगलेले, राक्षसाधिपति रावणाचे प्रख्यात गृह त्याने पाहिले. ते श्वेतकमलांनी भूषित झालेल्या खड्गानी व कोटांनी अगदी परिवेष्टित झालेले आहे, असं त्या महारपि हनुमानाला दिसले. (२१-२६)

वाजिहेपितसंघुष्टमद्भुतैश्च हयैस्तथा ।

रथैर्यानिविमानैश्च तथा हयगजैः शुभैः २७

वारणैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः ।

भूपितै रचिरद्वारं मत्तैश्च मृगपाक्षिभिः । २८

रक्षितं सुमहावीर्यैर्यातुधानैः सहस्रशः ।

राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश गृहं कपिः २९

स हेमजाम्बूनदचक्रवालं महार्हमुक्तामणिभूपितान्तम् ।

पराध्वंकालागुरुचन्दनाहं स रावणान्तःपुरमाविवेश ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥४॥ [३४१]

पद्यमः सर्गः ।

ततः स मध्यंगतमंशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं मुहुरध्मन्तम् ।

ददर्श धीमान्भुवि भानुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् १

तदनंतर स्वर्गतुल्य, दिव्य, दिव्य ध्वनींनी नादित झालेलें षोडशांच्या खेचाळण्यानी नादयुक्त असलेलें, अद्भुत, अद्य, रथ, दुसरीही वाहनें, विमानें, अद्याएवढाले शुभ गज, शुभ मेघसमुदायाप्रमाणे दिसत असलेलें व शृंगारलेले चौदंती हत्ती व मत्त पशुपक्षी यांनी भरलेले, मनोहर द्वारांनी युक्त व अत्यंत वीर्यवान् असलेल्या हजारो राक्षसानी रक्षण केलेलें असें जे त्या राक्षसाधिपतांचें सुरक्षित गृह, त्यात हनुमान् वानराने प्रवेश केला. या गृहामध्ये प्रवेश केल्यानंतर तो वानर रावणाच्या अंतःपुरामध्येही गेला. त्या अंतःपुराभोवती हेम व जाम्बूनद या दोन प्रकारच्या सुवर्णाचा एक तट बाबिलेला होता, त्याचा धरचा भाग मोठमोठ्या मूल्यवान् मोठ्यानी व द्विच्यांनी भूपित केलेला होता आणि वृष्णागुह व चंदन यांनी त्याचें पूजन केलें होतें. (२९-३०)

याप्रमाणे महामुनिवार्त्तिकिप्रणांत श्रीमद्रामायणसंज्ञक अदिकाव्यांतील सुंदरकाण्डाची चवथा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ४ ॥

तदनंतर तारागणाच्या व आकाशाच्या मध्यभागी आलेला, एकसारखी चंद्रिका प्रकट करणारा आणि सूर्यामुळे प्रकाशयुक्त किरणांनी संपन्न अगलेला चंद्र, गोळ्यामध्ये दृच्छेनुरूप किरणांच्या मत्त वृषभाप्रमाणे त्रमण करताना त्या

लोकस्य पापानि विनाशयन्तं महोदधिं चापि समेधयन्तम् ।
 भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् २
 या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था यथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।
 तथैव तोषेषु च पुष्करस्था रराज सा चारुनिशाकरस्था ३
 हंसो यथा राजतपञ्जरस्यः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ।
 वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्यश्चन्द्रोऽपि वभ्राज तथाम्बरस्यः ४
 स्थितः ककुद्भानिव तीक्ष्णशृङ्गो महाचलः श्वेत इवोर्ध्वशृङ्गः ।
 हस्तीव जाम्बूनद्वयद्वशृङ्गो विभाति चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः ५
 विनष्टशाताम्बुतुपात्पङ्को महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः ।
 प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्को रराज चन्द्रो भगवान्छशाङ्कः ६
 शिलातलं प्राप्य यथा सृगेन्द्रो महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः ।

विचारी हनुमानने अवलोकन केला. सारांश; लोकाच्या मानसिक दुःखाचा
 नाश करणारा, महासागराला वृद्धिगत करणारा आणि सर्व भूताना प्रकाशित
 करणारा चंद्र आकाशाचे मध्यभर्गो येत असलेला त्याने पाहिला. भूमीवर मंदर-
 पर्वताचे ठिकाणी जी शोभा दिसते, रात्री सागराचे ठिकाणी जी दृष्टीस पडते
 आणि त्याचप्रमाणे उदकामध्ये कमलाचे ठिकाणी जी शोभा अवलोकनांत येते,
 ती मनोहर शोभा चंद्राचे ठिकाणी दिसू लागली. सूर्याच्या पिंजऱ्यामध्ये असलेला
 हंस जसा सुंदर दिमतो, मंदरपर्वताच्या गुह्यत राहिलेला सिंह जसा दिसतो
 आणि मदमत गजावर आहट झालेला वीर जसा चमकतो, तसा आकाशांत
 असलेला चंद्र शोभितो दिसू लागला. तीक्ष्ण शृंगांनी युक्त असलेला मोठ्या
 वक्षिडाचा धंद, उन्नत शिखरांनी युक्त असलेला पाटाराशुभ्र महापर्वत अथवा
 दंताना सुवर्णभूषणे घातलेला हत्ती जसा शोभतो, तसा परिपूर्ण व कलंकरूप
 हरिणशृंगांनी युक्त असलेला चंद्र शोभू लागला. (१-५)

सारांश, शीतांदकविंदुरूप पंक म्हणजे लुकं ज्यात नाही, अशा निर्मल
 आकाशामध्ये प्राप्त झालेला भगवान् चंद्र फारच शोभू लागला; कारण सूर्याच्या
 किरणसंक्रमणाने त्याने पृथ्वीवरील अंधकाररूपी पंक नाहीसा केला होता आणि
 प्रकाशसंपत्ति अमन्यमुळे त्याच्यावरील कृष्णचिन्ह स्पष्ट चमकत होतं. गुहेच्या

राज्य समासाद्य यथा नरेन्द्रस्तथा प्रकाशो विरराज चन्द्रः ७

प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रवृद्धरक्षः पिशिताशदोषः ।

रामाभिरामेरितचित्तदोषः स्वर्गप्रकाशो भगवान्प्रदोषः ८

तन्त्रीस्वराः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः स्वपन्ति नार्यः पतिभिः सुपृक्ताः ।

नक्तंचराश्चापि तथा प्रवृत्ता विहर्तुमत्यद्गतग्रेद्रवृत्ताः ९

मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि रथाश्वभद्रासनसंकुलानि ।

वीरश्रिया चापि समाकुलानि ददर्श धामान्स कपिः कुलानि १०

परस्परं चाधिकमाक्षिपन्ति भुजांश्च पीनानधिविक्षिपन्ति ।

मत्तप्रलापानधिविक्षिपन्ति मत्तानि चान्योन्यमधिविक्षिपन्ति ११

रक्षांसि वक्षांसि च विक्षिपन्ति गात्राणि कान्तासु च विक्षिपन्ति ।

बाहेरील शिलातलावरील सिंह जसा शोभू लागतो, विस्तीर्ण रणभूमीमध्ये उभा असलेला गजेद्र जसा दिसतो आणि विस्तीर्ण राज्यावर अलेला नरेंद्र जसा चमकू लागतो, तसा सूर्यप्रकाश प्राप्त झालेला चंद्र झळकू लागला. प्रकाशयुक्त चंद्र वर अस-यामुळे गृहातीलहा अध वार ज्याने नाहीमा केला आहे, राक्षसाचे मासभक्षणरूपदेप ज्याने वरिद्विगत केले आहेत आणि विलासिनी स्त्रियांच्या मनातील वामविषयक किल्बिष ज्याने नाहीसे केले आहे, असा सुखसाधनभूत पूज्य रात्रिसमय वारच मनोहर दिसू लागला (५-८)

श्रवणाद्रियाला सुखावह असे तनुवाशांचे ध्वनि मुरू झाले, स्त्रिया पतीशी अगदी समालिप्त होऊन निद्रा घेऊ लागल्या आणि अत्यंत आध्वर्यकारक व भयकर वर्तन करणारे निशाचरही विहार करण्यास प्रवृत्त झाले ऐश्वर्याने व मद्यपानाने मत्त झालेले लोक ज्यामध्ये आहेत, रथ, अश्व व चागल्या चागल्या बैठकी यानी जी गजचतून गेलेली आहेत, लोकांची ज्यांत अतिशय गर्द झालेला आहे आणि वीरश्रीने जी भरून गेलेली आहेत, अशी राक्षसांची गृह त्या बुद्धिमान् हनुमानच्या दृष्टीस पडू लागली मत्त झालेले राक्षस एकमेकाशी जोराजोराने उत्तरें-प्रत्युत्तरें करू लागले, आपले लठ्ठ लठ्ठ दड एकमेकांसमोर धोपट्ट लागले, उ-मत्त भाषणे करू लागले आणि एकमेकांची निर्भरसनाही करू लागले राक्षस एकमेकांच्या वष स्थल वर प्रहार करू लागले, हस्तादि अवयव

रूपाणि चित्राणि च विक्षिपन्ति दृढानि चापानि च विक्षिपन्ति १२
 ददर्श कान्ताश्च समालम्बन्त्यस्तथापरास्तत्र पुनः स्वपन्त्यः ।
 सुरूपवन्त्राश्च तथा हसन्त्यः क्रुद्धाः पराश्चापि विनिःश्वसन्त्यः १३
 महागजैश्चापि तथा नदद्भिः सुपूजितैश्चापि तथा सुसद्भिः ।
 रराज वीरैश्च विनिःश्वसद्भिर्हृदा भुजंगैरिव निःश्वसद्भिः १४
 बुद्धिप्रधानान्स्त्रिभिरभिधानान्संश्रद्धधानाञ्जगतः प्रधानान् ।
 नानाविधानान्स्त्रिभिरभिधानान्ददर्श तस्यां पुरि यातुधानान् १५
 ननन्द दृष्ट्वा स च तान्सुरूपान्प्रधानागुणानात्मगुणानुरूपान् ।
 विद्योतमानान्स च तान्सुरूपान्ददर्श कांश्चिच्च पुनर्विरूपान् १६
 ततो वराहः सविशुद्धभावास्तेषां स्त्रियास्तत्र महानुभावाः ।
 प्रियेषु पानेषु च सक्तभावा ददर्श तारा इव सुखभावाः १७

स्त्रियावर टाडूं लागले, चित्रविचित्र रूपे धारण करूं लागले आणि प्रचंड
 धनुष्ये अकर्षण करूं लागले. कांही राक्षस-स्त्रिया अंगाना उठ्या लावूं लागल्या,
 स्वरूपाने व चेहऱ्याने सुंदर असलेल्या कांही स्त्रिया हसूं लागल्या आणि कांही
 क्रुद्ध होऊन मुस्कारे टाडूं लागल्या आहेत, असे त्या हनुमानास दिसून आले.
 पुस्कारे टाडूत, अमलेल्या सर्पांच्या योगाने ज्याप्रमाणे मरोवरं शोभूं लागतान,
 ज्याप्रमाणे मुममुसगान्या वीरांच्या योगाने, गर्जना करणाऱ्या महावीरांच्या
 योगाने आणि अत्यंत पूज्य अशा विभीषणप्रभृति महासज्जनांच्या योगाने ती
 लंकाजगरी शोभूं लागली. (१-१४)

त्या लंकाजगरीमध्ये बुद्धि हा ज्यामध्ये मुख्य गुण आहे, ज्यांचे भाषण
 मनोहर आहे, जे श्रद्धाट्ट आहेत आणि जगतामध्ये जे मुख्य आहेत, असे
 नाना प्रकारचा रूपे व मनोहर नावे धारण करणारे राक्षस हनुमानाने पाहिले.
 आपल्या अंगांत अमलेला जो सामर्थ्यगुण त्याला अनुरूप म्हणजे आपणासारखे
 समर्थ, बहुगुणसंपन्न व सुस्वरूप असे राक्षस अवलोकन करून हनुमानाला आनंद
 झाला आणि कांही राक्षस जरी विरूप होणे, तरी ते तेजस्वी असल्यामुळे त्याला
 ने सुस्वरूपच भासूं लागले. (१५-१६)

तदनंतर उन्मृष्ट अलंकार वर्णने धारण करण्यास योग्य, नेत्रस्ताक्षादि शुद्ध

स्त्रियो ज्वलन्तीस्त्रपयोपगृढा निशोथकाले रमणोपगृढाः ।
 ददर्श काश्चिप्रमदोपगृढा यथा विहङ्गा विहगोपगृढाः १८
 अन्याः पुनर्हर्म्यतलोपविष्टास्तत्र प्रियाङ्गे सुसुखोपविष्टाः ।
 भर्तु परा धर्मपरा निविष्टा ददर्श धामान्मदनोपविष्टाः १९
 अप्रावृताः काञ्चनराजिवर्णा काश्चित्पराध्यास्तपनीयवर्णाः ।
 पुनश्च काश्चिच्चञ्चलक्ष्मवर्णाः कान्तप्रहीणा रुचिराङ्गवर्णाः २०
 ततः प्रियाङ्गोप्य मनोभिरामान्सुप्रीतियुक्ताः सुमनोऽभिरामाः ।
 गृह्णु हृष्टाः परमाभिरामा हरिप्रवरिः स ददर्श रामाः २१
 चन्द्रप्रकाशाश्च हि वक्रप्रमाला वक्रा सुप्रह्लादश्च सुनेत्रमालाः ।
 विभूषणानां च ददर्श मालाः शतहृदानामिव चारुमालाः २२

हावभावानी युक्त, अत करणाने उदार, नक्षत्राप्रमाणे सुस्वरूप-आणि प्रियकराचे
 ठिकाणी व मद्याचे ठिकाणी आसक्त, अशा त्या राक्षसाच्या स्त्रियाही त्याने पाहिल्या
 स्वरूपाने अगदी जशा काही जळत असलेल्या, लज्जायुक्त पत्नी ज्याप्रमाणे
 पक्षिगोना अलिगन देतात, त्याप्रमाणे पतींनी गाड आलिगन दिलेऱ्या आणि
 हर्षित झालेल्या अशाही काही स्त्रिया मध्यरात्रीचे सुमारास त्याला दिसल्या.
 आपआपल्या वाट्याच्या गन्ध्यावरून वसलेल्या, इतकेंच नव्हे परंतु, पतींना
 अतीशय आवडत असण्यामुळे त्यांच्या अक्षर अत्यंत सुखाने वसलेल्या, भर्तृ-
 सेवार्थ धर्मचरणामध्ये तपर आणि मदनाने व्याकुल झालेल्या अशा दुसऱ्याही
 काही निवाहित स्त्रिया त्या बुद्धिमान् हनुमानाने तेथे पाहिल्या. काही स्त्रिया वरचे
 अंग उघडें टाकलेल्या, काही स्त्रिया सुवर्णरेपेप्रमाणे तेजस्वी व सडपातळ
 असलेल्या, काही स्वरूपाने उत्तम असलेल्या, काही सुवर्णासारख्या वातिमन्
 अमुष्टे या, काही चंद्रासारख्या आम्हादक रक्त वर्णाच्या, काही प्रियकराचा वियोग
 झालेल्या आणि काही मनोहर देहधर्तीने युक्त असलेल्या स्त्रिया हनुमानाने
 अक्षोभन केऱ्या. तदनंतर अगदी मनाप्रमाणे सुंदर पति मिळाल्यामुळे अचंन
 प्रीतियुक्त हेऊन आपापऱ्या पतींशी रममाण होणऱ्या, पुष्पामुळे रमणीय दिसूं
 लागलेल्या, परामध्ये आनंदान असलेल्या आणि आपआपल्या पतींना अत्यंत
 मनोहर वाटणाऱ्या, अशाही काही स्त्रिया त्या कपीभेष्ट हनुमानाने पाहिल्या. चंद्रा-

नत्वेव सीतां परमाभिजातां पथि स्थिते राजकुले यजाताम् ।
 लतां प्रफुल्लामिव साधुजातां ददर्श तत्रां मनसाभिजाताम् २३
 सनातने चर्तमनि संनिविष्टां रामेक्षणो तां मदनाभिविष्टाम् ।
 भर्तुर्मनःश्रोमदनुप्रविष्टां स्त्रीभ्यः पराभ्यश्च सदाविशिष्टाम् २४
 उष्णादितां सानुसृतास्त्ररुण्ठीं पुरा वराहोत्तमनिष्करुण्ठीम् ।
 सुजातपद्मामभिरक्तकण्ठीं वने प्रवृत्तामेव नीलकण्ठीम् २५
 अग्न्यकरेणामिव चन्द्रलेखां पांसुप्रदिग्धामिव हेमरेणाम् ।
 क्षतप्ररूढामिव घर्णरेखां वायुप्रभुग्नामिव हेमरेणाम् २६
 सीतामपश्यन्मनुजेश्वरस्य रामस्य पत्नीं चदतां वरस्य ।
 यभूव दुःखोपहतदिचरस्य प्लवंगमो मन्द इवाचिरस्य २७
 इत्यार्यं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पद्यम सर्ग ॥५॥ [३६८]

सारण्या तेजस्वी मुखपंक्ति, उत्कृष्ट पापण्यानी युक्त असलेल्या, मनोहर नेत्राच्या
 वरु पंक्ति आणि विद्युत्ताच्या मनोहर समुदायाप्रमाणे चमकण असलेल्या भूप-
 णान्या माला त्या हनुमानने अवलोकन केल्या (१७-२२)

पग विधाखाने मनाच्याच योग ने उ.पन्न केलेली, कुलीन, धर्ममार्गाने चालणा-
 न्या राजकुलामध्ये उत्पन्न झालेली आणि चांगल्या ठिकाणी वेगवेगळ्या प्रफुल्लित
 वेळीप्रमाणे शोभत असलेली, वृशोदरी सीता त्याच्या दृष्टीस पडली नाही सनातन
 पातिव्रत्यधर्माने चालणारी, रामाचे चिंतन करणारी, रामविषयक क मवासनेने
 युक्त असलेली, भर्त्याच्या उदार मनामध्ये सिट्टन राहिलेली, उत्कृष्ट स्त्रियापेक्षाही
 नेहमी अधिष्ठ असलेली, वियोगतापाने पीडित झालेली, अश्रूंनी कंठ दाटून आलेली,
 पूर्वी रामचंद्रासमीप असताना उत्कृष्ट भूषणांना पात्र आणि म्हणूनच उत्तम
 अलंकारानी भरलेल्या कंठाने युक्त असलेली, मनोहर पापण्या व मधूर स्वर यानीं
 युक्त असून मयूरीप्रमाणे वनामध्ये वास्तव्य करण्यास प्रवृत्त झालेली, पतीचा वियोग
 झाला असल्यामुळे अन्नाने अस्पष्ट झालेल्या चंद्रलेखेप्रमाणे दिसण असलेली, घुळीने
 भरलेल्या मुवर्णरेपेप्रमाणे भासत असलेली. वाणापासून क्षत पडल्यामुळे गृद्धिगत
 झालेल्या व्रणाप्रमाणे रामाला दुःखदायक झालेली आणि वायूच्या योगाने लवलेली
 मुवर्णरेपाच की काय, अशी दृष्टीसपासि येऊं लागलेली, वरुण्यामध्ये श्रेष्ठ व प्रजा-

षष्ठः सर्गः ।

स निकामं विमानेषु विचरन्कामरूपधृक् ।	
विचचार कपिलङ्कां लाघवेन समन्वितः ।	२
आससाद् च लक्ष्मीवाघ्राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ।	
प्राकारेणार्कवर्णेन भास्वरेणाभिसंभृतम्	३
राक्षितं राक्षसैर्भीमैः सिंहैरिव महद्वनम् ।	
समीक्षमाणो भवनं चकार कपिकुञ्जरः	३
रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणैर्हमभूपणैः ।	
विचित्राभिश्च कक्ष्याभिर्द्वारैश्च रुचिरावृतम्	४
गजास्थैर्तर्महामात्रैः शूरैश्च विगतथमैः ।	
उपास्थितमसंहार्यैर्हयैः स्पन्दनयायिभिः	५
सिंहव्याघ्रतनुघ्राणैर्दान्तकाञ्चनराजतीः ।	
योपवाट्टिर्विचित्रैश्च सदा विचरितं रथैः	६

धिपति रामाची पर्ना सीता जेव्हा पुष्कळच वेळ शोध करूनही दृष्टीस पडेना, नेव्हा हनुमान वानर दु खाकुल होऊन एकाएकी जसा काही मंद झाल्यामारसा दिमू लागला. (२३-२७)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणमहाकाव्य आदिकाव्यातीत सुंदर-काव्यपित्री पाचवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५ ॥

मनाप्रमाणे हवे तें रूप धारण करणारा तो चलास हनुमान मोकळेपणाने गात गात मजली हवेच्या हिडत हिडत सर्व लक्षणगरी फिरला. हिडता हिडता तो भव्य हनुमान सूर्यासारख्या तेजस्वी आणि म्हणूनच उज्ज्वल अशा प्राकाराने परिवेष्टित असलेल्या राक्षसधिपति रावणच्या गृहामर्मप गेला आणि मिर्दान्ती रक्षण केलेल्या महावनाप्रमाणे भयकर राक्षसानी रक्षण केलेले तें गृह अवलोकन करत करता पुनरपि तो कपिश्रेष्ठ हनुमान सतैला शोधन काढण्याची हालचाल करूं लागला. (१-३)

रावणे मंडविळेच्या व सुवर्गाने भूषित अद्भुत तोरणानी, आभयकरक चौकानी आणि मनोहर द्वारानी तें गृह युक्त होतें. गजामंडलालेले महात, कधीही थकवा न देणारे, शूर आणि अप्रतिहत गर्गाने युक्त असलेले रथवाहन अथ त्या गृहा-

बहुरत्नसमाकीर्णं परार्घ्यासनभूषितम् ।	
महारथसमायापं महारथमहासनम्	७
दृश्यैश्च परमोदारैस्तैस्तैश्च मृगपक्षिभिः ।	
विधिधैर्बहुसाहस्रैः परिपूर्णं समन्ततः	८
विनीतैरन्तपालैश्च रक्षोभिश्च सुरक्षितम् ।	
मुर्याभिश्च वरन्त्रीभिः परिपूर्णं समन्ततः	९
मुदितप्रमदारत्नं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ।	
वराभरणसंहरादैः समुद्रस्वननिःस्वनम्	१०
तद्राजगुणसंपन्नं मुर्यैश्च वरचन्दनैः ।	
महाजनसमाकीर्णं सिंहैरिव महद्वनम्	११
भेरीमृदङ्गाभिरुतं शङ्खघोषविनादितम् ।	
नित्याचितं पर्वमु तं पूजितं राक्षसैः सदा	१२

समीप होते, मिह व व्याघ्र यान्या चर्मानी आच्छादित, घंटाच्या योगाने घोषयुक्त आणि हृष्टिदंती सोन्याचा व रुप्याचा चित्रे धारण करणारे नाना प्रकारचे रथ एकमारम्बे तेथून द्रिष्ट होत असंख्य रत्नानी तें गृह व्याप्त झालेले होते, उत्कृष्ट आसनानी तें भूषित झाले होते, मोठे मोठे रथखाने त्याच्याभोवती बाधिलेले होते आणि महारथी तेथे सर्वदा वास्तव्य करीत होते. प्रेक्षणीय व अर्थत सुंदर अशा नाना प्रकारच्या हजारो पशुपश्यान्या योगाने ते सर्व वाजंती भरलेले होते. सरहद्दीचे रक्षण करणाऱ्या विनयशील राक्षसानी तें सुरक्षित होते आणि सुग्य सुग्य उत्कृष्ट श्रियानी तें सर्व वाजंती गजबजून गेलेले होते (४-९)

तें राक्षसाधिपति रावणाचे गृह उत्कृष्ट भूषणाच्या ध्वनीमुळे समुद्रामारखी गर्जनाच करीत आद्वैर्का वाय, अमे भासत होतें आणि न्यातल खीरने आर्णदित झालेले होती. उत्रचामरादि मुग्य मुख्य राजचिन्हांनी आणि मुर्य मुर्य उत्कृष्ट चंदनानी तें संपन्न झाले होते आणि सिंहानी व्याप्त झालेल्या महावनाप्रमाणे तें महाजनानी व्याप्त झालेले होते तेथे नावती झडत होत्या, नृदंर्गाची थाप एकसारखी मुष्ट होती, शखाचा घोष टुमटुमून राहिलला होता, पर्वदिवशा यज्ञ मग्निा रथात मेमम् तयार करण्यात येत असे, नेहमी त्याच अर्चन हेत

समुद्रमिव गम्भीरं समुद्रसमनिःस्वनम् ।	
महात्मनो महद्वेदम महारत्नपरिच्छदम्	१३
महारत्नसमाकीर्णं ददर्श स महाकपिः ।	
विराजमानं चपुषा गजाश्वरथसंकुलम्	१४
लङ्काभरणमित्येव सोऽमन्यत महाकपिः ।	
चचार हनुमांस्तत्र रावणस्य सर्वापतः	१५
गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च सर्वशः ।	
वीक्षमाणोऽप्यसंग्रस्तः प्राप्तादांश्च चचार सः ।	१६
अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ।	
ततोऽन्यत्पुप्लुचे वेदम महापार्श्वस्य वीर्यवान्	१७
अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भकर्णनिवेशनम् ।	
विभीषणस्य च तथा पुप्लुचे स महाकपिः	१८
महोदरस्य च तथा विरूपाक्षस्य चैव हि ।	

अतो आनि राक्षस त्याचो सर्वदा पूजा करित असत. (१०-१२)

महात्म्या रावणाच्या त्या प्रचंड गृहामध्ये मोठ्या मोठ्या रत्नांचे सामान भरलेले होते आणि समुद्रप्रमाणे ते गंभीर दिमत होते. तसच समुद्रप्रमाणे त्यांत ध्वनीही चालू होता अशा प्रकारचे गज, अश्व व रथ यांनी भरून गेलेले, वाकार नेह्री सो भिचत असलेले आणि मोठ्या मोठ्या रत्नानी भरून समुद्र झालेले ते गृह त्या महाकपि हनुमानाने अवलोकन केले अगतां, हे संकेत भुवणच आहे, असं त्या महाकर्णाला वाटले आणि तो हनुमान् रावणच्या त्या पराजयटून संचार वरुं लागला. (१०-१५)

नंतर या परावरून या परावर त्या रीतीने राक्षसाने वाडे, घरे आणि बागा, हे सर्व पाहण्याकरिता तो हनुमान् निर्भयपणे लक्ष्मणेचे संचार करुं लागला. प्रथमतः त्या महावेगवान हनुमानने प्रहरतन मक राक्षसच्या परावर उडी मारली आणि नंतर त्या वीर्यवान हनुमानने महापार्श्वनामक राक्षसाच्या परावर उडी मारली. नंतर कुम्भकर्णाच्या मेघनुय परावर उडी मारून नंतर त्या महाकर्णने विभीषणाच्या परावर उडी मारली. यानंतर महोदर, विरूपाक्ष, विष्णुजित व

विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्मालेस्तथैव च	१९
बहुदंप्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ।	
शुकस्य च महावेगः सारणस्य च घीमतः	२०
तथा चेन्द्रजितो घेदम जगाम हरियूथपः ।	
जम्बुमालेः सुमालेश्च जगाम हरिसत्तमः	२१
रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ।	
वज्रकायस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः	२२
धूम्राक्षस्याथ संपातेर्भवनं मारुतात्मजः ।	
विद्युद्रूपस्य भीमस्य घनस्य विघनस्य च	२३
शुकनाभस्य चक्रस्य शठस्य कपटस्य च ।	
ह्रस्वकर्णस्य दंप्रस्य लोमशस्य च रक्षसः	२४
युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य सादिनः ।	
विद्युज्जिह्वद्विजिह्वानां तथा हस्तिमुखस्य च	२५
करालस्य विशालस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ।	
प्रचमानः क्रमेणैव हनुमान्मारुतात्मजः	२६

विद्युन्माली याच्या घरावर उड्या टाकीत टाकीत तो महावेगवान् महाकपि शेवरीं बहुदंप्र, शुक व बुद्धिमन सारण यांच्याही घरावरून उड्या टाकीत. चालला. (१६-२०)

त्याचप्रमाणे तो वानरसेनाधिपति हनुमान् इंद्रजितान्या घरावर गेला आणि नंतर जंभुमाली व सुमाली यांच्याही घरावर त्या वानरश्रेष्ठाने उड्याण केले. त्याचप्रमाणे तो महाकपि रश्मिकेतु, सूर्यशत्रु आणि वज्रकाय यांच्या घरावर उड्या टाकून गेल्यानंतर धूम्राक्ष, संपाति, विद्युद्रूप, भीम, घन, विघन यांच्याही घरावर त्या वायुपुत्रने उड्याण केलें आणि नंतर शुकनाभ, चक्र, शठ, कपट, ह्रस्वकर्ण, दंप्र, लोमशराक्षस, युद्धोन्मत्त, मत्त, ध्वजग्रीव, सादी, विद्युज्जिह्व द्विजिह्व, हस्तिमुख, कराल, विशाल आणि शोणितक्ष यांच्याही घरावर तो वायुपुत्र हनुमन् क्रमाक्रमाने उड्याण करीत ररीत गेला. (२१-२६)

तेषु तेषु महाह्येषु भवनेषु महायशाः ।	
तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श सं महाकपिः	२७
सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समन्ततः ।	.
आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम्	२८
रावणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः ।	
विचरन्हरिशार्दूलो राक्षसीर्विकृतेक्षणाः	२९
शूलमुद्गरहस्ताश्च शक्तितोमरधारिणः ।	
ददर्श विविधान्गुल्मांस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे	३०
राक्षसांश्च महाकायाघ्नानाप्रहरणोद्यतान् ।	
रक्ताब्ज्ज्येष्ठान्सितांश्चापि हरीश्चापि महाजवान्	३१
कुर्लानारूपसंपन्नान्गजान्परगजारुजान् ।	
शिक्षितान्गजशिक्षायामैरावतसमान्युधि	३२
निहन्तृन्परसैन्यानां गृहे तस्मिन्ददर्श सः ।	
क्षरतश्च यथा मेघान्क्ष्वतश्च यथा गिरीन्	३३

त्या त्या मोठ्या मृत्यवान् घरावर गेल्यानंतर त्या महायशस्वी महाकपीने त्या समृद्ध राक्षसांची संपत्ति अवलोकन केली आणि याप्रमाणे वरकड सर्व राक्षसांची घरे सर्व वाजूंनी हिडल्यानंतर तो तेजःपुंज हनुमान् राक्षसाधिपति रावणाच्या घराकडे आला. नंतर संचार करता करता वानरराज व वानरश्रेष्ठ हनुमानाने विकृत मुदानी युक्त अशा राक्षसी स्त्रिया रावणाचे शयनस्थान रक्षण करित असलेल्या अवलोकन केल्या आणि त्याचप्रमाणे त्या राक्षसाधिपतीच्या गृहामध्ये शूल, मुद्गर, शक्ति व तोमर हीं आयुधे धारण करणारे नाना प्रकारचे दुसरेही राक्षसांचे समुदाय त्याने पाहिले. (२७—३०)

तदनंतर आयुधे तयार ठेवून, मत्सज असलेले मोठमोठे विष्णू राक्षस, आरक्तवर्ण, धेतवर्ण व पादुरक्या रंगाचे महावेगवान् अश्व आणि कुर्लान, रूपवान्, गजशिक्षेमध्ये शिक्षिलेले, युद्धामध्ये ऐगवताची वरोवरी करणारे, क्षत्रु-कटील गताचा नाश करणारे शत्रुसैन्याचा घात करणारे, मदग्रव चालत अगत्यामुळे वर्ष करणाऱ्या मेघाप्रमाणे अथवा जलमग्नानी युक्त अगत्याच्या

मेघस्तनितनिर्घोषान्दुर्घपान्समरे परैः ।	
सहस्रं चाहिर्नास्तत्र जाम्बूनदपारिष्कृताः	३४
हेमजालैरत्रिच्छिन्नास्तरुणादित्यसंनिभाः ।	
ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने	३५
शिविका विविधाकाराः स कपिर्मरतात्मजः	३६
लतागृहाणि चित्राणि चित्रशालागृहाणि च ।	
क्रीडागृहाणि चान्यानि दारुपर्वतकानि च	३७
कामस्य गृहकं रम्यं दिवागृहकमेव च ।	
ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने	३८
स मन्दरसमप्रख्यं मयूरस्थानसंकुलम् ।	
ध्वजयष्टिभिराक्रीर्णं ददर्श भवनोत्तमम्	३९
अनन्तरत्ननिचयं निधिजालं समन्ततः ।	
धीरनिष्ठितकर्माङ्गं गृहं भूतपतेरिव	४०

पर्वताप्रमाणे भासणारे, मेघाप्रमाणे गर्जना करणारे व समरागणामध्ये जत्रुंना जिंकण्यास अशक्य असे गज त्या गृहामध्ये त्याने अवलोकन केले त्याचप्रमाणे सुवर्णाचे अलंकार घातलेल्या हजार सेना त्याने तेथे अवलोकन केल्या. (३५-३४)

सुवर्णालंकाराच्या समुदायांनी गजवजून गेलेल्या आणि बाजसूर्याप्रमाणे लज्जवल दिमन अगलेल्या नाना प्रकारच्या पालाच्या राक्षसाधिपति रावणाच्या गृहामध्ये त्या वायुपुत्र कपीने अवलोकन केल्या. त्याचप्रमाणे चित्रे काढलेले दिवाणखाने ज्यात आहेत अशा गृहे, अद्भुत लतागृहे, क्रीडास्थाने, क्रीडेकरिता लाकडाचे तयार केलेले पर्वत, रम्य असे रतिगृह आणि दिवसा विहार करण्याचे स्थल, त्या राक्षसाधिपति रावणाच्या निवासस्थानामध्ये त्याने अवलोकन केलें. साराश, मंदरपर्वतमम न, मयूरपस्थानाच्या निवासस्थानांनी गजवजलेले, ध्वजदंडांनी तसेच अनंत रत्नाच्या समुदायांनी भरलेले, मभोवती द्रव्यभांडाराचा समूहच की काय, असे भोवतालून भासणारे आणि पुष्पवानाना आचरलेल्या तपश्चर्येचे फलच की काय, असे अनुभवाला येणारे व कुबेराच्या गृहाची मभोवती करणारे, ते उद्भूत गृह हनुमानाने पाहिले. (३५-४०)

अर्चिभिश्चापि रत्नानां तेजसा रावणस्य च ।

विरराज च तद्वेदम राश्मिवातिव राश्मिभिः ४१

जाम्बूनदमयान्येव शयनान्यासनानि च ।

भाजनानि च शुभ्राणि ददर्श हरियूथपः ४०

मध्वासववृत्तहृद् मणिभाजनसंकुलम् ।

मनोरमसंवाधं कुबेरभवन यथा ४३

नूपुराणां च घोषेण काञ्चीनां निःस्वनेन च ।

मृदङ्गतलनिर्घोषघोषवाद्भिर्निनादितम् ४४

प्रासादसघातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम् ।

सुनृढकक्ष्यं हनुमान्प्राचवेश महागृहम् ४५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्ठ सर्ग ॥६॥ [८१३]

सप्तम सर्गः ।

स वेदमजालं बलवान्ददर्श व्यासक्तधैर्यसुवर्णजालम् ।

यथा महत्प्रावृषि मेघजालं विद्युद्धिनद्धं सविहंगजालम् ?

रत्नाचा प्रभाव व रावणाचें तेज यांच्या योगाने तें गृह, विरणान्या योगने शोभणा या सूर्दाप्रमाणे शोभू ल गल्लें दाण्या, आसने आणि स्वच्छ पात्रे हीं सर्व सुवर्णमयच अमयाचें त्या वानरसेनाधिपतीस तेथे दिसून आलें आणि शेवटीं मध व आसव यांच्या योगाने आर्द्र, रत्नपात्रानी गजबजलेलें, कुबेराच्या गृहाप्रमाणे विस्तीर्ण व मनोहर तोरट्याचा ध्वनि व मरुपट्ट्याचा शब्द आणि मृदगावर शब्द असलेल्या थापाचा नाद यांच्या योगाने व इतरही घे प्रयुक्त वाद्यांच्या योगाने नादित तें प्रचंड गृह प्रामदसमृद्धानी युक्त, शेवटी उदृष्ट श्रियाती भरून गेलेलें आणि विरतीर्ण चौरानी युक्त हें ते, त्यामध्ये हनुमानाने प्रवेश केला (६१-६५)

याप्रमाणे महामुनिवर्चिप्रणीत श्रीरामायणसंगीत अदिकाव्यातील सुन्दर-
वाङ्मयी गृहया गर्ग समतलाला ॥ ६ ॥

वैदूर्यरत्नचित्त सुवर्णान्या निष्कन्दा त्यात घग्गविलेच्या हेत्या आणि पश्चात्
गमुदाय 'य' गृहगन्नात दिग्मत होणे पर्वन्यवलातल विगुग्नेने व पश्चिममुद्गदाने
पुन अमलेया प्रचट नेपथ लाप्रम ने ला सर्वा गृह भा यल्लय वनराने अव-

निवेशनानां विविधाश्च शालाः प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ।
 मनोहराश्चापि पुनर्विशाला ददर्श वेदमाद्रिषु चन्द्रशालाः २
 गृहाणि नानावसुराजितानि देवासुरैश्चापि सुपूजितानि ।
 सर्वैश्च दौषैः परिवर्जितानि कापिर्ददर्श स्वयलार्जितानि ३
 तानि प्रयत्नाभिन्ममाहितानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि ।
 महीतले सर्वगुणोत्तराणि दृदर्श लङ्काधिपतेर्गृहाणि ४
 ततो दृदर्शोच्छ्रितमेशरूपं मनोहरं काञ्चनचारुरूपम् ।
 रक्षोधिपस्यात्मबलानुरूपं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ५
 महीतले स्वर्गामिव प्रकीर्णं श्रिया ज्वलन्तं बहुरत्नकीर्णम् ।
 नाना तरुणां कुसुमावकीर्णं गिरेविद्याप्रं रजसावकीर्णम् ६
 नारीप्रवेकैरिव दीप्यमानं तडिद्भिरस्मोधरमर्च्यमानम् ।
 हंसप्रवेकैरिव धाह्यमानं श्रिया युतं खे सुकृतं विमानम् ७

लोकन केलीं, उच्छ्रित शंख, आयुधं व धनुष्यं याच्या शोभाने नाना प्रकारच्या
 गृहपंक्ति शोभन होत्या आणि त्याचप्रमाणे पर्वतनुष्य उंच उंच घरावर अगलेल्या
 मनोहर व विशाल गन्ध्या त्याने अवलोकन केल्या नाना प्रकारच्या संपत्तीनी
 चमकत अगलेलीं, देव मुरानाही पूजनीय वाटणारी, कोणत्याही प्रकारचा दोष
 नगलेलीं आणि रावणाने रत्नच्या बलाने संवादलेलीं गृहं त्या घानराने अव-
 लोचन केलीं. लंकाधिपति रावणाची जीं गृहे हनुमानाने अवलोकन केलीं, त्याची
 रचना अनेकपरिधमपूर्व गुरोभय रीतीने केली होती, प्रत्यक्ष मयागुरानेच
 निर्माण केलेली आहेत की काय, अर्थां तीं अद्भुत दिग्गज होनीं आणि या भूतला-
 वरील सर्व गुणानी तीं संपन्न होनीं. (१-४)

तदनन्तर अथ चारखे उघडत, गुबर्णागारमें उज्ज्वल, मनोहर, अप्रतिम, सुर्य
 गृहाम प्रेही उच्छ्रित व आपल्या सामर्थ्याला अनुरूप असे एक त्या राक्षसाधिपति
 रावणाचे गुरू त्याने अवलोकन केले. वैभवाने शोभणारे अनेक प्रकारच्या रत्नांनी
 समृद्ध, अनेक पृथ्वीच्या पुण्यानी भगलेले आणि पुत्रपरागांनी व्याप्त झालेल्या पर्वत-
 शिखरप्रमाणे दिग्गज अगलेले ते गृह भूतलावर पाडलेला स्वर्गच की काय, असे
 नागत होते. ते वैभवपूर्णच पर श्रीरत्नामुळे देवाद्यनान दिग्गज होते. त्रिगुणांनी

यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं यथा नभश्च ग्रहचन्द्राचित्रम् ।
 ददर्श युक्तीकृतचारमेघचित्रं विमानं बहुतरुचित्रम् ८
 महोक्ता पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः ।
 वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम् ९
 कृतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि तथा सुपुष्पा अपि पुष्करिण्यः ।
 पुनश्च पद्मानि सकेसराणि वनानि चित्राणि सरोवराणि १०
 पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं रत्नप्रभाभिश्च विधूर्णमानम् ।
 वेश्मोत्तमानामपि चोच्चमानं महाकपिस्तत्र महाविमानम् ११
 कृताश्च वैदूर्यमया विहङ्गा रूप्यप्रवालैश्च तथा विहङ्गाः ।
 चित्राश्च नानावसुभिर्भुजङ्गा जाल्यानुरूपास्तुरगा शुभाङ्गाः १२
 प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः सलीलमावर्जितजिह्वपक्षाः ।

शोभत असलेल्या मेघाप्रमाणे अथवा श्रेष्ठ श्रेष्ठ दृसपक्षी असलेल्या आकाशातल
 उत्कृष्ट विमानाप्रमाणे, दिसत होते (५—७)

नंतर अनेक जातीची चित्रकिचित्र झालेल्या पर्वतराजाप्रमाणे, अथवा ग्रह व
 चंद्र यांनी सुशोभित झालेल्या आकाशाप्रमाणे, किंवा अनेक वर्णांनी युक्त व मनो-
 हर मेघाप्रमाणे, आश्चर्यकारक असलेले बहुतरुनखाचित्र पुष्पक विमान त्याने
 पाहिले त्या नगरीतील भूमि पर्वतपत्ताने भरून काढलेली होती. आताल रत्नमय
 पर्वत तशाच प्रकारच्या वक्षसमुदायानी भरलेले होते, ते वृक्ष पुष्पसमूहानी गज-
 बन्धन गेलेले होते आणि ता पुष्पेही पराग व पक्ष्या यांनी भरून काढलेली
 होती, आतील गहे शुभ्रवर्ग केलेला होता, पुष्करिणी उत्कृष्ट पुष्पानी भरून
 गेलेल्या होत्या, त्यातील कमले केसराना भरलेली होता आणि अद्भुत वने व
 सरोवरही रयामये होता असो (८—१०)

हनुमानाने पुष्पक नावाचे ते मोठे उत्कृष्ट विमान पाहिले, तर नभप्रभामुळे
 अद्भुत होते आणि उत्कृष्ट गृहानाहा मागे गवकारे होते त्या विमानात वैदूर्य
 रत्नाचे, रत्नाचे आणि पौष्पद्रव्याचे पक्षा केलेले होते नाना प्रकारच्या इध्याना,
 नाना प्रकारचे भुजंग वनविलेले हात आणि दिरभ्यांत नरोत्तरीचेच असे शुभ
 अथवा असलेले अथवा त्यात कन्न वनविलेले होते पौष्प व शुभ्र यांचा

कामस्य साक्षादिव भान्ति पक्षा कृता विहङ्गाः सुमुखाः सुपक्षाः १३
नियुज्यमानाश्च गजाः सुहस्ताः सकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः ।

यभूव देवी च कृता सुहस्ता लक्ष्मीस्तथा पद्मिनिपद्महस्ता १४
इतीव तद्गृहमभिगम्य शोभमानं सविस्मयो नगमिव चारुकन्दरम् ।
पुनश्च तत्परमसुगन्धि सुन्दरं हिमात्यये नगमिव चारुकन्दरम् १५
ततः स तां कपिरामिपत्य पूजितां चरन्पुरीं दशमुखब्राह्मपालिताम् ।
अदृश्य तां जनकसुतां सुपूजितां सुदुःखितां पतिगुणयोगिनिर्जिताम् ॥
ततस्तदा बहुविधभाषितात्मनः कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः ।
अपश्यतोऽभवदतिदुःखितं मनः सचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः १७
इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाम्नीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥७॥ [४३०]

पुं'पे ज्याच्या पक्षांमध्ये आहेत, लालीने ज्यांनी आपले वक्र पंख संतुचित केलेले आहेत आणि ज्यांचे पंख उत्कृष्ट असून, वामोदीपक अमर्यामुळे मदनाचे प्रत्यक्ष पंखच की काय, असे भासत आहेत, अशा प्रकारचे उत्कृष्ट चंचूंनी युक्त असलेले पक्षी तेथे केलेले होते. लक्ष्मीच्या अभिषेकाकडे ज्यांची योजना झालेली आहे, असे कमलकेसरांनी व उत्कृष्ट शुंडांनी युक्त असलेले व कमलपत्रे गुंडेम ये घेतलेले गज ला विमानामध्ये होणे. तसेच आपल्या उत्कृष्ट हातामध्ये जिने कमल धारण केलेली आहेत, अशी लक्ष्मीदेवीही तेथे बनविलेल्या कमलयुक्त सरोवरांमध्ये तयार केलेली होती. याप्रमाणे मनोहर गुहांनी युक्त असलेला अत्यंत सुगंधी मंदर वृक्षच की काय, अशा त्या सुशोभित गृहामर्मीप जाऊन हनुमान् विस्मित झाला. (११—१५)

तदनंतर रावणाने आपल्या बाह्यलोकाने रक्षण केलेल्या त्या मान्य नगरीमध्ये उच्चा टाकीत टाकीत तो हनुमान् संचार करू लागला. पर्वीच्या गुणांचे एकसारखे स्मरण होत अमर्यामुळे धुन्ध, अन्यंत दुःखित व अत्यंत मान्य अशी जनककन्या मीना जेव्हा त्याच्या दृष्टीस पडेना, तेव्हा तो दृ शित झाला. तदनंतर नाना प्रकारांनी ज्यांचे अंतःकरण संमृत झालेले आहे आणि ज्याच्या मनाला चांगले वळण लागलेले आहे, असा तो मन्मार्गवर्ती महात्मा हनुमान् लक्ष लावून संचार करीत असतानाही जनककन्या मीना जेव्हा त्याच्या दृष्टीस पडेना, तेव्हा

अष्टमः सर्गः ।

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो महद्विमानं मणिरत्नचित्रितम् ।
 प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं ददर्श धीमान्पवनात्मजः कपिः १
 तदप्रमेयप्रतिकारकृत्रिमं कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा ।
 दिवं गते वायुपथे प्रतिष्ठितं व्यराजतादित्यपथस्य लक्ष्म तत् २
 न तत्र किञ्चिन्न कृतं प्रयत्नतो न तत्र किञ्चिन्न महार्घरत्नवत् ।
 न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि न तत्र किञ्चिन्न महाविशेषवत् ३
 तपःसमाधानपराक्रमार्जितं मनःसमाधानविचारचारिणम् ।
 अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं ततस्ततस्तुल्यविशेषनिर्मितम् ४
 मनः समाधाय तु शीघ्रगामिनं दुरासदं मारुततुल्यगामिनम् ।
 महात्मनां पुण्यकृतां महर्द्धिनां यशस्विनामश्रयमुदामिवालयम् ५

त्याच्या मनाला आतिशय दु ख झालें. (१६-१७)

याप्रमाणे महागुनिवात्माकिप्रणीतं श्रमश्रमायणसङ्गक आदिकाव्यातील सुंदर-
 काव्यापैकी सातवा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ७ ॥

तो बुद्धिमान् वायुपुत्र हनुमान् त्या रावणाच्या गृहासमीप बसला असता, त्या
 गृहामध्ये एक मोठे विमान त्याचे दृष्टीस पडलें, ते विमान उत्कृष्ट रत्नानीं व्याप्त होतें
 आणि उत्कृष्ट सुवर्णाच्या खिडक्या त्यात केलेल्या होत्या अप्रतिम चित्रांनीं ते
 सुशोभित केलेले, विश्वकर्म्याने स्वतः निर्माण केलेले आणि आकाशगामी वायु-
 मार्गामध्ये लटकत असलेले ते विमान सूर्याच्या मार्गाचें चिन्हच होऊन राहिलें
 होतें प्रयत्नपूर्वक न केलेले, अमूल्य रत्नें नसलेले आणि उत्कृष्ट गुण ज्यात नाहींत,
 असें त्यात काहीएक नव्हते व त्यात ज्या ज्या विशेष गोष्टी होत्या, त्याच्या देवाचें
 ठिकारणोसुद्धा अभावच होतः तप आणि समाधि याच्या सामर्थ्यावर ते विमान
 रावणाने संपादन केलेलें होतें, तें विमान आत बसणाऱ्याच्या मनास ज्या भागात
 फिरावयाचें असेल, त्या भागात संचार करण्यास समर्थ असें होतें. त्यात नाना
 प्रकारच्या रचना केलेल्या होत्या आणि दिव्य विमानामध्ये असावयाच्या
 त्या सर्व काही विशेष गोष्टी त्यामध्ये बनविलेल्या होत्या यजमानाच्या इच्छेप्रमाणे
 ते शीघ्र गमन करणारे होतें; ते पापी जनाना प्राप्त होणे सर्वस्वी अशक्य होतें.

विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विचित्रकूटं बहुकूटमाण्डितम् ।
 मनोभिरामं शरदिन्दुनिर्मलं विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा ६
 वहन्ति यत्कुण्डलशोभितानना महाशना व्योमचरा निशाचराः ।
 विवृत्तविध्वस्तविशाललोचना महाजवा भूतगणाः सहस्रशः ७
 वसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं वसन्तमासादपि चारुदर्शनम् ।
 स पुष्पकं तत्र विमानमुत्तमं ददर्श तद्धानरवीरसत्तमः ८
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिमध्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥८॥ [८०८]
 नवमः सर्गः ।

तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विमलमायतम् ।

ददर्श भवनश्रेष्ठं हनुमान्मारुतान्मजः १

किरण्याचे गतीमध्ये तें वायूच्या बरोबरीचें होतें आणि महात्मे, अत्यंत संपन्न, कीर्तिमान् व अत्यंत सुखी अशा पुण्यवान् लोकानाच ते मिळणारें असें होतें.
 (१-५)

तें विमान विशिष्ट गर्ताने युक्त असें होतें. आकाशरूप विशेष प्रदेष्टामध्ये तें ठेवलेलें होतें, चित्रविचित्र वस्तूंच्या समुदायाचें तें एक भांडारच होतें, नाना प्रकारच्या दालनानी तें भूषित केलेलें होतें, पाहणाऱ्याचें मन तें रमविणारें होतें, शरद्वृत्तील चंद्राप्रमाणे तें निर्मल होतें आणि आश्चर्यकारक वस्तूंनी भरलेलें पर्वताचें शिखरच कीं काय असे तें भासत होतें. कुंडलान्या योगाने ज्यांचीं मुक्ते मुशोभित झालेलीं आहेत आणि ज्यांची पापणीर्हा हालत नाही, असे विशाल व तारवटलेले डोंळे अगणारे बहुभक्षक, महावेगवान्, आकाशगामी व निशाचर असे हजारो भूतगण त्याचे वाहक होते असे। त्या वानरवीरामये श्रेष्ठ असलेल्या हनुमानाने अशा प्रकारचें तें उगृष्ट पुष्पक विमान तेथे पाहिलें. तें वसंत-ऋतूतील शोभेपेक्षाही दिसण्यात मनोहर होतें आणि वसंतऋतूतील पुष्पसमुदायाच्या योगाने त्याची आकृति तर फारच सुंदर झालेली होती (६-८)

याप्रमाणे महामुनिवात्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुंदर-काण्डपैकी आठवा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ८ ॥

छेकच्या मध्यभागी असलेले आणि गृहसमुदायांनी व्यापून टाकलेले, तें

अर्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं महत् ।	
भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासादसंकुलम्	१
मार्गमाणस्तु वेदेही सीतामायतलोचनाम् ।	
सर्वतः परिचक्राम हनुमानरिसूदनः	३
उत्तमं राक्षसावासं हनुमानवलोकयन् ।	
आससाद्यथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम्	४
चतुर्विपाणोर्द्विरद्वैस्त्रिविपाणस्तथैव च ।	
परिक्षिप्तमसंवाधं रक्ष्यमाणमुदायुधैः	५
राक्षसीभिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम् ।	
आहृताभिश्च विक्रम्य राजकन्याभिरावृतम्	६
तन्नरुमकराकीर्णं तिमिगिलझपाकुलम् ।	
वायुवेगसमाधूतं पन्नगैरिव सागरम्	७
या हि वैश्रवणे लक्ष्मीयां चन्द्रे हरिवाहने ।	
सा रावणगृहे रम्या नित्यमेवानपायिनी	८

नोटें गह्र होतें त्यामध्ये निर्मल आणि विस्तीर्ण असें एक उन्वृष्ट गृह वायुपुत्र हनुमानाने पाहिलें ते गह्र राक्षसाधिपति रावणाचें असून, तें सभोवतालच्या अनेक राजवाड्यानी घेरलेलें होतें. त्या प्रचंड गहाची रुंदी अर्धे योजन असून लांबी एक योजन होती. दीर्घ नेत्रानी युक्त असलेली विदेहराजकन्या सीता शोधण्याकरिता दानुनाशरु हनुमान् जेव्हा चोहोंकडे फिरला, तेव्हा फिरता फिरता राक्षसांचेच ज्यामध्ये वास्तव्य आहे, अशी उत्तम उत्तम घरे तो हनुमान् पहान चालला व शेवटी राक्षसाधिपति रावणाचे तें घर त्या मध्य हनुमानाला काटिलें (१-४)

चार, तीन व दोन दान असलेले गज जरी तसे धे पुष्कळ होते, तथापि त्या घरात खेचाखेच झालेली नव्हती आणि हातामध्ये आयुधें सज ठेवून, राक्षस त्याचें रक्षण करित होते तें रावणाचें गह्र राक्षसजातीय भार्या आणि त्याने पराक्रमाने जिंकून आणलेल्या राजकन्या, यानी भरलेले होतें सरास नक्र, मकर, तिमिगिल व इतरही मत्स्य व्यापून टाकलेल्या, वायुवेगाने प्रभुब्ध झालेल्या आणि

या च रात्रः कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ।	
नादृशी तद्विशिष्टा वा ऋद्धी रक्षोगृहेष्विह ।	९
नस्य हर्म्यस्य मध्यस्थवेद्म चान्यत्सुनिर्मितम् ।	
यद्गुनिर्युहसंयुक्तं ददर्श पचनात्मजः	१०
ब्रह्मणोऽर्थं कृतं दिव्यं दिवि यद्विश्वकर्मणा ।	
विमानं पुष्पकं नाम सर्वरत्नाविभूषितम्	११
परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात् ।	
कुबेरमोजसा जिन्वा लेभे तद्राक्षसेश्वरः	१२
इहामृगसमायुक्तैः कार्तस्वराहिरण्मयैः ।	
सुकृतं राजितं स्तम्भैः प्रदीप्तमिव च श्रिया	१३
मेरुमन्दरसंकाशैरुल्लिखद्भिरिवाम्बरम् ।	
कृटागारैः शुभागारैः सर्वतः समलंकृतम्	१४

सुजंगयुक्त अशा सागरप्रमाणे तें गृह दिसत होतें. कुबेर, चंद्र आणि गरुड, यांचे ठिकाणी जी रमणायता आहे, ती मनोहर शोभा वर्धीही व काहीही नष्ट न होण रावणाच घरां नित्य दिसत होनी आणि लंकेतील राक्षसान्या घरां-तांत संपत्ति राजा कुबेर, यम आणि वरुण यांच्या संपत्तीप्रमाणे किंबहुना जास्तच होती. (७—९)

त्या गृहाचे मध्यभागा उत्कृष्ट रीतीने तयार केलेले आणि अनेक मत्त गजानी युक्त असलेले विमान वायुपुत्र हनुमानाने पाहिले. तें पुष्पक नावाचें विमान सर्व रत्नानी भूषित झालेले होतें व हेंच दिव्य विमान पूर्वा विश्वकर्म्याने स्वर्गामध्ये ब्रह्मदेवाकरिता तयार केलेले होतें. ते विमान ब्रह्मदेवापामून कुबेराला पराकाष्ठेची तपश्चर्या केन्यानंतर मिळालेले होतें; परंतु राक्षसाधिपति रावणाने तर नें स्वपराक्रमाने कुबेराला जिंकूनच प्राप्त करून घेतलेले होतें. लडगे ज्यावर घाटलेले आहेत, अशा मोन्यादप्यांच्या उत्कृष्ट स्तंभांनी तें विमान सज्जन होतें व वराने जसे काही पेटलेले अमन्याप्रमाणेच होतें. मेरुमंदरतुल्य गगनचुंबिन अद्भुत गृहांनी आणि शुभ अशा विहार गृहांनी तें विमान सर्व बाजूंनी अलंकृत केलेले होतें. (१०—१४)

ज्वलनार्कप्रतीकाशैः सुकृतं धिश्चकर्मणा ।	
हेमसोपानयुक्तं च चारुप्रवरवेदिकम्	१५
जालवातायनैर्युक्तं काञ्चनैः स्फाटिकैरपि ।	
इन्द्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम्	१६
विद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाधनैः ।	
निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिस्तलेनाभिविराजितम्	१७
चन्दनेन च रत्नेन तपनीयनिभेन च ।	
सुपुण्यगन्धिता युक्तमादित्यतरणोपमम् ॥	
विमानं पुष्पकं दिव्यमाररोह महाकपिः	१८
तत्रस्थः सर्वतो गन्धं पानभक्ष्यान्नसभवम् ।	
दिव्यं समूर्च्छितं जिघ्रन्स्पृषन्तमिवानिलम्	१९
स गन्धस्तं महासत्त्वं यन्धुर्वन्धुमिवोन्नमम् ।	
इत एहीत्यवाचेव तत्र यत्र स रावणः	२०

विधकर्म्याने उत्तम रीतानि तगर केलेल्या त्या विमानाला सूर्य व जमि याच्याप्रमाणे तेजस्वी अशा सुवर्णमय व स्फटिकमय जाळ्या व खिडक्या होत्या, सौम्याचे जिने केलेले होते, सुंदर आणि उत्कृष्ट अशा बसावयाच्या जागा त्यात तयार केलेल्या होत्या आणि इन्द्रनील, महानील व इतरही उंचा रत्ने याच्याहि जागा त्यात बनविलेल्या होत्या नाना प्रकारची पोवर्ती, महामूल्यवान् रत्ने व निरुपम मोल्ये यानी तयार केलेल्या फरशने तर ते विमान झडकत होते. आरुचवर्ण आणि सुवर्णवर्ण अशा अत्यंत सुगंधी चंदनाने ते विमान युक्त व बालसूर्याप्रमाणे तेजस्वी होते अशा प्रकारच्या दिव्य पुष्पक-विमानामध्ये तो महाकपि हनुमान् आरुट झाला व याप्रमाणे त्या विमानात जाऊन बसलेला तो हनुमान् पान, भक्ष्य व अन्न याचा दिव्य व मूर्तिमंत वायूच आहे, अशा रीताने सर्व प्रदेश व्यापून राहिलेला गंध सर्व बाजूनी घेऊ लागला. त्याप्रमाणे एखादा बंधु दुसऱ्या आपऱ्या श्रेष्ठ बंधूला हाक मारीत असतो, त्याप्रमाणे तो गंध त्या महावीर्यावान् हनुमानाला इकडे ये, म्हणून जिकडे रावण होता तिकडे, जसा काही हाकच माझे लागला; कारण त्या दिव्य सुगंधमुळे

ततस्तां प्रस्थितः शालां ददर्श महतीं शिवाम् ।	
रावणस्य महाकान्तां कान्तामिव चरखियम् ।	२१
मणिसौपानविकृतां हेमजालविराजिताम् ।	
स्फाटिकैरायृततलां दन्तान्तरितम्पिकाम् ।	२२
मुक्तावज्रप्रवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि ।	
विभूषितां मणिस्तम्भैः सुयद्गुस्नग्भभूषिताम् ।	२३
समंक्रजुभिरत्युच्चैः समन्तान्सुविभूषितैः ।	
स्तम्भैः पक्षरिवात्युच्चैर्दिव्यं संप्रस्थितामिव ।	२४
महत्या कुशयास्तीर्णां पृथिवीलक्षणाङ्गया ।	
पृथिवीमिव विस्तीर्णां सराष्ट्रगृहशालिनीम् ।	२५
नादितां मत्तविहगैर्दिव्यगन्धाधिवासिताम् ।	
पराध्यास्नरणोपेतां रक्षोधिपनिषेविताम् ।	२६

रावणाचे ददनगृह येथेच कोठेतरा असावे अशी हनुमानाला अटकळ करता पात्री. (१५-२०)

नंतर हनुमान तेथून निघाला, तेव्हा एखाद्या उन्हेट्ट खांप्रमाणे प्रिय असलेल्या, अत्यंत रमणीय व विशाल अशा त्या रावणाच्या कन्यागणकारण दिवाणगान्धास्टे त्याचे लक्ष्य गेले, त्या दिवाणखान्याला रत्नांचे जिने विशेष कुमलतेने केलेले होते, मुवर्णजालामुळे त्याला शोभा आलेली होती; स्फटिकांनी त्यांतील भूमि मटविलेली होती; मधूनमधून हन्निदंत, मेष्ये, हिरें, पौवळां, रूप्य व सुवर्ण दार्वाचित्रे बसविलेली होती; रत्नस्तंभांनी ती भूषित अमून, इतरही पुष्कळ स्तंभांनी त्याला शोभा आणली होती एकमारखे सरळ, अनिशय उंच आणि सर्व बाजूंनी शोभा देणारे स्तंभ त्या दिवाणखान्यास अमन्यामुळे, अनिशय उंच पक्षांच्या योगाने ती नैर्गलोकीं जाग्रासच निघाला आहे कीं काय, असा भावना होता. (२१-२४)

पृथ्वीवरील वस्तूंच्या रूपांचे चिन्ह प्रसन्न काटलेला असा एक प्रसन्न गालिचा त्या पृथ्वीमारखींच राष्ट्रे व गृहे असणान्या विस्तीर्ण दिवाणखान्यान पमरलेला होता. मत्त पर्यांनी ती गजबजलेला होता; दिव्य गंधांचा त्यांत

धूम्रामगरुधूपेन विमलां हंसपाण्डुराम् ।	
पत्रपुष्पोपहारेण कल्माषीमिव सुप्रभाम्	२७
मनसो मोदजननी वर्णस्यापि प्रसाधिनीम् ।	
तां शोकनाशनीं दिव्यां श्रियः संजननीमिव	२८
इन्द्रियाणीन्द्रियाद्यैस्तु पञ्चपञ्चभिरुत्तमैः ।	
तर्पयामास मातेव तदा रावणपालिता	२९
स्वर्गोऽयं देवलोकोऽयमिन्द्रस्यापि पुरी भवेत् ।	
सिद्धिर्वैयं परा हि स्यादित्यमन्यत मासतिः	३०
प्रध्यायत श्वापश्यत्प्रदीपांस्तत्र काञ्चनान् ।	
धूर्तानिव महार्थैर्देवनेन पराजितान्	३१
दीपानां च प्रकाशेन तेजसा रावणस्य च ।	
अर्चिर्भिर्भूषणानां च प्रदीप्तैत्यभ्यमन्यत	३२

त्रिकडेतिकडे घमघमाट सुटलेला होता, मोट्यामोठ्या मूल्यावान् बेटकी त्यात घत्तलेरदा होत्या, राक्षसाधिपति रावण त्यात होता वस्तुतः हसपश्चाप्रमाणे शुभ्र व निर्मल अमूनही कृष्णागुरूचा वूप जळत असल्यामुळे तो धूम्रवर्ण बनलेला होता आणि पत्र व पुष्पे याची तेथे नमृद्धि असल्यामुळे वसिष्ठाच्या चित्रविचित्रवर्ण गर्दप्रमाणे त्याची काति उत्कृष्ट झालेली होती तेथे आत असणाऱ्याच्या देहाची काति उत्कृष्ट म्हणून त्यान्वा मनःला आनन्द देणारा, त्याचा शोक नाहीसा करणारा आणि वैभवाची दिव्य खणच अना भासणारा तो दिवाणखाना होता (= १-३०)

शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध या उत्कृष्ट पाच विषयाच्या योगाने हनु-
नानाची पाचहा ज्ञानेंद्रिये त्या रावणरक्षित दिवाणखान्याने मातेप्रमाणे तृप्त केला
असता ' हा का स्वर्गलोक आहे की देवलोक आहे ? किंवा इंद्राची अमरावती
नगरी आहे ? अथवा ही काही पराक्राष्टेची गंधर्वमाया आहे ? ' अस मारतील
घाट लागले तदनंतर तेथे असलेले सुवर्णदीप हे अष्टल जुगाथानी जुगारात त्रिक-
त्यामुळे विचार करित वसलेल्या जुगाथाप्रमाणे त्याला दिसल (२९-३१)

शीपाचा प्रकाश, रावणाच तेच व भूषणाच्या प्रभा यांच्या योगाने तो दिवाण-

ततोऽपश्यत्कुथासीनं नानावर्णाम्बरस्रजम् ।	
सहस्रं वरनारीणां नानाविधविभूषितम्	३३
परिवृत्तेऽर्धरात्रे तु पाननिद्रावशंगतम् ।	
क्रीडित्वोपरतं रात्रौ प्रसुप्तं बलवत्तदा	३४
तत्प्रसुप्तं विरुच्ये निःशब्दान्तरभूषितम् ।	
निःशब्दहंसधमरं यथा पद्मवनं महत्	३५
तासां संवृतदान्तानि मीलिताक्षीणि मारुतिः ।	
अपश्यत्पद्मगन्धीनि वदनानि सुयोपिताम्	३६
प्रबुद्धानीव पद्मानि तासां भूत्वा क्षपाक्षये ।	
पुनः संवृतपत्राणि रात्राविव धमुस्तदा	३७
इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तपदपदाः ।	
अन्भुजानीव फुल्लानि प्रार्थयन्ति पुनः पुनः	३८
इति चामन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकपिः ।	

खाना त्याला जसा काही पेटलेलाच भाजू लागला नंतर अनेक रंगीची वस्त्रे व माला धारण करून नाना प्रकारचे वेप व भूषणे धारण केलेल्या हजार उत्कृष्ट स्त्रिया गालिच्यावर निजलेल्या त्यांच्या त्त्रीस पडल्या, मध्यरात्रीचा समय झालेला होता व मद्यपान आणि निद्रा याच्या आधोन झालेल्या त्या स्त्रिया रात्री कडे वरून दमूनभागून पारच गाठ झोपलेल्या होत्या. त्या हजार स्त्रियाना गाठ झोप लागली असल्यामुळे त्यांच्या नूपुरप्रभृति भूषणाचा ध्वनि अगदी बंद पडलेला होता आणि यामुळे तो खीसमुदाय शब्दरहित हंस व श्रमर अमलेल्या एखाद्या प्रचंड पद्मवनाप्रमाणे शोभत होता (२९-३५)

मागतीनि पाहिले श त्या सुन्दर स्त्रियांचे मुखाम कमलाचा चंद्र येत होत : काहल्या मुत्तारगोल नेत्र अर्धवट मिटलेले असून, त्यांना गळानी अत्यामारुत्या दिमत होती आणि काही मुग्धावरील नेत्र पूर्णपणे मिटलेले होते. त्या स्त्रियांची मुखे रात्र उजाड्यावर कमलाप्रमाणे विकसित हे जन पुनरपि रात्र पटली असता पाळ्या मिटलेल्या कमलाप्रमाणे मिटत होती. प्रकृष्ट कमलाची ज्याप्रमाणे मत्त श्रमर वारंवार टपटा करत असतात, त्याप्रमाणे ते एकसारखे या मुखकमला-

मेने हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः	३९
सा तस्य शुशुभे शाला ताभिः स्त्रीभिर्विराजिता ।	
शरदीव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिशोभिता	४०
स च ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः ।	
यथा ह्युडुपतिः श्रीमांस्ताराभिरिव सवृतः	४१
याश्च्यवन्तेऽम्बरात्ताराः पुण्यशेषसमावृताः ।	
इमास्ताः संगताः कृत्वा इति मेने हरिस्तदा	४२
ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां शुभार्चिषाम् ।	
प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योपिताम्	४३
व्यावृत्तकचपीनस्रक्प्रकीर्णधरभूषणाः ।	
पानव्यायामकालेषु निद्रोपहतचेतसः	४४
व्यावृत्ततिलकाः काश्चित्काश्चिदुद्भ्रान्तनूपुराः	

चौ इच्छा करीव आहेत, अमेंही त्या भव्य महाकर्णला कमलासीं त्याचे सान्य दिसून अत्यामुळे वाट्टें लागलें आणि गुणामध्येही तीं कमलाचीच बरोबरी करणारीं आहेत, असें त्या हनुमानाचें मत झलें (३६-३९)

असो शरदतूनध्ये निर्मल झालेलें नभोमंडल ज्याप्रमाणे तारागणानीं सुशोभित दिसतें, त्याप्रमाणे त्या रावणाचें तें शय्यागृह त्या स्त्रियामुळे सुशोभित झालेलें होतें. नक्षत्राधिपति श्रीमान् चंद्र ताच्याच्या सनूहात जसा शोभतो, तसा तो राक्षसाधिपति रावण त्या स्त्रियानीं परिवेषित झाला असल्यामुळे शोभूं लागला.

‘ज्या तारा आकाशापासून खाली पडतात, त्या पदरीं काही पुण्याचा शिक्क असल्यामुळे येथे सर्व एकत्र जमलेल्या आहेत, असें त्या वानराला वाटलें. कारण, त्या ठिकाणीं असलेल्या स्त्रियाची देहकाति, सोदर्य आणि उज्ज्वलता हीं उज्ज्वलता काति असलेल्या मोठ्या ताराप्रमाणे होती, हें फारच स्पष्ट रीतीने झळमत होतें. (४०-४३)

पान आणि गायनादि जीटा चालत्या अमनाना, निद्रेने घेंवून टाकलेल्या त्या स्त्रियाचे केश आणि मोठमोठ्या माला इकडेतिकडे उडवत्या गेल्या होत्या, तसेंच त्यांच्या अंगावरील उसमोनन भूषणेंही अन्नावदन झालेलें होनां काट्टें सुंदर

पार्श्वे गलितद्वाराश्च काश्चित्परमयोपितः	४५
मुक्ताहारवृताश्चान्याः काश्चित्प्रन्त्रस्तवाससः ।	
व्याविद्धरशनादामाः किशोर्य इव वाहिताः	४६
अकुण्डलधराश्चान्या विच्छिन्नमृदितस्रजः ।	
गजेन्द्रमृदिताः फुल्ला लता इव महावने	४७
चन्द्रांशुकिरणाभाश्च हाराः कासांचिदुद्रताः ।	
हंसा इव यमुः सुताः स्तनमध्येषु योपिताम्	४८
अपरासां च वैदूर्याः कादम्या इव पक्षिणः ।	
हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवाभवन्	४९
हंसकारण्डयोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः ।	
आपगा इव ता रेजुजंघनः पुलिनैरिव	५०
किङ्किणीजालसंकाशास्ता हेमविपुलाम्बुजा ।	

श्रियाचे तिलक नाहीमे झाले होते, काहींच्या पायातील तोरड्या गट्टन गेलेल्या होत्या आणि काहींच्या कंठातील हारही यानूला पडले होते काह्यांच्या गळ्यातील मोलाचे हार तुटलेले होते; महाचीं वस्त्रे सुटलेली होती आणि कमरपट्टे अन्नाव्यम्न झाले असल्यामुळे काही श्रिया, भार वाहून चकलेल्या घोड्याप्रमाणे अन्नाव्यम्न लंगळत पडल्यामागच्या दिसत होत्या काहींची कुंडले जाग्यावर नव्हती, काह्यांच्या माळा चुरगळून तुटून गेलेल्या होत्या आणि यामुळे त्या श्रिया गनेशानी तुडावेलेल्या महावतानील प्रसुप्ति रत्नाप्रमाणे दिमत होत्या. चंद्रांच्या लहानमोठ्या किरणाप्रमाणे ज्याचे तेज आहे, असे काही श्रियाचे वर आलेले मोयाचे हार त्या श्रियांच्या म्नामध्ये निद्रेस्थ झाले-या हमाप्रमाणे शोभू लागले (४३-५८)

दुसऱ्या श्रियांच्या वैदूर्यरत्नमाला म्नाच्या मध्यभागी आल्या असल्यामुळे चंद्राप्रमाणे दिमत होत्या आणि इतर श्रियांच्या कंठातील मोन्याचे पदर चन्द्राक पक्ष्याप्रमाणे दिमत होते. हंस, कारंडव आणि चक्रवाक या पक्ष्यांनी सुशोभित झालेल्या नद्या ज्याप्रमाणे वाळवटामुळे शकूनत असतात, त्याप्रमाणे त्या श्रिया वटप्रदेशामुळे चमरत होत्या घुगुराप्रमाणे ज्याचे डोळे मिटलेले आहेत, अना

भावग्राहा यशस्तीराः सुप्ता नद्य इवाद्यभुः	५१
मृदुष्वङ्गेषु कासांचित्कुचाग्रेषु च संस्थिताः	
वभूवुर्भूषणानीव शूभा भूषणराजयः	५२
अंशुकान्ताश्च कासांचिन्मुखमारुतकम्पिताः ।	
उपर्युपरि वक्त्राणां व्याधूयन्ते पुनः पुनः	५३
ताः पताका इवोद्धताः पत्नीनां रुचिरप्रभाः ।	
नानावर्णसुवर्णानां वक्त्रमूलेषु रेजिरे	५४
ववल्गुश्चात्र कासांचित्कुण्डलानि शुभार्चिषाम् ।	
मुखमारुतसंकम्पैर्मन्दं मन्दं च योषिनाम्	५५
शर्करासवगन्धः स प्रकृत्या सुरभिः सुखः ।	
तासां वदननिःश्वासः सिषेवे रावणं तदा	५६
रावणाननशङ्काश्च काश्चिद्रावणयोषितः	
मुखानि च सपत्नीनामुपाजिघ्रन् पुनः पुनः	५७

जा क्रिया, निद्रिल झालेव्या नद्याक आहेत की काय, अशा दिसत होत्या: कारण सुवर्णभूषणरूपी असंख्य कमलानी, स्वप्रतिपयक सुरतर्काडारपी मकरानी आणि कीर्ति-रूप तीरानी त्या युक्त होत्या. काही स्त्रियांच्या कोमल अवयवाचे ठिकाणी आणि काहींच्या स्तनाग्रचे ठिकाणी गडबडीमध्ये उठलेले भूषणाचे औरखडेही उत्कृष्ट भूषणाप्रमाणेच शोभू ल गले. काहींच्या वस्त्राचे पदर मुखातील वायूने कंपित होत असल्यामुळे वरचेवर मुखाच्या वर वर उडत राहिलेले होते. प्रामुळे रावणाच्या स्त्रियांच्या मुखासर्माप नाना प्रकारच्या सुवर्णतंतूनी बनविलेल्या वस्त्राच्या उत्कृष्ट तेजस्वी पताकाच फडफडत आहेत की काय, असे ते वस्त्राचे पदर शोभू लागले उत्कृष्ट कार्तीने युक्त असलेल्या काही स्त्रियांची कुंडले मुखवायूच्या सपर्कामुळे हळू लागून, हळूहळू वाजू लागली. त्यांच्या मुखातून बाहेर पडणारा निश्चाम शर्करासवाच्या गंधाने युक्त असून स्वभावतः च सुगंधी व सुखावह होता आणि तो रावणाची सेवा करीत होता साराश, त्यांच्या मुखापासून निघालेला सुगंधी व सुखावह वायु रावणाकडे जात होता (४९-५६)

मद्यप नाचा मद आणि मित्रा यांच्या अमलामुळे काही रावणस्त्रिया आपल्या

अत्यर्थं सक्तमनसा रावणे ता वरस्त्रियः ।।	
अस्यतन्त्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरंस्तदा -	५८
याहू उपनिधायान्याः पारिद्वार्यधिभूषिताः ।	.
अंशुकानि च रम्याणि प्रमदास्तत्र शिदियरे	५९
अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः काचित्पुनर्भुजम् ।	
अपरा त्वङ्कमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपरा कुचा	६०
ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः ।	-
परस्परनिविष्टाङ्गया मदन्नेहवशानुगाः ।	६१
अन्योन्यस्याङ्गसस्पर्शान्प्रीयमाणाः सुमध्यमाः ।	
एकीकृतभुजाः सर्वाः सुपुपुस्तत्र योषितः	६२

सवताचा मुस ही रावणाचान मुख आंहेत, अस समजून वारवार त्या मुखाचा वस घऊ लागल्या, तरी रावणाचे ठिकाणा नन अतिशय आसत्त ज्ञाने अमन्यामुळ मर्वाच्या परतत्र बनल्या त्या उल्लूख स्त्रियाही सवतीना आपल्या मुखाचा वास घेतल्यामुळे त्यांच्यावर मुद्ध न श्रेता त्या आपल्या मवतीचे प्रियच करू लागल्या कारण त्याही निद्रा व मद्यपानाचा मद यामुळे रावणच आपल्या मुखाचा वस घेत आहे, अस समजून, उलट त्या सवतीच्या मुखाचा वास घऊ लागल्या व त्या सवती ही रावणच आपल्या मुखाचा वस घेत आहे, अस समजू लागल्या गोंट, तोडे अशा तऱ्हेचे अलंकार धारण केलेल्या दुसऱ्या काही तऱ्हे स्त्रिया उशाला हात घऊन तेथे निजल्या हाता आणि काही उशालाला बद्ध घऊन निजल्या होत्या एक दुसरीच्या वक्षस्थलावर शयन करीत आहे, तिचा हात उशाशी घऊन दुसरीच श्रेणी निजली आहे, एक दुसरीच्या माठीवर डोक ठेवून शोष घेत आहे आणि तिच्याही स्तनावर पटन दुसरा शयन करीत आहे, अशा रातीने एक मेकाच्या माथ्यावर, बरगड्यावर, कमरेवर आणि पाठावर ममक ठेवून पडल्या त्या स्त्रिया मद व रावणासवधी प्रेम यान्या अवीन झाल्या अस य मुळ एकमेकींच्या अगावर पडल्या होत्या (५७-६१)

एकमेकींच्या अगसगामुळे आनंदित होणाऱ्या त्या सवहा अत सुंदर स्त्रिय दाताना एकमेकांना आलिंगन देऊन तेथे शयन करीत होत्या. एकमेकांच्या हस्त-
म० ६ (सुन्दर)

अन्योन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमालाप्रथिता हि सा ।	
मालेव प्रथिता सूत्रे शुशुभ मत्तपदपदा	६३
लतानां माघवे भासि फुल्लानां वायुसेवनात् ।	
अन्योन्यमालाप्रथितं संसक्तकुसुमोद्ययम्	६४
प्रतिवेष्टितसुस्कन्धमन्योन्यभ्रमराकुलम् ।	
आसीद्द्वनमिबोद्धृतं स्त्रीवनं रावणस्य तत्	६५
उचितेभ्यपि सुव्यक्तं न तासां योषितां तदा ।	
विवेकं शक्यमाधातुं भूषणाङ्गाम्बरस्त्रजाम्	६६
रावणे सुखसंबिष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः ।	
ज्वलन्तः काञ्चना दीपाः प्रेक्षन्तोऽनिमिषा इव	६७
राजर्षिधिप्रद्वैत्यानां गन्धर्वाणां च योषितः ।	

रूप दोन्यानी प्रथित झालेली ती स्त्रियाची माला, सूत्रामध्ये प्रथित केलेली पुष्प-माला मत्त भ्रमरानी युक्त झाली असता जशी शोभते, तशी शोभू लागली. रावणाच्या स्त्रियाचा तो समुदाय, वैशाखमासामध्ये वायूच्या लहरिमुळे प्रफुल्लित झालेल्या लताच्या घनाप्रमाणे दिसत होता, कारण एकमेकींचा संबंध झाला असल्यामुळे माली ज्याप्रमाणे माला गुंफितो, त्याप्रमाणे त्या स्त्रियांची एक मालाच गुंफिल्यासारखी दिसत होती, त्याच्या अंगावरील भूषणसमुदाय हे त्या घनातील परस्पर संलग्न झालेल्या पुष्पराश्रीप्रमाणे दिसत होते, वृद्धाच्या स्कंधामोवती त्यानी आपल्या भूषणें आर्ळियन दिले असल्यामुळे वृक्षाला वेष्टन करून राहिलेल्या लताप्रमाणे त्या शोभत दिस्या आणि एकमेकींचे केशपाश वगैरे एकमेकींवर पडले असल्यामुळे त्या भ्रमरांनी भरून गेलेल्या लताप्रमाणे मत्त होत्या. (६२-६०)

त्या स्त्रियांनी भूषणें वगैरे जरी प्रथम योग्य ठिकाणी चागल्या रीतीने व्यवस्थित घातलेलीं होता, तरी त्या निद्रावश झाल्यामुळे, भूषणें, अवयव आणि माला हिन्हा कोणत्या आणि तिच्या कोणत्या, हें स्पष्टपणें ठरविणें अशक्य झालें होते रावण सुखाने निजला असताना त्या दिवाणखान्य मध्ये जळत असलेले सुवर्ण-दीप, हे डोक्याचें पातें न लवविता त्या नाना प्रकारच्या अंगमाली असलेल्या स्त्रियाकडे पहात बसलेले वहाँ पुढपच आहेत का वाय, असें भागू ल गत्रे, राजर्षि,

रक्षसां चामवन्कन्यास्तस्य कामवशंगताः ६८

युद्धकामेन ताः सर्वाः रावणेन हताः स्त्रियः ।

समदा मदनेनैव मोहिताः काश्चिदागताः ६९

न तत्र काश्चित्प्रमदाः प्रसह्य वीर्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः ।

न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा विना वराहो जनकात्मजां तु ७०

न चाकुलीना न च हीनरूपा नादक्षिणा नानुपचारयुक्ता ।

भार्याभवत्तस्य न हीनसत्त्वा न चापि कान्तस्य न कामनीया ७१

वभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य यदीदृशी राघवधर्मपत्नी ।

इमा महाराक्षसराजभार्याः सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः ७२

विप्र, दैत्य, गंधर्व आणि राक्षस यांच्या कन्या मदनाधीन होऊन त्या रावणाच्या भार्या झालेल्या होत्या. युद्धाची इच्छा घरण्या रावणाने त्यांपैकी पुष्कळ स्त्रिया युद्धामध्ये हरण करून आणलेल्या होत्या आणि काही तरुण स्त्रिया मदनानेच मोहित झाल्यामुळे आपोआपच त्यांच्याकडे आलेल्या होत्या. सारांश, रावण जरी सामर्थ्यावान् होता तरी त्यांतील तरुण स्त्रिया त्याने बलात्काराने आणलेल्या नसून, ऐश्वर्यादि गुण त्याचे अंगी असल्यामुळे त्याला आपोआपच प्राप्त झालेल्या होत्या. प्रथमतः दुसन्याने पाणिग्रहण केलेली अर्धा एकही स्त्री त्यांमध्ये नव्हती व श्रेष्ठ रामालाच योग्य अशा जनककन्या सांतिवाचून दुसन्या पुरुषाची इच्छा करणारीही स्त्री तेथे दुसरी कोणी नव्हती. सारांश, तेथे असलेल्या स्त्रिया रावणाचे ठिकाणीच आसक्त होत्या आणि फक्त एक जनककन्या सांतिचे मन मात्र बिलसुल त्याच्यावर नसून, रामाचेच ठिकाणी आसक्त झालेली होत. (६६-७०)

त्या स्त्रियांमध्ये कुलीन नसलेली, कुरूप, दुःशाल, उत्तम भूपणें-वन्नै वगैरे नसलेली, हलक्या मनाची आणि वज्रभाला अप्रिय अशी एकाही स्त्री त्या रावणाची भार्या नव्हती. त्या स्त्रिया अवलोकन के्यानंतर मद्बुद्धि वानराधिपति हनुमानाच्याही मनात असें आलें की, प्रथम “ प्रचंड राक्षसराज रावणाच्या या भार्या आहेत. तेव्हा यांच्याप्रमाणे जर राघवाची धर्मपत्नी झाली असेल, म्हणजे तिलाही जर याच्याचप्रमाणे रावणाचा उपनोग घडला असेल, तर मात्र या रावणाचा कार्यभागच झाला म्हणावयाचा; कारण, रावणाने आपल्या पत्नीचा

पुनश्च सोऽचिन्तयदात्तरूपो घृवं विशिष्टा गुणतो हि सीता ।

अथायमस्यां कृतवान्महात्मा लङ्केश्वरः कष्टमनार्यकर्म ७३

इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे नवम सर्ग ॥ ९ ॥

दशम सर्ग

[५११]

तत्र दिव्योपमं सुर्यं स्फाटिकं रत्नभूषितम् ।

अवेक्षमाणो हनुमान् ददर्श शयनासनम् १

दान्तकाञ्चनचित्राङ्गैर्दूर्यैश्च वरासनैः ।

महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः २

तस्य चैकतमे देशे दिव्यमालोपशोभितम् ।

ददर्श पाण्डुरं छत्रं ताराधिपतिसंनिभम् ३

उपभोग घेतला, असं रामाला कळत्यावर, तो ता मेला आहे, अस समजेल व तिच्याविषयी उदासीन राहिल आणि तसें झाल असता अर्थातच रावणाचा वध त्याच्या हातून होणार नाही परंतु, लगेच ' लकाधिपति महात्म्या रावणाने मायिक रुप धारण करून जरी सीतेचा अपहार करण्याचें निघ, अनार्य कर्म केलें आहे, तरी गुणानी सीता इतर त्रिधापेक्षा नि सशय अधिक आहे आणि म्हणूनच रावणाचा तिला उपभोग घडण्याचा सभव नाही, " असेंही त्यान आपल्या मनामध्ये निश्चित ठरवले (७१—७३)

याप्रमाणे महासुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुंदर कांडापूर्वी नववा सर्ग समाप्त झाला ॥ ९ ॥

त्या दिवाणसायामध्ये हनुमान् इच्छेतिकडे पहात होता, तो एक दिव्यस्थान तुल्य असा पलंग ठेवण्याचा उत्कृष्ट चतुतरा त्याच्या दृष्टास पडला तो चतुतरा स्फटिकाचा असून रत्नांनी भूषित केलेला होता. त्या चतुत यावर स्त्रियाचे मोठेमोठे मूयवान पलंग ठेविलेले होते त्या पलंगाचे अवयव हस्तीदत्ता व सुवर्णाचे व चित्रयुक्त केलेले असून, वैडूर्यप्रभृति रत्न जडलेला मोठामोठा मूयवान् आम्तरणेंही त्या यावर घातलेली होती त्या चतुतयावर एका बानूल् दिव्य मालाना सुशोभित आणि चंद्रसारख आ हादकारक धेतवर्ग छत्र हनुमानाने अवटे वन के (१-३)

जातरूपपरिक्षिप्तं चित्रभानोः समप्रभम् ।	
अशोकमालाविततं ददर्श परमासनम्	३
वालव्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानं समन्ततः ।	
गन्धैश्च विविधैर्जुष्टं वरघूपेन धूपितम्	५
परमास्तरणास्तीणमाविकाजिनसंपृतम् ।	
दामभिर्वरमाल्यानां समन्ताद्गुणशोभितम्	६
तस्मिन्नीमूतसंकाशं प्रदीप्तोज्ज्वलकुण्डलम् ।	
लोहिताक्षं महायाहुं महारजतवाससम्	७
लोहितेनानुलिप्ताङ्गं चन्दनेन सुगन्धिना ।	
संध्यारक्तमिवाकाशे तोयदं सतडिद्गुणम्	८
धृतमाभरणोर्दिव्यैः सुरूपं कामरूपिणम् ।	
सवृक्षधनगुल्माढ्यं प्रसुप्तमिव मन्दरम्	९

नंतर त्याच चतुतऱ्यावर ँके ठिकाणा ँक उन्वृष्ट पलंग त्याच्या दृष्टीस पडला. तो मुवर्णाने मडविलेला होता. त्याची प्रभा अग्रांप्रमाणे होती आणि अशोक-पुष्पाच्या मालानी तो युक्त होता. हातामध्ये चवऱ्या घेऊन स्त्रिया त्या पलंगास-नोवती वारीत उऱ्या राहिल्या होऱ्या; नाना प्रकारऱ्या मुगंधानी तो पलंग युक्त होता आणि उन्वृष्ट प्रमारच्या धूपानी तो मुगंधित केलेला होता. उन्वृष्ट आम्तरणे त्यावर पसरलेली होती; लोकरांची वस्त्रे आणि अजिने हींही त्यावर होनी आणि उन्वृष्ट पुष्पाच्या मालानी तो सर्व वार्नुनी मुशोभित केलेला होता. वशा त्या पलंगवर शयन करीत असलेला रावण त्याने पाहिला. तो मेघासारखा दिमत होता, त्याने देदीप्यमान् व उज्ज्वल कुंडलें धारण केलेली होती, त्याचे नेत्र आरत्तवर्ण होते; बाहु दीर्घ होते, जरीचा वस्त्रे त्याने परिधान केलेली असल्या-मुळे आणि आरत्तवर्ण मुगंधी चंदन त्याऱ्या अंगाला लावलेला असऱ्यामुळे विगुऱ्तेमह असलेल्या आकाशातल सं वाकाळच्या आरत्तवर्ण मेघाप्रमाणे तो दिसत होता, तो दऱ्ठा असल, तें रूप धारण करणारा व सौंदर्यसपन्न असून, शरीर दिव्य भूषणानी व्याप्त असऱ्यामुळे, वृक्षसमुदाय आणि झुडपें यानी भरून येलेला मडरपर्वतच गाड निद्रिस्थ साला आहे कीं काय, असा दिसत होता.

क्रीडित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितम् ।	
प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम्	१०
पत्न्याप्युपरतं चापि ददर्श स महाकपिः ।	
भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम्	११
निःश्वसन्तं यथा नागं रावणं वानरोत्तमः ।	
आसाद्य परमोद्धिग्नः सोऽपासर्पत्सुभीतवत्	१२
अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।	
क्षीबं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स महाकपिः	१३
शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनं शुभम् ।	
गन्धहस्तिनि संविष्टं यथा प्रह्ववणं महत्	१४
काञ्चनाङ्गदसनद्वौ ददर्श स महात्मनः ।	
विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ	१५
ऐरावतविषाणाग्रैरापीडनकृतवणौ ।	

उत्कृष्ट भूषणानी तो भूषित झालेला असून, सुरतक्रीडा करून थांत झालेला होता, राक्षसकन्याना तो प्रिय असून राक्षसानाही सुखावह होता आणि मशपान करून व सुरतक्रीडा करून तो पडला होता, अशा स्थितीत महाकपि हनुमानाने त्याला पाहिलें, परंतु उज्ज्वल पर्देगावर निजलेल्या आणि भुजंगाप्रमाणे निःश्वास टाकीत असलेल्या त्या वीर राक्षसाधिपति रावणासमीप गेल्यानंतर तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् अत्यंत उद्दिग्ध झाला व अतिशय भयभीत झाल्याप्रमाणे तो एकदम दूर झाला. (४-१२)

नंतर तो एका जिऱ्यावर चढला व तेथे एका मधल्या पायरीवर बसून, तो महाकपि हनुमान् मस्त होऊन पडलेल्या राक्षसश्रेष्ठ रावणाकडे पाहूं लागला मत्त मज नेहमी ज्याच्या साऱ्निध्यात असतो, अशा प्रचंड जलप्रवाहाप्रमाणे तें राक्षसाधिपति रावणाचें शुभ शयनस्थान शोभत होतें त्या महात्म्या राक्षसाधिपति रावणाचे पसरलेले हात इंद्रध्वजतुल्य असून त्यावर सुवर्णाचीं बहूभूषणें असल्याचें हनुमानाने पाहिलें. त्या हातांवर युद्धामध्ये ऐरावत गजाने दंताग्राने पाडलेल्या क्षताच्या खुणा दिसत होत्या. इशाच्या बज्जामुळे त्याच्या पुष्ट रूधावर

वज्रोह्वितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ	१६
पीनौ समसुजातांसौ संगतौ बलसंयुतौ ।	
सुलक्षणखाद्गुष्टौ स्वङ्गुलीयकलाक्षितौ	१७
संपृतौ परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ ।	
विक्षितौ शयने शुभ्रे पञ्चशीर्षाविचोर्गौ	१८
शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना ।	
चन्दनेन परार्धेन स्वनुलितौ स्वलंकृतौ	१९
उत्तमस्त्रीविमृदितौ गन्धोत्तमनिपेवितौ ।	
यक्षपद्मगगन्धर्वदेवदानवराविणौ	२०
ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थितौ ।	
मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ महाही रुपिताविव	२१
ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यामुभाभ्यां राक्षसेश्वरः ।	

ओरखडे उठलेले होते; विष्णुच्या सुदर्शन चमामुळे पडलेल्या क्षतांच्याही गुणा त्याच्यावर होत्या. ते बाहु मूठचेच परिपुष्ट असून, त्यावरील म्कंध सारखे व उत्कृष्ट होते; त्या बाहूंमध्ये बल होतं व त्याचं स्नायूही तसेच बळकट होते; त्यांची नखे व आगळे यावर सुलक्षणं होतं, उत्कृष्ट उत्कृष्ट आगठ्या त्याने हातात घातलेल्या होत्या. आन्छादित असलेल्या त्या बाहूचा आकार अडमराप्रमाणे असून ते गजशुंडेप्रमाणे वर्तुलाकार होते, व म्हणून शुभ्र शय्येवर पसरलेले ते बाहु पंचमुखी नागाप्रमाणे दिसत होते, सशाच्या रक्ताप्रमाणे अलंकार लाल, अतिशयच गार आणि फारच मुगंधी अशा महामृत्थवान् चंदनाची उटी त्यांना लाविलेली असून, त्यावर उत्तम प्रकारचे अलंकार घातलेले होते. उत्तमोत्तम स्त्रियानी त्या बाहूंना आलिंगन दिलेले होते. उत्तमोत्तम मुगंध त्यांना लाविलेले होते आणि यक्ष, पन्नग, गंधर्व देव व दानव यांच्यामध्ये ते भय उत्पन्न करणारे होते. (१२-२०)

अशा प्रकारचे त्या रावणाच्या शय्येवर असलेले बाहु मंदरपर्वताच्या गुहेमध्ये अंगाला उटी लावून निद्रिस्थ झालेल्या महासर्पाप्रमाणे त्या कर्पाने अवलोकन केले. त्या सर्व गुणानी परिपूर्ण असलेल्या दोन्ही बाहूंमुळे तो पर्वततुल्य

शशुभेऽचलसंकाशः शङ्खाभ्यामिव मन्दरः	२०
चूतपुंनागसुरभिर्षकुलोत्तमसंयुतः ।	
मृष्टान्नरससंयुक्तः पानगन्धपुरःसरः	२३
तस्य राक्षसराजस्य निश्चक्राम महामुखात् ।	
शयानस्य विनिःश्वासः पूरयन्निव तद्ब्रह्म	२४
मुक्तामणिविचित्रेण काञ्चनेन विराजता ।	
मुकुटेनापवृत्तेन कुण्डलोज्ज्वलिताननम्	२५
रक्तचन्दनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना ।	
पीनायतविशालेन वक्षसाभिविराजता	२६
पाण्डुरेणापविष्टेन क्षौमेण क्षतजेक्षणम् ।	
महाहृण सुसंवीतं पीतेनोत्तरवाससा	२७
माषराशिप्रतीकाशं निःश्वसन्तं भुजङ्गवत् ।	
गाङ्गे महति तोयान्ते प्रसुप्तमिव कुञ्जरम्	२८

धिष्णाड राक्षसाधिपति रावण शिखरामुळे मंदरपर्वत ज्याप्रमाणे शोभतो, तद्वत् शोभूं लागला आम्रगधाप्रमणे आणि उडीच्या वासाप्रमाणे त्याच्या शरिराला सुवास येत होता, उत्कृष्ट बकुलपुष्पाप्रमाणे त्याचा श्वास सुगंधित होता आणि षड्भुजांनी युक्त असलेल्या उत्तम अज्ञाचा व मद्याचा गंध त्याचे ठिकणी येत होता (२१—२३)

त्या झोप घेन असलेल्या राक्षसाधिपति रावणाच्या प्रचंड मुग्धातून निघालेला घोरप्याच्या नि श्वास जणु काही तें अत पुर भरूनच टाकात होता, अनेक प्रकारची मोता व रत्ने जडवण्याने चित्रविचित्र बनलेला व रावणास गड झोप लागली असल्यामुळे अस्ताव्यस्त पडलेला, त्याचा तो सुवर्णाचा मुकुट तैथे चमकत होता. पुष्ट, रुद आणि विशाल अशा त्याच्या वक्ष स्थलास रक्तचंदन चोपडलेले असून, ते उत्कृष्ट हाराने चागले शोभत होतें. आरक्तवर्ण नेत्रांनी शोभत असलेल्या त्या रावणाने नेसलेले शुभ्र वस्त्र अस्ताव्यस्त झालेले होतें आणि अत्यंत मोलाच्या पातवर्ण उत्तरीय वस्त्राने त्याचे शरीर गुरफटून गेलेले होतें. उटदाच्या राक्षीप्रमाणे झमलेला आणि भुजगान्मरखा फुगुपुसू आवाज करीत शय्येवर पडलेला तो रावण

चतुर्भिः काञ्चनैर्दापैर्दाप्यमानं चतुर्दिशम् ।	
प्रकाशकृतसर्वाङ्गं मेघं विद्युद्गणैरिव	२९
पादमूलगताश्चापि ददर्श सुमहात्मनः ।	
पत्नीः स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे	३०
शाशिप्रकाशवदना चरकुण्डलभूषणाः ।	
अम्लानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः	३१
नृत्यवादित्रकुशला राक्षसेन्द्रभुजाङ्गगाः ।	
वराभरणधारिण्यो निषण्णा दृष्टश कपिः	३२
चञ्चवैदूर्यगर्भाणि श्रवणान्तेषु योषिताम् ।	
ददर्श तापनीयानि कुण्डलान्यद्गदानि च	३३
तासां चन्द्रोपमैर्वस्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलैः ।	
विराजते विमानं तन्मभस्तारागणैरिव	३४

गोच्य अगाध उदकान्त शोपलेत्या गजाप्रमाणे भोभन होता. (२४-२८)

चारी दिनेम ठेविलेच्या चार मुवर्णदांपांचा प्रकाश त्याच्यावर पडन अमल्या-मुळे तो रावण विद्युदनांच्या ममुदादानी सर्व भाग प्रकाशित झालेच्या मेघाप्रमाणे दिसत होता. आपल्या भार्या ज्याला प्रिय आहेत आणि ज्यांचे शरीर फारच धिप्पाट आहे, अशा त्या रावणाच्या पत्नींनी त्याच्या भार्या होत्या, त्या हनुमानाने पाहिल्या, त्याचप्रमाणे त्या राक्षसाधिपतीच्या प्रामादांत चंद्राप्रमाणे तेजस्वी-मुखाच्या, श्रेष्ठ कुंडले व भूषणे घारण केलेल्या व कधीही न कोमेजणारी पुष्प-भूषणे घातलेल्या देवकन्या त्या वानरभेनाधिपति हनुमानास दिमल्या. नृत्य आणि वाद्ये यामध्ये निपुण आणि उत्कृष्ट अलंकार घातलेल्या रावणाच्या प्रिय स्त्रिया रावणाच्या हातांवर आणि माथ्यावर शयन करीत पडलेल्या हनुमाने अवलोकन केऱ्या. (२९-३२)

हिरे आणि वैदूर्यमणि ज्यांत बसविलेले आहेत, अशी स्त्रियांचो मुवर्णकुंडले आणि रावणाच्या हातांतील बाहुभूषणे हीं दोन्ही स्त्रियांच्या वानापाशीच आहेत, असे हनुमानाने पाहिले. त्यांच्या चंद्रतुल्य मुखांनी आणि अद्भुत शुभ कुंडलानी तो मंचक तारागणांनी शोभिवंत दिसणाऱ्या आकाशाप्रमाणे चमकत होता. रावणाच्या

मद्व्यायामखिन्नास्ता राक्षसेन्द्रस्य योपितः ।	
तेषु तेष्ववकाशेषु प्रसुप्तास्तनुमध्यमाः	३५
अङ्गहारैस्तथैवान्या कोमलैर्नृत्यशालिनी ।	
विन्यस्तशुभसर्वाङ्गी प्रसुप्ता वरवर्णिनी	३६
काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते ।	
महानदीप्रकीर्णैव नलिनी पोतमाश्रिता	३७
अन्या कक्षगतेनैव मङ्कुकेनासितेक्षणा ।	
प्रसुप्ता भामिनी भाति बालपुत्रैव वत्सला	३८
पटहं चारुसर्वाङ्गी न्यस्य शैते शुभस्तनी ।	
चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्वज्येव कामिनी	३९
काचिद्वीणां परिष्वज्य सुप्ता कमललोचना ।	
वरं प्रियतमं गृह्य सकामेव हि कामिनी	४०
विपञ्ची परिगृह्यास्या नियता नृत्यशालिनी ।	

वृशोदरी स्त्रिया सुरतकीर्णादि व्यायामानुळे श्रमून जाऊन ठिक्ठिकाणी निद्रिस्थ पडल्या होत्या. ब्रह्मदेवाने जिचे सर्व अवयव उत्कृष्ट रीतीने रचलेले होते, अशी एक नृत्य करण्यांत कुशल, असलेली उत्कृष्ट स्त्री मनोहर नृत्याचे हावभाव करता करताच शोषी गेलेली होती, तर दुसरी हातामध्ये वीणा घेऊन तशीच शोषी गेलेली, एक स्त्री महानदीमध्ये जिची पुष्पे व पाने अस्ताव्यस्त पडली आहेत, अशी कमलिनीच तेथे नावेचा आधार घेऊन राहिली आहे की काय, अशी दिसत होती. काखमध्ये मङ्कुक्काय जसेंच्या तसेंच असून शोषी गेलेली दुसरी एक कृष्णयना स्त्री ही आपले लहान मूल कुडीत घेऊन निजलेल्या पुत्रवत्सल स्त्रीप्रमाणे भासत होती. (३३—३८)

जिचे सर्व अवयव मनोहर असून, स्तन उत्कृष्ट आहेत, अशी एक स्त्री, पुष्कळ दिवसानी गाठ पडल्यामुळे प्रियकराला गाठ आलिंगन देऊन शयन करणाऱ्या कामिनीप्रमाणे उग्यालाच कबटाळून शयन करीत होती. विषयोपभोगाची तीव्र इच्छा झालेली कामिनी स्त्री ज्याप्रमाणे आपल्या अत्यंत प्रिय बळभाला कबटाळून शोषी जाते, त्याप्रमाणे कोणी एक कमललोचना स्त्री वीणा कबटाळूनच शोषी

निद्रावशमनुप्राप्ता सहकान्तेव भामिनी	४१
अन्या कनकसंकाशैर्मृदुपीनैर्मनोरमैः ।	
मृदङ्गं परिविद्धयाङ्गैः प्रसुप्ता मत्तलोचना	४२
भुजपाशान्तरस्थेन कक्षगेन कृशादरी ।	
पणवेन सहानिन्द्या सुप्ता मदकृतश्रमा	४३
डिण्डिमं परिगृह्यान्या तथैवासक्ताडिण्डिमा ।	
प्रसुप्ता तरुणं वत्समुपगुह्यैव भामिनी	४४
काचिदाडम्बरं नारी भुजसंभोगपीडितम् ।	
कृत्वा कमलपत्राक्षी प्रसुप्ता मदमोहिता	४५
कलशमिपविद्धयान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी ।	
वसन्ते पुष्पशयला मालेव परिमार्जिता	४६
पाणिभ्यां च कुचौ काचित्सुवर्णकलशोपमौ ।	

गेली होती. एग्यादी स्त्री आपल्या बळमासह ज्या रीतीने शयन करित पडलेली असते, त्याप्रमाणे दुसरी एक नृत्यामध्ये निष्णात अमलेली व वर्तनाने शुद्ध असलेली स्त्री आपल्या शेजारी सतार घेऊन शयन करात होती. सुवर्णप्रमाणे उज्ज्वल, मृदु आणि पुष्ट अशा अवयवांची व मदामुळे डोळे भुंद झालेले आहेत अशी दुसरी एक स्त्री मृदंगाला पोटाशी कवटाळून निद्रा घेत होती. जिच्या स्वरूपाला नाव ठेवण्यास कोठेही जागा नाही व जिचे उदर वृश आहे, अशी एक मदनमत्त झालेली स्त्री कासेमध्ये असलेले पणव वाद्य दोन्ही हातांनी कवटाळून धरून शोप घेत होती. पाठीशी एक डिण्डिम वाद्य बांधून व दुसरे एक डिण्डिम वाद्य पुटे कवटाळून धरून जी एक स्त्री शयन करित होती, ती पाठीशी तरुण पतीला घेऊन व पुटे सहान मूल घेऊन निद्रा घेत अमलेल्या स्त्रीप्रमाणे दिसत होती. (३९—४४)

कमलपत्राप्रमाणे जिचे नेत्र विशाल आहेत अशी एक मदमोहित झालेली स्त्री आडंबर वाद्याला बाहुंनी घट्ट आलिंगन देऊन निजलेली होती. दुसरी एक स्त्री जलपात्र शोपेमध्ये अंगावर सांडले गेले, तरां तशीच तेथे शयन करात पडली होती, ती वसंतऋतूमध्ये टबटवी येण्याकरिता पाणी शिंपवून ठेवलेल्या चित्रचित्र

उपगृह्यायला सुप्ता निद्राबलमुपागता	४७
अन्या कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ।	
अन्यामालिङ्ग्य सुश्रोणीं निद्रावशमुपागता	४८
आतोद्यानि विचित्राणि परिष्वज्य वरह्वियः ।	
निपीड्य च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः कामुकानिव	४९
तासामेकान्तविन्यस्ते शयानां शयने शुभे ।	
ददर्श रूपसंपन्नामथ तां स कपिः स्त्रियम्	५०
मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिताम् ।	
विभूषयन्तीमिव च स्वश्रिया भवनोत्तमम्	५१
गौरी कनकवर्णाभामिष्टाममन्तःपुरेश्वरीम् ।	
कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम्	५२
स तां दृष्ट्वा महारथाद्भूषितां मारुतात्मजः ।	
तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसंपदा ।	

पुण्याच्या मालेप्रमाणे दिसत होती. निद्रेच्या आहारी गेलेली दुसरी एक स्त्री सुवर्णमलशासारखे असणारे आपले स्तन आपल्याच हातानी घट्ट धरून शयन करित होती पूर्ण चंद्राप्रमाणे आल्हादकारक मुख व कमलपत्राप्रमाणे विशाल नेत्र दानी युक्त असलेली, निद्रेने घेरलेली व एक स्त्री गेजारी निजलेल्या दुसऱ्याच एका स्त्रीला कवटाळून झोपली होती आपल्या स्तनानी आपल्या कामुक पतींना दृढ आलिंगन देऊन, कामुक स्त्रिया ज्याप्रमाणे निद्रा घेत असतात, त्याप्रमाणे नाना प्रकारची वाद्ये कवटाळून धरून दृष्ट्वा उन्मत्त स्त्रिया तेथे निद्रा घेत होत्या. (४५-४९)

नंतर या शय्यापासून वज्रस दुसरीकडे पसरलेल्या एका शुभ शय्येवर शयन करित असलेली एक रूपवती व मुख्य स्त्री त्या हनुमानाने पाहिली. मोठ्ये आणि रत्ने यांच्या भूषणानी उत्कृष्ट रीतीने अलंकृत झालेली व आपल्या अंगकातीने त्या उत्कृष्ट गृहला शोभा आणित असलेली, सुवर्णाप्रमाणे उज्ज्वल, गौरवर्ण, पतीला प्रिय, अन्त पुराची मालकीण, रूपाने सुंदर व अलकारानी भूषित होऊन झोपी गेलेली ती मंदोदरी अवलोकन करताक्षणी तिचे रूप व यौवन या-

हर्षेण महता युक्तो ननन्द हरियूथपः ५३

आस्फोटयामास चुचुम्व पुच्छं ननन्द चिक्रीड जगौ जगाम ।

स्तम्भानरोहत्रिपपात भूमौ निदर्शयन्स्यां प्रकृतिं कपीनाम् ५४

इत्यापिं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिशिव्ये सुन्दरकाण्डे दशम सर्गः ॥१०॥

एकादशः सर्गः ।

[५५]

अवधूय च नां घुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा ।

जगाम चापरां चिन्तां सीतां प्रति महाकपिः १

न रामेण वियुक्ता सा स्वप्नुमर्हति भाविनी ।

न भोक्तुं नाप्यलंकर्तुं न पानमुपसेवितुम् २

नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् ।

नहि रामसमः कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि ३

वहन त्या महापराक्रमी वायुपुत्र हनुमानाने “ही सीता अमावी,” अमा तर्क केला आणि त्यामुळे त्या वानरसेनाधिपति हनुमानाला मोठा हर्ष होऊन तो मनामध्ये प्रसन्नही झाला. साराश, वानराच्या जातीस योग्य अशा आपत्त्या जातिन्वभावाम अनुसमन तो हनुमान् आपलें पुच्छ आपट लागला, त्याचें चुंबन घेऊ लागला, मनामध्ये अनर्दित होऊन नाचूं लागला, गाऊं लागला, इकडेतिकडे प्रावादाव करूं लागला आणि सावावर चढून फिरून जमिनीवर उज्याही माख लागला (५०-५४)

याप्रमाणे महासुनिवाल्माक्षिप्रर्णान श्रीमद्रामायणमंजक आदिशिव्यातील सुंदर-काण्डांपैकी दहावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १० ॥

यानंतर तो महाकपि हनुमान् तो विचार सोडून देऊन, स्वस्थ राहिला आणि सीतेसंबंधाने त्याचे मनाम ये दुमरीचे एक शंका आली. “रामाच्या वियोग झाला, अमायामुळे त्या सीतेस गाड सोप लागणे शक्य नाही व भोग्य वरतूंचा उपभोग घेण, अलंकार धारण करणें आणि मद्यपानाचें नेपन करण, याही गोष्टी तिच्या हातून घटणे शक्य नाहींत शिवाय, देवाधिपति जरी अगला तरी रामावाचून दुमया पुण्याचे अलंकरण तिच्या हातून कधीही होणार नाही, कारण, देवा-म येही रामाची वरगवरी करणाऱा कोणी नाही ” (५-८)

अन्येयमिति निश्चित्य भूयस्तत्र चचार सः ।	
पानभूमौ हरिश्रेष्ठः सीतासंदर्शनोत्सुकः	४
क्रीडितेनापराः क्लान्ता गीतेन च तथापराः	
नृत्येन चापराः क्लान्ताः पानविप्रहतास्तथा	५
मुरजेषु मृदङ्गेषु चेलिकासु च संस्थिताः ।	
तथास्तरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः	६
अङ्गनानां सहस्रेण भूपितेन विभूपणैः ।	
रूपसंलापर्शिलेन युक्तगीतार्थभाषिणा	७
देशकालाभियुक्तेन युक्तवाग्यामिधायिना ।	
रताधिकेन संयुक्तां ददर्श हरियूथपः	८
अन्यत्रापि वरस्त्रीणां रूपसंलापशायिनाम् ।	
सहस्रं युवतीनां तु प्रसुप्तं स ददर्श ह	९

असा विचार मनात आणून, “ ही कोणीतरी दुसरीच स्त्री असावी, ” असे त्याने निश्चित ठरवले आणि सीतेच्या दर्शनाकरिता आतुर झालेला तो बानर-श्रेष्ठ हनुमान् पुनरपि त्या पानभूमीवर इकडेतिकडे संचार करू लागला. तेव्हा काही स्त्रिया सांगण्यावगैरे खेळून, काही गाऊन आणि काही नृत्य करून श्रमत्यागुले आणि काही मद्यपनाच्या धुंदीमुळे निद्रिस्थ झालेल्या आहेत, असे त्याने पाहिले आणि त्याचप्रमाणे मृदंग, मुरज व चेलिका हीं वाद्ये वाजवीत वाजवीत बसल्या असतानाच झोपी गेलेल्या स्त्रिया आणि तशाच दुसऱ्याही काही मोठ्या मोठ्या गालिचावर निद्रिस्थ झालेल्या स्त्रिया त्याने अवलोकन केल्या (४-६)

साराच, झोपेमध्येही एकमेकींच्या सोदर्यासंबंधाने बोलत असून, योग्य रीतीने वादनाचा अर्थ बोलून दाखविणाऱ्या, स्थल व काल याना अनुरूप असे योग्य भाषण करणाऱ्या, उत्कृष्ट रीतीने सुरतक्रीडा करणाऱ्या आणि अलंकारानी भूषित झालेल्या हजार स्त्रिया त्या पानभूमीवर असल्याचें त्या बानरसेनाधिपति हनुमानाला दिसून आले आणि त्याचप्रमाणे एकमेकांच्या सोदर्याविषयी झोपेमध्ये वादविवाद करणाऱ्या अशा दुसऱ्याही एक हजार श्रेष्ठ तरण स्त्रिया झोप घेऊन पड-

देशकालाभियुक्तं तु युक्तवाक्यामिधायि तत् ।	
रताधिरतसंसुप्तं ददर्श हरियूथपः	१०
तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः ।	
गोष्ठे महति मुर्यानां गवां मध्ये यथा वृषः	११
स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परिवृतः स्वयम् ।	
करेणुभिर्यथारण्ये परिकीर्णो महाद्विपः	१२
सर्वकामैरुपेतां च पानभूमिं महात्मनः ।	
ददर्श कपिशार्दूलस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे	१३
मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च भागशः ।	
तत्र न्यस्तानि मांसानि पानभूमौ ददर्श सः	१४
रौन्मेषु च विशालेषु भाजनेष्वप्यभक्षितान् ।	
ददर्श कपिशार्दूलो मयूराङ्कुफकुटांस्तथा	१५
वराहवाध्रीणसकान्दधिसौवर्चलायुतान् ।	
शल्यान्मृगमयूरांश्च हनुमानन्ववेक्षत	१६

लेया त्याने दुसरांकडे अवलोकन केन्या, या ज्या खिया वानरसेनाविपति हनुमानाने पाहिल्या, त्या स्थल व समय यांना उचित असं योग्य भाषण करणाऱ्या व सुरतक्रीडेनंतर गाढ झोप लागलेल्या आहेत, अशा त्याने अवलोकन केन्या, मोठ्या गोठ्यांत मोठमोठ्या गाईंच्या मध्यभागां शोभणाऱ्या बैलाप्रमाणे महापराकर्मी राक्षसाधिपति रावण त्या स्त्रियांमध्ये शोभत होता. सारांश हत्तिर्णीनी समोवार पेहन टाकलेला महागज ज्याप्रमाणे अरण्यमध्ये शोभतो, त्याप्रमाणे तो राक्षसाधिपति रावण स्वतः त्या स्त्रियांनी समोवार घेरलेला रावण शोभू लागला. (७—१२)

त्या राक्षसाधिपति महान्या रावणच्या गृहामध्ये त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाने पाहिलेली पानभूमि सर्व भोग्य पदार्थांनी युक्त होती. मृग, महिष आणि वराह यांचीं मांसं त्या पानभूमिमध्ये वेगळीं वेगळीं ठेविलेलीं न्याला दिसलीं, त्याचप्रमाणे मोठमोठ्या सुवर्णपात्रांमध्ये केंणीदी न उष्ठावित्त ठेविलेले मयूर व कुंकुट त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाने अवलोकन केले व तसेच मचळगार व दही

कुकलान्विविधांश्छागाञ्छशकानर्धभक्षितान् ।	
महिपानेकशल्कांश्च छेदांश्च कृतनिष्ठितान्	१७
लेह्यानुच्चावचान्पेयान्भोज्यान्पुष्पावचानि च	१८
तथाम्ललयणोत्तंसैर्विविधै रागखाण्डवैः ।	
महानूपुरकेयूरैरपाविद्वैर्महाधनैः	
पानभाजनविक्षिप्तैः फलैश्च विविधैरपि ।	१९
कृतपुष्पोपहारा भूराधिकां पुष्यति श्रियम्	२०

घालून तयार केलेले वराह, वाघ्रीणस× शल्य, मृग आणि मयूर यांचें मास हनुमानाने तेथे पाहिलें सरट, नाना प्रकारचे बोकड, अर्धवट खाल्लेले ससे, महिष आणि शिजवून तयार केलेले एकशल्य व छेद या नावाचे मासे, आणि बरेवाईट लेग, पेय व भोज्य पदार्थ त्याने तेथे अगोळून केले (१३-१८)

जिव्हाजाव्य नाहीसे करणारा लवणरस व आम्लरस ज्यामध्ये आहेत, असे नाना प्रकारचे छरागखाडव, अस्ताव्यस्त पडलेल्या भारी किमतीच्या मोठ्या मोठ्या तोरण्या व बाहुभूषणें आणि पानपात्रातून पडलेली नाना प्रकारचीं फुले यांच्या योगाने त्या पुष्पाची आरास केल्ल्या भूमीला अधिकच शोभा आलेली होती

× कृष्णप्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।

स वै वाघ्रीणसः प्रोक्तः ॥ (विष्णुधर्म)

त्रिःपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धप्रजापतिम् ।

वाघ्रीणसं च त प्राहुर्याहिकाः श्लाघकर्मणि ॥

त्रिः पिब म्हणजे मुख व दोन्ही कान पाणी पिताना ज्याचे पाण्याला लागतात तो

❖ सितामध्वादिमधुरो द्राक्षादाडिमजो रसः ।

विरलश्चेत्कृतो रागः सान्द्रश्चेत्खाण्डव स्मृतः ॥

खडीसाखर, मध वगैरे पदार्थ घालून मधुर केलेला द्राक्षें व डाळिंबें यांचा रस पातळ असल्यास त्याला राग असे म्हणतात आणि घट्ट असल्यास त्याला खाडव असे म्हणत त.

तत्र तत्र च विन्यस्तैः सुश्लिष्टशयनासनैः ।	
पानभूमिर्विना वह्निं प्रदीप्तेषोपलक्ष्यते	२१
यद्दुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः ।	
मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक्	२२
दिव्याः प्रसन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि ।	
शर्करासवमार्ध्वाकाः पुष्पासवफलासवाः	२३
वासचूर्णैश्च विविधैर्मृष्टास्तैस्तेः पृथक्पृथक् ।	
संतता शुशुभे भूमिर्माल्यैश्च बहुसंस्थितैः	२४
हिरण्यैश्च कलशैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि ।	
जाम्बूनदमयैश्चान्यैः करकेरभिसंवृता	२५
राजतेषु च कुम्भेषु जाम्बूनदमयेषु च ।	
पानश्रेष्ठां तथा भूमिं कपिस्तत्र ददर्श ह	२६
सोऽपश्यच्छातकुम्भानि सीधोर्मणिमयानि च ।	
तानि तानि च पूर्णानि भाजनानि महाकपिः	२७

उत्तम प्रकारें तयार केलेल्या शय्या व आसनें ठिकठिकाणीं ठेवलेलीं असल्यामुळे ती पानभूमि अर्धावाचूनच प्रदीप्त झाल्यासारखी दिसत होती नाना प्रकारचे पदार्थां ज्यात मिश्र केलेले आहेत आणि उत्तम प्रकारचे मसाले घालून जा तयार केलेले आहेत, अशीं निष्णात आचार्यानी शिजविलेला मांस त्या पानभूमीमध्ये वेगळे वेगळे ठेवलेलीं होतीं नाना प्रकारच्या दिव्य व रवच्छ सुरा तयार केलेल्या सुरा आणि साखरेपासून, मधापासून, पुष्पापासून व फलापासून तयार केलेल्या आसवें त्या ठिकाणा ठेविलेलीं होतीं (१९-२३)

नाना प्रकारच्या द्रव्यें घालून तयार केलेले व वेगवेगळे ठेवलेले अनेक प्रकारचे स्वच्छ अरगाने आणि नाना प्रकारच्या आकृतीनां युक्त असलेल्या पुष्पें याच यागाने ता भूमि व्याप्त झाल्यामुळे शोभत होती सुवर्णकलश, स्फटिकपात्रे आणि दुसरेही सुवर्णाचे कमण्डलू ही त्या पानभूमावर सर्वत्र ठेवलेलीं होतीं सोन्यापासूनच्या कुर्मातून प्रतिबिंबित झालेली आणि पेशद्व्याच्या योगाने उज्वळ झालेला ता भूमि हनुमान् वानराने अवलोकन केली नाना प्रकारच्या अकाराचा सोन्याचा,

कचिद्घावशेषाणि कचित्पीतान्यशेषतः ।	
कचिन्नैव प्रपीतानि पानानि स ददर्श ह	२८
कचिद्द्रष्ट्यांश्च विविधान्कचित्पानं विभागतः ।	
कचिद्घावशेषानि पश्यन्वै विचचार ह	२९
शयनान्यत्र नारीणां शून्यानि बहुधा पुनः ।	
परस्परं समाश्लिष्य काश्चित्सुप्ता धराङ्गनाः	३०
काचिच्च वस्त्रमन्यस्य अपहृत्योपगुह्य च ।	
उपगम्यावला सुप्ता निद्रावलयपराजिता	३१
तासामुच्छ्वासावतीन वस्त्रं माल्यं च गात्रजम् ।	
नात्यर्थं स्पन्दते चित्रं प्राप्य मन्दामिधानिलम्	३२
चन्दनस्य च शीतस्य सीधोर्मधुरसस्य च ।	
विविधस्य च माल्यस्य पुष्पस्य विविधस्य चः	३३
बहुधा मान्तस्तस्य गन्धं विविधमुद्रहन् ।	
स्नानानां चन्दनानां च घूपानां चैव मूर्च्छितः ।	

व हिन्याची मय्यात्रे मय्याने भरलेलो असन्याचे, त्या, महाकथे हनुमानाने तेथे पाहिले काही ठिकाणी अर्धवट पिऊन ठेवलेली, काही ठिकाणी सर्व पिऊन टाकलेली आणि काही ठिकाणी मुट्यांचे न पिला तशीच राहिलेली मय्यात्रे त्याने अवलेकन केली. आणि त्याचप्रमाणे काही ठिकाणी नाना प्रकारचे खाण्याचे पदार्थ, काही ठिकाणी वेगळी वेगळी ठेवलेला पेय द्रव्ये व काही ठिकाणी अर्धवट पिऊन टाकलेली पेथे पहात पहात तो सवार करू लागला (२४-२९)

याठिकाणी शिवाच्या पुढील शय्या मोकळ्याच पडलेल्या होती त्या काही श्रेष्ठ शिवा एकीमेकीला कवचाळून निवल्या होत्या निश्चिने घेऊन टाकल्यामुळे कौपीण्य क्री दुसरांचेच दख हिचकडून घेऊन व नें पाघरून तिच्या शय्येवर उजून निजलेली होती. वायाची मदमंद बुद्धि लागत आहे की वाय, अशा रीताने त्या शिवाच्या दरिद्रावरील वस्त्रे व चित्रविचित्र पुष्पे त्याच्या स्वतःच्या धुसोन्ध्यासानेच किचिन् हलत होती. शीत चन्दन, मय, मध, काणा प्रकारच्या माला आणि नाना प्रकारची पुष्पे याचा अनेक प्रकारचा सुवास ठिठठिक पा अनेक मार्गाने

प्रववौ सुरभिर्गन्धो विमाने पुष्पके तदा	३४
इयामावदातास्तत्रान्याः काश्चित्कृष्णा वराङ्गनाः ।	
काश्चित्काञ्चनवर्णाङ्गथः प्रमदा राक्षसालये	३५
तासां निद्रावशत्त्याश्च मदनेन विमूर्च्छितम् ।	
पद्मिनीनां प्रसुप्तानां रूपमार्साद्यथैव हि	३६
एवं सर्वमशेषेण रावणान्तःपुरं कपिः ।	
दृग्दर्शं स महातेजा न दृग्दर्शं च जानकाम्	३७
निरीक्षमाणश्च तनस्ताः स्त्रियः स महारुपिः ।	
जगाम महतीं शङ्कां धर्मसाध्यसशङ्कितः	३८
परदारारोधस्य प्रसुप्तस्य निर्गक्षणम् ।	
इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं कारिष्यति	३९
न हि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी ।	
अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरिग्रहः	४०

नेऊन पोचविणारा वायु तेये वहात होता आणि यामुळे पुष्पक विमानामध्ये कानाला योग्य अशा चंदनाचा व वृषाचा सुगंध व्याप्त होऊन रात्रिलेला होता (३०-३९)

त्या राक्षसान्या निवासस्थानामध्ये काही स्त्रिया श्यामवर्ण होत्या, काही गौरवर्ण हो या, काही उत्कृष्ट स्त्रिया कृष्णवर्ण होत्या आणि काहा तद्वग स्त्रियाची काति सुवर्णाप्रमाण होती मदनाधीन झालेल्या त्या स्त्रियाचें रूप त्या पूर्ण निद्रावग अमन्यामुळे गाढ निद्रा लागलेल्या कमलिनीचें रूप जसे दिसत, तसे दिग् लागले. (३५-३८)

या प्रकार रावणाच अन पुर त्या महातेजस्वी हनुमान् कपान अगदी पूर्णपणे मग अत्र येवन गेल, परंतु, जनककन्या सता तेथे त्याच्या कोठेच दृष्टि म पडली नाही याप्रमाणे तो महाकपि हनुमान् त्या स्त्रियाकड पाहू लागला अमता धर्मा-विषयी भयभीत होऊन त्याला मोठीच शका आली व तो मनमध्ये म्हणाला, धमाने वागणाऱ्या व तुलांन अगा परस्त्रिया निद्रिस्त असलेल्या मी पाहियेना नादना पाहण्याने खरोखर माया अतिगद्य धर्मगोप हंडल तमेंच वाज

तस्य प्रादुरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः ।	
निश्चितैकान्तचित्तस्य कार्यनिश्चयदर्शिनी	४१
कामं दृष्ट्वा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः ।	
न तु मे मनसा किञ्चिद्वैकृत्यमुपपद्यते	४२
मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने ।	
शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम्	४३
नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् ।	
स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा संपरिमार्गणे	४४
यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत्परिमार्गते ।	
न शक्यं प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितुम्	४५
तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया ।	
रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी	४६

मादया दृष्टीस नुसत्या परस्त्रियाच पडल्या आहेत, असंही नसुन परस्त्रियाचा स्त्रीकार करणारा हा अति पापी रावणही येथे माझ्या दृष्टीस पडला आहे ” असा विचार त्याचे मनामध्ये येत आहे, तो सदेहरहित सिद्धात समजण्याकडे ज्याच्या चित्ताची प्रवृत्ति आहे, असा त्या हनुमानान्या मनामध्ये पुन दुसराच एक विचार आला आणि अशा सारासार विचार करणाऱ्या त्याच्या मनाची बऱ्यावाईटविषयी खात्री झाली (३७-४१)

तो मनात म्हणाला, “ निःशकणें पडलेल्या या सर्व रावणस्त्रिया मी ह-या तशा पाहिल्या खऱ्या, परंतु, या पाहण्यामुळे मादया मनामध्ये काहीएक विचार उत्पन्न झालेला नाही बऱ्यावाईट स्थितीमध्ये कोणत्याही इन्द्रियाची प्रवृत्ति होण्यास मन हेच कारणीभूत होत असतं आणि तें माझे मन तर अगदी निश्चल आहे स्त्रीसमुदायाशिवाय दुसऱ्या ठिकाणां मला विदेहराजकन्येचा शोध लागणें शक्य नाही, कारण स्त्री शोधण्याचा प्रसंग आला, तर स्त्रियांचेच ठिकाणी स्त्रिया आटवून येत असतात ज्या प्राण्याची जी जाति असेल, त्याच जातीचा आश्रय करून ती प्राण रहात असतो तस्मात्, नाहीशा झालेल्या स्त्रीचा शोध हरिणामध्ये लागणें शक्य नाही. म्हणून शुद्ध मनाने मी हें रावणाचें

देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च धीर्यवान् ।

अवेक्षमाणो हनुमान्नैवापश्यत् जानकीम् ४७

तामपश्यन्कपिस्तत्र पश्यन्श्चान्या वराह्वियः ।

अपक्रम्य तद्वा वीरः प्रस्थातुमुपचक्रमे ४८

स भूयः सर्वतः श्रीमान्मारुतिर्यत्नमाश्रितः ।

आपानभूमिमुत्सृज्य तां विचेतुं प्रचक्रमे ४९

इदानीं श्रीमद्रामायणे वाम्नीकीय आदिकाण्डे एकादश सर्ग ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

[११४]

न तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो लतागृहांश्चित्रगृहांश्चिशगृहान् ।

जगाम सीतां प्रतिदर्शनोत्सुको न चैव तां पश्यति चारदर्शनाम् १

न चिन्तयामास ततो महाकपिः प्रियामपश्यन्धुनन्दनेभ्य ताम् ।

ध्वं न सीता ध्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली २

अन्नपुर सर्व भुंडाळन काटले, परंतु येथे जनककन्या कोठेही दृष्टीस पडत नाही. (४२-४६)

माराश, तो वीर्यवान् हनुमान् सीतेला शोधून पाहूं लागला, तेव्हा देवकन्या, गंधर्वकन्या आणि नागकन्या त्याच्या पाहण्यात आल्या; परंतु जनककन्या सीता त्याच्या आटळण्यात आलीच नाही. याप्रमाणे इतर उत्कृष्ट स्त्रिया अवलोकनात येऊन, सीता जेव्हा तेथे त्याच्या दृष्टी पडेना, तेव्हा तो वीर तो पानभूमि सोडून दुसरीकडे जावयास निघाला तात्पर्य, मग वारूती मेट्या यत्नाने ते स्थान पाहिल्यानंतर ती पानभूमि सोडून देऊन, पुनरपि तो हनुमान् सीतेचा दुसरीकडे शोध करू लागला (४७-४९)

याप्रमाणे महामुनिपाल्मोक्षिप्रणीत श्रीमद्रामायणमंज्ञक आदिकाव्यातांल सुंदर-माटापैरी अकरावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ११ ॥

त्या रावणाच्या गृहामध्ये असलेला हनुमान् सीतेला पाहण्याविषयी अत्यंत उत्कृष्टित झाला होता. यानंतर रात्रा ज्यामध्ये वसती करण्यात येते, अशा एका आश्चर्यकारक लतागृहामध्ये तो गेला, परंतु मनोहर मुद्रा असलेली ती सीता त्याच्या दृष्टीस पडली नाही. याप्रमाणे रघुनंदन रामाची ती प्रिया जेव्हा त्याच्या

सा राक्षसानां प्रवरेण बाला स्वशीलसंरक्षणतत्परा सर्ता ।
 अनेन नूनं प्रति दुष्टकर्मणा हता भवेदार्यपथे परे स्थिता ३
 विरूपरूपा चिह्नता विवर्चसो महानना दीर्घविरूपदर्शनाः ।
 समीक्ष्य ता राक्षसराजयोपितो भयाद्दिनष्टा जनकेश्वरात्मजा ४
 सीतामदृष्ट्वा ह्यनवाप्य पौरुषं विहृत्य कालं सह वानरैश्चिरम् ।
 न मेऽस्ति सुग्रीवसमीपगा गतिः सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च वानरः ५
 दृष्टमन्तःपुरं सर्वं दृष्ट्वा राक्षसयोपितः ।
 न सीता दृश्यते सार्ध्वी वृथा जातोऽमम श्रमः ६
 किं नु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति संगताः ।
 गत्वा तत्र त्वया वीर किं कृतं तद्वदस्व नः ७
 अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनकात्मजाम् । '

दृष्टीस पडेना, तेव्हा तो महाकपि हनुमान् मन मध्ये म्हणाला, “ज्या अर्धी मिथिल-
 राजकन्या सीता मी इतक्या प्रयासाने शोधीत असतानाही माझ्या दृष्टी पडत
 नाही, त्या अर्धी ती नि.संशय जिवंतच नसावी. उत्कृष्ट पतिव्रतामार्गाचें अवलंबन
 करणारी आणि स्वतःच्या शीलाचे रक्षण करण्याविषयी दक्ष असलेली ती सार्ध्वी
 बाला त्या दुष्ट कर्म करणाऱ्या राक्षसश्रेष्ठ रावणाने खात्रीने मारून टाकली असावी.
 किंवा कुरूप चेहऱ्याच्या, अक्राळविकाळ, निस्तेज आणि प्रचंड मुख व दीर्घ आणि
 विरूप नेत्र असलेल्या त्या राक्षसराज रावणाच्या स्त्रिया पाहूनच ती जनककन्या
 भीतीनेही मृत्यु पावली असेल. समुद्राचें उलंघन करून येण्याचा जो पराक्रम मी
 केला, तो सीतेचें दर्शन न झाल्यामुळे निष्फल झाला आहे व वानरांसह हिडल्या-
 मुळे परत जाण्याची ठरलेली मुदत टळूनही बरेच दिवस झाले आहेत. तेव्हा
 आता सुग्रीवाकडे मला जाता येणार नाही; कारण, तो वानर बलाढ्य असून
 त्याची शिक्षाही फारच कडक आहे. (१-५)

“ मी सर्व अन्तःपुर पुंडाळले आणि सर्व राक्षसस्त्रियाही पाहिल्या, तथापि
 सार्ध्वी सीता दृष्टीस पडत नाही. यामुळे, माझे श्रम व्यर्थ झाले आहेत. मी तेथे
 गेल्यावर सर्व वानर एकत्र जुळून मला विचारतील, “ हे वीर, तूं तेथे जाऊन
 काय केलेंस ? हे आम्हाला साग ! ” परंतु ती जनककन्या सीता जर माझ्या

ध्रुवं प्रायमुपासिष्ये कालस्य व्यतिवर्तने	८
किं वा वक्ष्यति वृद्धश्च जाम्बवानङ्गदश्च सः	
गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः	९
अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुप्तम् ।	
भूयस्तत्र विचेप्यामि न यत्र विचयः कृतः	१०
अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्येषु प्रवर्तकः ।	
करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति नः	११
तस्मादनिर्वेदकरं यत्नं चेष्टेऽहमुत्तमम् ।	
अदृष्टांश्च विचेप्यामि देशान्त्रावणपालितान्	१२
आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च ।	
चित्रशालाश्च विचिता भूयः क्रीडागृहाणि च	१३
निष्पुटान्तररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः ।	
इति संचिन्त्य भूयोऽपि विचेतुमुपचक्रमे	१४

दृष्टीस पडलचि नाहा, तर मी तरी त्यांना सागणार काय ? साराश, विनाकारण मुद्दत टवून गेल्यामुळे मला जाता नि संशय अन्नपाण्याचा त्याग म्हणूनच प्राण सोडला पाहिजे एवढा मोठा समुद्र मी उगडला, परंतु तेथे परत गेल्यावर एकत्र जुळलेले वानर मला काय म्हणतात ? तो वृद्ध जांबवान् काय म्हणेल ? आणि तो अंगद तरी काय म्हणेल ? (६-९)

“ असो ! आपण हताश होणेंही उपयोगी नाहा. मनात उत्साह चाळणें, हेच ऐश्वर्याचें मूळ आहे आणि अगात उत्साह असणें, हेच उत्कृष्ट सुखाचें कारण अहे म्हणून ज्या ठिकाणी मी अन्न, शोध केलेला नाही, तेथे तिला पुनरपि मी शोधून पाहून कोणतीही गोष्ट करण्याकडे प्रवृत्ति होण्याला, उत्साह हेंच एक नेहमीचें कारण आहे आणि प्राणी जे काही कर्म करीत असता, तेही उत्साहामुळेच सफल होत असतें म्हणून मोठ्या उत्साहाने प्रयत्न करून, मी रावणाच्या रक्षणखालचे जे प्रदेश मी अजून अखलोकन केलेले नाहीत, ते पाहून, मी मीता शोधून वटीन मी सर्व पनशाला शोधल्या, पुष्पगृहे पाहिला, चित्रशाला हुडकल्या आणि क्रीडागृहेही अखलोकन केला. इतकेच नव्हे तर सर्व गृहातील आराम-

भूमीगृहांश्चेत्यगृहान्गृहातिगृहकानपि ।	
उत्पतन्निपतंश्चापि तिष्ठन्गच्छन्पुनः क्वचित्	१५
अपवृष्णंश्च ढाराणि कपाटान्यवघट्टयन् ।	
प्रविशन्निष्पतंश्चापि प्रपतन्नुत्पतन्निव	१६
सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः	१७
चतुरङ्गुलमात्रोऽपि नावकाशः स विद्यते ।	
रावणान्तःपुरे तस्मिन्यं कपिर्न जगाम सः	१८
प्राकारान्तरवीथ्यश्च वेदिकाश्चेत्यसंश्रयाः ।	
श्वभ्राश्च पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम्	१९
राक्षस्यो विविधाकारा विरूपा, विकृतास्तथा ।	
दृष्ट्वा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा	२०
रूपेणाप्रतिमा लोके परा विद्यांधरस्त्रियः ।	
दृष्ट्वा हनुमता तत्र न तु राघवनन्दिनी	२१

रथानाचे मार्ग व पुष्पवादि विमानेही सर्व प्रकारें धुंडाळून पाहिली." असा विचार करून, तो पुनः सीतेचा शोध करण्यास तयार झाला. (१०—१४)

तळघरें, चिरेवंदी वाडे आणि स्वैर क्रीडा करण्याकरिता घर सोडून जवळच तयार केलेली दुसरीं घरें थावर उच उंच उड्या मारून, पुनरपि खाली येऊन, उभा राहून, कोठे कोठे पुन्हा पुन्हा जाऊन, दारें उघडून, खिळक्या लावून, आत शिरून, बाहेर पडून, उड्या टाकून व उड्या मारून सर्व प्रदेशावर त्या महाकपि हनुमानाने संचार केला. जेथे तो हनुमान् गेलेला नाही, अशी रावणाच्या अन्तःपुरातील तर चार बोटेंमुद्धा जागा शिल्पक राहिली नाही. किळघातले मार्ग, मोठमोठ्या वृक्षाचे पार, खंदक आणि पुष्कारणी हें सर्व काही त्याने अवलोकन केलें. कुरूप आणि अकळविकाळ अशा नाना प्रकारचा रूपें असलेल्या राक्षसी त्याने पाहिल्या, परंतु त्या ठिकाणी ती जनककन्या सीता त्या हनुमानाच्या जेठेही दृष्टीस पडली नाही. (१५—२०)

रूपाने सर्व जगतामध्ये अप्रतिम अशा विद्याधराच्या उत्कृष्ट स्त्रिया हनुमानाच्या पाहण्यात आल्या, परंतु, रघुवंशज रामाला आनंद देणारी ती सीता

नागकन्या वरारोहाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।	
दृष्ट्वा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा	२२
प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या बलाद्धृताः ।	
दृष्ट्वा हनुमता तत्र न सा जनकनन्दिनी	२३
सोऽपश्यंस्तां महाबाहुः पश्यंश्चान्या चरत्रियः ।	
विपसाद् महाबाहुर्हनुमान्मारुतात्मजः	२४
उद्योगं धानरेन्द्राणां प्लवनं सागरस्य च ।	
व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिन्तां पुनरुपागतः	२५
अवतीर्य विमानाच्च हनुमान्मारुतात्मजः ।	
चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहतचेतनः	२६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वात्मीकीय आदिनाम्ये सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥२॥[६४०]
त्रयोदशः सर्गः ।

विमानान्तु स संक्रम्य प्राकारं हरियूथपः ।

त्याला आढळली नाही. उत्तृष्ट कटिप्रदेशानी आणि पूर्णचंद्रप्रमाणे आल्हादकारक मुने असलेल्या नागकन्या तेथे हनुमानाच्या दृष्टीस पडल्या, परंतु ती जनक-कन्या त्याच्या दृष्टोत्पत्तीस आली नाही. त्याचप्रमाणे राक्षसाधिपति रावणाने नागाना जिवून बलात्काराने हरण करून आणलेल्या दुसऱ्या नागकन्याही त्या हनुमानाच्या अवलोकनात आल्या; परंतु ती जनककन्या सीता त्याला आढळली नाही. याप्रमाणे त्या आज्ञानुबाहु महापराक्रमी वायुपुत्र हनुमानाला उत्तृष्ट सुंदर स्त्रिया दिसत असूनही, जेव्हा सीता त्याच्या दृष्टीस पडेना, तेव्हा तो खिन्न झाला आणि वानराधिपतीचा उद्योग व त्याचे सागराचे उद्ध्वन ही व्यर्थ झाल्यांचे पाहून, तो वायुपुत्र पुनरपि चिन्तामंत झाला. साराश पुनरपि विमानामध्ये, चढून उतरल्यावर त्या वायुपुत्र हनुमानाचे मन शोकग्रस्त झाले आणि तो सीतेच्या शोधावद्दल पुनः चिन्ता करू लागला. (२१-२६)

याप्रमाणे महामुनिवाग्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदर-काण्डापूर्वीक वारावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ १२ ॥ •

तो वेगवान् वानरमेनाधिपति हनुमान् विमानायस्मिन् तटावर गेला, तेव्हा मेघा-

हनूमान्वेगवानासद्यथा विद्युन्नान्तरे	१
संपरिक्रम्य हनुमान् रावणस्य निवेशनान् ।	
अदृष्ट्वा जानकीं सीतामग्रवीर्यद्वचनं कपिः	२
भूयिष्ठं लोलिता लङ्का रामस्य चरता प्रियम् ।	
न हि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाङ्गशोभनाम्	३
पल्वलानि तटाकानि सरांसि सरितस्तथा ।	
नद्योऽनूपवनान्ताश्च दुर्गाश्च धरणीधराः ॥	
लोलिता वसुधा सर्वा न च पश्यामि जानकीम्	४
इह संपातिना सीता रावणस्य निवेशने ।	
आरयाता गृध्रराजेन न च सा दृश्यते तु किम्	५
किं तु सीताऽथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा ।	
उपतिष्ठेत विवशा रावणेन हृता बलात्	६

मध्ये असलेल्या विद्युत्तेज्प्रमाणे शोभू लागला, परंतु, रावणाची गृहं हिडूनही जेव्हा जनककन्या सीता हनुमानाच्या दृष्टीस पडेना, तेव्हा तो कपि आपल्याशा म्हणाला, " रामाचें कथाण करण्याकरिना मी बहुतेक लंका धुंडाळून वाडली; परंतु, सर्व उत्कृष्ट अवयवानी युक्त असलेली ती विदेहराजकन्या सीता कोठेच माझ्या दृष्टीस पडेना तळी, तडाग, सरोवरे, ओडे, नद्या, नदीतीरावरील वने आणि दुर्गम पर्वत अशीं सर्व पृथ्वी मी धुंडाळून वाडली; परंतु, जनककन्या सीता माझ्या दृष्टीस पडली नाही. गृध्रराज संपातिने सीता येथे रावणाच्या गृहामध्ये नेली, म्हणून सांगितले आहे परंतु ती कोठेच दृष्टीस पडत नाही, हें काय ? (१-५)

" मिथिलाधिपति जनक-राजाची कन्या वैदेही सीता अनाथ असताना जरी रावणाने बलात्काराने पकडून नेली, तरी ती त्याला वद्दा होऊन राहिल, हें तर असंभवनीयच आहे. मला वाटते, सीतेला घेऊन तो राक्षस आकाशमार्गाने चलद गतीने जाऊं लागला असतांना, रामबाणाचें त्याला भय वाटल्यामुळे, त्याच्या हातातून ती कोठेतरी मार्गामध्येच पडली असावी, अथवा सिद्धानी आचरलेल्या आकाशमार्गाने रावण सीतेला हरण करून नेत असताना, सागरा-

क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः ।	
विभ्यतो रामवाणानामन्तरा पतिता भवेत्	७
अथवा हियमाणायाः पथि सिद्धनिपेविते ।	
मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम्	८
रावणस्योन्वेगेन भुजाभ्यां पीडितेन च ।	
तया मन्ये विशालाक्षया त्यक्तं जीवितमार्याया	९
उपर्युपरि सा नूनं सागरं क्रमतस्तदा ।	
विचेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा	१०
आहो भुद्रेण चानेन रक्षन्ती शीलमात्मनः ।	
अयन्धुर्भक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी	११
अथवा राक्षसेन्द्रम्य पत्नीभिरसितेक्षणा ।	
अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति	१२
अथवा निहिता मन्ये रावणस्य निवेशने ।	
भृशो लालप्यते याला पञ्जरस्थेव सारिका	१३
जनकस्य कुले जाता रामपत्नी सुमध्यमा ।	

कडे पाहून त्या साध्वीने प्राण सोडला अमावा, असें मला वाटते. रावणाच्या माझ्याचा वेग आणि त्याच्या हाताचे घट्ट धरणे, यांच्या शोणाने मला वाटते त्या विशाल नेत्रानी युक्त असलेल्या साध्वीला मृत्यु आला अमावा. रावण समुद्राचे उड्डेन करून जात असताना त्याच्या हातून मुट्टण्याकरिता तडफटत असलेली ती जनकच्या सीता खरोखर समुद्रात पडली तरी असेल, किंवा आपले शील रक्षण करणारी ती बिचारी अनाथ सीता या धुड रावणाने कदाचिन् नाऊनही टाकली असेल अथवा ज्याचा हेतु दुष्ट आहे, अशा त्या राक्षमाविपतीच्या भार्यानीच त्या कृष्णनयना मुशील सीतेचा कदाचिन् नाश केला असेल. अथवा पिंजऱ्यात ठेवलेला सारिका ज्याप्रमाणे स्वतःची एकमारुती भयण करित असते, त्याप्रमाणे रावणाच्याच गृहामध्ये सोडलेली अज्ञान ठिकठिकाणी ठेवलेली ती याला सीता एवसारखे 'राम, राम' म्हणत आपला कंठशोष करून घेत असेल अमलपत्राप्रमाणे विशाल नेत्राची ती सुंदरी ज्या अर्था जनकाच्या कुलामध्ये

कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत्	१४
विनष्टा वा प्रणष्टा वा मृता वा जनकात्मजा ।	
रामस्य प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम्	१५
निवेद्यमाने दोषः स्याद्दोषः स्यादनिवेदने ।	
कथं नु खलु कर्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे	१६
अस्मिन्नेवंगते कार्यं प्राप्तकालं क्षमं च किम् ।	
भवेदिति मतिं भूयो हनुमान्प्रविचारयन्	१७
यदि सीतामदृष्ट्वाऽहं वानरेन्द्रपुरीमितः ।	
गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति	१८
ममेदं लङ्घनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति ।	
प्रवेशञ्चैव लङ्काया राक्षसानां च दर्शनम्	१९
किं वा वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वापि संगताः ।	
किञ्चिन्धामनुसंप्राप्तं तौ वा दशरथात्मजौ	२०

उत्पन्न झालेली आहे आणि रामाची पत्नी आहे, त्याअर्था ती रावणाला कोडून वशा होणार ? (१—१४)

‘ज्याला भार्या प्रिय आहे, त्या रामाला “जनककन्या सीता कोठे आहे, याचा पत्ता लागत नाही. म्हणून ती नाहीशी झाली आहे किंवा ती मृत झाली आहे,’ असे निवेदन करणंही योग्य नाही. खरं खरं वर्तमान सांगितलं, तर त्यांतही दोष आहे आणि खरं निवेदन न केलं, तराही दोष आहे ! तेव्हा आता करावं कसे ? मला तर हा मोठा विकट प्रसंग दिसत आहे, म्हणून आपण हातीं घेतलेल्या कार्याची अशा प्रकारे रिथति झाली आहे. तेव्हा सांप्रतच्या या विकट परिस्थितीत काळाला योग्य असे काय केलं तर चांगलं होईल,” याविषयी हनुमान पुनरपि विचार करूं लागला. (१५—१७)

तो म्हणाला, “ सीतेला अवलोकन न करता मी जर येथून वानरराज सुग्रीवाच्या नगरीमध्ये गेलों, तर माझा त्या जाण्यामध्ये पुरुषार्थ तो काय ? मी एवढा सागर उल्लंघन केला, लंकेमध्ये प्रवेश केला आणि हे येथालं राक्षस पाहिले, हा सारा खटाटोप व्यर्थ होईल. मी किञ्चिन्धामनगरीमध्ये गेल्यावर एवत्र जम-

गत्वा तु यदि काकुत्स्थं यक्ष्यामि परुषं वचः ।	
न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितम्	२१
परुषं दारुणं तीर्णं क्रूरमिन्द्रियतापनम् ।	
सीतानिमित्तं दुर्घाम्यं श्रुत्वा स न भविष्यति	२२
तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा पञ्चत्यगतमानसम् ।	
भृशानुरक्ता मेघार्वा न भविष्यति लक्ष्मणः	२३
विनष्टौ भ्रातरौ श्रुत्वा भरतोऽपि मरिष्यति ।	
भरतं च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति	२४
पुत्रान्मृतान्समीक्ष्याथ न भविष्यन्ति मातरः ।	
कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः	२५
कृतज्ञः सत्यसंघश्च सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।	
रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्यति जीवितम्	२६
दुर्मना व्यथिता दीना निरानन्दा तपस्विनी ।	
पीडिता भर्तृशोकेन रुमा त्यक्ष्यति जीवितम्	२७

लेले वानर, सुग्राव अथवा ते दशरथपुत्र रामलक्ष्मण मला काय म्हणतील ' ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामाकडे जाऊन " सीता माझ्या दृष्टीस पडली नाही, " असे कठोर शब्द जर मी त्याच्यापाशी उच्चारले, तर तो प्राण सेडील. कठोर, भयंकर, उग्र आणि इंद्रियाना संताप देणारे असे सीतेसंबंधी दुर्भाषण ऐकल्यावर तो प्राण ठेवणार नाही विपन्नावस्थेत सापडून मृत्यु पावलेल्या त्या रामाला पहिल्या-तर त्याचेवर अत्यंत प्रेम करणारा विच्युरी लक्ष्मणही प्राण सोडील. आपले बंधु नाहीसे झाल्याचें ऐकून भरतही मरून जाईल आणि भरत मेल्याचें पाहून शत्रुघ्नही जीव ठेवणार नाही हे सारे पुत्र मृत झाल्याचें ऐकताच कामत्या, सुमित्रा व कैकेयी या त्याच्या माताहि नि संशय प्राणत्याग करतात. (१८--२५)

रामाची अशी वाईट अवस्था झाल्याचें पाहून कृतज्ञ व सत्यवचनी वानरराज सुग्रीव प्राण देईल आणि त्याच्या नंतर खिन्न, शुब्ध, दीन, दुःखित आणि पानिचोकाने व्याप्त झालेली विचारी रुमाही आपल्या जीविताचा त्याग करील आर्थाच वालीच्या मृत्यूचें अत्यंत दुःख होऊन, शोकाने अगदी जर्जर झालेली जाई-

वाल्लिजेन तु दुःखेन पीडिता शोककारिणी ।	
पञ्चत्वमागता राक्षी तारापि न भविष्यति ।	२८
मातापित्रोर्विनाशेन सुग्रीवव्यसनेन च ।	
कुमारोऽप्यङ्गदस्तस्माद्विजहिष्यति जीवितम्	२९
भर्तृजेन तु दुःखेन अभिभूता वनौकसः ।	
शिरांस्यभिहनिष्यन्ति तल्लैर्मुष्टिभिरेव च	३०
सान्त्वेनानुप्रदानेन मानेन च यशस्विना ।	
लालिताः कपिनाथेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति वानराः	३१
न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु वा पुनः ।	
क्रीडामनुभविष्यन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः	३२
सपुत्रदाराः सामात्या भर्तृव्यसनपीडिताः ।	
शैलाग्रेभ्यः पतिष्यन्ति समेषु विपमेषु च	३३
विपमुद्वन्धनं वापि प्रवेशं ज्वलनस्य वा ।	
उपवासमथो शस्त्रं प्रचरिष्यन्ति वानराः	३४
घोरमारोदनं मध्ये गते मयि भविष्यति ।	

मरणाच्या दारीं बसलेली राजकन्या ताराही इहलोक सोडून जाईल. मातापितरांच्या नाश आणि सुग्रीवाचा मृत्यु यामुळे कुमार अंगदही आपल्या जीविताचा त्याग करील. राजाच्या मृत्यूमुळे उत्पन्न झालेल्या दुःखाने वानरही दुःखी होतील आणि हातानी व मुठांनी आपआपली डोक्यां चढवून घेऊं त्यागतील. सैन्य भाषण करून, देण्या देऊन आणि मानमान्यता राखून वानराधिपति यशस्वी सुग्रीवाने ज्याचे त्याड पुरविले आहेत, असे वानर प्राणत्याग करतील. घने, पर्वत, अथवा सुत स्थले यामध्ये एकात्र जमून श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर पुनरपि नीड करताना दृष्टीस पडणार नाहीत; कारण सर्वश्रेष्ठ वानरराजाच्या मरणामुळे पुत्र, स्त्रिया व अमात्य नासह ते दुःखानुल होतील आणि पर्वतशिखरावरून सपाट अथवा विपन्न प्रदेशावर उड्या घेतील. साराश, वानर विपप्रादान करतात, मळ्याला पाग लावून घेतील, अग्नीमध्ये उड्या घालतात, उपवास करून प्राण सोडतील अथवा शस्त्राने आपली नन्यके तोडून टाकतील. (२६-३४)

इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम्	३५
सोऽहं नैव गमिष्यामि किष्किन्धां नगरीमितः ।	
न हि शक्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विना	३६
मय्यगच्छति चेहस्थे धर्मात्मानौ महारथौ ।	
आशया तौ धरिष्येते वानराश्च तरस्विनः	३७
हस्तादानो मुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः ।	
वानप्रस्थो भविष्यामि ब्रह्मृज्जनकात्मजाम्	३८
सागरानूपजे देशे बहुमूलफलोदके ।	
चित्तिं कृत्वा प्रवेक्ष्यामि सामिद्धमरणसितम्	३९
उपविष्टस्य वा सम्यग्लिङ्गितं साधयिष्यतः ।	
शरीरं भक्षयिष्यन्ति चायसाः श्वापदानि च	४०
इदमप्यृषिभिर्दृष्टं निर्याणमिति मे मतिः ।	
सम्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत्पद्यामि जानकीम्	४१

“तत्पर्यं. मी तेने परत गेयो, तर इक्ष्वाकुकुलाचा नाश आणि वनराचा घात होऊन घोर अनर्थ होईल. म्हणून, मी येथून किष्किंधानगरीला परत जाणारच नाही आणि मीता श्रृंगिस पटव्यावाचून सुग्रीवला तोंड दाखविणेही मला योग्य नाही मी तिकडे न जाता येथेच राहिलों, म्हणजे ते धर्म मे महारथी रामलक्ष्मण आणि वेगवान् वानर आदीने जीव धरून राहतील. याकरिता जनककन्या जर दृष्टीम पडली नाही, तर उभयमूलवर गहन मी आपला इच्छित वनप्रस्थ बनून राहिन आणि जितेष्टिय राहून हातात अथवा मुखात देऊन पटलेल्या पलादिम्वर आपली उपवाविद्य करत जाईन अथवा फळे, मुळे व उदक याची जेथे समुद्धि आहे, अशा एवढ्या समुद्रतीरासमीप अन्नेच्या प्रदेशावर चित्ता रचून प्रचलित झालेल्या अन्नमध्ये मी प्रवेश करीन किंवा प्रायोपवेशनाचा सक पक्रमण प्राणयाग करण्याकरिता मी बसलों अहेमें पाहून पक्षी व श्वापदें माझे शरीर चऊन टाकतील अथवा हाहा एव मरणाचा उपाय कर्याना अभिमत अहे अमें मला वाटते याम्ना जनककन्या जर माझ्या श्रृंगिम पडली नाही तर मी स्वयं मनाने उदरामये उडी घालीन. (३५-४१)

सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी ।	
प्रभग्ना चिररात्राय मम सीतामपश्यतः	४२
तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमूलिकः ।	
नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वाऽसितेक्षणाम्	४३
येदि तु प्रतिगच्छानि सीतामनधिगम्य ताम् ।	
अद्भुतः सहितः सर्वैर्धानरैर्न भविष्यति	४४
विनाशे बहवो दोषा जीदन्प्राप्नोति भद्रकम् ।	
तस्मात्प्राणान्घरिष्यामि ध्रुवो जीवति संगमः	४५
एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन्बहु ।	
नाध्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः	४६
ततो विक्रममासाद्य धैर्यवान्कपिकुञ्जरः	४७
रायणं वा वधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् ।	
काममस्तु हता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति	४८
अथ वैन समुत्क्षिप्य उपर्युपरि सागरम् ।	

“ सीता जर मी शोकून काडली नाही, तर अक्षय, उत्कृष्ट आणि चोहोकडे गाजलेली मशी कीर्तिपरपरा कायमचीच नाहीशी होणार आहे अथवा जितेंद्रिय राहून व वृक्षमूलाचा आश्रय करून मी येथे तपस्वीच बनून राहीन कुण्वर्ण नेत्रानी युक्त असलेली ती सीता जर दृष्टीस पडली नाही, तर मी येथून परत जाणार नाही त्या सीतेचा शोध न लागताच मी जर येथून परत जाईन, तर सर्व वानरासह अगद प्राणत्याग कराळ, छे ! प्राणत्याग करण्यामध्ये पुष्कळच दोष आहेत पुढप जिवत राहिला तर त्याचें कधीतरी धल्याण होतेंच, यासाठी मी प्राण धारण करून राहीन, कारण पुरुष कायम राहिल्यास त्याला इष्ट असलेली गोष्ट कधीतरी नि सशय प्राप्त होतच असते ” (४२-४५)

याप्रमाणे नाना प्रकारचे दु खद विचार मनामध्ये आणीत असलेल्या त्या वानर श्रेष्ठ हनुमानास शोक मारक विचारांतून बाहेर पडता येईना तथापि तो धैर्यवान् वानरश्रेष्ठ तसेंच धैर्य धरून आपल्यासाठीच म्हणाला, “ चिता नाही, सीतेचें हरण झाल आहे ना ? तुझाल होऊ दे ! मी महाबलाढ्य दशानन रावणाचाच चव

रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव	४९
इति चिन्तासमापन्नः सीतामनधिगम्य ताम् ।	
ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्तयामास वानरः	५०
यावत्सीतां न पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् ।	
तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनःपुनः	५१
संपातिवचनाद्यापि रामं यद्यानयाम्यहम् ।	
अपश्यन्राघवो भार्या निर्दहेत्सर्ववानरान्	५२
इहैव नियताहारो वत्स्यामि नियतेन्द्रियः ।	
न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरवानराः	५३
अशोरुवनिका चापि महतीयं महाद्रुमा ।	
इमामधिगमिष्यामि न हीयं विचिता मया	५४
यसून्द्रांस्तथादित्यानश्विनौ मरुतोऽपि च ।	
नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धनः	५५

करान, म्हणजे मोठेबहुल सूड तरा उगवत्यासारखे होईल; अथवा या रावणाला समुद्रावरून फेडून देईन व पशुपतीकडे ज्याप्रमाणे पशु नेतात, त्याप्रमाणे मा त्याला रामाकडे घेऊन जाईन. ” (४९-४९)

याप्रमाणे सीतेचा शोध न लागल्यामुळे चिंताकात झालेला तो वानर पुनरपि ऱ्हाळजी व दुःख यानी मन अन्वय्य झाल्यमुळे पुनः मनांत चिंता बसू लागला. “ यशस्विनी रामपत्नी सातेचा शोध लागेपर्यंत मी ही लंका नगरी वारंवार शोधान सीता तेथे खाम आहे, या संपत्तीच्या वचनावर विश्वास ठेवून मी जर रामाला येथे घेऊन आलों आणि त्याची भार्या जर त्याच्या दृष्टीस पडली नाही, तर तो सर्व वानराना जाळून टाकिल. म्हणून मी येथेच नियमित आहारावर इंद्रियसंयमन करून राहीन. तेथे परत गेवावर माझ्याकरता त्या सर्व वानराचा नाश होणे योग्य नाही. (५०-५३)

मोठे मोठे वृक्ष असलेले हे प्रचंड अशोभन मया दिग्गं आहे हूं मी; अद्यापि शोधलेले नाही. वसु, रुद्र, आदित्य, अधिर्न कुमार आणि मन्द्रण याना नमस्कृत करून मी राक्षसाचा शोक उद्दिगत करणारा, अशोभवनात जाईन आणि म० ८ (सुन्दर)

जित्वा तु राक्षसान्देवीमिक्ष्वाकुकुलनन्दिनीम् ।

संप्रदास्यामि रामाय सिद्धीमिव तपस्विने ५६

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिन्ताविप्रथितेन्द्रियः ।

उदतिष्ठन्महाबाहुर्हनूमान्मारुतात्मजः ५७

नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ।

नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोऽस्तु चन्द्राक्षिमरुद्गणेभ्यः

स तेभ्यस्तु नमस्कृत्वा सुग्रीवाय च मारुतिः ।

दिशः सर्वाः समालोक्य सोऽशोकवनिकां प्रति ५९

स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां शुभाम् ।

उत्तरं चिन्तयामास वानरो मारुतात्मजः ६०

ध्रुवं तु रक्षोवहुला भविष्यति वनाकुला ।

अशोकवनिका पुण्या सर्वसंस्कारसंस्कृता ६१

रक्षिणश्चात्र विहिता नूनं रक्षन्ति पादपान् ।

भगवानपि विश्वात्मा नातिक्षेपं प्रवायति ६२

संक्षितोऽथं मयात्मा च रामार्थं रावणस्य च ।

तपश्चर्धने प्रसन्न झालेल्या देवता ज्याप्रमाण तपस्वी पुरुषाला तपाचे फल देत असतात, त्या प्रमाणे राक्षसाना तिकून, इक्ष्व कुकुलाला आनंद देणारी सीता मी रामाला अर्पण करंनि " याप्रमाणे थोडा वेळ विचार करून, चिंतनात झालेला तो महापराक्रमी वानुपुत्र हनुमन उठला आणि म्हणाला, " लक्ष्मणासह राम, ती देवी जनककन्या, रूद्र, इंद्र, यम, वायु, चंद्र, अग्नि आणि भरद्वाज यांना नमस्कार असो " याप्रमाणे त्या रामादिकांना व सुग्रीवाला नमस्कार करून व सभोवर सर्व दिशाभंडे पाहून, तो मारुति अशोकवनान गेला (५४—५९)

प्रथमतः त्या शुभ अशोकवनान जाण्येचें ठरविण्यानंतर पुढे काय करावयाचें त्याविषयी तो वानुपुत्र वानर आप-याशा विचार करू लागला सर्व संस्कारानी युक्त असें तें उत्कृष्ट जसोश्चन स्वर्गोत्तर उपराजोनी गजवजून गेलेलें आणि राक्षसानी वधापून टारलळ असेल या वनाच्या रक्षणामाठी नेमलेले सरक्षक त्रयील उभाचे रक्षण करान आहेत आणि व युद्धेबद्द येंच विशेष जोराने

सिद्धिं दिशन्तु मे सर्वे देवाः सर्पिगणास्त्रिवह ६३

ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्देवाश्चैव तपस्विनः ।

सिद्धिमसिश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत् ६४

वरुणः पाशहस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च ।

अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः सर्व एव च ६५

सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः ।

दास्यन्ति मम ये चान्येऽप्यदृष्टाः पथि गोचराः ६६

तदुन्नसं पाण्डुरदन्तमव्रणं शुचिस्मितं पद्मपलाशलोचनम् ।

द्रक्ष्ये कदार्यावदनं कदा न्वहं प्रसन्नताराधिपतुल्यवर्चसम् ६७

क्षुद्रेण हीनेन नृशंसमूर्तिना सुदारुणालंकृतवेषधारिणा ।

यलामिभूता ह्यवला तपस्विनी कथं नु मे दृष्टिपथेऽद्य सा भवेत् ६८

इत्यापं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

[७०८]

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम् ।

ब्रह्मत नाही. राम आणि रावण यांच्यासाठी मी हें अ.पलें शरीर मंगुचित केलें आहे. तेव्हा या ठिकाणी ऋषिगणांसह सर्व देव मांसा मनोरथ सिद्धीस नेवोत. त्याचप्रमाणे भगवान् स्वयंभु ब्रह्मदेव, तपस्वी, देव, अग्नि, वायु, वज्रपाणि इंद्र, हातामध्ये पाश धारण करणारा वरुण, चंद्र, सूर्य, महात्मे अश्विनीकुमार व सर्व मरुद्वज हे सर्व माझे प्रस्तुतचे कार्य सिद्धीस नेवोत. सर्व भूते, भूताधिपति आणि माझ्या दृष्टीस न पडलेल्या अशा मार्गातील देवता या मला सिद्धि देतील. उन्नत नासिका, शुभ्र दंत, पवित्र हास्य, पद्मपद्मानारखे विशाल नेत्र आणि निर्मल चंद्रामारखी कांति, असेल-या सा सर्वांचे (सर्तैचें) मुख माझ्या केव्हा चरें दृष्टीस पडेल ? क्षुद्र, नीच, दुष्ट आणि अर्थन भयंकर असूनही, विश्वसनीय. देव प्रारण करणाऱ्या रावणाने दलान्काराने हरण करून नेलेली ती विचारी अरला आज कधी चरें माझ्या दृष्टीस पडेल ? (६०-६८)

याप्रमाणे महानुनिवातमोक्षिप्रणांत श्रीमद्रामायणसंज्ञक अठ्ठिमाव्यांतील सुंदर-काण्डापैत्री तेरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १३ ॥

अवप्लुतो महातेजाः प्राकारं तस्य वैश्मनः	१
स तु संहृष्टसर्वाङ्गः प्राकारस्थो महाकपिः ।	
पुष्पिताग्रान्वसन्तादौ ददर्श विविधान्द्रुमान्	२
सालानशोकान्भव्यांश्च चम्पकांश्च सुपुष्पितान् ।	
उद्दालकान्नागवृक्षांश्चूतान्कपिमुखानपि	३
तथाम्रवणसंपन्नां लताशतसमन्वितान् ।	
ज्यामुक्त इव नाराचः पुप्लुवे वृक्षवाटिकाम्	४
स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् ।	
राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम्	५
विहगैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ।	
उदितादित्यसंकाशां ददर्श हनुमान्धली	६
वृत्तैर्नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पोपगफलोपगैः ।	

संज्ञिक्या शोध लावण्याविषयी एक मुहूर्तपर्यंत विचार वचन आणि मनानेच सीतेची भेट घेऊन, तो महातेजस्वी हनुमान् त्या रावणाच्या वाज्यावरून उडी मारून अशोकवनाभोवती असलेल्या कोंडावर जाऊन बसला. तो महाकपि कोंडावर जाऊन बसला असता त्याच्या सर्वांगावर रोमाच उठले. तेथून त्याने वसंतऋतूचे आरंभी प्रफुल्लित झालेले नाना प्रकारचे वृक्ष, म्हणजे साल, भव्य अशोक, प्रफुल्लित चंपक, उद्दालक, नागकेसरवृक्ष आणि आकृतीने धानराच्या मुखासारखी फळे धारण करणारे अशा तऱ्हेचे आम्रवृक्ष अवलोकन केले नंतर शेकडो लता व आंबराया असलेल्या त्या बागेत एखाद्या धनुष्याच्या दोरीपासून सुटलेल्या बाणाप्रमाणे त्याने उडी मारिली (१-४)

याप्रमाणे त्या अद्भुत अशोकवनामध्ये प्रवेश केल्यानंतर त्या बल द्य हनुमानाने ते सर्व वन पाहून घेतले तेथील पक्षिगणांच्या अवाजानी वातावरण भरलेले होते रौप्यवर्ण आणि सुवर्णवर्ण वृक्षानी ते सर्व वाजूनी भरून गेलेले होते, ते आश्चर्यकारक दिसत असून, अद्भुत वृक्षसमुदाय, पशुसमुदाय व पश्यानी ते सर्वत्र व्यापले गेलेले होते आणि उदय पावलेल्या सूर्याप्रमाणे ते अशोकवम प्रकाशित होते. त्याचप्रमाणे पुष्पफळानी वासलेले नाना प्रकारचे वृक्ष तेथे होते. तसेच मत

कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च मत्तैर्नित्यनिपेविताम्	७
प्रहृष्टमनुजां काले मृगपक्षिमदाकुलाम् ।	
मत्तयर्हिणसंघुष्टां नानाद्विजगणायुताम्	८
मार्गमाणो वरारोहां राजपुत्रीमनिन्दिताम् ।	९
सुखप्रसुप्तान्विहगान्वोधयामास वानरः	
उत्पतद्भिर्द्विजगणैः पक्षैर्वतैः समाहताः ।	
अनेकवर्णा विविधा मुमुक्षुः पुष्पवृष्टयः	१०
पुष्पावकीर्णः शुशुभे हनुमान्मारुतात्मजः ।	
अशोकवनिकामध्ये यथा पुष्पमयो गिरिः	११
दिशः सर्वाभिधावन्तं वृक्षखण्डगतं कपिम् ।	
दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसन्त इति मेनिरे	१२
वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरचकीर्णा पृथग्विधैः ।	
रराज घसुधा तत्र प्रमदेव विभूषिता	१३

झालेले भृंग व कोकिला त्यात नेहमी वास्तव्य करीत होत्या. त्यातील लोक सर्वदा आनंदित होते. मत्त झालेल्या मयूराच्या आवाजांनी ते नादित झालेले होते. नानाप्रकारच्या पक्ष्यांनी ते गजबजलेले होते आणि मद्मत्त झालेल्या इतरही पशुपक्ष्यांनी त्या वनाचा सर्व भाग व्यापून टाकला होता. असो, तो वानर हनुमान् निपाप आणि मर्दर्यसंपन्न अशा त्या राजकन्येचा शोध करू लागला, तेव्हा आतापर्यंत म्दस्थ निजलेल्या पक्ष्यांची, त्याने झोप मोडिली आणि पक्ष्यांचे जमाव इकडेतकडे उडू लागले, तेव्हा त्यांच्या पंस्यांच्या हालचालींनी वायु नाटित झाला व त्यामुळे तेथील वृक्षांची नाना वर्णांची व गंधांची फुले खाली पडून जणु पुष्पवृष्टि होऊ लागली. (५-१०)

तेव्हा पुष्पाचे टिगान भरून गेलेला तो वायुपुत्र हनुमान् एखाद्या पुष्पमय पर्वताप्रमाणे त्या अशोकवनात शोभू लागला. वनामध्ये येऊन, सर्व बार्जस धावावाच करू लागले त्या त्या वर्षीला पाहिल्यावर सर्व प्राण्याना वनातील तो प्रत्यक्ष वसंत ऋतूच वानररूपाने आला असावा, असे वाटले. माहतीच्या धावाधावीमध्ये वृक्षापासून खाली पडलेल्या नाना प्रकारच्या पुष्पांनी भरून गेलेली तेथील भूमि

तरखिना ते तरवस्तरसा बहु कम्पिताः ।	
कुसुमानि विचित्राणि ससृजुः कपिना तदा	१४
निर्धूतपत्रशिखराः शोर्णपुष्पफलद्रुमाः ।	
निक्षिप्तवस्त्राभरणा धूर्ता इव पराजिताः	१५
हनुमता वेगयता कम्पितास्ते नगोत्तमाः ।	
पुष्पपत्रफलान्याशु मुमुक्षुः फलशालिनः	१६
विहङ्गसङ्घैर्होनास्ते स्कन्धमात्राश्रया द्रुमाः ।	
वभृशुरगमाः सर्वे मारुतेन विनिर्धुताः	१७
विधूतकेशी युवतिर्यथा मृदितवर्णका ।	
निपीतशुभदन्तोष्ठी नखैर्दन्तेश्च विक्षता	१८
तथा लाङ्गूलहस्तैस्तु चरणाभ्यां च मर्दिता ।	
तथैवाशोकवनिका प्रभञ्जवनपादपा	१९

अलंकार घातलेल्या तरण स्त्रीप्रमाण चमकू लागली तो बलाच्च कपि सचार करूं लागला असता, त्याच्या हालचालीच्या वेगाने तेथाल वृक्ष कपित झाले व ते चित्रविचित्र पुष्पाचा वर्षाव करू लागले आणि शेंड्याचा पाने झडून जाऊन, पुष्पे व फलेही ज्याची झडून गेलेली आहेत, असे तेथाल वृक्ष हे जुगारीमध्ये हरल्यामुळे वस्त्रे व भूषणे शरिरापासून बाजूस काढून ठेविल्या जुगायाप्रमाणे दिसू लागले (११-१५)

तेथे फलानी भरलेले उत्कृष्ट वृक्ष वेगवान् हनुमानाच्या गर्तांमुळे कपित झाले व त्यानी एकदम पुष्पाचा, पानांचा व फलाचा त्याग केला आणि वायुपुत्र हनुमानाने कपित केलेल्या त्या सर्वही वृक्षांचा त्यावरील पक्षिगण नाहीसा झाल्यामुळे नुसती खोडेंच तेथे दिसू लागली जिच्या अगाला लाविलेली उटी पुसून गेलेली आहे, जिचे दात शुभ्र असून, जिच्या अधरोष्ठाचे पान केलेले आहे व सुरत नोंडेच्या बहरात जिला नखानी व दातानी क्षते पडलेली आहेत, अशी केश अस्ताव्यस्त झालेली तरण स्त्री ज्याप्रमाणे दिसत असते त्याप्रमाणे आतील वृक्ष हनुमन्ताचे पुच्छ, हस्त आणि पाद याच्या आघाताने ती मोडून पडून, अशोकवनिका अगदी उदास व अस्ताव्यस्त दिसू लागली पर्जन्यकालामध्ये वायु आप-

महालतानां दामानि व्यधमन्तरसा कपिः ।	
यथा प्रावृषि वेगेन मेघजालानि मारुतः	२०
स तत्र मणिभ्रमीश्च राजतीश्च मनोरमाः ।	
तथा काञ्चनभ्रमीश्च विचरन्दृशे कपिः	२१
वापीश्च विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणाः ।	
महाह्रमणिसोपानेरुपपन्नास्ततस्तातः	२२
मुक्ताप्रवालसिकताः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः ।	
काञ्चनैस्तरभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिताः	२३
बुद्धपद्मोत्पलघनाश्चक्रवाकोपशोभिताः ।	
नत्यृहुरुतसंघुष्टा हंससारसनादिताः	२४
दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सरिद्धिश्च समन्ततः ।	
अमृतोपमतोयाभिः शिवाभिरुपसंस्कृताः	२५
लताशतैरवतताः संतानकुसुमावृताः ।	
नानागुल्मावृतवनाः करधीरकृतान्तराः	२६

त्या वेगाने ज्याप्रमाणे अन्नपटले इतस्तत उडवून देतो, त्याप्रमाणे मोठ्यामोठ्या लतांचे मंटप वेगाने त्या कपिने आपल्या वेगाने उडवून दिले. (१६-२०)

त्या वनामध्ये सचार करता करता रौप्यमय, सुवर्णमय व रत्नमय अमलेल्या अनेक मनोहर स्थले त्या कपिने दिसले. त्याचप्रमाणे नाना प्रकारच्या आकृतीच्या उत्कृष्ट पाण्याने भरलेल्या आणि ठिकठिकाणी मोठ्या मोठ्या मूल्यवान् रत्नांच्या पायऱ्या असलेल्या वापीही त्याने अवलोकन केल्या. त्या वापीतील वाळू मोठ्याची व पोवळ्याची होती, आतील फरशी स्फटिकार्ची होती व त्याचें तीरावरील चित्रविचित्र सुवर्णवृक्षानी त्यांना शोभा आलेली होती त्यामध्ये नाना प्रकारचे कमळसमुदाय फुलून गेले होते. चक्रवाक पक्ष्यांनी त्यांना शोभा आलेली होती. पाणभोंबडे, हंस व सारस पक्षी यांच्या ध्वनाने त्या वापी नादित झालेल्या होत्या. वृक्षयुक्त, दर्भ आणि अमृततुल्य पाण्याने परिपूर्ण भरलेल्या अशा पवित्र नद्यांनी त्यांना चहूबाजूंनी वेढून टाकले होते. शेकडो लता त्यावर पसरलेल्या होत्या. कपवृक्षाच्या पुष्पांनी त्या आच्छादले या हात्या. नानाप्रकार-

ततोऽम्बुधरसंकाशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ।	
विचित्रकूटं कूटैश्च सर्वतः परिवारितम्	२७
शिलागृहैरवततं नानाबुक्षसमावृतम् ।	
ददर्श कपिशार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम्	२८
ददर्श च नगात्तस्मान्नदीं निपतितां कपिः ।	
अङ्गादिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम्	२९
जलेन पतितामैश्च पादपैरुपशोभिताम् ।	
चार्यमाणामिव श्रुद्धां प्रमदां प्रियबन्धुभिः	३०
पुनरावृत्ततोयां च ददर्श स महाकपिः ।	
प्रसन्नामिव कान्तस्य कान्तां पुनरुपस्थिताम्	३१
तस्यादूरात्स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः ।	
ददर्श कपिशार्दूलो हनूमान्मारुतात्मजः	३२

न्या आच्छादनानी त्यातील उदक आच्छादलेलें होतें आणि त्यात मधूनमधून रोवतांवीही पुष्पे होती, (२१-२६)

यानंतर मोठमोठी शिखरे असेलला असा विचित्रकूट पर्वत त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानास तेथे दिसला. तो दिसण्यात मेघासारखा असून, त्याचे सर्व बाजूनी शिखरे होती. त्याच्यावर जिकडेतिकडे शिलाची गृहे होती व नाना प्रकारच्या वृक्षांनी तो आच्छादिला गेला होता. तो पर्वत जगतामध्ये अत्यंत रम्य असा होता. आपल्या प्रियपरावर रागावून, एखादी स्त्री ज्याप्रमाणे त्या रागात भूमीवर जाऊन झोपते, त्याप्रमाणे दिसणारी व त्या पर्वतावरून निघालेली अशी एक नदी हनुमानाने तेथे पाहिली. दुसऱ्या एका नदीच्या काठच्या वृक्षाचे शेडे पाण्यात जाऊन बुडलेले होते व ती नदी, एखादी तरण स्त्री आपल्या पतीवर रागावून जात आहे व तिचे बाधन तिचे निवारण करित आहेत, अशा तरण स्त्रीप्रमाणे दिसत होती. त्या नदीचे पाण्यास वृक्षाचे शेड्याची वगैरे आडवाठी नव्हती, यामुळे त्या नदीचे पाणी परत फिरल्याप्रमाणे झालें होतें. त्यामुळे प्रथमतः रागावून निघालेली, परंतु मागून प्रसन्न होऊन पतीचेजवळ आलेली स्त्री जशी दिसते, त्याप्रमाणे ती नदी त्या महावपीच्या दिसला. (२७-३१)

कृत्रिमां दीर्घिकां चापि पूर्णां शतितेन वारिणा ।	
मणिप्रवरसोपानां मुक्तासिकतशोभिताम्	३३
विचित्रैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ।	
प्रासादः सुमहद्भिश्च निर्मितैर्विभ्रकर्मणा	३४
काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलंकृताम् ।	
ये केचित्पादपास्तत्र पुष्पोपगफलोपगाः	३५
सञ्चञ्चराः सवितर्दीप्ताः सर्वे सौवर्णवेदिकाः ।	
लताप्रतानैर्वहुभिः पर्णैश्च बहुभिर्वृताम्	३६
काञ्चनां शिशापामेकां ददर्श स महारुपिः ।	
वृतां हेममयीभिस्तु वेदिकाभिः समन्ततः	३७
सौऽपदयद्भूमिभागांश्च नगप्रस्रवणानि च ।	
सुवर्णवृक्षानपरान्ददर्श शिखिसंनिभान्	३८
तेषां द्रुमाणां प्रभया मेरोरिव महारुपिः ।	

त्या पर्वतासमीपच नाना प्रकारच्या पश्याचे थवे असलेला सरोवर त्या कपि-
श्रेष्ठ बाबुपुत्र हनुमानामा दिसला. त्याचप्रमाणे थंडगार जल परिपूर्ण भरून
ठेवलेला अशा एक वापीही तेथे त्याने पाहिली. त्या वापिच्या पायऱ्या उलट्ट
गनाच्या रेंवेच्या होत्या व मोत्याच्या वाजूने ती सुशोभित झालेली होती.
नोनताली नाना प्रकारचे पशूंचे समुदाय अमन्यामुळे ती फार मोहक दिसत
होती तिच्या चवू बाजूम चित्रविचित्र वने होता आणि विध्वंस्यने निर्माण
केलेल्या प्रचंड राजवाड्यानी व कृत्रिम बनानीही ती सर्व बाजूनी अलंकृत
झालेली होती तेथे जे काहा वृक्ष होते, ते सर्व पुष्पानी व फलांनी भरलेले होते.
त्याचा आकार छत्राप्रमाणे होता आणि त्या सर्वांनाही खली मोठे मोठे रुप्याचे
च नंतर त्यावर मोन्याचे अमे पार बाधलेले होते, असंख्य वेलींनी व अमन्य
पत्रांनी आच्छादित केलेला आणि सभोवती सुवर्णमय पारानी वेढून टाकलेला
असा एक सुवर्ण वर्णाचा शिशापावृक्ष म्हणजे शिखरीचा वृक्ष त्या महारुपिने पाहिला
च त्याचप्रमाणे तेथील भूप्रदेश, पर्वतावरील जलप्रवाह आणि अग्नीमारखे उज्ज्वल
त्रिमणारे अमे तुरेही सुवर्णवृक्ष त्याने तेथे पाहिले. (३१-३८)

अमन्यत तदा वीरः काञ्चनोऽस्मीति सर्वतः	३९
तान्काञ्चनान्वृक्षगणान्मास्तेन प्रकम्पितान् ।	
किङ्किणीशतनिर्घोषान्दृष्ट्वा विस्मयमागमत्	४०
सुपुष्पिताग्रान्चिरांस्तरुणाङ्कुरपल्लवान् ।	
तामारुह्य महावेगः शिशपां पर्णसंवृताम्	४१
इतो द्रक्ष्यामि वेदेही रामदर्शनलालसाम् ।	
इतश्चेतश्च दुःखार्ता संतपन्तीं यदृच्छया	४२
अशोकवनिका चेयं दृढं रम्या दुरात्मनः ।	
चन्दनैश्चम्पकैश्चापि बकुलैश्च विभूषिता	४३
इयं च नालिनी रम्या द्विजसङ्घानिवेदिता ।	
इमां सा राजमहिषी नूनमेप्यति जानकी	४४
सा रामा राजमहिषी राघवस्य प्रिया सदा ।	

मेहपर्वताच्या प्रभेप्रमाणे असलेल्या त्या वृक्षाच्या प्रभेमुळे त्या वीर महाकवि हनुमानास आपले सर्व शरीर सर्वतोपरी सुवर्णमयच आहे, असे वाटू लागले स्वाभाविकपणेच पले याच लहान लहान घटा ज्यांना आहेत, असे सुवर्णाचे वृक्षसमुदाय वाऱ्याने हलत होते आणि म्हणूनच ते शेकडे घंटानादाना युक्त झालेले आहेत, असे पाहून त्याला आश्चर्य वाटले; कारण सुवर्णमय वृक्षाचे समूह रम्य दिसत होते. त्याचे शेंडे प्रफुल्लित होते व त्यांना कोमल अंकुर व पालवी फुटलेली होती. असो. सुवर्णपानानी आच्छादिलेल्या त्या शोभायमान अशा शिसवीच्या वृक्षावर तो महावेगवान् हनुमान् चढला आणि मनामध्ये म्हणाला. (३९-४१) ;

* रामदर्शनाविषयी आतुर झालेली व म्हणून अत्यंत दुःखामुळे सतत झालेली विदेहराजकन्या साता कदाचित् या वाज्जला स्वेच्छेने द्कडेतिकडे हिंडत असेल व ती माझ्या दृष्टीस पडेल. त्या दुरात्म्या रावणाचे हे अशोकवन अत्यंत रम्य असून चंदन, चंपक व बकुल वृक्ष यांनी त्यास शोभा आणली आहे आणि त्यात पक्ष्याचे समूहानी आश्रय केलेले, असें हे रम्य सरोवरहा आहे. म्हणून ती राजपत्नी जानकी नि.संशय या सरोवराकडे येईल. (३९-४४)

वनसंचारकुशला ध्रुवमेप्यति जानकी	४५
अथवा मृगशावाक्षी वनस्यास्य विचक्षणा ।	
वनमेप्यति साचेह रामचिन्तासुकर्षिता	४६
रामशोकाभिसंतप्ता सा देवी वामलोचना ।	
वनवासरता नित्यमेप्यते वनचारिणी	४७
वनेचराणां सततं नृनं स्पृहयते पुरा ।	
रामस्य दयिता भार्या जनकस्य सुता सती	४८
संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेप्यति जानकी ।	
नदीं चेमां शुभजलां संध्यार्थे वरवर्णिनी	४९
तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिका शुभा ।	
शुभायाः पार्थिवेन्द्रस्य पत्नी रामस्य संमता	५०
यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना ।	
आगमिष्यति सावद्यमिमां शीतजलां नदीम्	५१

रामाचा सर्व काल प्रिय असणारी परंतु साप्रत त्याचा वियोग झालेला ती राजपत्नी जानकी इला वनामध्ये फिरण्याची सवय झाली असत्यामुळे ती नि संगम मनाने इन्डेही येईल साराश, हरणाच्या पाडसाप्रमाणे जिचे डोळे आहेत व जी रामाचा ध्यास लागून अन्वंत वृद्ध झालेली आहे, अशा ती सीता आज या वनात शोक करण्यासाठी कोणी आले आहे की काय, हे पाहण्याच्या इच्छेने तरी येथे येईल मुंदर नेत्राची, रामाखरोबर वनवास स्वीकारण्यास तयार व रामाच्या शोभामुळे संतप्त झालेली ती सीतादेवी नित्य वनामध्ये संचार करित असत्यामुळे नेहमाच डकडे येत असेल, ती जनकाची कन्या, साध्वी रामभार्या इला पूर्वी नि य वनात संचार करणारे मृग वगैरे प्राणी नेहमी पाहण्याची हांस असेल. तसेच संध्याकाळचे काही कर्म करण्याचे मनात आणून त्याकृतिता तरी ती श्रेष्ठ स्त्री जानकी या पवित्र पाणी असेलेल्या नदीवर नि संशय येईल, कारण नृपश्रेष्ठ रामाची जी प्रिय पत्नी तिला सर्वस्वी योग्य, अशी ही शुभ अशोकवनिका आहे जिचे मुग्ध चक्षुप्रमाणे आन्हादकारक आहे, ती सीतादेवी जन्म खरोखर जिवंत असेल, तर या शीत जलाने भरलेल्या नदीवर ती राजपत्नी

एवं तु गत्वा हनुमान्महात्मा प्रतीक्षमाणो मनुजेन्द्रपत्नीम् ।
अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं सुपुष्पिते पर्णघने निलीनः ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥

पद्यदश सर्गः ।

[७६०]

स वीक्षमाणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् ।
अवेक्षमाणश्च मही सर्वां तामन्ववैक्षत १
संतानकलताभिश्च पादपैरुपशोभिताम् ।
दिव्यगन्धरसोपेतां सर्वतः समलंकृताम् २
तां स नन्दनसंकाशां मृगपक्षिभिरावृताम् ।
हर्म्यप्रासादसंवाधां कोकिलाकुलानिःस्वनाम् ३
काञ्चनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुपशोभिताम् ।
बह्वासनकुथोपेतां बहुभूमिगृहायुताम् ४

रात्रांने येणारच, असा विचार मनामध्ये करांत सीनेचा शोध करण्यासाठी
अज्ञोक्वनात गेलेला श्रेष्ठ हनुमान्, तेथील एरा दाट पानानी व फुलानी भरगच
नरलेल्या शिशापावृक्षात दडून बसला व तेथून तो समोवार पाहू लागला, तेव्हा
त्याला तेथील सर्व कांही दृष्टीस पडल. (४५-५२)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसज्ञन आदिकाव्यातील सुंदर-
काण्डापूर्वी चोदावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १४ ॥

तो हनुमान् शिशापावृक्षावर बसून डकडेतिकडे पाहून, सीतेला पाहण्याकरिता
ग्याली पाहू लागला, तेव्हा तेथील सर्व भूमि त्याने अवलोकन केली. तेथील वृक्षा-
वर कल्पिता असून, त्या मुळे त्या भूमिला शोभा आलेली होती, सर्वत्र दिव्य गंध
आणि रस भरलेला असून, ती भूमि सर्व बाजूनी शृंगारलेली होती, मृग आणि वृक्ष
पानी ती गजघजून गेलेली असून, नदनवनाप्रमाणे दिसत होती, कोकिलपश्याचे
शब्द तेथील वातावरणात दुमदुमत होते व तेथे मोठ्यामोठ्या इमारती व वाडे
पाची खेचाखेच झाली होती; वापीचे भोवती अनेक प्रकारची सुवर्णरुमले असून,
ग्यानी ते वन नुशोभित झालेलें होतें अनेक प्रकारची आसने तेथे बसावयासाठी
घातलेली होती व तेथील गृहाना पुष्कळ मजले होते ती भूमि सर्व ऋतूंतली

सर्वर्तुकुसुमै रम्यैः फलवद्भिश्च पादपैः ।	
पुष्पितानामशोकानां श्रिया सूर्योदयप्रभाम्	५
प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत ।	
निष्पत्रशाखां विहगेः क्रियमाणामिवासकृत्	६
विनिष्पताद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः ।	
समूलपुष्परचितैरशोकैः शोकनाशनैः	७
पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम् ।	
कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः	८
स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः ।	
पुंतागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा	९
विबृद्धमूला बहवः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः ।	
शातकुम्भनिभाः केचित्केचिद्गिशिशिरप्रभाः	१०
नीलाञ्जननिभाः केचित्तत्राशोकाः सहस्रशः ।	

मनोहर पुष्पानो व प्रफुलित वृक्षांनो भरलेली असून प्रफुलित अशोकवृक्षाच्या कांतामुळे तिची प्रभा सूर्यागारखी दिमत होती. (१-५)

या अशोकपुष्पाच्या योगाने ती भूमि प्रदीप्त झाल्यामारखी भामत होती. अशा प्रकारचे ते अशोकवन त्या शिशपावृक्षावर बसलेल्या मारुतीम टिसले. त्यांतील वृक्ष त्यावर बसलेल्या पक्ष्यांमुळे वारंवार पाने व खांद्या यांनी रहित असे होत होते; कारण पुष्पे ज्यांना कर्णभूषणाप्रमाणे शोभा देत होती, असे शंकडो प्रकारचे पक्षी वारंवार तेथील वृक्षावर येऊन बसत असत व त्यामुळे त्यांचा पाने व शाखा आच्छादन जात असत. मुळे व पुष्पे यांनी व्याप्त असलेले शोकनाशक अशोकवृक्ष, पुष्पाचा ज्यांना अतिशय भार झालेला आहे आणि म्हणूनच भूमाला जे स्पर्श करीपर्यंत लवलेले आहेत, असे प्रफुलित कर्णिकारवृक्ष आणि प्रफुलित पालागवृक्ष यांनी व्यापलेला तो प्रदेश, त्याच्या प्रभेमुळे सर्व बाजूंनी जमा काही पेटव्यगारखाच दिसत होता. उंटणी, सातवण, चाफा आणि भोकरा अशा तऱ्हेचे खोल मुळे गेलेले पुष्कळ वृक्ष फुललेले त्या ठिकाणी शोभा देत होते; काही सुवर्णासारखे उज्ज्वल, कांही अग्नीच्या ज्वालेशारखे ददीयमान आणि कांही काजळासारखे

नन्दनं विबुधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा	११
अतिष्ठत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं रम्यश्रिया युतम् ।	
द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम्	१२
पुष्परत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा ।	
सर्वर्तुपुष्पैर्निचितं पादपैर्मधुगन्धिभिः	१३
नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणद्विजैः ।	
अनेकगन्धप्रचहं पुण्यगन्ध मनोहरम्	१४
शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम् ।	
अशोकचनिकायां तु तस्यां वानरपुंगवः	१५
स ददर्शाविदूरस्थं चैत्यप्रासादमूर्जितम् ।	
मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थित कैलासपाण्डुरम्	१६
प्रवालकृतसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ।	
मुष्णन्तमिव चक्षुषि द्योतमानमिव श्रिया	१७

कालेभोर असे हजारो अशोकवृक्ष तेथे होते. अत्यंत रमणीय, दिव्य व कल्पनातुल्य असे एक उपवन त्या अशोकवनात हनुमानाच्या पाहत्यात आले ते देवांचे नंदनवन कुबेराचे अद्भुत उपवन चैत्ररथ याचेही मागे टाळणारे होते. तेथील पुष्पे ताऱ्याप्रमाणे दिसत असल्यामुळे जणू दुसरे आकाशच की काय, असे दिसत होते (१-१२)

पुष्पहृषी शेरडो रत्ने असलेले ते अद्भुत वन, पाचवा सागरच का काय, असे भासत होते. मधुर गंध आणि सर्व काळ फुलणारी पुष्पे असलेल्या वृक्षानी ते उपवन अगदी खेचून भरलेले होते मृगसमुदाय व पक्षी यांच्या नाना प्रकारच्या ध्वनींनी ते उपवन अतिशय रम्य झालेले होते, अनेक प्रकारचे सुगंध त्यात पसरलेले होते, त्या उपवनात उत्कृष्ट मध सुटलेले असून, ते अतिशय रमणीय होते आणि सुगंधानी भरून गेले असल्यामुळे, ते वन म्हणजे दुसरा पर्वतराज गंधमादनच ना काय, असे भासत होते असा त्या अशोकचनिकेमध्ये त्या वानर-श्रेष्ठ हनुमानाने जवळच एक भिरेवदी असा भव्य वाडा पाहिला त्याला हजारो खाम होते तो वाडा कैल सपर्वताप्रमाणे धेत वर्णाचा होता त्याचे जिने पंख-

निर्मलं प्रांशुभाघत्वादुल्लिखन्तमिवाम्बरम् ।	
ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम्	१८
उपचासकृशां दीनां निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ।	
ददर्श शुक्लपश्चाद्दी चन्द्ररेखामिवामलाम्	१९
मन्दप्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम् ।	
पिनद्धां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः	२०
पतितैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तमघाससा ।	
सपद्मामनलंकारां विपश्चामिव पद्मिनीम्	२१
पीडितां दुःखसंतप्तां परिधीणा तपस्विनीम् ।	
ग्रहेणाङ्गारकेणेव पीडितामिव रोहिणीम्	२२
अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनशनेन च ।	
शोकध्यानपरां दीनां नित्यं दुःखपरायणाम्	२३

ज्याचे केलेले होते; शुद्ध सुवर्णाच्या जमिनी त्यात केलेल्या होंग्या. आपल्या वातीने झळकत असल्यामुळे ती प हणाराचे डोळे दिपवित होत. आणि निर्मल अमून, तमाच उंच असल्यामुळे ती आकाश भेदून चालता आहे की काय, असा दिसत होता तदनंतर सर्व बाजूंनी राक्षसाना बेटलेली, मलेन वस्त्र परिधान केलेली, उपवासाने दृश झाल्यामुळे शुद्ध पत्राच्या आरभीं अमगाथा निर्मल चंद्रकलेप्रमाणे नमन असलेली आणि वारंवार दुःखाचे सुस्कारे टाकीत असलेली दीन मीता लाव अंतरावर असलेली हनुमानाचे दृष्टीस पटली पुगन्दा लोटानी आनील अग्नीची ज्वाला ज्याप्रमाणे तेजस्वी असूनही अगदी अमून नमन्यासारखाच दिमत असते, त्याचप्रमाणे मनोहर अगकाती अमून रनीला मागे नरणारी ती मीता मन्तीला नीटशी अंळगता अली नाही. (१३—२०)

ती एक उंचा प्रकारचे पग जाण वस्त्र नेमली अमून, तिच्या अगावर अलंकार नमन्यामुळे ती पत्राच्या पंक्जुक्त आणि कमलरहित कमलिनीप्रमाणे दिमत होती. ग्रामून दुःखमंती आणि अनिदाय टांग झालेली ती विचारी मीता मंगळ-मन्तू येतु या ग्रहाने पीडित झालेल्या रोहिणीप्रमाणे दिमत होती. तिचा बंधूरा अधूर्ता भहन गेलेला होता. ती दीनवणी दिमत अमून, उपवासानुळे दृश

प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम् ।	
स्वगणेन मृगी हीनां श्वगणेनावृतामिव	२४
नीलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया ।	
नीलया नीरदापाये चनराज्या महीमिव	२५
सुखार्हो दुःखसंतप्तां व्यसनानामकोविदाम् ।।	
तां विलोक्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम्	२६
तर्कयामास संतिेति कारणैरुपपादिभिः ।	
ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा	२७
यथारूपा हि दृष्टा सा तथारूपेयमङ्गना ।	
पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम्	२८
कुर्वती प्रभया देवी सर्वा यितिमिरा दिशः ।	
तां नीलकण्ठीं विम्बोष्ठीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम्	२९

शालेली होती, अनाथ शालेली ती साता सारखी शोक व कळभी करीत होती व एकसारखा अतिशय दुःख करीत होती तिला पाहिले अगलेले आवडते असे कोणाच तिच्या दृष्टीस पडत नव्हते. भे बटालचा राक्षसस्त्रियाचा समुदायच काय तो दृष्टीस पडत अस-यामुळे मृगाच्या कळपातून चुकून कुत्र्यांचे टोळीत सापडलेल्या हरिणीप्रमाणे तिची स्थिति झाली होती आणि पाठीवहन कटिप्रदेशापर्यंत खोबत असलेली तिची माऊळी वेणी नीलवर्ण नागाप्रमाणे दिसत असल्यामुळे ती पर्जन्य-काल संपल्यानंतर नीलवर्ण वनपक्षीमुळे शोभणाऱ्या भूर्माप्रमाणे शोभत होती जगातील सुखोपभोग घेण्याची योग्यता अमूनहा ती दुःखसंतप्त, सकटाचा पूवा अनुभव नसलेली, विशाल नेत्रानी आणि पूवापेक्षा फारच कृश व मर्लन झालेली जशा स्थितीत पाहिल्यावर, हनुमानाने सशयित मनानेच “ ही सीताच असाबी, ” असा तर्क केला (२१-२७)

इच्छप्रमाणे हवे ते रूप धारण करणारा तो रावण तिला घेऊन चालला असताना ती ज्याप्रमाणे दृष्टीस पडली असेल, तणा प्रकारची ही स्त्री दिपत आहे, असा हनुमानाने तर्क केला ती देवी उत्कृष्ट भिवया, पूर्ण चद्राप्रमाणे सुख आणि सुंदर व वर्तुल स्तन यानी युक्त असून, आप-या तेजाने सर्व दिशा प्रकाशित करीत

सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा ।	
इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रमामिव	३०
भूमौ सुतनुमासीनां निपतामिव तापसीम् ।	
निःश्वासबहुलां भीरुं भुजगेन्द्रवधूमिव,	३१
शोकजालेन महता विततेन न राजतीम् ।	
संसर्कां धूमजालेन शिर्यामिथ विभावसाः	३२
तां स्मृतीमिव संदिग्धामृद्धिं निपतितामिव ।	
विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव	३३
सोपसर्गां यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव ।	
अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव	३४
रामोपरोधव्यथितां रक्षोगणनिषाडिताम् ।	
अबलां मृगशावाक्षीं वीक्षमाणां ततस्ततः	३५

होती. गळ्यांतील इंद्रनीलमण्णासारख्या अलंकाराऱ्यः तेजाने तिचा कंठ नीलवर्ण दिसत होता; तिचे ओठ पिक्लेऱ्या तोंडल्याप्रमाणे होते, तिच्या शरिराचा बांधाहि उत्कृष्ट होता. तिचे नेत्र कमलपत्राप्रमाणे विस्तीर्ण असून, मदनाच्या रतीप्रमाणे ती सीता सुंदर दिसत होती. पूर्ण चंद्राऱ्या तेजासारखी ती सर्व जगनाला मुखकर होती. तिच्या शरिराची ठेवण सडपातळ असून, इंद्रियमयंमन केलेल्या तपस्विनाप्रमाणे ती भूर्मावर वसली होती; नागराजाच्या पत्नीप्रमाणे ती भयभीत होऊन एकमारखे तोंडातून मुऱ्कारे टाऱ्गत होती. मोठमोठ्या व चडूकटून वाडलेऱ्या अशा शोक-जालात सापडल्या कारणाने, ती घुराऱ्या लोऱ्गांत सापडलेऱ्या अग्नीच्या ज्वालें-प्रमाणे निस्तज दिसत होती. अपर्णाविषयी संदेह धमलेली स्मृति, अन्यापाने हरण करून आणलेली संपत्ति, नास्तिक बुद्धीने हाणून पाडिलेली श्रद्धा, निष्फल झालेली आशा, विज्ञाने घेऊन टाकलेली मिद्धि, रागद्वेषादिकांनी मलिन झालेली बुद्धि अथवा केवळ असऱ्याचें अवलंबून करून दिलेऱ्या दृषणाने हाणून पाड-लेली कीर्ति निऱ्प्रभ दिसावी, तशा ती दिसत होती. (२७-३४)

राम चा वियोग झाल्यामुळे ती दुःखित झालेली होती. जैवनालच्या राक्षस-गणांना तिला घामून सोडली होती. हरिणाच्या पडसमारग्ये मनोहर टोळे

वाष्पाम्बुपरिपूर्णेन कृष्णचन्द्राक्षिपद्मणा ।	
वदनेनाप्रसन्नेन निःश्वसन्ती पुनः पुनः	३६
मलयङ्गधरां दीनां मण्डनाहमिमण्डिताम् ।	
प्रमां नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृताम्	३७
तस्य संदिदिहे बुद्धिस्तथा सीतां निरीक्ष्य च ।	
आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिक्षितामिव	३८
दुःखेन बुद्धे सीतां हनुमाननलंकृताम् ।	
संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गताम्	३९
तां समीक्ष्य विशालाक्षी राजपुत्रीमनिन्दिताम् ।	
तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादयन्	४०
वेदह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोऽन्वकीर्तयत् ।	
तान्याभरणजालानि गात्रशोभान्यलक्षयत्	४१

अमलेली सी अयला इच्छेतिरुडे पहात होती. डोळे अश्रूनी परिपूर्ण भरलेले असून, ते सलेभोर व कुटिल पापण्यानी युक्त होते व तिचा चेहरा अप्रसन्न असून, ती वारंवार मुस्कारे दाहृत होती तिच्या अगाल, मळ व चिरल लागला असल्या-करणाने सर्व तच्छेचे शृंगार घालण्याम योग्य असूनही या वेळा ती शृंगाररहित असल्यामुळे, कृष्णवर्णमेघानी झाडून टारलेल्या चंद्राच्या तेजाप्रमाणे ती दीन दिसत होती. अ-शास नसल्यामुळे कारणे शिथिल झालेली विद्या जमी अस्ताव्यस्त दिग्भे, त्याप्रमाणे त्या सीतेला अस्ताव्यन्त पाहून, आपण ऐकिलेली सीता हीच आहे किंवा काय, अशी माहतीच्या ममान शका आली; परंतु पदच्छेदादि संस्कार नसलेली अणि निरक्षित अर्था शिवाय अन्वार्थाची वाचन असलेली उक्ति ज्याप्रमाणे मोट्या मष्ट ने ध्यातात येते, त्याप्रमाणे अलंकार व नाट्येष्टेपणा नमलेल्या त्या सीतेचा ओळख पटण्यास हनुमंताला फार कष्ट पडले. मौराश, विशाल नेत्र अमलेल्या या निदोष राजकन्येला पाहिय वर, जनक प्रमणे विचारात घेऊन निजय वग्याच्या हनुमान न "हा सीताच अगार्वी," त्या वेळी तर्क केला. (३५-४०)

शिबेद्राजकन्येचा अंगदर जी नृपणे आहेत, असे रामाने त्याग गागिले होते, त्याच शरिराचा दाभा देणारी भूपणे तसे हनुमानाच्या दृष्टी पडली, तेव्हा

सुकृती कर्णवेष्टी च श्वदंष्ट्री च सुसंस्थिता ।	
मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वामरणानि च	४२
श्यामानि चिरयुक्तत्वात्तथा संस्थानवन्ति च ।	
तान्येवैतानि मन्येऽहं यानि रामोऽन्यकर्तयत्	४३
तत्र यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलक्षये ।	
यान्यस्या नावहीनानि तानीमानि न संशयः	४४
पातं कनकपट्टामं स्रस्तं तद्वसनं शुभम् ।	
उत्तरीयं नगासक्तं तदा दृष्टं गृह्यद्गमैः	४५
भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले ।	
अन्यैवापविद्धानि स्वनवन्ति महान्ति च	४६
इदं चिरगृहीतत्वाद्दसनं क्लिष्टवत्तरम् ।	
तथाप्यनूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद्यथेतरत्	४७

तो मनामध्ये म्हणाला, " उत्तम रीतीने तयार केलेली कुंडले, चांगले डोलदार काप आणि हिरे पोवळी वसेविन्यामुळे चित्रविचित्र दिमत असलेली हस्तभूषणे हे अलंकार फार दिवस साफसूफ केले नसतयामुळे जरी काळे पडलेले आहेत, तरी त्याचा आकार तसाच कायम असण्यामुळे, रामाने जी भूषणे मागितली, तीच ही आहेत, असें मला वाटते. रामाने सांगितलेल्या अलंकारांपैकी जे मार्गामध्ये पडले, ते माझ्या दृष्टीस पडत नाहीत; परंतु, मार्गामध्ये सांगितल्या अंगावरून जी भूषणे गळून पडलेली नाहीत, ती हीच याविषयी विलकुळ मंगयनाही. (सुवर्णनंजनी निर्माण केलेल्या) जरीच्या वस्त्राप्रमाणे मीतेचे गळून पडलेले पीतवर्ण व शुभ उत्तरीय वस्त्र वृक्षाळा अटकेलेले असता त्या वेळी घानरांनी अवलोकन केले होते आणि त्याचप्रमाणे हिनेच रावण नेत अमतांना वाटेत टाकलेली मोठी-मोठी ध्वनिपुक्त उलट्ट भूषणेही भूतलावर पडलेली त्यांनी पाहिली होती. हिच्या अंगावर असलेले वस्त्र धारण करून पुत्रक दिवस झाले असण्यामुळे याची जरी फारच दुर्दशा झालेली आहे, तरी याचा वर्ण जवळ जवळ त्याच्याचसारखा असून, आम्हाला सापडलेल्या तिच्या दुसऱ्या वस्त्राप्रमाणेच हे दिमत आहे. (४१-४७)

इयं कनकवर्णाङ्गी रामस्य महिषी प्रिया ।	
प्रणष्टापि सती यस्य मनसो न प्रणश्यति	४८
इयं सा यत्कृते रामश्चतुर्भिरिह तप्यते ।	
कारुण्येनानृशंस्येन शोकेन मदनेन च	४९
स्त्री प्रणष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यतः ।	
पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च	५०
तस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्टवम् ।	
रामस्य च यथा रूपं तस्येयमसितेक्षणा	५१
अस्या देव्या मनस्तस्मिस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् ।	
तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति	५२
दुष्करं कृतवाग्रामो हीनो यदनया प्रभुः ।	
धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति	५३

रोजच्या दृष्टीआड झाली आसताही जी रामाच्या मनातून नाहीशी होत नाही तीच ही सुवर्णवर्णाची शरीरकाती असलेली रामाची आवडती पत्नी होय, जिच्यासाठी कारुण्य, आनृशंस्य, शोक आणि मदनवाधा या चोहोंनी राम अगदी जळत आहे, तीच ही सीता होय. निळा दुसऱ्याने दुःख दिले, म्हणून कारुण्याने तो तप्त झाला आहे आपल्या आश्रयाला ती असूनही तिचे रक्षण आपले हातून झाले नाही, म्हणून जाश्रिताचे संरक्षण करण्याचे कर्तव्य झाले नाही या विचाराने त्याला वाही मुचेनासे झाले आहे, आपली धर्मपत्नी नाहीशी झाली, म्हणून शोकेने तो धुव्ध झाला आहे आणि आपली प्रियाच नाहीशी झाली, म्हणून पूर्वी तिच्यासह अनुभवलेल्या उपभोगाचे एकसारखे त्याला स्मरण होत असल्यामुळे, उन्पन्न झालेल्या मदनाच्या व्याधाने त्याला फारच ताप झालेला आहे. काळेभोर डोळे वगळलेली ही स्त्री त्या रामाचीच पत्नी असून, रामाचे व त्याच्या पत्नीचे रूप आणि लहानमोठ्या अवयवांचेही सौंदर्य ही अगदी एकसारखीच आहेत. या देवीचे मन खाचे ठिकारंग आसत झालेले असून, त्याचेहि मन हिचे ठिकारंगी गिळून गेलेले आहे आणि म्हणूनच त्याच्यावाचून ही व हिच्यावाचून तो धर्मात्मा लग्नभरही जिवंत राहणे शक्य नाही, हे मग दिसत आहे. हिचा प्रियोग झाला असूनही,

एवं सीतां तथा हृष्टा हृष्टः पवनसंभवः ।

जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुम् ५४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिभाष्ये सुन्दरकाण्डे पत्रदश सर्ग ॥१५॥

षोडश सर्गः ।

[८१४]

प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुङ्गवः ।

गुणाभिरामं रामं च पुनश्चिन्तापरोऽभवत् १

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वाष्पपर्याकुलेक्षणः ।

सीतामाश्रित्य तेजस्वीं हनूमान्विललाप ह २

मान्या गुरुविनीतस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया ।

यदि सीता हि दुःखार्ता कालो हि दुरतिक्रमः ३

रामस्य व्ययसायज्ञा लक्ष्मणस्य च धीमतः ।

नान्यर्थं क्षुभ्यते देवी गङ्गे च जलदागमे ४

श्लोक करीत मृत्युमुखीं न पटता रामाने आपला देह जिवंन ठेवला आहे, हे त्या प्रभूने जगातले एक दुर्घटच कर्म केले आहे ' याप्रमाणे सीतेला पाहताच वायुपुत्र हनुमान् आनंदित झाला आणि रामाचे स्मरण करून, त्या प्रभूची प्रशंसा करू लागला. (४७-५४)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणमजरु आदिकाव्यातील सुंदरकाण्डापूर्वकी पंधरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १५ ॥

सर्वांच्या प्रशंसेसु सर्वथा योग्य असलेली ती सीता आणि गुणामुळे सुंदर असलेल्या राम याची स्तुति करून, तो वानरभेष्ट हनुमान् प्राप्त परिस्थिति लक्षात येताच पुनः चिनातुर झाला. सतिसंबंधाने क्षणभर विचार येताक्षणाच त्या हनुमानाचे नेत्र अर्धनी मरून आले आणि तो स्वतः तेजस्वी असूनही तेथे विलप करू लागला. तो म्हणाला, " गुरुजनानी सुशिक्षित केलेल्या लक्ष्मणाला गुरुपत्नी म्हणून मान्य असलेली सीता ही ज्याअर्थां टु र्तने अशी पीडित झाली आहे, त्या अर्थां कालाचे टण्घन होणे दुर्घट आहे, हीच गोष्ट न्वरी. राम आणि विचारी जुद्धीचा लक्ष्मण या दोघाचाही पराजय पूर्णपणे माहीत असल्यामुळे ही सीतादेवी पावसाच्यातील पुरामुळे क्षुब्ध होणाऱ्या गंगेप्रमाणे बेनामानानेच क्षुब्ध

तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् ।	
राघवोऽर्हति वैदेहीं सं चेयमसितेक्षणा	५
तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककान्तामिव श्रियम् ।	
जगाम मनसा रामं वचनं चेदमग्रवात्	६
अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या हतो वाली महाबलः ।	
रावणप्रतिमो वीर्यं कथन्धश्च निपातितः	७
विराधश्च हतः संरये राक्षसो भीमविक्रमः ।	
वने रामेण विक्रम्य महेन्द्रेणैव शम्भरः	८
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।	
निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः	९
सरश्च निहतः संरये त्रिशिरश्च निपातितः ।	
दूषणश्च महातेजा रामेण विदितात्मना	१०
ऐश्वर्यं वानराणां च दुर्लभं घालिपालितम् ।	
अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवाँल्लोकविभ्रतः	११

ज्ञातं अ हे शील, वय, आचरण, वृत्त य इतर शुभ लक्षणं या वावर्तीत राम-
प्रमाणे अगलेली ही विदेहराजकन्या रामालाच योग्य अस्तु, तोही या कृपण
नेत्राच्या सीतेला गर्वधा योग्य अहे ” (१-५)

तदनंतर सर्व जगतांतल सौंदर्यसंपन्न लक्ष्मीच की साथ अशी दिसणारी व ही
तम सुवर्णामारती काती अगलेली सीता पाहून हनुमनाला पुन रामाचं न्मरण
ज्ञालें आणि तो म्हणाला, “ विशाल नेत्रयुक्त अगलेल्या या र्मतेकरताच मह-
बलद्वय वालींचा आणि बलामन्ये रावणाची बरोचरी करणाऱ्या कबंधाचा वध
झाला. इंद्राने ज्याप्रमाणे शंकरामुराचा वध केला, त्याप्रमाणे रामाने वनामध्ये
अनेक पराक्रम करून, भयंकर पराक्रमी विराध राक्षसाचा समरागणामध्ये हिच्य-
करता वध केला, भयंकर पराक्रम करणारे चांदा हजार राक्षस जनस्थानमध्ये
अग्निज्वालेसारख्या तीक्ष्ण दणानी रामाच्या हातून हिच्यकरताच मारले गेले.
त्याचप्रमाणे आग्नेय्या रामाने युद्धामध्ये गर, महातेजस्वी दूषण आणि त्रिशिरा
याचा नि पात केला आणि जगदिग्ध्यात सुग्रीवालाही वालने गभिलेले वनराज्ये

सागरश्च मयाक्रान्तः श्रीमान्नदनदीपतिः ।	
जस्या हेतोर्विंशालाक्ष्याः पुरी त्रैयं निरीक्षिता	१०
यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत् ।	
अभ्याः कृते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः	१३
गज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जननान्मजा ।	
त्रैलोक्यराज्यं सफलं सीताया नानुयान्कलाम्	१४
इयं सा धर्मशीलस्य जनकस्य महान्मनः ।	
मुता मैथिलराजन्य सीता भर्तृदृढप्रता	१५
उन्विता मेदिनीं भित्वा क्षेत्रे हलमुखक्षते ।	
पद्मेणुनिभैः कीर्णा शुभैः वेदारपांसुभिः	१६
प्रिदान्तस्यायंशीलस्य संश्रुगेप्सुनिर्गतिनः ।	
न्मुपा दशरथन्यैषा ज्येष्ठा रागो यशस्विनी	१७
धर्मज्ञस्य वृत्तान्तस्य रामस्य विदितान्मनः ।	
इयं सा दयिता भार्या गश्नसीवदामागता	१८

तुलम एवार्थ प्राप्त ह प्याम हीच कणाभूत जाली या विशालनदना सातेकरतात्र
मा मोठमोठे नद व नशा पाचा अविपनि जा भाय सागर ताच उाघन वन्न
दी लरानगा अवगेसन केला (५-१०)

रामान हिच्याकरिता रेवत समुद्रव्याकृत पृथ्वाच नहे, परंतु सर्व जगाड
जरी राध-पल्लव क्षेत्र, तरी त याग्यच अह, अगें मग वरत त्रैलक्ष्ये
आश्रिय आणि जनककन्या साता या दोहाचा जग तुलना करून पाहिला, तर
श्रौंक्षेप्याच मूर्ख गज्य सनत्या पागगालही पुरणार नाही मिथिलाधिपति
मशाम्या धर्मशाळ जनकराजचा अथन पतिव्रता म्हणून प्रसिद्ध असलेली हा
ती न या, सीता, दा नागराच्या फाल ने वर निष लेया शतान्मये, शेलाताल कन-
लपरागतुय तया भूर्गेच्या कणाना भळन गेलेगी हे ती व ले भूमाचा भेद वन्न
वर निघाली अगि पुट पराहर्म, मुर्शल अणि सप्रभामन्त्रे परत न विरण त्या
दशरथाचा ही यशस्विनी ज्येष्ठ मुपा जाला साराण, जगद्विरयत, वृत्त-
न धर्मज्ञ रामाचा ती ही प्रिय भार्या साप्रत राक्षमस्त्रियाच्या सावडत मापडल

सर्वान्भोगान्परित्यज्य भर्तृस्नेहयत्कृता ।	
अचिन्तयित्वा कष्टानि प्रविष्टा निर्जनं वनम्	१९
संतुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणापरा ।	
या परां भजते प्रीतिं घनेऽपि भवने यथा	२०
मेयं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुसितभाषिणी ।	
सहते यातनामेतामनर्थानामभागिनी	२१
दमां तु शीलसंपन्नां द्रष्टुमिच्छति राघवः ।	
रावणेन प्रमथितां प्रपामिव पिपासितः	२२
अस्या नूनं पुनर्लोभाद्राघवः प्रीतिमेप्यति ।	
गजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम्	२३
कामभोगैः परित्यक्तां हीना बन्धुजनेन च ।	
धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकाङ्क्षिणी	२४

आहे. (१३—१८)

भर्तृप्रेमाचें प्रबल उत्तेजन मिळाल्यामुळे पुढील दुःखाचा विचार न करता सर्व भोग्य वस्तूचा त्याग करून, ती रामायरोबर निर्जन वनामध्ये आली. इतकेंच नव्हे तर, भर्त्याच्या शुश्रूषेत नेहमी तत्पर राहिली. फलमूलावर संतुष्ट राहून लागलेल्या या सीतेला वनामध्येही अगदी आपल्या घरात असण्याप्रमाणे आनंद वाटत होता, परंतु अशी ही सुवर्णामारख्या शरीरकातीची व नेहमी हास्यपूर्वक मधुर भाषण करणारी सीता वास्तविक संकटे भोगण्यास पात्र नसतानाही, साप्रत येथील यातना सहन करीत आहे. रावणाने जरी हिला धरून नेले आहे, तरी ही शीलसंपन्न अमत्यामुळे, एसादा तहानेलेला पुरुष ज्याप्रमाणे पाणपोई पहाण्याची इच्छा करित असतो, त्याप्रमाणे रघुवंशज राम हिच्या दर्शनाची इच्छा करित आहे. (१९—२२)

राज्यागमून भ्रष्ट झालेल्या राजाला ज्याप्रमाणे पुनरपि पृथ्वीचें राज्य प्राप्त झाल्यावर आनंद होतो, त्याप्रमाणे रामाला ही सीता जर पुनः मिळाली, तर त्याला स्वरोपर आनंद होईल सर्व प्रकारच्या भोग्य वस्तूंनी सोडलेली आणि बन्धुजनाचाही वियोग झालेली ही सीता, आपण त्या रामाचा फिरून मनागम होईल,

नेपा पश्यति राक्षस्यो नेमान्पुष्पफलद्रुमान् ।

एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति २५

भर्ता नाम परं नार्याः शोभनं भूषणादपि ।

एषा हि राहिता तेन शोभनार्हा न शोभते २६

दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः ।

धारयत्यात्मनो देहं न दुःखेनावस्मीदति २७

इमामसितकेयान्तां शतपत्रनिभेक्षणाम् ।

सुखार्हा दुःखितां धान्वा ममापि व्याधितं मनः २८

क्षितिक्षमां पुष्करसंनिभेक्षणा या राक्षिता राघवलक्ष्मणाभ्याम् ।

न्वा राक्षसीभिर्विदृतेक्षणाभिः संरक्ष्यते संप्रति वृक्षमूले २९

हिमहतनलिनीं च नष्टशोभा व्यसनपरम्परया तिपीड्यमाना ।

सहचरराहितेव चक्रवाकी जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ३०

या आनेवर आपला देह धारण करीत आहे. येथल्या या राक्षसी आणि पुष्प-
फलानीं भरलेले हे वृक्ष हिच्या दृष्टीस पडत नाहीत; धारण, एका रामाकडेच हिचे
चित्त लागलेले आहे आणि त्यामुळे सर्व काळ स्वरोन्वर केवळ रामालाच ही पहात
अमते. सुवर्णादि अलंकारापेक्षाही भर्ता हेंच स्त्रियाचें उत्कृष्ट भूषण आहे आणि
म्हणूनच मन्यांचा वियोग झालेला ही मीता, भूषणे वापरत मुग्धोभित
होण्यास पात्र असूनही तशी शोभत नाही, हिचा वियोग झाला असूनही, राम
दुःखाने नष्ट न होतां आपला देह धारण करीत आहे, हे त्या प्रभून्या हातून
स्वरोन्वर मोठे दुर्घटक कर्म होत आहे कारण, सर्व केम काळेभोर असलेली आणि
कमलपत्रसारख्या विशाल नेत्राची ही मीता सदैव सुख भोगण्यालाच पात्र
असूनही अक्ता अशी दुःखित झाली आहे, असें समजून्यमुळे माझ्याही मनला
दुःख झाले आहे. (२३-२८)

पृथ्वीसारखी क्षमावृत्ति आणि कमलामारसें नेत्र असलेल्या ज्या संतितेचे
रामान्-मणानी रक्षण केले, तिचे रक्षण संप्रत वृक्षान्यामुळाशी या अमळविनाळ
मुट्टा असलेल्या राक्षसास्त्रिया करीत आहेत. (२९)

येथींचा कडाका पटव्यामुळे सर्वदेवहीन झालेल्या कमलिनीप्रमाणे आणि

अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः शोकं दृढं वै जनयन्त्यशोकाः ।
 हिमव्यपायेन च शीतिरदिमरभ्युत्थितो नैकसहस्ररदिमः ३१
 इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य सीतेयमित्येव तु जातबुद्धिः ।
 संश्रित्य तस्मिन्निपसाद् वृक्षे बली हरीणामृषभस्तरस्वी ३२
 इत्यापे श्रीमद्रामायण वाल्मीकिप्र आदिकव्ये सुन्दरकाण्डे षोडश सर्ग ॥ १६ ॥
 सप्तदश सर्ग । [८४.]

ततः कुमुदखण्डाभो निर्मलं निर्मलोदयः ।
 प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् १
 साचि-यमिव कुर्वन्स प्रभया निर्मलप्रभः ।
 चन्द्रमा रदिमभिः शीते सिपेये पवनात्मजम् २
 स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।

पताच्या वियोग झालेल्या चन्द्रकंप्रमाणे दुःखपरंपरेने वाचून गेलेल्या जनक
 कन्या सीतेचा साग्रन पारच शोचनीय स्थिति झाली आहे पुष्पाच्या योगाने
 ज्याचे शेंडे अगदी वाचून गेले आहेत, असे हे अशोकवृक्ष आणि लक्ष्मणे
 धर्मीचा अभाव अस यामुळे अतिशय प्रसन्नमान होऊन राहिलेला व हजारो
 किरणानी प्रकाशत असलेला चंद्र हे हिला अतिशय टु राच देत आहेत
 अशा प्रकारच विचर मनःमध्ये असून त्या वनरश्रेष्ठ, महाबलान्त्र व वैमनाथ
 हनुमन्नाग " तां ह्यहा नि सराय सीतच अमव " असे वाटल आणि याच
 विचाराच्या आश्रयावर ता त्या अशोकवृक्ष वर रहित (२०-३२)

य प्रमाणे महामुनिवर्त्मनिप्रणीत श्रीरामायणसंग्रह अदिज्ञाव्याख्यान सुन्दर-
 काण्डांतकी सौष्ठवा सर्ग सप्तदशाला ॥ १६ ॥

उय प्रमाणे हमरभी निज्या रंगच्या पाण्यात शिरावा त्याप्रमाणे पाटरी शुद्ध
 यती असलेला व श्वेत कन्याच्या गुच्छाप्रमाण दिसत असलेला चंद्र निर्मल
 अशोकाने काहंगा वर आला त्याच्या शुभ्र तेजामुळे सीतेच्या शोषला अशा
 काही मदतच करीत असल्या ता निर्मल चंद्र आपल्या शीत किरणानी वायुपुत्र
 हनुमन्नाचा सोबा करू लागला आशान चंद्र वर अन्यान्य नर मारतीने पूर्ण
 अशोकाने अशोकवृक्ष मुक्त अगलेला माता पहिली, तेव्हा अशोकामुळे प०५ -

शोकभरिरेव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्मसि	३
दिदृक्षमाणो वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः ।	.
स ददर्श विदूरस्था राक्षसीर्घोरदर्शनाः	४
एकाक्षीमेकरुर्णा च कर्णप्रावरणां तथा ।	
अरुर्णा शङ्ककर्णा च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम्	५
अतिकायोत्तमाङ्गीं च तनुदीर्घशिरोधराम् ।	
ध्वस्तकेशीं तथाऽकेशीं केशकम्बलधारिणीम्	६
लम्बकर्णललाटां च लम्बोदरपयोधराम् ।	
लम्बोष्ठीं चुबुकोष्ठीं च लम्बास्यां लम्बजानुकाम्	७
ह्रस्वां दीर्घां च कुब्जां च विकृतां वामनां तथा ।	
करालां भुग्नवस्त्रां च पिङ्गाक्षीं विरुताननाम्	८

मध्ये नात्र बुद्धन जावो, त्याप्रमाणे रामविशेषागन्या शोकभारिणी, ती संतः बुद्धनच जात जाहे, अर्शा त्याला दिमली. प्रथमत त्या वनात गेल्यावर वायुपुत्र हनुमान् संतेला शोधण्यासाठी इतडे तेंफडे पाट्टे लागला, नेव्हा भयंकर मुद्रेच्या राक्षसीच लाव वमकेच्या त्याच्या दृष्टीम पडल्या. (१-४)

हनुमानाने ज्या राक्षसी तेंपे पाहिल्या, त्यांच्या कोंगाला एकच डोळा होता, तर कोंगाला एकच कान होता. कोंगाचे कान वस्त्राप्रमाणे पांघरता येतील, टटणे लाव होतं, तर कोंगाला कान मुळीच नव्हते आणि कोंगाचे तर शंभूंप्रमाणे होतं. त्याचप्रमाणे कोंगाल्या नासाचा भोकेच वर अमत्रामुळे त्यांचा श्वासोच्छ्वास वर मस्तनाफडेच चाललेला होतं. कोंगाचे मस्तक शरिराच्या मनाने फारच मोठे होतं, तर कोंगाची मानच अगदी थारोळ व लांब होती. कोंगाचे केशच नार्दामे झाले होतं, तर कोंगाला मुळीच केश नव्हते आणि कोंगा तर आप्त्य केसामुळे काळी घोंगळांच पाषरून वसुंधामारसी दिमत होतं. कोंगाचे कान व कपाळ लांब होतं, तर कोंगाचे उदर व स्तनच लांब होते. कोंगाच्या ओठ नाली लोंबत होता, तर कोंगाच्या हनुवटीलाच जगडलेला होता, त्याचप्रमाणे एकाचे मुग्नच दीर्घ होतं, तर दुसरीच गुडघेच लाव होते कोंगी सुजा, तर कोंगी टांगळी, कोंगी कुबर्जा तर कोंगी वाकडा; कोंगी अगदीच ठेंगणी, तर

विकृताः पिङ्गलाः कालीः शोधनाः कलहप्रियाः ।	
वक्रलायसमहागूलकूटमुद्गरधारिणीः	९
वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवामुखाः ।	
गजोद्ग्रह्यपादाश्च निखातशिरसोऽपराः	१०
एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यश्वकर्णिकाः ।	
गोकर्णाहिस्तिकर्णाश्च हरिकर्णास्तथापराः	११
अतिनासाश्च काश्चिच्च तिर्यक्चक्षुषा अनासिकाः ।	
गजसंनिभनासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः	१२
हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूलिकाः ।	
अतिमात्रशिरोम्रीवा अतिमात्रकुचोदरीः	१३
अतिमात्रास्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वाननास्तथा ।	

कोणी भयंकर धिष्णाड; कोणाचें वस्त्र वेडेंवाकडे तर कोणाचे डोळेच पिंगट वर्णाचे, आणि कोणाची तर मुद्राच अक्राल-वेक्राल होती. त्याचप्रमाणे कोणाचे अवयव छिन्नभिन्न झालेले, तर कोणाचें सारें शरीरच पिंगट वर्णाचें आणि कोणी तर अगदीच काळ्या रंगाच्या; कोणी तामसी, तर कोणी कहलप्रिय आणि कोणी तर लोखंडाचे मोठेमोठे दूळ, वृट व मुद्गर धारण करणाऱ्या होत्या. कोणाराक्षसीचें तोंड डुकरासारखें, कोणाचें हरणासारखे, कोणाचे वाघासारखें, कोणाचें न्हाडीमारखें, कोणाचें शेळपासारखें, कोणाचें कोण्यासारखें होतें. कोणाचे पाय हत्तीसारखे, तर कोणाचे उंटसारखे आणि कोणाचे घोड्यासारखे होते. काहींचीं तोंडेच बंध राक्षसाप्रमाणे आत गेलेलीं होती. (५-१०)

काहींना एकेकच हात होता, तर काहींना एकेकच पाय होता. काहींचे वान गर्दभमारखे लायें, तर काहींचे अश्वप्रमाणे आसूट, त्याचप्रमाणे काहींचे गार्दसारंगे तर काहींचे हत्तीसारखे आणि सिंहासारखे होते. काहींचे नाक धारच-प्रचंड, तर काहींचा श्वासोच्छ्वासच अदृश असे. काही मुळीच नासिकहानि, तर काहींचे नाक हत्तीच्या मोठेप्रमाणे मोठी मोठी, आणि काहींचा तर कणाळ-वरच होती. काहींचे पाय हत्तीमारखे लट्ट, तर काहींचे धारच प्रचंड, काहींचे गर्दभारंगे, तर काहींचे शिंयाहानि केमानी युक्त होते काहींचे मस्तक व मन

अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः सूकरीमुखीः	१४
हयोपूखरवक्त्राश्च राक्षसीर्घोरदर्शनाः ।	.
शूलमुद्गरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥	
करालधूम्रकेशिन्यो राक्षसीर्विकृताननाः	१५
पियन्ति सततं पानं सुरामांससदाप्रियाः ।	
मांसशोणितदिग्धाङ्गीर्मांसशोणितभोजनाः	१६
तां ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षणदर्शनाः ।	
स्कन्धवन्तमुपासीनाः परिवार्य वनस्पतिम्	१७
तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् ।	
लक्षयामास लक्ष्मीवान्हनूमाञ्जनकात्मजाम्	१८
निष्प्रभां शोकसंतप्तां मलसंकुलमूर्धजाम् ।	

फारच प्रचंड, तर कांहींचे स्तन व उदर अतिच लांब; कांहींचे मुग्न व नेत्र फारच मोठे, तर कांहींच्या जिह्वा व मुखे फारच लांब. कांहींचे मुख शेळ्यासारखे, कांहींचे हत्तीसारखे, कांहींचे गार्डेसारखे, कांहींचे डुकरासारखे, कांहींचे घोड्यासारखे, कांहींचे उंटसारखे आणि कांहींचे गर्दभासारखे होत. अशा प्रकारच्या भयंकर चेहऱ्याच्या, तामसी, कलहप्रिय, भीति उत्पन्न करणाऱ्या, धूम्रवर्ण केसाच्या आणि अक्रळविक्रळ मुद्रा धारण करणाऱ्या आणि दिसण्यांतर्हा भयंकर असून, हातांमध्ये शूल व मुद्गल घेतलेल्या राक्षसी हनुमानास तेथे दिसल्या. (११-१५)

त्याचे दर्शनही अंगावर काटा आणणारे होत. मामाने व रक्ताने त्यांचे शरीर भरलेले असून, त्यांना सुरा व मांस सर्वदा प्रिय असे. त्या सतत मद्यपान करणाऱ्या असून, मांस व रक्त हेच त्यांचे राद्य असे. अशा प्रकारच्या भयंकर राक्षसी एका मोठमोठ्या पांथा असलेल्या वृक्षास सर्व बाजूंनी गराडा टेऊन बसल्या आहेत, असे वानरश्रेष्ठ हनुमानाचे दृष्टोत्पत्तीस आले. त्याच वृक्षाचे खास्ती ती निर्दोष राजपुत्री जनकच्या मीतादेवीर्हा त्या धर्मान् हनुमानाने पाहिली. (१६-१८)

ती मीना शोकाने मंत्रप्त झाली असतामुळे निस्तज झाली होत. मळामुळे

क्षीणपुण्यां द्युतां भूमौ तारां निपतितामिव	१९
चारित्र्यपदेशाद्यां भर्तृदर्शनदुर्गताम् ।	
भूषणैरुत्तमैर्होनां भर्तृघातसल्यभूषिताम्	२०
राक्षसाधिपसरुद्धां बन्धुभिश्च विनाकृताम् ।	
विपूयां सिंहसरुद्धां बद्धां गजबधूमिव	२१
चन्द्ररेखां पयोदान्ते शारदाभ्रैरिवावृताम् ।	
क्लिष्टरूपामसंस्पर्शाद्युक्तामिव बल्लकाम्	२२
स तां भर्तृहिते युक्तामयुक्तां रक्षसां वशे ।	
अशोकवनिकामध्यं शोकसागरमप्लुताम्	२३
ताभिः परिवृतां तत्र सग्रहामिव रोहिणीम् ।	
इदर्शं हनुमांस्तत्र लतामकुसुमामिव	२४
सा मलेन च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलंकृता ।	

तिन्या केमाची गुंतागुंत झाली होती, पुण्यक्षय शारदामुळे आकाशातून खाली नृमांवर पडलेल्या तान्व प्रमाणे ती नि प्रम भमन होती, पतित्रत्वधर्म पळव्यात ती विख्यात असून, भर्यांचे दर्शन तिला दुर्लभ झाले होते, अट्टा बाण अलंकार तिन्या गरिरावर नव्हते, तरी भर्तृमेमान्या अलंकाराने ती भूषित झालेली होती. आपदा बंधुजनापासून तिचा वियोग करून राक्षसाधिपति रावणाने तिला अटकेंत ठेवलेली होती, त्यामुळे बळपातून चुकलेली व बाधून ठेवलेली हत्तीग मिहान्या अटकेंत दिमावी, त्याप्रमाणे ती भासत होती. पर्जन्यकाल संपल्यावर शरदृतूतील मेघानी झालून टांगलेल्या चद्रकलेप्रमाणे ती निस्तेज दिसत होती. तिची काते कमी झाली असून, मर्त्यांचे स्पर्शसुख नमच्यामुळे, रद्दी पडलेल्या पोण्याप्रमाणे तिची दीन अवस्था झालेली होती. मर्त्यांच्या हिताविषयी नेहमी दक्ष व राक्षमान्या अटकेंत राहण्यास अयोग्य, गोकुस मरात गर्वस्त्री चुटालेली, अलंकाररहित अमन्यामुळे पु'परहित लतेप्रमाणे दिवत अमलेली आणि रदा राक्षसत्रिगानी वेडलेली अमन्यामुळे मूर ग्रहानी घेरलेल्या रोहिणाप्रमाणे न गत अमलेली ती मंत हनुमानने त्या अगोपयनामने अयोपन वेला (१९-२८)

मृणालो पद्मदिग्धेय विभाति च न भाति च	२५
मलितेन तु घग्नेण पगित्किष्टेन भाभिर्नाम् ।	
संपृतां मृगशायाथीं दृशं हनुमान्कपिः	२६
तां देवीं दीनवदनाप्रदीतां भर्तृनेजसा ।	
रक्षितां स्वेन शीलिन सौत्वाममितलोचनाम्	२७
तां दृष्ट्वा हनुमान्मीतां मृगशायनिमेषणाम् ।	
मृगकन्याभिष प्रस्तां घाक्षमाणं समन्ततः	२८
दृहन्तीमिष निःश्वासैर्मृशान्पल्लयचारिणः ।	
संघातामिष शोकातां दुःखस्यामिमिवोन्विजान् ।	२९
तां क्षमां सुविपकाक्षीं विनाभरणशोभिनाम् ।	
प्रहर्षमतुलं लेभे मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम्	३०
हर्षजानि च सोऽथपि तां दृष्ट्वा मदिगेकजान् ।	

मुमोच हनुमांस्तत्र नमश्चक्रे च राघवम् ३६ ।

नमस्कृत्वाथ रामाय लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ।

सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान्संवृतोऽभवत् ३७ ।

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादश सर्गः ।

[८७८]

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् ।

विचिन्वतश्च वैदेहीं किञ्चिच्छेषा निशामयत् ३८ ।

पङ्क्तयेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् ।

शुश्राव ब्रह्मघोषान्स विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ३९ ।

अथ मङ्गलवादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः ।

प्राबुध्यत महायाहुर्दशम्रीयो महाबलः ४० ।

विवुध्य तु महाभागो राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।

स्वस्तमाल्याम्बरधरो वैदेहीमन्वचिन्तयत् ४१ ।

श्रीम षड्ताच हनुमान्कच्या नेत्रातून आनंदधु आले व त्याने रामाला नमस्कार केला. रामाला व लक्ष्मणाला नमस्कार केव्णानंतर सीतेच्या दर्शनमुळे आनंदित झालेला तो बलाबल हनुमान् स्वप्न रूप घेऊन पायामध्येच दडून राहिला. (३८-३९)

याप्रमाणे मह मुनिवार्मकिप्रणीत श्रीमद्रामायणमंजक आदिकाव्यातील सुंदर-काण्डांपैकी सतरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १७ ॥

उपांगील वृक्ष पूर्णपणे फुललेले आहेत, असे ते वन पहात असतानाच आणि सीतेची उषडपणे भेट व्हावी म्हणून राक्षसत्रियाना निश येथ्याची वाट पहात असताना रात्रीचा अगदीच थोडा भाग उरला आणि पदंगवेद जागणाच्या व येथु येथु यज्ञ करणाऱ्या ब्रह्मरक्षसांचा वेदघोष उत्तरारत्री त्यांच्या कानी देऊ लागला. नंतर मंगलवाचे आणि कानाला मगुर लागणारे द्तरही मुरुर ध्वनि यानी तो महाबलादय व महपराशर्मी दशानन रावण जागा झाला आणि अस्ता-व्यन्त झालेऱ्या पुष्पमाला व वर्षे परिधान केलेल्या, तो महाभागवान राक्षसाचा पत्न्या रावण जागा झालापर सीतेचेच चित्तन करुं लागला. मदनान्या दोगांने

श्रीकवनातील सीता (सुद० सं. १७ श्लो २३।२४)

मृदां नियुक्तस्तस्यां च मदनेन मदोत्कटः ।	
न तु तं राक्षसः कामं शशाकात्मनि गृहितुम्	५
स सर्वाभरणैर्युक्तो विभ्रच्छ्रियमनुत्तमाम् ।	
तां नगैर्विविधैर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः	६
धृतां पुष्करिणीभिश्च नानापुष्पोपशोभिताम् ।	
सदा मत्तैश्च विहगैर्विचित्रां परमाद्भुतेः	७
ईहामृगैश्च विविधैर्धृतां दृष्टिमनोहरैः ।	
वीर्यां संप्रेक्षमाणश्च मणिक्राञ्चनतोरणाम्	८
नानामृगगणाकीर्णां फलैः प्रपतितैर्धृताम् ।	
अशोकवनिकामैव प्राविशत्संततद्रुमाम्	९
अङ्गनाः शतमात्रं तु तं नजन्तमनुवजन् ।	
महेन्द्रमिव पौलस्त्यं देवगन्धर्वयोपित.	१०

मदमस्त ज्ञालेत्याद्या राक्षसाचे मन तिन्त्याविषया अनिश्चय आसक्त होऊन राहिलेले होते आणि यामुळे आपली ती कामवामनाही अतःच आत दावून टाकण्यास तो राक्षस समर्थ नव्हता (१-५)

नंतर सर्व भूषण आणि अनुपम वैभव उपभोगणारा रावण सर्व प्रकारच्या पुष्पांनी व फलानी भरलेल्या नाना प्रकारच्या वृक्षाना व्यापलेल्या त्या अशोकवनामध्ये गेला ते अशोकवन पुष्करिणींनी व्याप्त झालेले होते, नाना प्रकारच्या पुष्पांनी त्याला शोभा आलेली होती, अन्यत अद्भुत आणि सर्वदा मत्त अशा पक्ष्यामुळे ते विचित्रविचित्र झालेले होते आणि दृष्टीला आश्चर्यचकित करण टाकण्या नाना प्रकारच्या फ्रीडा करणाऱ्या मृगाना ते भरलेले होते असो अत पुरातून उठून अशोकवनाकडे जात असता, वाटेत इकडेतिकडे पहात पहात तो रावण रत्नसंचित सेन्याच्या तोरणानी युक्त व नाना प्रकारच्या मृगगणानी व वृक्षाखाली पडलेल्या फळानी व्याप्त आणि एकसारख्या उर्ध्वर्तीनी भरलेल्या त्या वनामध्ये गेला देवातील आणि गरुडर्तील श्रिया, त्याप्रमाणे रत्न जाळ लागला अमता त्याच्या मागे मग चालून अमतात, त्याप्रमाणे तो पुलस्त्यपुत्र रावण निघला असता, त्याचे मागे माग शबर श्रिया चालण्या

दीपिकाः काञ्चनीः काञ्चिज्जगृहस्तत्र योपितः ।	
वालव्यजनहस्ताश्च तालवृन्तानि चापराः	११
काञ्चनैश्चैव भृङ्गारैर्जहः सलिलमग्रतः ।	
मण्डलाग्रा वृसीश्चैव गृह्याः पृष्ठतो ययुः	१२
काचिद्रत्नमयीं पार्त्रीं पूर्णां पानस्य भ्राजतीम् ।	
दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा जग्राह पाणिना	१३
राजहंसप्रतीकाशं छत्रं पूर्णशशिप्रभम् ।	
सौवर्णदण्डमपरा गृहीत्वा पृष्ठतो ययौ	१४
निद्रामदपरीताक्षयो रावणस्थोत्तमस्त्रियः ।	
अनुजग्मुः पतिं धीरं घनं विद्युलता इव	१५
व्याविद्धहारकेयूराः समामृदितवर्णकाः ।	
समागलितकेशान्ताः सस्वेदवदनास्तथा	१६
घूर्णन्त्यो मदशेषेण निद्रया च शुभाननाः ।	

होत्या. (६-१०)

वाही श्रियानी हातात मोन्य चे दीप घे-ले होते, वाहीनी आपन्या हातात चौन्या घेतलेल्या हात्या, वाहीनी पये घेतलेले हांते. वाही सौन्याच्या सा-यामध्ये उदक घेऊन पुढे चालत्या होत्या आणि दुसऱ्या वाही वसावयाचीं वरुलवार आसने घेऊन मगून चालत्या होत्या पेशाने पूर्ण भरलेले व रत्नाचे असल्याने चरकत असलेले एक पात्र उजव्या हातात घेऊन रावणाचे इच्छेनुसार व गणरी अशी एक स्त्री चालली होती. पूर्ण चद्राप्रमाणे ज्याचे तेज आहे, राजहंसाप्रमाणे ज्याचा वर्ण आहे आणि न्यचा दण्ड सुवर्णाचा आहे, असे छत्र हातात घेऊन दुसरी एक स्त्री त्याच्या मागोमाग चालली आणि निद्रेने व मदने ज्याची दृष्टि व्याकुल झाली आहे अशा रावणाच्या उत्तम स्त्रिया मेघाच्या मागोमाग जाणाऱ्या विष्णुतेप्रमाणे आपऱ्या पराक्रमी पत्नीच्या मागोमाग चालत्या होत्या. (११-१५)

उदाचे द्वार व वादुभूषणे त्याच्या योग्य आनापायून कानून झाली आहेत, उदाची उशी चाक्रवट्टन गेली आहे, उदाच केग लं दन अक्षि, उदाचे मुग

स्वेदाङ्गिप्राङ्गकुसुमाः समाल्याकुलमूर्धजाः	१७
प्रयान्तं नैर्ऋतपतिं नायौ मदिरलोचनाः ।	
बहुमानाश्च कामाद्य प्रियभार्यास्तमन्वयुः	१८
स च कामपरार्थिनः पतिस्तासां महायलः ।	
सीतासक्तमना मन्दो मन्दाञ्जितगतिर्यभौ	१९
ततः काञ्चीनिनादं च नूपुराणां च निःस्वनम् ।	
शुश्राव परमस्त्रीणां कपिर्मार्कननन्दनः	२०
तं चाप्रतिमकुर्वाणमचिन्त्यबलपौरुषम् ।	
हारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान्कपिः	२१
द्रीपिकाभिरनेकाभिः समन्तादवभासितम् ।	
गन्धतैलावसिक्ताभिर्धियमाणाभिरग्रतः	२२
कामदर्पमदैर्युक्तं जिह्वताम्रायतेक्षणम् ।	
समक्षमिद्य कंदर्पमपविद्धशरासनम्	२३

घामाने उषडबले आहेत, मद काहीमा शिःक असन्यामुळे आणि निद्रेमुळे ज्या अद्याप
 धुंदीतच आहेत, ज्याचीं मुखें मने हर आहेत, घामामुळे ज्याच्या शरिरावरील
 पुष्पे गुराव झलीं आहेत, ज्याचे वेम पुष्पयुक्त व अलाव्यरत झालेले आहेत
 आणि ज्याचें नेत्र मदिरेसारणे मादक आहेत, अशा रावणाच्या प्रिय असलेल्या
 काही भार्या राक्षसाधिपति रावण जाऊं लागला असता, बहुमानमुळे आणि
 कामवामनेमुळे त्याच्या मागोमाग चालत्या होत्या. कामचे अधीन झालेला
 त्यांचा तो महायलव्य अविचारी पति मात्र गूढा र्मनेचे ठिगणीच मन आसक
 जलें अमत्यामुळे मावकाश व हुलत दुलत जऊं लागला इनक्यात त्या उत्कृष्ट
 क्रियाच्या वमरपट्ट्याचा आवाज व तोरजाचा शब्द वयुपुत्र वानरान्या कानीं
 पडला आणि लगेच तो अनुलपराक्रमी, मह यलाह्य व महास मर्यवान् रावण
 अशोकनिरेण्या दारापर्यंत अन्याचेंही त्या हनुमनास दिमून आले पुढे
 धरलेल्या अनेक मनालीवर सुगंधी तेल ओतले जात होतें व त्याचा सर्व वार्त्तनी
 रावणावर प्रकाश पडलेला होता. (१६-२२)

वाम, गर्भ आणि मद यामुळे या रावणाचे नेत्र वृ, तम्रवर्ण व विशाल

मथितामृतफेनाभमरजोवस्त्रमुत्तमम् ।	
सुपुष्पमवर्णवन्तं विमुक्तं सक्तमहृदे	२४
तं पत्रविटपे लीनः पत्रपुष्पशतावृतः ।	
समीपमुपसंक्रान्तं विज्ञातुमुपचक्रमे	२५
अवेक्षमाणस्तु तदा ददर्श कपिकुञ्जरः ।	
रूपयौवनसंपन्ना रावणस्य वरस्त्रियः	२६
ताभिः परिवृतो राजा सुरूपाभिर्महायशाः	२७
तन्मृगाद्विजसंघुष्टं प्रविष्टः श्रमदावनम् ।	
क्षीयो विचित्राभरणः शङ्कुकर्णो महाबलः	२८
तेन विभ्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः ।	
वृतः परमनारीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः	२९
तं ददर्श महातेजास्तेजोवन्तं महाकपिः ।	
रावणोऽयं महाबाहुरिति संचिन्त्य वानरः	३०

असून, तो रावण नसून चापाचा त्याग केलेला प्रत्यक्ष मदनच भासन होता आणि घुसळलेल्या दुधाच्या फेसाप्रमाणे शुभ्र व निर्मल पुष्प आणि उत्तम मोतीं व्याविलेले व बाहूभूषणाला अडकलेले असे आपले उच्छृष्ट वस्त्र तो सावरीत होता. रावण अगदी नजीक आला, तेव्हा पानानी गच्च भरलेल्या एका फादीवर लपून बसलेला आणि शेकडो पाने व पुष्पे यात गुरफडून गेलेला तो हनुमान " हा वीण असावा, " हे ओळखण्याचा यत्न करू लागला. तो वानरभेष्ट हनुमान् रावणाकडे पाहू लागला, तेव्हा रावणाच्या रूपवती व यौवनसंपन्न उच्छृष्ट त्रिधा त्याच्या दृष्टीस पडल्या. त्या सुहृत् त्रिषानी तो महावीरिमान् रावणराजा वेढून गेलेला होता. इतक्यात मृग व पक्षी याच्या शब्दांनी दुमदुमलेल्या आणि त्रिषाच्या क्रीडकरता तयार केलेल्या त्या चनामध्ये मद्यपानाचे मन शालेल, अद्भुत अलंकार धारण केलेला आणि महानलाय असा शंभुकर्णनामक राक्षस आला व त्याच्याच वीरने जसा चंद्रमा परिवेष्टित झालेला असतो, तसा तो विभ्रवसमुर्नीचा पुत्र राक्षसाधिपते रावण उच्छृष्ट त्रिषानी परिवेष्टितला असे, असे त्या शंभुकर्णाच्या दृष्टीस पडले (२३-२९)

सोऽयमेव पुरा शैले पुरमध्ये गृहोत्तमे ।	
श्रवण्युतो महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः	३६
स तथाप्युग्रतेजाः स निर्धृतस्तस्य तेजसा ।	
पत्रे गुह्यान्तरे सको मतिमान्संवृतोऽभवत्	३७
स तामसितकेशान्तां सुश्रोणीं संहतस्तनीम् ।	
द्विदक्षुरसितापाङ्गीमुपावर्तत रावणः	३३
इत्याप श्रीमश्रमायणे वान्मीक्रीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥	
एकोनविंशः सर्गः ।	[१११]
तस्मिन्नेव ततः काले राजपुर्यां त्वनिन्दिता ।	
रूपयौवनसंपन्नं भूपणोत्तमभूपितम्	१
ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ।	
प्राचेपन धरारोहा प्रचाते कदली यथा	२

अशा स्थितान् त्वा तेजस्वी रावणाला पाहून महानेजस्वी व महाकवि हनुमानाने ' पूर्वी नगरांत उत्कृष्ट गृहामध्ये शयन करीत अमलेला पाहिला होता, तोच हा महापराक्रमी रावण ' असे मनामध्ये ओळखिले आणि लगेच त्या महानेजस्वी वायुपुत्र हनुमानाने पारच टेंच फादीवर उडी मारली. ती बुद्धिमान् हनुमान् जरी स्तनः महातेजस्वी होता, तरी त्या रावणाच्या तेजाने अगदीच दिपून गेला आणि दृष्टोत्पत्तीम् न घेणाऱ्या व पानानी भरलेल्या अशा दुसऱ्या एका फादीवर जाऊन दहून धगला. इतल्यात कृष्णवर्ण केम, सुंदर कटिप्रदेश, एकमेकाला लागलेले स्तन आणि कृष्णवर्ण नेत्रप्रदेश असलेल्या सीनेला पाहण्याऱ्या रावणही अगदी सजिध आला. (३०-३३)

याप्रमाणे महामुनिवान्मीकिप्रणीत श्रीमश्रमायणतंत्रजक आदिकाव्यातील सुंदरकाण्डांपैकी अठरावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ १८ ॥

याप्रमाणे मास्ती झाडाच्या टेंच फादीवर उडी मारून यमन्यामंनर, रावण त्या निदोष विदेहराजकऱ्या मातेच्या समीप आलेला तिच्या दृष्टीस पुडला. उत्कृष्ट अलंकार धारण केलेला, रूपवान् व यौवनसंपन्न असा तो राक्षसाधिपति रावण मीनेने पाहिला, नेव्हा तो सुंदरी वायूच्या वापटलीन सापटलेल्या केळीप्रमाणे धर-

ऊरुभ्यामुदरं छाद्य न ।हुभ्यां च पयोधरौ ।	
उपविष्टा विशालाक्षी रुदती वरवर्णिनी	३
दशग्रीवस्तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसीगणैः ।	
ददर्श दीनां दुःखार्तां नावं सन्नामिधार्णवे	४
असंबृतायामासीनां धरण्यां संशितव्रताम् ।	
छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वनस्पतेः	५
मलमण्डनदिग्वाह्नीं मण्डनाहाममण्डनाम् ।	
मृणाली पङ्कदिग्धेय विभाति न विभाति च	६
समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदितात्मनः ।	
संकल्पहयसंयुक्तैर्यान्तीमिव मनोरथैः	७
शुष्यन्ती रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम् ।	
दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां राममनुव्रताम्	८
चेष्टमानामिथाविष्टां पद्मेन्द्रवधूमिव ।	

धर कांपू लागली व माथ्यानी उदर आणि बाहुंनी स्तन, आन्डादित वदन, ती विशालनयना सुंदरी रडत बसली रावणाने ती विदेहराजकन्या सीता पाहिली, त्या वेळा राक्षसलियाच्या समुदायानी तिचे रक्षण केलेले होते आणि महासागरामध्ये भग्न होऊ लागलेल्या नावेंतील लोकप्रमाणे ती दुःखाकुल व दीन झालेली होती उघट्टा जमिनीवर ती बसला असल्यामुळे, भूमीवर मोडून पडलेली वृक्षाची शाखाच आहे की काय, अशी ती भासत होती तिच्या शरीरावरील अलंकार घालण्याची स्थाने मळाने भडन गेलेला होनी, भूयगे वापरण्यास योग्य असूनही ती भूयणरहित होती आणि म्हणूनच विखळाने बरबटून गेलेल्या नमस्तिनीप्रमाणे ती धड शोभनही नव्हती आणि धड विशोभितही दिमत नव्हती (१-६)

आपला पति जो नृपभ्रेष्ट जगद्विख्यात राम त्याच्याकडे चित्तन हेंच कोणी अथ जे हून त्या मनोरथाच्या योगाने ती जात होती तिचे सुख शुष्क झाले होते, ती एकटीच रडत बसली होती, मनात एवसारखे चित्तन व शोक करित होती रामाचेच ठिकार्ण विक्त आनन्द असलेल्या त्या सीतेला दुःखातून पार पडण्याचा

धूप्यमानां ग्रहेणैव रोहिणीं धूमकेतुना	९
वृत्तशालि कुले जातामाचारवति धार्मिके ।	
पुनः संस्कारमापन्नां जातामिव च दुष्कुले	१०
सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धामिव विमानिताम् ।	
प्रज्ञामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव	११
आयतीमिव विध्वस्तामाशां प्रतिहतामिव ।	
दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहतामिव	१२
पौर्णमासीमिव निशां तमोग्रस्तेन्दुमण्डलाम् ।	
पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां चमूमिव	१३
प्रभामिव तमोध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम् ।	
वेदीमिव परामृष्टां शान्तामग्निशिप्यामिव	१४
उत्कृष्टपर्णकमलां वित्रासितविहंगमाम् ।	
हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलामिव पद्मिनीम्	१५

काही मार्ग दिसत नवृत्ता मंत्रानी जखडले-या नागराजाच्या भायेंप्रमाणे ती तडकडत होती; धूम्रपर्ण केतु ग्रहामुने पीडल्यामुळे संतप्त हेऊ लागलेली रोहिणीच कीं काय, अशी ती भासत होती. आचारसंपन्न, गुशील, धार्मिक आणि सद्गर्तनी कुल मध्ये जन्म घेऊन, त्याला योग्य अशा कुलामध्ये तिचा पाणिग्रहण-संस्कारही झाला अमूनहि हीन कुलामध्ये उत्पन्न झालेल्या स्त्रीप्रमाणे तिची दुर्दशा झालेली होती उतरती कळा लागलेली जगद्विरथात कर्ताच कीं काय, मान-खंडना झालेली प्रत्यक्ष श्रद्धाच कीं काय, क्षीण झालेली बुद्धीच कीं काय, भद्र झालेली आशाच कीं काय, विध्वंस करून टाकिलेली संपत्तीच कीं काय, हाणून पडिलेली आज्ञाच कीं काय, उत्पाताचे वेडा प्रदीप्त झालेली दिशाच कीं काय, लाथाडून दिलेली देवपूजाच कीं काय, अंधकाराने चम्रंमंडल प्रस्त झालेली पौर्णिमेची रात्रीच कीं काय, तुडवून टाकलेली कमलिनीच कीं काय, शराचा वध झालेली सेनच कीं काय, अंधकाराने प्रस्त केलेली सूर्याची प्रभाच कीं काय, आडून गेलेली नदीच कीं काय, पतितानी व्यापलेली वेदीच कीं काय, शान झालेली अर्माची उजवाळच कीं काय, जिचीं पाने व कमले तोडिलेली आहेत,

पतिशोकातुरां शुष्कां नदीं विस्त्रावितामिव ।	
परया मृजया हीनां कृष्णपक्षं निशामिव	१६
सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।	
तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम्	१७
गृहीतां लाडितां स्तम्भे यूथपेन विनाकृताम् ।	
निःश्वसन्तीं सुदुःखार्तां गजराजवधूमिव	१८
एकया दीर्घया वेण्या शोभमानामयत्नतः ।	
नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव	१९
उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च ।	
परिक्षीणां कृशां दीनामल्पाद्वरां तपोधनाम्	२०
आयाचमानां दुःखार्तां प्राञ्जलिं देवतामिव ।	

राज्या सन्निध असलेले पक्षी घालवून दिलेले आहेत आणि हत्तींनी आपल्या नोंदचे तडाखे दिल्यामुळे जी अगदी जर्जर झालेली आहे, अशी कमलिनीच की काय, अशी ती सांगते तेथे दिसली पतिशोकाने व्याकुल व शुध्व झाल्यामुळे दुसरीकडे पाणी काढून लाविलेली शुष्क नदीच की काय आणि अभयगस्तान वगेरे चांगले संस्कार झरिरावर होत नसल्यामुळे कृष्णपक्षातील रात्रच दिसावी, तशी ती दिमत होती (७-१६)

ती फ रच सुकुमार होती, तिचे रूप फ रच मनोहर होते, रत्नखाचित प्रासादात राहण्यासच ती योग्य होती, मुक्तीच उपरून टाकलेली व उन्हाचे वरपत असलेली कमलिनीच की काय अशी ती भासत होती, सर्व हत्ताच्या टोळींचे रक्षण करणाऱ्या गजेद्राचा बियोग झाल्यामुळे त्या गजेद्राची भार्या धरली न ऊन, स्तम्भ या टावून टाकल्यावर त्या गजेद्रा भार्याने अत्यंत दुःखाकुल होऊन सुम्करे टाकवेत, तशी ती दिमत होती, पाठीवर एकच लाव वेणी असल्यामुळे, पर्जन्यमाल सपत्यानंतर नीलवर्णाचे वनपक्षीमुळे शोभणाऱ्या पृथ्वीप्रमाणे तिला अनायासे शोभा आलेली होती उपवास, शोक, चिंता आणि भय यामुळे त्या विचारीचा आहारही अप झाला होता व ती क्षीण, कृशा व दीन झालेली होती राघुकुलभेष्ट रामाच्या हातून रावणाचा पराभव व्हावा, असे ती दुःखाकुल

भावेन रघुमुख्यस्य दशप्रीवपरामयम् २१

समीक्षमाणां रुदतीमनिन्दितां सुपद्मताप्रायतशुक्ललोचनाम् ।
अनुव्रतां राममतीव मैथिलीं प्रलोभयामास वधाय रावणः २२
इत्यापि श्रीमद्रामायणे वा-मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥१९॥

विंशः सर्गः ।

[१३३]

स तां परियुतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् ।

साकारैर्मधुरैर्याक्यैर्न्यद्रशयत् रावणः १

मां दृष्ट्वा नागनासोरु गृहमाना स्तनोदरम् ।

अदर्शनमियात्मानं भयाघ्रेतुं त्वमिच्छसि २

कामये त्वां विशालाक्षि बहु मन्यस्व मां प्रिये ।

सर्वाङ्गगुणसंपन्ने सर्वलोकमनोहरे ३

नेह किञ्चिन्मनुष्या वा राक्षसाः कामरूपिणः ।

झलेली सीता अगदी मनापासून देवनेपार्शा हान जोडून मागणे मागनच आहे, अशी भासत होती. अमो. उरट्ट पापप्यानी युक्त अमलेले जिचे विशाल व म्यच्छनेत्र सापूस झाले आहेत, जी स्वतः निद्रांप अमून इकडेतिकडे पहात रडत वगली आहे आणि रामाचे ठिसणो जी अतिशयच अनुरक्त आहे, अशा त्या मिथिलराजकन्या सीतेला रावण आपल्या स्वतःचा वध करून घेण्यासाठी वग वरं लागला (१७-२०)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यानील सुंदर-
काण्डापैकी एकोणिसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥१९॥

राक्षसत्रियनी गराडा दिलेल्या त्या मिचान्या आनंदरहित दीन सीतेला नहेतुक अशा मयुर शब्दानां रावण आपला मनोदय दर्शवू लागला तो म्हणला " हे साते, तुझ्या मांज्या हर्षान्या सोडेप्रमाणे गरगरीत आहेत, परंतु तूं मला पाहून आपले स्तन व उदर झाकता झाकता, भीतीने आपले काहीही घरीर भाड्या मुलीच दर्शय पडूं न देण्याची इच्छा करीत आहेस, हे काय ? हे विशाल-
नयने, हे प्रिये, हे सर्वांगसुंदरी, हे त्रैलोक्यमोहिनि, मी तुझी इच्छा करीत आहे; यामाठी तूं मला बहुमान दे, हे सीते, तुला जे माझे नय वाटत आहे, तें नूं

व्यपसर्पतु ते सीते भयं मत्तः समुत्थितम्	४
स्वधर्मो रक्षसां भिरु सर्वदैव न संशयः ।	
गमनं वा परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य वा	५
एवं चैवमकामां त्वां न च स्प्रक्ष्यामि मैथिलि ।	
कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्तताम्	६
देवि नेह भयं कार्यं मयि विश्वसिहि प्रिये ।	
प्रणयस्य च तत्त्वेन मैवं भूः शोकललसा	७
एकव्रेणी अधःशय्या ध्यानं मलिनमम्बरम् ।	८
अस्थानेऽप्युपवासश्च नैतान्यौपयिकानि ते	
विचित्राणि च माल्यानि चन्दनान्यगुरूणि च ।	
विविधानि च वासांसि दिव्यान्याभरणानि च	९
महार्हाणि च पानानि शयनान्यासनानि च ।	
गीतं नृत्यं च वाद्यं च लभ मां प्राप्य मैथिलि	१०
स्वीरत्नमासि मैवं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् ।	

सोडून दे, कारण या ठिकाणी मनुष्य आणि वाटेल ते रूप धारण करणारे राक्षस यांपैकी केंणीही नाही. (१-४)

हे भित्री, बलात्काराने परस्त्रिया हरण करणे आणि त्याचा उपभोग घेणे हा तर राक्षसाचा सर्वदा स्वधर्मच आहे, यात मुळाच संशय नाही सीते, असें जरी आहे, तरी तुझ्या मनात माझी इच्छा झाल्याशिवाय मी तुला स्पर्शही करणार नाही. माझ्या शरीरामध्ये मदनाला वाटेल तशी विषयवासना उत्पन्न व्हा दे, हे देवी, या ठिकाणी भिष्याचे मुळीच कारण नाही. हे प्रिये, माझ्यावर विश्वास ठेवून तू खऱ्या प्रीतीने माझ्यावर प्रेम कर, अशी शोकाकुल होऊं नको. एक वेणी, भूमवर पडून राहणें, चिंता, मलिन वस्त्र आणि विनाकारण उपवास, हीं तुझ्या काहीएक उपयोगी पडणार नाहीत हे मैथिली, चित्रविचित्र पुष्पे, नाना प्रकारचे चंदन, अनेक प्रकारचे शगुर, नाना प्रकारची वस्त्रे, दिव्य भूषणें, मोठ्या मोठ्या किंमतीचीं उंची पेये, शय्या, आसनें, गीत, नृत्य आणि सुस्वर वाद्य याची, तूं मात्ता स्वीकार करून, प्राप्ति व्दन घे. (५-१०)

मां प्राप्य हि कथं वा स्यात्स्वयमनर्हा सुविप्रहे	११
इदं ते चारु संजातं यौवनं ह्यतिवर्तते ।	
यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः स्रोतस्थिनामिव	१२
त्वां कृत्वोपरतो मन्ये रूपकर्ता स विश्वकृत् ।	
नहि रूपोपमा ह्यन्या तवास्ति शुभदर्शने	१३
स्यां समासाद्य वैदेहि रूपयौघनशालिनीम् ।	
कः पुनर्नातिवर्तते साक्षादपि पितामहः	१४
यद्यत्पश्यामि ते गात्रं शीतांशुसदृशानने ।	
तस्मिंस्तस्मिन्पृथुश्रोणि चश्रुर्मम निबद्धयते	१५
भव मैथिलि भार्या मे मोहमेतं विसर्जय ।	
यद्दीनामुत्तमस्त्रीणां ममाग्रमहिषी भव	१६

हे सुंदरी, तू स्त्रियामध्ये रत्न आहेस म्हणून हे असे वागणे तुला योग्य नाही. तू आपल्या अंगावर अलंकार घाल. माझा स्वीकार केलास तर तुला अशा प्रकारे अलंकाररहित राहण्याची फाळी कशी बरे येईल ? उत्कृष्ट दशेला पोचलेलं हे तुझे यौवन व्यर्थ जात आहे आणि जलप्रवाहाचे घटात असलेले पाणी ज्य-प्रमाणे फिहन पहिल्या स्थितांम परत येत नाही, त्याप्रमाणे हे तुझे यौवन पुनः परत येण्याची आशा नाही. तस्मात्, तू माझ्या म्हणण्याप्रमाणे वागून विषयाचा उपभोग घे. हे सुंदरी, तुला निर्माण केल्यानंतर जगात दिव्य रूपे उत्पन्न करणाऱ्या जगरत्नांमध्ये आपले काम सोडूनच दिले असतं, असे मला वाटते, कारण, तुझ्या रूपला दुमरी उपमाच सापडत नाही. हे वैदेहि, सौंदर्य आणि यौवन ही एकत्रित असलेल्या तुला पहिल्यावर प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवासुद्धा जरी केर्णा आला, तरी कोणच्या बरे मनःप्रगति धुवध झाल्यावाचून राहतील ? हे चंद्रमुखि, तुझ्या जांघा विशाल आहेत आणि जो जो तुझा अवयव मी पहात आहे, त्याचे त्याचे ठिकाणी तेथल्या तेथे माझी दृष्टि अगदी खिळून रहात आहे. म्हणून हे मैथिलि, तू माझी भार्या हो. हे वेड सोडून दे. मला जरी उत्कृष्ट व सुंदर स्त्रिया पुढील आहेत, तरी त्या सर्वांमध्ये तूच माझी पहिली हो. (११-१६)

लोकेभ्यो यानि रत्नानि संप्रमथ्याहृतानि मे ।	
तानि ते भीरु सर्वाणि राज्यं चैव ददामि ते	१७
विजित्य पृथिवी सर्वा नानानगरमालिनीम् ।	
जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि	१८
नेह पश्यामि लोकेऽन्य यो मे प्रतिबलो भवेत् ।	
पश्य मे सुमहर्द्द्वीर्यमप्रतिद्वन्द्वमाहवे	१९
असकृत्संयुगे भग्ना मया विमृदितध्वजाः ।	
अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्थातुं मम सुरासुराः	२०
इच्छ मां क्रियतामद्य प्रतिकर्म तवोत्तमम् ।	
सुप्रभाष्यवसज्जन्तां तवाङ्गे भूषणानि हि	२१
साधु पश्यामि ते रूपं सुयुक्त प्रतिकर्मणा ।	
प्रतिकर्माभिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने	२२
भुङ्क्ष्व भोगान्यथाकामं पिव भीरु रमस्व च ।	
यथेष्ट च प्रयच्छ त्व पृथिवीं वा धनानि च	२३

हे विनयशाल सुदरी, त्रैलोक्यातूत जा रत्न मा स्वपराक्रमाने, बलात्काराने हरण करून आणलेली आहेत, तीं सर्व मी तुला देतो तसेच राज्यही अर्पण करता हे विलासिनी, नाना प्रकारचा नगरसमुदाय असलेली ही सर्व पृथ्वी जिंकून मी पाहिजेतर तुझ्याकरता जनकाला अर्पण करान या जगतामध्ये समरागणांत माझ्याशी युद्ध करणारा मला कोणाच दिसत नाही यासाठी युद्धामध्ये अजिंक्य ठरलेल्या माझ्या अतिप्रचंड सामर्थ्याचा तू पुन एकदा विचार तर करून घे। अनेक वेळा मी ध्वज उध्वस्त करून, सगळामध्ये जिंकलेले देवदैत्य यापुढे माझ्यासमोर प्रतिपक्षी या नात्याने नुसते उभे राहण्यासही समर्थ नाहीत, यास्तव तू मला स्वीकार कर आणि उद्वेष्ट प्रकारे आपले शरीर तेजस्वी अलंकारानी भूषित करून घे तुझे रूप मला फारच सुंदर व अलंकार घालण्यास सर्वथा योग्य दिसत आहे तरी हे सुदरी, तू माझ्या वृत्तेमुळे आपले शरीर भूषित करून टाक (१७-२३)

हे विनयमयज्ञ सीते, तू आप या इच्छेप्रमाणे विषयाचा उपभोग घे, इच्छेस

ललस्व मयि विस्त्रब्धा धृष्टमाज्ञापयस्व च ।	
मत्प्रसादाल्ललन्त्याश्च ललन्तां वान्धवास्तव	२४
शङ्किं ममानुपश्य त्वं श्रियं भद्रे यशस्विनि ।	
किं करिष्यसि रामेण सुभगे चीरवासिना	२५
निक्षिप्तविजयो रामो गतश्रीर्विनगोचरः ।	
व्रती स्थण्डिलशायी च शङ्के जीवति वा न वा	२६
न हि वैदेहि रामस्यां द्रुपुं वाप्युपलभ्यते ।	
पुरीवलाकरसितैर्मैवैज्यात्स्नामिवावृताम्	२७
न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हति राघवः	
हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिव	२८
चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि ।	

येईल तें पेय सेवन कर आणि माझ्याशी रममाण होऊन पृथ्वी अथवा संपत्ति वाटेत तें तूं इच्छेस येईल त्या लोकाना दे. माझी इच्छा परिपूर्ण कर, माझ्या-सारख्या घाडसी वीराला तूं नि शंक्पणें हवी ती आज्ञा कर. माझ्या कृपेमुळे नुष्ठा भाग्योदय होऊं लागला, तर तुझ्या बाधवाचेही मनोरथ परिपूर्ण होतलि. हे कल्याणी, हे यशस्विनी, तूं माझे पराक्रम, संपन्नता आणि वैभव पहा! तर खरे! हे भाग्यवती, बल्कले परिधान करणाऱ्या रामाशी तुला काय बरें कर्तव्य आहे? विजय मिळवण्याचें साधनही रामापाशी काहीएक राहिलेलें नाही व त्याच्या-पाशी संपत्तीही नाही, इतकेंच नव्हे तर तो आता वनात राहणारा व व्रतस्थ बनला असून, भूमीवर शयन करीत आहे तेव्हा अशा अवस्थेमध्ये तो जिवंत तरी राहिला असेल का नाही, याची मला शंका येते. वगळे ज्याचे अप्रेसर आहेत, अशा काळ्यानुट्ट मेघानी झाकून टाकलेल्या चंद्रिकेप्रमाणे राक्षसद्वियानी तुला पूर्णपणे अचछादून टाकली आहे व म्हणून तुजें नुसतें दर्शन करून घेण्यासाठी राम समर्थ होणार नाही, मग तुझ्या प्राप्तीची तर गोष्ट दूरच आहे. इंद्रान्या हातीं गेलेली भार्या ज्याप्रमाणे हिरण्यकशिपूला केवळ नारदमुनींच्या मार्फत प्रार्थना केल्यामुळेच प्राप्त जाली, त्याप्रमाणे माझ्या हातातून तुला पराक्रमांचे जोरावर प्राप्त करून घेण्यास राम समर्थ नाही (२३-२८)

मनो हरसि मे भीरु सुपर्णः पद्मगं यथा	२९
क्लिष्टकौशेयवसनां तन्वीमप्यनलंकृताम् ।	
त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्यहम्	३०
अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः	
यावत्यो मम सर्वासामैश्वर्यं कुरु जानाके	३१
मम ह्यसितकेशान्ते त्रैलोक्यप्रवरस्त्रियः ।	
तास्त्वां परिचरिष्यन्ति श्रियमप्सरसो यथा	३२
यानि वैश्रवणे सुष्ठु रत्नानि च धनानि च ।	
तानि लोकांश्च सुश्रोणि मया भुङ्क्ष्व यथासुखम् ३३	
न रामस्तपसा देवि न बलेन च विक्रमैः ।	
न धनेन मया तुल्यस्तेजसा यशसापि वा	३४

पिय विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान्धननिचयं प्रदिशाभिमेदिनीं च ।
मयि ललललेने यथासुखं त्वं त्वयि च समेत्य ललन्तु धान्धवास्ते ३५

हे सुहास्यवदने, हे सुदरी, हे चारनयने, हे विलासिनी, गरुड ज्याप्रमाणे नर्पाला हरण करून नेतो, त्याप्रमाणे तू माझे मन हरण करीत आहेस अंगाने सडपातळ, अलमाररहित आणि जार्ण पैठणी नेसलेल्या तुला अवले वन वरून, स्वतःच्या स्त्रियावरहि माझे मन जाईनसे झालें आहे हे जानकी, सर्वगुणसंपन्न अशा जितक्या स्त्रिया माझ्या अन्त पुरात आज वास्तव्य करात आहेत, त्या सर्वांचे आधिपत्य वृ स्वाकार हे कृष्णवेशदुक्त सांते, त्रैलोक्यातील उत्कृष्ट अशा ज्या स्त्रिया माझ्यापाशी आहेत, त्या लक्ष्मीची सेवा करणाऱ्या अप्सराप्रमाणे, तुझी सेवा करतील हें सुदरी, कुबेरापाशा जी काही उत्कृष्ट रत्ने व नाना प्रकारची उत्कृष्ट धने आहेत, ती सर्व आणि त्याचप्रमाणे त्रैलोक्यातील सर्वहा उत्कृष्ट वस्तु यांचा तू माझ्यासह खुशाल उपभोग घे हे देवी, तप, बळ, पराक्रम, धन, तेज आणि कीर्ति यापैकी कोणत्याही एका गुणाच्या चाचर्तित रामाला माफी बरोबरी करता येणार नाही (२९-३४)

हे स्त्रिये, माझ्या वर प्रेम करून तू ज्येष्ठ विहाग कर, नाटा कर, इच्छेप्रमाणे पान कर भोग्य वस्तूचा उपभोग घे, धनरानि देऊन गोक आणि पृथ्वीहा

कुसुमिततरुजालसंततानि भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि ।

कनकविमलहारभूषिताङ्गी विहर मया सह भीरु काननानि ३६
इत्याप श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे विंश सर्ग ॥ २० ॥

एकविंश सर्ग ।

[१६९]

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः ।

आर्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच ततः शनैः १

दुःखार्ता रदती सीता वेपमाना तपस्विनी ।

चिन्तयन्ती धरारोद्धा पतिमेव पतिव्रता ॥

तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिसिता ०

नियर्तय मनो मत्तः स्वजने प्रीयतां मनः ।

न मां प्रार्थयितुं युक्तस्त्व सिद्धिमिव पापवृत् ३

अकार्यं न मया कार्यमेकपत्न्या विगर्हितम् ।

कुलं संप्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया ४

कोणाला अर्पण कर, अस झलें म्हणजे तुझ्या बाधवानाही तुझी भेट घेऊं देत आपले सर्व मनोरथ इच्छेप्रमाणे परिपूर्ण करून घेऊ देत हे विनयसपन्न सीते, प्रफुल्लित वृक्षसमुदाय एकसारखे एक ज्यात अहेत आणि भ्रमरानी जी युक्त आहेत, अशा समुद्रतीरावरील वनामध्ये माझ्यासह तू सुवर्णान्या उज्ज्वलहाराने भूषित हेऊन यथेच्छ विहर कर (३५—३६)

याप्रमाणे मह मुनिवाल्मीकिप्रणात श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुन्दरकाण्डपैकी विगावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २० ॥

त्या पूर राक्षस चें तें भाषण श्रवण केल्य वर दु स कुल झालेली सीता दीनवणाने आणि मोठ्या वाकुळर्तने दृष्टदृष्ट त्याला म्हणली साराश, दु खकुल झालेली, रडत असलेली, भीतीने कापत अगलेला व पतिव्रता असल्यामुळे पताचेंच चिंतन करीत असलेली आणि राम समीप अमत्ताना शुभ हास्थ करणारी, ती विचारी सुदर्शी साना, तृण मध्ये उरून रावणाला म्हणाली, "तुझ मन माझ्यापासून निवृत्त होऊन स्वस्त्रियाचे ठेवणा प्रीतियुक्त होऊ दे पत्नी पुढप जयप्रमणे ब्रह्मणेप्राप्तीच येथ्य होत नाही, त्याप्रमाणे तू माझा इच्छा करण्याच

एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणं तं यशस्विनी ।	
रावणं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्रवीत्	५
नाहमौपयिकी भार्या परमार्या सती तव ।	
साधु धर्ममवेक्षस्व साधु साधुव्रतं चर	६
यथा तव तथान्येषां रक्ष्या दारा निशाचर ।	
आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम्	७
अतुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं चपलेन्द्रियम् ।	
नयन्ति निकृतिप्रसङ्गं परदाराः पराभवम्	८
इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे ।	
यथा हि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता	९
यचो मिथ्या प्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः ।	
राक्षसानामभावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे	१०

योग्य नाहीस. मोठ्या कुलमध्ये जन्मस वेळून पुण्य कुळात प्राप्त झालेल्या माझ्या-
सारख्या पतिव्रतेच्या हातून निच कार्य कदापि होणार नाही. (१-४)

याप्रमाणे रावणाला सांगितल्यानंतर, ती यशस्विनी विदेहराजकन्या त्याच्या
कडे पाठ कहन पुनरपि म्हणाली, " तुझी भोग्य भार्या मी नव्हे मी परस्त्री आहे
आणि पतिव्रता आहे यास्तव तू चांगल्या रीतीने धर्माकडे वृष्टि देऊन, उत्तमो
त्तम प्रकरानी आपलें आचरण शुद्ध ठेव (५-६)

हे निशाचरा, जशा तुझ्या स्त्रिया तुला सरक्षणीय आहेत, तशाच दुसऱ्याच्याही
आहेत म्हणून आपणाला जसे दुःख होतें, तसेच तें दुसऱ्याला दुःख होतें,
असें समजून तूं स्वतःच्याच स्त्रियांचे ठिकाणीं रममाण हो स्वस्त्रीचे ठिकाण
असंतुष्ट, चंचल आणि प्रशुब्ध इंद्रियवृत्ति असणारा व सज्जनाना तिग्मस्कारणीय
वाटणारी बुद्धि वारण करणारा जो पुरुष असतो, त्याच्या पराजयाला परस्त्रिया
कारणीभूत होत असत त ज्या अर्थां तुझी बुद्धि सदाचररहित व विपरीत
दिसत आहे, त्या अर्थां येथे कोणी सज्जनच नसावेत अथवा ते असले, तर
तूं त्याची पर्वा करीत नसावास असे मला बटते दूरदर्शी लोकानी सांगितलेल
तुझा हिताचा उपदेश, तुझ्या बुद्धीचा प्रह विपरीत झाला अमन्यामुळे व

अकृतत्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।	
समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्रानि नगराणि च	११
तथैव त्वां समासाद्य लङ्का रत्नौघसंकुला ।	
अपराधात्तवैकस्य न चिराद्दिनशिष्यति	१२
स्वरुतैर्हन्यमानस्य राघणादीर्घदर्शिनः ।	
धमिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पापकर्मणः	१३
एवं त्वां पापकर्मणं वक्ष्यन्ति निरृता जनाः ।	
दिष्टयैतद्वसनं घ्रातो रौद्र इत्येव हर्षिताः	१४
शन्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा ।	
अनन्या राघवेणाहं भास्करेण यथा प्रभा	१५
उपधाय भुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम् ।	
कथं नामोपधास्यामि भुजमन्यस्य कस्यचित्	१६

एकदा नाहींस, यासुळे सर्वे राजांच्या नाश होईल. चाणूर हिताचा उपदेश ऐकणे, ज्याच्या बुद्धीला पडत नाही व जो नेहमी लोकावर अन्याय करित असतो, अशा राजांच्या आश्रयाखालील समृद्ध असलेलीही राष्ट्रे व नगरे ज्याप्रमाणे नाश पावतात, त्याचप्रमाणे तुझा आश्रय केल्यासुळे रत्नमनुदायानी खच्चून भरलेली हा लंका केवळ तुझ्या एकत्राच्या अपराधाने लपकरच नाश पावेल. (७-१२)

हे रावणा, ज्याचे ठिकाण दरवर विचार नसतो आणि म्हणूनच स्वतःच्या दृष्ट्यानीच त्याचा नाश होणार, हे ठरलेले असते. अशा दुष्ट पुण्याचा नाश झाला, तर सर्वे प्राणी ज्याप्रमाणे आनंद मानित असतात, त्याचप्रमाणे “ या दुरावर हे घोर सकट आले, ही मोठी भुदैवाचीच गोष्ट समजली पाहिजे, ” असेच तू दुःख दिलेले सर्व लोक, तुझी दुष्कर्मे आठवून तुला उद्देशून म्हणू लागतील. ऐश्वर्य अवघड वन याचे जोरावर माझे मन कोणालाही बळवता येणे शक्य नाही, कारण मर्यापामून जसे त्याचे तेज भिन्न असत नाही, तशाच मी रामापामून निराळी होणारी नाही. त्या लोकनाथ रामाचा मन्य हात उघार्ता घेऊन एकदा शयन केल्यावर तुमच्या कानाचाही हात मस्तमराली घेऊन, मी कधी बरे शयन करणे शक्य आहे ? (१३-१६)

अहमौपयिकी भार्या तस्यैव च धरापतेः ।	
व्रतघातस्य विद्येव विप्रस्य विदितात्मनः	१७
साधु रावण रामेण मां समानय दुःखिताम् ।	
वने वासितया सार्धं करेण्येव गङ्गाधिपम्	१८
मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परीप्सता ।	
बन्धं चानिच्छता घोरं त्ययासौ पुरुषर्षभः	१९
विदितः सर्वधर्मज्ञः शरणागतवत्सलः ।	
तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि	२०
प्रसादयस्व त्वं चैनं शरणागतवत्सलम् ।	
मां चास्मै प्रयतो भूत्वा निर्यातयितुमर्हसि	२१
एवं हि ते भवेत्स्वास्ति संप्रदाय रघूत्तमे ।	
अन्यथा त्वं हि कुर्वाणः परां प्राप्स्यसि चापदम्	२२

ज्याप्रमाणे ब्रह्मविद्या ही ब्राह्मणालाच योग्य आहे, त्याप्रमाणे ब्रह्मचर्यव्रतपूर्वक समावर्तन ज्ञात्यावर यथाविधि माझे पाणिग्रहण केलेल्या त्या पृथ्वीपति रामाचीच मी योग्य भार्या आहे, यासाठी, हे रावणा, वनामध्ये वास्तव्य केलेल्या हत्तिणीची ज्याप्रमाणे गजेदार्शी गाठ घालून देणे योग्य असते, त्याप्रमाणे तू नीट विचार कर व मजसारख्या या दुःखीकट्टी जिवला रामाकडे पोचती कर. हें लंकास्थान सुरक्षित रहावें आणि आपणावर भयंकर आक्रमणास तोंड देण्याचा प्रसंग न थावा, अशी जर तुझे इच्छा असेल, तर या पुरुषश्रेष्ठ रामाला मित्र म्हणून घेणेच तुला योग्य आहे. जगद्विख्यात राम सर्व धर्म जाणणारा असून शरणागतास अभय देऊन प्रेम करणारा आहे. म्हणून तुला जर जिवंत राहण्याची इच्छा असेल, तर तू त्याच्याशी मैत्री जोड. शरणागतावर वृषा करणाऱ्या या रामाला तू प्रसन्न म्हणून घे आणि मन शुद्ध ठेवून, तू मला त्याच्या स्वार्थीन कर. (१७-२१)

सारांश, मला जर रघुवंशजश्रेष्ठ रामाच्या स्वधीन करशील, तरच तुझे कल्याण होईल आणि या माझ्या सांगण्याच्या विरुद्ध जर तू वागूं लागशील, तर तुला पराङ्ग ठेवें. भयंकर संकट प्राप्त होईल. इंद्राच्या हस्तून सुटलेले वज्र अथवा:

वर्जयेद्ब्रह्मसृष्टं वर्जयेदन्तकाश्विरम् ।	
त्वद्विधं न तु संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः	२३
रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम् ।	
शतऋतुविसृष्टस्य निर्घोषमशनेरिव	२४
इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्या इवोरगाः ।	
इपवो निपतिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षिताः	२५
रक्षांसि निहनिष्यन्तः पुर्यामस्यां न संशयः ।	
असंपातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कवाससः	२६
राक्षसेन्द्र महासर्पान्स रामगरुडो महान् ।	
ऊद्धरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान्	२७
अपनेष्यति मां भर्ता त्वत्तः शीघ्रमरिन्दमः ।	
असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः	२८
जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां वले ।	

प्रत्यक्ष मृत्यु हे वाही काळ कदाचिन् तुझी उपेक्षा करतील, परंतु त्या लोचनाथ रामास एवढा जर क्रोध आला, तर तो तुझ्यासारख्याचा समूळ नाश केल्यावाचून राहणार नाही. इद्राने सोडलेल्या वज्राच्या भयंकर आगजाप्रमाणे रामाच्या धनुष्याचा अति प्रचंड शब्द तुझ्या कानों पडेल. उत्सृष्ट पेरें व प्रदीप्त मुखें वामलेल्या भुजंगाप्रमाणे दिसत असलेले आणि रामलक्ष्मणाच्या नावानी चिन्हित झालेले बाण सचरच येथे तुझ्यावर येऊन पडतील. कंकपक्ष्याच्या पिसानी युक्त असलेले त्याचे बाण राक्षसांचां घात करण्याकरता या नगरीतील यर्बिचितही जागा मोकळी ठेवणार नाहीत. (२९-२६)

विनतापुत्र गद्द जयाप्रमाणे मोठे मोठे सर्प वेगाने, त्वरेने उचलून नेत असतो, त्याप्रमाणे राक्षसराज्रूपी मोठमोठे सर्प तो रामरूपी गद्द या नगरीतून वेगाने उचलून नेईल तोन पावले टाहून जयाप्रमाणे विष्णूने दैत्यापासून उज्ज्वल लक्ष्मी हरण करून नेली, त्याप्रमाणे शत्रूना जेरीस आणणारा माझा भर्ता तुझ्यापासून मला त्वरेने घेऊन जाईल. हे राक्षसा, राक्षसाच्या सैन्याचा रामाच्या हातून वध होऊन, त्याने जनस्थानातील सर्व राक्षसाचा स्थाने उध्वस्त केली आहेत. यामुळे

अशक्तेन त्वया रक्षः कृतमेतदसाधु वै	२९
आश्रमं तत्तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिंहयोः ।	
गोचरं गतयोर्भ्रात्रोरपनीता त्वयाधम	३०
न हि गन्धमुपाघ्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया ।	
शक्यं संदर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव	३१
तस्य ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्थिरम् ।	
वृत्रस्यैवेन्द्रबाहुभ्यां बाहोरेकस्य विग्रहे	३२
क्षिप्रं तव सनाथो मे रामः सौमित्रिणा सह ।	
तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते शरैः	३३

गिरिं कुबेरस्य गतोऽधवालयं सभां गतो वा वस्त्रस्य राक्षः ।

असंशयं दाशरथेर्विमोक्ष्यसे महाद्रुमः कालहतोऽशनेरिव ३४

इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकविंशः सर्ग ॥ २१ ॥

[१००३]

इतका निर्बल झालास, तरी मला येथे हरण करून आणिडीस, हें नीट केलें नाहीस हे अधमा, ते पुरषश्रेष्ठ बंधू वनामध्ये गेले असताना, त्याच्या आश्रमामध्ये कोणा नाहीसिं पाहून तूं प्रवेश केलास व मला तेथून घेऊन आलास, हे खरोखर बार्ड केलेस अरे, वाघाच्या दृष्टीसमोर उभे राहण्यास ज्याप्रमाणे क्षुद्र श्वान समर्थ नसते, त्याप्रमाणे रामलक्ष्मणाचा वास आल्यावर त्याच्यासमोर उभा राहण्यास तू समर्थ होणार नाहीस (२७-३१)

वज्राने एक हात तुहून पडल्यानंतर वृत्रासुराचा शिङ्क राहिलेला दुसरा हात ज्याप्रमाणे युद्धामध्ये इंद्रान्या दोन हाताशीं टिकाव धरण्यास समर्थ झाला नाही, त्याप्रमाणे त्या रामलक्ष्मणाशीं तुझे युद्ध सुरू झाले, तर तुला सहाय्य करणारे तुझे सैन्य मुळीसुद्धा टिकाव धरणार नाही, ज्याप्रमाणे पाणी थोडे असले, तर तें सूर्य आपल्या किरणानीं ताबडतोब नाहीसें करतो, त्याप्रमाणे लक्ष्मणासह तो माया नाथ, राम आपल्या बाणानीं तुझा प्राण थोड्या क्षणात हरण करील. कुबेराचें निवासस्थान जो कैलास पर्वत, तेथे जरी तू गेलास किंवा वस्त्रराजाच्या समेमध्ये जरी जाऊन बसलास, तरी विजेचा तडाका बस यत्पर महा प्रचंड वृत्र जव-

द्वाविंशः सर्गः । ५

सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसेश्वरः ।	
प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम्	१
यथा यथा सान्त्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथा तथा ।	
यथा यथा प्रियं वक्ता परिभूतस्तथा तथा	२
संनियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः ।	
द्रवतो मार्गमासाद्य हयानिव सुसारथिः	३
व्रामः कामो मनुष्याणां यस्मिन्किल निवध्यते ।	
जने तस्मिन्स्यनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते	४
एतस्मात्कारणात् त्वां घातयामि वरानने ।	
वधाहामवमानाहर्हामिथ्या प्रव्रजने रताम्	५

प्रमाणे प्राण सोडितो, त्याप्रमाणे कालाचाच तडाका बसलेला तूं दगदरथी रामाची गाठ पड्याचरोवर निःसंगय प्राण सोडगील. " (३२-३४)

याप्रमाणे महासुनिवासीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडाईकी एकविसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २२ ॥

सीतेचें तें मर्मभेदी कठोर भाषण श्रवण केल्यावर, राक्षसाधिपति रावण आप्रिय शब्दांनी त्या प्रियदर्शन गीतेला म्हणाला, " पुरुष जों जों स्त्रियांचें सांत्वन करीत जातो, तों तों तो त्यांना आवडूं लागतो, असें सामान्यतः जगतामध्ये दिसून येते; परंतु मी जसें जसें तुझ्याशी प्रिय भाषण करीत आहे, तसा तसा तूं मात्र माझा अनादरच करीत आहेत, रत्नां सोडून धावत सुटलेल्या अधोना ज्याप्रमाणे चांगला सारथी आवरून धरतो, त्याप्रमाणे तुझ्यासंबंधी माझ्या मनामध्ये उत्पन्न झालेला काम माझ्या कौर्धाना आवरून धरीत आहे. मनुष्याचा कामच सरोखर क्रोधापेक्षाहि दूर आहे; कारण ज्या ज्या व्यक्तीसंबंधी अत्यंत क्रोध स्वाभाविकपणेंच येतो, त्याच व्यक्तीच्या ठिगर्णा काम बद्ध होऊन राहतो व त्या व्यक्तीबद्दल दया आणि प्रेम हीं नसरोखर उत्पन्न होतात व या कारणामुळेच, हे मुंदरी, तुझा निरस्कार करून, बव करणेंच योग्य असताहि ब्रह्मचर्यपालनाविषयी व्यर्थ तत्परता दाखवणाऱ्या तुझ्यासारंगीचा मी घात करीत नाहीं. हे मंधिली, तूं माझ्याशीं

पहपाणि हि वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् ।	
तेषु तेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि दारुणः	६
एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ।	
क्रोधसंरम्भसंयुक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत्	७
द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः ।	
ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि	८
द्वाभ्यामूर्ध्वं तु मासाभ्यां भर्तारं मामनिच्छतीम् ।	
मम त्वां प्रातराशार्थं सूदाश्छेत्स्यन्ति खण्डशः	९
तां भर्त्स्यमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् ।	
देवगन्धर्वकन्यास्ता विषेदुर्विकृतेक्षणाः	१०
ओष्ठप्रकारैरपरा नेत्रैर्वक्त्रैस्तथापराः ।	
सीतामाश्वासयामासुस्तर्जितां तेन रक्षसा	११
ताभिराश्वासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम् ।	
उवाचात्महितं वाक्यं वृत्तशौटीर्यगर्वितम्	१२

जें जें कठोर भाषण करीत आहेस, त्या त्या अपराधाबद्दल भयंकर रीतीने तुझा वध करणेच योग्य आहे. ” (१-६)

याप्रमाणे विदेहराजकन्या सीतेला सांगितल्यानंतर, क्रोधवश झालेला तो राक्षसाधिपति रावण पुनरपि तिला म्हणाला, “ हे सुंदरी, माझ्या विचारास संमति देण्याबद्दल वाट पाहण्याची जी कालमर्यादा मी तुला सांगितली आहे, ती संपूर्ण होण्यास मला सुमारे दोन महिने थांबलें पाहिजे. या दोन महिन्यांनंतर एक तर तुला माझ्या शपथेवर आरोहण करावें लागेल किंवा जर दोन महिन्यांनंतरही भर्ता या नात्याने तूं माझा स्वीकार केला नाहीस, तर माझ्या न्याहारीकरिता आचारी तुझे तुकडे तुकडे करून टाकितील. ” (७-९)

असें बोलून राक्षसराज रावण सीतेची निर्भर्त्सना करूं लागला, तेव्हा तेथे असलेल्या देवकन्या व गंधर्वकन्या यांचीं तोंडें उतरली व त्या मनात खिन्न झाल्या आणि रावणाने सीतेला धमकी दिल्यानंतर दुसऱ्या देवकन्यानी व गंधर्वकन्यानी ओठ, नेत्र व मुख यांनी सुणा करून तिला धोर दिला. त्याचा आधार

नूनं न ते जनः कश्चिदस्मिन्निःश्रेयसि स्थितः ।	
निवारयति यो न त्वां कर्मणोऽस्माद्विगर्हितात्	१३
मां हि धर्मात्मनः पर्त्वा शर्चामिव शर्चापतेः ।	
त्वदन्यस्त्रिपु लोकेषु प्रार्थयेन्मनसापि कः	१४
राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः ।	
उक्तवानसि यत्पापं क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे	१५
यथा दत्तश्च मातङ्गः शशश्च सहितौ वने ।	
तथा द्विरदवद्रामस्त्वं नीच शशवत्स्मृतः	१६
स त्वमिक्श्वाकुनाथं वै क्षिपन्निह न लज्जसे ।	
चक्षुषो विषये तस्य न याचदुपगच्छसि	१७
इमे ते नयने भ्रूरे विकृते कृष्णापिङ्गले ।	
क्षितौ न पतिते कस्मान्मामनार्यं निरीक्षतः	१८

मिळाल्यावर, सदाचरण आणि पतीचे शौर्य याचा अभिमान बाळगणाऱ्या सीतेने राक्षसाधिपति रावणाला द्वितावह असें भाषण त्याच्याशीं तीने केलें, (१०-१२)

ती म्हणाली “ या नगरामध्ये तुझे कन्याण करण्याविषयी दक्ष असलेला असा कोणीही पुरुष खरोखर नाही, कारण या निंद्य कर्मापासून तुझे कोणाच कसे निवारण करित नाही ? अरे, इंद्राच्या शचीप्रमाणे असणारी जी मी, धर्मात्म्या रामाची पत्नी, तिची प्रार्थना करण्याचें मनामध्ये आणणारा तुझ्याशिवाय त्रैलोक्यामध्ये दुमरा कोणी सापडेच काय ? हे राक्षसाधमा, ज्याच्या तेजाला अंत नाही अशा रामाच्या भायेंला उद्देशून ज्या अर्थी तूं आपल्या मनातील पापाचा उच्चार केलेला आहेस, त्या अर्थी कोंठे गेलास तर तूं त्याच्या हातून सुटशील वरें ? मत्त हत्ती आणि ससा यांची वनामध्ये दुर्दवाने प्रतिपक्षा या नात्याने एकत्र गाठ पडावी, त्याप्रमाणे साप्रतचा तुझा प्रकार झालेला आहे. राम हा मत्त गजाप्रमाणे आहे आणि हे नीचा, तूं क्षुद्र संज्ञाप्रमाणे आहेस. त्याच्या दृष्टीच्या टप्प्यात जोंपर्यंत तूं गेला नाहीस, तोंपर्यंत त्या इक्ष्वाकुनाथाची येथे निर्लज्जपणें निंदा करताना तुला काहीच वाटणार नाही, हे ठीक आहे, परंतु हे धनार्या, तूं माझ्याकडे वार्डट नजरेने निरखून पहात असताना तुझे क्रूर, विकृत आणि कृष्णवर्ण व पिगट-

तस्य धर्मात्मनः पत्नीं स्तुषां दशरथस्य च ।	
कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा पाप शीर्यति	६९
असंदेशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् ।	
न त्यां कुर्मि दशश्रीव भस्म भस्मार्हतेजसा	७०
नापहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः ।	
विधिस्तव वधार्थाय विहितो नात्र संशयः	७१
शूरेण धनदभ्रात्रा यलैः समुदितेन च ।	
अपोह्य रामं कस्माच्चिद्दारचौर्यं त्वया कृतम्	७२
सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ।	
विधृत्य नयने शूरे जानकीमन्ववैक्षत	७३
नीलजीमूतसंकाशो महाभुजशिरोधरः ।	
सिंहसत्त्वगतिः श्रीमान्दीप्तजिह्वोप्रलोचनः	७४

वर्णाचे डोळे पृथ्वीवर गळून वसे पडले नाहीत ? (१३-१८)

अरे, मी त्या धर्माच्या रामाची पत्नी व दशरथाची स्तुषा असून, माझ्याशी असूनच भाषण करीत असताना, हे पाप्या, तुझ्या जिभेचे तुफडे तुफडे वसे होत नाहीत ? रामाची आज्ञा मला नाही आणि तपाचें परिपालन करावयाचे आहे, दासुळे, हे दशानना मी आपल्या पातिन्याच्या तेजाने तुझे भस्म करण्यास समर्थ असले, तरी तसें करत नाही. वस्तुतः त्या विवेकी रामाचो मी भार्या आहे, म्हणून तुझ्या हातून माझा अपहार होणें शक्यच नव्हतें परंतु तुझा वध व्हावा, दासाठी देवानेच हा प्रहार घडवून आणिला आहे, यात संशय नाही सैन्यबलावर प्रबल झालेला तूं, कुबेराचा भ्राता, मोठा शूर पडलास की नाही, म्हणून मारीच राक्षसाच्या मायेने रामाला फसवून दूर घालवून, ह्यांचाच करण्याचे शौर्य तुझ्या हातून घडलें ? " (१९-२२)

हें सीतेचे भाषण ऐकताच तो राक्षसाधिपति रावण आपले उग्र डोळे बट्टाहन तिच्याकडे पाहूं लागला. या वेळीं मोठे मोठे हात व मस्तकें असलेला तो भव्य रावण नीलमेघाप्रमाणे दिसत होता, त्याचा पराक्रम व चालण्याची टब ही सिंहाप्रमाणे होती, त्याच्या जिह्वा प्रदीप्त झाल्या असून, नेत्र उग्र दिसत होते, मुकुटाचा

चलाग्रमुकुटप्रांशुश्चित्रमाल्यानुलेपनः ।	
रक्तमाल्याम्बरधरस्तताङ्गद्विभूषणः	२५
श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन सुसंपृतः ।	
अमृतोत्पादने नद्धो भुजङ्गेनेव मन्दरः	२६
ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः ।	
शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः	२७
तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विभूषितः ।	
रक्तपल्लवपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः	२८
स कल्पवृक्षप्रतिमो वसन्त इव मूर्तिमान् ।	
श्मशानचैत्यप्रतिमो भूषितोऽपि भयङ्करः	२९
अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः ।	
उवाच रावणः सीतां भुजङ्ग इव निःश्वसन्	३०

अप्रभाग वर वर सरत अमन्यामुळे, तो अधिकच उंच दिसत होता; चित्रविचित्र पुष्पमाला व उज्या त्याने लावलेल्या होत्या; रक्तवर्णाची पुष्पे आणि वस्त्रे त्याने धारण केलीं अमृत, उत्कृष्ट सुवर्णाचीं बाहुभूषणे त्याने घातलेलीं होतीं, मोठ्या वृष्णवर्ण कटिसूत्राने तो चांगलाच बद्ध झाला असल्यामुळे, अमृत उत्पन्न करण्या-परता वासुकि नावाच्या मुजंगाने बद्ध झालेला मंदरपर्वतच कीं काय असा तो दिसत होता. (२३-२६)

दार्शनिके परिपूर्ण असलेल्या आपल्या भुजामुळे तो पर्वतप्राय देहाचा राक्षसाधिपति गिखरांच्या योगाने शोभणाऱ्या मंदरपर्वताप्रमाणे शोभत होता. घाटसूर्याप्रमाणे तेजस्वी कुंडलानी तो भूषित झाला होता, म्हणून तो आरक्तवर्ण पानें व पुष्पें असणाऱ्या अग्निकवृक्षानीं भूषित झालेला दुसरा पर्वतच कीं काय, असा दिसत होता. सर्व भोग्य पदार्थ जवळ असल्यामुळे तो रावण कल्पवृक्षतुल्य झमून, अलंकार धारण केलेला असल्यामुळे जरी मूर्तिमान् वसंत ऋतूच असा नसत होता, तरी श्मशानानींल प्रसिद्ध ठिकाणच्या वृक्षाप्रमाणे तो भयंकरहि होता. याप्रमाणे श्रोत्राने ज्याचे डोळे लालबुंद झाले आहेत, असा तो रावण मुजंगाप्रमाणे मुस्कारे टाकीत टाकीत सीतेकडे बघून म्हणाला, “ सूर्य ज्याप्रमाणे

अनयेनाभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते ।

नाशयाम्यहमद्य त्वां सूर्यः संध्यामिवौजसा ३१

इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ।

संददर्श ततः सर्वा राक्षसीघोरदर्शनाः ३२

एकाक्षीमेककर्णा च कर्णप्रावरणां तथा ।

गोकर्णां हस्तिकर्णां च लम्बकर्णांमकार्णिकाम् ३३

हस्तिपद्यश्वपद्यौ च गोपर्दां पादचूलिकाम् ।

एकाक्षीमेकपादां च पृथुपादीमपादिकाम् ३४

अतिमात्रशिरोम्रीवामतिमात्रकुचोदराम् ।

अतिमात्रास्यनेत्रां च दीर्घजिह्वानखामपि ३५

अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं सूकरीमुखीम् ३६

यथा मद्रशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ।

संधिकालीन अंधःकाराचा नाश करतो, त्याप्रमाणे मर्यादा सोडून बागणाच्या दरिद्री रामाचे अवलंबन करित असलेल्या तुझा मी आज आपच्या सामर्थ्याच्या योगाने नाश व्हाव टाकीन. " (२७-३१)

. असें सांगितला सागिनच्यानंतर झडूला गर्भगटित करणाऱ्या रावणराजने त्या ठिकणच्या दिसण्यातही भयंकर अनलेच्या सर्व राक्षसत्रिया अवलोकन केल्या. कोणाला एकच नेत्र, कोणाला एकच कान, कोणाचे कान उतरीय वखा-प्रमाणे झरंर वाच्छादन करता येण्यासारखे विशाल, तर कोणाचे कान गर्द-सारखे, कोणाचे हत्तीसारखे, कोणाचे लांब व कोंगी मुळीच कानाशिवाय होत्या. कोणाचे पाय हत्तीसारखे, कोणाचे अध्वासारखे, कोणाचे बेलसारखे, कोणाच्या पायलाच कानाप्रमाणे पाळ्या फुटलेल्या, कोणाला एकच नेत्र, कोणाला एकच पाय, कोणाचे पाय स्थूल, कोणी मुळीच पायाशिवाय; कोणाच्या मस्तकाचे व मानेचे प्रमाण फारच मोठे, कोणाचे स्तन व उदर अतिशयच प्रचंड, कोणाचे मुख व नेत्र फारच मोठे, कोणाची जीभ व नखे फारच लांब, कोणी मुळीच नासिकाहान, कोणाचे मुख सिंहसारखे, कोणाचे बैलासारखे आणि कोणाने डुकरासारखे होते. अशा प्रकारच्या राक्षसत्रिया पाहून त्यांना तो म्हणाला, "हे

तथा कुरत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य वा प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभेदनैः ।	३७
आवर्जयत वैदेहीं दण्डस्योद्यमनेन च इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः ।	३८
काममन्युपरीतात्मा जानकी प्रति गर्जत उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी ।	३९
परिष्वज्य दशार्धविमिदं वचनमत्रवीत् मया क्रीड महाराज सीतया किं तवानया ।	४०
विवर्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर नूनमस्यां महाराज न देवा भोगसत्तमान् ।	४१
विदधत्यमरश्रेष्ठास्तव बाहुवलाजितान् । अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते ।	४२
इच्छतीं कामयानस्य प्रीतिर्भवति शोभना	४३

राक्षसत्रियानो जनकान्या सीता मला लवकर वश होईल, अशा रीताने तुम्हा सर्वा व्यवस्था लवकर करा, तुम्ही एका जमून तिला उपदेशी करा आणि प्रतिकूल व अनुकूल हे देव्हा प्रकार ज्यामध्ये आहेत, अशा साम, दान प्रभृति-भेदक उपायांनी अथवा दड उगहनही तुम्हा सातेचें मन वळवा ” (३७-३८)

असें त्यांना सांगून विप्रयवासना व क्रोध यात गुरफटेल तो राक्षसराज पुन्हा पुन्हा जानकीला उद्देशून मोठ्याने गर्जना कर लागला तेव्हा धान्यमालिन नावाची राक्षसी लागलीच त्याच्याजवळ गेली आणि त्याला आलिंगन देऊन म्हणाली, “ हे महाराजा, तू माझ्यासह क्रीडा कर हे राक्षसधिपते, या कळकळी व भिकारण्या मानवी सीतेशीं तुला काय कर्तव्य आहे ? हे महाराज, आपल्या बाहुमलाने तूं ज्या सवात्कृष्ट भोग्य वस्तु संपदन केव्या आहेस, त्या केवळ हिच्यासाठी तूं खर्चून टाकण्यास अनरश्रेष्ठ देवहि तुला मन्थना देणार नाहीत इतकी थोर योग्यता हिचा नाही शिवयनिकाम अमलेच्या रुची इच्छा धरणाऱ्याचें शरीर मात्र जळत असतें, पण तेच सक्षम रुची इच्छा धरणाऱ्याला निःश्यापासून चांगला आनंद प्राप्त होत असतों (३९-४३)

एवमुक्तस्तु राक्षस्या समुत्क्षिप्तस्ततो बली ।
 प्रहसन्मेघसंकाशो राक्षसः स न्यवर्तत ४४
 प्रस्थितः स दशग्रीवः कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
 ज्वलद्भास्करसंकाशं प्रविवेश निवेशनम् ४५
 देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च तास्ततः ।
 परिवार्य दशग्रीवं प्रविशुस्ता गृहोत्तमम् ४६

स मैथिलीं धर्मपरामवस्थितां प्रधेपमानां परिभर्त्स्य रावणः ।
 विहाय सीतां मदनेन मोहितः स्वमेव वेदम प्रविवेश रावणः ४७
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिनाम्ये सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥

त्रयोविंशः सर्गः ।

[१०५०]

इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ।
 संदिश्य च ततः सर्वा राक्षसीर्निर्जगाम ह १
 निष्कान्ते राक्षसेन्द्रे तु पुनरन्तःपुरं गते ।
 राक्षस्यो भूमिरूपास्ताः सीतां समभिदृष्टुः २

याप्रमाणे बोलून त्या राक्षसीने त्याला तेथून दूर सारलें, तेव्हा तो मेघतुल्य यलाह्य राक्षस तेथून हसतहसत परत फिरला. चालण्यामुळे जणू पृथ्वी कंपित करीतच तो रावण तेथून निघाला आणि उज्ज्वल सूर्वाप्रमाणे तेजस्वी असलेल्या आपल्या प्रासादात त्याने प्रवेश केला. देवकन्या, गंधर्वकन्या व नागकन्या ज्या त्यांच्याभोवती गराडा देऊन उभ्या होत्या, त्याही त्यांच्यावरोबर त्या श्रेष्ठ गृहामध्ये प्रविष्ट झाल्या. साराश, धर्माविषयी तत्पर आणि लटलट कापत असलेल्या त्या मिथिलराजकन्या सीतेची निर्भर्त्सना केल्यानंतर, तिला तेथेच सोडून देऊन तो मदनाने मोहवश झालेला रावण स्वतःच्याच प्रासादांत परत गेला. (४४-४७)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुंदरकाण्डापैकी बाविसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २२ ॥

सन्मध्ये हाहाकार करून टाकणारा तो रावण याप्रमाणे सीतेला बोलून आणि त्या सर्व राक्षसींशी आपल्या आज्ञा सांगून तेथून निघून गेला. तो राक्षसराज तेथून निघून पुनः अंतपुरामध्ये गेल्यावर सीतेभोवताली असलेल्या भयंकर

ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ।	
परं परुषया वाचा वैदेहींमिदमब्रुवन्	३
पौलस्त्यस्य चरिष्टस्य रावणस्य महात्मनः ।	
दशग्रीवस्य भार्यात्वं सीते न बहू मन्यसे	४
ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।	
आमन्त्र्य क्रोधताम्राक्षी सीतां करतलोदरीम्	५
प्रजापतीनां पण्णां तु चतुर्थोऽयं प्रजापतिः ।	
मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विश्रुतः	६
पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः सुतः ।	
नाम्ना स विश्रवा नाम प्रजापतिसमप्रभः	७
तस्य पुत्रो विशालाक्षि रावणः शत्रुरावणः ।	
तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ।	
मयोक्तं चारुसर्वाङ्घ्रि वाक्यं किं नानुमन्यसे	८
ततो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।	

रुप धारण करणान्या राक्षसश्रिया संताप अनावर होऊन तिच्याकडे धावल्या. क्रोधाने व्याप्त झालेल्या त्या राक्षसश्रिया सीतेसोप गेल्यानंतर अति कठोर वाणीने तिला म्हणाल्या, “ हे सीते, पुलस्त्यपुत्र व ध्रेष्ट अशा त्या महात्म्या दशानन रावणाची भार्या होणे तुला बरें वाटत नाही, हें नष्ट नव्हे. ” (१-४)

नंतर क्रोधाने त्रिचे डोळे लालरुंद झाले आहेत, अशी एकजटा नांवाची राक्षसी त्या सडपातळ सीतेला हाक मानून म्हणाली, “सहा प्रजापतींपैकी पुलस्त्य या नावाने प्रसिद्ध असलेला हा प्रजापति, ब्रह्मदेवाचा मानगपुत्र अमून, चवथा प्रजापतिच होय. तो कार्त्तने प्रजापतीसारखा अमून विश्रवा या नावाने प्रसिद्ध असलेला तेजस्वी महर्षि त्या पुलस्त्याचा मानगपुत्र होय. हे विशालनयने सीते, शत्रूंमध्ये हाहाकार उडवून देणारा हा रावण त्या प्रख्यात पुलस्त्याचा पुत्र होय. तेव्हा त्या राक्षसराजाची भार्या होणे तुला अयोग्य नाही. हे सर्वांगसुंदरी, नं केलेला हा उपदेश तुला पटत कसा नाही? ” (५-८)

विद्युत् नयने कोपान्मार्जारसदृशेक्षणा	९
येन देवास्त्रयस्त्रिशोदेवराजश्च निर्जितः ।	
तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि	१०
वीर्योत्सुकस्य शूरस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ।	
बलिनो वीर्ययुक्तस्य भार्यात्वं किं न लिप्ससे	११
प्रियां बहुमतां भार्यां त्यक्त्वा राजा महाबलः	
सर्वासां च महाभागां त्वामुपैष्यति रावणः	१२
समृद्धं स्त्रीसहस्रेण नानारत्नोपशोभितम् ।	
अन्तःपुरं तदुत्सृज्य त्वामुपैष्यति रावणः	१३
अन्या तु विकटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्	१४
असकृद्भीमवीर्येण नागा गन्धर्वदानवाः ।	
निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः	१५
तस्य सर्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः ।	
किमर्थं राक्षसेन्द्रस्य भार्यात्वं नेच्छसेऽधमे ।	
ततस्तां दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्	१६

या नंतर माजरासारख्या नेत्राची हरिजटा नामक राक्षसी रागाने जोळे वटाहन म्हणाली, “ ज्याने तेहेतीस देव आणि देवराज इंद्र गत्वा युद्धात पराभव केला, त्या राक्षसराज रावणाची तूं भार्या होणेच उचित आहे. वीर्याने उचवळत असलेला आणि संग्रामामध्ये कर्धाही परावृत्त न होणारा जो शूर, बलाढ्य व वीर्यवान् रावण, त्याची भार्या होणे तुझ्या मनात कसे बरे येत नाही ? महाबलाढ्य रावणराजा अतिशय श्रेष्ठ असलेल्या आपल्या प्रिय भार्येचा त्याग करून, सर्वांमध्ये अतिशय भाग्यवान् असलेल्या तुझाच स्वीकार करील. सहस्र स्त्रियांनी परिपूर्ण भरलेले आणि नाना प्रकारच्या रत्नानी सुशोभित असलेले आपले अन्तःपुर सोडून देऊन रावण तुझाच स्वीकार करील. ” (९-१३)

यानंतर विष्टा नामक राक्षसी म्हणाली, “ ज्या भयंकर पराक्रमी रावणाने नाग, गंधर्व आणि दानव यांना समरागणामध्ये जिंकले, तो तुझ्या अगदी निम्न सांनिध्यात आला असून, हे अधमे, त्या सर्वगुणसंपन्न महात्म्या राक्षसराज

यस्य सूर्यो न तपति भीतो यस्य स मारुतः १७

न घाति स्मायतापाङ्गि किं त्वं तस्य न तिष्ठसे १८

पुष्पवृष्टिं च तरवो मुमुचुर्यस्य वै भयात् ।

शैलाः सुच्युबुः पानीयं जलदाश्च यदेच्छति १९

तस्य नैकतराजस्य राजराजस्य भामिनि ।

किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्यायै रावणस्य हि २०

साधु ते तत्त्वतो देवि कथितं साधु भामिनि ।

गृहाण सुस्मिते वाक्यमन्यथा न भविष्यसि २१

इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥२३॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

[१०७१]

ततः सीतां समस्तास्ता राक्षस्यो विकृताननाः ।

परुषं परुषानर्हामूचुस्तद्वाक्यमप्रियम् १

किं त्वमन्तःपुरे सीते सर्वभूतमनोरमे ।

रावणाची भार्या होणें तुझ्या वरें घरें मनांत येत नाही ? ” यानंतर दुर्मुखी नावाची राक्षसी तिला म्हणाली, “ ज्याला भिऊन जाऊन मूर्ख प्रकाशत नाही आणि वायूहो वहात नाही, त्या रावणाला वर होऊन, हे विशालनयने सीते, तूं का घरें रहात नाहीस ? ज्याच्या भीतीने वृक्ष पुष्पांचा बर्बाव करतात, आणि ज्वालने इन्डा प्रकट केली असता पर्वत व भेप जललाव वरूं लागतात, त्या राजाधिराज राक्षसाधिपति रावणाची भार्या होण्याची बुद्धि तुला कशी बरें होत नाही ? हे देवी, हे भामिनी, खरोखर तुझ्या हिताचा आणि उत्कृष्ट असा उपदेश मी तुला केल्या आहे; यास्तव, हे मुहास्यवदने, तूं हा उपदेश ऐक, नाही तर तुझें अस्तित्त्वच राहणार नाही. ” (१४-२१)

याप्रमाणे महामुनियाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील सुन्दरकाण्डापैत्री तैविसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २३ ॥

नंतर अनाद्वविनाद बेहत्याच्या त्या सर्व राक्षसत्रिया, कठोर भाषण करणाऱ्यास पात्र नसलेल्या त्या सीतेला उद्देगून कर्णकठोर व अप्रिय भाषण करून लागल्या त्या म्हणाल्या, “ सर्व प्राण्यांचें मन आकर्षून टाकणाऱ्या आणि मोठ्या

महार्हशयनोपेते न वासमनुमन्यसे	२
मानुषे मानुषस्यैव भार्यात्वं बहु मन्यसे ।	
प्रत्याहर मनो रामाञ्चैवं जातु भविष्यति	३
त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम् ।	
भर्तारमुपसंगम्य विहरस्व यथासुखम्	४
मानुषी मानुषं तं तु राममिच्छसि शोभने ।	
राज्याद्भ्रष्टमसिद्वार्यं विक्रवं तमनिन्दिते	५
राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेक्षणा ।	
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमध्वीत्	६
यदिदं लोकविद्विष्टमुदाहरत संगताः ।	
नैतन्मनासि वाक्यं मे किल्विषं प्रतितिष्ठति	७
न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ।	
कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि यो वचः	८
दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः ।	

मोठ्या मूल्यवान् शय्या असलेल्या अंतःपुरामध्ये राहणे तुला का बरें पसंत पडत नाही ? हे मानुषे, मनुष्याचीच भार्या होऊन राहणें तुला उत्तम वाटत आहे, परंतु रामापासून तूं आपलें मन निवृत्त कर; कारण तुझ्या मनात असलेल्या रामाची व तुझी गाठ पडणे पुनः कधीच शक्य नाही. साराश, त्रैलोक्यार्तल संपत्तीचा उपभोग घेणाऱ्या राक्षसाधिपति रावणेशीं तूं भर्ता या नात्याने समानगम व्हून खुशाल क्रीडा कर. हे कल्याणी, हे सुंदरी, तूं स्वतः मनुष्य असून राज्यापासून श्रष्ट झालेल्या व मनोरथ भग्न झाल्यामुळे दुःखित झालेल्या त्या मनुष्यदेही रामाची तू इच्छा करीत आहेस, हे नोंट नाही." (१—५)

हे राक्षसस्त्रियाचें भाषण श्रवण केल्यावर त्या कमलनयना संतितेचे डोळे अश्रूंनी भरून आले आणि ती म्हणाली, " तुम्ही एकत्र होऊन जगतामध्ये निदर ठरलेला उपदेश मला करीत आहा, परंतु तो पातक वाटवणारा असल्यामुळे माझ्या मनामध्ये ठसत नाही. मनुष्यस्त्री राक्षसाची भार्या होणे योग्य नाही. यास्तव, तुम्ही साऱ्या जणी मला खाऊन टाका, पण मी तुमचें म्हणणे ऐणार

तं नित्यमनुरक्तास्मि यथा सूर्ये सुवर्चला	९
यथा शची महाभागा शक्रं समुपतिष्ठति ।	
अरुन्धती वसिष्ठं च रोहिणी शशिनं यथा	१०
लोपामुद्रा यथागस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा ।	
सावित्री सत्यवन्तं च कपिलं श्रीमती यथा	११
सौदासं मदयन्तीव केशिनी सगरं यथा ।	
नैपद्यं दमयन्तीव भैमी पतिमनुव्रता	१२
तथाहमिक्ष्वाकुवरं रामं पतिमनुव्रता ।	
तथाहमिक्ष्वाकुवरं रामं पतिमनुव्रता	१३
सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ।	
भर्त्सयन्ति स्म परुषैर्वाक्यै रावणचोदिताः	१४
अवलीनः स निर्वाक्यो हनुमाञ्जिशपाद्रुमे ।	
सीतां संतर्जयन्तीस्ता राक्षसीरशृणोत्कपिः	१५
तामभिक्रम्य संरब्धा वेपमानां समन्ततः ।	

नाहीं. दीन असो अथवा राज्यहान असो, भर्त्स हेंच माझे उपास्यदेवत आहे, म्हणून सूर्यपत्नी सुवर्चला ज्याप्रमाणे सूर्यावर नेहमी अनुरक्त असते, त्याप्रमाणे मी नेहमी त्या रामच्याच ठिकाणा अनुरक्त आहे. ज्याप्रमाणे महाभाग्यवनी शची इंद्राचें, अरुंधती वसिष्ठाचें, रोहिणी चंद्राचें, लोपामुद्रा अगस्त्याचें, सुकन्या च्यवनाचें, सावित्री सत्यवनाचें, श्रीमती कपिलाचें, मदयन्ती सौदासाचें, केशिनी सगराचें अथवा भीमराजाची कन्या दमयन्ती निपधराज नलाचें अवलंबन करून राहिली, त्याप्रमाणे मी माझा भर्ता दक्ष्णाकुबंशज श्रेष्ठ जो राम दयाचेंच अवलंबन करून राहिलेली आहे ” (६—१३)

हें सीतेचें भाषण ऐकताच राक्षसत्रियाना अत्यंत रोव आला आणि रावणाची रवाना तशी अज्ञा झाली अगन्यामुळे कर्णकट्टु शब्दानो तिची निर्भर्त्सना करूं लागला. त्या राक्षसत्रिया सीतेला धमकी देऊं लागला असतांना, त्याची भाषणें, शिशुपावृक्षावर काशीएक न घरेला गुपनुप दडून बसलेला हनुमान वानर ऐकून होता रागाने लखलख पात अगलेल्या व मनोवती गराडा देऊन

भृशं संलिलिहृदीसान्प्रलम्बान्दशनच्छदान्	१६
ऊचुश्च परमक्रुद्धाः प्रगृह्याशु परश्वधान् ।	
नेयमर्हति भर्तारं रावणं राक्षसाधिपम्	१७
सा भर्त्स्यमाना भीमाभी राक्षसीभिर्वराङ्गना ।	
सा वाष्पमपमज्जन्ती शिशपान्तामुपागमत्	१८
ततस्तां शिशपां सीता राक्षसीभिः समावृता ।	
अभिगम्य विशालाक्षी तस्यौ शोकपरिप्लुता	१९
तां कृशां दीनवदनां मलिनाम्बरवासिनीम् ।	
भर्त्सयाञ्चक्रिरे भीमा राक्षस्यस्ताः समन्ततः	२०
ततस्तु विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना ।	
अब्रवीत्कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी	२१
सीते पर्याप्तमेतावद्भर्तुः स्नेहः प्रदर्शितः ।	
सर्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पते	२२

बसलेल्या राक्षसस्त्रिया क्रुद्ध होऊन सीतेजवळ अत्या आणि आपले प्रदीप्त व शीघ्र ओठ एकसारख्या चाटू लागल्या नंतर त्या अयंत क्रुद्ध होऊन व हतातील कुहाडी सरसावून म्हणाल्या, “ राक्षसाधिपति रावण हिचा भर्ता व्हावा, इतका हिची योग्यताच नाही ” याप्रमाणे तेथल्या भयंकर राक्षसस्त्रिया तिची वठार शब्दांनी निर्भर्त्सना करू लागल्या तेव्हा ती श्रेष्ठ स्त्री सीता अशु पुशीत पुशीत त्या शिशपावृक्षाजवळ गेली (१४-१८)

अशा रीतीने राक्षसस्त्रियानी वेहन टाकलेली व शोकाने घेरलेली ती विशलनयना सीता त्या शिशपावृक्षासमीप जाऊन उभय राहिली, तरी त्या दीनवदन होऊन मलिन वस्त्र परिधान करणाऱ्या व वृत्र झालेल्या सातेच्याभावती जमून, त्या भयंकर राक्षसस्त्रिया तिची निर्भर्त्सना करू लागल्याच शिशप वृक्षासमीप गेल्यानंतर भयंकर नेत्र, रागीट मुद्रा व खवदाडी गेलेले पोट असलेली विनतानामक अनाळ-विकाळ राक्षसी तिला म्हणाली, “ हे साते, झाले इतके पुरे झाले म्हणून मर्त्याविषयी आपले प्रेम दर्शविलेस हें टोक झाले, पण हे करायणी, कणतीही गोष्ट अति झाली, तर तेंच मरताला कारणभूत होऊन असले. हे मैत्रिणी, तू देव घे

परितुष्टास्मि भद्रं ते मानुषस्ते कृतो विधिः ।	
ममापि तु वचः पथ्यं श्रुवन्त्याः कुरु मैथिली	२३
रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ।	
विक्रान्तमापतन्तं च सुरेशमिव यासवम्	२४
दक्षिणं त्यागशीलं च सर्वस्य प्रियवादिनम् ।	
मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय	२५
दिव्याद्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ।	
अद्यप्रभृति लोकानां सर्वेषामीश्वरी भव	२६
अग्नेः स्वाहा यथा देवी शची घेन्द्रस्य शोभने ।	
किं ते रामेण वैदेहि कृपणेन गतायुषा	२७
एतदुक्तं च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि ।	
अस्मिन्मुहूर्ते सर्वास्त्वां भक्षयिष्यामहे वयम्	२८
अन्या तु विकटा नाम लम्बमानपयोधरा ।	
अग्रवीत्कृषिता सीतां मुष्टिमुद्यम्य तर्जनी	२९

करो मनुष्यजातीला योग्य असे वर्तन तूं केलें आहेस. आता मी तुझ्यावर संतुष्ट झालें आहे, म्हणून यापुढे तुझ्या हिताचें मी सांगत आहे म्हणून माझ्या सांगण्याप्रमाणे तूं वाग. देवराज इंद्राप्रमाणे परानमी व शत्रूवर चाल करून जाणाऱ्या त्या सर्व राक्षसाधिपति रावणाचा तूं भर्ता म्हणून अंगार कर. साराण, दरिद्री व मनुष्यजातीच्या रामाचा त्याग करून, मरळ दानशूर आणि सर्वांशी प्रिय मापण करणाऱ्या रावणाचा तूं आश्रय कर. (१९—२५)

हे विदेहराजकन्ये, दिव्य अलंकारानी भूषित हे ऊन आणि दिव्य उद्री अंगाला लावून तूं आजपासून सर्व लोकांची स्वामीनी हो. हे कर्नागी, अग्नीची ज्याप्रमाणे स्वाहा अथवा इंद्राची शची भार्या आहे, त्याप्रमाणे तूं रावणाची भार्या हो. हे वैदेही, तुला त्या अभंगी मुनूषु रामाशी काय वर्तव्य आहे ? या माझ्या सांगण्याप्रमाणे जर तूं न वगशील, तर या क्षण मध्येच आम्ही सान्या जणी तुला न्वाऊन ट हूं ” यानंतर जिचे स्तन ग्याली लोपन आहेत, अशी एन मूठ उगाळून सान्या धमरी देन अगरेली विकटा नामक नुद्ध झालेली राक्षमी म्हणाला

यहन्यप्रतिरूपाणि वचनानि सुदुर्मते अनुकोशान्मृदुत्वाच्च सोदानि तव मैथिलि	३०
न च नः कुरुषे वाक्यं हितं कालपुरस्कृतम् । आनीतासि समुद्रस्य पारमन्यैर्दुरासदम् ।	३१
रावणान्तःपुरे घोरे प्रविष्टा चासि मैथिलि - रावणस्य गृहे रुद्धा अस्माभिस्त्वभिरक्षिता ।	३२
न त्वां शक्तः परिव्रातुमपि साक्षात्पुरन्दरः कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि ।	३३
अलमथुनिपातेन त्यज शोकमनर्थकम् । भज प्रीतिं प्रहर्षं च त्यजन्ती नित्यदैन्यताम् ।	३४
सीते राक्षसराजेन परिक्रीड यथासुखम् जानीमहे यथा भीरु स्त्रीणां यौवनमध्वजम् ।	३५
यावन्न ते व्यतिक्रामेत्तावद् दुःखमवाप्नुहि	३५

“ हे महादुष्टे मैथिली, दयेमुक्ते आणि आमचा स्वभाव गरीब पडल्यामुळे तुझी पुष्कळच अप्रिय भाषणे या वेळेपर्यंत आम्ही सहन केली. (२६-३०)

आता साप्रतच्या कालाला योग्य व तुला हितावह असा आमचा उपदेश जर तू ऐकणार नाहीस, तर प्राप्त परिस्थितीचा विचार कर, कारण इतरास जेथे प्रवेश करतां येणे अशक्य आहे, अशा समुद्रच्या परतीराला-लंकेला-तुल आणलें असून, हे मैथिलि, रावणाच्या घोर अंतःपुरामध्ये तुला आणून ठेविले आहे. इतकेच नव्हे तर रावणाच्या गृहामध्ये तुला आणून ठेवून तुझ्या पहाऱ्यावर आम्ही आहों. तेव्हा इंद्रही आता तुझे रक्षण करण्यास समर्थ नाही, हे तू पक्के समजून ठेव आणि हे मैथिलि, तुझ्या हिताची गोष्ट मी सांगत आहे, ती ऐक. डोक्यातून अधु टाळणें आता बस झालें, असा शोक करण्यात काही अर्थ नाही हे सीते, नेहमीचा दीनपणा सोडण्याची इच्छा असली, तर रावणाचे ठिकाणी प्रेम-बुद्धि धारण कर व तू आनंदित हो आणि, त्या राक्षसराजासह तू सुखाला जांडा करीत रहा हे विनवसपन्न सीते, श्रियाचे यौवन अशाश्वत आहे, असे आम्ही समजतो, म्हणून ते जांपर्यंत कायम आहे तोपर्यंत तू दुःख ओढवून घेऊ

उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च ।	
सह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरेक्षणे	३६
स्त्रीसहस्राणि ते देवि वशे स्थास्यन्ति सुन्दरि ।	
रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम्	३७
उत्पाद्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि ।	
यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत्करिष्यसि	३८
ततश्चण्डोदरी नाम राक्षसी क्रूरदर्शना ।	
भ्रामयन्ती महच्छूलमिदं चञ्चनमब्रवीत्	३९
इमां हरिणशावाक्षीं त्रासोत्कम्पयोधराम् ।	
रावणेन हतां दृष्ट्वा दौर्हृदो मे महानयम्	४०
यकृतग्रीहं महत्क्रोडं हृदयं च सवन्धनम् ।	
गात्राप्यपि तथा शीर्षं खादेथमिति मे मतिः	४१
ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।	
कण्ठमस्या नृशंसायाः पीडयामः किमास्यते	४२
निवेद्यतां ततो राक्षे मानुषी सा मृतेति च ।	

नमोस. (३१-३५)

हे मदिरेक्षणे, राक्षसराज रावणासह तूं रम्य उद्यानांतून आणि पर्वतावरलि उपवनांतून यथेच्छ संचार कर. हे देवी, हजारो स्त्रिया तुझ्या आज्ञेत राहतील. यासाठी हे सुंदरी, सर्व राक्षसाधिपति रावणाचा तूं भर्ता म्हणून स्वीकार कर. हे मैथिलि, मी सांगितल्याप्रमाणे जर तूं वागली नाहीस, तर मान मी तुझें हृदय फाटून घईन." यानंतर क्रूर मुदेची एक चंडोदरी नामक राक्षसी मोठा शूल फिरवात फिरवात म्हणाली, "हरणाच्या पाडसाप्रमाणे डोळे असलेली आणि भीतीसुळे जिचे स्तन कपित होत असलेली ही स्त्री रावणाने हरण करून आणलेली पाहिल्यापासूनच मलाही एक प्रबल इच्छा झाली आहे आणि ती इच्छा म्हणजे हिचें बघून, ग्रीहा, वक्षस्थल, शिराबंधनासह हृदय, मस्तक आणि इतरही अवयव खाऊन टाकावे." (३६-४१)

नंतर प्रघसा नामक राक्षसी म्हणाली, "अग, तुम्ही अशा वसलां काय ?

नात्र काश्चिच्च संदेह खादतेति स वक्ष्यति । ४३
 ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।
 विशस्येमां ततः सर्वान्समान्कुरुत पिण्डकान् ४४
 विभजाम ततः सर्वा विवादो मे न रोचते ।
 पेयमानीयतां क्षिप्रं माल्यं च विविधं बहु ४५
 ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।
 अजामुख्या यदुक्तं वै तदेव मम रोचते ४६
 सुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनी ।
 मानुषं मांसमासाद्य नृत्यामोऽथ निकुम्भिलाम् ४७
 एवं निर्भर्त्स्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा ।
 राक्षसीभिर्विरूपाभिर्धैर्यमुत्सृज्य रोदिति ४८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकाय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्विंश सर्ग ॥२४॥

पञ्चविंश सर्ग ।

[१११२]

अथ तासां चदन्तीनां परंपं दारुणं बहु ।

या दुष्टे चै नरैश्च आपण आवद्धन टाकू आणि मग ती मनुष्य स्त्री मेली म्हणून
 राजाला सांगू म्हणजे हिला 'तुम्ही खऊन टाका,' असें तो सांगेल, यात
 मुळीच सहाय नाही " अजामुखीनामक राक्षसी म्हणाली, " हिला प्रथम चिरा
 आणि नंतर द्विचे सर्व सारखे गोळे करा म्हणजे आपण सर्वजणी ते सारखे
 वाटून घेऊ, मला हा तुमचा वाद रुचत नाही. नाना प्रकारचा पुष्पे आणि
 पुष्कळसे पेय लवकर घेऊन या " तदनंतर दुसरी एक शूर्पणखानामक राक्षसी
 म्हणाली, " अजामुखीने जें सांगितलें, तेंच मला बरे दिसते सर्व दुःखाविनाशक
 अशी आपली सुरा सत्वर-आणवा, म्हणजे आपण या मानुषमासाचें सेवन करून
 निकुम्भिला देवांपुढे नृत्य कर " याप्रमाणे देवकन्यातुल्य असलेल्या सीतेची तैथील
 अक्राळाक्रीडा राक्षसत्रिया निर्भर्त्सना कर लागल्या, तेव्हा ती धैर्य सोडून रडू
 लागली (४२-४८)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्याताल सुन्दर-
 काण्डापर्यन्त चोविसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २४ ॥

राक्षसीनामसौम्यानां हरोद् जनकात्मजा	१
एवमुक्त्वा तु वैदेहीं राक्षसीभिर्मनस्विनी ।	
उवाच परमत्रस्ता चाप्पगद्गदया गिरा	२
न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ।	
कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः	३
सा राक्षसीमध्यगता सीता सुरसुतोपमा ।	
न शर्म लेभे शोकार्ता रावणेनेव भत्सिता	४
वेपते स्माधिकं सीता विशन्तीवाङ्गमात्मनः ।	
वने यूथपरिश्रष्टा मृगी कोकैरिचार्दिता	५
सा त्वशोकस्य विपुलां श्रायामालम्ब्य पुष्पिताम् ।	
चिन्तयामास शोकेन भर्तारं भग्नमानसा	६
सा स्नापयन्ती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः ।	
चिन्तयन्ती न शोकस्य तदान्तमधिगच्छति	७

याप्रमाणे त्या क्रूर राक्षसी फारच कठोर व क्रूर भयण करं लागल्यावर जनकव्यासीता रडू लागली; परंतु राक्षसस्त्रियांनी तिला सांगितलें तें ऐकून ती विचारी सीता फारच भिऊन गेली आणि अश्रुंनी कंठ दाटून आल्यामुळे अस्पष्ट शब्दांनी त्यांना म्हणाली, “ मनुष्यजातीची स्त्री राक्षसाची भार्या होण्यास समर्थ नाही. तुम्ही सर्व मिळून मला रुशाल राऊन टाका, पण मी तुमचें म्हणणें ऐकणार नाही. ” राक्षसस्त्रियांमध्ये सपडलेल्या आणि जर्शा कांही रावणा-नेच निर्भर्त्सना केली आहे कीं काय, असें समजून शोकाजुल झालेल्या त्या देव-कन्यातुल्य सीतेला मुठीच बरें वाटेना. वनामध्ये कळपांतून चुकलल्या आणि लंडांग्यानी भंडावून सोडलेल्या हरिणीप्रमाणे भीतीने आपलें शरीर संजुचित करूं लागलेली सीता भयाने थरथर कापूं ल गेली. शोकाने तिचें मन विन्न होऊन गेलें आणि ती अशोकशुद्धाच्या एका मोठ्या प्रफुल्लित फांदीचा आधार घेऊन आपल्या प्रिय भर्त्याचें मनामध्ये चिंतन करूं लागली. नेत्रांतून चाललेल्या दोन्ही जलश्रावणांनी आपल्या मोठ्या मोठ्या स्तनांना जगु स्नान घालीत असलेली ती सीता, जां जां मनांत रामाचें एकसारखें चिंतन करूं लागली, ती ती तिला

सा वेपमाना पातिता प्रवाते कटली यथा ।	
राक्षसीनां भयत्रस्ता दिवर्णवदनाभवत्	८
तस्याः सा दीर्घबहुला वेपन्त्याः सीतया तदा ।	
दृश्ये कम्पिता वेणी व्यालीव परिसर्पता	९
सा निःश्वसन्ती शोकार्ता कोपोपहतचेतना ।	
भार्ता व्यसृजदध्नि मैथिली विललाप च	१०
हा रामेति च दुःखार्ता हा पुनर्लक्ष्मणेति च ।	
हा अश्रुर्मम कोसल्ये हा सुमित्रेति भामिनी	११
लोकप्रयादः सन्योऽयं पण्डितैः समुदाहृतः ।	
अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा	१२
यत्राहमाभिः नृराभी राक्षसीभिरिहादिता ।	
जीवामि हीना रामेण मुहूर्तमपि दुःखिता	१३
एषाल्पपुण्या कृपणा चिनशिष्याभ्यनाथवत् ।	

शोक अवरता येईना (१-७)

राक्षसत्रियान्ना भर्तने प्रप्त ज्ञान्यानुळे स तेचें मुक्त निस्तेज ज्ञालें व प्रचंड चान्याचे तडाक्यात सापडलेल्या केळीप्रमाणे लटलट हलता हलता ती रोवटी नूर्मावरही पडली लटलट चापन अमलेच्या त्या सांतिचा ती लाव व मोठी वेग इकडेतिक्डे हल लागला, तेव्हा ती इकडेतिक्डे चळवळ करणाऱ्या नगिणी-प्रमाणे भासूं लागली केपाने त्या मैथिलीचें अत करण अगदी महन गेलें होतें. ती शोकादुल झाली, दु खाने गानून गेण्यानुळे दीर्घ मुग्धारे टाचू लागली आणि रुध्र टाळन विलापही करू लागली " हे रामा, हे लक्ष्मणा, अहो सासुबाई, हे काँनभ्ये, हे सुमित्रे " याप्रमाणे दु खकुल झालेली ती सुंदरी शोक करूं लागली आणि म्हणाला, " खंला काय नि पुरुषला काय वेळ आन्यावाचून मृत्यु देणें दुर्लभ आहे, ही जी पडेलानी लिहून ठेविलेली म्हण ती अगदी खरी आहे; कारण रामाचा विदोग होऊन मा इतकी दु खी झालें अमनी आणि या कूर नापमत्रियानी मला देणे गाविली अमनाना एक घटवामर का होईना, परंतु मी त्रिंवन राहिलें आहे (८-१३)

समुद्रमध्ये नांः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता भर्तारं तमपश्यन्ती राक्षसीवशमागता ।	१४
सौदामि खलु शोकेन कूलं तोयहतं यथा तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविज्रान्तगामिनम् ।	१५
धन्याः पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम् सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना ।	१६
तीक्ष्णं विषमिवाम्बाद्य दुर्लभं मम जीवनम् कीदृशं तु महापापं मया देहान्तरे कृतम् ।	१७
येनेदं प्राप्यते घोरं महादुःखं सुदारुणम् जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महता वृता ।	१८
राक्षसीभिश्च रक्षन्त्या रामो नासाद्यते मया धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् ।	१९

या कपालकरंटीच्या पदरी पुण्य अगदीच घेऊं आहे, म्हणून मूर्ख भरलेली नौका वाऱ्याचे तडागे बसल्यावर जशी समुद्रात नष्ट होऊन जाते, तशी मी अनाथा-प्रमाणे नाहीशा होईन. माझा भर्ता माझ्या दृष्टी पडत नाही व मी राक्षसत्रियाच्या तावडीत सापडून पण्याच्या लाटेचे घडे बसलेल्या तीराप्रमाणे शोकान्या लाटांनी खचून जात आहे. कमलपत्राप्रमाणे ज्याचे नेत्र विशाळ आहेत आणि मिहासारखी ज्याची गति पराप्रमसूचक आहे, असा तो कृतज्ञ व प्रिय भाषण करणारा माझा नाथ, राम ज्याच्या दृष्टी पडत असेल, ते धन्य आहेत. एखादें जालीम विष सेवन केल्यावर जीवन जसें दुर्लभ आहे, तसें सर्व प्रकारें त्या जगद्विषयात रामाचा व माझा वियोग ज्ञान्यामुळे मी जिवंत राहणे अशक्य आहे. (१८-१७)

माझ्या हातून पूर्वं जन्मातरी कमले बरें महापतक घडलें आहे की, त्यामुळे मला हे अत्यंत दारुण, घेर व भयंकर दुःख भोगणे प्राप्त झालें आहे. अतिशय मोठ्या शोकाचे प्रस्त झालेली मी, आता जीविताचा त्याग करण्याची इच्छा करीत आहे, कारण मी राक्षसत्रियांच्या प्रतिबंधात असल्यामुळे रामाची व माझी भेट होत नाही. जीवन अशक्य झाल्यामुळे, त्याचा आपल्या इच्छेने त्याग

न शक्यं यत्परित्यक्तुमात्मच्छन्देन जीवितम् २०

इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चविंश. सर्गः ॥२५॥

पञ्चविंश- सर्गः ।

[११३९]

प्रसक्ताश्रुमुखी त्वेवं युवती जनकात्मजा ।

अधोगतमुखी बाला विलप्तमुपचक्रमे १

उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रान्तचित्तेव शोचती ।

उषावृत्ता किशोरीव विन्नेष्टन्ती महीतले २

राघवस्य प्रमत्तस्य रक्षसा कामरूपिणा ।

राघवेन प्रमथ्याहमानीता क्रोशती बलात् ३

राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना च दारुणम् ।

चिन्तयन्ती सुदुःखार्ता नाहं जीवितुमुत्सहे ४

न हि मे जीवितेनार्थो नैवार्थैर्न च भूषणैः ।

करुणाइतर्कं हे स्वार्तत्रय ज्यात नाही, अशा त्या मनुष्यपणाला व त्या परवश तैला धिक्कार असा. (१८—२०)

याप्रमाणे मह मुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदर-काण्डांपैकी पंचविंसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २५ ॥

मुखांवर अश्रूंचे ओघळ आलेले अहेत, अशी ती जनककन्या, बाला सांती याप्रमाणे बोलत खाली मान घालून विलाप व्हं लागली. पिशाचादिकानी झपाटल्याप्रमाणे, पिताचा अतिरेक वगैरे झाल्यामुळे मत्त झाल्याप्रमाणे आणि मनाला भ्रांति झाल्याप्रमाणे शोक करीत असलेली ती सांता जेव्हा भूमीवर गड-बडा लोळं लागली तेव्हा, धमपरिहार करण्याकरिता लोळगान्या शिर्षाप्रमाणे दिशू लागली. ती म्हणाली, “ इच्छेप्रमाणे रूप धारण करणाऱ्या मारीच राक्ष-साने राघवाला मोह पाहून त्याला दूर नेलं व त्यामुळे रावणाने माझे हाल-हाल करून, मां अक्रोश करीत असतांना, बलत्काराने मला येथे आणिलं. मां राधस-त्रियांच्या तावडेत सापडलं अमून, त्यानी भयंकर रीतीने माझी निर्भर्त्सना चालवली आहे आणि मां अत्यंत दुःखी झालं अमून, मनात चित्तेने जळत आहे-यामुळे आतां यापुढे मला जगावेंसें व टत नाही. महारथी रामाला सोडून ज्या

वसन्त्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथम्	५
अश्मसारमिदं नूनमथवाप्यजरामरम् ।	
हृदयं मम येनेदं न दुःखेन विशीर्यते	६
धिद्वामनार्यामसर्तां याहं तेन विनाकृता ।	
मुहूर्तमपि जीवामि जीवितं पापजीविका	७
चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम् ।	
रावणं किं पुनरहं कामयेयं निशाचरम्	८
प्रत्याख्यानं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम् ।	
यो नृशंसस्वभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति	९
छिन्ना भिन्ना प्रभिन्ना वा दीप्तावाग्नीं प्रदीपिता ।	
रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वक्षिरम्	१०
रपातः प्राक्षः कृतक्षश्च सानुक्रोशश्च राघवः ।	
सद्भूतो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात्	११

अर्था मला राक्षसस्त्रियांच्या संगतीत रहावें लागत आहे, त्या अर्था जीवितार्शा, मंपत्तीर्शा आणि भूपणांर्शा मला कांहीच कर्तव्य नाही. (१-५)

माझे हे हृदय खरोखर अगदी बळफट पापागाचे तरी आहे, किंवा ते अजरामर तरी आहे, म्हणूनच मला इतकें असण दुःख झाले असूनही तें फाटून जात नाही, रामाचा वियोग झाल्यावर एक मुहूर्तभरमुद्धा मला जिवंत राहणे योग्य नसताना, पाप्याप्रमाणे उपजीविका करून मी जिवंत राहिले आहे, अशा मला असाध्वी दुष्टेला धिक्कार असो. कोणाही निशाचराला मी लाव्या पायानेही कधी स्पर्श करणार नाही, मग मनांत निशाचर रावणाची मी इच्छा कोट्टून धरणार ? रावण स्वतः आपण कोण हे जाणत नाही, आणि आपल्या कुलाची यांत अपकीर्ति होत आहे, हेही त्याला समजत नाही; कारण तो आपल्या दुष्ट स्वभावाला अनुसरून, राक्षसस्त्रियांना मध्यस्थी घालून, मला वश करून घेण्याची इच्छा करित आहे. हे राक्षसस्त्रियांनो, तुमच्या या बडबडीचा उपयोग काय ? मां छिन्नभिन्न झाले, माझे तुकडे तुकडे झाले, ते भाजून गेले अथवा पेटले, तराईं मी रावणाचा स्वीकार करणार नाही. (६-१०)

राक्षसानां जनस्थाने सहस्राणि चतुर्दश ।	
एकेनैव निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते	१२
कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुष्प्रधर्षणा ।	
न तु राघववाणानां गतिरोधो भविष्यति	१३
किं नु तत्कारणं येन रामो हृद्यपराक्रमः ।	
रक्षसापहृतां भार्यामिष्टां यो नाभिपद्यते	१४
इहस्थां मां न जानीते शङ्के लक्ष्मणपूर्वजः ।	
जानन्नपि स तेजस्वी धर्षणां मर्षयिष्यति	१५
हृतेति मां योऽधिगत्य राघवाय निवेदयेत् ।	
गृध्रराजोऽपि स रणे रावणेन निपातितः	१६
कृतं कर्म महत्तेन मां तदाभ्यावपद्यता ।	
तिष्ठता रावणवधे घृष्टेनापि जटायुषा	१७
यदि मामिह जानीयाद्वर्तमानां हि राघवः ।	
अथ याणैरभिमुद्घः कुर्याद्भोक्तराक्षसम्	१८

राघव प्रज्ञ, वृत्तज्ञ, दयालु अणि सद्वर्तनी म्हणून प्रसिद्ध आहे, परंतु, सांप्रत नसं भाग्य नाहीसं क्षाय मुळेच का काय वीण जाणे, तो असा निर्दय झाला आहे, अशी मला संज्ञा येते. जनस्थानामध्ये ज्या एकठ्याने चवदा हजार राक्षसांचा नाश केला, तो राम आज मला घेऊन का जात नाही ? समुद्रातील ही रक्षा इतरांना अजकब असेल, परंतु रामबाणाची गति येथे कुंठित होणार नाही. राम महापराक्रमी धर्मर्तना, राक्षसने हरण करून नेलेल्या आपल्या प्रिय नाथेला घेऊन जात नाही, याचें कारण तरी काय बरे असावे ? मी देखे आहे, हें लक्ष्मणाच्या ज्येष्ठ भ्राल्या ठाऊकच नाही, असें मला बघतें, कारण आपून-पुत्रून तो तेजस्वी राम एवढा अपमान कसा सहन करील ? राक्षसने मला नेले आहे, असें रामाकडे जऊन ज्येष्ठा सांगता आले अमते, त्या गृध्रराज जटायूचाही रावणाने रणामध्ये वध केला. माझी वृत्तज्ञ करुण्यारिता जटायूने वृद्ध असतानाही रावणाचा वध करुण्याची तपसला दर्शविली, हे त्याने मीठेंच हरय केले (११-१७)

निर्दहेच्च पुरीं लङ्कां निर्दहेच्च महोदधिम् ।	
राघणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाशयेत्	१९
ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे ।	
यथाहमेवं रदती तथा भूयो न संशयः	२०
अन्विष्य रक्षसां लङ्कां कुर्याद्रामः सलक्ष्मणः ।	
न हि ताभ्यां रिपुदंष्ट्रो मुहूर्तमपि जीवति	२१
जिता धूमाकुलपथा गृध्रमण्डलमण्डिता ।	
अचिरेणैव कालेन श्मशानसदृशी भवेत्	२२
अचिरेणैव कालेन प्राप्स्याम्येनं मनोरथम् ।	
दुष्प्रस्थानोऽयमामाति सर्वेषां वो विपर्ययः	२३
यादृशानि तु दृश्यन्ते लङ्कायामशुभानि तु ।	
अचिरेणैव कालेन भविष्यति हतप्रभा	२४

मी येथे जिवंत असल्याचे जर राघवाला समजेल, तर आजच्या आजच ते रुद्र राम आपल्या बाणांनी सर्व जगून राक्षसगृह्य करून टाकील. इतकेच नव्हे, तर तो लंकेनगरी जळून खाक करील महासगर दग्ध करील आणि या नीच राक्षसांची कीर्ति व नावही पूर्णपणे नष्ट करून टाकील. असे झाले, म्हणजे ज्याप्रमाणे मी येथे रडत बसले आहे, त्याप्रमाणे पतीचा बध झालेल्या राक्षसस्त्रिये धरोघरी म दयापेक्षाही अधिक रडारड करतील, यात संशय नाही. लंकेचा शोध लावून लक्ष्मणासह राम राक्षसांचा नाश करील, हे खरे, परंतु मी येथे आहे, हे त्याला समजावे कसे ? शत्रु त्या गमलक्ष्मणाच्या वृष्टीस पडला, तर मुहूर्तभरही जिवंत राहणार नाही. (१८-२१)

थोडक्याच अवकाशात रामलक्ष्मण लंका जिंकून टाकतील; तिच्यातील मार्ग घुरावे व्यापले जातील, गिवाडाच्या टोळीनाना तो भूषित होईल व लंकेकरच ती श्मशानासारखी दिसू लागेल थोडक्याच कालात मग्रा हा मनोरथ सिद्धास जाणार आहे तुम्हा सर्वांच्या या विपरीत बुद्धीचा परिणाम मला नाट दिसत नाही लंकेमध्ये जी अशुभ वर्तवणारा चिन्ह मला दिसत आहेत, त्यावरून थोडक्याच काळाने ही लंका निम्नेज होऊन जाईलमे दिसते. राजमाधिपति

नूनं लङ्कां हते पापे रावणे राक्षसाधिपे ।	
शोषमेप्यति दुर्घर्षा प्रमदा विधवा यथा	२५
पुण्योत्सवसमृद्धा च नष्टभर्त्रा सराक्षसा ।	
भविष्यति पुरी लङ्का नष्टभर्त्रा यथाङ्गना	२६
नूनं राक्षसकन्यानां रुदतीनां गृहे गृहे ।	
श्राप्यामि न चिरादेव दुःखातीनामिह ध्वनिम्	२७
सान्धकारा हतघोता हतराक्षसपुंगवा ।	
भविष्यति पुरी लङ्का निर्दग्धा रामसायकैः	२८
यदि नाम स शूरो मां रामो रक्तान्तलोचनः ।	
जानीयाद्वर्तमानां यां राक्षसस्य निवेशने	२९
अनेन तु नृशंसेन रावणेनाधमेन मे ।	
समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोऽयमागतः	३०
स च मे विहितो मृत्युरस्मिन्दुष्टे न वर्तते ।	
अकार्ये ये न जानन्ति नैर्ऋताः पापकारिणः	३१
अधर्मात्तु महोत्पातो भविष्यति हि सांप्रतम् ।	

पापी रावणाचा बध होऊन ही अजिंक्य लका वैधव्य प्राप्त झालेल्या तरुण स्त्री-प्रमाणे दुष्क होऊन जाईल अज आनंदकारक उत्सवसमारंभाची भरलेली आणि राक्षसानी व्यापलेली ही लकानगरी, तिच्या आधिपतीचा बध होऊन, तिची स्थिति विधवा स्त्रीप्रमाणे शेचनाव होऊन जाईल (२२—२३)

लक्ष्मणे घरोघर शोकाकुल होऊन रडू लागले-या राक्षसकन्याचा ध्वनि त्वंकरच नश्या कानी येणार आहे रामबाणानी या लकानगरीतील श्रेष्ठ राक्षसाचा बध होईल, ही निस्तेज होईल आणि दग्ध होऊन अधकाराने भरून जाईल, परंतु ज्याचे नेत्राभोवतालचा भाग आरत्तवर्ण आहे त्या शूर रामाला मी राक्षसाच्या घरी निवृत्त असल्याचें समजलें, तरच या सर्व गोष्टा घडणार आहेत या दुष्ट व अवम रात्रागेनी जी मला मुदत सांगितली, ती भरण्याचा समय तर जवळ येऊन ठेपण आहे त्यादुष्ट राक्षसाने मनांत यौनयाप्रमाणे मला मग्य प्राप्त होणार, हे ठगलेंच आहे कारण पापघर्म करण

मैत्रे धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताशनाः	३२
ध्रुवं मां प्रातराशार्थं राक्षसः कल्पयिष्यति ।	
साहं कथं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम्	३३
रामं रक्तान्तनयनमपश्यन्ती सुदुःखिता ।	
क्षिप्रं वैवस्वतं देवं पश्येयं पतिना विना	३४
नाजानाजीवतीं रामः स मां भरतपूर्वजः ।	
जानन्ती तु न कुर्यातां नोऽप्यां हि परिमार्गणम्	३५
नूनं ममैव शोभेन स वीरो लक्ष्मणाग्रजः ।	
देवलोकामितो यातस्त्यक्त्या देहं महीतले	३६
धन्या देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।	
मम पश्यन्ति ये वीरं रामं राजीवलोचनम्	३७
अथवा न हि तस्यार्थो धर्मकामस्य धीमतः ।	
मया रामस्य राजर्षेर्भार्यया परमात्मनः	३८
दृश्यमाने भवेत्प्रीतिः सौहृदं नास्यदृश्यतः ।	

ठाऊकच नमते, साप्रन परस्त्रीहरण करून जो अनर्थ झाला आहे, त्या अनर्थापासून मोठा उत्पात होईल, कारण हे मासभक्षक राक्षस धर्म मुळीच जाणत नाहीत. (३७-३९)

तो राक्षस नि मगय माझा न्याहरीच्या कर्मो उपयोग करील, अशा संकटात मी सपडलेली आहे; तर ज्याचे दर्शनही प्रिय आहे, अशा त्या रामावाचून मा आता कसे वरं करू? ज्याचे नेत्रात आरक्तवर्ण आहेत, अशा राम दृष्टीम पडत नसयामुळे मी अ येन तु मी झालेला आहे व मी पतीवाचून रात्वरच यम-धर्मांग पाहीन. रामाला आणि त्या लक्ष्मणालाही मी विवन अमन्याचे ठाऊक नाही कारण त्यांना जग ममत्तले असते, तर सर्व पृथ्वीवर मःशः शोच वेत्त्यान चून ने कधीही राहते ना भला वाटते माझ्या शोकासुळे तो वीर राम भतलापर देह नाहून चलना झाला आहे माझ्या उमरनयन वीर रामचे दर्शन घेणारे देव, गंधर्व, सिद्ध आणि महाप्रि अन्य आहेत. किंवा त्या विवेकी, धर्मनिष्ठ व परमात्म्या राजर्षि रामाला मःशः राई प्रयोजनच उरले नम व (३३-३८)

नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति	३९
किं वा मय्यगुणाः केचित्किं वा भाग्यक्षयो हि मे ।	
या हि सीता चरार्हेण हीना रामेण भामिनी	४०
श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया महात्मना ।	
रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिबर्हणात्	४१
अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलाशनौ ।	
भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ चरन्तौ वनगोचरौ	४२
अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।	
छद्मना घातितौ शूरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ	४३
साहमेवंविधे काले मर्तुमिच्छामि सर्वतः ।	
न च मे विहितो मृत्युरासिन्दुःखेऽतिवर्तति	४४

कारण दृष्टीसमोर असलेल्या मनुष्याबद्दल प्रेम कायम असते पण तेच मनुष्य दृष्टीआड झाले, तर त्या न्यासंबंधाने प्रेम कायम रहात नाही, परंतु साप्रत असेही म्हणता येणार नाही, कारण कृतघ्न पुरुष तेवढे दृष्टीआड झालेच या मनुष्यावरील प्रेम नाहीसे करतात, तसे राम करणार नाही, हे निश्चित कदाचित् माझ्या ठिकाणी पतीने माझी उपेक्षा करावी, असे काही दोषही असतील, अथवा जगातील उत्कृष्ट वस्तूंचा उपभोग घेण्यास पात्र असलेल्या रामाचा व माझा वियोग झाला आहे, त्या अर्थी या दुंदुबी सीतेच्या नशिवातील सुखच सपले म्हणावे त्या महात्म्या रामाचा वियोग सहन करून, जीवन कठण्यापेक्षा त्या निर्मल वर्तनाच्या शर, शत्रुन शरु अशा रामाच्या हातून मला मरण येणेच श्रेयस्कर वाटते, परंतु वनामध्ये वास्तव्य करणारे व हिडणारे ते श्रेष्ठ दोषे भ्रत अता शस्त्राचा त्याग करून फलमूलावर उपजीविका करणारे बनले असतील, तेव्हा हाही आपला मनोरथ सिद्धास जाण्याचा शक्य नाही किंवा त्या दुरात्म्या राक्षसाधिपति रावणाने त्या देवा शर बंधूचा, रामलक्ष्मणाचा, कपटाने वधही करवला असेल तेव्हा या अशा प्रसंगी मग मरणच पत्करणे बरे वाटत आहे परंतु या पराकाष्ठेला पोचलेल्या दुखामध्ये माझा मृत्यु ठरलेला असेच, असे वाटत नाही (३९—४४)

धन्याः खलु महात्मानो मुनयः सत्यसंमताः ।
 जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ४५
 प्रियान्न संभवेद् दुःखमप्रियादधिकं भवेत् ।
 ताभ्यां हि ते वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ४६
 साहं त्यक्त्वा प्रियेर्णव रामेण विदितात्मना ।
 प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य राघणस्य गता वशम् ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥२६॥

सप्तविंशः सर्गः ।

[११८६]

इत्युक्त्वाः सीतया घोरं राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ।
 काश्चिज्जग्मुस्तदार्यातुं राघणस्य दुरात्मनः १
 ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो भीमदर्शनाः
 पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथाब्रुवन् २
 अद्येदानीं तवानार्ये सीते पापविनिश्चये ।

जे प्रिय आणि अप्रिय हां दोन्ही सारखोंच लेवून वागताम्, ते महात्मे, सत्य-
 निष्ठ, जितेन्द्रिय व महाभाग्यवान् मुनि खरोखर धन्य होत. प्रिय वस्तूचा वियोग
 झाला असता ज्यांना दुःख होत नाही आणि अप्रिय गोष्ट प्राप्त झाली असता
 ज्याला अधिक काही वाटत नाही आणि म्हणूनच प्रिय आणि अप्रिय या दोन्ही
 गोष्टींपासून ज्यांचें मन अलिप्त असतें, त्या महात्म्यांना नमस्कार असो. सारांश,
 आत्मवेत्त्या प्रिय रामानेच माझा त्याग केला आहे. अशा परिस्थितीत मी दुष्ट
 रावणाच्या आघोण झालेली असल्याने मी प्राणत्यागच करीन. (४५—४७.)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुन्दर-
 काण्डापेकी सव्विसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २६ ॥

याप्रमाणे सातेने आपल्याभोवतालच्या राक्षसस्त्रियांनी कठोर भाषण केलें, तेव्हा
 त्या राक्षसस्त्रिया क्रोधाने लाल झाल्या आणि त्यापैकी काहीं हे सारें दुरात्म्या
 रावणाला सांगण्याकरिता गेल्या. यानंतर दिसण्यातही भयंकर असलेल्या दुसऱ्या
 राक्षसस्त्रिया सातेकडे आल्या आणि तिच्याशी परिण मी अनर्थावद्द एकाच अर्थानें
 असें कठोर भाषण पुनः करूं लागल्या. त्या म्हणाल्या, " हे दुष्ट सीते, तुझ्या
 म० १३ (सुन्दर)

नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति	३९
किं वा मध्यगुणाः केचिर्किं वा भाग्यक्षयो हि मे ।	
या हि सीता वराहेंण हीना रामेण भामिनी	४०
श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया महात्मना ।	
रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिवर्हणात्	४२
अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ घने मूलफलाशनौ ।	
भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ चरन्तौ घनगोचरौ	४०
अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।	
छद्मना घातितौ शूरो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ	४३
साहमेवंविधे काले मर्तुमिच्छामि सर्वतः ।	
न च मे विहितो मृत्युरासिन्दुःखेऽतिवर्तते	४४

कारण दृष्टीसमोर असलेल्या मनुष्याबद्दल प्रेम कायम असते. पण तेच मनुष्य दृष्टीआड झाले, तर त्याच्यामंबंधाने प्रेम कायम रहात नाही, परंतु साप्रत असेही म्हणता येणार नाही, कारण कृतज्ञ पुरुष तेवढे दृष्टीआड झालेल्या मनुष्यावरील प्रेम नाहीसे करतत, तसे राम करणार नाही, हे निश्चित. कदाचिन् माझ्या ठिकाणी पतीने माझी उपेक्षा करावी, असे काही दोषही असतील, अथवा जगतील उत्कृष्ट वस्तूचा उपभाग घेण्यास पात्र असलेल्या रामाचा व माझा वियोग झाला आहे, त्या अर्थी या दुर्दैवी सीतेच्या नशिवातील सुखच संपले म्हणावे त्या महात्म्या रामाचा वियोग सहन करून, जिवन कठण्यापेक्षा त्या निर्मल वर्तनाच्या शर, शत्रुनाशक अशा रामान्या हातून मला मरण येणेच श्रेयस्कर वाटते, परंतु वनामध्ये वास्तव्य करणारे व हिडणारे ते श्रेष्ठ दोषे भ्रत अता शस्त्राचा त्याग करून फलमूलावर उपजीविका करणारे बनले असतील, तेव्हा हाही आपला मनोरथ सिद्धीस जाण्याचा संभव नाही किंवा त्या दुरात्म्या राक्षसाधिपति रावणाने त्या देवा शूर बंधूचा, रामलक्ष्मणाचा, कपटाने बधही करवला असेल तेव्हा या अशा प्रसंगी मला मरणच प करणे बरे वाटत आहे. परंतु या पराकाष्ठेला पोचलेल्या दु खामध्ये माझा मृत्यु ठरलेला असेल, असे वाटत नाही (३९—४४)

धन्याः खलु महान्मानो मुनयः सत्यसंमताः ।
 जितात्माना महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ४१
 प्रियाद्य संभवेद् दुःखमप्रियादधिकं भवेत् ।
 ताभ्यां हि ते वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ४६
 साहं त्यक्त्वा प्रियेणैव रामेण विदितात्मना ।
 प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम् ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये मुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥२६॥
 षड्विंशः सर्गः । [११८६]

इत्युक्त्वाः सीतया चोरं राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ।
 काश्चिज्जग्मुस्तदार्यातुं रावणस्य दुरात्मनः १
 ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो भीमदर्शनाः
 पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथाब्रुवन् २
 अद्येदानीं तवानार्ये सीते पापविनिश्चये ।

जे प्रिय आणि अप्रिय हीं दोन्ही सारखांच लेखून वागतात, ते महान्मे, सत्य-
 निष्ठ, जितेन्द्रिय व महाभाग्यवान् मुनि खरोखर धन्य होत. प्रिय वस्तूचा वियोग
 झाला असतां ज्यांना दुःख होत नाही आणि अप्रिय गोष्ट प्राप्त झाली अमना
 ज्याला अधिक काही वाटत नाही आणि म्हणूनच प्रिय आणि अप्रिय या दोन्ही
 गोष्टींपासून ज्याचें मन अलिप्त अमन, त्या महात्म्यांना नमस्कार अमो. सातवा,
 आत्मवेत्त्या प्रिय रामानेच माझा त्याग केला आहे. अगा परिस्थितांत मी. दुष्ट
 रावणाच्या आधीन झालेली असल्याने मी प्राणत्याग करीन. (४१-४७)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणमंजुळ आदिकाव्यार्ताल मुन्दर-
 काण्डापरी सध्विसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २६ ॥

याप्रमाणे सीतेने आपल्याभोवतालच्या राक्षसस्त्रियाणीं कठोर भाषण केलें, तेन्हा
 त्या राक्षसस्त्रिया मोधाने लल झाल्या आणि त्यांपर्का काहो हे सारे दुरात्म्याः
 रावणाला सांगण्याकरिता गेल्या. यानंतर दिसल्यांतही भयंकर असलेल्या दुसऱ्या
 राक्षसस्त्रिया सांतेकडे आल्या आणि तिच्याशीं परिण मी अनर्थावद्द एकाच अर्थाचे
 असे कठोर भाषण पुनः कसें लागल्या. त्या म्हणाल्या, “ हे दुष्ट सीते, तुझ्या
 न० ३३ (मुन्दर)

राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति मांसमेतद्यथासुखम्	३
सीतां तामिरनार्याभिर्दृष्ट्वा सतर्जितां तदा ।	
राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रवृद्धा वाक्यमग्रवीत्	४
आत्मानं खादतानार्या न सीतां भक्षयिष्यथ ।	
जनकस्य सुतामिष्टां स्नुषां दशरथस्य च	५
स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ।	
राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च	६
एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमृच्छिताः ।	
सर्वा एवाश्रुवन्भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः ।	
कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोऽयं कीदृशो निशि	७
तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां मुखोद्गतम् ।	
उवाच वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम्	८
गजदन्तमर्यां दिव्यां शिविकामन्तरिक्षगाम् ।	
युक्तां वाजिसहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः	९

मनातील हेतु वाईट आहे. यास्तव आज या राक्षसत्रिया आताच्या आताच तुला जास्त आनंदाने तुझे मांस भक्षण करतील. ” याप्रमाणे त्या दुष्ट राक्षसींनी सीतेला धमकी दिलेली पाहताच त्रिजटा नावाची एक वृद्ध व समंजस राक्षसी त्यांना म्हणाली, “ हे दुष्ट राक्षसींनो, स्वतःलाच तुम्ही खाऊन टाका. जनकाची प्रिय कन्या आणि दशरथाची प्रिय मनुष्य जी ही सीता तिला भक्षण करणे तुमच्या हानून होणार नाही; कारण जे पाहून शरिरावर रोमाच उठतील, असे राक्षसांच्या नाशाचे व हिच्या भर्त्यांच्या अशुद्ध्याचे सुचक असे एक महाभयंकर स्वप्न ना पाहिले ” (१—६)

याप्रमाणे त्रिजटेने सांगितले, तेव्हा त्या क्रोधवश झालेल्या सर्ष राक्षसत्रिया नयभीत होऊन, त्या त्रिजटेला म्हणाल्या, “ रात्री तुला कसा प्रकारचें स्वप्न पडलें, ते तूं आम्हाला सविस्तर साग ” हें त्या राक्षस त्रियाच्या मुखानून ऐकून निघालेले उद्गार ऐकताच ती त्रिजटा त्यांना आपले स्वप्न सांग लागली. “ सद्यः अथाचा आणि इतिवृत्ती असा जाकानगामी दिव्य भिक्षिकेमध्ये राम बसलेला

शुक्लाम्ब्याम्बरधरो लक्ष्मणेन समागतः ।	
स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुक्लाम्बरावृता	१०
सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतपर्वतमास्थिता ।	
रामेण संगता सीता भास्करेण प्रभा यथा ।	११
राघवश्च पुनर्दृष्टश्चतुर्दन्तं महागजम् ।	
आरूढः शैलसंकाशं चक्रास सहलक्ष्मणः ।	१२
ततस्तु सूर्यसंकाशी दीन्यमानौ स्वतेजसा ।	
शुक्लाम्ब्याम्बरधरो जानकीं पर्युपस्थितौ	१३
ततस्तस्य नगस्याग्रे ह्याकाशस्थस्य दन्तिनः ।	
भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकीं स्फुन्धमाश्रिता	१४
भर्तुरङ्गात्समुत्पत्य ततः कमललोचना ।	
चन्द्रसूर्यां मया दृष्टौ पाणिभ्यां परिमार्जती	१५
ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यामास्थितः स गजोत्तमः	
सीतया च चिदालाक्ष्या लङ्काया उपरि स्थितः	१६

होता. त्याने पादरीं शुभ्र पुष्पे आणि वस्त्र धारण केलेली होती आणि लक्ष्मणहि त्याच्याबरोबर होता, असे मी आज स्वप्नामध्ये पाहिले. त्याचप्रमाणे शुभ्र वर्णाचीं वस्त्रे सीतेने परिधान केलेली असून, ती सागराने वेटलेल्या श्वेतपर्वतावर आरूढ झालेली होती, हे मी आज स्वप्नामध्ये पाहिले. ती सीता सूर्याशी मिळणाऱ्या प्रभेप्रमाणे रामाशी मिळून गेलेली होती. (७-११)

“ त्यानंतर पुनः राम मोठ्या पर्वनप्राय चौदंती गजावर लक्ष्मणासह बसलेला तो तेज-पुंज दिसत आढे, असे मी पाहिले. तद्दत्तण स्वतःच्या तेजाने दीदीप्यमान असलेले आणि शुभ्र वस्त्रे व पुष्पे धारण केलेले सूर्यतुल्य राम-लक्ष्मण सीतेसमीप उभे आहेत, असेही मी पाहिले. यानंतर आकाशाम ये असलेल्या त्या पादऱ्या शुभ्र पर्वतान्या अप्रभागीं, जानकीस भर्त्याने अंगावर घेतले असून, ती गजान्या स्फंधावर बसलेली होती, असे मला दिसले. यानंतर कमलासारख्या नेत्राची ती सीता हातांनी चंद्रसूर्यांना झाडीत अमन्याचेंही मी पाहिले. नंतर ते राजकुमार राम-लक्ष्मण आणि विनाल डोंड्याची ही सीता, ज्यावर बसली होती, तो गज

पाण्डुरर्षभयुक्तेन रथेनाप्रयुजा स्वयम् ।	
शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः	१७
ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामः सत्यपराक्रमः ।	
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह वीर्यवान्	१८
आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसंनिभम् ।	
उत्तरां दिशमालोच्य प्रस्थितः पुरुषोत्तमः	१९
रावणश्च मया दृष्टो मुण्डस्तैलसमुक्षितः ।	
रक्तवासाः पियन्मत्तः करवीरकृतस्रजः	२०
विमानात्पुष्पकादथ रावणः पतितः क्षितौ ।	
कृप्यमाणः स्त्रिया मुण्डो दृष्टः कृष्णाम्बरः पुनः	२१
रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः ।	
पिबंस्तैलं हसन्नृत्यन्ध्रान्तचित्ताकुलेन्द्रियः	२२
गदंभेन ययौ शीघ्रं दक्षिणां दिशमाश्रितः ।	

लंकेवर उभा अरात्वाचें मी पाहिलें (१२-१६)

पाडरे शुभ्र आठ शृषभ ज्याला जोडले आहेत, अशा रथात धेतवर्ण पुण्ये व वस्त्रे धारण केलेला राम लक्ष्मणासह बसून येथे आलेला मला दिसला त्यानंतर अमोघपराक्रमी व वीर्यवान् पुरुषश्रेष्ठ राम, अपला बंधु लक्ष्मण आणि सीता यासह सूर्याप्रमाणे उज्ज्वल असलेल्या दिव्य पुष्पकविमानामध्ये आरूढ होऊन व उत्तरदिशेच्या रीसाने निघालेला मी पाहिला (१७-१९)

रावण ताच्या कृष्णरीत्या माळा घालून आरक्तवर्ण वस्त्रे परिधान केलेल, अंगाला तेल चोपडलेला, श्मश्रु करविलेला आणि मस्त होऊन तेल पीत असलेला मी पाहिला रावण पुष्पकविमानातून पृथ्वीवर पडलेला मी आज पाहिला. त्याच-प्रमाणे त्याचे मुंडण केलेलें अमून, त्याने बाळ्या रंगाचा वस्त्रे परिधान केलेला आहेत आणि एक स्त्री त्याला ओढून नेत आहे, असेही मी पाहिले त्याचप्रमाणे आरक्त वर्णाची पुत्रे धारण करून आणि आरक्त वर्ण उडी लावून रावण गदंभ जोडनेचा रथात बसला आहे आणि त्याचें मन व इन्द्रियें पूर्ण त्रासितयुक्त झालीं अमून, तो तेल पीत आहे, हसून आहे व उल्लस वर्गित आहे, अशा स्थितान मया

पुनरेव मया दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः	२३
पतितो विशिरा भूमौ गर्दभाद्भयमोहितः ।	
सहस्रोत्थाय संभ्रान्तो भयार्तो मदविह्वलः	२४
उन्मत्तरूपो दिग्वासा दुर्वास्यं प्रलपन्वह ।	
दुर्गन्धं दुःसहं घोरं तिमिरं नरकोपमम्	२५
मलपङ्कं प्रविद्याशु मग्नस्तत्र स रावणः ।	
प्रस्थितो दक्षिणामाशां प्रविष्टो कर्दमं हृदम्	२६
कण्ठे यद्दृष्ट्वा दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी ।	
काली कर्दमलिप्ताङ्गी दिशं याम्यां प्रकर्षती	२७
एवं तत्र मया दृष्टः कुम्भकर्णो महाबलः ।	
रावणस्य सुताः सर्वे मुण्डास्तैलसमुक्षिताः	२८
चराहेण दशग्रीवः शिशुमारेण चेन्द्रजित् ।	
उष्ट्रेण कुम्भकर्णश्च प्रयातो दक्षिणां दिशम्	२९

दिसला. तसाच तो राक्षसाधिपति रावण गर्दभावर वयून दक्षिण दिशेस जात असलेला पुनः स्वप्नामध्ये माझ्या दृष्टीस पडला. रावणास भयाने कांही मुचेना व त्याचा शिरच्छेद होऊन तो गर्दभावरून भूमीवर पडला; तेथून लगवगीने उठून तो अतिशयच आतिप्रस्त झाला. तो भयभीत व मदमत्त झालेला होता. मी हें पाहिलें. (२०-२४)

उन्मत्त, दिगंबर आणि हेंवें तितकें अभद्र भाषण बोलणारा असा तो रावण दुर्गन्धी, दुःसह, घोर, नरकतुल्य आणि मळव चिखल यानीच भरलेल्या धंधकारामध्ये सार शिरला व त्यात गडप झाला, हें मी पाहिलें. त्याचप्रमाणे दक्षिणदिशेस निघालेला रावण कर्दमरहित तळ्यात शिरल्याचेंही मी पाहिलें. आरक्तवर्ण वस्त्र नेसलेली व सर्व शरीर चिखलाने भरलेलें असलेली एक कृष्णवर्णाची तरुण स्त्री रावणाच्या गळ्याला पास लावून त्याला दक्षिणदिशेस ओढून नेत आहे, असें माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. महाबलाद्वय कुम्भकर्णही याच तऱ्हेचा स्वप्नामध्ये माझ्या दृष्टीस पडला. रावणाच्या सर्व पुत्राचें मुंडण केलें असून, त्यांच्या अंगावर तेल शिपडलेलें आहे, असेंही मी पाहिलें. रावण सुक्रावर, इंद्रजित् शिशु-

एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो विभीषणः ।	
चतुर्भिः सचिवैः सार्धं वैहायसमुपस्थितः	३०
समाजश्च महान्वृत्तो गीतवादित्रनिःस्वनः ।	
पिबतां रक्तमाल्यानां रक्षसां रक्तवाससाम्	३१
लङ्का चैयं पुरी रम्या सवाजिरथकुञ्जरा ।	
सागरे पतिता दृष्टा भङ्गगोपुरतोरणा	३२
पीत्वा तैलं प्रमत्ताश्च प्रहसन्त्यो महास्वनाः ।	
लङ्कायां भस्मरूक्षायां सर्वा राक्षसयोपितः	३३
कुम्भकर्णादयश्चेमे सर्वे राक्षसपुङ्गवाः ।	
रक्तं निवसनं गृहा प्रविष्टा गोमयहृदम्	३४
अपगच्छत पश्यध्वं सीतामाप्नोति राघवः ।	
घातयेत्परमात्मर्षी युष्मान्सार्धं हि राक्षसैः	३५
प्रियां बहुमतां भार्या वनवासमनुव्रताम् ।	

मार नावाच्या एका जलचर प्राण्यावर आणि कुम्भकर्ण उडावर आरुड होऊन, दक्षिण दिशेस गेल्याचें माझ्या दृष्टीस पडले (२०-२९)

“ एक विभीषण मात्र श्वेतवर्णाचें छत्र धारण करून तो आपल्या चार मध्य-सह आकाशमार्गाने जाणाऱ्या विमानात बसलेला मी पाहिला त्याच्याभोवती गायन व वादन यांचा ध्वनी काढीत असलेला एक प्रचंड लोकसमुदाय मी पाहिला लाललाल वस्त्र आणि लाललाल पुष्पे धारण करून, तेल पीत बसलेल्या राक्षसाच्या या रम्य लक्ष्मणमरीचीं गोपुरे व तोरणे मोडून जाऊन याताल अथ, रथ व गज यांसह ही नगरी सागरामध्ये पडलेली मला दिसली तेल पिऊन सर्व राक्षसत्रिया मत झाल्या आहेत आणि भस्माभूत होऊन रक्ष झालेऱ्या या संकाम्ये उघ स्वरांने खदखदा हसत आहेत, असेही मी पाहिले हे सर्व कुम्भकर्ण बगैरे राक्षसश्रेष्ठ आरुचवर्ण वस्त्र नेसून, शैलतळ्याच्या डबक्यात शिरलेले मला दिसले म्हणून हे राक्षसत्रियानी, तुम्ही दूर व्हा पहा, राम आता आपल्या सीतेला पुन्हा परत मिळवाल व शोध आलेला तो राम सर्व राक्षसांसह तुमचाही वध करील (३०-३५)

भर्त्सितां तर्जितां वापि नानुमंस्यति राघवः	३६
तदलं क्रूरवाक्यैश्च सान्त्वमेवाभिधीयताम् ।	
अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते	३७
यस्या ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते ।	
सा दुःखैर्बहुभिर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम्	३८
भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया ।	
राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम्	३९
प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ।	
अलमेया परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात्	४०
अपि चास्या विशालाक्ष्या न किञ्चिदुपलक्षये ।	
विरूपमपि चाङ्गेषु सुसूक्ष्ममपि लक्षणम्	४१
छायावैगुण्यमाश्रं तु शङ्के दुःखमुपस्थितम् ।	

“वनवासामध्येही बरोबर असलेल्या त्याच्या प्रिय व आवडत्या भायेंची तुम्ही निर्भर्त्सना के-याचें अथवा तिला धमरी दिल्याचें समजलें, तर तें त्या राघवाला सहन होणार नाही. यासाठी आता हिच्याशीं कठोर शब्दाने न बोलतां तिच्याशीं सौम्य भाषणच केळें पाहिजे. इतकेंच काय, पण वैदेहीची आपण क्षमाही मागितली पाहिजे, हें मला बरें दिसतें. जी दुःखामध्ये रतली असतानाही तिच्यासंबंधी अशा प्रकारचें स्वप्न दृष्टीस पडत आहे, ती सर्व दुःखांपासून मुक्त होत असते आणि तिचे सर्वोत्कृष्ट मनोरथ परिपूर्ण होत असतात. हे राक्षसस्त्रियांनो, तुम्ही जरी हिची निर्भर्त्सना केली आहे, तरी आता हिची क्षमा मागा. हिच्याशीं कुत्सित भाषण करण्याची इच्छा धरून कांहीएक उपयोग होणार नाही. रघुवंशज रामापासून राक्षसाना भय उत्पन्न झालें आहे, हें तुम्ही पकें समजा. साध्या नमस्काराने हीं जनकान्या माता प्रगल्भ झाली, तर हे राक्षसस्त्रियांनो, ती तुमचें त्या मोठ्या संकटापासून संरक्षण करील. (३६-४०)

शिवाय विशाल नेत्र असलेल्या या सांतेचे अवयव पाहिले तर कोणत्याही ठिकाणीं मला सूक्ष्मही न्यून असें काहीच आढळत नाही. सारांश, दुःख मोमण्यास योग्य नमलेल्या आणि स्वप्नामध्ये विमानांत आरूढ होऊन माझ्या

अदुःखार्हाभिमां देवीं वैहायसमुपस्थिताम् ४२

अथसिद्धिं तु वैदेहाः पश्याम्यहमुपस्थिताम् ।

गक्षसेन्द्रविनाशं च विजयं राघवस्य च ४३

निमित्तभूतमेतत्तु श्रोतुमस्या महत्प्रियम् ।

इदृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्रमिवायतम् ४४

ईपञ्च हृषितो वास्या दक्षिणाया ह्यदक्षिणः ।

अकस्मादेव वैदेहा याहुरेकः प्रकम्पते ४५

करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चोर्ग्रनुत्तमः ।

वेपन्कथयतीवास्या राघवं पुरतः स्थितम् ४६

पक्षी च शाखानिलयं प्रविष्टः पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी ।

सुस्वागतां वाचमुदीरयाणः पुनः पुनश्चोदयतीव हृष्टः ४७

ततः सा हीमती चाला भर्तुर्विजयहृषिता ।

दृष्टीम पडलेल्या या सीतेच्या शरिरावर कोणत्याही ठिकाणी दुःखाचा परि-
णाम काहीच झालेला नाही फक्त छानबगैरे नसण्यामुळे देहाच्या कोठेत मान
वैगुण्य दिसत असल्याची मला संका येत आहे. सीतेचा मनोरथ लवकरच
पूर्ण होणार असून, राक्षसाधिपतीचा नाश आणि राघवाचा जय या गोष्टीही
वगदी जवळच येऊन ठेपल्या आहेत, असे मला दिसते. या सीतेचा मुख्य
मनोरथ सिद्धीस येण्याचें ऐकण्याची पाळी आपणाला लवकरच येणार आहे,
अमेही एक चिन्ह मला दिसत आहे. कमलपत्रासारखा विदाल असलेला हिचा
डावा डोळा स्फुरण पावत असल्याचें दृष्टीम येत आहे. वर्तमाने सरळ अस-
लेल्या या वैदेहीचा डावा बाहु निरवित् रोमाचयुक्त झाला असून, एकाएकी स्फुरण
पावत आहे. (४१-४५)

“ त्याचप्रमाणे गजशुंभेप्रमाणे असलेली हिची उत्कृष्ट डावी मांडाही स्फुरण
पावत आहे आणि त्यामुळे ती राम तिच्यापुढे येऊन उभा राहिल्याचेंच जमें
घाही मुचवीत आहे. पक्षी ग्रथशान्तावरील आपल्या घरट्यांमध्ये जाऊन दाबेवर
न्दुर व साम्य शब्द करित आहेत. अनंदिता होऊन वारंवार मनोरथसिद्धिसूचक
दृष्टीचा उन्कार करणारे ते पक्षी सीतेला रापकाचें दर्शन घेण्यास उशी गरी

अवोचद्यद्दि नराय्यं भवेयं शरणं हि वः ४८

इत्यापै श्रीमद्रामायणे वान्मीकीय आदिकाण्डे सप्तविंश. सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

[१२३४]

मा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्ता ।
 सीता विनम्रास यथा वनान्ते सिंहाविपन्ना गजराजकन्या १
 मा राक्षसीमध्यगता च मीरुर्वाग्भिर्भृशं रावणतर्जिता च ।
 कान्तारमध्ये विजने विसृष्टा बालेव कन्या विललाप सीता २
 मत्स्यं यतेद्रं प्रथदन्ति लोके नाकालमृत्युर्भवतीति सन्तः ।
 यत्राहमेवं परिमत्स्यमाना जीवामि यस्मान्क्षणमप्यपुण्या ३
 सुखाद्धिहीनं बहुदुःखपूर्णमिदं तु नूनं हृदयं स्थिरं मे ।
 चिदीर्यते यत्र सहस्रधाद्य वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ४

प्रेरणाच करीत आहेत. ” याप्रमाणे त्रिजटेने सागितल्यावर लजेने युक्त असलेली ती बाला सीता पनीला विजय निळणारच, असें समजून वानांटेत झाली आणि “ त्या त्रिजटेचे बोलणे जर खरे होईल, तर मी तुमचे रक्षण करीन,” असें त्या राक्षसींना तिने आश्वासनही दिले. (४६—४८)

याप्रमाणे महामुनिवान्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुन्दर-
 काण्डपंक्ती सत्ताविंशत्वा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २७ ॥

असे. राक्षसाधिपति रावणाचे अप्रिय भाषण ऐकून दुःखातुल्य झालेली सीता, वनामध्ये सिंहांनी घेरून टाकिलेल्या गजेंद्रकन्येप्रमाणे त्रासून गेली होती. राक्षस-
 क्षियाच्या कचाट्यात सापडलेली आणि रावणाच्या घमकीच्या शब्दाना अतिशय
 भिडून गेलेली, एखाद्या निर्जन घोर अरण्यात अन्यल्पवयी कन्या सोडून दिल्यावर
 ती जन्मा विलाप करते, तसा विलाप सीता तेथे करून लागली. ती म्हणाली, “अशा
 प्रकारे माझी विटंबना होत असून, क्षणभर का होईना, मी पापी ज्या अर्था जिवंत
 रहात आहे, त्या अर्था योग्य वेळ आल्यावाचून, दु खभोग सरल्यावाचून मृत्यु येत
 नाही, असें जें जगतामध्ये सज्जन म्हणत असनात, तें अगदी खरे आहे. मुखाला
 मुक्तेल्या आणि अपार दुःखाने भरलेल्या या माझ्या हृदयाचे ज्या अर्था वज्राचा
 तडाखा बसलेल्या पर्वताप्रमाणे हजारो तुकडे होऊन जात नाहीत, त्या .”

नैवास्ति नूनं मम दोषमत्र वध्याहमस्याप्रियदर्शनस्य ।
 भावं न चास्याहमनुप्रदातुमलं द्विजे मन्त्रमिवाद्विजाय ५
 तस्मिन्नागच्छति लोकनाथे गर्भस्य जन्तोरिव शल्यकृन्तः ।
 नूनं ममाङ्गान्यचिरादनार्यः शरैः शितैश्छेत्स्यति राक्षसेन्द्रः ६
 दुःखं वतेदं ननु दुःखिताया मासौ चिरायाभिगमिष्यतो द्वौ ।
 वद्धस्य वध्यस्य यथा निशान्ते राजोपरोधादिव तस्करस्य ७
 हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे हा राममातः सह मे जनन्यः ।
 एषा विपद्याभ्यहमल्पभाग्या महार्णवे नौरिव मूढवाक्ता ८

हृदय खरोखर वळकट असलें पाहिजे. ज्याचें नुसतें दर्शनही दुःखदायक आहे, अशा या रावणाच्या हातून जर माझा वध व्हावयाचाच आहे, तर या प्रसंगां मी आत्मघात केला, तर त्याचा मला खरोखर दोष लागणार नाही; कारण, ब्राह्मणाच्या हातून वध पावलेला आणि आत्मघात करणारा या उभयतानाही अग्नि-संस्काराचा अधिकार नसल्यामुळे, ब्राह्मणकुळात जन्म घेतलेल्या रावणाच्या हातून माझा वध होण्यापेक्षा मी आत्मघात केला, तरी तें चाईट नाही. द्विजेतरांचा वेद देणें, ज्याप्रमाणे द्विजाला शक्य नसतें, त्याप्रमाणे मी आपलें प्रेम या रावणाला समर्पण करण्यास समर्थ नाहीं. (१ — ५)

“रावणाने मला दिलेली मुदत संपल्यापूर्वी तो जगन्नाथ राम मला सोडवण्यास जर न येईल, तर गर्भामध्ये असलेल्या रोगी प्राण्याचे ज्याप्रमाणे शल्यवैद्य तुकडे करून टाकतो, त्याप्रमाणे राक्षसाधिपति दुष्ट रावण आपल्या तीक्ष्ण बाणांनी खरोखर माझ्या सर्व अवयवांचे तुकडे तुकडे करून टाकील. आधीच पुष्कळ दिवसपर्यंत मी रामाच्या वियोगाचें दारण दुःख भोगत आहे. आता मला वध-दुःखही भोगावें लागणार आहे; कारण रावणाच्या मुदतचि हे दोन महिने लवकरच संपून जातील आणि राजाला त्रास दिल्यामुळे वधाच्या शिक्षेस पात्र झालेल्या व म्हणूनच प्रतिबंधात ठेवलेल्या चोराचा ज्याप्रमाणे रात्र संपल्यावर वध होत असतो, त्याप्रमाणे माझाही येथे निःसंशय वध होईल. हे, रामा, हे लक्ष्मणा, हे सुमित्रे, हे राममाते, हे माझ्या मातानो, वादळाच्या तडाख्यात सापडलेली नौका ज्याप्रमाणे महासागरामध्ये मग्न होऊन जाते, त्याप्रमाणे ही मी

तरस्विनी धारयता मृगस्य सत्त्वेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ ।
 नूनं विशस्तौ मम कारणात्तौ सिंहर्षभौ द्वाविध वैद्युतेन ९
 नूनं स कालो मृगरूपधारी मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम् ।
 यत्रार्यपुत्रौ विससर्ज मूढा रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च १०
 हा राम सत्यव्रत दीर्घबाहो हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानधम् ।
 हा जीवलोकस्य हितः प्रियश्च वध्यां न मां वेत्सि हि राक्षसानाम् ११
 अनन्यदेवत्वमियं क्षमा च भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मः ।
 पतिव्रतात्वं विफलं ममेदं कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम् १२
 मोघं हि धर्मश्चरितो ममायं तथैरूपर्त्वात्त्वमिदं निरर्थकम् ।
 या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा हीना त्वया संगमने निराशा १३
 पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा वनाश्रिवृत्तश्चरितव्रतश्च ।

भाग्यहीन स्त्री मरण पावणार. (६-८)

“विद्युत्ता पडून दोन बलाञ्च मिहाचा वध् व्हावा, त्याप्रमाणे मृगस्य धारण
 करणाऱ्या त्या राक्षसाने त्या बलाञ्च राजपुत्राचा खरोखर माझ्याकरिता वध
 केला असून, त्यांना पाहून टाकलें असेल आर्यपुत्र राम आणि लक्ष्मण या
 उभयतांचाही व या मूढ स्त्रीचा वियोग करण्यासाठी मला वाटते, प्रयत्न करून
 मृगवेष धारण करून आला होता व त्यानेच त्या वेळीं भाग्यहीन अशा मला
 मोहित करून पतिव्रत केले. हे रामा, हे सत्यनिष्ठा, हे महापराक्रमी, हे पूर्णचन्द्र-
 तुल्यमुहास्यवदना, तू जगनातील सर्व प्राण्यांचें हित करणारा आहेस, तसाच
 त्यांना प्रिय असूनही जी राक्षसाचे तावडीत सापडून ते आता माझा वधहि कर-
 तील, हें तुला कसें समजत नाही ? मनुष्यांनी कृतत्र लोकद्वार केलेला उपकार
 ज्याप्रमाणे व्यर्थ जातो, त्याप्रमाणे पति हेंच मुख्य दैवत मनुष्य राहणें, अशा
 प्रकारची क्षमा, भूमीवर शय्या, धर्माचे ठिकाणा निष्ठा आणि पतिव्रत्य हे सर्व
 सद्गुणे व्यर्थ झाले आहेत. रामा, तुला वियोग झाल्यामुळे मां कृश व निम्तेज झाले
 आहे, आपण माझ्या दृष्टीस पडत नाही, यामुळे मा आपल्या भेटीविषयी निराशा
 झाले आहे आणि म्हणूनच हें माझे धर्माचरण व्यर्थ झालें अशून, हें पतिव्रतही
 निष्फळ झालें आहे. (९-१३)

स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिः संरंस्यसे वीतभयः कृतार्थः १४ ।

अहं तु राम त्वयि जातकामा चिरं विनाशाय निबद्धभावा ।

मोघं चरित्वाऽथ तपो व्रतं च त्यक्ष्यामि धिग्जीवितमल्पभाग्याम् १५ ।

संजीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं विपेण शस्त्रेण शितेन वापि ।

विपस्य दाता न तु मेऽस्ति कश्चिच्छस्त्रस्य वा वेदमनि राक्षसस्य १६ ।

शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य सीताथ वेणीग्रथनं गृहीत्वा ।

उद्धृद्य वेण्युद्धथनेन शीघ्रमहं गमिष्यामि यमस्य मूलम् १७ ।

उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्री शाखां गृहीत्वा च नगस्य तस्य ।

तस्यास्तु रामं परिचिन्तयन्त्या रामानुजं खंच कुलं शुभाङ्गयाः १८ ।

तस्या विशोकानि तदा बहूनि धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके ।

“नियम पाळून आणि प्रतम्य राहून पित्याची आज्ञा पार पाडल्यानंतर आपण वनातून परत जाल आणि निर्भय व कृतार्थ होऊन विशाल नेत्र असलेल्या स्त्रियाशी रममाण व्हाल, असें मला वाटते. हे रामा, माझ्या सर्व काही इच्छा आपणावरच अवलंबून आहेत आणि चिरकालपर्यंत मी आपल्या ठिकाणीच प्रेम ठेऊन राहिले आहे, परंतु या सर्वांचा शेवट प्राणातिक दुःखातच होणार आहे, म्हणून आजपर्यंत आचरलेले व्रत व तप व्यर्थ झाल्यामुळे, मी या जीविताचाच त्याग करते. धिक्कार असो या भाग्यहानि स्त्रीला ! जहरी विषाने अथवा तीक्ष्ण शस्त्राने माझ्या जीविताचा मी स वर त्याग करणार आहे; परंतु राक्षसाच्या या गृहामध्ये मला विष अथवा शस्त्र देणारा कोणीही आढळत नाही.” शोकाने तापून गेलेल्या त्या सीतेने याप्रमाणे नाजा प्रकारानी विचार केल्यानंतर वेणी हातात घेतली आणि ती वर बाधून “मी सत्वर यमाकडे जाईन,” असें म्हणून ती सर्व कौमल अवयव असलेली सीता त्या वृक्षाची एक शाखा हातीं धरून, आपलं प्राण देण्याचा बेत शेवटास नेण्यास तयार झाली, परंतु याप्रमाणे जीविताचा शेवट करण्यास तयार झालेली ती सीता राम, लक्ष्मण आणि आपलें कुल या-विषयी जसजसा अधिक विचार करूं लागली, तसतशीं शुभ अवयव असलेल्या त्या सीतेला शोकनाशक आणि धैर्यवर्धक अशीं सुचिन्हें पुष्कळच दिसून येऊं लागलीं. तीं सुचिन्हें जगतामध्ये उत्कृष्ट व बरोबर ठरलेलीं होती, आणि पूर्वीही

प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि १९
 श्यापे श्रीमद्रामायणे वार्त्ताश्रये आदिकव्ये मुन्दरकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥
 एकोनविंशः सर्गः । [१२५३]

तथागतां तां व्यथितामनिन्दितां व्यतीतहर्षां परिदीनमानसाम् ।
 शुभां निमित्तानि शुभानि भेजिरे नरं श्रिया जुष्टमिवोपसेविनः ?
 तस्याः शुभं वाममरालपद्मराज्या वृत्तं कृष्णविशालशुक्लम् ।
 प्रास्पन्दतर्कं नयनं सुकेदया मीनाहतं पद्ममिवाभिताम्रम् २
 भुजश्च चार्थञ्चितवृत्तपीनः परार्ध्यकालागुरुचन्दनाहः ।
 अनुत्तमेनाध्युपितः प्रियेण चिरेण वामः समवेपताशु ३
 गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोस्तु जातः ।
 प्रस्पन्दमानः पुनरुत्तरस्या रामं पुरस्तात्स्थितमाचचक्षे ४

याचा अनुभव आला अमन्यामुळे, ते शत्रुन अभ्युदयसूचक व तिच्या मनाचां
 न्नात्रो पटविणारे होते. (१४-१९)

याप्रमाणे महामुनिवार्त्ताश्रयप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकव्यातलि मुंदर-
 काण्डापर्यन्त अष्टाविंशो सर्ग समाप्त झाला. ॥ २८ ॥

दु खर्षाडित आणि हर्षरहित अशी ती सीता मनामध्ये अनिश्चय कष्टो होऊन,
 विचार करीत बसली अमनां, वैभवमंपन्न पुष्ट्याची मेवा करण्यास सेवक जसे पुटे
 सरसावतान, त्याप्रमाणे त्या निर्दोष व शुभ सीतेला शुभ शकून भराभर पुढे येऊं
 लागले. वक्रपाण्या, काळीभोर वुजुळें व समोवतीं श्वेतवर्ण अमलेला आणि दोन्हा
 बाजूंना आरक्षवर्ण अमा-उत्कृष्ट केशपाशाने युक्त असलेल्या-त्या सीतेचा शुभ डावा
 डोळा, समोवतीं आरक्षवर्ण असून मरत्याचा घडा लागल्यामुळे स्फुरण पावत
 असलेल्या कमलाप्रमाणे स्फुरण पावूं लागला. मनोहर, रोमाचयुक्त, बर्तुल, पुष्ट,
 उत्कृष्ट प्रकारच्या, कृष्णागुरूची व चंदनाची उडी लक्ष्मणम योग्य आणि पुष्कळ
 दिवसपर्यंत सरोकृष्ट प्रिय रामाचा मंपकं झालेला तिचा वामबाहु एकाएकीं
 स्फुरण पावूं लागला. षट अंगा तिच्या दोन पायांपैकी एक गजशेंडेप्रमाणे बर्तुल,
 पुष्ट व मुंदर पाय स्फुरण पावूं लागला आणि न्हणूनच राम अगदी पुढे येऊन
 उभाच राहिला आहे, असें तिला जाणूं मुचवूं लागला (१-४)

शुभं पुनर्हेमसमानवर्णमीपद्रजोऽध्वस्तमिवातुलाक्ष्याः ।
 चासः स्थितायाः शिखराप्रदन्त्याः किञ्चित्परिक्लंसत चारुगात्र्याः ५
 एतैर्निमित्तरपरैश्च सुभ्रुः संचोदिता प्रागपि साधुसिद्धैः ।
 वातातपङ्कान्तमिव प्रणष्टं वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष ६
 तस्याः पुनर्यिम्बफलोपमोष्ठं स्वक्षिभ्रुकेशान्तमरालपक्ष्म ।
 वक्षत्रं बभासे सितशुक्लदंष्ट्रं राहोर्मुखाच्चन्द्र इव प्रमुक्तः ७
 सा वीतशोका व्यपनीततन्द्रा शान्तज्वरा हर्षविवुद्धसत्त्वा ।
 अशोभतार्या चद्रनेन शुक्ले शतिंशुना रात्रिरिवोदितेन ८
 इत्याष श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनविंश सर्ग ॥ २९ ॥
 त्रिंश सर्ग । [१०६१]

हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः ।

त्याचप्रमाणे अनुपम नेत्र, डाळिचाच्या बियाच्या अप्रासारखे दंत आणि मनोहर स्वरूप असलेली ती सीता, तेथे बसली असताना तिचे किंचित् मलिन झालेले, परंतु सुवर्णासारखे पीतवर्ण वस्त्र योळसें स्व-स्थानापासून बाजूस झाले पूर्वा ज्याचे चागले प्रत्यंतर झालेले आहे, असे हे व अशाच प्रकारचे दुसरेही शुभ शकून होऊ लागले, तेव्हा वा याने व उन्हाणे कोमेजून जाऊन जवळ जवळ घाळून नाश पावलेले बीज ज्याप्रमाणे पर्जन्यवृष्टीच्या योगाने हर्षयुक्त होते, त्याप्रमाणे ती सीता हर्षित झाली पिकलेल्या तोंडल्याप्रमाणे लाल ओठ, उत्तम नेत्र, भिंब्या, कुरळे केस, बरू पाण्या आणि पाडऱ्या स्वच्छ दाढा असलेली तिची मुद्रा, राहून्या जबऱ्यातून मुक्त झालेल्या चंद्राप्रमाणे तेजस्वी दिसू लागली असे शुभ शकून होऊ लाग यामुळे तिचा शोक नाहासा झाला, सुस्ती गेली, संताप शांत झाला व हर्षाने अत करण प्रफुल्लित झाले आणि यामुळे शुद्धपक्षा मध्ये ज्याप्रमाणे उदय पावलेल्या चंद्रामुळे रात्र अल्हादकारक दिसू लागते, त्याप्रमाणे त्या सा चा सीतेचा बेहरा प्रफुल्लित दिसू लागला (५-८)

याप्रमाणे महामुनिवासीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुन्दर-काण्डांपैकी एकोणतिस वा सर्ग समाप्त झाला ॥ २९ ॥

महापराक्रमी हनुमानाने सातेचे भाषण आणि त्रिचंगा व राक्षस यांचा

सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसानां च गर्जितम्	१
अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव नन्दने ।	
ततो बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः	२
यां कर्पानां सहस्राणि सुबहून्ययुतानि च ।	
दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते सेयमासादिता मया	३
चारण तु सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता ।	
गूढेन चरता तावद्वेक्षितमिदं मया	४
राक्षसानां विशेषश्च पुरी च्येयं निरीक्षता ।	
राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो रावणस्य च	५
यथा तस्याप्रमेयस्य सर्वसत्त्वद्वयावतः ।	
समाभ्यासयितुं भार्यां पतिदर्शनकाङ्क्षिणीम्	६
अहमाभ्यासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिमानताम् ।	
अहृष्टदुःखां दुःखस्य न ह्यन्तमधिगच्छताम्	७

आरडाओरडा सर्व इन्धंमून ध्रुवग केळें होतें. नंदनवनामध्येच दृष्टीस पटणारी देवताच हों काय, अशा प्रकारची ती सीतादेवी ती वानर पाहूं लागला, तेव्हा नाना प्रकारचे, विचार त्याच्या मनामध्ये देऊं लागले. तो म्हणाला, "जिला हंजारो, लागो किंचहुना असंख्य वानर सर्व दिशांना शोधून आहेत, ती ही नोंता मला आटवली. शत्रूचें नामधर्य अजनावग्यानाठी भेट्या बंदोवस्ताने हेराचा वेप धारण करून गुप्तगणे संचार करता करता माझ्यां सर्व कांही आटवण्यांत आले. (१-४)

राक्षसांचे ठिकाणें विशेष काय आहे, हेंही दिसून आले; ही नगरी पाहिली. राक्षसाधिपति रावणाचा प्रभावही आटवून आला आणि प्राणिनात्रावर दया करणाऱ्या, त्या अतर्क्यस्वरूपाच्या रामाने पतिदर्शनाची इच्छा घेऊन राहिल्या आवण्या असल्या सांयेंकरिता त्रिलोक्य पाठधरें घालण्याचेंही मनामध्ये जे आणवें ते यथेयच आहे, याविषयी माझी न्यानी झाली. पूर्ण चंद्रप्रमाणे जिचें सुग आन्हाडकारक आहे आणि पतिवियोगदुःखाचा अनुभव नसत्यामुळे शोक करता करताही जी धांवत नाही, अशा या नोंतेला पुढे हेऊन, मां धीर देतो.

यदि ह्यहं सर्तामिनां शोकोपहतचेतनाम् ।	
अनाश्वास्य गमिष्यामि दोषवद्गमनं भवेत्	८
गते हि मयि तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी ।	
परित्राणमपश्यन्ती जानकी जीवितं त्यजेत्	९
यथा च स महाबाहुः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।	
समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतादर्शनलालसः	१०
निशाचरीणां प्रत्यक्षमक्षमं चाभिभाषितम् ।	
कथं नु खलु कर्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम्	११
अनेन रात्रिशोषेण यदि नाश्वास्यते मया ।	
सर्वथा नास्ति संदेहः परित्यक्ष्यति जीवितम्	१२
रामस्तु यदि पृच्छेन्मां किं मां सीताप्रवीद्वचः ।	
किमहं तं प्रतिब्रूयामसंभाष्य सुमध्यमाम्	१३
सीतासंदेशरहितं मामितस्त्वरया गतम् ।	

शोकान जियें अत करण व्याकुल झालेले आहे, अशा या साध्वी सीतेचे सात्वत केल्यावाचून मी जर परत जाईन, तर माझ्या परत जाण्यानेही येथे अनर्थ होईल, कारण मा तिकडे परत गेल्यावर, आपले रक्षण करणारा कोणी नाही, असें सीतेला आढळून आले, म्हणजे हा यशस्वी राजकन्या जानकी आपल्या जीविताचा त्यागही करील (७—९)

“ पूर्ण चंद्रासारखे आल्हादकारक मुख अगून सीतेच्या दर्शनाची उत्कण्ठा लगलेल्या महापराक्रमा रामचंद्राला ज्याप्रमाणे आपणस सीतेचा शोध लागला, हें कळवून धोर देण न्याय आहे, त्याचप्रमाणे हिलाही या वेळी धोर देणें न्याय आहे शिवाय, राक्षसस्त्रियानी तिच्यापुढे केलेलें भाषणहा उपेक्षा करण्यासारखें नाही तेव्हा आता काय कराव, या मोठ्या अडचणीत मी साप्रत पडलों आहे ही रात्र शिळ्व आहे, तोंच जर मी हिला धोर दिला नाही, तर ती जाविताचा त्याग करील, याविषयी सुळीच शक नाही. बर, सुदरी सीतेला भाषण न करताच जर मी रामाकडे गेलों, आणि “ सातने मला कथ निरोप सांगितला आहे ” असें जर रामाने मला विचारले, तर मां याला उत्तर काय देऊ ? सीतेचा रामाला

निर्देहोदपि काकुत्स्थः क्रोधताम्रेण चक्षुषा	१४
यदि बोधोजयिष्यामि भर्तारं रामकारणात् ।	
व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति	१५
अन्तरं त्वहमासाद्य राक्षसीनामवस्थितः ।	
शनैराश्वासयाम्यद्य संतापयद्बुलामिमाम्	१६
अहं ह्यतितनुश्चैव वानरश्च विशेषतः ।	
वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम्	१७
यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ।	
रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति	१८
अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् ।	
मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता	१९
सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा ।	
रक्षोभिस्त्रासिता पूर्वं भूयस्त्रासमुपैष्यति	२०

निरोप घेतल्याशिवाय जर मी येथून त्वरेने गेलों, तर काकुत्स्थकुलोत्पन्न राम आपल्या क्रोधाने संतप्त झालेल्या दृष्टीने मला जाकून टाकील. सीतेशी संभाषण न करतो ती अमुक अमुक ठिकाणी आहे असा वृत्तांत वानराधिपति सुग्रीवाला कळवून रामाकरिता जर मी त्याला उद्योग करण्यास लावीन, तर त्याचें सैन्यासह येथे येणेंच व्यर्थ होऊन जाईल; कारण इतका काल लोटोपर्यंत सीतेला सुटकेचे आश्वासन न मिळेल, तर ती जिवंत राहण्याचाच संभव नाही. (१०-१५)

“राक्षसी इकडेतिम्डे पहात आहेत, अशी सांधे साधून मी येथे येऊन बसलों आहे, याकरिता ती अतिशय संतप्त झालेली आहे, तरी हिचें आजच हळू हळू मी सातवन करान. मी जरी अति सूक्ष्म रूप धारण केलें आहे आणि विशेषतः मी जरी वानर आहे, तरी या ठिकाणी मानवाच्या बोलीनेच मी बोलें; परंतु ब्राह्मणाप्रमाणे उत्तम संस्कृत भाषण मी जर करूं लागलों, तर मला वानर न समजता रावण समजून सीता भयभीत होईल. तथापि, बांधी झालें तरी अर्थ-युक्त असे भाषण मनुष्यवाणोचें अवलंबन करूनच मला अवश्य केलें पाहिजे. नाहीतर माझ्या हातून या सावोचे सातवन होणेंच शक्य नाही. परंतु या म० १४ (सुन्दर)

ततो जातपरित्रासा शब्दं कुर्यान्मनस्विनी ।	
जानाना मां विशालाक्षी रावणं कामरूपिणम्	२१
सीतया च कृते शब्दे सहसा राक्षसगणः ।	
नानाप्रहरणो घोरः समयादन्तकोपमः	२२
ततो मां संपरिक्षिप्य सर्वतो विकृताननाः ।	
वधे च ग्रहणे चैव कुर्युर्यत्नं महाबलाः	२३
तं मां शाखाः प्रशाखाश्च स्कन्धांश्चोत्तमशाखिनाम् ।	
दृष्ट्वा च परिधावन्तं भवेयुः परिशङ्किताः	२४
मम रूपं च संप्रेक्ष्य वने विचरतो महत् ।	
राक्षस्यो भयवित्रस्ता भवेयुर्विकृतस्वराः	२५
ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षस्यो रक्षसामपि ।	
राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने	२६
ते शूलशरनिस्त्रिशचिविधायुधपाणयः ।	

जानकीला अगोदरच राक्षसानी त्रासून सोडले आहे; तेव्हा माझे रूप अवलोकन केल्यावर आणि भाषण ध्वज केल्यावरही कदाचित् तिला अधिकच त्रास होईल आणि घस्ते झाल्यानंतर विशाल नेत्र असलेला ही विचारी मीता हा हवे ते रूप धारण करणारा रावण आहे, असें मला समजून आक्रोश करूं लागेल, सीतेने आक्रोश केल्यावर राक्षसस्त्रियांचा घोर समुदाय नाना प्रकारची शस्त्रे घेऊन मृत्यू प्रमाणे एकदम तिच्यावर तडून पडेल. (१५-२२)

“ तदनंतर अनाल्लविकाल मुखांनी महाबलाद्ध राक्षस चौहोक्डे पहात पहात मला हुडकून काढतील व ते माझा वध करण्याविषयी अथवा मला पकडण्या-विषयी प्रयत्न करतील. मोठ्या मोठ्या वृक्षाच्या शाखा, उपशाखा व खोडें यावरून धावतां-धावताना मला पाहून ते राक्षस साशरू होतील आणि वनामध्ये गी सचार करूं लागलों असता माझे प्रचंड स्वरूप अवलोकन करून राक्षसस्त्रियाहा भयभीत होतील व भयंकर-सूर काढूं लागतील इतकेंच नव्हे तर राक्षसाधिपति रावणाच्या वृद्धामध्ये लक्ष्म्या रक्षणापरिता त्या राक्षसराजाने नेमलेल्या राक्षसानाही त्यां हाका मारतील व शूल, बाण, खड्ग वगैरे नाना प्रकारची आयुधे हातामध्ये

आपतेयुर्विमर्दं ऽस्मिन्वेगेनोद्वेगकारणात्	२७
संखडस्तैस्तु परितो विधमे रक्षसं बलम् ।	
शक्नुयां न तु संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः	२८
मां वा गृह्णीयुरावृत्य बहवः शीघ्रकारिणः ।	
स्यादियं चागृहीतार्था मम च ग्रहणं भवेत्	२९
हिंसामि रुचयो हिंस्युरिमां वा जनकात्मजाम् ।	
विपन्नं स्यात्ततः कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम्	३०
उद्देशे नष्टमार्गं ऽस्मिन् राक्षसैः परिवारिते ।	
सागरेण परिक्षिप्ते गुप्ते वसति जानकी	३१
विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्मयि संयुगे ।	
नान्यं पश्यामि रामस्य सहायं कार्यसाधने	३२
विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः ।	

घेऊन ते राक्षस, मनातून त्रासून निकराने व वेगावेगाने या गर्दामध्ये समाविष्ट होतील. त्यानी मला सर्व वाजूनी जखून टाकलें, तरी मी राक्षससैन्याचा नाश करीन; परंतु नंतर महासागराच्या परतीराला परत जाव्याइतकी माझे शक्ती राहणार नाही (२३-२८)

“कदाचिन् शीघ्र पराक्रम गाजविष्यात् प्रसिद्ध असे असत्य राक्षस मला वेढा देऊन पडतील, मग मात्र माझे कोणतेंच कार्य सिद्धीस जाणार नाही मी येथे कदाकरिता आलों, हे या सीतेला ममजणार नाही आणि यामुळे घोशाला उडून नी पकडलों गेलों, म्हणजे सीतेची हरीगतही रामाला दळणार नाही अथवा हिमाप्रिय राक्षसानी जर या जनकान्येचा वध केला, तर राम आणि सुग्रीव या दोघान्याही त्रायांच्या घात होईल. ज्याच्या सर्व वाजूना सागराचा वेढा आहे, ज्याच्या नभोवती राक्षसाचा पहारा आहे व ज्याना प्रवेश करण्यास कोणीकडूनही मार्ग नाही, अशा या गुप्त प्रदेशामध्ये जानकी साप्रत वास्तव्य करित आहे. म्हणून मग्न्याम ये राक्षसानी जर माझा वध केला मिया मला धरून ठेवेलें, तर प्रस्तुतचे कार्य सिद्धीस ने यामध्ये रामाला दुसरा कोणी सहाय्य करणारा मला दिसत नाही, कारण माया जर वध करी, तर या शत्रुने योजने विस्तीर्ण

शतयोजनविस्तीर्णं लङ्घयेत् महोदधिम्	३३
कामं हन्तुं समर्थोऽस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम् ।	
न तु शक्याम्यहं प्राप्तुं परं पारं महोदधेः	३४
असत्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते ।	
कश्च निःसंशयं कार्यं कुर्यात्प्राज्ञः ससंशयम्	३५
एष दोषो महान्निह्य स्यान्मम सीताभिभाषणे ।	
प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे	३६
भूताश्चार्था विरुध्यन्ति देशकालविरोधिताः ।	
विह्वलं द्रुतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा	३७
अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ।	
घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः	३८

असलेला महासागर उल्लपन करून येथे येईल, असा दुसरा धानर, मी किर्नह विचार केला, तरी मला आढळत नाही (२९-३३)

“हजारो राक्षसांचा वध करण्यास मी एकटा खरोखर समर्थ अहो, परंतु राक्षसांशी युद्ध करून दमल्यावर या महासागराच्या परतीराला जाण्यास मला शक्ति राहणार नाही युद्धामध्ये कोणाला जय येईल, हे निश्चित नसतें अणि या प्रसंगी संशयित अवरथेंत अडकून पडणें तर मला बरें दिसत नाही जें कार्य सिद्धीस जाण्याबद्दल सशयच आहे, तें नि सशय सिद्धीस जाण्याची खात्री तरी कोण देणार ? तेव्हा आधीच भिऊन गेलेल्या या सीतेशी मी जर कोणत्याही तऱ्हेचे भाषण केले, तर हा असा मोठा अनर्थ होण्याचा समभव आहे आणि मी जर काहीच भाषण न करीन, तर सीतेच्या हातून प्राणत्यागहि होण्याचा समभव आहे सूर्योदय झाला असता ज्याप्रमाणे अथकार नाहीसा होतो; तसा अयोग्य दूतांशी प्रसंग पडला, तर देश व काल विरुद्ध झाल्याकारणाने जवळ जवळ सिद्धान पोचलेलीही कार्ये निष्फल होत अगतात कार्यानर्थाविषयी स्वामीने मन्थामह जरी एखादा वेत निश्चित केला असला, तरी अयोग्य दूतांशा गाठ पडल्यावर त्या वेतापासून काहीएक निष्पन्न होत नाही, कारण स्वतःच्या शाहाणपण्याचे धमंडात असणारे दूत स्वाभिकार्यांचा घात करतात (३४-३८)

न विनश्येत्कथं कार्यं वैकुण्ठ्यं न कथं मम ।	
लह्ननं च समुद्रस्य कथं नु न घृथा भवेत्	३९
कथं नु खलु वाक्यं मे शृणुयाद्भोद्विजेत च ।	
इति संचिन्त्य हनुमांश्चकार मतिमान्मतिम्	४०
राममाङ्घ्रिकर्माणं सुयन्धुमनुकीर्तयन् ।	
नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्वन्धुगतचेतनाम्	४१
इक्ष्वाकूणां चरिष्ठस्य रामस्य विदितात्मनः ।	
शुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन्	४२
श्रावयिष्यामि सर्वाणि मधुरां प्रशुबान्गिरम् ।	
श्रद्धास्यति यथा सीता तथा सर्वे समादधे	४३

इति स यदुविधं महाप्रभावो जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः ।

मधुरमचितयं जगाद् वाक्यं द्रुमविटपान्तरमास्थितो हनूमान् ४४

इत्यार्षे धीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥३०॥

[१३०५]

“तेव्हा काय केलें असता कार्यविघात होणार नाही ? कमें वागलें असता बुद्धि-
 अंश होणार नाही ? कोणता उपाय योजिला असतां, मी केलेलें हें समुद्राचें
 उच्छेदन व्यर्थ जाणार नाही ? आणि कशाचें अवलंब केले असतां सीता उद्विग्न
 न होता माझे भाषण ऐकून घेईल ?” अमें मनांत एकसारखें चिंतन करतां
 करतां त्या बुद्धिमान् हनुमानाला एक विचार मुचला. “उत्पृष्ट संबंधी जो सन्कर्म-
 निष्ठ राम त्याचें वर्णन केलें, तर त्या रामाचेच ठिकाणीं मनाची एकाग्रता करून
 राहिलेल्या या सांतिला उद्वेग वाटणार नाही. तेव्हा इक्ष्वाकुवंशजांमध्ये श्रेष्ठ
 आणि स्वपराक्रमाने प्रसिद्ध अशा रामाला अनुलक्षून असलेलें, धर्मयुक्त, शुभ
 वर्णन मी करूं लागलों, तर सांतिल्या मनात उद्विग्नता येणार नाही; यासाठी मधुर
 शब्द बोलतां बोलतांच मी माझे मनोगत सांतिला ऐकवीन आणि तिचा विधान्य
 बनेल अशा रीतीने मी तिला जें कांही सांगावयाचें तें सर्व सांगिन. ” याप्रमाणे
 जगन्नाथ रामाची तरुण भार्या शोधून काढण्यासाठी वृक्षशाखांमध्ये बसलेला तो
 महाप्रराक्रमी हनुमान् स्वतःचे मनाशीच अशा प्रकारें नाना प्रकारचें मधुर व

एकत्रिंशः सर्ग ।

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तायित्वा महामतिः ।	
संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह	१
राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ।	
पुण्यशीलो महाकीर्तिरिक्ष्वाकूणां महायशः	२
अहिंसारतिरभुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः ।	
सुरयस्येक्ष्वाकुवंशस्य लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मिवर्धनः	३
पार्थिवव्यञ्जनैर्युक्तः पृथुग्रीः पार्थिववर्षभः ।	
पृथिन्यां चतुरन्तायां विश्रुतः सुखदः सुखी	४
तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपतिभाननः ।	
रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम्	५
रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य स्वजनस्यापि रक्षिता ।	
रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परंतपः	६

सत्य भाषण करू लागला. (३९-४४)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीरामायणसज्ञक आदिकाव्यातील सुंदर-
काव्यैकी तीसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३०७

याप्रमाणे अनेक प्रकारानी विचार केल्यावर, तो महाबुद्धिमान् हनुमन्
सीतलाच ऐकूँ येईल, अशा जवळच्या जागेत जाऊन, मधुर भाषण करूँ लागला
तो म्हणाला, “ रथ, गज आणि अश्व यानी युक्त, पुण्यशील, महाकीर्तिमान् व
महायशस्वी असा एक इक्ष्वाकुवंशजामध्ये दशरथ नामक राजा होऊन गेल’
तो अहिंसेविपयी तत्पर असे, मनाचा उदार असे, दयाळू असे; त्याचा पराक्रम
अमोघ असे, तो वैभवसंपन्न राजा, श्रेष्ठ इक्ष्वाकुवंशाचें वैभव वृद्धिगत करणारा
होता राजचिन्हानी तो युक्त असे, त्याची संपत्ति मोठी होती आणि तो नृपश्रेष्ठ
संपूर्ण पृथ्वीमध्ये विख्यात, प्रजेला सुख देणारा व सुखा होता (१-४)

“ त्याचा एक ‘ राम ’ म्हणून महाज्ञानी व प्रिय असा ज्येष्ठ पुत्र आहे त्याचें
मुख नक्षत्राधिपति चंद्राप्रमाणे आल्हादकारक आहे सर्व धनुर्धरामध्ये तो श्रेष्ठ
आहे आणि स्वतःच्या शीलाचें, स्वजनचें, जीवलोकचें व धर्माचें तो दश्रुतपन्न

तस्य सत्याभिसंधस्य वृद्धस्य वचनात्पितुः ।	
समार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रयजितो वनम्	७
तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता ।	
राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः	८
जनस्थानवधं श्रुत्वा निहतौ खरदूपणौ ।	
ततस्त्रमर्षापहता जानकी रावणेन तु ।	
यञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया	९
स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् ।	
आसत्साद वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम्	१०
ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरजयः ।	
आयच्छत्कपिराज्यं तु सुग्रीवाय महात्मने	११
सुग्रीवेणाभिसंदिष्टा हरयः कामरूपिणः ।	
दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्तः सहस्रशः	१२
अहं संपातिवचनाच्छतयोजनमायतम् ।	
तस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः समुद्रं वेगवान्प्लुतः	१३

राम रक्षण करणारा आहे. त्याचा जो सखप्रतिज वृद्ध पिता त्याच्या आज्ञेवरून तो वीर राम भार्या आणि भ्रता शसह वनामध्ये निघून गेला व त्या महावनामध्ये मृगया करता करता इच्छेनुरूप हवे तें रूप धारण करणाऱ्या अमर्या शूर राक्षसाचाही त्याने वध केला, परंतु जनस्थानातील राक्षसांचा व त्याचप्रमाणे खर-दूपणाचा वध झाल्याचे ऐकून रावणास मोघ आला व त्याने जानकीचा अपहार केला, तो अपहार मायेने मृगरूप धारण करून वनामध्ये रामाला फसवून केला. तेव्हा त्या निर्दोष सीतादेवीचा शोध लावण्याकरिता राम वनामध्ये हिंडत अगता त्या रामाला सुग्रीवनामक एक वानरमित्र मिळाला (५-१०)

“यानंतर वालीचा वध करून शत्रुमनूह जिंकणाऱ्या रामाने महात्म्या सुग्रीवाला वानराचें राज्य अर्पण केलें इतकें ज्ञान्यावर इच्छित रूप धारण करणाऱ्या वानराना सुग्रीवाने त्या सातेचा शोध लावण्याची आज्ञा केली व त्याप्रमाणे हजारो वानर सर्व दिशास त्या सीतादेवीचा शोध करित हिंडत आहेत. विशालनेत्र

यथारूपां यथावर्णां यथालक्ष्मवतीं च ताम् ।

अश्रौपं राघवस्याहं सेयमासादिता मया १४

विररामैवमुक्त्वा स वाचं वानरपुङ्गवः ।

जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता १५

ततः सा वक्रकेशान्ता सुकेशी केशसंबृतम् ।

उन्नम्य वदनं भीरुः शिशुपामन्ववैक्षत १६

निशम्य सीता वचनं कपेश्च दिशश्च सर्वाः प्रदिशश्च वीक्ष्य ।

न्वयं प्रहर्ष परमं जगाम सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती १७

सा तिर्यग्भूर्ध्वं च तथा ह्यधस्ताद्विरीक्षमाणा तमचिन्त्यबुद्धिम् ।

ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं धातात्मजं सूर्यमिवोदयस्थम् १८

इत्योषे श्रीमद्रा० वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दर० एमनिश सर्ग ॥३१॥ [१३२३]

असलेल्या त्याच सीतेच्या शोभाकरिता मी वेगाने सपातीच्या सागण्यावहन शंभर थोडक्यां विस्तृत असलेल्या समुदाचे उत्पन्न केले आणि रामाच्या मुखातून साता ज्या रूपाचा, ज्या वर्णाची व ज्या चिन्हानी युक्त आहे, असें ऐकले होते' तशी सीता वैवर्ती माझ्या दृष्टीस पडली. " (११-१४)

असें भाषण बोलून तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् स्वस्य राहिला व तें त्याचें भाषण ऐकून जनककन्या सीतेलाही पराकाष्ठेचा विस्मय वाटला वानतर वक्र केशाम आणि उत्कृष्ट केश असलेला ती विनयशील सीता तोंडावर आलेले केस शजूस व्हरून तिने आपलें मुख वर केले व ती त्या शिशुपा वृषाकडे पाहू लागली याप्रमाणे त्या वानराचें भाषण ऐकल्यावर सीता सर्व दिशा व उपदिशा याकडे पाहू लागली आणि अगदी मनापासून ती रामाचा ध्यास घेऊन बसली असल्यामळे तिला स्वतःला पराकाष्ठेचा दर्शनाला याप्रमाणे इकडेतिकडे आणि खाली-वर पहात होती, तों उदयाचलावर आलेला सूर्यच की काय, अशा प्रकारचा वानराधिपति सुभावाचा अमात्य, तो अतर्क्य-बुद्धिमान् वायुपुत्र हनुमान् तिच्या दृष्टीस पडला (१५-१८)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीरामायणसङ्गठ आदिकाव्यातील सुन्दर-काव्यापैकी एकतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।

ततः शापान्तरे लीनं दृष्ट्वा चालितमानसा ।	
षेष्टितार्जुनवस्त्रं तं विद्युत्संघातपिङ्गलम्	१
सा ददर्श कपिं तत्र प्रार्थितं प्रिययाद्दिनम् ।	
फुल्लशोकोत्करामासं तप्तचार्माकिरेक्षणम्	२
साऽथ दृष्ट्वा हृग्निश्रेष्ठं विनीतयद्रयाम्बितम् ।	
मैथिली चिन्तयामास यिस्सयं परमं गता	३
अहो ममामिदं सख्यं वानरस्य दुरासदम् ।	
दुर्निरीक्ष्यमिदं मत्वा पुनरेव मुमोह सा	४
विललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता ।	
राम रामेति दुःखार्ता लक्ष्मणेति च मामिनी	५
रुरोद् सहसा सीता मन्दमन्दस्वरा सर्ता	६
साऽथ दृष्ट्वा हरिचरं विनीतयद्रुपागतम् ।	
मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोऽयमिति मामिनी	७

शृङ्गारोत्तर पांढरें वस्त्र पांचमून दहन बनलेल्या आणि विद्युत्प्रमाणे तेजस्वी अगलेत्या त्या हनुमानाला पाहून, संतेच्या मनमध्ये हाही मायामृगच असावा, अशी शंका आली. विनयसंग्रह, प्रिय मया करणारा, अशोकशान्दा फुललेल्या पुलांच्या गुच्छाप्रमाणे भासणारा आणि सुवर्णतुल्य नेत्र अमलेला तो वानर दिने पाहिला; शृङ्गावर गुपचुप बगलेला तो वानरश्रेष्ठ पाहून, संतेच्या आश्चर्य घाटले व ती स्वतःशीच विचार करूं लागली— "अहो, वानराचें हें भयंकर धूड इतरांना अजिंक्य दिसत आहे, इतकेंच काय पण इतराची वाकडे पाहण्याचीही छाती होणार नाही" असें मनमाये अजून, ती पुनः मनांत गांगमन मेली आणि भयाने गोंधळून जाऊन, दुःखाने व्याकुल झाली. ती उन्मत्त झाली "हे रामा, हे रामा, हे लक्ष्मणा," असें म्हणून, करुण स्वर घाटून एकसारखा विलाप करूं लागली. नंतर ती जांजून दग्धारे उमटेलामा झाला, तरी ती माघी एकमेव रडत होती. (१-६)

नंतर नन्नरपें मनीष अलेल्या त्या वानरश्रेष्ठाला अजूनच न्हंदावर.

सा वीक्षमाणा पृथुभङ्गवक्त्रं शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारम् ।
 ददर्श पिङ्गप्रवरं महाहं वातात्मजं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ८
 सा तं समीक्ष्यैव भृशं विपन्ना गतासुकल्पेव बभूव सीता ।
 चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य चैवं विचिन्तयामास विशालनेत्रा ९
 स्वप्नो मयाऽयं विकृतोऽय दृष्टः शाखामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः ।
 स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय तथा पितुर्मै जनकस्य राज्ञः १०
 स्वप्नो हि नायं न हि मेऽस्ति निद्रा शोकेन दुःखेन च पीडितायाः॥
 सुखं हि मे नास्ति यतो विहीना तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन ११
 रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य वाचा घुषती तमेव ।
 तस्यानुरूपं च कथां तदर्थामेवं प्रपद्यामि तथा शृणोमि १२

हे स्वप्न आहे, असा विचार ती मनामध्ये आणू लागली. आपले हे शब्द राक्षस-
 छिपानी ऐकले आहेत की काय, अशी शका येऊन, ती सीता इकडेतिकडे
 पाहू लागली तेव्हा वानरराज सुग्रीवाच्या आज्ञेप्रमाणे वागणारा महायोग्य बभ्रु
 पुत्र वानरश्रेष्ठ तिने पाहिला. तो बुद्धिमानामध्ये श्रेष्ठ होता आणि वज्रप्रहारामुळे
 त्याच्या विशाल मुखाचा भंग झालेला होता त्याला पाहताच तिच्या छतःपत
 अतिशयच घडका भरली आणि हा रूपांतर कऱ्हन रावणच आला असावा, या
 भांतीने ती अगदी मृतवत् निश्चेष्ट पडली, नंतर विशाल नेत्राची ती सीता
 चऱ्याच वेळाने शुद्धीवर येऊन विचार करू लागली. “ हे आज मला वाईट स्वप्न
 पडलं. कारण शास्त्रगणानी निषिद्ध सांगितलेला वानर मी स्वप्नामध्ये प्रत्यक्ष
 पाहिला, तेव्हा लक्ष्मणासह रामाचे आणि त्याचप्रमाणे माझ्या पित्या जनकराजाचे
 कुशल असे, परंतु मी शोकाने व दुःखाने पीडिले असल्याने माझा जर मुक्ती
 डोळाच लागत नाही, तर मी पाहिले हे स्वप्न नऱ्हे, कारण, पूर्णचंद्रतुल्य आल्हाद
 कारक मुखाने युक्त असलेल्या त्या रामाचा वियोग झाला असल्यामुळे डोळा
 लागण्याइतकें सुख मला लाभत नाही (७-११)

“हे रामा, हे रामा, असे एकसारखें मी मनामध्ये चिंतन करीत असून, वाणीनेही
 त्याच्याच नावाचा उच्चार करीत आहे रव्याचा ज्यात संबध आहे, अशीच गोष्ट
 ऐकण्याकडे माझ्या मनाचा ओढा आहे आणि माझ्या श्छीपुढेही त्याच्याच गोष्टी

अहं हि तस्याद्य मनोभवेन संपीडिता तद्रतसर्वभावा ।
 विचिन्तयन्ती सततं तमेव तथैव पदयामि तथा शृणोमि १३
 मनोरथः स्यादिति चिन्तयामि तथापि बुद्ध्यापि वितर्कयामि ।
 किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं सुव्यक्तरूपश्च यदत्ययं माम् १४
 नमोऽस्तु वाचस्पतये सवज्रिणे स्वयंभुवे चैव हुताशनाय ।
 अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो वनकैसा तच्च तथास्तु नान्यथा १५

इत्थानं श्रीमद्रामायणे वामीरीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वारिणः सर्गः ॥३२॥

त्रयस्त्रिंशः सर्ग ।

[१३३८]

सोऽवतीर्य द्रुमात्तस्माद्धिद्रुमप्रतिमाननः ।

विनीतवेपः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च

१

दिसत आहेत. साराश त्या रामासंबधी उत्कट विचार मनात येत असल्याने मी आज अम्बस्थ झाले आहे; मज्जे सर्व मन त्याचे ठिकाणीच लीन होऊन राहिले आहे, मनात एम्मारखे चिंतनही त्याचेंच करीत आहे व दृष्टीपुढेही सर्व काही त्याचाच पराक्रम अमून, कानानेही सर्व काही त्याच्याचसंबंधा ऐकूं येत आहे, असा भास होत आहे. आतापर्यंत झालेला हा सर्व प्रकार मनोराज्या असेल, कल्पित असेल, असे समजावें, तर स्थिर अंतःकरणगति अमूनही मला तमेंच वाटत आहे. तेव्हा असे होण्याचे कारण काय ? हा सर्व मनोराज्यातीलच प्रकार आहे, असे म्हणावें, तर तसल्या प्रकारचा प्रत्यक्ष अनुभव कधी काहीच येत नसतो; परंतु हा वानर जो मला उद्देशून भाषण करीत आहे, याचे रूप तर अगदी स्पष्ट दिसत आहे. बृहस्पति, इंद्र, ब्रह्मदेव आणि अग्नि यांना नमस्कार असे. या वनचर वानराने माझ्यासमोर केलेले हें भाषण, या देवतान्या रूपेने सच असो, तें अन्यथा न होवो. ” (१२-१५)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुन्दर-वाडापैकी बतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३२ ॥

नवीन फुटलेल्या पालवीप्रमाणे ज्याचें मुख आहे, असा तो विनम्र चेहरा केलेला विचारा हनुमान् त्या झाडावरच्या झाडावरच, उंच पांदावरून एका अगदी जवळच्या पांदावर आला आणि सतिसर्गाप येऊन तिला त्याने नमस्कार

नामग्रवीन्महातेजा हनूमान्मरुतात्मजः ।	
शिरस्यञ्जलिमाघाय सीतां मधुरया गिरा	२
का नु पद्मपलाशाक्षि क्लिष्टकौशेयवासिनि ।	
द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिता	३
किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् ।	
पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम्	४
सुराणामसुराणां च नामगन्धर्वरक्षसाम् ।	
यक्षाणां किनराणां च का त्वं भवति शोभने	५
का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने ।	
बसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे	६
किं नु चन्द्रमसा हीना पणिता विबुधालयात् ।	
रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठसर्वगुणाधिका	७
कोपाद्वा यदि वा मोहाद्भर्तारमसितेक्षणे ।	

येला तो महातेजस्वी वायुपुत्र हनुमान् मरुकाइतके वर हात जोडून, मधुर वर्णान त्या सीतेला म्हणाला, “ कमलपत्राप्रमाणे नेत्र आहेत, मलिन रेशमी वस्त्र जिने परिधान केलेले आहे आणि रूपाच्या बाबतीत नावें ठेवण्यास कोठेच जागा नाही, अशी तूं या झाडाच्या फांदीचा आधार घेऊन उभी राहिली आहेस, ही तूं कोण वरें आहेस ? कमलपत्रावर पडलेले उदक ज्याप्रमाणे कमलपत्रापासून खाली गळत असते, त्याप्रमाणे तुझ्या नेत्रापासून शोकजन्य उदक-अश्रु-कशा-वरिता खाली स्रवत आहे ? (१-४)

“हे कल्याणी, देव, दैत्य, नाग, गंधर्व, राक्षस, यक्ष आणि किन्नर यांपैकी तूं कोणत्या जातीची आहेस ? हे सुंदरी, तूं मला देवतेसारखी भासत आहेस. तर हे सुमुखि, रुद्राची, मरुद्रणाची अथवा अष्टवसूंची तूं अधिष्ठानी देवता आहेस कीं काय ? नक्षत्रामध्ये श्रेष्ठ आणि उत्कृष्ट अशा सर्व गुणानी सर्वांत अधिक अशी तूं रोहिणी असून, चंद्राचा वियोग होऊन, स्वर्गातून खाली पडलेली तर नाहीस ना ? हे कृष्णनयने, क्रोधाने अथवा मोहाने बसिष्टाचा क्रोध आणवून, तूं कल्याणी स्मर्यती तर येथे आली नाहीस ना ? हे सुंदरी, इहलोकातून परलोकी गेलेल्या

वसिष्ठं कोपयित्वा त्वं वासि कल्याण्यरुन्धती	८
को नु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुमध्यमे ।	
अस्माल्लोकादमुं लोकं गतं त्वमनुशोचामि	९
रोदनादतिनिःश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि ।	
न त्वा देवीमहं मन्ये राक्षः संज्ञावधारणात्	१०
व्यञ्जनानि हि ते यानि लक्षणानि च लक्ष्ये ।	
महिषी भूमिपालस्य राजकन्या च मे मता	११
रावणेन जनस्थानाद्बलात्प्रमथिता यदि ।	
सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः	१२
यथा हि तव वै दैन्यं रूपं चाप्रतिमानुपम् ।	
तपसा चान्वितो वेपस्त्वं राममहिषी ध्रुवम्	१३
सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता ।	
उवाच वाम्यं वैदेही हनूमन्तं द्रुमाश्रितम्	१४
पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः ।	
स्नुषा दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रणाशिनः	१५

कोणाचातरी तूं शोक करीत आहेस तेव्हा परलाकीं गेल्या तो तुझा पुत्र होता का ? की पिता होता, की भ्राता होता, किंवा भर्ता होता ? एकमारम्ये रहणें, अतिशय श्वासोच्छ्वास घेणें व जमिनोवर वमून राहणें आणि रामराजाचें नाव घेणें, यावहन तूं देवता नव्हेस, असें मला वाटते. (५-१०)

“राजपत्नीन्वमूचक अशीं जीं लक्षणें तुझ्या ठिकाणीं मला दिसत आहेत, त्याचहन तूं पृथ्वीपति रामाची पट्टराणी व जनकराचाची कन्या अमावीस, असें मला वाटते. रावणाने जनस्थानापामून बलकाराने अपहार करून आगलेली सीता जर तूं असशील, तर तुजें देव बरें करो, हे विचरणान्या मला तूं तमें माग. तुझी ही साप्रतची दैन्यावस्था, मनुष्यामध्ये ज्याला कोठेही उपमा नाही, असें हें तुजें रूप आणि तपश्चर्येला योग्य असा हा तुझा वेप, यावहन तूं नि संशय रामाची पट्टराणीच आहेस ” ला हनुमानाचें भाषण ऐकताच रामराजाचा उच्चार शान्यामुळे नीतिला हर्ष झाला आणि त्रशशासेवर ब्रमकेल्या न्या हनुमानाशी ती

दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ।	
सीतिति नाम्ना चोक्ताहं भार्या रामस्य धीमतः	१६
समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने ।	
भुञ्जाना मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी	१७
ततस्त्रयोदशे वर्षे राज्ये चेक्ष्वाकुनन्दनम् ।	
अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे	१८
तस्मिन्संश्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ।	
कैकेयी नाम भर्तारमिदं वचनमब्रवीत्	१९
न पिबेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् ।	
एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते	२०
यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसत्तम ।	
तद्येन वितथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः	२१
स राजा सत्यवाग्देव्या वरदानमनुस्मरन् ।	
मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमप्रियम्	२२

विदेहराजकन्या सीते लाली. ती म्हणाली, “ पृथ्वीतील श्रेष्ठ राजामध्ये मुख्य, स्वपराक्रमाने प्रसिद्ध आणि शत्रुसैन्यातक अशा दशरथाची मी स्नुषा आहे; महात्म्या विदेहराज जनकाची मी कन्या आहे आणि बुद्धिमान् रामाची मी भार्या असून, सीता या नावाने मला लोक हाक मारीत असतात. (११-१६)

“मनातील सर्व इच्छा परिपूर्ण होत होत्या आणि मनुष्यजातीला योग्य अशा सर्वही भोग्य वस्तूंचा उपभोग घडत होता, अशा स्थितीत राघवाच्या गृहामध्ये मी बारा वर्षेपर्यंत राहिले होते तदनंतर तेरावे वर्षे इक्ष्वाकुवंशज रामाला राज्याभिषेक करण्याचा उपाध्यायासह दशरथराजाने उपनम मुरु केला, परंतु रामाच्या राज्याभिषेकाची ती तयारी चालली असता, कैकेयिनामक स्त्री अपत्या भर्त्या दशरथाला म्हणाली, “ रामाला जर राज्याभिषेक व्हावयाचा असेल, तर या-नंतर मी म शे नेहमीचें भोजनही घेणार नाही व जलप्राशनही करणार नाही हे नृपश्रेष्ठा, त्या वेळेला जे तू वरप्रदान देण्याचें माझ्याशी प्रेमाने भाषण केले होतसे ते जर व्यर्थ करावयाचें नसेल, तर रामाला वनात जाऊ दे. ” हे कैकेयीचें

ततस्तं स्यविरो राजा सत्यधर्मं व्यवस्थितः ।	
ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुद्रराज्यमयाचत	२३
स पितुर्वचनं श्रामीानभिपेक्षात्परं प्रियम् ।	
मनसा पूर्वमासाद्य याचा प्रतिगृहीतवान्	२४
दद्यान्न प्रतिगृहीयात्सत्यं श्रूयान्न चानृतम् ।	
अपि जीवितहेतोर्हि रामः सत्यपराक्रमः	२५
स विहायोत्तरीयाणि महाह्रीणि महायशाः ।	
विसृज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत्	२६
साहं तस्याग्रतस्पूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी ।	
न हि मे तेन हीनाया वामः स्वर्गेऽपि रोचते	२७
प्रागेव तु महाभागः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ।	
पूर्वजस्यानुयात्रार्थे कुशाचीरैरलंकृतः	२८

दूर व अप्रिय भाषण श्रमण केन्यावर तिला पूर्वी एकदा वर दिव्याचें दगर-
थाला स्मरण झालें आणि तो मयवचनी राजा मूर्च्छित झाला. (१७-२२)

“नंतर सत्यधर्माचें अवलंन करून राहिलेला तो वृद्ध राजा रडत रडत आपल्या
त्या यशस्वी ज्येष्ठ पुत्रापाशी राज्याची याचना करूं लागला. त्या श्रीमान् रामाने
राज्याभिपेक्षापेक्षाही तें पित्याचें वनात जाण्याचें भाषण मनामध्ये अधिक प्रमाण
मानून, तसें वाणीनेही उच्चारून दाखविलें. “ सत्यपराक्रमी राम जीविताकरिता-
ही कधी खोटें बोलणार नाही; मर्याद धोलेल आणि त्याचप्रमाणे कधी प्रति-
ग्रह करणार नाही; परंतु, दुःखान्याना नेहमी दानच देईल ” असें म्हणून त्या महा-
शयस्वी रामाने अंगवर्ची मोठीमोठी मृगवान् वस्त्रे काढून टाकली आणि
आपल्या मनानेच राज्याचा त्याग करून, माझे रक्षण करण्याविषयी मातेची
प्रार्थना केली, परंतु मी त्याच्यापुढेच वनामध्ये संचार करण्यास निद्व होऊन,
त्याचेपरीसर स वर चालू लागले, कारण त्याच्याशिवाय स्वर्गामध्येही वान्मव्य
करण मला रुचत नाही. मित्राना आनंद देणारा महाभाग्यवान् सुमित्रा-पुत्र
लक्ष्मण माझ्याहीपुढी आपल्या ज्येष्ठ भ्रात्याच्या मागोमाग जाण्याकरिता दर्भ
धेऊन व वरले नेमून तयार झाला हे ना (२३-२८)

ते धयं भर्तुरादेशं बहुमान्य दृढव्रताः ।

प्रविष्टाः स्म पुराः दृष्ट वनं गम्भीरदर्शनम् २९

वसतो दण्डकारण्ये तस्याहममितौजसः ।

रक्षसापहृता भार्या रावणेन दुरात्मना ३०

द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः ।

ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम् ३१

इत्यादि श्रीरामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥३३॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

[१३६९]

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्हरिपुङ्गवः ।

दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः सान्त्वमुत्तरमब्रवीत् १

अहं रामस्य संदेशाद्देवि द्रुतस्तथागतः ।

वैदेहि कुशली रामः स त्वां कौशलमब्रवीत् २

यो ब्राह्ममखं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ।

स त्वां दाशरथी रामो देवि कौशलमब्रवीत् ३

अशा रीतीने स्वीकारलेल्या व्रतांचें परिपालन करणारे ते आम्ही दिवर्गहा राजा दशरथान्या आज्ञेला बहुमान देऊन, पूर्वी कधीही न पाहिलेल्या अग्नि दिसण्यातही भयकर असलेल्या अशा त्या वनामध्ये आलों. अतुलसामर्थ्यवान् राम दंडकारण्यामध्ये वास्तव्य करित असताना दुराम्या रावणाने त्याची भार्या जी मी तिला, हरण करून येथे आणलें आहे यापुढे दोन महिन्यांचा काल लोंढेपर्यंत त्या रावणाने माझ्या जावितरक्षणाची मुदत दिलेली आहे आणि दोन महिन्यांनंतर माझे वर प्राणयाग करण्याचा प्रसंग येणार आहे " (२९-३१)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीरामायणसङ्गठ आदिकाव्यांतील सुन्दरकाण्डपैकी तैदेतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३३ ॥

दु खपरपरेने घेऊन टाकलेल्या त्या सोतेचें भाषण ऐकून घेऊन, तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् सौम्य शब्दांनी तिला म्हणाला, " हे देवी, रामाच्या आज्ञेने मी तुझ्या वडे आलों आहे हे वैदेही, राम कुशल आहे आणि त्याने तुलाही कुशल प्रश्न केला आहे हे देवी, सर्व वेदवेत्यामध्ये श्रेष्ठ अमून, जो वेद व ब्रह्माक्ष जगात

लक्ष्मणश्च महातेजा मर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः ।	
कृतवाञ्छोकसंततः शिरसा तेऽभिवादनम्	४
सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः ।	
प्रतिसंहृष्टसर्वाङ्गी हनूमन्तमथावर्षात्	५
कल्याणां यत गाथेयं लौकिकी प्रतिमाति मा ।	
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादापि	६
तयोः समागमे तस्मिन्प्रीतिरूपादिताद्भुता ।	
परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः	७
तस्यास्तद्धचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः ।	
सीतायाः शोकनसायाः समीपमुपचक्रमे	८
यथा यथा समीपं स हनूमानुपसर्पति ।	
तथा तथा रावणं सा तं सीता परिदाहृते	९
अहो विगिन्धिः कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे ।	
रूपान्तरमुपागम्य स पद्माऽयं हि रावणः	१०

अहे, त्या दागरणी रामाने मुला कुशल प्रश्न केला आहे. दुःखा भर्त्यांचा अलंत लाडका अनुवर्षी, महानेजस्वी लक्ष्मण गांप्रत शोकाने संतप्त झाला अमून, त्याने मुला शिरयाःटांग नमस्कार सांगितला आहे. ” (१-४)

याप्रमाणे त्या उभयतां पुरुषप्रेष्ठ रामलक्ष्मणांचे कुशल ऐकून, त्या सीता-देवीच्या सर्व शरीरावर आनंदाचे रोमांच उभे राहिले आणि ती हनुमानाक म्हणाली, “ मनुष्य जिवंत राहिल, तर शंभर वर्षांनी तरी त्याला गुखाचे दिवस येतील, ही लौकप्रसिद्ध म्हण गरीगर मन्दा मोंठी कव्यागकारक दिसते. ” त्या वेळीं जणु प्रत्यक्ष रामलक्ष्मणांची भेट झाल्याप्रमाणेच, सीतेला अनिर्वचनीय आनंद झाला आणि गीता व हनुमान् या उभयतानीं एकमेकांशीं विद्यागाने भाषण करण्यास आरंभ केला. शोकसंतप्त झालेल्या सीतेचे भाषण ऐकल्यावर वायुपुत्र हनुमान तिच्याजवळ जाऊं लागला; परंतु तो हनुमान् जसाजसा जवळ येऊं लागला, तगतशी तो हनुमान नमून रावण असावा, अशी सीतेला शंका येऊं लागली आणि ती म्हणाली “ अहो, विगार अगो; विगार अगो या माझ्या म० १५ (सुन्दर)

तामशोकस्य शाखां तु विमुक्त्वा शोककशिता ।	
तस्याभैवानवघाङ्गी धरण्यां समुपाविशत् ११	११
अयन्दत् महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् ।	
सा चैनं भयसंत्रस्ता भूयो नैनमुदैक्षत् १२	१२
तं दृष्ट्वा वन्दमानं च सीता शशिनिभानना ।	
अब्रवीद्दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा	१३
मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् ।	
उत्पादयसि मे भूयः संतापं तन्न शोभनम् १४	१४
स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपवान् ।	
जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एव हि रावणः १५	१५
उपवासकृशां दीनां कामरूप निशाचर ।	
संतापयसि मां भूयः संतापं तन्न शोभनम् १६	१६

असैं करण्याला याला मी माझें मनोगत सांगितलें हें ठीक झालें नाहीं, कारण तो रावणच हें दुसरें रूप घेऊन येथे आला आहे ” (५-१०)

याप्रमाणे बोलून शाकाने व्याजुल झालेल्या त्या संतेने अशोकवृक्षाची धरलेली ती फादी सोडून दिली आणि ती निर्दोष अवयव असलेली सीता त्या भूर्मावर तशीच तेथे बसली हें पाहून महापराक्रमी हनुमानाने त्या जनकवन्द्येला वदन केलें, परंतु त्याला पाहून भयभीत झाल्यामुळे, पुनरपि त्याच्याकडे पाहण्याचेही तिला धैर्य होईना, पण तो वदन करात आहे, असैं पाहून, मधुर स्वर आणि चंद्रासारखें अल्हादकारक मुख असलेली ती सीता दुःखाने राव सुस्वरा टाकून, त्या वानराला म्हणाली (११—१३)

“ मायेचें अवलंबन करून, जर तू रक्त मायावी रावण असशील व मला पुन असा येथे घेऊन जस देत असशील तर ह तुझें करणें चागलें नाहीं. अरे, आपल्या मूळ रूपाचा त्याग करून सग्याशाचें रूप घेतलेला जो रावण जनम्या-नामध्ये मी पहिला, तोच तू रावण आहेस हे रूप बदलणाऱ्या निशाचर, उपवासाने कृश होऊन रामविशोगदुःखाने मी दीन झालें आहे, पण मला तू पुन संताप आणीत व्हास, परंतु हें तुझ करणें चागलें नव्हे, अथवा

अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशङ्कितम् ।	
मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात्	१७
यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते ।	
पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ प्रिया रामकथा हि मे	१८
गुणान् रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर ।	
चित्तं हरासि मे सोम्य नदीकूलं यथा रयः	१९
अहो स्वप्नस्य सुखता याहमेव चिराहता ।	
प्रेपितं नाम पश्यामि राघवेण वनांकसम्	२०
स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम् ।	
पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नेऽपि मम मत्सरी	२१
नाह स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् ।	
न शक्योऽभ्युदयः प्राप्तु प्राप्तश्चाभ्युदयो मम	२२

ज्या अर्थी तुझे दशन ज्ञान्यामुळे, माझ्या मनाला आनंद झाला आहे, त्या अर्थी मला शका आल्याप्रमाणे तर हा प्रकार नाही ? यासाठी तू जर रामदूत होऊन आला असशील, तर तुझे कन्याण असो हे वानरश्रेष्ठा, मी तुला रामकथा विचारित आहे, कारण ती मला प्रिय आहे तेव्हा हे वानरा, तू मला माझ्या प्रिय रामाचे गुण सांग हे विनयशील, पाण्याचे वाहण्याचा वेग ज्याप्रमाणे नदीचे तार शिथिल करून टाकत असतो, त्याप्रमाणे तुला मला पदा विधास येत नसल्यामुळे तू माझ अत करण घाबरू घरीत आहेस (१४-१९)

अहो, या मला पडणाऱ्या स्वप्नाचा नितीतरी सुखकारक परिणाम झाला आहे पहा ! रावणाने मला आणून बरेच दिवस झाले असतानाही रघुवंशज रामाने पाठवलेला वानर मी स्वप्नामध्ये पहात आहे त्याचप्रमाणे लक्ष्मणासह वीर राम जरी स्वप्नामध्येही माझ्या दृष्टी पडला, तरीसुद्धा मी निराश होणार नाही, परंतु, स्वप्नदेखाय या वेळेला माझ्याशी वैर साधीत आहे. छे ! छे ! हे स्वप्न असाव असे मला वास्त नाही, कारण स्वप्नामध्ये वानर पाहिला, तर पाहणाऱ्याचा अभ्युदय होण शक्य नसते आणि मला तर मन अनर्दित झाल्यामुळे अभ्युदय लक्ष्मणाचे होण्याची स्पष्ट चिन्हे दिसत आहेत अरे, पण

किं नु स्याच्चित्तमोहोऽयं भवेद्वातगतिस्त्वयम् ।	
उन्मादजो विकारो वा स्यादयं मृगतृष्णिका	२३
अथवा नायमुन्मादो मोहोऽप्युन्मादलक्षणः ।	
संबुध्ये चाहमात्मानमिमं चापि यनौकसम्	२४
इत्येवं बहुधा सीता संप्रधार्य बलाबलम् ।	
रक्षसां कामरूपत्वान्मेने ते राक्षसाधिपम्	२५
एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा ।	
न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा	२६
सीताया निश्चितं बुद्ध्या हनूमान्माद्यतात्मजः ।	
श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां संप्रहर्षयन्	२७
आदित्य इव तेजस्वी लोककान्तः शशी यथा ।	
राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो यथा	२८
विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशाः ।	

हा चित्तमोह तर नव्हे ना^१ कदाचित् वायूच्या शटक्याचाही हा परिणाम असेल. म जाणो, उन्मादामुळे मनाला हा काही विकारही झाला असेल किवा मृगजलाप्रमाणे हा कदाचित् मनास झालेला प्रत्यक्ष भ्रमही असेल 'अँ हँ' हा उन्माद नव्हे, मोह व उन्माद यांची लक्षणे जवळजवळ सारखीच असल्यामुळे हा मोह नव्हे, कारण मी स्वतःला पूर्णपणे जाणीत आहे आणि हा वानरही मला स्पष्टपणे दिसत आहे " (२०-२४)

याप्रमाणे सीतेने नाना प्रकाराने सारासार विचार करून पाहिला, परंतु राक्षस इच्छेस येईल त्याप्रमाणे रूप धारण करणारे असल्यामुळे, समोर आहे तो हनुमान नयून राक्षसाधिपति रावणच असावा, असेच शेवटां तिला वाटलें आणि याप्रमाणे निश्चित वाटल्यावर ती जनककन्या कृशोदरी सीता त्या वानराशी वाहीएक बोलनाशी झाली सीतेच्या मनातील हेतु जाणून, वायुपुत्र हनुमान् कर्णमधुर शब्दाने तिला हर्ष उत्पन्न करीत करीत म्हणाला, (२५-२७)

"सूर्याप्रमाणे तेजस्वी, चंद्राप्रमाणे अमृताला आल्हादकारक, व कुबेराप्रमाणे सर्व लोकाना धनधान्य वगैरे देऊन रजन करणारा, महायशस्वी, विष्णूप्रमाणे पराक्रम-

सत्यवादी मधुरवाग्देवो वाचस्पतिर्यथा	२९
रूपवान्सुभगः श्रीमान्कन्दर्प इव मूर्तिमान् ।	
स्थानक्रोधे प्रहर्ता च श्रेष्ठो लोके महारथः	३०
बाहुच्छायामवशब्धो यस्य लोको महात्मनः ।	
अपकम्याश्रमपदान्मृगरूपेण राघवम् ॥	
शून्ये येनापनीतासि तस्य द्रक्ष्यसि तत्फलम्	३१
अचिराद्वाचणं संख्ये यो वधिष्यति वीर्यवान् ।	
क्रोधप्रमुक्करिपुभिर्ज्वलाद्भिरिव पावकैः	३२
तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्यक्तकाशमिहागतः ।	
त्वद्वियोगेन दुःखार्तः स त्वां कौशलमब्रवीत्	३३
लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ।	
अभिवाद्य महाबाहुः स त्वां कौशलमब्रवीत्	३४
रामस्य च सखा देवि सुग्रीवो नाम वानरः ।	
राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत्	३५

संज्ञ, सत्यवादी, देवगुरु बृहस्पतीप्रमाणे मधुर भाषण करणारा, प्रत्यक्ष मदन-
प्रमाणे रूपवान्, महाभाग्यवान्, वैभवशाली, क्रोध करणें योग्य असेल, अशा
ठिकाणीच प्रहार करणारा आणि जगतामध्ये श्रेष्ठ महारथी असा जो आहे आणि
ज्या महान्याच्या बाहुंचा आश्रय आहे, म्हणून हें जगन् राहिलेलें आहे, त्या
राघवाला मृगरूपाने फगमून आश्रमांतून ज्याने दूर वेलें व त्या निराश्रित आश्रमा-
मध्ये येऊन, ज्याने तुला धरून आणलें, त्याला आपल्या त्या दुष्ट कर्मांचें फल प्राप्त
होत असल्याचें लवकरच तुझ्या दृष्टीस पडेल. (२८-३१)

जो वीर्यवान् लवकरच रागारागाने मोडलेल्या आणि प्रज्वलित अग्नीप्रमाणे
नासत असलेल्या आपल्या बाणांनी संग्रामामध्ये रावणाचा वध करणार आहे,
त्या रामाने तुझ्याकडे पाठविलेला मी दूत असून येथे आलों आहे. तुझ्या वियोगाने
दुःखाकुल झालेल्या त्या रामाने तुला कुशल सांगितलें असून, सुमित्रेचा आनंद
वृद्धिगत करणाऱ्या त्या महातेजस्वी व महापराक्रमी लक्ष्मणानेही तुला कुशल
सांगितलें आहे, आणि त्याचप्रमाणे हे देवी, रामाचा सखा आणि वानरश्रेष्ठांचा

नित्यं स्मरति ते रामः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ।
 दिष्ट्या जीवसि वैदेहि राक्षसीवशमागता ३६
 न चिराद्द्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणं च महारथम् ।
 मध्ये वानरकोटीनां सुग्रीवं चामितौजसम् ३७
 अहं सुग्रीवसच्चिवो हनूमान्नाम वानरः ।
 प्रविष्टो नगरं लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ३८
 कृत्वा मूर्ध्नि तदा न्यासं रावणस्य दुरात्मनः ।
 त्वां द्रष्टुमुपयातोऽहं समाश्रित्य पराक्रमम् ३९
 नाहमस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि ।
 विशङ्का त्यज्यतामेषा श्रद्धस्व वन्दतो मम ४०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥३४॥
 पश्चत्त्रिंशः सर्गः । [१४०९]

तां तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात् ।

राजा जो सुग्रीव वानर त्यानेही तुला कुशल प्रश्न केला आहे. सुग्रीव आणि लक्ष्मण यांसह राम नित्य तुझी आठवण काटीत असतो. हे वैदेही, राक्षसस्त्रियाच्या तावडीत सापडून तू जिवंत राहिली आहेस, ही मोठ्या भाग्याचीच गोष्ट समजली पाहिजे. (३२-३६)

आता राम, महारथी लक्ष्मण आणि अतुलसामर्थ्यावान् सुग्रीव हे सबकरच कोट्यवधि वानरांसह येथे आलेले तुझ्या दृष्टीस पडतील. मी हनुमान् नावाचा वानर असून सुग्रीवाचा मंत्री आहे आणि महासागराचे उलंघन करून या लंका-नगरीत आलो आहे. इतकेच नव्हे तर, स्वपराक्रमाच्या जोरावर त्या दुरात्म्या रावणाच्या भस्तकावर पाय देऊन मी तुझे दर्शन धर्म्याकरिता तुझ्याकडे आलो आहे. यासाठी हे देवी, तू मनांनील सर्व संशय सोडून दे आणि मी सागत आहे, यावर विश्वास ठेव. माझ्यासंबंधी तुला जी शंका आली, त्याप्रमाणे मी जाही, हे तू पक्कें समज. (३७-४०)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंहक आदिकाव्यांतील सुंदर-काण्डापूर्वी चौतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३४ ॥

उवाच वचनं सान्त्वामिदं मधुरया गिरा	१
क ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् ।	
वानराणां नराणां च कथमासीत्समागमः	२
यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च वानर ।	
तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत्	३
कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं तस्य च कीदृशम् ।	
कथमूरु कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे	४
एवमुक्तस्तु वैदेह्या हनूमान्मारुतात्मजः ।	
ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचरुमे	५
जानन्ती यत दिष्ट्या मां वैदेहि परिपृच्छसि ।	
भर्तुः कमलपत्राक्षि संस्थानं लक्ष्मणस्य च	६
यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च यानि वै ।	
लक्षितानि विशालाक्षि वदतः शृणु तानि मे	७
रामः कमलपत्राक्षः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।	

वानरश्रेष्ठ हनुमानाच्या मुखातून रामकथा ऐकल्यानंतर विदेहराजकन्या सीता मधुर व सौम्य शब्दांनी त्याला म्हणाली, “ रामाची व तुशी गाठ कोठे पडली ? लक्ष्मण तुला कशावरून समजला आणि व नर व मनुष्य यांची गट्टी कशी जमली, हे तू मला साग हे वानरा, राम आणि लक्ष्मण यांची जी लक्षणे आहेत, तीं तू मला पुन नीट साग, म्हणजे मला त्याचेविषयीचा शोक घासून टाकणार नाही. माराश, त्या रामाच्या शरिराची ठेवण कशी आहे, त्याचे रूप कसे आहे, त्याच्या माझ्या कशा आहेत, हात कसे आहेत आणि त्याचप्रमाणे लक्ष्मणाच्या अंगाची ठेवण वगैरे कशी आहे, हे तू मला सविस्तर साग ” (१-४)

याप्रमाणे सांगितल्यावर तो वायुपुत्र हनुमान्, रामाचे जसें होतें, तसें वर्णन करूं लागला. तो म्हणाला, “ हे वैदेही, मी रामदूत आहे, असें सुदैवाने जाणून ज्या अर्थी हे कमलनयने, तूं मला भर्त्याची व लक्ष्मणाच्या शरिराची ठेवण वगैरे विचारीत आहेस, त्या अर्थी हे विशालनयने सीते, रामाची व लक्ष्मणाची जा चिन्हें माझ्या दृष्टीस पडलीं, तीं मी तुला सागतों. तीं तू ऐक हे

रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतो जनकात्मजे	८
तेजसादित्यसंकाशः क्षमया पृथिवीसमः ।	
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः	९
रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।	
रक्षिता स्वस्य घृतस्य धर्मस्य च परंतपः	१०
रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।	
मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः	११
अर्चिष्मानर्चितोऽत्यर्थं ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ।	
साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम्	१२
राजनीत्यां विनीतश्च ब्राह्मणानामुपासकः ।	
ज्ञानवाग्शीलसंपन्नो विनीतश्च परंतपः	१३
यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्धिः सुपूजितः ।	
घनुर्वेदे च वेदे च वेदाङ्गेषु च निष्ठितः	१४

जनकवन्द्ये, रामाचे नेत्र कमलपत्राप्रमाणे आहेत, त्याचें मुख पूर्णचंद्राप्रमाणे व्याहृदकारक आहे आणि नो जातीचाच रूपवान् व सरळ आहे, तेजाने तो सूर्याची बरोबरी करणारा आहे, क्षमेने तो पृथ्वीसारखा आहे, बुद्धीने तो बृहस्पतीची बरोबरी करणारा आहे आणि कीर्तने फक्त इंद्राचीच त्याची तुलना होणारी आहे (५-९)

तो शत्रुतापन राम जीवलोक, स्वजन, स्वतः चें वर्तन आणि धर्म याचें रक्षण करणारा असून, हे सीते, जमतांतील चातुर्वर्ण्यांचेही तो राम परिपालन करणारा आहे आणि त्याचप्रमाणे जगतामध्ये तो मर्यादा घालून देणारा असून, त्या मर्यादेप्रमाणे तो लोकाना वागविणाराही आहे तो तेजस्वी आहे, लोकाना तो अलंत पूज्य आहे, तो ब्रह्मचर्यव्रताने राहिलेला आहे; साधूंचा उपकार जाणणारा आहे आणि कर्मानुष्ठानही त्याला अवगत आहे. राजनीतीमध्ये तो निपुण आहे, ब्राह्मणांना उपासक आहे; ज्ञानवान् आहे, सुशील आहे आणि विनयसंपन्न असून, शत्रूंना तप देणारा आहे. यजुर्वेदाचें त्याने अध्ययन केलेलें आहे; वेदेवत्यांना तो पारब्रह्मण्य आहे आणि घनुर्वेद, वेद व वेदांगे यामध्येही तो निष्णात आहे. (१०-१४)

विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवः शुभाननः ।	
गृहजघ्रुः सुताम्राक्षो रामो नाम जनैः श्रुतः	१५
दुन्दुभिस्वननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ।	
समश्च सुविभक्ताद्गो वर्णं श्यामं समाश्रितः	१६
त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्च त्रिसमास्त्रिपु चोन्नतः ।	
त्रिताम्रस्त्रिपु च स्निग्धो गम्भीरस्त्रिपु नित्यशः	१७
त्रिवलीमांस्ययवनतश्चतुर्व्यङ्गस्त्रिशीर्षवान् ।	
चतुष्कलश्चतुर्लैखश्चतुष्किष्कुश्चतुःसमः	१८
चतुर्दशसमद्वन्द्वश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्गतिः ।	

त्याचे स्वंध विशाल आहेत, बाहु मोठे आहेत, कंठ शंखाप्रमाणे तीन रेषानी युक्त आहे, मुख उत्कृष्ट आहे, त्याचे रूंध्रसांधे बाहेर दिमत नहीत, नेत्र चागले ताम्रवर्णाचे आहेत आणि लोकांमध्ये तो राम म्हणून प्रसिद्ध आहे. दुदुर्माप्रमाणे त्याचा स्वर गंभीर आहे, वर्ण तुळतुळीत आहे, तो प्रतापी आहे, त्याच्या अवयवाची ठेवण सारखी आहे, सर्व अवयव चागले स्पष्ट आहेत आणि त्याच्या शरिराचा वर्ण श्याम आहे, (माढ्या, मनगट आणि मूठ हीं) तीन्हीं त्याचीं स्थिर आहेत, (भिवया, अंडभोग आणि हात हे) त्याचे तीन अवयव लाब आहेत; (केशाग्र, उपण आणि गुडघे) हीं त्याचीं तीन सपाट आहेत, (नाभीजवळचा प्रदेश, कुशी आणि वक्षस्थल) हीं तीन उन्नत आहेत, (नेत्रप्रात, नखे आणि हातापायाचे तळवे) या तीन ठिकाणीं तो ताम्रवर्ण आहे; (पायावरील रेषा, मस्तकावरील केश आणि लिंगमणि) या तीन ठिकाणीं तो तुळतुळीत आहे; (स्वर, गति आणि नाभि) हीं तीन गंभीर आहेत. (१५.१७)

(उदर आणि कंठ याचे ठिकाणीं) त्याला तीन तीन वळक्या आहेत, (पायाच्या तळव्याचा मध्यभाग, पायावरील रेषा आणि स्तनाचीं अग्रें) हीं त्याचीं तीन खोलगट आहेत, (मान, जननेंद्रिय, पाठ आणि पोटाच्या) हे त्याचे चार अवयव आखूड आहेत; त्याच्या मस्तकावर तीन भोवरे आहेत, त्याच्या अंगुष्ठमूलाचे ठिकाणीं चार रेषा आहेत, त्याची उची चार हात आहे; (हात, गुडघे, माढ्या आणि गाल) हे चारी शुभ-अवयव त्याचे एकसारखे आहेत; भिवया, (नाकपुढ्या,

महोष्ठहनुनासश्च पञ्चस्त्रिगधोऽष्टवंशवान्	१९
दशपद्मो दशवृहत्त्रिभिव्याप्तो द्विशुक्लवान् ।	
पद्भुन्नतो नवतनुस्त्रिभिव्याप्तोति राघवः	२०
सत्यधर्मरतः श्रीमान्संग्रहानुग्रहे रतः ।	
देशकालविभागज्ञः सर्वलोकप्रियंवदः	२१
भ्राता चास्य च द्वैमात्रः सौमित्रिरमितप्रभः ।	
अनुरागेण रूपेण गुणैश्चापि तथाविधः	२२

नेत्र, कर्ण, ओष्ठ, स्तनाग्रं, कोपरे, मनगटे, गुडघे, वृषण, कमरेच्या बाजवा, हात, पाय आणि कुळे) त्याचे हे चवदा युग्म-अवयव एकसारखे आहेत, त्याच्या प्रत्येक बाजूला बरोबर चार चार दाढा आहेत, (सिंह, व्याघ्र, गज आणि वृषभ) या चार पशूप्रमाणे त्याची चालण्याची ढब आहे, त्याचे ओठ, हनुवटी आणि नासिका ही प्रशस्त आहेत, त्याची (जीभ, मुख, नखें, केंस आणि त्वचा) ही पाची निग्ध आहेत; (हात, बोटें, माळ्या आणि पोटच्या) हे आठ अवयव त्याचे कलकाप्रमाणे सरळ आहेत. (१८-१९)

(मुख, नेत्र, चेहेरा, जीभ, ओठ, ताळू, स्तन, नखें, हात आणि पाय) या त्याच्या दहा ठिकाणी कमलासारिरया आकृति आहेत (वक्ष.स्थल, मस्तक, ललाट, मान, हात, खांदे, नाभी, पाय, पाठ आणि कान) हे दहा अवयव त्याचे मेढे आहेत, (धो, अश आणि तेज) या तिहींनी तो व्याप्त आहे; मातृवंश आणि पितृवंश ही दोन त्याची शुद्ध आहेत; (खाका, कुश, वक्ष स्थल, नासिका, स्कंध आणि ललाट) ही सहा त्याची उन्नत आहेत; (त्याच्या बोटाची पेरें, केश, रोम, नखें, त्वचा, जननेन्द्रिय, श्मश्रु, दृष्टि आणि बुद्धि) ही नऊ सूक्ष्म आहेत आणि धर्म, अर्थ व काम या तिहींचिही तो राम पालन करणारा आहे. सत्य धर्माविषयी तो तत्पर आहे; श्रीमान् आहे; निग्रहानुग्रहाविषयी तो दक्ष आहे; देशकालवर्तमान जाणणारा आहे आणि सर्व लोकाशी प्रिय भाषण करणारा आहे (२०-२१)

याचा अतुलतेजस्वी सुमित्रापुत्र लक्ष्मण भ्राता आहे, तो कौसल्या व सुमित्रा या दोन्हीही आपल्या माता समजत आहे आणि रूप, प्रजाजनाचे ठिकाणी प्रेम

स सुवर्णच्छविः श्रीमान् रामः श्यामो महायशः	२३
ताद्युभौ नरशार्दूलौ त्वद्दर्शनकृतोत्सवाः ।	
विचिन्वन्तौ महौ कृत्स्नामस्सामिः सह संगतौ	२४
त्वामेव मार्गमाणौ तौ विचरन्तौ वसुंधराम् ।	
ददर्शतुर्मृगपतिं पूर्वजेनावरोपितम्	२५
ऋष्यमूकस्य मूले तु बहुपादपसंकुले ।	
भ्रातुर्भयार्तमासीनिं सुग्रीवं प्रियदर्शनम्	२६
चयं च हरिराजं तं सुग्रीवं सत्यसंगरम् ।	
परिचर्यामहे राज्यात्पूर्वजेनावरोपितम्	२७
ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ ।	
स तौ दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः	२८
अभिप्लुतो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः	२९

च इतरही गुण यानी तो रामासारखाच आहे. महायशस्वी आणि वैभवशाली राम श्यामवर्ण असून, त्याची कानि सुवर्णामारखी आहे. ते उभयता पुरुषश्रेष्ठ रामलक्ष्मण तुझ्या दर्शनागरिता उत्सुक झालेले आहेत आणि आम्हां सुग्रीव-मंत्र्याशीं त्यानी जूट करून ते सर्व पृथ्वी तुझेसाठी शो गीत आहेत. ते उभयता राजपुत्र तुला पाहण्याकरिता-पृथ्वीवर हिडत होते, त्या वेळीं ज्येष्ठ भ्रात्याने राज्या-तून हाकलून लावलेल्या वानराधिपति सुग्रीवाची व त्याची गठ पडली. त्या वेळीं आल्हादकारक मुद्रेचा परंतु भ्रान्त्याच्या भयाने काळवंडलेला तो सुग्रीव, अनेक त-हेच्या वृक्षानी गजबजन गेलेल्या ऋष्यमूक पर्वताच्या पायथ्याशी बसला होता. (२२-२६)

ज्येष्ठ भ्रात्याने राज्यावरून हुसटून लाविलेल्या त्या सत्यशक्तिज्ञ वानरराज सुग्रीवाची आम्ही सेवा करीत असतो. मोठमोठी धनुष्ये ज्यानी हातामध्ये घेतलेली आहेत त ज्यानी वन्कलें परिधान केलेली आहेत, अशा त्या पुरुषश्रेष्ठ धनुर्वर रामलक्ष्मणाना पाहताच तो वानरश्रेष्ठ सुग्रीव भीतीने अगदी गागहन गेला आणि त्याने त्या पर्वताचे शिखरावर उग्राण केले. नंतर त्या शिखरावर बसलेल्या त्या वानरराज सुग्रीवाने रामाकडे मला लागलीच पाठवून दिले. तेव्हा सुग्रीवाच्या

ततः स शिखरे तस्मिन्वानरेन्द्रो व्यवस्थितः ।	
तयोः समीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम्	३०
तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचनात्प्रभू ।	
रूपलक्षणसंपन्नौ कृताञ्जलिरुपस्थितः	३१
तौ परिज्ञाततत्त्वार्थौ मया प्रीतिसमन्वितौ ।	
पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ पुरुषर्षभौ	३२
निघेदितौ च तत्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने ।	
तयोरन्योन्यसंभाषाद्भ्रशं प्रीतिरजायत	३३
तत्र तौ कीर्तिसंपन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ ।	
परस्परकृताश्वासौ कथया पूर्ववृत्तया	३४
तं ततः सान्त्वयामास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः ।	
स्त्रीहेतोर्वालिना भ्रात्रा निरस्तं पुरुतेजसा	३५
ततस्त्वन्नाशजं शोकं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।	
लक्ष्मणो वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत्	३६
स श्रुत्या वानरेन्द्रस्तु लक्ष्मणेनेरितं वचः ।	

आज्ञेवल्न मी त्या रूपवान्, सुलक्षणी व समर्थ पुरुषश्रेष्ठ रामलक्ष्मणाकडे गेलों आणि हात जोडून उभा राहिलो त्याचा मुख्य उद्देश मला समजून आल्यानंतर त्या परस्परावर प्रेम करणाऱ्या पुरुषश्रेष्ठ रामलक्ष्मणाना मी पाठीवर बसवून, सुग्रीव बसला होता, त्या ठिकाणी घेऊन गेलों (२७-३१)

तेथे गेल्यानंतर महात्म्या सुग्रीवाला मी रामलक्ष्मणाचा खराखरा वृत्तांत निवेदन केला, तेव्हा त्या दोघाचें सभाषण सुरू होऊन, सुग्रीव व रामचंद्र यांच्यामध्ये अतिशयच प्रेम उत्पन्न झालें आपआपला पूर्ववृत्तांत त्या कीर्तिसंपन्न वानराधिपति व प्रजाधिपति रामसुग्रीवानी एकमेकाला कळवून, परस्परांनी परस्पराला मैत्रीचें आश्वासन दिलें प्रथमतः स्वीकरता महातेजस्वी वालि नावाच्या बधूने दारून लावलेल्या त्या सुग्रीवाचें लक्ष्मणाग्रज रामचंद्राने सात्वतन वेलें, आणि नंतर सरळ रीतीने वागणाऱ्या रामाला, तू नाहीची झाल्यामुळे होत असलेलें दु ख लक्ष्मणाने वानरराज सुग्रीवाला सांगितलें लक्ष्मणाच्या तोंडचें भाषण ऐकतां-

तदासीन्निप्रभोऽत्यर्थं ग्रहप्रस्त इवांशुमान्	३७
ततस्त्यद्रात्रशोभीनि रक्षसा हियमाणया ।	
यान्याभरणजालानि पातितानि महीतले	३८
तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरियूथपाः ।	
संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिं तु न विदुस्तव	३९
तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहतानि च ।	
स्थनवन्त्यवकीर्णानि तस्मिन्विहतचेतसि	४०
तान्यङ्गे दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं तदा ।	
तेन देवप्रकाशेन देवेन परिदेवितम्	४१
प्रादीपयद्वाशरथेस्तदा शोकहुताशनम् ।	
शायितं च चिरं तेन दुःखात्तेन महात्मना	४२
मयापि विविधैर्वाक्यैः कृच्छ्रादुत्थापितः पुनः	४३
तानि दृष्ट्वा महार्हाणि दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः ।	
राघवः सहस्रौमित्रिः सुग्रीवे संन्यवेशयत्	४४
स तवादर्शनादार्यं राघवः परितप्यते ।	

क्षणीं तो वानराधिपति सुग्रीव, ग्रहण लागलेल्या सूर्याप्रमाणे अतिशय निस्तेज झाला. नंतर राक्षस तुला घेऊन चालला असता तुझ्या शरिराला गोभा आणणारे जे अनेक अलंकार भूमीवर पडले होते, ते सर्व आणून वानरसेनाधिपतींनी रामास आनंदाचे दाखविले; परंतु तूं कोणत्या दिशेस गेलीस, हें त्यांना समजलें नाहीं. (३२-३९)

मीच प्रथम तेथे आणलेले ते ध्वनियुक्त अलंकार रामला दिले; पण ते घेताक्षणीच त्याला मूर्छा आली आणि नंतर ती प्रेक्षणीय भूषणें माडीवर तशीच ठेवून, त्या देवावतारी रामराजाने नाना प्रकाराने शोक केला. सारास, दाशरथी रामाचा शोकाग्नि त्या वेळीं फरच भडकला आणि दुःखकुल झालेला तो महत्त्वा राम पुष्कळ वेळपर्यंत भूमीवर निपाचित पडला, परंतु नाना प्रकारच्या गोष्टी सांगून मोठ्या कष्टाने मी त्याला फिरून उठवलों. नंतर ते महानून्यवान् भूषणसमुदाय धारंवार सुग्रीवाला दाखवून, उद्भयचरोनर रामाने ते सुग्रीवाकडेच ठेवले.

महता ज्वलता नित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः	४५
त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकश्चिन्ता च राघवम् ।	
तापयन्ति महात्मानमग्न्यगारमिवाग्नेयः	४६
तदादर्शनशोकेन राघवः परिचाल्यते ।	
महता भूमिकम्पेन महानिच शिलोच्चयः	४७
काननानि सुरभ्याणि नदीप्रखवणानि च ।	
चरन्न रतिमाप्नोति त्वामपश्यन्नृपात्मजे	४८
स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः ।	
समित्रबान्धवं हत्वा रावणं जनकात्मजे	४९
सहितौ रामसुग्रीवाबुध्वावकुरुतां तदा ।	
समयं बालिनं हन्तुं न च चान्वेषणं प्रति	५०
ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यां धीराभ्यां स हरीश्वरः ।	
किष्किन्धां समुपागम्य बाली युद्धे निपातितः	५१
ततो निहत्य तरसा रामो बालिनमाहये ।	

असौ हे साध्वी सीते, तू दृष्टिआड झाल्यामुळे रघुवराज राम ज्वालामुखी पर्वता-
तील मोठ्या पेटलेल्या अग्नीने जसा वाढी एकासारखा जळत राहिला आहे अशे
ज्याप्रमाणे होमशाला सारखी प्रदीप्त ठेबात असतो, त्याप्रमाणे महात्म्या राघवाला
नुझ्यावद्दली शोक, चिन्ता आणि जाग्रण ही तःप देत आहेत मोठ्या भूकंपने
प्रचंड पर्वतही कंपित होऊ लागता, त्याप्रमाणे तू दृष्टिआड झाल्यामुळे उत्पन्न
झालेल्या शोकाने राम कंपित होत आहे. हे राजवन्धे, आतिरम्य वनातून आणि
नदीप्रवाहाच्या बाजूने राम संचार करीत असला, तरी त्याच्या मनाला बरे वाटत
नही (४०—४८)

हे जनकवन्धे, तो पुरुषश्रेष्ठ राम मित्र आणि बांधव याच सहायाने रावणाचा
वध करून तुला लौकरच प्राप्त करून घेईल एकमेकांशी मैत्री जोडलेल्या त्या
उभयता रामसुग्रीवांनी बालीचा वध करण्याची आणि तुझा शोध करण्याची
एकाच वेळी प्रतिज्ञा केली व तदनन्तर तो वनराज सुग्रीव त्या धीर कुमारासह-
दर्शनाने किष्किवा नगरीला अत्यंत तेथे बालीचा युद्धामध्ये वध झाला. स राघवः

सर्वर्क्षहरिसङ्घानां सुग्रीवमफरोत्पतिम्	५०
रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत ।	
हनुमन्तं च मां विद्धि तयोर्दूतमुपागतम्	५३
स्वं राज्यं प्राप्य सुग्रीवः स्वानानीय महाकपीन् ।	
त्वदर्थं प्रेषयामास दिशो दश महाबलान्	५४
आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौजसः ।	
अद्रिराजप्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम्	५५
ततस्ते मार्गमाणा वै सुग्रीववचनानुराः ।	
चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः	५६
अद्भुतो नाम लक्ष्मीवान्वालिसूनुर्महाबलः ।	
प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागयलसंबृतः	५७
तेषां नो विप्रणष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे ।	
भृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः	५८
ते वयं कार्यनैराश्यात्कालस्यातिक्रमेण च ।	

युद्धामध्ये बालीचा खपराममाने वध करून, रामाने सुग्रीवाला सर्व ऋक्ष आणि वानर यान्या जमातींचें आधिपत्य दिलें हे देवी, याप्रमाणे, राम आणि सुग्रीव यांची मैत्री जुळली आहे आणि मी त्याचा दूत हनुमान् येथे आलों आहे, हें तूं समजून घे. (४९-५३)

स्वराज्य प्राप्त झाल्यानंतर सुग्रीवाने महाबलाद्य महाकपि बोलावून आणिले आणि तुझ्या शोधासाठी त्यांना चोहोंकडे पाठवून दिले. वानरराज सुग्रीवाची आज्ञा ऐकून मह'पर्वताची बरोवरी रणगारे ते महाबलाद्य वानर चोहोंकडे पृथ्वीवर तुझा शोध करण्याकरिता बाहेर पडले. साराश, सुग्रीवाच्या आज्ञेची भीति बाळगून अम्ही व इतर असे ते सर्वही वानर सर्व पृथ्वीवर हिंडूं लागले. (५४-५६)

बभ्रवशाली आणि महाबलाद्य वानरश्रेष्ठ बालिपुत्र अंगद एतत्तीयाश मेना बरोबर घेऊन निघाला; परंतु विष्यनावान्या उंच पर्वतावर आम्ही जेव्हा विवरांमध्ये गडप होऊन गेलों, तेव्हा आमच्या किल्लेक रात्री व दिवस तेथेच अत्यंत शोकामध्येच गेले आणि शेवटीं कार्याविषयी निगड होऊन व तुझा शोध

भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्यक्तुमुपस्थिताः	५९
विचित्य गिरिदुर्गाणि नदीप्रस्रवणानि च ।	
अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिताः ॥	६०
ततस्तस्य गिरेर्मूर्ध्नि वयं प्रायमुपास्महे	६०
दृष्ट्वा प्रायोपविष्टांश्च सर्वान्वानरपुङ्गवान् ।	
भृशं शोकार्णवे मग्नः पर्यदेधयद्द्दः	६१
तव नाशं च वैदेहि वालिनश्च तथा वधम् ।	
प्रायोपवेशमस्माकं मरणं च जटायुषः	६२
तेषां नः स्वामिसंदेशान्निराशानां मुमूर्षताम् ।	
कार्यहेतोरिहायातः शकुनिर्वीर्यवान्महान्	६३
गृध्रराजस्य सोदर्यः संपातिर्नाम गृध्रराट् ।	
श्रुत्वा भ्रातृवधं कोपादिदं वचनमब्रवीत्	६४
यवीयान्केन मे भ्राता हतः क्व च निपातितः ।	
पतदारयातुमिच्छामि भवद्भिर्वानरोत्तमाः	६५

लावुन परत फिरण्याचे कालातिक्रमण झाल्यामुळे, वानरराज सुग्रीवाला भिऊन जाऊन, प्राणत्याग करण्याकरिता आम्ही उचुकू शालों. साराश, पर्वतावरील दुर्गम प्रदेश आणि नद्याचे प्रवाह शोधले असताही, तुझा मागणूसमुद्धा जेव्हा लागला नाही, तेव्हा आम्ही प्राणत्याग करण्याचा निश्चय कायम केला, व त्या विषयपर्वताच्या माथ्यावर आम्ही प्रायोपवेशन करित बसलों. तेव्हा सर्व वानर-श्रेष्ठ प्रायोपवेशनार्थ बसलेले पाहून अंगद शोकसागरामध्ये तर अतिशय बुडून गेला आणि हे वैदेहि, वालीचा वध, तुझा तपास न लागणे, आमचें प्रायोपवेशन व जटायूचें मरण याबद्दल तो विलाप करूं लागला. (५७-६२)

याप्रमाणे आमचे प्रभूची आज्ञा झाली असता, कालातिक्रमण होऊनही कार्य शेवटास न गेल्यामुळे आम्ही निराश होऊन मरणाच्या दारी ठाण देऊन बसलों होतो, तोंच एक मोठा बलवान् पक्षी तेथे आला, आणि गृध्रराज जटायूचा वंशु तो संपातिनामक गृध्रराज, आपल्या भावाचा वध झाल्याचे ऐकून, रागासोबत म्हणाला, " हे वानरश्रेष्ठो, माझ्या कनिष्ठ वधूचा कोणी वध केला आणि कोठे

अङ्गदोऽकथयत्तस्य जनस्थाने महद्बधम् ।

रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथार्थतः ६६

जटायोस्तु वधं श्रुत्वा दुःखितः सोऽरणात्मजः ।

त्वामाह स वरारोहे वसन्तीं रावणालये ६७

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संपातेः प्रीतिवर्धनम् ।

अङ्गदप्रमुखाः सर्वे ततः प्रस्थापिता वयन् ६८

विन्ध्यादुत्थाय नंप्राप्ताः सागरस्यान्तमुत्तमम् ।

त्वद्दर्शने कृतोत्साहा हृष्टाः पुष्टाः प्लवङ्गमाः ६९

अङ्गदप्रमुखाः सर्वे बेलोपान्तमुपागताः ।

चिन्तां जग्मुः पुनर्भीमां त्वद्दर्शनसमुत्सुकाः ७०

अथाहं हरिमैन्यस्य सागरं दृश्य सीदतः ।

व्यवधूय भयं तीव्रं योजनानां शतं प्लुतः ७१

लङ्का चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला ।

केला, हें तुमच्या तोंडून ऐकण्याची माझी इच्छा आहे ” याप्रमाणे त्याने विचारल्या-
वर तुझ्याकरिता त्या भयकर रूप धारण करणाऱ्या राक्षसाने (रावणाने) जन-
स्थानामध्ये त्या महात्म्या जटायूचा वध केल्याचें समग्र वर्तमान अंगदाने त्याला
सांगितलें जटायूचा वध झाल्याचें ऐकून, दुःखित झालेल्या अरुणपुत्राने, हे सुंदरी,
रावणाच्या गृहामध्ये तू वास्तव्य करीत आहेस, असें आम्हाला सांगितलें संपातीचें
तें आल्हादकारक भाषण ऐकताक्षणां अंगदप्रभृति, आम्ही सर्वे जण तेथून
निघालों (६३-६८)

तुझ्या दर्शनाविषयी मनात उत्साह उत्पन्न झाल्यामुळे आमची शरिरें पुन
टक्कटवीत होऊन आम्हास आनंद झाला आणि विन्ध्यपर्वतापासून उठून आम्ही
सर्वे वानर समुद्राच्या उत्कृष्ट तीराशीं आलों तुझ्या दर्शनाकरिता उत्सुक झालेले
अंगदप्रभृति सर्वे वानर समुद्राच्या तीराशीं आल्यावर त्याच्या मनात पुन एक
भयकर चिंता उपजाली तेव्हा ती अष्टादश गंगे अवलोकून केल्यावर धीर
सोड लागलेल्या त्या वानरसैन्याची मोठी भीति दूर कर्ण, मी शंभर योजने
उडण केलें व राक्षसानीं व्याप्त झालेल्या या लंकेमध्ये मी रात्रीच प्रवेश केला;

रावणश्च मया दृष्टस्त्वं च शोकानिपीडिता	७०
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथावृत्तमनिन्दिते ।	
अभिभाषस्व मां देवि दूतो दाशरथेरहम्	७१
नन्मां रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तमिहागतम् ।	
सुग्रीवसचिवं देवि बुद्धयस्थ पवनात्मजम्	७२
कुशलीं तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।	
गुरोराराधने युक्तो लक्ष्मणः शुभलक्षणः	७३
तस्य वीर्यवतो देवि भर्तुस्तव हिते रतः ।	
अहमेकस्तु संप्राप्तः सुग्रीववचनादिह	७४
मयेयमसहायेन चरता कामरूपिणा ।	
दक्षिणा दिगनुक्रान्ता त्वन्मार्गचिचयैपिणा	७५
दिष्ट्याहं हरिसैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम् ।	
अपनेष्यामि संतापं तवाधिगमशासनात्	७६
दिष्ट्या हि न मम व्यर्थं सागरस्येह लङ्घनम् ।	

रावण हा माझ्या दृष्टीस पडलेला आहे व शाकशुल झालेल्या तुलाही मी पाहिले हे निर्दोष देवी, हे सर्व इत्यभूतवत्तमोंतुला सांगितले आहे यास ठा, मा दाशरथि रानाचा दूत असल्यामुळे, तू मारयाशी मोकळेपणाने सभाषण कर (६९-७२)

हे राजपत्नी, रामकार्याकरिता उद्युक्त होऊन मी तुझ्याकरिता येथे आलो आहे नी वयुपुत्र हनुमान् सुग्रीवाचा मंत्री आहे, व तू समज सर्व शस्त्रे धारण करणाऱ्या मध्ये श्रेष्ठ असालुला कशुस्थकुलोत्पन्न राम खुशाल आहे आणि त्या उद्योग व युद्धा सैवमध्ये सदैव तपर असलेला मुलक्षणा लक्ष्मणही सुररूप आहे हे राजपत्नी, त्या तुझ्या बलवान् भर्तृवै हित करण्यासाठी आम्हा झटणारे असून, मी एकदा सुग्रीवाच्या आजवचन येथे आलो आहे वरोवर कागाही सोवना नसताना ना योग्य वजले ते ते हज धारण करून, तुला शोध लावण्याच्या उद्देशाने ही दक्षिण दिशा उलासण, आता तुम्हा शोध लागत नाही, असं वाटून, गोक वरान वसल्या वानरसनाचे दुस, सुदवने तुला शोध लागला असल्याची बाती कळवून, मा नार र करान (७४-७६)

प्राप्त्याम्यहमिदं देवि त्वद्दर्शनकृतं यशः	७९
राघवश्च महावीर्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्स्यते ।	
सपुत्रवान्धवं हत्या राघवं राक्षसापम्	८०
माल्यवाघ्नोऽम वैदेहि गिरीणामुत्तमो गिरिः ।	
ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी हरिः	८१
स च देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः ।	
तीर्थे नदीपतेः पुण्ये शम्भुसादनमुद्धरन्	८२
यस्याहं हरिणः क्षेत्रे जातो चातेन मैथिलि ।	
हनुमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा	८३
विश्वसार्थं तु वैदेहि भर्तुस्तु मया गुणाः ।	
अचिरात्स्यामितो देवि राघवो नयिता ध्रुवम्	८४
एवं विश्वासिता सीता हेतुभिः शोककारिता ।	
उपपन्नैराभिज्ञानैर्दूतं तमधिगच्छति	८५

हे देवी, एवढा मोठा समुद्र उल्लंघन करून, माझे येथे येणे व्यर्थ झाले नाही, हें नोठें भःम्यच म्हणावयाचें. आता तुझा शोध लावण्यासंबंधी मला यश संपदतां आलें; आता महावीर्यवान् रघुवंशज राम राक्षसाविपत्ति राघव त्याचे पुत्र व बाधव याचा वध करून तुला सत्वरच प्राप्त करून घेईल. हे वैदेहि, पर्वतामध्ये मूल्यवान् म्हणून श्रेष्ठ पर्वत आहे. तेथून केसरी म्हणून वानर गोकर्ण पर्वतावर जात होता; कारण त्या नाश्या महारूपि पित्याला शंभुसादन नामक अगुराचा वध करण्याविषयी देवर्षिनी आज्ञा केली होती आणि त्या आज्ञेप्रमाणे सागराच्या पवित्र तीर्थावर त्याचा वधही केला. हे मैथिली, त्या वानराच्या पत्नीचें पीटें मी वायूपासून जन्म घेतला आहे आणि स्वपराक्रमानेच मी जगतामध्ये हनुमान् या नावाने विख्यात झालों आहे. हे विदेहराजकन्ये, तुला विश्वास वाटावा, यासाठी मी तुझ्या भर्त्याचे गुण कथन केले. आता, हे राजपति, रघुवंशज राम निःसंशय तुला येथून लवकरच घेऊन जाईल. ” (७९-८४)

वाप्रमाणे विश्वास ठेवण्यास योग्य कारणें देऊन हनुमानाने आपल्याबद्दल सतिचे ठिगणीं विश्वास उत्पन्न केला, तेव्हा तेथे शोकाने दृश झालेल्या त्या सीतेलाही

अतुलं च गता हर्षं प्रहर्षेण तु जानकी ।
 नेत्राभ्यां वरुणक्षमाभ्यां मुमोचानन्दजं जलम् । ८६
 चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ।
 अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोद्धुराद् ८७
 हनुमन्तं कर्षिं व्यक्तं मन्यते नान्यथेति सा ।
 अथोवाच हनुमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम् ८८
 एतस्ते सर्वमारयातं समाश्वसिहि मैथिलि ।
 किं करोमि कथं वा ते रोचते प्रतियान्यहम् ८९

हतेऽसुरे संयति शम्बसादने कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात् ।
 ततोऽस्मि वायुप्रभवो हि मैथिलि प्रभावतस्तत्प्रतिमश्च वानरः ९०
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥३५॥

[१४९९]

रामलक्ष्मणाच्या चिन्हाची वास्तविक ओळख पटल्यावरून, तो रामदूत असतो, असे वाटले. इतकेच नव्हे तर, त्या जानकीला अनुपम हर्ष झाला व वक्र पापण्या असलेल्या तिच्या नेत्रातून हर्षामुळे आनंदाश्रूही गळू लागले विशाल नेत्र असलेल्या सीतेचे आरक्तवर्ण आणि पादन्याशुभ्र वर्णाच्या दीर्घ नयनानी युक्त असलेले मुख हे प्रहण सुटलेल्या नक्षत्राधिपति चंद्राप्रमाणे शोभू लागले आणि हनुमानाविषयी भलतासलता समज न होता, तो हनुमान वानरच आहे, अशी तिला पक्की खात्री वाटली. नंतर आल्हादकारक मुद्रा असलेल्या त्या सीतेला हनुमान म्हणाला, "हे मैथिली! मी सर्व काही तुला सांगितले आहे; आता तू धैर्य धर आणि मी काय करू, ते सांग. रामाकडे मी परत जाणार आहे; परंतु, हे तुला कसे काय रुचत आहे, ते मला कळू दे. हे मैथिली! संप्रामांमध्ये शंबसादन असुरांचा ज्या वानरश्रेष्ठ केशरीने महर्षींच्या आशेवरून वध केला, तेव्हा महर्षींच्या प्रसादामुळे त्या वायूपासून मी उत्पन्न झालो. मी वानर हनुमान प्रभावानेही त्याच्यासारखाच निपजलो आहे." (८५-९०)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुंदरकाण्डापैकी पस्तितावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३५ ॥

पद्मिनिः सर्गः ।

मृग एव महातेजा हनुमान्पचनात्मजः ।	
अग्रवीत्प्रश्रितं चाक्यं सीताप्रत्ययकारणात्	१
वानरोऽहं महामाने दूतो रामस्य धीमतः ।	
रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ।	२
प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ।	
समाश्वसिहि भद्रं ते धीणदुःखफला ह्यसि	३
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषितम् ।	
भर्तारमिव संप्राप्तं जानकी मुदिताऽभवत्	४
चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ।	
चभूव हर्षोदग्रं च राहुमुक्त इवोडुराट्	५
ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुः संदेशहर्षिता ।	
परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस महाकपिम्	६
विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राक्षस्त्वं वानरोत्तम ।	
येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रघर्षितम्	७

महातेजस्वी वायुपुत्र हनुमान् सीतेला आपला विश्वास घाटाका, घासाठी पुनः नम्रपणाने तिला म्हणाला, “ हे महाभाग्यवति, मी बुद्धिमान् रामाचा दूत असा वानर आहे. हे राजपत्नी, रामनामाने अंकित अशी ही माझ्यापाशी असलेली तू अंगठी पहा. तुला विश्वास पटण्यानरिता त्या महात्म्याने ही अंगठी मजकडे दिली असून, ती मी तुझ्यासाठी येथे आणिली आहे. तुझे भलं असो; तू आता धैर्य धर. तुझ्या पूर्वसंचित पापांचे दुःखदायक फल आता संपले आहे. ” मर्त्यांचे ते ह्मन्तभूषण हातांत घेऊन ती जानकी पाहू लागली. तेव्हा जणु बांदी प्रत्यक्ष मर्त्यांचीच गाठ पडल्याप्रमाणे तिला आनंद झाला. (१-४)

आरक्ष व शुद्ध वर्ण असलेले नेत्र ज्याच्यावर आहेत, असे ते तिचे सुंदर मुख प्रहण सुटलेल्या नक्षत्राधिपति चंद्राप्रमाणे आल्हादकारक झाले आणि ती अंगठी पाहिल्यानंतर, पतीचा निरोप ऐवून आनंद झालेली ती विनयशील बाला, सीता सर्वस्वी संतुष्ट झाली व आदरपूर्वक त्या महाकपीची प्रार्थना करू लागली.

शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः	
विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः	८
नहि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्यभ ।	
यस्य ते नास्ति संत्रासो रावणादपि संभ्रमः	९
अहंसे च कपिश्रेष्ठ भया समभिभाषितुम् ।	
यद्यसि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना	१०
प्रेषयिष्यति दुर्धर्यो रामो नह्यपरोक्षितम् ।	
पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः	११
दिष्टया च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसंगरः ।	
लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः	१२
कुशली यदि काकुत्स्थः किं न सागरमेखलाम् ।	
महीं दहति कोपेन युगान्ताग्निरिवोत्थितः	१३
अथवा शक्तिमन्तौ तौ सुराणामपि निग्रहे ।	

तो म्हणाली, “ हे वानरश्रेष्ठा तू एकत्र्याने या राक्षसस्थानामध्ये प्रवेश केलास, तेव्हा तू पराक्रमी, समर्थ व बुद्धिमान् आहेस, हे खरें मकराचें निवासस्थान असलेला हा सागर शभर योजने विस्तीर्ण आहे परंतु ज्याला पाहून स्तुति करणे योग्य आहे, असा पराक्रम करून, तू या सागराला गाईच्या पावलाप्रमाण करून टाकिलें आहेस हे वानरश्रेष्ठा, तुला रावणापासूनही त्रास अथवा उद्वेग प्राप्त झाला नाही, त्या अर्थी तुला मा काही सामान्य वानर समजत नाही हे कपिश्रेष्ठा, स्वपराक्रमाने प्राणेंद्र असलेल्या त्या रामाने जर तुला पाठविलें असेल, तर माझ्याशीं भाषण करण्यास तू योग्य आहेस. (५—१०)

तो अजिंक्य राम परीक्षा केल्यावाचून आणि पराक्रम पाहिल्यावाचून विश षत माझ्याकडे कोणत्या पाठविणार नाही, धर्मात्मा सत्यप्रतिज्ञ राम व त्याच प्रमाणे सुमित्रेचा आनंद वृद्धिगत करणारा महातेजस्वी लक्ष्मण कुशल आहे, हें सुदैवच समजलें पाहिजे, परंतु, काकुत्स्थकुलोत्पन्न राम जर कुशल आहे, तर प्रलयकाली उत्पन्न झालेल्या अज्ञप्रमाणे तो कोपानेहा समुद्रवलयकित पृथ्व दग्ध करून का टाकीत नाही ? ते उभयता रामलक्ष्मण देवाचाही निग्रह कर-

ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः	१४
कश्चिन्न व्यथते रामः कश्चिन्न परितप्यते ।	
उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः	१५
कश्चिन्न दीनः संभ्रान्तः कार्येषु च न मुह्यति ।	
कश्चित्पुरपकार्याणि कुरुते नृपतेः सुतः	१६
द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते ।	
विजिगीषुसुहृत्कश्चिन्मित्रेषु च परंतपः	१७
कश्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते ।	
कश्चित्कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः	१८
कश्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः ।	
कश्चित्पुरुषकारं च दैवं च प्रतिपद्यते	१९
कश्चिन्न विगतस्नेहो विद्यासान्मयि राघवः ।	
कश्चिन्मां व्यसनादसान्मोक्षायिष्यति राघवः	२०

व्यास समर्थ आहेत, तेव्हा माझ्याच दुखाचा अंत होण्याची वेळ अद्यापि आली नाही, असे मला वाटते. राम कधी झाला नाहीना ? तो पुरुषश्रेष्ठ माझी मुक्ती करण्यासाठी पुढले उद्योग करीत आहे ना ? (११-१५)

दीन होऊन व गोंधळून जाऊन काय करावे, हे त्याला सुचेनासे झाले नाही ना ? तो राजपुत्र वीराला योग्य अशीच कृपे करीत आहे ना ? मौढ्य आणि कडक अशा दोन्ही प्रकारानी धर्म, अर्थ आणि काम हे त्रिविध पुरस्कार प्राप्त होण्याचे उपाय आणि त्याचप्रमाणे सामदानादि उपाय यांचे तो अवलंबन करीत आहे ना ? त्याच्या मित्रांना विजयाची इच्छा आहे ना ? आणि त्याचप्रमाणे मित्राकरिता पराकाष्ठेचा तापही सहन करीत आहे ना ? तसाच तो मित्र मंषादन करीत असून, मित्रही त्याला येऊन मिळत आहेत ना ? तसेच त्याचे मित्र कल्याणकर्ते अमुन, ते त्याला मान देत आहेत ना ? तो राजपुत्र देवतांची कृपा मंषादन करण्याची इच्छा धरीत आहे ना, आणि दैव व प्रपन्न या दोहोंचेही तो अवलंबन करीत आहे ना ? (१६-१९)

मी दूर शान्त्यामुळे माझ्याविषयी त्याचे प्रेम नाहामें तर झाले नाही ना ? व

सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनूचितः ।	
दुःखमुत्तरमासाद्य कश्चिद्रामो न सीदति	२१
कौसल्यायास्तथा कञ्चित्सुमित्रायास्तथैव च ।	
अभीक्ष्णं श्रूयते कञ्चित्कुशलं भरतस्य च	२२
मन्त्रिमित्तेन मानार्हः कञ्चिच्छोकेन राघवः ।	
कञ्चिन्नान्यमना रामः कञ्चिन्मां तारयिष्यति	२३
कञ्चिदक्षौहिणीं भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः ।	
ध्वजिनीं मन्त्रिभिर्गुप्तां प्रेषयिष्यति मत्कृते	२४
वानराधिपते श्रीमान्सुग्रीवः कञ्चिदेष्यति ।	
मत्कृते हरिभिर्वीरेर्वृतो दन्तनखायुधैः	२५
कञ्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुमित्रानन्दधर्षणः ।	
अस्त्रविच्छरज्जालेन राक्षसान्विधमिष्यति	२६
रौद्रेण कञ्चिद्वेणेन रामेण निहतं रणे ।	

या संकटापासून तो राघव मला मुक्त करणार आहे ना ? नेहमी सुखाचा उपभोग घेण्यामध्येच ज्याचे आयुष्याचे पहिले दिवस गेले आणि दुःखाचा अनुभव ज्याला मुळीच आलेला नाही, तो राम इतक्या दिवसानंतर दुःख प्राप्त झाल्यामुळे, वैर्यहीन तर झाला नाही ना ? कौसल्या, सुमित्रा आणि त्याचप्रमाणे भरत या सर्वांचेही कुशल वृत्त वारंवार त्याच्या कानावर येत असतं ना ? संमानासच पात्र असलेला तो रघुवंशज राम, माझ्याकरिता त्याला जी शोक उत्पन्न झाला आहे, यामुळे संतप्त झाला आहे ना ? माझ्याशिवाय दुसऱ्यांकडे त्याचें मन गेलें नाहीं ना ? तो मला या संकटातून तारणारा आहे ना ? भ्रानृवत्सल भरत त्याच्या मन्यानी रक्षण केलेली एक अक्षौहिणी भयंकर सेना माझ्याकरिता पाठविणार आहे ना ? हे वानराधिपते हनुमाना, वैभवशाली सुग्रीव, दंत व नखें या आयुधानी युक्त असलेल्या वानरवीरानी परिवेष्टित होऊन, माझ्याकरिता इकडे येणार आहे ना ? (२०-२५)

सुमित्रेचा आनंद वृद्धिंगत करणारा, अस्त्रवेत्ता, शूर लक्ष्मण बाणसमूहानी राक्षसाना उडवून देईल ना ? रामाच्या हातून त्याच्या भयंकर अस्त्रानी सहजना-

द्रक्ष्याम्यल्पेन कालेन रावणं ससुहृज्जनम् २७

काञ्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगन्धि ।

मया विना शुष्यति शोकदीनं जलक्षये पद्ममिवातपेन २८

धर्मापदेशात्त्यजतः स्वराज्यं मां चाप्यरण्यं नयतः पदातेः ।

नासीद्यथा यस्य न मीनं शोकः कश्चित्स धैर्यं हृदये करोति २९

न चास्य माता न पिता न चान्यः क्नेहाद्विशिष्टोऽस्ति मया समो वा ।

नावद्भयहं द्रुत जिर्जीविपेयं यावत्प्रवृत्तिं दृणुयां प्रियस्य ३०

इतीव देवी वचनं महार्थं तं वानरेन्द्रं मधुरार्थमुक्त्वा ।

श्रोतुं पुनस्तस्य वचोऽभिरामं रामार्थयुक्तं विरराम रामा ३१

सीताया वचनं श्रुत्वा मासृतिर्भामविक्रमः ।

शिरस्यङ्गलिमाधाय वाक्पयमुत्तरमब्रवीत् ३२

मह रावण वध पावल्याचें हृदय धोडक्याच वेव्यात मी पाहीन ना ? प्रखर उन्हाणे मरोवरांतील पाणी आटून गेलें असतां कमल ज्याप्रमाणे वाळून जातें, त्याप्रमाणे मुक्तांमारखें तेजस्वी आणि पद्मासारखें सुगंधी असें त्या रामाचें मुख, माझ्या वियोगामुळे उत्पन्न झालेल्या शोकाने म्लान व शुष्क तर होत चाललें नाही ना ? धर्माकरिता स्वराज्याचा त्याग करून, मलांही बरोबर अरण्यामध्ये घेऊन जाणाऱ्या ज्या पादचारी रामाला त्या वेळीं भय अथवा दुःख झालें नाही, तो राम मनामध्ये तसेंच अतुल धैर्य धरून राहिला आहे ना ? हे दूता, माझे ज्याप्रमाणे याच्यावर प्रेम आहे, त्याप्रमाणे पित्याचेंही त्याच्यावर प्रेम नव्हतें; मानेचेंही नाही आणि दुसऱ्याही कोणाचें नाही; मग माझ्यापेक्षा त्यांच्यावर त्याने अधिक प्रेम करण्याची तर गोष्टच नको. म्हणून जोपर्यंत त्या प्रिय रामाचा वृत्तात माझ्या कानावर येत राहाल, तोपर्यंतच मी जीविताची आशा धरून राहीन. ” (२५-३०)

याप्रमाणे त्या वानरप्रेष्टाशी गंभीर अर्थ आणि मधुर शब्द भरलेलें भाषण करून, ती राजपत्नी मुंदरी सीता रामाविपर्याची ज्यात वृत्तांत आहे, असें दनुमानाचें चित्तवेधक भाषण ऐकण्यासाठीं स्तब्ध राहिली, मीतेचें भाषण ऐकून, महापराक्रमी मासृति, मस्तकी हात जोडून, तिला म्हणाला, “ कमलनयन रामाला

न त्वामिहस्था जानीते राम कमललोचन ।	
तेन त्वा नानयत्याशु शचीमिव पुरन्दर	३३
श्रुत्वैव च वचो मह्य क्षिप्रमेध्यति राघव ।	
चमू प्रकर्षन्महतां हर्यक्षगणसयुताम्	३४
विष्टम्भयित्वा बाणोघेरक्षोभ्य बरुणालयम्	
करिष्यति पुरीं लङ्कां काकुत्स्थ शान्तराक्षसाम्	३५
तत्र यद्यन्तरा मृत्युयंदि देवा महासुरा ।	
स्थास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि घधिष्यति	३६
तवादर्शनजेनाय शोकेन परिपूरित ।	
न शर्म लभते राम सिंहादित इव द्विप	३७
मन्दरेण च ते देवि शपे मूलफलेन च ।	
मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा दर्दुरेण च	३८
यथा सुनयन वल्लु विम्बोष्ठ चारुकुण्डलम् ।	
मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम्	३९

तू येथेच असलेय च ठ ऊक नाहा आणि म्हणूनच शचीला घऊन जाणाव्या इद्राप्रमणे ता तला यथून सत्वर घऊन पात नाह मझे भाषण एकताक्षणा वानरगण आणि ऋक्षगण असलेला प्रचंड सना बर बर घऊन रघुवशज राम सत्वर तथून निघल आणि अधाभ्य अशा सगराच अपत्या बाणाना स्तभन करून ता ककुत्स्थकुलापन्न राम या लंकानगरात ल सब राक्षसाचा नाश करून टाकील इतकेंच न हे तर त्याच्या या मागामध्य देव मृत्यु अथवा महा असुर परी आडवे अले तरी त्याच सुद्धा ता वध कराल (३१-३६)

ह साची सिंहाने जर्जर कळल्या गजात्र ज्याप्रमाण चैन पडत नाहा त्याप्रमाण तू दृष्टिआड चाल्यामुळ शोकाने व्याप्त झालेल्या रमाला रात्रीवत मुळ सुद्धा चैन पडत नाही ह रातपना मन हर कुडल उकृष्ट नेत्र आणि परिपन्न तेंडल्याप्रमाणे आरक्तवर्ण ओष्ठ असलेले व उदय पावलेल्या पूर्ण चन्द्रप्रमाणे आंहादकारक असें रामाचें मुख तू लवकरच पाहशील हें मा तुला मुळ ऋद्धे याची आणि मदर, मलय, विंध्य मह व दर्दुर या पर्वताचा शपथ घऊन सांगता

क्षिप्रं द्रक्ष्यासि वैदेहि रामं प्रस्रवणे गिरौ ।	
शतक्रतुमिवासीनं नागपृष्ठस्य मूर्धनि	४०
न मांसं राघवो भुङ्क्ते न चैव मधु सेवते ।	
वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नाति पञ्चमम्	४१
नैव दंशान्न मशकाच्च कीटाच्च सरीसृपान् ।	
राघवोऽपनयेद्वात्रात्वद्भतेनान्तरात्मना	४२
नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः ।	
नान्यच्चिन्तयते किञ्चित्स तु कामवशं गतः	४३
अनिद्रः सततं रामः सुप्तोऽपि च नरोत्तमः ।	
सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन्प्रतिबुध्यते	४४
दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यच्चान्यत्स्वामिनोहरम् ।	
बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते	४५

स देवि नित्यं परितप्यमानस्त्वामेव सीतेत्याभिभाषमाणः ।

धृतमतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ४६

ऐरावताच्या मस्तकावर वसलेल्या इंद्राप्रमाणे प्रस्रवणपर्वातावर वसलेल्या रामाला, हे वैदेहि, तू लवकरच पाहशील. (३७-४०)

राम मांस भक्षण करित नाही आणि मद्यहा सेवन करित नाही, फक्त शास्त्र-विहित असे वनातील ओदनच तो नित्य एक वेळ सण्याऱ्यां सेवन करित अमत्ते. रामाचें अतः ऋण एका तुझ्या ठिकाणी खिकून गेलें असल्यामुळे, डास, माशा, कीटक आणि मर्ष ही आपल्या शरिराशां आले तरीही ते दूर करित नाही राम एकमात्रा मनात चिंताजात झालेला असून, सर्वदा शोक करित असतो आणि कामाधीन होऊन गेलेल्या त्या रामान्या मनात तुझ्याशिवाय दुसरा काही विचारच येत नाही राम नेहमी जागाच असतो आणि कदाचित् जरी त्याला थोडा वेळ झोप लागली, तरी 'सीता' अशी मधुर वाणी उच्चारित उबारीतच तो जगा होतो. फल, पुष्प अथवा स्त्रियाचें मन हरणारी अशी दुसरी काही वस्तु दृष्टीम पडली, म्हणजे 'हे प्रिये,' असें मुस्कारा टाकीत टाकीत तो बोंबू लागतो हे राजपति, तो नेहमी शोक करित असतो 'सीता' म्हणून तुझाच उद्देशून बोलत

सा रामसंकीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका ।

शरन्मुखेनाम्बुदशेषचन्द्रा निशेच वेदेहसुता यभूव ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंश सर्ग ॥३६॥

सप्तत्रिंश सर्ग ।

[१५४६]

सा सीता वचनं श्रुत्वा पूर्णचन्द्रनिभाननः ।

हनुमन्तमुपाचेदं धर्मार्थसहितं वच १

अमृतं विपसंपृक्तं त्यथा वानर भाषितम् ।

यश्च नान्यमना रामो यश्च शोकपरायणः २

असतो आणि व्रश्चर्यप्रदाने राहिलेला तो महात्मा राजपुत्र तुझ्याच प्राप्तीकरित अहर्निश प्रयत्न करित असतो ” (४१-४२)

याप्रमाणे प्रथमतः रामाचा वृथात ऐवून शोकरहित झालेली, परंतु राम आपणा सारली शोक करत आहे, असे ऐकिल्यामुळे पुनरपि त्याच्यासारखा शोक करू लागलेली ती विदेहराजकन्या सीता, तिचा मुद्रा वरचेवर पालटू लागल्यामुळे आकाशा मध्ये घोंटे घोंटे मेघाच छटे राहिले अमत्ताना शरदृततीत चादणी रात्र ज्याप्रमाणे शोभू लागते, त्याप्रमाणे शोभू लागली, कारण रामाला एकसारखा आपला पदास लागून राहिलेला आहे असे ऐकताक्षणी सीतेची मुद्रा आनंदित दिशू लागली परंतु ती शोकाकुल झालेला आहे, असे कानी पडताक्षणी तिची मुद्रा पुन शोकप्रस्तही दिशू लागली अशा रीतीने तिच्या मुद्रेमध्ये वारवार फेर होऊ लागल्यामुळे शरदृतमध्ये आकाशात श्वडोतिवटे मेघाचे वाही तुकडे शिखर असतांना सौंदर्यारात्रो चंद्र ज्याप्रमाणे वारवार मेघाच्छादित होतो व लगेच मेघनि मुळही होऊ लागतो यामुळे वरचेवर आह्लादकारक व आनंदनाशक भासू लागतो, त्याप्रमाणे तिची ती मुद्रा मासू लागली (४७)

याप्रमाणे महाभूमिवाल्मीकिप्रणीत धर्मशामयणसक आदिकाव्यातील सुंदर-वर्णनेची उत्तमावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३६ ॥

पूर्ण चंद्रासारखे आह्लादकारक मुख असलेली ती सीता हनुमानाचे वेलणे ऐवून घेऊन, धर्म व अर्थ दाना अनुसहन योग्य असे भाषण करू लागली ती म्हणाली, “ हे वानरा, रामाचे मन दुसरीकडे नही आणि तो एकसारखा शोक

पेश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारणे ।	
रज्ज्वेव पुरपं बद्ध्वा कृतान्तः परिकर्षति	३
विधिर्नूनमसंहार्यः प्राणिनां भ्रुवगोत्तम ।	
सौमित्रि मां च रामं च व्यसनैः पश्य मोहितान्	४
शोकस्यास्य कथं पारं राघवोऽधिगमिष्यति ।	
प्लवमानः परिक्रान्तो हतनौः सागरे यथा	५
राक्षसानां वधं कृत्वा सूदयित्वा च रावणम् ।	
लङ्कामुन्मथितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः	६
स वाच्यः संत्वरस्वेति यावदेव न पूर्यते ।	
अयं संवत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम्	७
वर्तते दशमो मासो ह्यौ तु शेषौ भ्रुवंगम ।	
रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम	८
विभीषणेन च भ्रात्रा मम निर्यातनं प्रति ।	
अनुनीतः पयत्नेन न च तत्कुरुते मतिम्	९

करीत आहे, हें तू केलेलें भाषण विषमिश्रित अमृताप्रमाणे मला भासन आहे. प्रचंड ऐश्वर्याचे ठिकाणीं अथवा भयकर संकटाचे ठिकाणीं पुरुषाला दैव जसें काहा दोरी बाधून ओढूनच नेत असतें. हे वानरधेष्टा, प्राण्याना खरोखर दैवाचे उन्धन करता येत नाहीं; कारण, सुमित्रापुत्र लक्ष्मण, मी आणि राम हे सर्व पहा कसे संकटामध्ये सापडलों आहों. ज्याची नाव बुडालेली आहे, असा पराक्रमी पुरुष सागरामध्ये पोहता पोहता ज्याप्रमाणे मोठ्या पडाकष्टेने तीराला जाऊन पोचतो, त्याप्रमाणे रघुवराज राम कसा बरें हा शोकसमुद्र उल्लंघून जाईल ? (१-५)

राक्षसांचा वध करून रावणाचाही नाश करून आणि लंकेचा विध्वंस करून माझा भर्ता मला कंन्हा बरे दृष्टीस पडेल ? असे ' त्वरा कर ' असा निरोप तूं त्या माझ्या भर्त्या रामाला साग, कारण जोंपर्यंत ही वर्षाची मुदत संपली नाही, तोंपर्यंत मी जिवंत अहे हे वानरा दुष्ट रावणाने जी वर्षाची मला मुदत दिली आहे, तिचा हा दहावा महिना मुष्ट अमून, दोनच महिने ती मुदत संपावण्यास राहिले आहेत रावणाचा बंधु विभीषण याने मला परत पाठविण्याविषयी, त्याचें

मम प्रतिभदानं हि रावणस्य न रोचते ।	
रावणं मार्गते सङ्ख्ये मृत्युः कालघशं गतम्	१०
ज्येष्ठा कन्या कला नाम विभीषणसुता कपे ।	
तथा ममेतदाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम्	११
अविन्ध्यो नाम मेधावी विद्वान्नाक्षसपुङ्गवः ।	
धृतिमान्छीलघान्वृद्धो रावणस्य सुसंमतः	१२
रामश्चयमनुप्राप्तं रक्षसां प्रत्यचोदयत् ।	
न च तस्य स दुष्टात्मा शृणोति वचनं हितम्	१३
जाशंसेयं हरिश्चेष्ट क्षिप्रं मां प्राप्स्यते पतिः ।	
अन्तरात्मा हि मे शुद्धस्तस्मिंश्च यहवो गुणाः	१४
उत्साहः पौरुष सत्त्वमानृशंस्यं कृतज्ञता ।	
विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति वानर राघवे	१५
चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां जघान यः ।	

मम बलविष्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्याच्या सांगण्याप्रमाणे वागण्याचा त्याला बुद्धि होत नाही मला पुनरपि रामाचे स्वाधीन करावे, हा गोष्ट रावणाला रचते नाही, कारण मृत्यु हा कालाच्या कचाट्यात सापडलेल्या त्या रावणाची बुद्धामध्ये घट पहात आहे (९-१०)

हे वनरा, विभीषणाची कला म्हणून एक ज्येष्ठ कन्या आहे त्या कन्येला मजकडे स्वतः तिच्या मातेने पाठविले असता ती मला म्हणाली, “ अविन्ध्य म्हणून एक मोठा बुद्धिमान व विद्वान् राक्षस आहे, तो धर्यवान्, सुशील व प्रबल असेल, रावणाला पारखं मान्य असा आहे, त्याने रामच्या हातून रामसाक्षात् शय होणार आहे, असे रावणाला कळविले परंतु तो हुरात्मा त्याच्याहि हितकारक नाशमानडे लवकर लभ देत नाही म्हणून हे वानरश्रेष्ठ लवकरच मला पति प्राप्त करून घेईल, अशा मला आशा वाटत आहे, वारण मला अंतरात्मा शुद्ध असेल, माझे मनोरथ सिद्धीस नेण्याला योग्य जम पुष्कळच गुण त्या नारायण नाराय्या ठिकठिका आहेत, हे वानरा, उत्साह, उद्यम, बल, दया, एतत्प्रकारे, एतत्प्रकारे आणि प्रभाव हे गुण राघवाच्या ठिकठिका आहेत. (११-१५)

जनस्थाने विना भ्रात्रा शत्रुः कस्तस्य नोद्विजेत् १६	
न स शन्यस्तुल्यितुं व्यसनेः पुरुपर्यमः ।	
अहं तस्यानुभावज्ञा शक्रस्येव पुलोमजा १७	
शरजालांशुमान्दूरः कपे रामदिवाकरः ।	
शत्रुरक्षोमयं तोयनुपशोषं नयिष्यति १८	
इति संजल्पमानां तां रामार्थं शोककशिताम् ।	
अध्रुसंपूर्णचंद्रनामुवाच हनुमान्कपिः १९	
ध्रुवैव च वचो मह्यं क्षिप्रमेप्यति राघवः ।	
चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्ष्यक्षगणसंकुलाम् २०	
अथवा मोचयिष्यामि त्वामद्यैव स राक्षसात् ।	
अस्माद् दुःखादुपारोह मम पृष्ठमनिन्दिते २१	
त्वां तु पृष्ठगतां हृत्वा संतरिष्यामि सागरम् ।	
शक्तिरस्ति हि मे घोडु लङ्कामपि सरावणाम् २२	
अहं प्रम्वणस्थाय राघवायाद्य मैथिलि ।	

अरे ! जनस्थानामध्ये चवदा हजार राक्षसाचा ज्याने आपल्या भ्रात्यांचिही सहाय न घेता वच केला, त्याचा कोणता घरे शत्रु गर्भगळित होणार नाही ? कितीही संकटे आलीं, तरी ती पुरुपश्रेष्ठ लाना द्वार जाणें शक्य नाही. इंद्राणाला ज्याप्रमाणे इंद्राचा अनुभव आहे, त्याप्रमाणे मला त्याचा प्रभाव माहीत आहे. हे वानरा, शरसमुद्रायरुपा किरणें असलेला रामरुपी शूर मूर्ख, राक्षसशत्रुरुपा उदक शुष्क करून टाकील. ” याप्रमाणे रामासाठी झालेल्या शोभने जर्जर झालेलीं तीं सीता भाषण करांत अमतांना तिचें मुख अधुनी भरून गेलें होतें व अशा अवस्थेमध्ये हनुमान वानर तिला म्हणाला, “ माझे भाषण ऐकताच वानर आणि श्रेष्ठ याची प्रचंड सेना यरोवर घेऊन ती राम सत्वर इकडे वेईल. (१६-२०)

इतकें कशाला, राक्षसामुळे होत अमलेन्द्रा या दुःखापामून मांच आजच्या आजच तुझी सुटका करून टाकतीं. हे निर्दोष संते, तूं माट्या पाठीवर वस. तुला पाठीवर घेऊन मां हा सर्व समुद्र तफन जाईन; इतकेंच न-हे तर रावगा-सह लंका ही समुद्रावलीकडे घेऊन जाण्याचें सामर्थ्य नाज्या अंगें आहे. हे

प्रापयिष्यामि शक्राय हव्यं हुतमिवानलः	२३
द्रक्ष्यस्यद्येव वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ।	
व्यवसायसमायुक्तं विष्णुं दैत्यवधे यथा	२४
त्वद्दर्शनदृतोत्साहमाश्रमस्थं महाबलम् ।	
पुरन्दरमिवासीन नगराजस्य मूर्धनि	२५
पृष्ठमारोह मे देवि मा चिकाङ्क्षस्व शोभने ।	
योगमन्विच्छ रामेण शशाङ्केनैव रोहिणी	२६
कथयन्तीव शशिना संगमिष्यासि रोहिणी ।	
मत्पृष्ठमधिरो ह त्वं तराकाशं महाणवम्	२७
नहि मे संप्रयातस्य त्वामितो नयतोऽङ्गने ।	
अनुगन्तुं गतिं शक्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः	२८
यथैवाहमिह शासस्तथैवाहमसंशयम् ।	
यास्यामि पश्य वैदेहि त्वामुद्यम्य विहायसम्	२९

सैधिल्यं हव्यं केलेले हव्यं ज्याप्रमाणे अग्नि इशाकडे नेऊन प्रेषितो, त्याप्रमाणे प्रयवगपर्वतावर बसलेल्या राघवकडे मी आजच्या आनच तुला नेऊन पोवविणे हे वैदेहि, दैत्यवधार्थं उद्युक्त झालेल्या विष्णूप्रमाणे, रावणाच्या वधाविपरी उद्युक्त झालेल्या रामाला लक्ष्मणसह तू आजच पाहू शकशील सारांश, तुझ्या दर्शनसाठी उत्सुक झालेला महाबलास्य राम, पर्वनराज प्रयवगच्या माध्यावरील आश्रमामध्ये, द्वादशप्रमाणे बसलेला आहे, असे पाहू शक. यंसाठी हे राजपति, तू माझ्या पाठीवर बस हे कल्पणी तू मनामध्ये बसलीही शक्य आहे नकोच चद्राशी समगम पावणाऱ्या रोहिणाप्रमाणे रामाचा समगम करण्याचे तू अत्र मनामध्ये अण " (२१-२६)

“ रामाची भेट आजच होऊ दे ” इतक्या अक्षरं तुझ्या तोंडून निघली व नही, तोंच चद्राशी समगम पावणाऱ्या रोहिणाप्रमाणे तुला रामाची भेट होईल म्हणून तू माझ्या पाठीवर बस आणि आकाशमार्गाचे अवलंबून करून महागंगा तरण जा आहे, तुला घेऊन मा येतून चालत झालो, तर तोंकमध्ये राहण्याचे वेळी केव्हा माझ्या मागोमाग दग्धस्य समर्थ नही हे वैदेही, परा तर राहो.

मैथिली तु हरिश्रेष्ठाच्छ्रुत्वा वचनमद्भुतम् ।	
हर्षविसितसर्वाङ्गी हनूमन्तमथाब्रवीत्	३०
हनूमन्दूरमध्वानं कथं मां नेतुमिच्छसि ।	
तदेव खलु ते मन्ये कपित्वं हरियूथप	३१
कथं चाल्पशरीरस्थं मामितो नेतुमिच्छसि ।	
सकाशं मानवेन्द्रस्य भर्तुर्मे प्लवगर्षभ	३०
सीतायास्तु वचः श्रुत्वा हनूमान्मारतात्मजः ।	
चिन्तयामास लक्ष्मीवान्नयं परिभयं कृतम्	३३
न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभायं घासितेक्षणा ।	
तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः	३४
इति संचिन्त्य हनुमांस्तदा प्लवगसत्तमः ।	
दर्शयामास सीतायाः स्वरूपमरिमर्दनः	३५
स तस्मात्पादपाद्रीमानाप्लुत्य प्लवगर्षभः ।	

जसा मी येथे आलों, तसाच तुला घेऊन नि संशय आकाशमार्गाने परत जाईन. ” याप्रमाणे वानरश्रेष्ठ हनुमानाच्या मुखातून अद्भुत भाषण श्रवण केव्यावर मिथिलराजकन्या सीतेच्या सर्व शरिरावर हर्षाचे रोमांच उठले आणि ता हनुमानाला म्हणाली, “ हे हनुमाना, इतक्या लांब मार्गाचे उंचेन वचून, तूं मला परत घेऊन जाण्याचे मनामध्ये कसे आणीत आहेस ? हे वानरसेनाधिपते, तुझे बोलणे ही तुझी मला गरोवर माकडचेष्टाच वाटत आहे (२७-३१)

अरे, वानरश्रेष्ठ, तुझे शरीर इतकें लहान असताना, माझ्या मानवराज भर्त्या-वडे तूं मला येथून नेऊन पांचवण्याची इच्छा करीत आहेस, याला काय म्हणावें ! ” असे तेचें हें भाषण ऐकल्यावर सीतेने आपला आता अपमानच केला आहे, असे त्या शरीरमंपत्तिमान् वायुपुत्र हनुमानाला वाट लागलें आणि तो मनामध्ये म्हणाला, “ या शृणवर्णनेत्राच्या विदेहराजकन्या सीतेला माझे बल अथवा प्रभाव विदित नाही हें खरें, तेव्हा आज एकदा खेण्ठेप्रमाणे वनगारें माझे रूप तिला दाखवतोंच ” याप्रमाणे विचार करून हनुमानाक वानरश्रेष्ठ हनुमानाने सीतेला आपले स्वरूप दाखविलें तापर्यंत, त्या विचारी वानरश्रेष्ठाने त्या बधावचून उडी

ततो वर्धितुमारेभे सीताप्रत्ययकारणात्	३६
नेरुमन्दरसंकाशो यमो दीप्तानलप्रभः ।	
वप्रतो व्यवतस्थे च सीताया धानरर्षभः	३७
हरिः पर्यतसंकाशस्ताम्रवक्रो महाबलः ।	
चञ्चदंष्ट्रनखो भीमो वैदेहीमिदमव्रवीत्	३८
सपर्यतवनोद्देशां साष्टमाकारतोरणाम् ।	
लङ्कामिमां सनाथां या नयितुं शक्तिरस्ति मे	३९
तद्व्यस्याप्यतां बुद्धिरलं देधि धिकाहृषा ।	
विशोकं कुरु वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम्	४०
तं हृष्टाचलसंकाशमुघाच जनकात्मजा ।	
पद्मपत्रविशालाक्षी भारतस्वीरसं सुतम्	४१
तद्य सत्त्वं धलं चैव विजानामि मदाक्षये ।	
घामोरिय गतिध्यापि तेजध्यामेरियाद्भुतम्	४२

प्राकृतोऽन्यः कथं चेमां भूमिमागन्तुमर्हति ।	
उद्धेरप्रमेयस्य पारं वानरव्यूथप	४३
जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते मम ।	
अवश्यं संप्रचार्याशु कार्यसिद्धिरिवात्मनः	४४
अयुक्तं तु कपिश्रेष्ठ मया गन्तुं त्वया सह ।	
वायुवेगसवेगस्य वेगो मां मोहयेत्तव	४५
अहमाकाशमासक्ता उपर्युपरि सागरम् ।	
प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयो वेगेन गच्छनः	४६
पतिता सागरे चाहं तिमिनःकद्रपाकुले ।	
अवेयमाशु विवशा यादसामश्नुत्तमम्	४७
न च क्षण्ये त्वया सार्धं गन्तुं शशुविनाशन ।	
कलत्रवति संदेहस्तद्यपि स्यादप्यसंशयम्	४८
द्वियमाणं तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः ।	
अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना	४९

“हे वानरसेन धिपते, दूसरा एखादा सामान्य वानर या अपार समुद्राचें उचलून जाऊन या भूमीवर येईल तरी कसा? येथून परत जाण्याचें आणि तेंही मला घेऊन जाण्याचें तुझे अंगां सामर्थ्य आहे, हें मी जाणून आहे, परंतु तूं ज्याप्रमाणे आपल्या पार्यानिर्द्धाचा सत्वर विचार केला आहेस, त्याप्रमाणे मलाही स्वतः संबंधी अवश्य विचार केला पाहिजे. हे वानरश्रेष्ठ, तुज्याबरोबर जाणें मला योग्य दिसत नाही. वानरप्रमाणे तुझा वेग असल्यामुळे, त्याने मला मूर्च्छा येईल आकाशामध्ये मी अगदी उच उच गेलें, म्हणजे वेगवेगाने जाणाऱ्या तुझ्या पाठीवरून मी समुद्रातच पडेन. तिमि, नर व मर्त्य असलेल्या सागरामध्ये मी निश्रेष्ठ पडलें, म्हणजे जलचर प्राण्यांचे सार उरुष्ट अन्नच मा होऊन जाईल शिवाय, हे शशुनाशन, तुझ्या बरोबर मला जात नाही, कारण श्रीसह तू परत जे उलागलास, म्हणजे उलागला अर्थात तुझा मगध येईल (४३-४८)

तू मला घेऊन जात आहेस, असे शशीस पडतदावर दुरात्मा रावण भयंकर पराक्रमी राक्षस पाठवील व ते तुझ्या मागेमागे येतील. शतात्मये शशु व सुदर

ततो वर्धितुमारिभे सीताप्रत्ययकारणात्	३६
मेरुमन्दरसंकाशो यमौ द्वीसानलप्रभः ।	
अप्रतो द्यवतस्ये च सीताया वानरप्रभः	३७
हरिः पर्वतसंकाशस्ताम्रवक्त्रो महाबलः ।	
यज्जदंष्ट्रनखो भीमो वैदेहीमिदमप्रवीत्	३८
सपर्वतवनोद्देशां साष्टप्राकारतोरणाम् ।	
लङ्कामिमां सनाथां वा नयितुं शक्तिरस्ति मे	३९
तदवस्थाप्यतां बुद्धिरलं देवि विवाह्वया ।	
विशोकं कुरु वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम्	४०
नं दृष्ट्वाचलसंकाशमुवाच जनकात्मजा ।	
पद्मपत्रविशालाक्षी मारुतस्यौरस सुतम्	४१
तव सत्त्वं बलं चैव विजानामि महाकपे ।	
वायोरिव गतिश्चापि तेजश्चाग्नेरिवाद्भूतम्	४२

न हन, सीतेला अपत्या सामर्थ्याचा विधास पटवण्याकरिता व अपला देह अधिकाधिक वृद्धिगत करण्याला अरभ केला, आणि मेरुमन्दरतुल्य शरीर धरणा यत्न प्रदोत अर्मीसारख्या तेज ने व्याप्त झालेला तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् सीतेच्या सनोर घेऊन उभा राहिला (३७-३७)

नंतर ताम्रवर्णांचे मुख शोण वस्त्रतुल्य दणू व नखे असलेला तो महाबलान्त्य भयकर वानर सीतेला म्हणाला, ' देवाल पर्वत, वनप्रदरा, गरच्या, कें, देवी आणि अधिपति यासह ही लङ्कानगरी उचरून घेऊन जाण्याचे मला सन्ध्य आहे वसंठी हे रात्रभंग, तुला अलेली मनातील शका सोडून देऊन, नाश्या सामर्थ्याविषयी तू आवया मनाची खात्री करून घे आणि लक्ष्मणाने राधवला अपत्या दर्शनने तू आज शोकमुक्त करून टाक " इतकें झालेवर पन्नासप्राप्तने विशाल नेत्र असलेली तो जनककन्या सती वायूच्या रदा पर्वत-प्राय औरस पुत्रला म्हणाली, " हे महाकपे, तुमचे धैर्य व बल मी जपते असून, वायुप्रमाणे अग्रेसर तुम्ही गति आणि अग्नीप्रमाणे अग्रेसरे तुम्ही अद्भुत तेज ही मला पूर्ण असावे अस्त " (३८-४२)

प्राकृतोऽन्यः कथं चेमां भूमिमागन्तुमर्हति ।	
उदघेरप्रमेयस्य पारं वानरयूथप	४३
जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते मम ।	
अवश्यं संप्रधार्याशु कार्यसिद्धिरिव्यात्मनः	४४
अयुक्तं तु कपिश्रेष्ठ मया गन्तु त्वया सह ।	
घायुवेगसवेगस्य वेगो मां मोहयेत्तव	४५
ब्रह्माकाशमासक्ता उपर्युपरि सागरम् ।	
प्रपतेय हि ते पृष्ठाद्भयो वेगेन गच्छन्तः	४६
पतिता सागरे चाहं तिमिनप्रन्नपाकुले ।	
भवेयमाशु विवशा यादसामन्नमुत्तमम्	४७
न च शक्ष्ये त्वया सार्धं गन्तुं शत्रुविनाशन ।	
फलप्रति संदेहस्त्वयि स्यादप्यसंशयम्	४८
हियमाणं तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः ।	
अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना	४९

‘ हे वनरमेन विपने, तुमरा एखादा सामान्य वानर या अपार समुद्राचें उघन घमन वा भूमावर येईल तरी क्मा? येवून परत जाण्याचें आणि तेंही मला घेऊन जाण्याचें तुझे अर्गें नामर्थ्य आहे, हें मा जाणून आहे, परंतु तू ज्याप्रमाणे आपल्या कार्यमिर्दाचा मत्वर विचार केला आहेस, त्याप्रमाणे मलाही स्वतः सवधी अवश्य विचार केला पाहिजे हे वनश्रेष्ठ, तुज्याबरोबर जाणें मला योग्य दिसत नाही. वचू प्रमाण तुला वेग असल्यामुळे, त्याने मला मूर्च्छा येईल अकाशामध्ये मा अगदी उच उच गेलें, म्हणजे वेगवेगाने जाणाऱ्या तुझ्या पाठीवरून मी समुद्रातच पडें तिमि, नत्र व मस्य असलेल्या सागमने मी निश्रेष्ठ पडले, म्हणजे उत्तर प्रांताचें सागर उदृष्ट अन्नच मा होऊन जाईल शिवाय, हे शत्रुनाशक, तुझ्या वारावर मला जताही वेगार नाह, कारण खीसह तू परत लऊ लागलास, म्हणजे इतराना खचित तुला संशय येईल (४३-४८)

तू मला घेऊन जात आहेस, अम शत्रु म पाठ्यावर तराना रावण भयकर पराक्रमी राक्षस पाठवाल व ते तुला मागे मागे घेताल शत्रुनाशक हे शत्रु व मुद्र

तैस्त्वं परिवृतः शूरैः शूलमुद्गरपाणिभिः ।	
भवेस्त्वं संशयं प्राप्तो मया वीर कलत्रवान्	५०
सायुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास्त्वं निरायुधः ।	
कथं शक्यसि संयातुं मां चैव परिरक्षितुम्	५१
युद्धयमानस्य रक्षोभिस्ततस्तैः क्रूरकर्माभिः ।	
प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयार्ता कपिसत्तम	५२
अथ रक्षांसि भीमानि महान्ति बलवन्ति च ।	
कथंचित्सांपराये त्वां जयेयुः कपिसत्तम	५३
अथवा युद्धयमानस्य पतेयं विमुखस्य ते ।	
पतितां च गृहीत्वा मां नयेयुः पापराक्षसाः	५४
मां वा हरेयुस्त्वद्भस्ताद्विशसेयुरथापि वा ।	
अनवस्थौ हि दृश्येत युद्धे जयपराजयौ	५५
अहं वापि विपद्येयं रक्षोभिराभितर्जिता ।	
त्वत्प्रयत्नो हरिश्रेष्ठ भवेन्निष्फल एव तु ।	५६

चेकन ते शूर राक्षस तुला वेहन टाकतील आणि, हे वीरा, माझ्यामुळे तुझ्यावर आणि माझ्यावरही प्राणायतिक संकट येईल आयुधें बरोबर घेतलेले असे पुष्कळ राक्षस तुझ्यावर चालन येतील आणि तुझ्यापाशी तर आयुध मुळीच नाही तेव्हा आकाशामध्ये त्यांना तोंड देण्यास आणि माझे रक्षण करण्यास तूं कसा समर्थ होशील ? हे वानरश्रेष्ठा, त्या क्रूरकर्मी राक्षसाशी तुझे युद्ध होऊं लागलें, म्हणजे मी भयभीत होऊन, तुझ्या पाठीबद्दल खाली पडेन अथवा प्रचंड, बलाज्य व भयंकर असे ते राक्षस, हे वानरश्रेष्ठा, युद्धामध्ये काहीही करून कमानरी तुला पराभव करतील, किंवा युद्ध करता करता तूं पराङ्मुख झालास, तरी मी खाली पडेन आणि मी खाली पडल्यावर ते दुष्ट राक्षस मला घेऊन जातील (४९-५४)

साराश, राक्षस तुझ्या हातून मला ओढून तरी नेतील किंवा तेथल्या तेथेच मला पाडून टाकतील, कारण युद्धामध्ये जय किंवा पराजय खात्रीनेच होईल, असे सांगता येत नाही राक्षसानां सर्प प्रकारानी मला धमकी दिली, तरीहि मी म्हण जाईन आणि हे वानरश्रेष्ठा, असें झालें, म्हणजे तुला एवढा प्रयत्न निश्कळ

काम त्वमपि पर्याप्तो निहन्तुं सर्वराक्षसान् ।	
राघवस्य यशो हीयेत्त्वया शस्तेस्तु राक्षसैः ।	५७
अथवादाय रक्षांसि न्यसेयुः सवृते हि माम् ।	
यत्र ते नाभिजानीयुर्हरयो नापि राघवः	५८
आरम्भस्तु मदर्थोऽयं ततस्तत्र निरर्थकः ।	
त्वया हि सह रामस्य महानागमने गुणः	५९
मयि जीवितमायत्तं राघवस्यामितौजसः ।	
भ्रातृणां च महाबाहो तव राजकुलस्य च	६०
तौ निराशौ मर्त्यं च शोकसतापकृशितौ ।	
सह सर्वर्क्षहरिभिस्त्यक्षयतः प्राणसग्रहम्	६१
भर्तुर्भक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य धानर ।	
नाहं स्पष्टं स्वतो गात्रमिच्छेयं धानरोत्तम	६२
यदहं गात्रसस्पर्शं रावणस्य गता वलात् ।	
अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती	६३

होईल सर्व राक्षसांचा वध करण्यास तूही समर्थ आहेस, परंतु, तू राक्षसांचा वध केल्यास, तर रामाचा नावलीकिन जाईल अथवा त्या वानराना आणि रामालाही समजणार नाही, अशा एखाद्या गुप्त ठिकाणी राक्षस मला नेऊन ठेवतील. असे झाले, म्हणजे माझ्याकरिता झालेला हा तुझा सगटोप व्यर्थ जाईल तुझ्या सह रामाने येथे येण्यात मला लाभ आहे हे महापराक्रमी हनुमाना, अमित तेजस्वी राम, त्याचे भ्राते, तू आणि राजकुल या सर्वांचे जीवित माझ्यावर अवलंबून आहे (५५-६०)

माझ्याकरिता शोक व सताप यांनी वृथा झालेले ते रामलक्ष्मण, माझ्या प्राप्ती-विषयी निराश झाले, तर ते सर्व ऋक्ष आणि वानर यासह प्राणत्याग करतील हे वानरा, हे वानरश्रेष्ठा, भर्त्याचे ठिकाणा अतिशयच भक्ति असल्यामुळे त्या रामाचाच दुसऱ्या कोणाच्याही शरिराला आपण होऊन स्पर्श करण्याची माझी इच्छा नाही रावणाच्या शरिराचा स्पर्श मला झाला आहे, परंतु तो माझ्या इच्छे-विरुद्ध झालेला आहे मी अनाथ, स्वतः असमर्थ आणि पराधीन असल्यामुळे

यदि रामो दशग्रीवमिह हृत्वा सराक्षसम् ।

मामितो गृह्य गच्छेत तन्नस्य सदृशं भवेत्

६४

श्रुताश्च दृष्टा हि मया पराक्रमा महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः ।

न देवगन्धर्वभुजङ्गराक्षसा भवन्ति रामेण समा हि संयुगे

६५

समीक्ष्य तं संयति क्षिप्रकार्मुकं महायत्नं वासवतुल्यविक्रमम् ।

सलक्ष्मणं को विपहेत राघवं हुताशनं दीप्तिमिवानिलेरितम्

६६

सलक्ष्मणं राघवमाजिमर्दनं दिशागजं मत्तमिव व्यवस्थितम् ।

सहेत को वानरमुख्य संयुगे युगान्तसूर्यप्रतिमं शरार्चिषम्

६७

स मे कपिश्रेष्ठ सलक्ष्मणं प्रियं सयूथपं क्षिप्रमिद्वोपपादय ।

चिराय रामं प्रति शोककशितां कुरुष्व मां वानरवीर हर्षिताम्

६८

इत्यपि श्रीमद्रामा० वाल्मी० आदिक० व्ये सुन्दरकण्ठे सप्तत्रिंश सर्ग ॥३७॥[१६१४]

करणारतरी वाय साराश, राम येथील राक्षसासह रावगाचा जर युद्धात वध करत आणि येथून मला घेऊन जाईल, तर तें त्याच्या कीर्तीला शोभण्यासारखें होईल रणामध्ये शत्रूचें मर्दन करणाऱ्या त्या महात्म्या रामाचं पराक्रम मी ऐकिले आहे व प्रत्यक्ष पाहिलेही अहेत त्यावरून देव, गंधर्व, भुजंग आणि राक्षस यांपैकी कोणाच्यानेही युद्धामध्ये रामाची बरोबरी होणार नाही, अशी माझी संप्रति आहे (६१—६५)

हातात अद्भुत धनुष्य घेतलेला अमा इतुष्य पराक्रमी, महाबलवान् राम लक्ष्मणासह, वायूने प्रीत्याहन दिलेल्या प्रदीप्त अग्निप्रमाणे, युद्धामध्ये उभा राहिलेला पाहिल्यावर त्याच्याशी संप्रति करभ्यास करण बरें समर्थ होणार आहे हे वानरश्रेष्ठ संप्रामामध्ये शत्रूचा धुव्या उडवून देणारा, मग यज्ञाप्रमाणे अचल राहणारा आणि बणरूपी किरणें फेकीत असल्यामुळे प्रलयकालच्या सूर्यासारखा दिश्टी जाणारा जो राम, त्याला युद्धामध्ये कोण बरें तोंड देईल हे वानरश्रेष्ठ, तो माझ्या मित्र राम, लक्ष्मण आणि वानरसेनाधिपति मुग्धव यांना घेऊन तू सत्वर इच्छेन ये आणि मला आनंदित कर." (६६—६८)

याप्रमाणे महानुनिवर्त्मीक्षिप्रय १ श्रीमद्रामायणमहाक आदिहाण्यानेल मुदर-
कांटापैर्य सत्तेमावा सर्ग गमात इत्य ॥ ३० ॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ।

ततः स कपिशार्दूलस्तेन वास्येन तोषितः ।	
सीतामुवाच तद्युत्वा वाक्यं वास्यविशारदः	१
युक्तरूपं त्वया देवि भाषितं शुभदर्शने ।	
सदृशं स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च	२
स्त्रीत्यान्न त्वं समर्थासि सागरं व्यतिवर्तितुम् ।	
मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम्	३
द्वितीयं कारणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते ।	
रामादन्यस्य नाहोमि संसर्गमिति जानकि	४
एतच्चे देवि सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः ।	
का ह्यन्या त्वामृते देवि श्रूयाद्वचनमीदृशम्	५
श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरपशेषतः ।	
चेष्टितं यत्त्वया देवि भाषितं च ममाग्रतः	६
कारणैर्वहुभिर्देवि रामप्रियचिकीर्षया ।	
स्नेहप्रस्कन्नमनसा मयैतत्समुदीरितम्	७

तदनंतर तो वाक्पटु वानरश्रेष्ठ हनुमान् सीतेच्या वरील भाषणाने संतुष्ट झाला आणि तिचे म्हणणे ऐकून घेऊन तिला म्हणाला, “ हे देवी, हे शुभदर्शने, तू वा वेळीं हें योग्यच भाषण केलेस. हें स्त्रीस्वभावाला आणि पतिव्रताच्या विनयला शोभणारेच आहे. तूं स्त्री अमन्यामुळे, माझ्या पातुंगळीस बसून, शंभर योजने विस्तीर्ण असा विशाल समुद्र उद्वेगन करून जाण्यास समर्थ नाहींस. हे विनयसंपन्न जनककन्ये सीते, रामाशिवाय दुसऱ्याच्या शरिराला मी स्पर्श करणार नाहीं, हें जें तूं दुसरे कारण सांगत आहेस, तेंही हे देवी, त्या महात्म्याच्या पत्नीलाच शोभण्यासारखें आहे. हे देवी, तुझ्याशिवाय दुमरी कोणती बरे स्त्री इतका दुर्धर प्रसंग घेऊन ठेपला असताही अशा प्रकारचें भाषण करण्यास तयार होईल ? (१—५)

हे देवी, तूं जी वागणूक केलीस आणि माझ्यासमक्ष जें भाषण केलेस, त्यांतील शब्दन शब्द कसून्यकुलेरपन्न रामाच्या कानावर जाईल. रामाचें

लङ्काया दुष्प्रवेशत्वाद्दुस्तरत्थान्महोदधेः ।	
सामर्थादात्मनश्चैव मयैतत्समुदीरितम्	८
इच्छामि त्वां समानेतुमद्यैव रघुनन्दिना ।	
गुरत्सेहेन भक्त्या च नान्यथा तदुदाहृतम्	९
यदि नोत्सहसे यातुं मया सार्धमनिन्दिते ।	
अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्राघवो हि यत्	१०
एवमुक्त्वा हनुमता सीता सुरसुतोपमा ।	
उवाच वचनं मन्दं वाष्पप्रग्रथिताक्षरम्	११
इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं श्रूयास्त्वं तु मम प्रियम् ।	
शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पदे	१२
तापसाश्रमवासिन्याः प्राज्यमूलफलोदके ।	
तस्मिन्सिद्धाधिते देशे मन्दाकिन्यचिदूरतः	१३

अवडने कार्य करण्याचा इच्छा, त्यांच्याविषयी प्रेमांमुळे अंत करणात उत्पन्न झालेला भोलावा, अशीं अनेक कारणे असल्यामुळे मी असें भयग केले शिवाय हा महासागर दुस्तर असून, रामादिवाचा लंकेमध्ये प्रवेश होणे पारच दुर्घट अहे व म्हणून तुला घेऊन जाण्याचे माझ्या अर्गी सामर्थ्य असल्यामुळे मी भेजे वेल्लो आता रघुवराजाना आनंद देणाऱ्या रामाला आजच्या आपण येथे तुझ्याघटे आणवें, अशी मझी इच्छा आहे. रामाबद्दलच्या अतिशय प्रेमाने व भर्षने तुझ्या मुखातून जें शब्द निघले, ते खोटे होणार नाहीत. हे निर्दोष सति, माझ्या बरोबर येण्याची जर तुझी इच्छा नसेल, तर रामाला अंटेणू शकेल अशी याहीनरी तुझ्या जबट्याचा वस्तु सुणेसाठी तू माझ्यापशी दे" (१-१०)

याप्रमाणे हनुमानाने मागितले असता देवकन्येची बरोबरी करणाऱ्या त्या सानेचा अभूनी कठ दाटून आला व तिच्या तोंडून अस्पष्ट शब्द निघून सगळे तो हळहळ हनुमानाला म्हणाला, " चित्रकूटपर्वताच्या पादध्यायी इतान्येका इतल्या तापसाश्रमामध्ये वास्तव्य करीत असताना, जी गोष्ट म्हणून आली, तीच गोष्ट सुचवण म्हणून तूं माझ्या प्रिय रामाला कथन कर. तूं स्वल्प मझी निरोप असा रण वी, हे रामा, मंदाकिन-जबट्याच्या सिद्धानी वास्तव्य

नस्योपवनखण्डेषु नानापुष्पसुगन्धिषु ।	
विहृत्य सलिले क्लिप्तो ममाङ्गे समुपाविशः	१४
ततो मां स समायुक्तो वायसः पर्यतुण्डयत् ।	
नमहं लोष्टमुद्यम्य चारयामि स्त वायसम्	१५
दारयन्स च मां काकस्तत्रैव परिलीयते ।	
न चाप्युपारमन्मांसाद्भक्षार्थी बलिभोजनः	१६
उत्कर्षन्त्यां च रक्षतां क्रुद्धायां मयि पक्षिणे ।	
शंसमाने च वसने ततो दृष्टा त्वया ह्यहम्	१७
त्वया विहसिता चाहं क्रुद्धा संलज्जिता तदा ।	
भक्ष्यगृद्धेन काकेन दारिता त्वामुपागता	१८
ततः श्रान्ताहमुत्सङ्गमासीनस्य तधाविशम् ।	
क्रुध्यन्तीव प्रहृष्टेन त्वयाहं परिसान्त्विता	१९
वाप्पपूर्णमुखी मन्दं चक्षुर्पा परिमार्जती ।	
लक्षिताहं त्वया नाथ वायसेन प्रक्रीपिता	२०

केलेच्या प्रदेशातील नाना प्रकारच्या पुष्पांनी सुगंधयुक्त झालेल्या उपवनातून एरुदा विहार करून, तूं मिजला होतास. नंतर माझ्या अंकावर टेंवून बसला होतास. इतक्यात तेथे एक काकपक्षी आला व चोचीने मला टोचूं लागला, तेव्हा मी मातांचें एक टेकळ उगासून त्याला हाकूं लागलों; परंतु तो काकपक्षी मला ओरखडीत-ओरखडीत तेथेच घोटालें लागला. त्याला काहीतरी भक्ष्य हवें होतें, यामुळे माझ्या बक्ष्यपलातील मांस काढण्याचें काम तो बलिभक्षक काकपक्षी बंद करीना. (११-१६)

तेव्हा मी त्या पक्ष्यावर रागवून कमरपट्टा बर सहलें लागलों असता, माझें बख्र सुटूं लागलें आणि अशा वेळीं तुझी माझ्याकडे दृष्टि गेली. तेव्हा तूं मला हनलास; परंतु क्रुद्ध आणि भक्ष्यलोलुप काकपक्ष्याने ओरखडल्यामुळे अतिशय लज्जित होऊन मी तुझ्याजवळ आलों. नंतर मी श्रमलें असण्यामुळे तूं जेथे बसला होतास तेथे आलों व तुझ्या अंकावर बसलों. मला तर राग आला होता, परंतु तूं हसतहसत माझें सात्वन केलेस. काक पक्ष्याने त्रासून टाकल्यामुळे माझें मुख

परिश्रमाच्च सुप्ताहं राघवाङ्केऽस्म्यहं चिरम् ।

पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्के भरताग्रजः २१

स तत्र पुनरेवाथ वायसः समुपागमत् ।

ततः सुप्तप्रबुद्धां मां राघवाङ्कात्समुत्थिताम् ॥

वायसः सहसागम्य विरराद् स्तनान्तरे २२

पुनः पुनरथोत्पत्य विरराद् स मां भृशम् ।

ततः समुत्थितो रामो मुक्तैः शोणितविन्दुभिः २३

स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुष्नां स्तनयोस्तदा ।

आशीविष इव क्रुद्धः श्वसन्वाक्यमभाषत २४

केन ते नागनासोरु विक्षतं वै स्तनान्तरम् ।

कः क्रीडति सरोपेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना २५

वीक्षमाणस्ततस्तं वै वायसं समवैक्षत ।

नखैः सहधिरैस्तीक्ष्णैर्माभिवाभिमुखं स्थितम् २६

अधुनी भरत गेले होते आणि हळूहळू मी आपले बोटले पुढत होते, अशा वेळी तू मला पाहिलेस. (१७-२०)

हे राघवा, हे भरताग्रजा रामा, धमन्यामुळे पाळीपाळीने आपल्या अंकावर मी व माझ्या अंकावर आपण या रीतीने एकमेकांच्या अंकावर आपण पुढले वेळ पडलों; परंतु तो वाकपथी पुनः तेथे आला. मी झोपेतून जागी होऊन रामाच्या माडीवरून उठून बसले होते, तोंच त्याने एकाएकी माझ्याकडे येऊन, माझे वक्षस्थल ओरखडले. अशा रीतीने तो पथी वारंवार उठून जाई आणि वारंवार माझे वक्षस्थल ओरखडून टाकी नंतर रक्षाचे धंभ अंकावर पडव्यमुळे राम जागा झाला आणि मला स्तनाचे मध्यभागी ओरखडलेले आहे, असे पाहून तो सर्वाप्रमाणे रागातून सुरकारे टाई लागला. तो महापराक्रमी राम मला म्हणाला. (२१-२४)

हे गजशुंभेसारखे चरण असलेल्या गीते, तुझ्या स्तनांमध्ये कोणी ओरखडते ! पंचमुखी क्रुद्ध नागाशीं भग' रोळगारा वीण बरे आहे, तें मला कडू दे रान असें मला विचारीत आहे, दृष्टे निकडे पहात आहे, तोंच उधाचो तीक्ष्ण मग

पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां चरः ।	
धरान्तरं गतः शीघ्रं पवनस्य गतां समः	२७
ततस्तस्मिन्महाबाहुः कोपसंवर्तितेक्षणः ।	
वायसे कृतवान्मूरां मतिं मतिमतां चरः	२८
स दर्भसंस्तराद्गृह्य ब्रह्मणोऽस्त्रेण योजयत् ।	
स दीप्त इव कालाग्निर्ज्वालाभिमुग्धो द्विजम्	२९
स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति ।	
ततस्तु वायसं दर्भः सोऽभ्यरेऽनुजगाम ह	३०
अनुसृष्टस्तदा काको जगाम विविधां गतिम् ।	
त्राणकाम इमं लोकं सर्वं वै विचचार ह	३१
स पित्रा च परित्यक्तः सर्वैश्च परमर्षिभिः ।	
श्रील्लोकान्संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः	३२
स तं निपातितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ।	

रत्नानी भरलेली आहेत, असा तो माझ्यासमोरच बसलेला काकपक्षी त्याच्या दृष्टिस पडला खरोखर पक्ष्यामध्ये श्रेष्ठ असलेला तो काकपक्षी इंद्राचा पुत्र होता य.यूसारखां गति असलेला तो पक्षी रामाला पाहताच, एकदम जमिनी-तील एका विळात शिरला नंतर महापराक्रमी रामाचे डोळे रागाने लाल झाले आणि बुद्धिमानामध्ये श्रेष्ठ असलेल्या रामाच्या मनात त्या काकपक्ष्याविषयी क्रूर विचार आला तेव्हा दर्भास्तरणापैकी एक दर्भ घेऊन रामाने त्याचें ब्रह्मस्त्राने अभिमंत्रण केलें, तेव्हा तो प्रदीप्त झाले-या कालाग्नीप्रमाणे त्या पक्ष्यापुढे प्रज्वलित होऊ लागला (२५-२९)

नंतर त्या काकपक्ष्यावर तो पेटलेला दर्भ रामाने सोडला, तेव्हा तो पक्षा जमिनीतील विळातून निघाला व आकाशामध्ये त्याने उडार केले, तरी त्या काकपक्ष्याच्या मागोमाग तो दर्भही लागलाच याप्रमाणे दर्भ त्याच्या मागे लागला तेव्हा तो पक्षी नानाप्रकारच्या गतीचें अवलंबून कप्पन उडू लागला आणि आपलें रक्षण व्हावें म्हणून या सर्व जगतामध्ये तो हिंडला, परंतु, पितृव्येन आणि त्याचप्रमाणे सर्व महर्षींनीही जेव्हा त्याचा त्याग केला, तेव्हा सारें त्रैलोक्य

• चधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत्	३३
• परिद्यूतं विवर्णं च पतमानं तमब्रवीत् । मौघमल्लं न शक्यं तु ब्राल्लं कर्तुं तदुच्यताम्	३४
ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्र स दक्षिणम् । दत्त्वा तु दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः परिरक्षितः	३५
स रामाय नमस्कृत्वा राज्ञे दशरथाय च । विसृष्टस्तेन धीरेण प्रतिपेदे स्वमालयम्	३६
मत्कृते काकमात्रेऽपि ब्रह्मास्त्र समुदीरितम् । कस्माद्यो माहरत्त्वत्तः क्षमसे तं महीपते	३७
स कुरुष्व महोत्साहां कृपां मयि नरर्षभ । त्वया नाधरती नाथ अनाथा इव दृश्यते	३८

हिंदूनही शेवटी तो रामालाच शरण गेला तेव्हा शरण घेऊन भूमीवर पडलेल्या काकपक्षाचा त्याच्या दुष्ट कर्मांमुळे यथ करणे जरी योग्य होतं, तरी शरणागताचें रक्षण करणाऱ्या कुरुस्थपुलोत्पन्न रामाला त्याची दया आली व त्याने त्याचें रक्षण केलें साराश, शक्तिपात होऊन निस्तेज झालेल्या आणि उद्वृण्व करता-करताही खाली पडू लागलेल्या त्या काकपक्षाला तो म्हणला " माझे हें ब्रह्मास्त्र व्यर्थ होणें शक्य नाही तेव्हा या अस्त्रापासून तुझ्या कोणत्या यमनूचा नाश झाल्यास चालेल, तें तू मला साग " (३०-३४)

असें रामाने विचारल्यानंतर, त्याने म्हटल्याप्रमाणे त्या काकपक्षाचा उजवा नेत्र रामाने नाहीता केला अशा प्रकारें आपला उजवा नेत्र देऊन या काकपक्षाने आपले प्राण वाचवले नंतर त्या धीर रामाने त्याला जाण्याची परवानगी दिली, तेव्हा तो इक्षुप्त जयत रामाला आणि दशरथराजाला नमस्कार करून स्वस्थानी परत गेला हे हनुमाना, म्हणून तु माहा असा निरोप रामाला कर्डीव बी, हे भूपते, माझ्याकरिता य कथिन् काकपक्षावरमुद्धा जर तू ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केण होताय, तर ज्याने तुझ्यापासून मला दूरण करून नेत्रे, त्याला तू कदापरिता क्षमा करीत आहेस ? हे पुरवधेष्टा, यकरता मला आनंद होणारें, मर्य करून तू माझ्यावर कृपा कर दे नथ, तुझ्यामुळे मी सारोगर सनाथ

आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतम् ।	
जानामि त्वां महावीर्यं महोत्साहं महाबलम्	३९
अपारवारमक्षोभ्यं गार्भार्यान्सागरोपमम् ।	
भर्तारं स समुद्राया घरण्या वासवोपमम्	४०
एवमस्त्रविदां श्रेष्ठो बलवान्सत्ववानपि ।	
किमर्थमस्त्रं रक्षःसु न योजयसि राघव	४१
न नागा नापि गन्धर्वा न सुरा न मरुट्टणाः ।	
रामस्य समरे वेगं शक्ताः प्रतिसमीहितुम्	४२
तस्य वीर्यवतः कञ्चिद्यद्यस्ति मयि संभ्रमः ।	
किमर्थं न शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान्	४३
भ्रातुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परंतपः ।	
कस्य हेतोर्न मां वीरः परिव्राति महाबलः	४४
यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्विन्द्रसमतेजसौ ।	

असतानाही आज अनायाप्रमाणे शालें आहे. (३५—३८)

अरे, दया हाच श्रेष्ठधर्म आहे; असें तुझ्या मुखातूनच मी ऐकिलें आहे; आणि तूं महावीर्यवान्, मोठा उत्साही, महाबलाढ्य, आदि-अंत न लागणारा, मनामध्ये न कचरणारा व गार्भार्यामुळे सागराची वरोवरो करणारा असा या समुद्रवलयीकित पृथ्वीचा इंद्रतुल्य भर्ता आहेस, हें मी जाणून आहे. परंतु, हे राघवा, साप्रमाणे तूं अन्नवेत्त्यामध्ये श्रेष्ठ, बलाढ्य व धैर्यवान् असतानाही राक्षसावर प्रस्त्रप्रयोग कोणत्या कारणामुळे करत नाहीस ? नाग, गंधर्व, देव आणि मरुट्टन शर्पिणी कीणीही प्रतिपक्षी या नात्याने रामाचीं संग्रामामध्ये बुद्ध करण्यास अग्नि वाचे आघात सहन करण्यास समर्थ नाही. त्या वरिष्ठ रामाला माझ्या साप्रन-द्व्या स्थितीमुळे जर काही शोभ उत्पन्न झाला असेल, तर तीक्ष्ण बाणानी तो या राक्षमाचा नाश का करून टाकीत नाही ? किंवा ज्येष्ठ बंधूची अनुजा घेऊन, तो महाबलाढ्य, शत्रुतापन, वीर लक्ष्मण तरा कस्य कारणामुळे मज्जे रक्षण करावयास पुढे येत नाही ? (३९—४४)

वयु आणि इंद्र यासारखे तेजस्वी व देवानाही अजिंक्य असे ते देवदा

सुराणामपि दुर्धर्षां किमर्थं मामुपेक्षतः	४५
ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः ।	
समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षेते परंतपौ	४६
वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साधुभाषितम् ।	
अधात्रवीन्महातेजा हनुमान्हरियूथपः	४७
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ।	
रामे दुःखाभिपन्ने तु लक्ष्मणः परितप्यते	४८
कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ।	
इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि शोभने	४९
तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रौ महाबलौ ।	
त्वद्दर्शनं ततोत्साहौ लोकान्भस्मीकरिष्यतः	५०
हत्वा च समरभूरं रावणं सहयान्धवम् ।	
राघवस्त्वां विशालाक्षि त्वां पुरीं प्रति नेष्यति	५१

पुरुषश्रेष्ठ रामलक्ष्मण वशाशरिता मासी उपेक्षा करीत आहेत ? ते शत्रुतापन रामलक्ष्मण समर्थ असूनही ज्या अर्था म शत्रु परवा वाढगीत नाहीत, त्या अर्था नाह्या हातूनच तमैच काहीतरी माठे पातक घडले आहे, यात मुझीच संशय नाही. " अथु टाळात टाळत करण स्वराजे सत्तेने केलेले हे भाषण ऐकून, तो वानरमेनाधिपति महातेजस्वी हनुमान् तिला म्हणाला " हे देवी, रामाला तुझ्या शोक मुळे अगदी काहीएक मुचेनसे दाले आहे, आणि राम दु गित शप्या-मुळे लक्ष्मणाही अनिगव चिनामन्त झाला आहे, हे मी तुला शपथपूर्वक रारे मागतो. आता करीतरी आनन्दा तू टटोम घटली आहेस तेव्हा या क्षणापासून शोक करण्याची वेळ राहिली नाही, हे उपठ आहे; कारण हे कप्यागी, नू अता तुझ्या दुःखा नाश झालेला आहे, असे लवकरच पाहतील तुझ्या दर्शनकरिता आमुक अमजेल ते उभयपार्हे मर नगडप पुरुषश्रेष्ठ राजपुत्र तुझ्याशरिता ईते इव बरे नसा वरून टाकतील (४५-५०)

हे विश्व जनकने रामे, रामानामाध शूर वरुण त्या रागाचा त्यागा बांधवांमद वर वरुण, राम मुला असेच नाशीला पेंडन ज ईल म्हणून रामा

ग्रहि यद्राघवो वाच्यो लक्ष्मणश्च महाबलः ।	
सुग्रीवो वापि तेजस्वी हरयो वा समागताः	५०
इत्युक्तवति तस्मिञ्च सीता पुनरथावर्षात् ।	
कौसल्या लोकमर्तारं सुपुत्रे यं मनस्विनी	५३
तं ममार्थं सुखं पृच्छ शिरसा चाभिधादय ।	
अजश्च सर्वरत्नानि प्रिया याश्च वराङ्गनाः	५४
पेश्वर्यं च विशालायां पृथिव्यामपि दुर्लभम् ।	
पितरं मातरं चैव संमान्याभिप्रसाद्य च	५५
अनुप्रव्रजितो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः ।	
आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुरमनुत्तमम्	५६
अनुगच्छति काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन्वने ।	
सिंहस्कन्धो महाबाहुर्मनस्वी प्रियदर्शनः	५७
पितृवद्वर्तने रामे मातृवन्मां समाचरत् ।	
हियमाणां तदा वीरो न तु मां वेद लक्ष्मणः	५८

काय निरोप सागावयाचा आहे ? महाबलाध्य लक्ष्मणाला काय विदित करावयाचें ? आणि तेजस्वी सुग्रीवाला अथवा तेथे जुळलेल्या वानराना काय कळवावयाचें आहे ? ते मला साग. ” याप्रमाणे त्या हनुमानाने भाषण केल्यावर सीता पुनः त्याला म्हणाली, “ ज्या लोकनायकाला विचारी कौसल्या प्रसवली, त्याला तूं न इयाकरिता मस्तकाने प्रणाम करून दुशल प्रक्ष कर. माला, सर्व प्रकारची रत्ने, प्रिय स्त्रिया आणि संपूर्ण पृथ्वीमध्येही दुर्लभ ऐश्वर्य, याचा त्याण करून व मातापितराना संमानपूर्वक प्रसन्न करून घेऊन, जो रामाचे मागोमाग चान्ता झाला (५१-५६)

ज्याच्या योगाने सुमित्रा सुपुत्रवती झाली, जो धर्म त्या अनुपम सुराचा त्याण करून व अनुकूल वर्तन ठेवून वनामध्ये बडाल बंधु रामाचे रक्षण करण्याकरिता त्याच्या मागोमाग जात आहे, मिहामारखे स्क्ंध, आजनुचाहू आणि आहाद-कारक मुद्रा असलेला जो लक्ष्मण रामाला पितृप्रमाणे मान देत आहे आणि नानेप्रमाणे जो माइदार्शी बगला, त्या वीर लक्ष्मणाला रावण मला घेऊन जात

वृद्धोपसेवी लक्ष्मीवाञ्छको न बहुभाषिता ।	
राजपुत्रप्रियश्रेष्ठः सदृशः श्वशुरस्य मे	५९
मत्तः प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः ।	
न युक्तो धुरि यस्यां तु तामुद्रहति वीर्यवान्	६०
यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्यमनुस्मरत् ।	
स ममार्थाय कुशलं वक्तव्यो वचनान्मम	६१
मृदुर्नित्यं शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः ।	
यथा हि वानरश्रेष्ठ दुःखक्षयकरो भवेत्	६२
त्वमस्मिन्कार्यनिर्वाहे प्रमाणं हरियूथप ।	
राघवस्त्वत्समारम्भान्मयि यत्नपरो भवेत्	६३
इदं ब्रूयाश्च मे नाथं शूरं रामं पुनः पुनः ।	
जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज	६४
ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते ।	

आहे, हे समजले नाही जो वृद्धांशी साहचर्य करणारा आहे, वैभवशाली व समर्थ असून जो मित भाषण करणारा आहे, राजपुत्र रामाला जो अति प्रिय आहे, माझ्या सासऱ्यासारखी ज्याची वागणूक आहे, लक्ष्मण हें ज्याचें नाव असून, रामाला जो माझ्यापेक्षाही नेहमीच अधिक प्रिय आहे, आजपर्यंत आयुष्यात जें कार्य करण्याचा प्रसंग पडला नाही, तें कार्यही जो वीर्यवान् असल्यामुळे पार पाडीत आहे आणि ज्याच्याकडे पाहून आपल्या निवृत्त झालेल्या पित्याचें स्मरण होईनासे झाले आहे, त्या लक्ष्मणाला तू माझ्याकरिता माझ्या सांगण्यावरून कुशल प्रथ वर, म्हणजे, हे वानरश्रेष्ठ, नेहमी सौम्य, शुचि, दक्ष आणि रामाला प्रिय असा तो लक्ष्मण माझे दु ख नाहीसे करील (५६-६२)

हे वानरसेनाधिपते, हे मासे कार्य सिद्धीस जाण्याविषयी मी तुझ्यावरच अवलंबून आहे; कारण तू कार्याचा उपक्रम घेतास, म्हणजे राम माझ्या सुटकेविषयी यत्न करू लागेल माझा नाथ जो शूर राम, त्याला पुन पुन तू माझा अमा निरोध सांग को, “ हे दशरथपुत्रा, यापुढे मी एक महिन- भर जीव धरून राहीन या महिन्याच्यापुढे मी जिवन राहणार नाही, हे मी खरे

रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्या पापकर्मणा ।
 शत्रुमहंसि वीर त्वं पातालादिव कौशिकीम् ६५
 ततो वस्त्रगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् ।
 प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ६६
 प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम् ।
 अद्गुल्या योजयामास नह्यस्य ग्रामवद्भुजः ६७
 मणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्याभिवाद्य च ।
 सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ६८
 हर्षेण महता युक्तः सीतादर्शनजेन सः ।
 हृदयेन गतो रामं लक्ष्मणं च सलक्षणम् ६९

मणिवरमुपगृह्य तं महाह्रं जनकनृपात्मजया धृतं प्रभावात् ।

गिरिवरपवनाचधृतमुक्तः सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं प्रपदे ७०

श्लो० श्रीमद्भगवद्गीता० वा० श्री० आ० टि० क० अ० सुन्दरकाण्डेऽष्टत्रिंशो सर्गः ॥३८॥ [१६८४]

खरं सागून ठेवतं. म्हणून पातालामध्ये बुडून गेलेल्या पृथ्वीला, ज्याप्रमाणे भगवानांनी तारले, त्याप्रमाणे हे वीरा, दुराचारा रावणाने कपट करून मला येथे अडकवून ठेवले आहे. त्यातून माझी नूं सुटका कर, मला तूं तार." (६३-६५)

• अमा निरोप सांगितल्यानंतर सीतेने पदरांत बांधून ठेविलेले एक दिव्य व शुभ शिरोरत्न सोडले, आणि 'हं रामाला दे,' असे म्हणून तिने तें हनुमानाच्या स्वाधीन केले. नंतर वीर हनुमानाने तें अनुपम श्रेष्ठ रत्न घेऊन आपल्या योदाला घट्ट बांधून ठेवले. तथापि तें रत्न सर्वाकारण्यास मनापासून न्याचा हात पुढे झाला नाही. असे. शैवटी तें माल्यवान् रत्न घेऊन, त्याने सीतेला अभिर्वादन केले, आणि तिला प्रदक्षिणा केल्यावर नम्र होऊन तो तिच्या बाजूस उभा राहिला. सीतेचे दर्शन झाल्यामुळे त्याला मोठा हर्ष झाला आणि राजलक्षणांनी युक्त असलेल्या लक्ष्मणाचे व रामाचे त्याला स्मरण झाले. त्याने जनकराजाच्या कन्येने भोक्तालच्या राक्षसींना न दिसले अशा युक्तीने जवळ ठेवलेले तें बहुमूल्य श्रेष्ठ रत्न घेतले. प्रथमतः सीतेचे दर्शन न झाल्यामुळे उच्चपर्वतावर अमनेत्या पुण्याप्रमाणे दुःखाने कंपित झालेला आणि नंतर सीतेचे दर्शन झाल्यामुळे

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

मणिं दत्त्वा ततः सीता हनूमन्तमथाग्रधीत् ।	
अभिज्ञानमभिधातमेतद्रामस्य तत्त्वतः	१
मणिं दृष्ट्वा तु रामो वै श्रयाणां संस्मरिष्यति ।	२
वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च	३
स भूयस्त्वं समुत्साहचोदितो हरिसत्तम ।	४
अस्मिन्कार्यसमुत्साहे प्रचिन्तय यदुत्तरम्	५
त्वमस्मिन्कार्यनियोगे प्रमाण हरिसत्तम ।	६
तस्य चिन्तय यो यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत्	७
हनूमन्व्यत्नमास्थाय दुःखक्षयकरो भव ।	८
स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भामविक्रमः	९
शिरसा वन्द्य वैदेहीं गमनायोपयक्रमे ।	१०
क्ष्वात्वा संप्रस्थितं देवीं घानरं पवनःपुत्रम्	११

५५२४६७८९१०१११२१३१४१५१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९१००१०११०२१०३१०४१०५१०६१०७१०८१०९११०१११११२११३११४११५११६११७११८११९१२०१२११२२१२३१२४१२५१२६१२७१२८१२९१३०१३१३२१३३१३४१३५१३६१३७१३८१३९१४०१४१४२१४३१४४१४५१४६१४७१४८१४९१५०१५१५२१५३१५४१५५१५६१५७१५८१५९१६०१६१६२१६३१६४१६५१६६१६७१६८१६९१७०१७१७२१७३१७४१७५१७६१७७१७८१७९१८०१८१८२१८३१८४१८५१८६१८७१८८१८९१९०१९१९२१९३१९४१९५१९६१९७१९८१९९२००

याप्रमाणे महामुनिवर्त्मनिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिनाम्यातील सुंदरकांडा-
पैर्वा अटलित वा सर्ग समाप्त इत्यादि ॥ ३८ ॥

हनूमन्नाला गुणेच रत्न दिव्यान्तर सीता म्हणाली, " हे रत्न रामाच्या खरो-
गार ओळखीचें आहे. हे रत्न पाहियेपर तया वीर रामाला मी, माता सीतेच्या
आणि दशरथाचा या निषाचें स्मरण होईल; म्हणून हे घानरघेठा, तुला हे
माझ्या मुटूचेचें कार्य हाती घेवयावियवी प्रेरणा होईल, अणि अशी प्रेरणा माझ्या
नंतर पुढे काय करावयाचें, त्याचा तू विचार कर. हे घानरघेठा, हे कार्य कर
पाहण्याविषयी माझ मुटूघारर भार आहे, यागठी रामने घेतला प्रयत्न वेला
अमता सर्व तु माझा नाश होईल, हे तू मनामागे ठीव हे हनुमन्ना, इथे ते दान
रत्न, तू माझ्या दुःखाचा परिहार कर." यावर "ठाक आहे," असे म्हणून त्या
अच्यंत पर कर्मी माहतीने तसेच मरुतक लघून प्रणाम वेला आणि तो तेंपून
निष्प्रदान तयार झाला यापुढे घानर परत निषला, असें वाहून समाप्त.

धाप्यगद्गदया वाचा मँथिली चाक्यमग्रवीत् ।	
हनुमन्कुशलं श्रूयाः सहितौ रामलक्ष्मणा	७
सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्बृद्धांश्च वानरान् ।	
श्रूयास्त्वं वानरश्रेष्ठ कुशलं धर्ममंदिनम्	८
यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ।	
अस्माद्दुःखाम्युसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि	९
जीवन्तीं मां यथा रामः संभावयति कीर्तिमान् ।	
तत्रया हनुमन्वाच्यं वाचा धर्ममवाप्नुहि	१०
नित्यमुत्साहयुक्तस्य वाचः श्रुत्वा मयेरिताः ।	
वर्धिष्यते द्वाशरथेः पौरुषं मदवाप्तये	११
मत्संदेशयुता वाचस्त्वत्तः श्रुत्वाैव राघवः ।	
पराक्रमे मतिं वीरो विधियत्संविधास्यति	१२
सीतायास्तद्वचः श्रुत्वा हनुमान्मादनात्मजः ।	
शिरस्यङ्गलिमाधाय चास्यमुत्तरमग्रवीन्	१३
क्षिप्रमेप्यति काकुत्स्थो ह्यृक्षप्रवरंवृतः ।	

अधुनी कंठ दाटन आन्यामुळे, अहमकल अहमकल त्याला म्हणाली, “ हे हनुमाना, उभयता रामलक्ष्मणांना तू माझे कुशल सांग आणि त्याचप्रमाणे हे वनरश्रेष्ठा, अमान्दागद् सुग्रीवाला व सर्व उद्द वनराना तू यर्माला अनुसम्य कुशल सांग व तो महापराक्रमी राम या दुःखमागरापमून मला ताराल, अशा रीतीने तू त्याचे मन वळव. (१-९)

हे हनुमाना, मी जिवंत असतानाच तो कीर्तिमान् राम माझे रक्षण करील, असे मागण तू त्याच्याशी कर आणि आपल्या चतुर्याच्या बलावर मला दुःखातून तार पाडण्याचे धर्मकार्य तुझ्या हातून होऊ दे मी जे सन्त तुऱ्याद्या बोलले, ते ऐक्य वर नेहमी उ म ह्युक्त अवलेग द्यारघपुत्र राम माझ्या प्राप्तीकरता धर्मकार्याच प्रश्न करीत जईल. माझा निरोध तुझ्या मुखातून ऐकनाच राम माझ्यामाठी पराक्रम करणाचा योग्य तो विचार करील. ” (१०-१२)

निवेधे हे मागण ऐक्यन्तर वापुत्र हनुमानाने मन्तकीं हात जोडले व निला

यस्ते युधि विजित्यारीशोकं व्यपनयिष्यति	१४
न हि पश्यामि मर्त्येषु नासुरेषु सुरेषु वा ।	
यस्तस्य वमतो बाणान्स्थातुमुत्सहतेऽप्रतः	१५
अप्यर्कमपि पर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम् ।	
स हि सोढुं रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषत	१६
स हि सागरपर्यन्तां महीं साधितुमर्हति ।	
त्वन्निमिन्नो हि रामस्य जयो जनकनन्दिनि	१७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्यक्सत्यं सुभाषितम् ।	
जानकी बहु मेने तं वचनं चेदमब्रवीत्	१८
ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्ष्यमाणा पुनः पुनः ।	
भर्तृस्नेहान्वितं वान्यं सौहार्दादिनुमानयत्	१९
यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम ।	
कस्मिंश्चित्सन्दृते देशे विश्रान्त श्वो गमिष्यसि	२०

म्हणाला " थेट थेट वानर आणि अस्वलें यांचें सैन्य बरोबर घेऊन कुतुम्ब-कुलोत्पन्न राम लवकर इकडे येईल, आणि शत्रूंना युद्धान्त्ये जिंकून, तो लवकरच तुझ्या दुखाचा परिहार करील एकदा राम बाण सोडू लागला, म्हणजे त्याच्यासमोर उभा राहण्यास समर्थ होईल, असा कोणीही वीर, पुरुष, ननुष, दैत्य अथवा देव याच्यामध्ये आहे, असें मला अटळत नाही (१३-१५)

सप्रामांमध्ये सूर्याशी, दशाशी अथवा वैवस्वत यमाशीही युद्ध करण्यास तो समर्थ आहे, -तर विशेषकरून तुझ्याकरिता-तर तो त्याच्याशीही युद्ध करण्यास प्रसन्न पडला, तरी मगधुडे पाहणारच महां, हें निश्चित ही समुद्रवतयकी पृथ्वीही जिकण्यास तो समर्थ आहे म्हणून हे जनककन्ये, तुझ्याकरिता राम हा त्याचा पराजय करणारा आहे " हनुमानाने केलेंलें हें सत्य भाषण मातेला उरडव मद्दत्वाचें वागलें आणि तिने त्याच्याशी दुसरे काही भाषणही केलें तो हनुमान निघाला, तेव्हा सीता दारदार त्याच्याकडे गहू लागली, आणि मग या प्रेमव जयान सबंध आहे, अशा त्या हनुम नाच्या भाषणाची प्रेमने तिने प्रथम कें नंतर ती म्हणली, " हे शत्रुदमना, वीरा, हनुमाना, कोणत्याही एकाचा उर

मम चैवाल्पभाग्यायाः सांनिध्यात्तत्र वानर ।	
अस्य शोकस्य महतो मुहूर्ते मोक्षणं भवेत्	२१
ततो द्वि हरिशार्दूल पुनरागमनाय तु ।	
प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः	२२
नचादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् ।	
दुःसाहुःखपराभृष्टां दीपयन्निव वानरः	२३
अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ।	
सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वरः	२४
कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यति महोदधिम् ।	
तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरचरात्मजौ	२५
त्रयाणामेव भूतानां सागरस्येह लङ्घने ।	
शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तत्र वा मास्यतस्य वा	२६

प्रदेशामध्ये काठेल, तर तूं एक दिवस रहा. तूं विश्रांति घेऊन उद्या परत जाशील. (१६-२०)

अशा प्रकारें तूं राहिलस, म्हणजे वे वानरा, या भाग्यहीन घांभी, तुजें सांनिध्य लाभल्यामुळे या प्रचंड शोकानतून क्षणभर तरी सुटका होईल, कारण हे वानर-श्रेष्ठा, पुनः तरी तुजें आगमन येथे होण्याची पंचार्दत्तच आहे आणि यदावदा-चित् जरी झाले, तरी तोंपर्यंत खरोखर मी जिवंत राहिन की नाही, याबद्दल मला संशयच आहे हे वानरा, तूं माझ्या दृष्टिआड झालास म्हणजे मला अधिकच शोक होईल. मी अत्यंत दुःख भोगीत आहे त्याने या माझ्या अंगाचा जसा काही तूं गेल्यामुळे भडकाच उडेल. हे वीरा, माझ्या मनामध्ये हा एक जबरदस्त संशय येत आहे. तुला सहाय्य करणारे वानर व अस्वल एकत्र जुळले, तरी वानराधिपति सर्प्राव हा दुस्तर महासागर गोलाइन पुढे येण्यास कसा बरो समर्थ होईल ? किंवा अस्वलवानराच्या रथा सेना अथवा ते पुरुषश्रेष्ठ दसार्थाचे पुत्र तरी महासागराचें उलंघन करण्यास कसे समर्थ होतील ? या जगतामध्ये समुद्र उलंघन करण्याचें सामर्थ्य तीनच प्रण्याचे ठिकाणी असण्याचा संभव आहे. गरडाचे ठिकाणी, तुझ्या ठिकाणी आणि वायूचे ठिकाणी, तेव्हा हें दुर्घट कार्य पार पाडण्या-

तदस्मिन्कार्यनियोगे वीरैवं दुरतिक्रमे ।	
किं पश्यसे समाधानं त्वं हि कार्यविदां वरः	२७
काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ।	
पर्याप्तः परवीरश्च यशस्यस्ते फलोदयः	२८
बलैः समग्रैर्युधि मां रावणं जित्य संयुगे ।	
विजयी स्वपुरं यायात्तत्तस्य सदृश भवेत्	२९
बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ।	
मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत्	३०
तद्यथा तस्य विमान्तमनुरूपं महात्मन ।	
भवेदादिवशूरस्य तथा त्वमुपपादय	३१
तदर्थोपहितं धाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ।	
निशम्य हनुमाद्भेषं धान्यमुत्तरमब्रवीत्	३२
देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः पृवतां वरः ।	
सुग्रीवः सत्यसंपन्नस्तवाथै कृतनिश्चयः	३३

चा दुसरा कोणता उपाय तुला दिसत आहे ? हे वीरा, तू स्वकार्य कसे शेवटस न्यावे, हे जाणगान्यामध्ये श्रेष्ठ आहेस (२१-२७)

हे शत्रुपक्षीय वीरनाशक हनुमाना, तू एकट्या खरोखर हे कार्य पर पाडण्यास समर्थ आहेस परंतु, तुझ्या एकट्याचे हातून हे कार्य शेवटस गेलं तर कीर्तिवर्धक असं विजयस्वी पत्ही तुलाच प्राप्त होईल, रामाला होणार नव्ह, परंतु संपूर्ण सैन्ये बरोबर घेऊन आणि समग्रामध्ये रावणाला जिवून विजय झाल्यावर जर राम मला घेऊन आपल्या राजधानीला जाईल, तर तेंच त्या शोभेल शत्रुसैन्याचे मर्दन करणारा तो राम आपल्या सैन्याच्या योगने तें मध्ये सर्वांची दाणदाण उडवून देऊन, जर मला घेऊन जाईल, तर तें त्या नाबलौकिकता योग्य होईल, म्हणून त्या रणदूर महात्म्याचे हातून त्या योग्य असा पराक्रम होईल, अशी तू योजना कर. " (२८-३१)

अर्थ, विजय आणि हेतु याना भरलेले तें स तेचें भाषण ऐकून घेऊन, हनुमन्त शकतो म्हणला " हे देवी, वानर आणि अश्वले यांच्या सैन्याचा अधिपति जे

स वानरसहस्राणां कौटीभिरभिसंवृतः ।	
क्षिप्रमेप्यति वैदेहि राक्षसानां निवर्हणः	३४
तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः ।	
मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः	३५
येषां नोपरि नाधस्तात् तिर्यक्सज्जते गतिः ।	
न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्यमिततेजसः	३६
असकृत्तैर्महोत्साहैः ससागरधराधरा ।	
प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः	३७
मद्विदिश्याश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ।	
मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसंनिधौ	३८
अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबला ।	
न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरं जनाः	३९
तदलं परितापेन देवि शोको व्यपैतु ते ।	

वनरथेष्ठ, सुग्रीव, तो सयानेष्ठ आहे आणि तुझे कार्य पार पाडण्याविषयी त्याने ठाम निश्चय केलेला आहे. हे स ते, हजारो वानरांच्या कौटुंबावधि कुंडा बरोबर घेऊन, तो राक्षसनाशक सवरच इकडे येईल पराक्रमी, धैर्यवान्, महाबलाढय आणि इच्छेप्रमाणे उद्गूण करणारे वानर त्याच्या आज्ञेन आहेत ऊर्ध्व-भागी, अधोभागी आणि आठही दिशाना त्याची गति कुंठित होत नाही आणि अपरिमित तेज असलेले ते वानर कमल्याही मोठ्या कर्मांमध्ये कोणत्या हार जात नाहीत (३२—३६)

वायुमार्गाने गमन करणाऱ्या महोत्साही वानरांनी सागर आणि पर्वत यासह अनेक वेळा पृथ्वीला प्रदक्षिणा केली आहे. सुग्रीवाजवळ माझ्यापेक्षा पराक्रमात कर्मा असा कोणीही नाही जे वाही वानर आहेत, त्यापैकी काही माझ्यापेक्षाही जास्त आहेत आणि वाही माझ्या बरोवरीचे आहेत. मी कनिष्ठ प्रती-तला असूनही जर येथे आलो आहे, तर त्या महाबलाढ्य वानरांची गोष्ट पाहिजे कशाला ? मोठ्यामोठ्यांना हलकीसलकी कामे करण्याकरिता कोणी पाठवात नाहीत, य कथितानाच बाहेर पाठवात असतात. म्हणून हे देवी, तू मनला

एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः	४०
मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।	
त्वत्सकाश महासङ्घौ नृसिंहावागमिष्यतः	४१
नो हि धीरौ नरघरो सहितो रामलक्ष्मणौ ।	
आगम्य नगरं लङ्कां सायकोर्विधमिष्यतः	४२
सगण रावणं हत्वा राघवो रघुनन्दनः ।	
त्वामादाय चरारोहे स्वपुरीं प्रति यास्यति	४३
तदाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी ।	
न चिराद्द्रक्ष्यसे रामं प्रज्वलन्तमिधानलम्	४४
निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्यवान्धवे ।	
त्व समेष्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी	४५
क्षिप्रं त्व देवि शोकस्य पारं द्रक्ष्यसि मेधिलि ।	
रावणं चैव रामेण द्रक्ष्यसे निहत यलात्	४६
एवमाश्वास्य वैदेहीं हनूमान्मारतात्मजः ।	

सत्ताप वरुन घेऊ नकोस तुहा शोक आता पुरे झाला त वानरसेनाधिपति ण्हा उद्गणानेच लकेमध्ये येतील (३७-४०)

उदय पावलेच्या चन्द्रसूर्याप्रमाणे असलेले ते पुरपश्रेष्ठ रामलक्ष्मण माझ्या पांढावर बसून आणि मोठ्यामोठ्या सेना चरोबर घेऊन येथे तुझ्याकडे येतील एकत्र असलेले ते उभयता वीर पुरपश्रेष्ठ रामलक्ष्मण येथे येऊन लवानगरी बागाना उडवून देतील साराश, रघुनन्दन राम आपल्या अनुयायांसह रावणाचा वध करील आणि हे मुदरी, तुला घेऊन आपल्या राजधानीला परत जाईल यासाठी तू धीर धर आणि कोणत्या काळाचा प्रतीक्षा करीत रहा "तुझे कर्तव्य होईल, आणि प्रज्वलित अग्नीप्रमाणे असण्या रमाला तू लवकर पाहशात प रोहिण्याचा ज्याप्रमाणे चद्राशी समागम होत असतो, त्याप्रमाणे पुत्र, अमत्य आणि बापय यांसह राक्षसधिपति रावणाचा वध होऊन तुहा रामाशी समागम होईल हे मेधिली, साप्रतच्या शोकान्या दोषट झालेला पाहण्याचा पत्नी तुला येईल आणि रामाच्या हानून रावण वध पावल्याचेही तू सचरच पाहशीत" (४१-४६)

गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीं पुनरप्रवीत्	४७
तमरिद्रं कृतात्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ।	
लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपागतम्	४८
नपदंप्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् ।	
वानरान्वारणेन्द्रामान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान्	४९
शेलाभ्युदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ।	
नर्दतां कपिमुख्यानामार्ये यूथान्यनेरुशः	५०
स तु मर्मणि घोरेण ताडितो मन्मथेषुणा ।	
न शर्म लभते रामः सिंहादित इव द्विपः	५१
रुद् मा देवि शोकेन मा भूते मनसो भयम् ।	
शचीव भर्त्रा शक्रेण सङ्गमेप्यासि शोभने	५२
रामाद्विशिष्टः कोऽन्योऽस्ति कश्चित्सौमित्रिणा समः ।	
अग्निमारुतकल्पौ तौ भ्रातरौ तव संध्रयौ	५३

याप्रमाणे सीतेला धीर देऊन, वायुपुत्र हनुमानाने तेथून जाण्याचा विचार केला आणि पुनरपि तो सीतेला म्हणाला, "तूं शत्रुनाशक महात्मा राम आणि हातामध्ये धनुष्य घेतलेला लक्ष्मण लक्ष्म्या द्वाराशीं येऊन ठेपल्याचें लवकरच पाहशील नरें आणि दंष्ट्रा हींच ज्याचीं आयुधें आहेत, सिंह आणि व्याघ्र याप्रमाणे ज्याचे पराक्रम आहेत आणि गर्जेशासारखीं ज्याचीं शरीरें आहेत, असे वीर वानर येथे एकत्र जुळलेले नू सत्वरच पाहशील हे साध्वी, लंकेंतील मलयपर्वतान्या शिखरावर गर्जना करीत असलेल्या आणि पर्वत व मेघ यांचेप्रमाणे दिसत असलेल्या मोठमोठ्या वनरान्या अनेक झुंडींच्या झुंडी तुझ्या दृष्टीम पडतील. मिहाने जर्जर केलेल्या गजाप्रमाणे, मदनाचे घोर बाण मर्मस्थानी बसून पीडित झालेल्या रामाला सुख मुळीच वाटत नाही (४६—५१)

हे देवी, तूं रहं नकेस आणि शोकामुळे तूं आपला धीर खचू देऊं नकोस हे कल्याणी, इद्राणीचा ज्याप्रमाणे इशरीं समागम होतो, त्याप्रमाणे तुझा भल्याशीं, रामाशीं समागम होईल रामापेक्षा अधिक प्रतापी कोण आहे ? आणि लक्ष्मणाचो बरोबरी करणारा तरी कोण आढळणार आहे ? तुझ्यावरच अवलंबून

नास्मिश्चिरं वत्स्यासि देवि देशे रक्षोगणैरध्युपितेऽतिरौद्रे ।

न ते चिरादागमनं प्रियस्य क्षमस्य मत्संगमकालमात्रम् ५४

इत्यापै श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

[१७३८]

श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसूनोर्महात्मनः ।

उवाचात्माहितं वाक्यं सीता सुरसुतोपमा १

त्वां वृष्ट्वा प्रियवक्त्रारं संप्रहृष्यामि वानर ।

अर्धसंजातसस्येव वृष्टिं प्राप्य वसुंधरा २

यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभिकर्शिनैः ।

संसृशेयं सकामाहं तथा कुरु दयां मयि ३

अभिज्ञानं च रामस्य दद्या हरिगुणोत्तम ।

क्षिप्तामिपीकां काकस्य कोपादेकाक्षिशातनीम् ४

राहणारे ते दोषे वधु अग्नि व वायु यात्रेप्रमाणे आहेत हे देवी राक्षसगणनी वस्ती केलेल्या या अति भयंकर प्रदेशात यापुढे तुला आता फार दिवस रहावे लागणार नाही तुझ्या प्रियकराचे इकडे लवकर आगमन होईल. माझी व त्याची भेट होण्यास लागेल इतकाच काळ लोटेपर्यंत, तू आता त्याची वाट पहा, म्हणजे झाले " (५२-५४)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकीप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिशब्दांतील सुंदर-च्युतापैत्री एकूणचाळिसावा सर्ग समाप्त झाले ॥ ३९ ॥

त्या महात्म्या वायुपुत्र हनुमानाचे तें हितकर भाषण ऐवून देवऋषेप्रमाणे असलेली सीता त्याला म्हणली, " हे वानरा, अर्धवट धान्ये जिच्यामध्ये उगवती आहेत, अशा पृथ्वीला ज्याप्रमाणे पर्जन्यवृष्टि प्राप्त झाली असता आनंद होतो, त्याप्रमाणे प्रिय भाषण करणाऱ्या तुला पाहून, मला आनंद होत आहे. म्हणून शोकानी वृष्ट झालेल्या या गात्राची त्या पुरुषप्रेष्ठ रामाला स्पर्श करून मी वृत्तवृत्त्य होईन, अशा प्रशारची तूं मजवर दया कर, हे महागुणवान् वानरा, काक-पक्ष्याचा एक नेत्र नाहीसा करून टाकणारी इपीकात्र सोडव्याची वृष्ट तूं रामाला दे आणि त्याला अमेही राग की, (१-४)

मनःशिलायास्तिलकां गण्डपार्श्वं निवेशितः ।	
त्वया प्रणष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि	५
स वीर्यवान्कथं सीतां हृतां समनुमन्यसे ।	
वसन्ती रक्षसां मध्ये महेन्द्रवरुणोपम	६
एष चूडामणिर्दिव्यो मया सुपरिरक्षितः ।	
एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ	७
एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः ।	
अतः परं न शक्यामि जीवितुं शोकलालसा	८
असह्यानि च दुःखानि वाचश्च हृदयच्छिदः ।	
राक्षसैः सह संवासं त्यक्ते मर्षयाम्यहम्	९
धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन ।	
मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मजं	१०
श्रेयो राक्षसराजोऽयं दृष्टिश्च न सुखा मयि ।	
त्वां च श्रुत्वा विपज्जन्ते न जीवेयमपि क्षणम्	११

पूर्वाचा तिलक पुसून होला अमर्ता माझ्या गालावर तू एक जो मनःशिलेचा तिलक लावला होतास, त्याची आठवण कर. हे इंद्रवरुणवृत्त्य रामा, वीर्यवान असतांही रावणाने हरण केव्यामुळे सीता राक्षसगृही रहात आहे हें तुला सहन कसे होतें ? हे निष्पापा रामा, हें दिव्य शिरोरत्न मी फारच जपून ठेविलें होतें; कारण संकटांमध्ये तुझें दर्शन झाल्यावर जसा मला आनंद होतो, तसा हें रत्न अवलोकन करून, मला आनंद होत असतो. हें पाण्यात उतवून झालेलें उत्तम रत्न मी तुझ्याकडे पाठविलें आहे; यामुळे शोकाकुल झालेलें; मी यापुढे जिवंत राहणें शक्य नाही. असत्य दु.खें, मर्मभेदक भाषणें आणि राक्षसामधे राहणें हीं मी तुझ्याकरिता सहन करित आहे. हे राजपुत्रा, एक महिनाभर मी जीव धरून राहीन. महिन्यानंतर तुझ्यावाचून मी जिवंत राहणार नाही. (५—१०)

हा राक्षसाविपत्ते रावण क्रूर आहे. माझ्यावरची याची दृष्टीही चांगली नाही. तेव्हा इतकें अमुन तूंही आणखी इकडे येण्यास उशीर करित आहेस, हें माझ्या

वैदेहा घचनं ध्रुत्वा करणं साश्रुमापितम् ।	
अथाश्रवीन्महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः	१२
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ।	
रामे शोकाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते	१३
दृष्ट्वा कथचिद्भवती न कालः परिदेवितुम् ।	
इमं मुहूर्तं दुःखानामन्त द्रक्ष्यसि भामिनि	१४
तावुमौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रावनिन्दितौ ।	
त्वदर्शनकृतोत्साहौ लङ्का भस्मीकरिष्यतः	१५
हत्वा तु समरे रक्षो रावणं सहवान्धवेः ।	
राघवौ त्वां विशालाक्षि स्वां पुरीं प्रति नेष्यतः	१६
यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते ।	
प्रीतिसजननं भूयस्तस्यं त्वं दातुमर्हसि	१७
साश्रवीदत्तमेवाहो मयाभिज्ञानमुत्तमम् ।	
एतदेव हि रामस्य दृष्ट्वा यत्नेन भूषणम्	१८

क नावर आले, म्हणचे मी एक क्षणभरही जिवत राहू शकणार नाही ” ओळख-
माये अश्रु आणून सीतेने केलेले हे दीन भाषण श्रवण केल्यावर मोठा तेजस्वी
याश्रुपुत्र हनुमान तिला म्हणाला “ हे देवी, तुझ्या शोकांमुळे रामाची मुखचचा
अगदी पालटून गेला आहे आणि राम शोकाकुल झाला असल्यामुळे लक्ष्मणही
दुःखित झाला आहे, हे मी तुला शपथपूर्वक खरे सांगतो, परंतु, आता वसा
तरा तुया शोध लागला आहे, तव्हा शोक बरण्याचा वेळ आता उरला नाही
हे साध्वी, या घटनेलाच तुझ्या टुखाचा शेवट होईल निंदेला पात्र नसलेले ते
उभयता पुरुषश्रेष्ठ राजपुत्र तुझ्या दर्शनाकरिता उत्तम असल्यामुळे ते लक्षा
भस्म करून टाकतील (११—१५)

हे विशालनयन, युद्धामध्ये रावणाचा जलासर्हीत वध करून, ते रामलक्ष्मण
तुला आपल्या राजधनीला घेऊन जातील हे निर्दोष सीते, ज्याची रामला
चांगली ओळख पटेल अणे ज्याच्या योगाने त्याला आनंद होईल अशी
आणखी एक शृणु नू रामाला दे ” यावर ता म्हणाली “ अरे, मी उत्तम शृणु

श्रद्धेयं हनुमन्वाक्यं तव चीर भविष्यति ।	
स तं मणिवरं गृह्य श्रीमान्प्लवगसत्तमः	१९
प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे ।	
तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्य हरियूथपम्	२०
धर्धमानं महावेगमुवाच जनकात्मजा ।	
अश्रुपूर्णमुखी दीना वाप्पगद्गदया गिरा	२१
हनुमन्सिंहसंकाशौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।	
सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्भ्रूया अनामयम्	२२
यथा च स महाबाहुर्मा तारयति राघवः ।	
अस्माहुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि	२३

इदं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ।

ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवध्वं तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर २४

स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थः कपिः कृतार्थः परिदृष्टचेताः ।

दिलीच आहे. हेंच भूषण नीट अवलोकन केल्यावर, हे वीर हनुमाना, रामाला तुझे बोलणें विश्वसनीय वाटेळ. " असें सांतेने सांगितल्यानंतर तें श्रेष्ठ रत्न घेऊन, त्या तेजस्वी वानरश्रेष्ठ हनुमानाने त्या सांतादेवाला मन्तकाने प्रणाम केला आणि तो जाण्यास तयार झाला. तेव्हा उद्गण करण्यास सिद्ध होऊन वृद्धिंगत होऊं लागलेल्या त्या महावेगवान् वानरसेनाधिपतीकडे पाहिल्यावर त्या दीन सांतेचें मुख अश्रूंनी व्याप्त झालें आणि कंठ दाटून आन्यामुळे अडमळत अडखळत ती त्याला म्हणाली. (१६—२१)

“ हे हनुमाना, सिंहासारखे बन्धु रामलक्ष्मण आणि अमालासह सुग्रीव या सर्वांना तूं माझ्या वतीने आरोग्यविषयक प्रश्न कर आणि तो महापराक्रमी राम या दुःखसागरापासून माझा लवकर उद्धार करील, अशा प्रकारचा तूं कांहीयुक्ति योज. हे वानरश्रेष्ठा, तूं रामाजवळ गेल्यावर, हा माझा तोंड शोक आणि या राक्षसांकडून होत असलेली माझी निर्भरना तू त्याला सांग. तुझा मार्ग सुखकर होवो. ” याप्रमाणे त्या राजकन्येने निरोप सांगितल्यावर अंतःकरणामध्ये अतिशय आनंदित झालेला तो हनुमान सांतेचा शोध लागण्यामुळे कृतार्थ

तदल्पशेषं प्रसमीक्ष्य कार्यं दिशं हृद्युर्दीर्घा मनसा जगाम २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

[१७६३]

स च वाग्भिः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन्पूजितस्तया ।

तस्माद्देशादपाक्रम्य चिन्तयामास वानरः १

अल्पशेषमिदं कार्यं दृष्टेयमसितेक्षणा ।

श्रीनुपायानतिक्रम्य चतुर्थे इह दृश्यते २

न साम रक्षःसु गुणाय कल्पते न दानमर्थोपचितेषु युज्यते ।

न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः पराक्रमस्त्वेप ममेह रोचते ३

न चास्य कार्यस्य पराक्रमादृते विनिश्चयः काश्चिदिहोपपद्यते ।

इतप्रवीराश्च रणे तु राक्षसाः कथंचिदीयुर्यदिहाद्य मार्दवम् ४

कार्यं कर्मणि निर्भृते यो बहून्यपि साधयेत् ।

मला आणि राहिलेले कार्ये अगदीच थोडे आहे, असे समजून त्याने उत्तरदिशेकडे जाण्याचे मनःमध्ये आणिले. (२२-२५)

सोप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुन्दरकाण्डाद्वारा चालिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४० ॥

तो वानर हनुमन् जावयास निघाला असता, सांतिने त्याची योग्य शब्दांनी प्रशंसा केली आणि नंतर तेथून निघाल्यावर मादती मनामध्ये म्हणाला, "गुणवर्ग नेत्रांनी युक्त असलेली ही सीता तर दृष्टीस पडली. आता हे हाती घेतलेले कार्य थोडेंसेच शिस्त राहिलेले आहे. या ठिकाणी पहिल्या तीन उपायांचे अवलंबन न करता चवथ्या मला हितावह वाटत आहे, कारण राक्षसांचे ठिकाणी सामाचा काही उपयोग होणार नाही, तेद्रव्यसंपन्न आहेत, म्हणून त्यांना दान देणेही योग्य नाही, बलाचा गर्व झालेले लोक भेदाने साध्य होणे शक्य नाही, तन्नाच या राक्षसांच्या ठिकाणी पराक्रम हाच उपाय मला नीट दिसत आहे पराक्रमाने अवलंबन केल्यावाचून या कार्यसिद्धिचा दुसरा काहीपर निमित्त उपाय येथे लागू पडणार नाही. युद्धामध्ये मोठमोठे शौर मरण पवले म्हणजेच कवे तरी हे राक्षस मज येतील. (१-४)

पूर्यकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ५

न होकः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः ।

यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ६

इहैव तावत्कृतनिश्चयो ह्यहं व्रजेयमद्य पुत्रगेश्वरालयम् ।

परात्मसंमर्दविशेषतत्त्ववित्ततः कृतं स्यान्मम भर्तुशासनम् ७

कथं नु खल्वद्य भवेत्सुखागतं प्रसह्य युद्धं मम राक्षसैः सह ।

तथैव खल्व्वात्मबलं च सारघत्समानयेन्मां च रणे दशाननः ८

ततः समासाद्य रणे दशाननं समन्त्रिवर्गं सबलं सयायिनम् ।

हृदि स्थितं तस्य मत्तं बलं च सुखेन मत्वाहामितः पुनर्व्रजे ९

इदमस्य नृशंसस्य नन्दनोपममुत्तमम् ।

वनं नेत्रमनःकान्तं नानाद्रुमलतायुतम् १०

मुख्य कार्य पार पडल्यानंतर, पहिल्या कार्याशीं विरोध न येता जो अनेक कार्ये पार पाडतो, तोच हार्ता घेतलेले कम शिवटास नेण्यास समर्थ होतो. बारीकसारीक जरी कार्य असले, तरी एकाच उपायाने तें पार पडेल, असें न ही. यास्तव, अनेक उपाय योजण्याचे ज्याला माहीत असते, तोच कार्य शिवटास नेण्यास समर्थ होतो. म्हणून जरी सीतेचा शोध लावणे, एवढेंच कार्य करण्याचा माझा प्रथम निश्चय होता, तरा शत्रूचा व आपला युद्धप्रसंग प्राप्त झाला असता, आपणामध्ये आणि शत्रूमध्ये विशेष काय आहे, हें समजून आल्यानंतर जर मी वानराधिपति मुग्रीवानडे प्रथमतः गेलों, तर यजमानाच्या आज्ञेप्रमाणे मी व म केव्हामारखें होईल, परंतु, आज या मोड्या येथे येण्याचा परिणाम अधिक सुरावह कसा होईल ? राक्षसाशीं एक एकी मासें युद्ध होण्याचा प्रसंग कसा येईल ? आणि त्याचप्रमाणे युद्धामध्ये स्वतःचें व मासें सामर्थ्याविषयी रावणाची चांगल्या रीतीने खात्री कशी होईल ? त्याचा आधी मला विचार केला पाहिजे हा विचार झाला, म्हणजे संग्राम मध्ये सैन्य आणि मन्त्रिवर्ग यासह रावणाची गाठ घेऊन आणि त्याचें बल व त्याच्या मनातील आशय जाणून, मी येथून सुखाने परत जाईन. (५—९)

नेत्राना व मन ला आनंद देणारे असें हें या दृष्टाचे नाना प्रकारच्या पृश्नांनी

इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनमिवानलः ।

अस्मिन्मग्ने ततः कोपं करिष्यति स रावणः ११

ततो महत्साश्वमहारथद्विपं वलं समनैष्यति राक्षसाधिपः ।

त्रिशूलकालायसगद्विशायुधं ततो महद्युद्धमिदं भविष्यति १२

अहं च तैः संयति चण्डविक्रमैः समेत्य रक्षोभिरभङ्गविक्रमः ।

निहत्य तद्रावणचोदितं वलं सुखं गमिष्यामि हरीश्वरालयम् १३

ततो भारतवत्कुद्धो भारुतिर्भीमविक्रमः ।

ऊरवेगेन महता द्रुमान्क्षेप्तुमथारभत् १४

ततस्तद्गनुमान्वीरो यमञ्ज प्रमदावनम् ।

मत्तद्विजसमाघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् १५

तद्वनं मथितैर्वृक्षैर्भिन्नैश्च सलिलाशयैः ।

चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च बहुधा प्रियदर्शनैः १६

नानाशकुन्तविरतैः प्रभिन्नसलिलाशयैः ।

व लतानी युक्त असलेले नदनतुल्य उत्कृष्ट वन आहे तेव्हा शुष्क वन जाळून टाकणाऱ्या अग्नीप्रमाणे मी या वनाचा विध्वंस करून टाकीन आणि याचा नश झाला, म्हणजे तो रावण रागावेल. त्यानंतर अश्व, मोठे मोठे रथ आणि म्त्र यानी युक्त असलेले प्रचंड सैन्य घेऊन राक्षसाधिपति रावण येईल व तो आल्या असता त्रिशूल व पोलादी पट्टे याच्या सहाय्याने मोठे युद्ध सुरू होईल. युद्धामध्ये प्रचंड पराक्रम करणाऱ्या त्या राक्षसाशी गाठ पडल्यावर आपला पराक्रम मुक्तीव वाया जाऊं न देता रावणाने पाठवलेल्या त्या सैन्याचा वध करून मी वानराधिपति सुग्रीवाच्या घराकडे सुगल चालू लागेन (१०-१३)

असा वेत केल्यानंतर वायूप्रमाणे भयकर पराक्रम करणारा तो भारुति युद्ध झाला व अ पन्त्या माझ्याच्या गोळ्या तडाक्याने तो म्त्र उलथेपलथे करू लागला नंतर मत्त पश्यानी गजबजलेले, नाना प्रकारच्या वृक्षांनी व लतानी भरलेले अग्नि अंत पुरातील त्रिपाना विहार करण्यास योग्य असे ते वन वीर हनुमानने उध्वस्त करून टाकले त्या वनातील वृक्षाचा त्याने विध्वंस करून टाकला जल शय पौद्गन टाकले, मनोहर पर्वताशिखराचे नाना प्रकाराने तुडुडेतुडुडे करून

ताम्रैः किसलयैः क्लान्तैः क्लान्तद्रुमलतायुतैः १७

न वभौ तद्धनं तत्र दावानलहतं यथा ।

व्याकुलावरणा रेजुविह्वला इव ता लताः १८

लतागृहैश्चित्रगृहैश्च सादितैर्व्यालैर्मृगीरार्तरवैश्च पक्षिभिः ।

शिलागृहैरुन्मथितैस्तथा गृहैः प्रनष्टरूपं तद्भूमहद्वनम् १९

सा विह्वलाशोकलताप्रताना वनस्थली शोच्यलताप्रताना ।

जाता दशास्यप्रमदावनस्य कपेर्वलाद्धि प्रमदावनस्य २०

ततः स कृत्वा जगतीपतेर्महान्महद्वलीकं मनसो महात्मनः ।

युयुत्सुरेको बहुभिर्महावलैः श्रिया ज्वलंस्तोरणमाश्रितः कपिः २१

इत्यार्षे श्रीमश्रमायणे वन्माहीय आदिषु व्ये सुन्दरकण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥४१॥

[१७८४]

टाकले, वना प्रकारचे पक्षा ज्यामध्ये शब्द करित असतात, अने जलदाय फोडून टाकणे, लल पालवी त्याने चुरगळून टाकली व शिडक राहिलेले दृष्ट आणि लताही त्याने जर्जर वन्न टाकल्या. यामुळे ते वन वणवा लागून जडून गेल्यासारखे दिसें लागले आणि त्यांनी ललता अन्नाव्यस्त होऊन, शोकातुल झाल्या श्रियाप्रमाणे भासें लागल्या. (१४-१८)

उपस्त झालेही लतागृहे, धुळधाण झालेला कोडागृहे, आज्ञा वळं लागलेले व्यात्र-मृग आणि पक्षी, उलटून टाकलेले दगडी बंगले आणि सामान्य घरे यांच्या योगाने ते महोवन जमीनदोस्त झाल्यासारखे दिसें लागले. रावणाच्या श्रियाचे ज्यात रक्षण होत असे, अशा या प्रमदावनातील चंचल अशोकलताच्या समुदायानी युक्त असलेल्या त्या वनभूर्मीतील लतासमुदायाची स्थिति वनराण्या ब्रह्मामुळे शोचनीय झाली. याप्रमाणे पृथ्वीपति महाम्या रावणाच्या मनोला अनिष्टय लागली गोष्ट केल्यानंतर वृतीने देदीप्यमान अमलेल्या तो प्रचंड वनर अनेक महानलद्वय राक्षसाशी एक ही युद्ध करण्याच्या इच्छेने दरवाजावर उजळत बसला. (१९-२१)

याप्रमाणे महामुनिव्रतमीने प्रणीत श्रीमश्रमायणवर्णनर आदिषु वदार्थे ल सुन्दर-वादिनीने एतेचाळिमावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४१ ॥

स० १९. (सुन्दर)

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः पक्षिनिनादेन वृक्षमङ्गस्वनेन च ।	
यभूवुखाससंभ्रान्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः	१
विद्रुताश्च भयत्रस्ता निपेदुर्मृगपक्षिणः ।	
रक्षसां च निमित्तानि श्रूयानि प्रतिपेदिरे	२
ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो विकृताननाः ।	
तद्वनं ददृशुर्मग्नं तं च वीरं महाकर्पिम्	३
स ता दृष्ट्वा महाबाहुर्महासत्त्वो महाबलः ।	
चकार सुमहद्रूपं राक्षसीनां भयावहम्	४
ततस्तु गिरिसंकाशमतिक्रायं महाबलम् ।	
राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छुर्जनकात्मजाम्	५
कोऽयं कस्य कुतो वायं किंनिमित्तमिहागतः ।	
कथं त्यथा सहानेन संवादः कृत इत्युत	६
आचक्ष्व नो विशालाक्षि मा भूत्से सुभगे भयम् ।	
संवादमसितापाङ्गि त्वया किं कृतवानयम्	७

नतर १६शब्दा स्वराने आणि मोडता मोडता झालेल्या वृक्षाच्या आवाजाने लंकेमध्ये राहणारे सर्व लोक भितीने गागरून गेले भयभीत झालेले काही वृक्ष व पर्क्षा सैराबैरा धावू लागले आणि काही फारच घाबरून गेल्यामुळे जगण्या जाणवूच बसले. राक्षसानाही अपशकुन होऊ लागले. इतक्यात अक्राळविकळ सुशर्णा युक्त असलेल्या राक्षसा जाग्या होऊन पहातात, तीं तें उभ्वस्त स रेलें वन आणि ती वीर महाकर्पि त्थाना दिसले, परंतु त्यांना अवलोकून करताक्षणी त्या महाधैर्यवान्, महापराक्रमी व महाबलवान् इतुमानने राक्षसीना भयप्रद असे पाग्वच मेठें म्हण धमण केलें नतर परताप्रमाणे अतिशयच धिक्कड असलेल्या त्या महाबल टय वनराला पाहून राक्षसी सीनेला म्हणाल्या, (१-५)

“ हा कोण ? कोण चा ? कोठून आला आहे ? कशाकरिता येथे आला आहे ? आणि तुम्हें घरोघर तराने र भयण वा केल ? हे तू आम्हाला साग हे विशय नाने, तू भय वाज्जं नकेस. हे म्हणून नवन नंत, हे म्हणून येणे, तुम्हारे देव

अथाग्रवीक्षदा साञ्ची सीता सर्वाङ्गशोभना ।	
रक्षसां कामरूपाणां विज्ञाने का गतिर्मम	८
यूयमेवास्य जानति योऽयं यद्वा करिष्यति ।	
अहिरेव अहेः पादान्विजानाति न संशयः	९
अहमप्यतिभीतास्मि नैव जानामि को न्ययम् ।	
वेद्मि राक्षसमेवैनं कामरूपिणमागतम्	१०
वैदेह्या यत्रनं श्रुत्वा राक्षस्यो विद्रुता द्रुतम् ।	
स्थिताः काश्चिद्भ्रताः काश्चिद्रावणाय निवेदितुम्	११
रावणस्य समीपे तु राक्षस्यो विद्रुताननाः ।	
विरूप वानरं भीमं रावणाय न्यवेदिषुः	१२
अशोकवनिकामध्ये राजन्भीमवपुः कपिः ।	
सीतया कृतसंवादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः	१३
न च तं जानन्ती सीता हरिं हरिणलोचना ।	

य ने वय संभाषण केलें, हें तूं आम्हाला सांग ” याप्रमाणे राक्षसींनी विचारिल्या-
न्तर ती सर्वाङ्गसुंदरी साञ्ची सीता त्यांना म्हणाली “यथेष्ट रूप धारण करणाऱ्या
राक्षसाना ओळखण्याइतकें मला बुद्धिसामर्थ्य कोटून असणार ? हा कोण आहे
आणि काय करणार आहे, याचा तुम्हीच दोष लागू, कारण, सर्वालाच सर्वांची
पावलें ओळखता येतात, यात संशय नाही. मी तर अतिच भेदरून गेलें असल्या-
मुळे हा कोण, हें मला मुळीच ओळखता आले नाही. इच्छेप्रमाणे रूप धारण कर-
णारा हा कोणीतरां राक्षसच आला अस वा, अमें मला वाटत ” (२-१०)

सीतेचें हे नापण धरण करताक्षणी काही राक्षसींनी ताबडतोब पळ काढला
काही तेवेंच उभ्या राहिल्या आणि दाही रावणाला ही हनीत सांगण्याकरिता
निघून गे या. अनाळकितळ मुठानी दुष्क असलेल्या त्या राक्षसी रावणाकड
नेत्रां आणि कुरूप व भयंकर वानरं तेंथे आला असल्याचें त्या रावणाला सांगू
लागला त्या म्हणाल्या, “ हे राजा, अजोत्तमानामध्ये भयंकर शरिराचा एक
वनर आला आहे. त्याचा पराक्रम मोठा आहे आणि सीतेचा संभाषण करून
तो तेवेंच दगला आहे मृगनपना सीतेला आन्ही गना प्रारानी विचारून

अस्माभिर्वहुधा पृष्टा निवेदयितुमिच्छति	१३
वासवस्य भवेद् दूतो दूतो वैश्रवणस्य वा ।	
प्रेषितो चापि रामेण सीतान्वेषणकाङ्क्षया	१४
तेनैवाद्भुतरूपेण यत्तत्तव मनोहरम् ।	
नानामृगगणाक्रीर्णं प्रमृष्टं प्रमद्वनम्	१५
न तत्र कश्चिद्दुहेदो यस्तेन न विनाशितः ।	
यत्र सा जानकी देवी स तेन न विनाशितः	१७
जानकीरक्षणार्थं वा श्रमाद्वा नोपलक्ष्यते ।	
अथवा कः श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता	१८
चास्पल्लवपत्राढ्यं यं सीता स्वयमास्थिता ।	
प्रवृद्धः शिशुपावृक्षः स च तेनाभिरक्षितः	१९

पहिले, परंतु तो कोण आहे, हें आम्हाला सांगण्याचा त्या जानकीचा मनन दिसत नाही तो इंद्राचा दूत असावा अथवा कुबेराचा दूत असावा किंवा सीतेचा शोध लावण्याच्या उद्देशाने रामाने कधी पाठविलेला असावा, असे आम्हाला वाटते. (११-१५)

नाना प्रकारच्या मृगानी गडबडलेले जे आपले मनोहर प्रमद्वन आहे, त्याची त्या अद्भुत रूप धारण करणाऱ्या वानराने नासाडी करून टाकिली ज्या ठिकाणी देवी सीता आहे, ते ठिकाण मात्र त्याने उचलून केले नाही. बाकी त्याने विध्वंस न केलेला असा कोणताही प्रदेश त्या वनामध्ये शिबक राहिला नव्हताना जानकी ज्या प्रदेशात बसली आहे, त्या प्रदेशाचा त्याने तिच्या रक्षणार्थी विध्वंस केला नाही किंवा इतर सर्व प्रदेशाची धुकधाम करता करता तो भरून गेल्यामुळे त्याच्या तावडीतून तेवढा भाग शाश्वत राहिला आहे, हें काहीच आमच्या लक्षात येत नाही, परंतु एवढ्या थोरल्या वनाचा धुव्या उडवून देणाऱ्या त्या वानराला थकवा कोठला येणार? तो प्रदेश सुरक्षित ठेवून त्याने त्या सीतेचेच रक्षण केलेले आहे. (१६-१८)

मनोहर पद्व अगि पनें यानी सनृद्ध अमलेच्या ज्या वृक्षाचा आश्रय करून सीता स्वतः बसली आहे, त्या मध्य शिशुपावृक्षाचा मात्र त्याने धडा लावला

तस्योप्ररूपन्योग्रं त्वं दण्डमाज्ञानुमर्हसि ।	
मीता संभाषिता येन वनं तेन विनाशितम्	२०
मनःपरिगृहीतां तां तव रक्षोगणेश्वर ।	
कः सीतामभिभाषेत यो न स्यात्त्यक्तजावितः	२१
राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ।	
चिताग्निरिव जज्वाल कोपसंचर्तितेक्षणः	२२
तस्य हृद्दस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुविन्दवः ।	
दीप्ताभ्यामिध दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहविन्दवः	२३
आत्मनः सदृशान्वीराभिक्रूरानाम राक्षसान् ।	
व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनूमतः	२४
तेषामशीतिसाहस्रं किङ्कराणां तरस्विनाम् ।	
निर्ययुर्मघनात्तस्मात्कूटमुद्गरपाणयः	२५
महोदरा महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः ।	
युद्धाभिमनसः सर्वे हनूमद्ग्रहणोन्मुखाः	२६

नाश. तेव्हा त्या उग्र रूप धारण करणाऱ्या वानराला चागली कडक शिला देण्याविषयी आपली आज्ञा होऊं या, कारण त्याने सानेचे संरक्षण केलें असून, वनाचाही पार नाश केला आहे हे राक्षसगणाधिपते, आपलें मन जिच्यावर गेलें, त्या सातेर्गी निवावर उदार ज्ञान्याशिवाय कोण बरें भाषण करील ?" राक्षसींचे भाषण श्रवण करताक्षणीं राक्षसधिपति रावणाची दृष्टि मोघाने चढन गेली आणि चित्तग्रीप्रमाचे चौहोकटून त्याच्या अंगाचा भडका होऊं लगला व प्रज्वलित झालेल्या दिव्यापामून ज्योतींसह तैलबिंदु पडूं लागलात, त्याचप्रमाणे पुढे झालेल्या रावणाच्या नेत्रातून मोघाचे अधुर्बिंदु पडूं लागले. (१९-२३)

तदनंतर त्या महातेजस्वी रावणाने हनुमानाला प्रतिबध करण्याकरिता आपल्या-सारख्या म म र्यवन्किंकरनामक राक्षसाना जाण्याची आज्ञा केली वृष्ट आणि मुद्गर हीं व्याघ्रें हातान घेऊन ऐर्शा हजार किंकरनामक बलशाल्य राक्षसत्या राजवाल्यातून बाहेर पडले मोठे उदर, प्रबंड दाटा, घोर रूप आणि भयंकर सामर्थ्य यानी युक्त अग्लेते ते सर्व राक्षस युद्धाची इच्छा करून हनुमानाला धरण्यासाठी पुढे

ते कर्पि तं समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् ।	
अभिपेतुर्महाभागाः पतङ्गा इव पावकम्	२७
ते गदाभिर्घिञ्चित्राभि परिघैः काञ्चनाङ्गदैः ।	
आजग्मुर्बानरश्रेष्ठं शरैरादित्यसंनिभैः	२८
मुद्गरैः पट्टिदैः शूलैः प्रासतोमरपाणयः ।	
परिवार्य हनूमन्तं सहसा तस्थुरग्रतः	२९
हनूमानपि तेजस्यी श्रीमान्पर्वतसंनिभः ।	
क्षितावाघिद्वय लाङ्गूलं ननाढ च महाध्वनिम्	३०
स भूत्वा तु महाकायो हनूमान्मारतात्मजः ।	
पुच्छमास्फोटयामास लङ्का शब्देन पूरयन्	३१
तस्यास्फोटितशब्देन महता चानुनादिना ।	
पेतुर्विहङ्गा गगनादुच्चैश्चेद्मघोपयत्	३२
जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।	
राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः	३३
दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याङ्घ्रिप्रकर्मणः ।	

शाले कमानीवर बमल या वनरापाशा ते अल आणि अग्नीवर उडी घालण्याचें पतगाप्रमाणे ते महाबलाच्च राक्षस त्यांच्या अगवर चालून गेले चित्राविचित्र गदा, सुवर्णाच्या पट्टानी जखडन टाकणेंले परिघ व सूर्यासारखे चक्रचक्रीत बाण हाणून घेऊन, ते राक्षस वानरश्रेष्ठ मारुन जवळ आले आणि मुद्गर, पट्टे व शूल बरोबर घेऊन आणि त्याचप्रमाणे भाले व तोमर हातात घेऊन ते एकाएकी मारतील घेहून उभे राहिले तेव्हा तेज आणि काति दानी युक्त असलेल्या हनुमानाचेई भूर्भवर शैष्ट आपटून मोठा गर्जना केली (२४-३०)

माराश, प्रचंड शरीर धारण करून, वायुपुत्र हनुमानाने लंका गर्जनेने दगून टाकीत पुन्हा भूर्भवर आपटलें, तेव्हा प्रतिध्वनीने युक्त अज्ञा त्या आपणव्यान्द मोठ्या अवाजाने पथी आकाशातून खाली पडले व तो हनुमान् मौल्याने गर्जना कर लागला की, “ अतिबलाच्च राम, महाबलाच्च लक्ष्मण व रामने रक्षग वेलेन राजा सुग्रीव याचा विनय असो महपराक्रमी कोसलदेशविपति रामाचा मी

हनूमाश्शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः	३४
न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ।	
शिलाभिश्च प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः	३५
अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् ।	
समृद्धानो गमिष्यामि मिपतां सर्वरक्षसाम्	३६
तस्य सन्नादशब्देन तेऽभवन्भयशङ्किताः ।	
ददृशुश्च हनूमन्तं सन्ध्यामेघमिवोन्नतम्	३७
स्वामिसन्देशानि शङ्कास्ततस्ते राक्षसाः कपिम् ।	
चित्रैः प्रहरणेर्भूमैरभिपेतुस्ततस्ततः	३८
स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः ।	
आससादायसं भीमं परिघं तोरणाश्रितम्	३९
स तं परिघमादाय जघान रजनीचरान् ।	
स पन्नगमिवादाय स्फुरन्तं विनतास्रुतः	४०

दान आहे म झं नात्र हनुमन् अहे आणि मी वायुपुत्र शत्रुसैन्याचा नाश कर-
णारा आहे हजार रावण जरी आले, तरी युद्धामे हजारा शिला व वृक्ष यांना
प्रहार करण न्या म झ्यासीं सामर्थ्यमध्ये बरोवरी करणें त्यांना शक्य होणार
नही. (३१-३५)

सर्प राक्षसांच्या समक्ष लंकागरीचा विन्स कन्न व सातेला अभिवदन
कन्न मनोरथ परिपूर्ण शालेला अया मी परत जाईन " या त्यांच्या गर्जनेमुळे
ते राक्षस भयभ्रंत झले आणि स त्यांच्या मेषाप्रमाणे भय्य असलेल्या
हनुमानाकडे प हूं ल गले हनुमानाने अपन्या स्वामीचा उरेंत केला असल्यामुळे
हा कोणाचा थोडा अमाना, याविषयी राक्षसाना शंका उरली नाही व म्हणूनच ते
राक्षस भयंकर व अद्भुत शस्त्रां बरोबर घेऊन चोहोकडून त्यांच्यावर धावले,
परंतु, याप्रमाणे त्या महानलाय हनुमानाला सर्व बाजूनी त्या शूर राक्षसांनी
वेढून टाकले अमता त्याने कमानेप सी ठेविलेला एक भयंकर लेखंडी परिघ
हताम ये घेतला आणि तरफड करण रा सर्प हातात धरणान्या गहडाप्रमाणे
तो परिघ हातात घेऊन त्या माहतीने राक्षसांचा वध केला. (३६-४०)

विचचाराम्बरे वीरः परिगृह्य च मारतिः ।

सुदयामास वज्रेण देवानिव सहस्रदृक् ४१

स हत्वा राक्षसान्वीर किङ्करान्मारतात्मजः ।

युद्धाकाङ्क्षी महावीरस्तोरण समवस्थितः ४२

ततस्तस्माद्भयान्मुक्ताः कतिचित्तत्र राक्षसाः ।

निहतान्किङ्करान्सर्वान्रावणाय न्यवेदयन् ४३

स राक्षसानां निहत महाबल निशम्य राजा परिवृत्तलोचनः ।

स्वमादिदेशाप्रतिम पराक्रमे प्रहस्तपुत्र समरे सुदुर्जयम् ४४

इ वाच श्रीमद्ग० वाम कं थ आदिवाग्ने सुन्दरक ष्ठे द्विचत्वारिंश सर्ग ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंश सर्गः ।

[१०२८]

ततः स किङ्करान्हत्या हनूमान्भ्यानमास्थितः ।

वन भग्न मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः १

तस्मात्प्रासादमध्येवमिम विध्यसयाम्यहम् ।

सारांश, ते वायुपुत्र वीर हनुमान् परिषयुष हाल मध्ये पेऊन अ वासामध्ये
सचर एव लागला अणि वज्राया सगम्यान देवाचा वध करणाया इशामूण
खन त्या परिघात राक्षसाचा वध करी इतकेच न इ परंतु तो वायुपुत्र मरा
धीर शत्रु हनुमान् वीर राक्षसाचा वध करून, युद्धाया इच्छेने पुत्र दरवाज कर
नाऊन घमटा नंतर भातीमुळ तदन निघून गयेया काई राक्षसाना सर्व
मिळगचा वध शायाचें करणाला जाऊन सांगितले तेव्हा राक्षसाचें ते प्रचर संय
नस पचयाचें ऐकून राक्षसानाचे डेळ करून गेले अणि सप्राम मध्ये पा
जद न पचणारा व पराक्रमामध्य अप्रताम अग्रेया प्रहस्तपुत्र जनुमान् ला
एने युद्धला जपची अत वेगी (४१-४८)

साप्रमाणे मह मुनेयांमादिप्रणात श्रीमद्राम वणसज्ञा आदिवाग्ने ताल मुद
एते पर्ये धेचात्रिमास सर्ग समाप्त शा ॥ ४ ॥

तदनंतर विकरनामक राक्षसाचा वध येत्यावर तो हनुमान् अ पचरी
मनमध्ये म्हणाल, ' घनाया मा विपस बल, परंतु राक्षसाच्या पुत्रदेवतचे
देवतमी पांडून टक्रे नाही म्हणून त्या देवत्यासाठी अचव विप

इति संचिन्त्य हनुमान्मनसा दर्शयन्बलम्	२
चैत्यप्रासादमुत्प्लुत्य मेरुशृङ्गमिवोन्नतम् ।	३
आरुरोह हरिश्रेष्ठा हनूमान्मारुतात्मजः	३
आरुह्य गिरिसंकाशं प्रासादं हरियूथपः ।	
वभौ स सुमहातेजाः प्रतिसूर्य इवोदितः	४
संप्रधूप्य तु दुर्धर्पश्चैत्यप्रासादमुन्नतम् ।	
हनूमान्प्रज्वल्लङ्घय्य पारियात्रोपमोऽभवत्	५
स भूत्या सुमहाकायः प्रभावान्मारुतात्मजः ।	
धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन्	६
नस्यास्फोटितशब्देन महता श्रोत्रघातिना ।	
पेतुर्विहङ्गमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिताः	७
ध्वजविजयतां रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।	
राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः	८
दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।	
हनूमान्शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः	९

कन्न टाकितो. " याप्रमाणं मनामध्ये आणून्, आपले सामर्थ्य दाखव्याकरिता मेदपर्वतच्या शिखराप्रमाणे उंच असलेल्या त्या राक्षसान्या देवालयावर घ नरभेष्ट वायुपुत्र हनुमान उडी मारून उभा राहिला, आणि त्या पर्वतासारख्या उंच देवालयवर अ रोहण केन्यानंतर तो श्र यंत महातेजस्वी सेनाधिपति हनुमान् उदय पावलेत्या दुसऱ्या सूर्याप्रमाणे दिसू लागला. (१-४)

ते उंच देवलय मोडून टाकण्यावर कानीने शक्य असलेला तो अजिंक्य हनुमान् पारियात्रपर्वताप्रमाणे दिसू लागला आणि पारियात्रपर्वताप्रमाणे पारच मोठे शरीर धारण केन्यानंतर त्या तेजस्वी वायुपुत्र हनुमानने धनीने लंका दगणून टाकीत टाकीत निर्भयपणे दंड ठोकले असता, कानठाळ्या बसविणाऱ्या असा त्या स्थान्या दड टाकण्याच्या प्रचंड ध्वनने पर्क्षा खाली पडले व देवालयाच्या रक्षकाना मूर्च्छा आली त्यानंतर अश्रुवती राम, महाबलान्न लक्ष्मण आणि रामने संरक्षण केलेला राजा सुग्रीव याचा विजय असो (५-८)

न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ।	
शिलाभिश्च प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः	१०
धर्मयित्वा पुरी लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् ।	
समृद्धार्थो गमिष्यामि सिपतां सर्वरक्षसाम्	११
एवमुक्त्वा महाकायश्चैत्यस्थो हरियूथपः ।	
ननाद भीमनिर्द्वादो रक्षसां जनयन्भयम्	१२
तेन नादेन महता चैत्यपालाः शतं ययुः	१३
गृहीत्वा विविधानखान्प्रासान्खड्गान्परश्वधान् ।	
विसृजन्तो महाकाया मारुतिं पर्यवारयन्	१४
ते गदाभिर्विचित्राभिः परिधैः काञ्चनाङ्गदैः ।	
आजगुर्वानरश्रेष्ठं वाणैश्चादित्यसंनिभैः	१५
आवर्त इव गङ्गायास्तोयस्य विपुलो महान् ।	
परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठं स वभौ रक्षसां गणः	१६
ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीमरूपं समास्थितः ।	

मी वीसलदेशाधिपति महापराक्रमी रामचा दास बहुपुत्र हनुमन् अहं
 आणि शत्रुसैन्याचा मी नाश करणारा अहं. हजारो शिल्यानी व प्रक्षाली मी युद्ध-
 मध्ये प्रहार करू ल गलों असता, सहस्र रावणही माझ्यासमोर टिकाव धरल्यान
 समर्थ होणार नाहीत आता मी सर्व राक्षसासमक्ष लंकाजगरीचा विध्वंस करून
 व सितेला अभिवंदन करून, कार्य सिद्धीस येण्यावर परत चालता होईन " अहं
 बोटून भयंकर गर्जना करणाऱ्या त्या विष्णाड वानरसेनाधिपति हनुमानाने राक्ष-
 साना भय उपन्न करण्याकरिता देवालयवावर अमृतानाच गर्जना केली. तो प्रचंड
 ध्वनि शान्त्याबरोबर नाना प्रकारची अग्नि हातात घेऊन, देवालयवरील शत्रू
 रक्षक त्यान्य वर धावले आणि ते मेठेमेठे विष्णाड राक्षस भाले, तलवारी व
 कुऱ्हाडी त्यांच्या अंगावर फेरीत फेरीत त्याला वेदन उभे राहिले. (१-१४)

सुवर्गाच्या पट्ट्यानी जराडून टाकलेले पराश, विचित्र गदा आणि सूर्याभारते
 तेजस्वी बाण हातात घेऊन ते राक्षस वानरश्रेष्ठ हनुमानाजपळ आले अम-
 वानरश्रेष्ठ मान्नीला वेदन उभा राहिलेला तो राक्षसाचा समुद्रय रगाजलदण्ण

प्रासादस्य महांस्तस्य स्तम्भं हेमपरिष्कृतम्	१७
उत्पाटयित्वा वेगेन हनुमान्मारतात्मजः ।	
ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबलः	१८
तत्र चाग्निः समभवत्प्रासादश्चाप्यदह्यत ।	
दह्यमानं ततो दृष्ट्वा प्रासादं हरियूथपः	१९
स राक्षसशतं हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ।	
अन्तरिक्षस्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत्	२०
मादृशानां सहस्राणि विसृष्टानि महात्मनाम् ।	
वल्लिनां वानरेन्द्राणां सुग्रीववशवर्तिनाम्	२१
अटन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ।	
दशनागवलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः	२२
केचिन्नागसहस्रस्य वभूयस्तुल्यविक्रमाः ।	
सन्ति चौघवलाः केचित्सन्ति वायुवलोपमाः	२३
अप्रमेयवलाः केचित्प्रासन्हरियूथपाः ।	

मोठ्या अगाध भोत्र्याप्रमाणे दिगूं लागला नंतर वायुपुत्र हनुमानाने रुद्र होऊन, भयंकर रूप वारण केले त्या देवालयचा मुवर्गाने मंडलिलेला एक खाव त्या वायुपुत्र प्रचंड हनुमानाने जोराने उपटला आणि शंभर कौरानी युक्त असलेला तो स्तंभ त्या महाबलाडय हनुमानाने गरगर फिरविला. फिरवण फिरवता दुसऱ्या खावशीं पर्यंत होऊं लागल्यामुळे तेथे अग्नि उपन्न होऊन, ते देवालयही जळून गेले तेव्हा देवालय जळत असलेले पाहिल्यावर वज्राने अमुराचा वा करणाऱ्या इंद्राप्रमाणे मारुतीने त्या शंभर राक्षसांचा ग्वाग्या सहाय्याने वा वेला आणि उडी मारून तो तेजस्वी हनुमान् म्हणाला. (१५-२०)

“ सुग्रीवाच्या अज्ञेय वागणारे अमे मध्य सारंगे हजारो महा भे व दलाडय वानराधिपति बाहेर पाठविले आहेत. आम्ही अग्नि उतरही वानर मिळून सर्व पृथ्वी हिडत आहोत अम्हापैकी राईना दहा हत्तींचे बल आहे, राई त्याच्याही-पेक्षा बलाडय आहेत आणि काही तर पराक्रमाम ये हजारो हत्तींची बरोवणी करणारे आहेत काहींचे ठिकाणी हत्तींचे अनेक बळगणनें समर्थ आहेत, काही

ईदृग्विधेस्तु हरिभिर्वृतो दन्तनखायुधैः २४

शतं शतसहस्रैश्च षोडशिश्रायुतैरपि ।

थागमिष्यति सुग्रीवः सर्वेषां यो निपूदनः २५

नेयमस्ति पुरी लङ्का न यूयं न च रावणः ।

यस्य त्विक्ष्वाकुवीरेण यद्भवेत् महात्मना २६

इत्याथ श्रीमद्रामायण वा० आदिसांख्ये सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंशत् सर्ग ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशत् सर्गः ।

[१८५४]

सदिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो धर्मा ।

जम्बुमाली महादष्टो निर्जगाम धनुर्धरः १

रक्तमाल्याम्बरधरः स्रग्धी रचिरकुण्डलः ।

महान्विवृत्तनयनश्चण्ड समरदुर्जयः २

धनुः शनधनु प्रख्य महद्रुचिरसायकम् ।

विस्फारयाणो वेगेन वज्राशनिसमस्वनम् ३

यावत्सारयुच बल दय अहित अणि घलाचा अत ल गत न हा, असेही काई प नरसेन धि शति यात ज हेत दत अणि नख या आयुधानी लक्षणरे आणि याप्रमाणे बलात्प अमे शोकटे ह नारा, ल खो शोडो चानर जरीवर घेऊन तुम्हा सर्वांचा वध करण्य करिता सुग्रीव येज येईल आणि तो येवे अला, म्हणजे ही लंकानगरी, तुम्हा अला महाग्ना इ यावुवार रामर्शां ज्याने वीर बाधिले आहे तो रावण, यापैला यौगाच राहणार नही ' (२१-२६)

याप्रमाणे महासु निवान्मात्रिप्रगात श्रीमद्रामायणसज्ञर अदिककव्यानील सुन्दर काटापैका त्रेचाळिस वा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४३ ॥

रक्षसाधिपति रावणने आज्ञा केव अमता, मोक्ष दादाचा जमुमाळी धनुर्धर दातात घेऊन बाहेर पटना या धिण्याड व प्रचड जवुमालाच डाले राग न लाल झाले हे ते समरांगणामध्ये त्याचा पराजय हीणे कठीण हे तें; आरक्तवर्ण पुण व घण, मनोहर कुडल आणि मंग रदान धरण केव्या हास्या इद्रधनुष्यासारगे मणें, मन हर बणानी युक्त आणि वज्रप्रमण व विगुण्तेप्रमाणे गर्वना करणें

तस्य विस्फारघोषेण धनुषो महता दिशः ।	
प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा समपूर्यत	४
रथेन खरयुक्तेन तमागतमुदीक्ष्य सः ।	
हनूमन्वेगसंपन्नो जहर्ष च ननाद च	५
तं तोरणविटङ्कस्थं हनूमन्तं महाकपिम् ।	
जम्बुमाली महातेजा विव्याध निशितैः शरैः	६
अर्धचन्द्रेण वदने शिरस्येकेन कर्णिना ।	
बाहोर्विव्याध नाराचैर्दशभिस्तु कपीश्वरम्	७
तस्य तच्छुशुभे ताश्रं शरेणाभिहतं मुखम् ।	
शरदीयाम्युर्जं फुल्लं विद्धं भास्कररादिमना	८
तत्तस्य रक्तं रक्तेन रञ्जितं शुशुभे मुखम् ।	
यथाकाशे महापद्मं सिक्तं काञ्चनविन्दुभिः	९
चुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपिः ।	

असें में ठें धनुष्य घेऊन, तो तसा टणकार करूं लगला असना, धनुष्यच्या त्या प्रचंड टणकाराने दिशा, उपदिशा आणि आकाश हीं एकदम दणाणून गेलीं. इतक्यात गाडव जोटलेल्या रथावर आरूढ होऊन आलेल्या त्या जंजुमालीला अवलोकन करताक्षणीं वेगवान् हनुमानाला हर्ष झाला व तो गर्जना करू लागला. (१-५)

नंतर कमानीखालच्या दोन खांबावरील आडव्या लाकडावर बसलेल्या त्या महाकपि हनुमानाचा महातेजस्वी जंजुमालीने तीक्ष्ण बाणानी वेध केला. जंजुमालीने अर्धचंद्रबाणाने हनुमानाच्या मुखाचे ठिकाणीं वेध केला. एसा करणी बाणाने मस्तकाचे ठिकाणीं वेध केला आणि दहा बाणानी त्या वानराधिपत्याच्या बाहूंचे ठिकाणीं वेध केला. तेन्हा बाणानी विद्ध झालेले तें त्या हनुमानाचें त म्रणं मुख शरहतूमध्ये सूर्याच्या किरण ने विद्ध झालेल्या प्रफुटित कमलाप्रमाणे दिसूं लागलें. सुवर्णविंदूंचा जडान्यावर अभेक झाला आहे, असें आकाशातील एक मोठे कमलच बीं काय, असा रीतने त्याचे रत्नाने भरलेले आरक्तवर्ण मुख धोभूं लागलें राक्षसाचे वग लागण्यमुळे महाकपि हनुमन् रुद्ध झाला

ततः पार्श्वेऽतिविपुलां ददर्श महतीं शिलाम्	६०
तरसा तां समुत्पाद्य चिक्षेप जववद्वली ।	
तां शरैर्दशभिः क्रुद्धस्ताडयामास राक्षस	६१
विपन्नं कर्म तद्गृष्ट्वा हनूमांश्चण्डविन्मः ।	
सालं त्रिपुलमुत्पाद्य भ्रामयामास वीर्यवान्	६२
भ्रामयन्त कर्पि दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम् ।	
चिक्षेप सुवह्वन्वाणाञ्जम्बुमाली महाबलः	६३
सालं चतुर्भिश्चिच्छेद वानरं पञ्चभिर्भुजे ।	
उरस्येकेन वाणेन दशभिस्तु स्तनान्तरे	६४
स शरेः पूरिततनुं भ्रोधेन महता घृतं ।	
तमेव परिघ गृह्य भ्रामयामास वेगितः	६५
अतिवेगोऽतिवेगेन भ्रामयित्वा महोत्कटः ।	
परिघ पातयामास जम्बुमालेर्महोरसि	६६
तस्य चैव शिरो नास्ति न थाह जानुनी न च ।	

अणि क्षेत्रादीन् असलेत्या एवा अति लावहद शिल्कट त्यने आपग दृष्टि
पेठला (९-१०)

नतर ती शिला उपट्टन दग्गल्य हनुमनान ता त्या जवुमालीवर पेठली
परतु क्रुद्ध राक्षसान दहा वण्णा शिंगा पोडन टाकग तेव्हा आपग तें कार्य
पुन्ढ गेलें प हन, प्रचड पराक्रम, वार्यरन्, हनुमान् एक मोठ' सग्वृक्ष उपट्टन
गरगर फिरवू लाग्ल परतु तो महाबगल्य वनर सालक्ष फिरवात आहे,
असं पाहून महाबलाद्य जवुमागने पुष्कळ घाग त्या यावर टाकले चार दगानी
त्याने तें सालवृक्ष तोडून गाविला, आणि पाच दगाना झताच ठिराणी, एधा
दगाने उरगत आणि दहा दगाना छातीवर त्या वानराला वेध केग याप्रमाणे
दगानी दह भहन गेग अमता तो हनुमन् अतिशय क्रुद्ध झाला आणि ताच
परीघ दानात घेऊन मेटा वगान फिरवू लाग्ल (११-१५)

नतर ती अनियगवान् च महाबगल्य हनुमानान अतिशय वेगो तो परिघ
फिरवू लाग्ल या विदाल दग दग्गल्य परतग अगली, त्या जवुमग

न धनुर्न रथो नाश्यास्तत्राहश्यन्त नेपथः १७

स हतस्तरसा तेन जम्बुमाली महारथः ।

पपात निहतो भूमौ चूर्णिताङ्ग इव द्रुमः १८

जम्बुमालिं सुनिहितं किङ्करांश्च महावलान् ।

चुक्रोध रावणः श्रुत्या क्रोधसंरक्तलोचनः १९

स रोपसंवर्तितताम्रलोचनः प्रहस्तपुत्रे निहते महावले ।

अमात्यपुत्रानतिवीर्यविक्रमान्समादिदेशाशु निशाचरेश्वरः २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुश्चत्वारिंश सर्ग ४४

पद्यचत्वारिंश सर्ग ।

[१८५४]

ततस्ते राक्षसेन्द्रेण चोद्विता मन्त्रिणः सुताः ।

निर्ययुर्भवनात्तस्मात्सप्त सप्तार्चिर्वर्चसः १

महद्वलपरीवारा धनुष्मन्तो महाबलाः ।

कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः २

मस्तक, हात, पाय, वनुय, रथ, वाहनें आणि बाण सर्पको बाहीच शिल्क राहिलें नाहीं परिधान्या त्या वेगाने महारथी जंबुमाली मरण पावला आणि शरसा व उपशरसा वर्गरेचा चुराळा हेऊन पडलेल्या रक्षाप्रमाणे भूमीवर पडला नंतर महाबलात्त्व सेवक आणि जंबुमाली याचा वय झाल्याचे ऐवून रावण रागावला व रागाने त्याचे नेत्र लात्र होऊन गेले महाबलात्त्व प्रहस्तपुत्र जम्बुमाला मरण पावला अमता निशाचराधिपत रावणाचे ढोळे रागाने लाल होऊन गेले आणि त्याने तत्क्षणच अतिवीर्यावान् व अतिपराक्रमी अमात्यपुत्रांना युद्धाला जाण्याची आज्ञा केली (१६-२०)

य प्रमाणे महासुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसत्तत्र आदिकाव्यातील सुन्दरकाण्डावैरी चत्वेचाळिस वा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४४ ॥

त्यानंतर राजसाधिपति रावणने अज्ञा केली असता, ते अज्ञास रये तेपस्वी सप्त मन्त्रिपुत्र राजप्राप्तातून बहेर पडले त्या-नाथरोवर सन्याचा मोठा परिवार होत, त्यान धनुष्ये धारण केली होती ते मठे बलात्त्व होते, अन्नविषा त्यांना सुसता मर्दानच नव्हती तर ते अन्नपेत्वाम ये श्रेष्ठ होणे आणि जय प्राप्त करून

हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वजवद्भिः पताकिभिः ।
 तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः ३
 तप्तकाञ्चनचित्राणि चापान्यमितविक्रमाः ।
 विस्फारयन्तः संहृष्टास्तडिद्वन्त इवाम्बुदाः ४
 जनन्यस्तास्ततस्तेषां विदित्वा किङ्करान्हतान् ।
 वभूवुः शोरसंभ्रान्ताः सवान्धवसुहृजनाः ५
 ते परस्परसहृषास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ।
 अभिपेतुर्हनूमन्तं तोरणस्थमवस्थितम् ६
 सृजन्तो वाणवृष्टिं ते रथगर्जितनिःस्वनाः ।
 प्रावृट्काल इवाम्भोदा विचेरन्कैताम्बुदाः ७
 अवकीर्णस्ततस्ताभिर्हनूमाञ्शरवृष्टिभिः ।
 अभवत्संवृताकारः शैलराडिव वृष्टिभिः ८
 स शरान्वञ्चयामास तेषामाशुचरः कपिः ।
 रथवेगांश्च घोरानां विचरन्विमलेऽम्बरे ९
 स तैः क्रीडन्धनुष्मद्भिर्व्योम्नि घोरः प्रकाशते ।

षण्णविविधी ते एकमेकाशी चडाओड करीत होते. मोन्याने मडविलेले ध्वज व
 पताका यानी युक्त असलेल्या, अथ जोडलेल्या आणि मेघाप्रमाणे गर्जना कर
 णान्या मोठ्या मोठ्या रथावर ते अनुत्पराक्रमी मंत्रिपुत्र आम्बु अले हे
 आणि आनंदित होऊन, सेन्याने मडविलेल्या धनुष्याचा टगकार करुं लागल्या-
 मुळे विघुष्पनेने युक्त असलेल्या मेघाप्रमाणे ते दिशुं लागले. तदनंतर
 रवणाच्या सेवकांचा वध झाल्याचें ध्वज बळन, त्या मंत्रिपुत्राच्या मता, बाधा
 आणि सृजून याचेसह शोक करुं लागल्या व इकडे प्रथम जव प्राप बळन
 षण्णविविधी एकमेकाशी रथां करीत असलेले आणि उन्मुट सेन्याची दुरंगे
 धारण केलेले मंत्रिपुत्र दरवजावर बसलेल्या हनुमनवर चालून गेले (१-६)
 रथपैत्याचा मोठा ध्वनि करीत असलेले ते रथस बगवृष्टि करुं लागले
 असली, परजन्ववली वृष्टि करण न्या मेघाप्रमाणे दिशुं लागले आणि त्या व
 वृष्टींनी हनुमान् वयास झाला अयनी परजन्ववृष्टींनी आनंदित झालेया पर
 राजाप्रमाणे तो गोभुं लगळ गालस हनुमानावर वाणवृष्टि करुं लागले, पड

धनुष्मद्भिर्यथा मेघैर्मौरतः प्रभुरम्बरे	१०
स कृत्वा निनदं घोरं घ्रासयस्तां महाचमूम् ।	
चकार हनुमान्वेगं तेषु रक्षःसु वीर्यवान्	११
तलेनाभिहनत्कांश्चित्पादैः कांश्चित्परन्तपः ।	
मुष्टिभिश्चाहनत्कांश्चित्रसैः कांश्चिद्यदारयत्	१२
प्रममाथोरसा कांश्चिद्वृष्टभ्यामपरानपि ।	
केचित्तस्यैव नादेन तत्रैव पतिता भुवि	१३
ततस्तेष्ववपक्षेषु भूमौ निपतितेषु च ।	
तत्संन्यमगमत्सर्वं दिशो दश भयादितम्	१४
विनेदुर्विस्रं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः ।	
भग्ननीडध्वजच्छत्रैर्भूश्च कीर्णाभिचद्रथै	१५
स्त्रवता रधिरेणाथ स्त्रवन्त्यो दर्शिताः पथि ।	

शौभ्र गर्ताने युक्त असलेल्या त्या हनुमानाने निर्मल आकाश म ये सचार करता करता त्या वीराचे रथवेग व चाण चुसविष्य स आरभ केला आणि याप्रमाणे तो समर्थ वार हनुमान् त्या धनुर्धारी राक्षसावरोवर युद्धकोडा करू लागला अमता इद्रधनुष्यानी युक्त अमलेल्या मेघाशी युद्ध करण न्या वायूप्रमाणे तो दिसू लागला (७-१०)

त्य नंतर त्या प्रचंड सेनेला त्रास देण्य साठी भयंकर गर्जना करून, तो वीर्यवान् हनुमान् वेगावेगाने त्या राक्षसावर धावून गेला त्या शत्रुतापने हनुम नान कोणाल' चपरामा मारूनच परलेक दासविला, केणाचा वृक्षाच्या योगाने सभावना केला, कोणाला बुक्या मारून मृत्युलोकच्या यात्रेतून मुक्त केले आणि कोणाला नखानी फाडून टाकले वक्षस्थलाने ताडून करून त्याने केणाचा वध केला, कोणाला तर त्याने लाथा मारूनच परलोकी पाठविले आणि काही त्याच्या गर्जने-मुळे तेथल्या तेथेच भूमीवर पडले याप्रमाणे ते राक्षस काही उलयून पडले असता व काही तमेच भूमीवर पडले असता, भयभंजित झालेले ते सर्वही मध्य वाट पुढेले तिकड पळून गेले (११-१४)

हत्ती भेसूर गर्जना करू लागजे, घाडे भूमीवर पडजे आणि घ्वन, छन्न व रथ हा जघाची भग्न झाला आहेत, अशा वीरना ती रणभूमे आच्छादित म० २० (सुन्दर)

विविधैश्च स्वनैर्लङ्का ननाद विकृतं तदा १६

स तान्प्रवृद्धान्निहत्य राक्षसान्महायलध्वण्डपराक्रमः कपिः ।
 पुयुत्सुरन्यैः पुनरेव राक्षसैस्तदेव चीरोऽभिजगाम तोरणम् १७
 इत्यपि श्रीमद्रामायण वल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चत्वारिंश सर्ग ॥४५॥

पद्मत्वरिंश सर्ग । [१०९१]

हतान्मन्त्रिसुतान्युद्ध्वा वानरेण महात्मना ।

रायणः संवृताकारश्चकारमतिमुत्तमाम् १

स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धरं चैव राक्षसम् ।

प्रवसं भासकणं च पञ्चसेनाप्रनायकान् ०

संदिदेश दशग्रीवो वीरान्नयविशारदान् ।

हनूमद्रहणेऽव्यग्रान्वायुवेगसमान्युधि ३

यात सेनाप्रगाः सर्वे महायलपरिग्रहाः ।

सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः शाश्वतामिति ४

पत्नी राक्षसाया शरिरात्न रक्त वटू लग्न्यामुळे मार्गामध्ये रक्तारवा नगन
 दृष्टी पद्म लग्न्या आणि नाना प्रकारच्या आरंभदानी लया भेगूर नाद क
 ल्यागली तो महाबल श्य व प्रचंड पराक्रमी चीर वानर त्या मत्त राक्षसाचा बंध
 करून इतर राक्षसांचा युद्ध करण्याकरिता पुनरपि त्या दरवाजेवरच जाऊन
 पमला (१५-१७)

याप्रमाणे महामुनिवात्मादिप्रणीत श्रीमद्रामायणसनाक आदिकाव्यातील सुंदर-
 काण्डांमधील पंचचाळिमावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४५ ॥

महात्म्या वानराने मन्त्रिपुत्राचा बंध घेतल, असे रामनव्यावर अत इतरां
 नेदमून गेले त्या रायणाने अशा या समजुनीप्रमाणे एक उत्तम विचार मनना
 क्षणाला विरूपाक्ष, यूपक्ष, दुर्धर प्रथम आणि भासकण अशा पाच वानरांना
 पञ्च सेनाधिपतीना त्या रावणाचे हनुमान या धरण्याविषयी आणा येणे ते
 पार सेनाधिपती युत्तमान देते आणि युद्धामध्ये वेगाने पायीर दंडे
 करणे देते ते म्हणता. हे सेनाधिपतीना, सुम्ही मारुंही मारुं हे म्हणून आता
 लक्ष, २५ व २५ पणेच प्रकृत या जाली त्या वानराचा नास करुं या दंडा

यत्तश्च खलु भाव्यं स्यात्तमान्नाद्य घनालयम् ।	
कर्म चापि समाधेयं देशकालाविरोधितम् ।	
नद्याहं तं कपिं मन्ये कर्मणा प्रतितर्कयन्	५
सर्वथा तन्महद्भूतं महाबलपरिग्रहम् ।	
वानरोऽयमिति ज्ञात्वा न हि शुद्धयति मे मनः	[६]
नैवाहं तं कपिं मन्ये यथेयं प्रस्तुता कथा ।	
भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमसदर्थं तपोयत्नात्	७
सनागयक्षगन्धर्वदेवासुरमहर्षयः ।	
युष्माभिः प्रहितैः सर्वमया सह विनिर्जिताः	८
तेरवश्यं विघातय्यं व्यलीकं किञ्चिद्देव नः ।	
तदेव नात्र संदेहः प्रसह्य परिगृह्यताम्	९
यात्र सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः ।	
सत्राजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यनामिति	१०
नावमान्यो भवद्भिश्च कपिर्धौरपराक्रमः ।	
दृष्टा हि हृदयः शीघ्रं मया विपुलविक्रमाः	११

वातराची गाठ पडल्यावर तुम्ही दक्षतेने असा आणि देवनालाकडे गृष्टि देऊन,
जे काय करावयाचे असेल, ते करा. (१-५)

वाली च सह सुग्रीवो जाम्बवांश्च महाबलः ।	
नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः	१०
नैव तेषां गतिर्भामा न तेजो न पराक्रमः ।	
न मतिर्न बलोत्साहो न रूपपरिकल्पनम्	१३
महत्सत्त्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम् ।	
प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रह	१४
कामं लोकाख्यः सेन्द्राः ससुरासुरमानवाः ।	
भवतामग्रतः स्थातुं न पर्याप्ता रणाजिरे	१५
तथापि तु नयत्नेन जयमाकाङ्क्षता रणे ।	
आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चञ्चला	१६
ते स्वामिचचनं सर्वे प्रतिगृह्य महौजसः ।	
समुत्पेतुर्महावेगा हुताशसमतेजसः	१७
रथैश्च मत्तैर्नागैश्च वाजिभिश्च महाजवैः ।	
शस्त्रैश्च निशितैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोपहिता बलै	१८

त्या महापराक्रमी वानराची तुम्ही उपेक्षा करू नका महापराक्रमी वानर
मी पुष्कळ पाहिले आहेत उदाहरणार्थ सुग्रीव, वाली, महाबलाय जावन,
सेनाधिपति नील आणि द्विविदप्रभृति इतरही वानर मी पहिले आहेत, परंतु
याच्याप्रमाणे स्थाना भयकर गति, तेज, पराक्रम, बुद्धि, बल आणि याच्याप्रमाणे
यथेष्ट रूपही धारण करता येत नाही वानररूपाने हे एक मोठे भूतच उपरिधत्त
ज्ञान आहे, असेच समजणे पाहिजे, म्हणून मोठ्या यत्नाने तुम्ही दत्त
धरा, देव, दैत्य, मानव आणि इतर यागह शैलेक्यामुद्धा खरोखर संप्रामाण्ये
सुमर्याममोर टिकाच धरण्यास जरी समर्थ नाही, तरी रणमध्ये जय इच्छिताने
न तिचेत्या पुर्याने स्वतःच रक्षण प्रयत्नाने बरे पाहिजे, कारण युद्धामध्ये जे
बोगाला प्राप्त होणार, हे अनिष्टित अमते " (११-१६)

आपल्या स्वामींचे भाषण माय करून, ते सारही महाबलाय, महावेगवर
आणि आगीगराचे तेजस्वी सेनाधिपति तेथून निघाले रथ, गतहर्षी, महावेगवर
रथ, धार लावलेली तंशु शस्त्र आणि सर्व प्रकारची सर्वे योग्य पंजर,

नतस्तु दृष्टशूर्वा रा दीप्यमान महाऋषिम् ।	
रश्मिमन्तमिषोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमालिनम्	१९.
तोरणस्थं महावेगं महासत्त्वं महाऋलम् ।	
महामतिं महोन्साहं महानाय महाभुजम्	२०
त समीक्ष्येव ते सर्वे त्रिभु सर्वास्वयस्थिताः ।	
तैस्तैः प्रहरणेर्भामिरभिपेतुस्ततस्ततः	२१
तस्य पञ्चायसास्तीक्ष्णा. सिता. पीतमुग्धाः शरा. ।	-
शिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेण निपातिता.	२२
स तैः पञ्चभिराग्नि. शरै. शिरसि वानर. ।	
उत्पपात नदन्योस्मि दिशो दश पिनाद्वयन्	२३
ततस्तु दुर्धरो वीरः मरुथ सज्जमानुज ।	
किरञ्जशरशतेनेरेरभिपेदे महाऋल	२४
न कपिर्वाग्यामास त द्योस्मि शरार्पणम् ।	
वृष्टिमन्तं पयोदान्ते पयोदामिन् मान्त	२५

वार तिक्क गले अमता तो देदायमन् महाकपि त्याना दिमग स्वत चच ठिमाणी असैल्या प्रभने युक्त असत्यामुळे तो वानर उदयाचलावर येत अम-
लेया सृष्टाप्रमाणे शिमत होता प्रचंड वेग, अनुपम धैर्य, अतर्क्य सामर्थ्य,
एकैतत्त बुद्धि, अद्वित य उदम ह, अनिर्वचनीय दह व अनुप पराक्रम यानी युक्त
अमलेया तो वानर दरवान वर वमग होना (१७-२०)

राग पाहताक्षणी ते सर्व दिशात उभे असते रे राक्षस नना प्रकार्या भयम्
अशाचा मारा करात ये हों म्हून त्याचा आवावर घाबले प्रथमत दुर्धर राक्षसने
त्याचा मस्तकारर मुखाणी पातवर्ण असलेले पाच श्वेतवर्ण व तीक्ष्ण बाण गाकते,
परतु त्याला ते कमठपत्राप्रमाणच निग्नद्वी भसले त्या पाच बाणानी मारत त्या
मन्तकच ठिमाणी वेध झाला अमता गर्भनेने दाही दिशा दणातून गाकत
टांगीत त्यागे आसत्यामध्ये उहाण कडे नंतर घनुष्य सज्ज कान रथावर अस्त
झाले महावताय वर दुर्धर शेकडों बाण गाकत गाकत हनुमानावर चाडून
आण परतु वर्षाकल सपन अला अमता पर्जन्यवृष्टि करणाया मघाला ज्या-

अर्धमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः ।	
चकार निन्दं भूयो व्यवर्धत च वीर्यवान्	२६
स दूरं सहस्रोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः ।	
निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराधिव	२७
ततः स मथिताश्वं रथं भग्नाक्षकृवरम् ।	
विहाय न्ययतद्भूमौ दुर्धरस्त्यक्तजीवितः	२८
तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि ।	
तौ जातरोषौ दुर्धर्यावुत्पेततुररिन्दमौ	२९
स ताभ्यां सहस्रोत्प्लुत्य विष्टितो विमलेऽम्बरे ।	
मुद्राभ्यां महावाहुर्वक्षस्यभिहतः कपिः	३०
तयोर्वेगवतोर्वेगं निहत्य स महाबलः ।	
निपपात पुनर्भूमौ सुपर्ण इव वेगितः	३१

प्रमाणे वायु उडवून देतो, त्याप्रमाणे वाणगृष्टि करणाऱ्या त्या दुर्धराला त्या वन-
राने आकाशमध्ये उडवून दिले तशापि, दुर्धर पीडा देऊं लागला असता त्या
वायुपुत्र वीर्यवान् क्षुण्णमाने गर्जना करून आणखीही आपले शरीर मोठे केले
(२९-३६)

इतकेंच नव्हे, परंतु विजेचा शेत ज्याप्रमाणे पर्वतावर पडतो, त्याप्रमाणे
तो महाप्रतपी वनर एकाएकी दुर्धराच्या रथावर पडला, तेव्हा त्या रथावर
आठही अक्षाचा चुराडा झाला; दाडीही मोडून गेली; कण्याचेही तुकडे तुकडे झाले
आणि अशा प्रकारच्या त्या रथावर तो दुर्धर मरून भूमिवर पडला. याप्रमाणे
भूमिवर पडलेल्या त्या दुर्धराला पाहून शत्रूला जैशस आणणारे ते अर्जुन
विरूपाक्ष व यूपक्ष इत्यादी शत्रू आणि त्यांनी उग्राग केले इतकेंच नव्हे तर एखाद्या
उग्राण करून त्या राक्षसानी निर्मल आकाशमध्ये असलेल्या महापराक्रमी हनु-
मान् वानराच्या वक्षस्यलाचे ठिकणीं मुद्राच्या गोगाने प्रहारही केला; तथापि
त्या महाबलाद्वय वानराने आपल्या वक्रतुण्य वक्षस्यलाने त्या वेगवान् मुद्रांचे
वेग व्यर्थ केला आणि गरडासारखा वेग धारण करून, त्याने पुनरपि भूमिवर
उडी टाकली. (२७-३१)

स सालवृक्षमासाद्य समुत्पाद्य च वानरः ।	
तावुभौ राक्षसौ वीरौ जघान पपनात्मजः	३०
ततस्तांस्त्रीन्हतान्शात्मा वानरेण तरस्विना ।	
अभिगम्य महावेग, प्रहस्य प्रघसो बली	३३
भासरुर्णश्च संतुद्धः शूलमादाय वीर्यवान् ।	
एकत कपिशार्दूलं यशस्विनमवस्थितो	३४
पट्टिशेन शिताग्रेण प्रप्रस प्रत्यपोथयत् ।	
भासरुर्णश्च शूलेन राक्षसः कपिकुञ्जरम्	३५
स ताभ्यां त्रिशतैर्गान्नेरसृग्दिग्धतनूरुहः ।	
अभवद्दानर रुद्धो वालसूर्यसमप्रभः	३६
समुत्पाद्य गिरे शूर्ङ्गं समृगव्यालपाटपम् ।	
जघान हनुमान्वीरो राक्षसौ कपिकुञ्जरः	३७
गिरिशृङ्गसुनिष्पिष्टो तिलशस्तौ बभूवतुः	३८
ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पञ्चसु ।	

नतर एषा सालवृक्षासर्माव जाऊन, तो उपटून त्या वायुपुत्र वानरान तदा उमयता वीर राक्षसाचा वध केअ नतर त्य तिघा राक्षसाचा वगटय वनराने वध केअ, अग जाणून महावगवान् वगटय प्रघम हाम्यकन एका दाने हनुमानाच्या जवळ जाऊन उभा गहिला, अणि रुद्ध प्राच्या वरुद्ध्वा उभा वर्णही हातामध्ये शत्र घेऊन, त्या यशस्वी वानरश्रेण्या वरुद्ध्वा उभा राहिला प्रघसाने आपल्या ताश्च घारेच्या पट्ट्याने वानरे हनुमानाचा वध कअ आणि भासरुर्ण राक्षसने त्याला शूर्ङ्गाने प्रप्रस केअ । (३०-३९)

बलं तद्वशेषं तु नाशयामास चानरः ३९
 अश्वैरश्वान्गजैर्नागान्योधैर्योधात्रयै रथान् ।
 स कपिर्नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान् ४०
 हयैर्नागैस्तुरङ्गैश्च भद्राक्षैश्च महारथैः ।
 हतैश्च राक्षसैर्भूर्मा रुद्रमार्गा समन्ततः ४१

ततः कपिस्तान्घञिनीपतीप्रणे निहत्य वीरान्सवलान्सवाहनान् ।
 तथैव वीरः परिगृह्य तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ४२
 श्लो० धर्मशामायणे वी० म० आदिनाथे सुन्दरकाण्डे पृ० चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥
 सप्तचत्वारिंशः सर्गः । [१९२३]

सेनापतीन्पञ्च स तु प्रमापितान्हनूमता सानुचरान्सवाहनान् ।
 निशम्य राजा समरोद्धतोन्मुखं कुमारमक्षं प्रसमैक्षताक्षम् १
 स तस्य दृष्ट्यर्पणसंप्रचोदितः प्रतापवान्काञ्चनचित्रकामुकः ।

शिक राहलेच्या त्या राक्षससेनेचा हनुमान् चानराने वध केला. सहस्राक्ष इंद्र
 उद्याप्रमाणे देवांचा नाश करतो, त्याप्रमाणे त्या कर्पाने अश्वान्या योगाने
 अश्वान्या, हत्तीच्या योगाने हत्तींचा, योद्ध्यांच्या योगाने योद्ध्यांचा आणि रथान्या
 योगाने रथांचा नाश करून टाकला, व मरण पावलेले राक्षस, जलद गतीचे
 अश्व व हत्ती आणि कणे मोडून गेलेले मोठे मोठे रथ यामुळे त्या रणभूर्मातील
 सर्वही मार्ग बंद होऊन गेले. स राक्षस, याप्रमाणे सेना आणि व हनें यासह त्या
 वीर सेनाधिपतींच्या संग्राममध्ये वध केल्यावर तो वीर हनुमान व नर, प्रजेचा
 संहार केल्यानंतर विभ्राति घेत पसगाच्या कलाप्रमाणेच वी काय, त्या द्वाराचा
 अश्रय करून विभ्राति घेत पडला (३६-४०)

याप्रमाणे नशानुनिवार्त्तीकि र्ग्यांत श्रीमद्रामायणमंज्ञक अदिका-वार्त्तल सुंदर-
 काण्डांपैकी शेचाठिगवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४६ ॥

हनुमान ने व हनें व अनुदायी यांसह पाचही सेनापतींचा वध केल्याचें ऐवज
 संग्राममध्ये भद्रंकर आणि युद्धाविषयी उमुक्त अशा तेंधे प्रसन्न असलेल्या अर्ध
 नावच्या राक्षसपुत्राला रक्षसराज रावणाने नेत्रसंकेताने सूचविलें आणि त्या
 रावणाच्या नेत्रसंकेताने जपनाची आज्ञा मिळलेला, सुवर्णाने शृंगरलेले

ममुत्पपाताथ सदस्युदीरितो द्विजातिमुख्यैर्हविषेय पाचकः २
 ततो महान्यालदिवाकरप्रभं प्रतप्तजाम्बूनदजालसन्ततम् ।
 र्धं ममाम्नाय ययौ स वीर्यवान्महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ३
 ततस्तपःसंग्रहसंचयार्जितं प्रतप्तजाम्बूनदजालचित्रितम् ।
 पनाकिनं रत्नविभूषितध्वजं मनोजवाष्टाश्वधरैः सुयोजितम् ४
 सुरासुराधृष्यमसङ्गचारिणं तटित्प्रभं व्योमचरं समाहितम् ।
 ननृणमष्टासिनिपद्भवन्धुरं यथाक्रमवेशितशक्तितोमरम् ५
 विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना सहेमदान्ना शशिमूर्ध्ववर्चसा ।
 दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः स निर्जंगामामरतुल्यविक्रमः ६
 न पूरयन्त्यं च महीं च साचलां तुरङ्गमातङ्गमहारथस्वनैः ।
 वलैः समेतैः सह तोरणस्थितं समर्थमासीनमुपागमत्कपिम् ७

धनुष्य हातान घेऊन तयार असलेला प्रतापी अक्ष, यज्ञमंडपामध्ये द्राक्षणांनी
 तुषने प्रज्वलित केलला अग्नीचर्चा देव, अशा रीताने तेथून निघाला तदनंतर
 बाल्मूर्याप्रमाणे ज्याची प्रभा आहे आणि उत्कृष्ट सोन्याच्या अलंकारानी जो व्याप्त
 झालेला आहे, अशा रथावर आष्ट होऊन तो प्रचंड रक्षसश्रेष्ठ बर्बवान् अक्ष
 त्या महाकर्षकडे निघला. (१-३)

तात्पर्य, तपश्चर्येच्या समृद्धीमुळे जो प्राप्त झाला अक्ष, उत्कृष्ट सोन्याच्या अलं-
 कार नी जो दृंगारलेला अक्ष, पताका, रत्नविभूषित ध्वज आणि मनाप्रमाणे वेगवान्
 श्रेष्ठ अक्ष वानी जो युक्त आहे, ज्याच्यावर देवदेवतांचा हाडा हांणे बठण आहे;
 ज्याची गति कंठेही अडम नाही, विशुद्धेगारखी ज्यर्चा प्रभा आहे, युद्धसा-
 मुर्झीने युक्त असून, जो आकाशमार्गाने संचार करणारा अक्ष, ज्याच्यावर भक्ते
 ठेविले आहेत, ज्याच्या अठरी चाचूंम तरवारी लटखिलेल्या आहेत, शक्ति व
 तेमर ही आयुधे ज्यावर योग्य ठिकाणी ठेवलेली आहेत, सोन्याच्या कच्चांना
 अडखविलेल्या आणि चंद्रमूर्याप्रमाणे नेत्रस्वी असलेल्या युद्धेपयोगी वस्तूंनी जो
 झळकत आहे आणि सूर्याप्रमाणे ज्याची प्रभा आहे, अशा रथवर आष्ट होऊन,
 तो वेगाने रथा पराक्रमी अक्ष लंरंनून बाहेर पडला. अक्ष, हत्ती आणि मोठे
 मोठे रथ यांच्या ध्वनींनी आकाश-पर्वतासह पृथ्वी दणाणून टाकीत, तो अक्ष

स तं समासाद्य हरिं हरीक्षणो युगान्तकालाग्निमिव प्रजाक्षये ।
 अवस्थितं विस्मितजातसंभ्रमं समैक्षताक्षो बहुमानचक्षुषा ८
 स तस्य घेगं च कपेर्महात्मनः पराक्रमं चारिपु रावणात्मजः ।
 विचारयन्स्वं च वलं महाबलो युगक्षये सूर्य इवाभिवर्धत ९
 स जातमन्युः प्रसमीक्ष्य विक्रमं स्थितः स्थिरः संयति दुर्निवारणम् ।
 समाहितात्मा हनुमन्तमाहवे प्रचोदयामास शितैः शरैस्त्रिभिः १०
 ततः कपिं तं प्रसमीक्ष्य गर्धितं जितश्रमं शत्रुपराजयोचितम् ।
 अवैक्षताक्षः समुर्दीर्णमानसं सवाणपाणिः प्रगृहीतकार्मुकः ११
 स हेमनिष्काङ्गद्वारकुण्डलः समाससादाशुपराक्रम कपिम् ।
 तयोर्वभूवाप्रतिमः समागमः सुरासुराणामपि संभ्रमप्रदः १२
 ररास भूमिर्न तताप भानुमान्ववौ न धायुः प्रचचाल चाचलः ।

राक्षस एकन जुळलेल्या सैन्यासह दारावर बसलेल्या त्या समर्थ वनराजवड
 गेला सिद्धाप्रमाणे शोधदृष्टीने युक्त असलेला तो अक्ष त्या वानराजवड जाऊन
 ऐटीने पाहू ल गला असता, प्रजेच्या सहारानंतर बसलेला प्रलयकालचा अन्न व
 की काय, असा तो हनुमन् विस्मयचकिन व धुन्ध होऊन बसलेला त्याने
 पहिला (८-८)

नंतर शत्रूचे ठिकाणी गाजलेल्या त्या महाभया वानर चा पराक्रम आणि वेग
 व स्वतः ने बल ही लक्षात आणून तो महाबलाच्या रावणपुत्र अथ प्रलयकाली
 वृद्धिगत होण्याच्या सूर्याप्रमाणे व डला संप्रामामध्ये निवारण होण्याचा अराक्ष्य
 असा त्या हनुमानाचा पराक्रम पाहून क्रुद्ध झालेला तो अक्ष स्वस्थ उभा राहिला
 आणि मनामध्ये यत्किंचिद्दही शोध घेऊन न जाता तीक्ष्ण अशा तीन बागांनी हनुम-
 नाला त्याने युद्धारिता अर्धून दिले नंतर हनुमान् वनर शत्रूचा पराक्रम
 करण्याचा समर्थ, अन्न विक्रीनेला व गर्वित अ हे, अगें पाहून हातामध्ये धनुष्य
 घेतलेला तो अक्ष धुन्ध मनाने इरडोतेकडे पाहू ल गला आणि अमोघ पराक्रम
 करणारा व शौर्वर्ण उरोभूषण, बाहुभूषण व मनोहर पुडले वांनी युक्त असलेला तो
 अक्ष त्या वानराला ज ऊन मिडला अशा, देवदेत्यांमदी मोठ उत्तम करणा
 असा त्या उभयदोन्ध्ये अत्यंत दृढयुदाचा सामना झाल'. (९-१२)

कपेः कुमारस्य च वीर्यसंयुगं ननाद च द्यौरदधिश्च बुधुभे १३
 स तस्य वीरः सुमुखान्यतत्रिणः सुवर्णपुङ्गवसधिषानिवोरगान् ।
 समाधिसंयोगविमोक्षतस्त्रविच्छरानथ श्रीः कृपिमूर्धन्यताडयत् १४
 स तैः शरैर्मूर्ध्नि समं निपातितैः शरैश्चसृग्धिग्धचिषृतनेत्रः ।
 नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान्यराजताडित्य इवांशुमालिकः १५
 ततः प्लवङ्गाधिपमन्त्रिसत्तमः समीक्ष्य तं राजचरात्मजं रणे ।
 उदग्रचित्रायुधचित्रकामुकं जहर्ष चापूर्यत चाहवोन्मुखः १६
 स मन्दराग्रस्य इवांशुमाली विवृद्धकोपो बलवीर्यसवृतः ।
 कुमारमक्षं सयलं सवाहनं ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा १७
 ततः सवाणासनशक्रकामुकः शरप्रवर्षो युधि राक्षसाम्बुदः ।

भूर्मानरील प्राणी आनेग वरु लागये, मूर्याचा प्रकाश पडैनामा झाला; वायु
 स्तन्ध झाला, पर्वत हाळू ल गले आणि कपि व रावणकुमार यांचे ते वीर्यमुळे
 प्रगत झालेले युद्ध पाहून स्वर्ग दुमदुनून राहिला व समुद्रही झुन्व होऊन गेल.
 लक्ष्य, संधान व प्रयोग यांचे तत्त्व जाणणाऱ्या त्या वर अज्ञाने विषयुक्त
 भुवंगच की काय, असे उदृष्ट अग्ने व सुवर्णाचा पिसें यानी युक्त असलेले तंन
 चाण वानरांच्या मस्तकावर टाकले. तेहा एकदम मस्तकावर टाकलेल्या
 त्या वाणाच्या योगाने ज्यांचे शरीर भटन गेले आहे व ज्यांचे नेत्र विन्न
 गेले आहेत, असा तो वाऱ्मूर्ययुक्त तेजस्वी हनुमान् वाणान्प किरणानी
 युक्त झाला असल्यामुळे किरणमुद्राय धारा करणाऱ्या सूर्याप्रमाणे शकडूं
 लागला. (१३-१५)

नंतर राजाधिराज रावणाचा पुत्र सप्रामात्ये आपली अद्रुत शत्रुवै व
 चक्रिन वदन सोडणारे धनुष्य सज्ज करून द्रुमा अमन्याचे पाहून वानरराज
 सुग्रीवाचा तो श्रेष्ठ मंत्री हनुमान् आनंदित झाला आणि युद्धविषयी उत्सुक
 होऊन वृद्धिगत होऊं लागला. अमो मंदरपर्वताच्या शिखरावर आलेल्या मध्या-
 न्दकाळ्या सूर्याप्रमाणे ज्यांचे कोवटप तेज वृद्धिगत झाले आहे आणि बल व
 वीर्य यानी जो युक्त आहे, तो हनुमान् ओळ्यातील अग्नीच्या किरणानी त्या अश-
 क्रुमाराला संन्य व वाहने यासह जळू लागला तदनंतर मेष ज्याप्रमाणे महा-

शरान्मुमोचाशुहरीश्वराचले बलाहको वृष्टिमिघाचलोत्तमे १८
 कपिस्ततस्तं रणचण्डविक्रमं प्रवृद्धतेजोबलवीर्यसंयुतम् ।
 सुमारमक्षं प्रसमीक्ष्य संयुगे तनाद् हर्षाद्भनतुल्यनिःस्वनः १९
 स बालभावाद्यधि वीर्यदर्पितः प्रवृद्धमन्युः क्षतजोपमेक्षणः ।
 समाससादाप्रतिमं रणे कपिं गजौ महाकूपमिवाधृतं तृणैः २०
 स तेन याणैः प्रसभं निपातितैश्चकार नादं यननादनिःस्वनः ।
 समुत्सहेनाशु भभः समारुजन्भुजोरुविक्षेपणघोरदर्शनः २१
 तमुत्पतन्तं समभिद्रवद्वलीं स राक्षसानां प्रवरः प्रतापवान् ।
 रथी रथिश्रेष्ठतरः किरञ्छरैः पयोधरः दौलमिवाद्मवृष्टिभिः २२
 स ताञ्छरांस्तस्य हरिर्विमोक्षयंश्चचार वीरः पथि वायुसेविते ।
 शरान्तरे मारुतयद्दिनिष्पतन्मनोजयः संयति भीमविक्रमः २३

पर्वतावर वृष्टि करू लागतो, त्याप्रमाणे शरान्तरूप इंद्रधनुष्य व शररूपपर्जन्यवृष्टि
 यानी युक्त असलेल्या त्या राक्षसानी मेषाने वानराधिपतिरूपी पर्वतावर जोरा-
 जोराने वणवृष्टि केली, तेव्हा संप्रामामध्ये प्रचंड पराक्रम करणाऱ्या अग्निप्रवृद्ध
 तेज, बल व वीर्य यानी युक्त शमलेनश त्या अक्षरुमाराला रणमध्ये पारत
 मेषगारली गर्जना करणारा हनुमान् वानर हर्षाने गर्जना करूं लागला.
 (१६-१९)

पालपासुळे युद्धाच्या जमाला गर्भ झाला आदि आणि त्वेष चटला अशब्द सुळे
 उदाचे जेप्र लाल झाले आदेश, असा तो अक्षरुमार नृगानी आच्छादित झाल्या
 मंड्या विहिरीजवळ येणाऱ्या गज प्रमाणे युद्धामध्ये त्या अश्रुतिम वानराजपट्ट
 आला. हाशय हातूंत लागल्यामुळे जराची मुग्ध भयंकर दिवूं ल गली आदि व
 उदाचा नद मेषाप्रमाणे गर्भर आदि, असा त्या हनुमानावर त्या अक्षाने एवढे
 वानरा वीर्य वेल, अगता स्वाने गर्जना केली अग्नि उगताशने तो आकाशमध्ये
 उडण करूं लागला; परंतु तो हनुमान् उडण करूं लागला अमर्ग पापापापुडित
 पर्वत मान्छादित करणारा मेषच वी वीर्य, असा रीतने रथधर आच्छादित
 ७०० रथीमध्ये अग्निवय धेष्ट अगतेग तो राक्षसश्रेष्ठ बलात्त अश, वानरी
 हनुमनाला वेडी, त्याच्या अंशदर धावला. तेव्हा त्याचे ते वानर वीर्य करण-

तमात्तवाणासनमाहवोन्मुखं खमास्तृणन्तं विविधैः शरोत्तमैः ।
 अवैक्षताक्षं बहुमानचक्षुषा जगाम चिन्तां स च मारुतात्मजः २४
 ततः शरैर्भिन्नभुजान्तरः कपिः कुमारवयंण महात्मना नदन् ।
 महाभुजः कर्मविशेषतस्त्वविद्विचिन्तयामास रणे पराक्रमम् २५
 अवालवद्वालद्विवाकरप्रभः करोत्ययं कर्म महान्महाबलः ।
 न चास्य सर्वाहवकर्मशालिनः प्रमापणे मे मतिरत्र जायते २६
 अयं महात्मा च महांश्च वीर्यतः समाहितश्चातिसहश्च संयुगे ।
 असंशयं कर्मगुणोदयादयं सनागयक्षैर्मुनिभिश्च पूजितः २७
 पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसः समीक्षते मां प्रमुखोऽग्रतः स्थितः ।
 पराक्रमो ह्यस्य मनांसि कम्पयेत्सुरासुराणामपि शीघ्रकारिणः २८

करिता तो। युद्धात भयंकर पर क्रम करणारा व मनाप्रमाणे वेगवान् अमलेला वीर
 हनुमन् आकाशमार्गामध्ये बाण चुकवीत वायूप्रमाणे सन्वर संचार करून लागला
 प्रथमतः धनुष्य घेऊन आणि युद्धाविषयी उन्मुक्त होऊन, नाना प्रकारच्या उरट्ट
 बाणांनी आकाश व्यापीत असलेल्या त्या अश्राफडे ऐंठीने पाहिल्यावर तो वायुपुत्र
 हनुमान् चिंतामृत झाला. (२०-२४)

नंतर कुमारश्रेष्ठ महात्म्या अक्षाने बाणाच्या योगाने ज्याचें वक्षस्थल भेदून
 टाकिले आहे, अशा त्या गर्जेना करणाऱ्या मह पराक्रमी आणि पराक्रमाचें विशेष
 तरव जाणणाऱ्या वानराने संप्रामामध्ये पराक्रम करण्याचा विचार चालविला. तो
 म्हणाला, “ हा महाबल व्य प्रचंड राक्षस बालमूर्याप्रमाणे तेजस्वी असून, प्रौढ
 वीरांप्रमाणे वृत्ति करित आहे यास्तव युद्धासंबंधा सर्व प्रकारचे पराक्रम
 करित अमलेत्या या राक्षसाचा आताच वध करावा, असें मला वाटत
 नही. हा महात्मा वीर्याने मोठा असून, दक्ष व संप्रामामध्ये अतिशय सहन-
 शील आहे. म्हणून पराक्रम व गुण याचे ठिकाणी इष्टा पडत असल्यामुळे
 नाग आणि यक्ष यामह मुनि नि मंशय त्याची प्रशंसा करित अमलेला.
 (२५-२७)

पराक्रम आणि उत्साह यांच्या योगाने ज्याचें मन विनाम पावले आहे, असा
 हा माझ्यागमोर उभा अमलेला राक्षस माझ्याकडे पडत आहे, परंतु या

न खल्वयं नाभिभवेदुपेक्षितः पराक्रमो ह्यस्य रणे विवर्धते ।
 प्रमाणं ह्यस्य ममाद्य रोचते न वर्धमानोऽग्निरुपेक्षितुं क्षमः २९
 इति प्रवेगं तु परस्य तर्कयन्स्वकर्मयोगं च विधाय वीर्यवान् ।
 चकार वेगं तु महाबलस्तदा मतिं च चक्रेऽस्य वधे तदानीम् ३०
 स तस्य तानष्ट वरान्महाहयान्समाहितान्भारसहान्विवर्तने ।
 जघान वीरः पथि वायुसेविते तलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः ३१
 ततस्तलेनाभिहतो महारथः स तस्य पिङ्गाधिपमन्त्रिनिर्जितः ।
 स भङ्गनीटः परिवृत्तफूवरः पपात भूमौ द्रुतवाजिरम्बरात् ३२
 स तं परित्यज्य महारथो रथं सकामुंरुः खड्गधरः खमुत्पतन् ।
 नतोऽभियोगादपिरुग्रवीर्यवान्विहाय देहं मरुतामिवालयम् ३३
 कपिस्ततस्तं विचरन्तमम्बरे पतत्रिराजानिलसिद्धसेविते ।

उत्सही राक्षसाचा पराक्रम देवदैत्याच्याही मनामध्ये कापरं भरविष्याजोगा
 आहे याची उपेक्षा केली असता हा आपला पराभव करण्यास कमी करणार
 नाही, संप्रामांमध्ये याचा पराक्रम वाढतच आहे याकरिता आज याचा वध
 करणे मला बरं दिसते, वारण ब्रह्मिगत होत असलेल्या अज्ञांची उपेक्षा करणे
 योग्य नाही " याप्रमाणे शत्रूच्या पराक्रमाचा विचार करून आणि स्वतःचही
 पराक्रम मनात आणून त्या महाबल कर वीर्यवान् हनुमानाने अति वेग स्वीकारून
 त्याच वेळी त्याचा वध करण्याचा विचार केला (२८-३०)

प्रथमतः त्या वायुपुत्र वीर हनुमानाने आकाशामध्ये असताना केणतारी
 चाल लाविले, तरी गोंधळून न जाणाऱ्या व भार सहन करणाऱ्या त्या राक्षसाच्या
 मोठ्या मोठ्या श्रेष्ठ आठ अक्षाचा तलप्रहारानी वध केला त्याच्या, तलहातचा
 तडाका बसत्याबरोबर रथातल बसण्याचे ठिकेण मोडून गेले, दाटपाही उलट्या
 झाडा आणि अज्ञा रीतीने वानरधिपति मुर्खच्या मनाचे हातून मग्न
 झालेला तो महारथ अथ गृन झाल्यामुळे आकाशातून भूमीवर पडून
 व पाहून धनुष्य व तल्लग धारण करणारा तो महारथी, महावीर्यवान्, अथ
 तो रथ मोडून आकाशामध्ये उडण वर त्याला असता योगमन्त्राने
 देह त्या वरून स्वगाशेरी करणाऱा ऋषीं व काय, असा दिसून. तदनंतर

समेत्य तं मारुतवेगविक्रमः क्रमेण जग्राह च पादयोर्द्वन्द्वम् ३४
 स तं समाविद्धथ सहस्रशः कपिर्महोरगं गृह्य द्वाण्टजेश्वरः ।
 मुमोच वेगात्पितृतुल्यविक्रमो महीनले संयति वानरोत्तमः ३५
 स भग्नयाहुरुकटीपयोधरः क्षरन्नसृद्धनिर्मथितास्थिलोचनः ।
 संभिन्नसंधिः प्रविकीर्णवन्धनो हतः क्षितौ वायुसुतेन राक्षसः ३६
 महाकपिभूमितले निपील्य तं चकार रक्षोधिपतेर्महद्भयम् ।
 महर्षिभिश्चक्रचरैः समागतैः समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नगैः ।
 सुँरश्च सेन्द्रैर्भृशजातविस्मयैर्हते कुमारे स कपिर्निरीक्षितः ३७
 निहत्य तं वज्रिसुतोपमं रणे कुमारमक्षं क्षतजोपमेक्षणम् ।
 तदेव वीरोऽभिजगाम तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ३८
 इत्यापिं श्रीम० वाल्मी० आदिनाभ्ये सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः । ४७। [१९७१]

पक्षिराज गद्गड, वायु आणि सिद्ध यानी स्वीकार केलेल्या आकाशामध्ये तो अथ
 संचार करून लागला असतां, तो वायूसारखा वेगवान् व पराक्रमी वानर त्याच्याशीं
 जाऊन मिडला आणि नंतर त्याने त्याचे दोन्ही पाय घट्ट धरिले. (३१-३४)

नंतर मोठा सर्प घेतलेला पक्षिराज गद्गडच वीं काय, अशा त्या पितृतुल्य
 पराक्रमी वानरश्रेष्ठ हनुमानाने त्याला हजारो वेळां रणामध्ये गरगर फिरवून
 वेगाने भूमीवर टाकिले, तेव्हा त्याचे हात, पाय, बंबर व छाती याचा चुराटा
 होऊन गेला, शरिरांतून रक्तप्राव चालला. हाडे पिचून गेलीं; ढोळे फाटले
 साधे फुटून गेले, शिराही अस्ताव्यस्त झाला आणि अशा रीतीने तो राक्षस
 वायुपुत्र हनुमानाच्या हातून भूमीवर मरून पडला. असो महाकपि हनुमानाने
 त्याला भूतलावर आपटून राक्षसाधिपति रावणाच्या अंतःकरणात मोठे मय
 उषन्न केले आणि कुमाराचा वध झाला अमतां एकर जुळलेले प्रह, महर्षि,
 भूते, यक्ष, पन्नग, आणि इंद्र यांसह देव अत्यंत विस्मयचकित होऊन त्या
 वानराकडे पाहून लागले. याप्रमाणे इंद्रपुत्र जयंताप्रमाणे असलेल्या आणि मोधामुळे
 ढोळे लाल झालेल्या त्या कुमार अक्षाचा वध करून, तो वीर हनुमान् प्रजेचा
 मंशर वेचानंतर दमूनभागून गेलेल्या कालाप्रमाणे त्या दरवाजावर गेला.
 (३४-३८)

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

ततस्तु रक्षोधिपतिर्महात्मा हनूमताक्षे निहते कुमारे ।

मनः समाधाय स देवकल्पं समादिदेशेन्द्रजितं सरोपः १

त्वमस्त्रविच्छस्त्रभृतां वरिष्ठः सुरासुराणामपि शोकदाता ।

सुरेषु सेन्द्रेषु च दृष्टकर्मा पितामहाराधनसंचितास्त्रः २

त्यदस्त्रबलमासाद्य ससुराः समरुद्रणाः ।

न शोकः समरे स्थातुं सुरेश्वरसमाश्रिताः ३

न कश्चित्त्रिषु लोकेषु संयुगे न गतश्रमः ।

भुज्जवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षितः ।

देशकालप्रधानश्च त्वमेव मतिसत्तमः ४

न तेऽस्त्यशक्त्यं समरेषु कर्मणां न तेऽस्त्यकार्यं मनिपूर्वमन्त्रणे ।

न सोऽस्ति कश्चित्त्रिषु संग्रहेषु न वेद यस्तेऽस्त्रबलं बलं च ५

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिवाव्यातील सुंदर
कांडापैत्री सत्तेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४७ ॥

हनुमानाने कुमार अधाचा बध केला असल्याची वार्ता ऐकून, त्या महात्म्या
राक्षसाधिपति रावण ने मन घट्ट कहन, रामाचे भरात देवतुल्य इंद्रजिताला
हनुमानावर च लून जाण्याची आज्ञा दिली रावण म्हणाला, " तूं अस्त्रवेत्ता आहेस,
शस्त्र धारण करणाऱ्यामध्ये श्रेष्ठ आहेस, देवदेव्यांना भय उत्पन्न करणारा आहेस,
इंद्रासह सर्व देवांना तुझा पराक्रम अनुभवाम आलेला असून ब्रह्मदेवाची शुभूषा
करून, तूं शस्त्रविद्या संपादन केली आहेस, तुझ्या अस्त्रसामर्थ्यामुळेच इंद्राचा आघात
करून राहिलेले मरुद्रणासह सर्व देव संग्रामामध्ये तुझ्यापुढे टिकून धरण्यास समर्थ
झाले नाहीत संग्रामामध्ये तुझ्याशिवाय श्रात न होणारा असा त्रैलोक्यात दुसरा
कोणीही वीर नाही बाहुबलाने घ तपने तूं सुरक्षित अहेस, त्याचप्रमाणे बुद्धि-
मानामध्येही तूंच श्रेष्ठ आहेस आणि सांप्रत तूंच या पृथ्वीमध्ये एकमेव वीर
आहेस युद्धप्रसंगी करावयच्या कर्मांत तुला अशक्य कर्म कोणतेंच नही. बुद्धि-
पूर्वक राजकार्याचा विचार करण्याचा समय आला, तरी तुझ्या बुद्धीला राहन
अशी कोणतीही गोष्ट नाही आणि तुझे सामर्थ्य व अस्त्रबल न जाणणारी अमा

ममानुरूपं तपसो बलं च ते पराक्रमश्चास्त्रबलं च संयुगे ।	
न त्वा समासाद्य रणाचमर्दे मनः श्रमं गच्छति निश्चितार्थम्	६
निहताः किङ्कराः सर्वे जम्बुमाली च राक्षसः ।	
अमात्यपुत्रा वीराश्च पञ्च सेनाप्रगामिनः	७
बलानि सुसमृद्धानि साश्वनागरथानि च ।	
महोदरश्च शयितः कुमारोऽक्षश्च सूदितः	८
न तु तेजैश्च मे सारो यस्त्वय्यरिनिपूदन	९
इदं च दृष्ट्वा निहतं महद्वलं कपेः प्रभायं च पराक्रमं च ।	
त्वमात्मनश्चापि निराक्ष्य सारं कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम्	१०
बलाचमर्दस्त्वयि संनिष्ठे यथागते शाम्यति शान्तशत्रुः ।	
तथा समीक्ष्यात्मबलं परं च समारभस्वास्त्रभृतां वरिष्ठ	११
न वीर सेना गणशो च्यवन्ति न वज्रमादाय विशालसारम् ।	

त्रैलोक्यामध्ये कोणीही नाही. (१-५)

संग्रामामध्ये तुझा पराक्रम, अस्त्रबल आणि तप सामर्थ्य हीं सर्व माझ्याप्रमाणे आदिने आणि म्हणूनच निकराने युद्ध सुरू झाले, तरी जयाविषयी नि संशय असलेले माझे मन, तुझा मला आधार असल्यामुळे साशंक होत नाही. सर्व किंकर, जंबुमाली, राक्षस वीर व सेनाधिपति असे पांचही अमात्यपुत्र, अथ, गज आणि रथ असलेल्या समृद्ध व सुसज्ज सेना, महोदर व कुमार अथ या सर्वांचा वध झाला आहे, परंतु हे शत्रुनाशका इंद्रजिता, तुझ्या पराक्रमाची ज्याप्रमाणे मला खार्ना आहे, त्याप्रमाणे त्याची खार्नी मला सुट्टीच नव्हती. आता नाश पावलेले प्रचंड सैन्य लक्ष्यात आणून, वनराचा प्रभाव आणि पराक्रम याकडे दृष्टि देऊन व आपल्या समर्थ्यांचाही विचार करून, तू आपल्या सामर्थ्याला व कर्तृत्वाला योग्य रथा रीतीने त्या वानरावर दहा कर. (६-१०)

हे अस्त्र धारण करणाऱ्यांमधील श्रेष्ठ इंद्रजिता, तू युद्ध करण्यासाठी शत्रुपुढे गेलास, म्हणजे आपल्या व शत्रूच्या बलाचा विचार करून आपल्या सैन्याच्या मान्याने शत्रूचा नाश होईल अशी दृष्टि ठेवून, युद्धाला आरंभ कर. हे वीरा, सेनाचा नेथे कांहीएक उपयोग नही, कारण सैन्याच्या मुंडीच्या झुंडी जरी हनुमानाकडे

न मारुतस्यास्ति गतिप्रमाणं न चाग्निकल्पः करणेन हन्तुम् १२
 तमेवमर्थं प्रसमीक्ष्य सम्यक्स्यकर्मसाम्याद्धि नमाहितात्मा ।
 स्मरंश्च दिव्यं धनुषोऽस्य वीर्यं ब्रजाक्षतं कर्म सभारमस्व १३ ।

न खल्वियं मतिश्रेष्ठ यस्यां संप्रेषयाम्यहम् ।

इयं च राजधर्माणां क्षत्रस्य च मतिर्मता १४

नानाशास्त्रेषु सद्ग्रामे वैशारद्यमरिन्दम ।

अवश्यमेव बोद्धव्यं काम्यश्च विजयो रणे १५

ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः ।

चकार भर्तारमतित्वरेण रणाय वीरः प्रतिपन्नबुद्धिः १६

ततस्तैः स्वगणैरिष्टैरिन्द्रजित्प्रतिपूजितः ।

गेल्या, तरी त्याच्याशीं गाठ पडली की, त्या पद्धत ज त असतात त्याचप्रमाणे प्रचंड सामर्थ्य असलेल्या वज्रचा काही उपयोग व्हावयाचा नाही, कारण वायुपुत्र हनुमानाचें सामर्थ्य किती आहे, याची अटकळ करता येणें अशक्य आहे आणि तो अग्नितुल्य असल्यामुळे शस्त्रादि साधन नेही याचा बध करता येणें शक्य नही यास'ठी मी सांगितलेल्या गोष्टींचा नीट विचार करून, तुझ्या स्वतःच्या पराक्रमाशीं त्या वानरांच्या पराक्रमाचें साम्य असल्यामुळे, तूं आपलें धित स्वस्थ ठेव आणि त्या दिव्य धनुष्याचें समर्थ्य लक्षात घेऊन युद्धास जा आणि ननुचा एकही वार अगावर न घेता त्याचा पराभव करण्याचें काम चालू कर (११-१३)

हे बुद्धिमानमहाल श्रेष्ठ इन्द्रजिता, आताच्या प्रसंगा मी तुला पाठवित आहे, हा जरी माझा विचार बरोबर नाही, तरी राजधर्म आणि धात्रधर्म लक्षात घेऊनच मी हा वेत निश्चित केला आहे हे शत्रुदमना, राजाने नाना प्रकारच्या नक्षत्रांमध्ये आणि सप्त नामांमध्ये नैपुण्य संपादन केलें पाहिजे सप्रामात जय प्राप्त व्हावा, अशी जवला इच्छा असेल, त्याने नाना प्रकारच्या शस्त्रांचे ज्ञान अवश्य संपादन केलें पाहिजे " हें पित्याचें भाषण ऐकून त्या देवतुल्यपराक्रमी वीर इन्द्रजिताने रणांत जाण्याचा निश्चय केला व अतित्वरेने त्याने रवणराजाग प्रदक्षिणा केली नंतर स्वतःला योग्य वाटले असे जपते गण बरोबर घेऊन,

युद्धोद्धतकृतोत्साहः सहस्रप्रभं संप्रपद्यत १७

श्रीमान्पद्मविशालाक्षो राक्षसाधिपतेः सुतः ।

निर्जगाम महातेजाः समुद्र इव पर्याणि १८

स पक्षिराजोपमतुल्यवेगैर्व्यालैश्चतुर्भिः स तु तीक्ष्णदंष्ट्रैः ।

रथं समायुक्तमसह्यवेगः समारुरोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्पः १९

स रथी घन्वितां श्रेष्ठः शस्त्रज्ञोऽस्त्रविदां धरः ।

रथेनाभिययां क्षिप्रं हनूमान्यत्र सोऽभवत् २०

स तस्य रथनिर्घोषं ज्यास्यनं कार्मुकस्य च ।

निशम्य हरिवीरोऽसौ संप्रहृष्टतरोऽभवत् २१

इन्द्रजिच्चापमादाय शितशल्यांश्च सायकान् ।

हनूमन्तमभिप्रेत्य जगाम रणपर्ण्डितः २२

तस्मिन्स्ततः संयति जातहर्षे रणाय निर्गच्छति बाणपाणौ ।

दिशाश्च सर्वाः कल्पुषा बभ्रुवुर्मृगाश्च रांद्रा बहुधा विनेदुः २३

युद्धामध्ये यशस्वी आणि उत्साही असलेला व नांवाजलेला तो इंद्रजित् सम-
रागणात उतरला. (१४-१७)

कमलपत्राप्रमाणे ज्याचे नेत्र विशाल आहेत, आणि पर्वदिवशी वृद्धिगत होणाऱ्या
समुद्राप्रमाणे जो वृद्धिगत होत आहे, असा तो राक्षसाधिपति रावणाचा पुत्र,
महातेजस्वी व धमकशाली इंद्रजित् युद्धाकरता बाहेर पडला. पक्षिराज गरुडा-
प्रमाणे ज्याचा वेग आहे व ज्याचे दंत तीक्ष्ण आहेत, असे चार गज जोड-
लेल्या रथात तो शत्रुवर असह्य हडे करणारा इंद्रतुल्य इंद्रजित् जाऊन बसला.
धनुर्धरामध्ये श्रेष्ठ व अस्त्रवेद्यामध्ये वरिष्ठ असलेला तो रथी व शस्त्रवेत्ता इं-
द्रजित् रथात बसून हनुमान् होता त्या दिशेस तातडीने निघला. तेव्हा त्याच्या
रथाचा घोष आणि धनुष्य,चा व त्याचे दोरीचा टपन्कार ऐकून, वानरवीर हनु-
मानाला फरच हर्ष झाला. (१८-२१)

तो रणपर्ण्डित इंद्रजित् फळ घामलेले बाण व धनुष्य घेऊन हनुमानाकडे गेला.
हान मध्ये बाण घेऊन तो इंद्रजित् आनंदाने रणाकडे जत अमर्ता सर्ग दिशा
धुंड हेंऊन गेल्या आणि अशुभमूचक वनचरप्राणी नना प्रहारें उजोच

समागतास्तत्र तु नागयक्षा महर्षयश्चक्रचराश्च सिद्धाः ।

नमः समावृत्य च पक्षिसङ्घा विनेदुरुच्चैः परमप्रहृष्टाः २४

आयान्तं सरथं दृष्ट्वा पूर्णमिन्द्रध्वजं कपिः ।

ननाद च महानादं व्यवर्धत च वेगवान् २५

इन्द्रजित्स रथं दिव्यमाश्रितश्चित्रफार्मुकः ।

धनुर्विस्फारयामास तडिदूर्जितनिःस्वनम् २६

ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ महाबलौ तौ रणनिर्विशङ्कौ ।

कपिश्च रक्षोधिपतेस्तनूजः सुरासुरेन्द्राविव बद्धवैरौ २७

स तस्य वीरस्य महारथस्य धनुष्मतः संयति संमतस्य ।

शरप्रवेगं व्यहनत्प्रवृद्धश्चचार मार्गं पितुरप्रमेयः २८

ततः शरानायततीक्ष्णशल्यान्सुपत्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्गवान् ।

मुमोच वीरः परवीरहन्ता सुसन्ततान्वज्रसमानवेगान् २९

ततः स तत्स्यन्दननिःस्वनं च मृदङ्गभेरीपटहस्वनं च ।

कहं लागले; त्याचप्रमाणे तेथे असलेले नाग व यक्ष, महर्षि, प्रह, सिद्ध आणि आकाश व्याप्त करून राहिलेले पक्षिगण पराकाष्ठेचे आर्नदित होऊन, उच्च स्वराने गर्जना करून लागले. रथाबरोबर येत असलेला विशाल इंद्रध्वज पाहतांच त्या वेगवान् वानराने मोठी गर्जना करून तो अद्विगत शाला. हें पाहून त्या दिव्य रथांत बसलेला आणि अद्भुत धनुष्य धारण केलेला तो इंद्रजित् विगुणनेसारी तेजस्वी व मोठा शब्द करणारे आपले धनुष्य ओढून लागला. (२२-२६)

नंतर देवदेवताधिपतीप्रमाणे परस्परांशी वैर बांधून राहिलेले आणि संप्रभू संबंधी निःशंक असलेले ते महाबलाढ्य व अयंते जोराचे आपात कारणे ते दोघे, वानर व राक्षसाधिपति रावणाचा पुत्र, एकमेकांला जाऊन भिडले संप्रामांभवे निपुण अशा धनुर्धर महारथी वीर इंद्रजिताने सोडलेल्या बाणांच वेग त्या अद्विगत शालेच्या अतर्क्य हनुमानापुढे निष्फळ शाला आणि तो हनुमान आकाशांभवे संचार करून लागला. नंतर दोघे व तीक्ष्ण टोक, उडूट पं आणि सुवर्णने चित्रविचित्र वृंत्त व वेगांभवे वज्राची बरोबरी करणारे अणु एकांशरी अनेक व.ण त्या शरप्रक्षीय वीरनाशक वीर इंद्रजिताने हनुमाना

विकृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य निशम्य घोषं पुनरुत्पपात ३०

शराणामन्तरेष्व्याशु व्यावर्तत महाकपिः ।

हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोक्षयँल्लक्ष्यसंग्रहम् ३१

शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्तत ।

प्रसार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः ३२

तावुभौ वेगसंपन्नौ रणकर्मविशारदौ ।

सर्वभूतमनोग्राहि चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ३३

हनुमतो वेद न राक्षसोऽन्तरं न मारुतिस्तस्य महात्मनोऽन्तरम् ।

परस्परं निर्विपद्दौ बभूवतुः समेत्य तौ देवसमानविक्रमौ ३४

ततस्तु लक्ष्ये स विहन्यमाने शरेष्वमोघेषु च संप्रतस्तु ।

जगाम चिन्तां महतीं महात्मा समाधिसंयोगसमाहितात्मा ३५

सोडले: परतु त्याच्या रथाचा गडगडाट, मृदंग, नौबंदी, पडघम याचा घोष आणि आरुष्ट होत असलेल्या धनुष्याचा टणत्कार ऐकून, त्या वानराने पुनरपि उद्घाण केलें. (२७-३०)

नंतर नेम धरण्यामध्ये पटाईत असलेल्या त्या इंद्रजिताचा नेम चुकविण्याकरता तो महारपि हनुमान वानर इंद्रजिताने सोडलेल्या बाणाच्या अंतरालामध्ये मोठ्या चळखीने हिई लागला. वायुपुत्र हनुमान त्याच्या बाणांपुढे वारंवार वेळं लागला आणि हात पसरून उद्घाण करूं लागला युद्धशास्त्रात निपुण असलेल्या त्या दोघा वेगवान् मारुति व इंद्रजित् यानी सर्न प्राणिमात्राना विस्मयचकित करून टाकणारें अद्वितीय असें युद्ध केलें इंद्रजिताला हनुमानाच्या बलाचा अंदाज लागला नाही व हनुमानालाही त्या प्रचंड राक्षसाच्या सामर्थ्याचा अदमास झाला नाही व ते उभयतांही देवतुल्य पराक्रमी वीर एकमेकाशी वेळून भिडल्यावर परस्परावर असद्य आघात करून लढें लगले. नंतर इंद्रजिताचे लक्ष्याचे स्थानी असलेला हनुमान् इकडोतिकडे सारखा सचार करीत वसल्यामुळे त्याचेवर धरलेला नेम व्यर्थ जाऊन त्याचे अमोघ बाण कोठेतरी पडूं लागले तेव्हा तो महात्मा इंद्रजित् समाधीने एकाग्र चित्त करून सारखा विचार करूं लागला. (३१-३५)

ततो मर्ति राक्षसराजसूनुश्चकार तस्मिन्हरिधीरमुरये ।

अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य कथं निगच्छेदिति निग्रहार्थम् ३६

ततः पैतामहं वीरः सोऽस्त्रमस्त्रविदां वरः ।

संदधे सुमहातेजास्तं हरिप्रवरं प्रति ३७

अवध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् ।

निजग्राह महाबाहुं मारुतात्मजमिन्द्रजित् ३८

तेन शूद्रस्ततोऽस्त्रेण राक्षसेन स घानरः ।

अभयघ्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ३९

ततोऽथ युद्ध्वा स तदस्त्रबन्धं प्रभोः प्रभावाद्दिगताल्पवेगः ।

पितामहानुग्रहमात्मनश्च विचिन्तयामास हरिप्रवीरः ४०

ततः स्वायंभुवैर्मन्त्रैर्ग्रहास्त्रं चाभिमन्त्रितम् ।

हनुमांश्चिन्तयामास वरदानं पितामहात् ४१

न मेऽस्य बन्धस्य च शक्तिरस्ति विमोक्षणे लोकागुरो प्रभावात् ।

नतर राक्षसराजपुत्र इन्द्रजिताने तो अवध्य आहे, असें धर्मबलाने जाणिते आणि त्याला थोपवून धरता यावा, म्हणून तो वानरवीर बाही बळ तारी स्थिर वसा राहिल, यासंबंधी मनात विचार करू लागला नतर अत्र घेत्यामध्ये श्रेष्ठ असले या त्या अत्यंत महातेजस्वी वीर इन्द्रजिताने त्या वानरधर्त हनुमानवर ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केला, परंतु ब्रह्मास्त्रानेही हा अवध्य आहे, असें जाणून त्या अत्रतत्त्ववेत्त्या इन्द्रजिताने वायुपुत्र महापराक्रमी हनुमानला त्या अस्त्राने नुसतें बाधून टाकिते, याप्रमाणे ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग करून, त्या राक्षसाने त्या वानराला बद्ध केल्यामुळे तो निरीष्ट होऊन राहिली भूमवर पडला नतर ब्रह्मास्त्राने आपणाला बाधून टाकले आहे, असें समजून आन्यावर वानरधर्त हनुमानाने ब्रह्मदेवचा अनुग्रह मनामध्ये आणला तेव्हा त्या प्रभुच्या कृपाने वामुळे त्या अस्त्रापामून त्याला बाहीमुक्ता इजा झाली नाही (३६-४०)

मारांत, ब्रह्मविषयक मंत्रांनी अभिमंत्रण केलेल्या ब्रह्मास्त्राचा बध आपणाला प्राप्त झाला आहे, हें पाहून हनुमानाने ' माझ्या अस्त्रापामून एवढा क्षण तू मुक्त होशील,' असा जो वर ब्रह्मदेवाने त्याला दिला होता, त्याचें स्मरण केले.

इत्येवमेवं विहितोऽस्त्रयन्धो मयात्मयोनेरनुवर्तितव्यः ४२

स वीर्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य पितामहानुग्रहमात्मनश्च ।

विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा पितामहाज्ञामनुवर्तते स ४३

अस्त्रेणापि हि वद्धस्य भयं मम न जायते ।

पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ४४

ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महन्मे गुणदर्शनम् ।

राक्षसेन्द्रेण संवादस्तस्माद्गृह्णन्तु मां परे ४५

स निश्चितार्थः परवीरहन्ता समाक्ष्यकारी विनिवृत्तचेष्टः ।

परैः प्रसह्याभिगतैर्निगृह्य ननाद् तैस्तेः परिभर्त्स्यमानः ४६

ततस्ते राक्षसा इष्ट्वा विनिश्चेष्टमरिन्दमम् ।

चयन्धुः शणवलकंश्च द्रुमचीरैश्च सहर्तैः ४७

“ ब्रह्मास्त्राच्या बंधातून ब्रह्मदेवाच्या प्रभावाने मुक्त होण्याचे मला सामर्थ्य नाही, असें समजून इंद्रजिताने जो ब्रह्मदेवाचा अस्त्रबंध योजिला आहे, तो मला निष्कट केला पाहिजे, ” असें हनुमानाने ठरवले याप्रमाणे अस्त्राचे सामर्थ्य, त्यावद्दल ब्रह्मदेवाचा आपणावर झालेला अनुग्रह आणि अस्त्रबंध तोडण्याची अपूर्व शक्ति, या सर्वांचा विचार करून त्या वानराने एक क्षणभर ब्रह्मदेवाचीच आज्ञा पाळाययाचे ठरवले. तो मनात म्हणाला, “ ब्रह्मा, इंद्र आणि वायु यांनी माझे रक्षण केले असल्यामुळे या अस्त्राने जरी मी वद्ध झालों आहे, तरी मला त्याची भीति नाही, परंतु राक्षसांनी मला बाधून नेले तर राक्षसराज रावणाशी मला घोलता येईल, हा एक मोठाच लाभ आपणाला होणार आहे यसाठा शत्रु मला सुशाल अस्त्राने बाधून नेऊ दे. (४१-४५)

याप्रमाणे कर्णतेंही कृत्य विचारपूर्वक करणारा, तो शत्रुपक्षीय वीरनाशक हनुमान् वरीलप्रमाणे मनाचा निश्चय करून तसाच निश्चेष्ट पडून राहिला, तेव्हा शत्रूंनी सर्प बाजूंनी हंग करून, त्याला धरले आणि ते त्याची निर्भर्त्सना करू लागले, तेव्हा तो गर्जना करू लागला इंद्रजिताने ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केल्यानंतर तो शत्रुदमन करणारा वानर निश्चेष्ट पडला आहे, असें अवलोकन करून, त्या राक्षसांनी झडच्या एकत्र केलेल्या सालींनी वतगाच्या दोऱ्यांनी त्याला बाधले.

स रोचयामास परैश्च बन्धं प्रसह्य वीरैरभिगर्हणं च ।
 कौतूहलान्मां यदि राक्षसेन्द्रो द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः ४८
 स वद्धस्तेन बलकेन विमुक्तोऽस्त्रेण वीर्यवान् ।
 अस्त्रबन्ध स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते ४९
 अथेन्द्रजितं द्रुमधीरवद्धं विचार्य वीरः कपिसत्तमं तम् ।
 विमुक्तमस्त्रेण जगाम चिन्तामन्येन वद्धोऽप्यनुवर्ततेऽस्त्रम् ५०
 अहो महत्कर्म कृतं निरर्थं न राक्षसैर्मन्त्रगतिर्विमृष्टा ।
 पुनश्च नास्त्रे विहतेऽस्त्रमन्यत्प्रवर्तते संशयिताः स्म सर्वे ५१
 अस्त्रेण हनुमान्मुक्तो नात्मानमवबुध्यते ।
 दृष्यमाणस्तु रक्षोभिस्तैश्च बन्धैर्निर्षोडितः ५२

तेव्हा ' मला पराक्रम ऐकून व मजविपयीच्या उत्सुकतेमुळे राक्षसराज रावण मला एकदा तरी पाहण्याचें मनात अशील, ' असा मनामध्ये निधय करून, शत्रुपक्षांय वार राक्षसानी मगत्काराने केलेलें बधन आणि निर्मर्त्सना हीं स्वने सहन केलीं असो तो वीर्यवान् हनुमान् हा डाच्या सालींनीं बगैरे बाधला गेल्यामुळे त्या अस्त्राच्या बधातून आपोआप मुक्त झाला कारण दुसरा बध प्राप्त झाला अमता तो ब्रह्मास्त्राचा अस्त्रबध कायम रहात नाही, असा निधय अहें नंतर हा डाच्या सालींनीं बगैरे तो धानर बाधला गेल्यामुळे आपल्या अस्त्रबधां तून मुक्त झाला आहे, असें पाहून अग्नि इतर बधाने बद्ध असतानाहा आपण अस्त्रबधानेच बद्ध झाल्यामारखें ता दाखवीत आहे, देही लक्ष्यात घेऊन तो वीर दशैतु चिता करू लागला (४६-५०)

तो म्हणाला, " अहो, मी केलेलें एवढें मोठे काम त्या राक्षसानीं व्यर्थ करून टाकलें कारण माला बाधताना त्या राक्षसानीं मंत्रसमर्थांच्या विचार केण नाही इतरांच्या बध प्राप्त झाला, तर ब्रह्मास्त्रमंत्राने शात्रेला बध नाहीसा होतो, हें स्वना समजलें नाही आणि ब्रह्मास्त्र व्यर्थ झाल्यावर पुन शोणत'दि अस्त्रप्रयोग चालत नाही तेव्हा आता आपणला जय करा मित्रेल, बाधरून मनात सहाय येत आहे " हनुमान् ब्रह्मास्त्रापासून मुक्त झाला होता, तरी स्वाने तसें दर्शविलें नाही, व ते राक्षस मालीने बगैरे बाधून त्याला सारखा मंत्र

हन्यमानस्ततः क्रूरैः राक्षसैः कालमुष्टिभिः ।

समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत स वानरः ५३

अथेन्द्रजित्तं प्रसमीक्ष्य मुक्तमस्त्रेण घट्टं द्रुमचीरसूत्रैः ।

व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं हरिप्रवीरं सगणाय राक्षे ५४

तं मत्तमिव मातङ्गं वद्धं कपिवरोत्तमम् ।

राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ५५

कोऽयं कस्य कुतो वापि किं कार्यं कोऽभ्युपाश्रयः ।

इति राक्षसधीराणां दृष्ट्वा संजिज्ञेरे कथाः ५६

हन्यतां दह्यतां वापि भक्ष्यतामिति चापरे ।

राक्षसास्तत्र संक्रुद्धाः परस्परमथाव्रुवन् ५७

अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा स तत्र रक्षोऽधिपपादमूले ।

ददर्श राक्षः परिचारवृद्धान्गृहं महारत्नविभूषितं च ५८

स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् ।

देऊन रावणाकडे ओढून नेऊं लागले. नंतर काळाप्रमाणे ज्याच्या मुठी भयंकर ओढेत, असे ते क्रूर राक्षस मारीत मारीत त्या वानराला राक्षसराज रावणाकडे घेऊन गेले. नंतर झाटाचे सालींनी व दोऱ्यांनी बद्ध झालेला तो हनुमान्, अन्न-बंधापासून मुक्त झाल्याचें पाहिल्यावर, तेथे आपल्या अनुयायांसह बसलेल्या रावणराजाला इंद्रजिताने तो महाबलाढय वानरश्रेष्ठ दाखविला. (५१-५४)

मत्त गजाप्रमाणे बद्ध झालेला तो वानरश्रेष्ठ, हनुमान् आणण्याचें राक्षसानी राक्षसाधिपति रावणाला सांगितलें, तेव्हा " हा कोण ? कोणाचा पुत्र ? कोढून आला ? त्याचें काय कार्य आहे ? आणि याला कोणाचा आश्रय आहे ? " अशा गेष्टी त्याला पाहिल्यावर राक्षसवीरांमध्ये मुरू झाल्या आणि " याला मारा, जाळा, गारून टाका. " अशा प्रकारें त्याच्या संबधाने वेगळे वेगळे राक्षस क्रुद्ध होऊन एगमेकांशी बोर्लें लागले. (५५-५७)

मधील मार्गाचें एकदम आक्रमण करून, तेथे गेल्यावर राक्षसाधिपति रावणाच्या पायाशी बसलेले त्या राजाचे वृद्ध सेवक आणि मोठ्या मोठ्या रत्नांनी भूषित केलेले रावणाचें गृह मादरीने पाहिलें व अक्राळविक्रम रूपें बसलेले

रक्षोभिर्विकृताकारैः कृष्यमाणमितस्ततः ५९

राक्षसाधिपतिं चापि ददर्श कपिसत्तमः ।

तेजोबलसमायुक्तं तपन्तमिव भास्करम् ६०

स रोपसंवर्तितताम्रदृष्टिर्दशाननस्तं कपिमन्थवेक्ष्य ।

अथोपविष्टान्कुलशीलवृद्धान्समादिशत्तं प्रतिमुख्यमन्त्रीन् ६१

यथाक्रमं तैः स कपिश्च पृष्टः कार्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ ।

निवेदयामास हरीश्वरस्य दूतः सकाशाद्दहमागतोऽस्मि ६२

इत्यर्थं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिवाक्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टचत्वारिंशत् सर्गे ॥४८॥

एकेनपद्याग सर्ग ।

[२०३३]

ततः स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविभ्रमः ।

हनूमान्क्रोधताम्राक्षो रक्षोधिपमवैक्षत १

भ्राजमानं महार्हेण काञ्चनेन विराजता ।

मुक्ताजालवृतेनाथ मुकुटेन महाद्युतिम् ०

वज्रसंयोगसंयुक्तैर्महार्हमणिविग्रहैः ।

राक्षस ज्वाला इच्छन् तिकडे ओढात आहेत, अशा त्या व नरभेष्ट हनुमनला त्या महातेजस्या रावणाने पाहिले व त्या कपिभेष्ट हनुमानानेही सर्वाप्रमाण प्रकटित असलेल्या त्या तेजस्वा व थलाडव राक्षसाधिपतीला पाहिले तर वानराला पहताच, क्रोध ने नेत्र लाल होऊन गेलेल्या त्या रावणाने तेथे घसलेल्या व कुलाने व शिल्पाने श्रेष्ठ अशा मुद्रा व मन्थाना त्याची चौकशी करण्याविषयी आज्ञा केली त्यानी त्याचा उद्देश काय आहे व तो लक्ष्य येण्याचे कारण काय, हे त्या वानराला प्रथम अनुक्रमे विचारले व त्यानेही " वानरराज मुद्रा वचा मी द्या आहे व तेथूनच मा येथे आलों आहे, " असे त्यांना सांगितले (५८-६०)

याप्रमाण महामुनिवाल्मीकेप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिवाक्यांतीत सुन्दरकाण्डपैत्रो अष्टोत्तारिंशत्सर्ग समाप्त झाला ॥ ४८ ॥

इतितात्पर्या त्या कर्माने विस्मयचकित झालेल्या त्या भयकर पराक्रमा हनुमानाचे नेत्र लाल झाले आणि तो राक्षसाधिपति रावणाकडे पेट लागला. ते महातेजस्वी रावण मंत्र्यांच्या पौंसानो भरलेल्या व चक्रेन असलेल्या मंत्र्यांच्या

हैमैरामरणैश्चित्रैर्मनसेव प्रकल्पितैः	३
महार्हक्षोमसंवीतरक्तचन्दनरूपितम् ।	
स्त्रनुलितं विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः	४
विचित्रं दर्शनीयैश्च रक्ताक्षेर्भामदर्शनैः ।	
दीप्ततीक्ष्णमहादंष्ट्रं प्रलम्बं दशनच्छदैः	५
शिरोभिर्दशभिर्वीरो भ्राजमानं महौजसम् ।	
नानान्यालसमाकीर्णः शिखरैरिव मन्दरम्	६
नीलाञ्जनचयप्रत्यं हारेणोरसि राजता ।	
पूर्णचन्द्राभवस्त्रेण सवालार्कमिवाम्बुदम्	७
थाडुभिर्वद्धकेयूरैश्चन्दनोत्तमरूपितैः ।	
भ्राजमानाङ्गदेर्भामैः पञ्चशीर्षैरिवोरिगैः	८
महति स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगचित्रिते ।	
उत्तमास्तरणास्तीर्णं सूपविष्टं वरासने	९

मूल्यवान् सुवर्णमुकुटानि श्लक्ष्णत होता, हिरे वसविलम्ब्या आणि मुरय दर्शना भागावर मे ठों-माठीं रानें जडवलेल्या अद्भुत सुवर्णभूषणानी तो देदाप्यमान् दिसत होता व तीं भूषणें जशीं वाहीं मन कल्पितच होतीं त्याने मोठा मूल्यवान शेला पाघरला होता, त्याच्या शरिराला रक्तचदनाची उगी लाविलेली होती आणि नाना प्रकारच्या चित्रविचित्र आकृतींनी त्याचें शरीर भरून गेले होतें दास, तीक्ष्ण व प्रचंड दंष्ट्रा असलेल्या त्या राक्षसाधिपताची मुद्रा ओष्टानी आणि लाल्पुद व दिसण्यातही भयकर, अशा डोळ्यांनी फार विचित्र दिसत होती (१-५)

नाना प्रकारचीं श्वापदें भरलेल्या शिखरानी चमकणारा दुसरा मंदरपर्वतच र्ही काय, असा तो मह वडाडप वर रावण दहा मस्तकाच्या योगाने श्लक्ष्णत होता तो कज्जलाच्या रशीप्रमाणे दिसत होता, त्याचे वक्ष स्थलावर हार चकाकत होते आणि पूर्ण चशसारेखें अल्हादकारक त्याचें मुख असल्यामुळे तो बाल-सूर्यासह असलेल्या मेघाप्रमाणे दिसत होता पाच फाव भयकर नागच कां काय, अशा प्रकारचे त्या ने हात होत आणि दशम ये केयूर व अगद हीं भूषणें त्याने घातलीं होती वर जडावाचें काम वेलें असल्यामुळे अद्भुत दिसणाऱ्या

अलंकृताभिरत्यर्थं प्रमदाभिः समन्ततः ।	
घालव्यजनहस्ताभिरारात्समुपसेवितम्	१०
दुर्धरेण प्रहस्तेन महापार्श्वेन रक्षसा ।	
मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्निकुम्भेन च मन्त्रिणा	११
उपोपविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्यलदर्पितम् ।	
कृत्स्नं परियुतं लोकं चतुर्भिरिव सागरैः	१२
मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभदर्शिभिः ।	
आश्वास्यमानं सचिवैः सुरैरिव सुरेश्वरम्	१३
अपश्यद्राक्षसपतिं हनूमानतितेजसम् ।	
घेष्टितं मेरुशिखरे सतोयमिव तोयदम्	१४
स तैः संपीड्यमानोऽपि रक्षोभिर्भौमविक्रमैः ।	
विस्मयं परमं गत्वा रक्षोधिपमवैक्षत	१५
भ्राजमानं ततो दृष्ट्वा हनूमान् राक्षसेश्वरम् ।	
मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहितः	१६

अग्नि उत्कृष्ट आस्तरणं असलेल्या एका स्फटिकाच्या मोक्या अद्रुत सिंहासनावर तो बसलेला होता. अनेक प्रकारचे अलंकार घातलेल्या तरुण स्त्रिया हातामध्ये पंखे घेऊन त्याचे सभोवती त्याला वारा पलीत उभ्या होत्या. दुर्धर, प्रहस्त आणि महापार्श्व नावाचे राक्षस हे मन्त्रतत्त्वज्ञ मंत्री आणि निकुंभ नामक मंत्री हे चार राक्षस रावणाचे शेजारी बसले होते. यामुळे बलाविषयी गर्व वाहणारा तो रावण चार सागरांनी चढू बाजूंनी वेढलेल्या संपूर्ण भूमंडलाप्रमाणे दिसत होता. (६-१२)

देव ज्याप्रमाणे इंद्राला सग्रा देऊन धीर देत असतात, त्याप्रमाणे मन्त्रतत्त्वज्ञ मंत्री आणि इतरही चांगला विचार करणारे सर्वांचे त्याला धीर देत होते. अशा प्रकारे सर्व बाजूंस मंत्री असलेल्या त्या अतितेजस्वी राक्षसाधिपति रावणाला हनुमानाने पाहिले, तेव्हा त्याला तो मेरुपर्वताच्या शिखरावरील सजळ मेघप्रमाणे वाटला. हनुमानाला ते भयंकर पराक्रमी राक्षस जरी त्रास देत होते, तरी तो अतिशय विस्मयचकित होऊन त्या राक्षसाधिपतीकडेच तसाच पहात होता.

अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्यमहो द्युतिः ।

अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्ता १७

यद्यधर्मो न बलवान्स्यादयं राक्षसेश्वरः ।

स्यादयं सरलोकस्य सदाश्रुस्यापि रक्षिता १८

अस्य क्रूरैर्नृशंसैश्च कर्मभिलोककुन्सितैः ।

सर्वे विभ्यति खल्वस्माद्भोकाः सामरदानवाः ॥

अयं हृद्युत्सहते क्रुद्धः कर्तुमेकार्णवं जगत् १९

इति चिन्तां बहुविधामकरोन्मतिमान्क्रपिः ।

दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभावमामितौजसः २०

इत्याप्यं श्रीमद्रा० वार्त्ताकीय आदिछात्र्ये सुन्दरकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥४१॥

पञ्चाशः सर्गः ।

[२०५३]

तमुद्वीक्ष्य महायाहुः पिङ्गाक्षं पुरतः स्थितम् ।

रोपेण महताविष्टो रावणो लोकरावणः १

याप्रमाणे स्वतेजाने चमकत असलेल्या त्या रावणाला पाहून त्याच्या तेजाने हनुमान् दिपून गेला व मनामध्ये म्हणाला, “ अहा हा ! काय हो हे रूप ! काय हो हे धैर्य ! काय हो हे बल ! काय हो ही काति आणि काय हो तरी ही या राक्षसराजाची सर्वलक्षणसंपन्नता ! याचे ठिकठिकाणी जर हा एक मोठा अधर्म नसता, तर हा राक्षसधिपति इंद्रासह देवलोकाचही रक्षक होण्यास योग्य झाला अमना, हे निश्चित. त्याच्या दृष्टीने निश्च अशा याच्या क्रूर व घानकी कर्मांमुळे देवदेवत्वगैरे सर्व लोक यास भीत आहेत आणि हा श्रीधवरा जालेला रावण सर्व जगन् रसातलाला नेत्याचा मनावून डगडा करीत आहे. ” याप्रमाणे तो बलाढ्य रावण, त्याचे वैभव व तेज पाहून त्या बुद्धिमान हनुमानाचे मनात नानाप्रकारचे विचार येऊ लागले. (१३-२०)

याप्रमाणे महामुनिवार्त्ताकिप्रगत श्रीमद्रामायणमंत्रक आदिछात्र्यानील सुन्दर-
काण्डावैकी एकूणपञ्चाशत्वा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ४१ ॥

पुढे बसलेला पिंगटवर्ण नेत्राचा वानर पाहतांच सर्व लोकांत भय उत्पन्न
करणारा तो महापराक्रमी रावण अतिशय रागावला आणि त्याचे मन सशोक

शङ्काहतात्मा दृष्या स कर्पण्ड्रं तेजसावृतम् ।	
किमेव भगवान्मन्दी भवेत्साक्षादिहागतः	२
येन शतोऽस्मि कैलासे मया प्रहसिते पुरा ।	
सोऽयं वानरमूर्तिः स्यात्किंस्विद्वाणोऽपि वासुरः	३
स राजा रोपताम्राक्षः प्रहस्तं मन्त्रिसत्तमम् ।	
कालयुक्तमुवाचेदं वचो विपुलमर्थवत्	४
दुरात्मा पृच्छयतामेव कुतः किं वास्य कारणम् ।	
वनभङ्गे च कोऽस्यार्थो राक्षसानां च तर्जने	५
मत्पुरीमप्रभृष्या वै गमने किं प्रयोजनम् ।	
आयोधने वा किं कार्यं पृच्छयतामेव दुर्मतिः	६
रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्तो वाफ्यमब्रवीत् ।	
समाश्वसिहि भद्रं ते न भीः कार्या त्वया कपे	७
यदि तावत्त्वमिन्द्रेण प्रेषितो रावणालयम् ।	

शास्त्रासुक्ते तो अपत्यासौच त्या तेजस्वा वनराधिपतीसवधी असा विचार करू लागला- "अरे, हा प्रत्यक्ष भगवान् नदीच वेधे अला आहे की काय ? कारण, पूर्वी मी कैलासपर्वतावर त्याला एकदा हसल्यामुळे माझ्यासारखे उदापे मुरा आहे, अशाच्या हातून तुझा नाश होईल, म्हणून त्याने मला शाप दिला होता अथवा नर्दाने पाठविलेला हा वाणामुरच वानररूप धारण करून येथे आला आहे की काय कोण जाणे ?" याप्रमाणे मनामध्ये शंका आल्यानंतर प्रेषिते वेटे लाल झालेला तो रावणराजा आपल्या मन्त्रिभ्रष्ट प्रहस्ताशी त्या समयागि धनुरूप, गर्भर आणि अर्थपूर्ण असो भाषण करू लागला तो म्हणला "अरे, या दुरात्म्याला विचारा की, तू वेदून आलास ? याला येथे येण्याचे कारण काय ? वनचा विध्वंस करण्यात आणि राक्षसांचा नाश करण्यात याचा काय उद्देश होता ? या माझ्या नगरावर कोणचही हला होण शक्य नाही, उसें नमून हा वेध पशाकरिता आला ? आणि याने पशाकरिता सुद्धा वेळ ? हे सर्व या तुम सुदान्दा वानराला विचारा " (१-६)

हे रावणये भयं तून प्रहस्त हनुमानल म्हणता, " हे वानरा, तुम्हा

तत्त्वमाख्याहि मा ते भृङ्गयं वानर मोक्षयसे	८
यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य च ।	
चारुरूपमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम्	९
विष्णुना प्रेषितो घ्रापि दूतो विजयकाङ्क्षिणा ।	
न हि ते वानरं तेजो रूपमाश्रं तु वानरम्	१०
तत्त्वतः कथयस्वाद्य ततो वानर मोक्षयसे ।	
अनृतं वदतश्चापि दुर्लभं तव जीवितम्	११
अथ वा यन्निमित्तस्ते प्रवेशो रावणालये ।	
एवमुक्तो हरिवरस्तदा रक्षोगणेश्वरम्	१२
अब्रवीन्नास्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य च ।	
धनदेन न मे सख्यं विष्णुना नास्मि चोदितः	१३
जातिरेव मम त्वेषा वानरोऽहमिहागतः ।	
दर्शने राक्षसेन्द्रस्य तदिदं दुर्लभं मया	१४

ऐस. तुझे कन्याण असो. तूं भिळूं नकोस. तुला जर इंद्राने रावणाच्या निवास-स्थानाकडे प ठविले असेल, तर तें सारें तूं खरें खरें साग, म्हणजे तुझी मुटका होईल. तुला संकटात पाडवें, अशी आमची इच्छा नाही. कुबेर, यम आणि वरुण यांपैकी एखाद्याचें मनोहर रूप धारण करून, तूं आमच्या या नगरीमध्ये शिरलास कीं काय ? किंवा विजयेच्छु विष्णूने प ठविलेला तूं त्याचा दूत आहेस कीं काय ? तुझे रूप जरी वानरासारखें दिमत आहे, तरी तुझे तेज वानराचें नव्हे. यासाठीं हे वानरा, काय अमेल तें आज खरें खरें साग. म्हणजे तुझी मुटका होईल; परंतु तूं जर खोटें भावण करशील, तर तुला जिवंत राहतां येणार नाही. (७-११)

तेन्हा रावणाच्या निवासस्थानात तुला गिरावणाचें कारण काय, हे तूं साग. ” याप्रमाणे प्रहस्त बोलला, तेन्हा तो वानरभेष्ट हनुमान् राक्षसमुलाविषयि रावण ला म्हणाला, “ दंडाचें, यमाचें अथवा वरुणाचें रूप धारण करून मी आलों नाहें; कुबेराशीं माझे सख्य नाही आणि विष्णूनेही मला पाठविले नाही. वानर ही माझी जातिच आहे आणि मी वानरच येथे राक्षमराजाच्या दर्शनाकरिता

घनं राक्षसराजस्य दर्शनार्थं विनाशितम् ।	
ततस्ते राक्षसाः प्राप्ता बलिनो युद्धकाङ्क्षिणः	१५
रक्षणार्थं च देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे ।	
अत्रपाशैर्न शक्योऽहं बभ्रुं देवासुरैरपि	१६
पितामहादेव वरो ममापि हि समागतः ।	
राजानं द्रष्टुकामेन मयात्रमनुवर्तितम्	१७
विमुक्तोऽप्यहमख्येण राक्षसैस्त्वभिषेदितः ।	
केनचिद्रामकार्येण आगतोऽस्मि तद्यान्तिकम्	१८
दूतोऽहमिति विश्वाय राघवस्यामितौजसः ।	
श्रूयतामेव वचनं मम पथ्यमिदं प्रभो	१९
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥	
एकपञ्चशः सर्गः ।	[२०७२]
तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्ववान्हरिसत्तमः ।	
चाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम्	१

आलों आहे. रावणाचें दर्शन मला दुर्लभ आहे, असें समजून, त्याचें दर्शनाकरिताच मी राक्षसराजाच्या वनाचा विष्वंस केला. नंतर ते घलाय राक्षस युद्धाची इच्छा करून माझ्या अंगावर आले, तेव्हा स्वसंरक्षणार्थ मी त्यांच्याशी उलट युद्ध केलें. देवदेवाच्या हातूनही मी अत्रपाशांनी बद्ध होणें शक्य नाहीं. कारण ब्रह्मदेवापासून तसा वरच मला प्राप्त झाला आहे. राजाच्या दर्शनाकरिता मी या अत्राला मान दिला आणि म्हणूनच वास्तविक जरी मी त्या अत्रापासून मुक्त झालों आहे, तरी अत्राने बद्ध करून मला आणल्याचें राक्षसांनी तुला कळविलें आहे. वरही विशेष रामकार्याकरिता मी तुझ्याकडे आलों आहे. यस्तो त्या अतुलसामर्थ्याकान् रामाचा मी दूत आहे, असें समजून, हे प्रभो, माझे हे तुझ्या हिताचें भाषण नीट ऐकून घे. ” (१२—१९)

यः प्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण संज्ञक आदिकाव्यालील सुन्दर-
वादापैत्री पञ्चासावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ५० ॥

नंतर तो स्वकर्तव्यचतुर, सत्वशील, वानरश्रेष्ठ हनुमान् राक्षसाकडे पडून

राष्ट्राच्या संघेस एजुमान (पुस्तक १०, शी १५)

अहं सुग्रीवसंदेशादिह प्राप्तस्तवान्तिके ।	
राक्षसेश हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत्	२
भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य महात्मनः ।	
धर्मार्थसहितं वाक्यमिह चामुत्र च क्षमम्	३
राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ।	
पितेव बन्धुलोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः	४
ज्येष्ठस्तस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियतरः प्रभुः ।	
पितुर्निदेशान्निष्फान्तः प्रविष्टो दण्डकावनम्	५
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ।	
रामो नाम महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रितः	६
तस्य भार्या जनस्थाने भ्रष्टा सीतेति विश्रुता ।	
वैदेहस्य सुता राक्षो जनकस्य महात्मनः	७
मार्गमाणस्तु तां देवीं राजपुत्रः सहानुजः ।	
ऋष्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण च सङ्गतः	८

अर्थयुक्त शब्दानी त्याला म्हणाला “ हे राक्षसाधिपते, सुग्रीवाच्या आज्ञेने मी तुझ्याकडे सुदम अलौ आहे व तुला भाला वानराधिपति सुग्रीवाने कुशल प्रश्न केला आहे. अता धर्म व अर्थ याना अनुसस्न असलेला आणि इहलोकी व परलोकीं तुला हितावह होणारा अमा महात्म्या भ्रात्या सुग्रीवाचा निरोप तू ऐकून घे. रथ, गज व अध यानी संज, इंद्रासारखा तेजस्वी व प्रजेवर पित्वाप्रमाणे प्रेम करणारा दशरथनामक एक राजा हेऊन गेला न्याचा महापराक्रमी, समर्थ व धर्ममार्गाचें अवलंबन केलेला ज्येष्ठ पुत्र, महातेजस्वी राम त्याला अतिशय प्रिय होता. तो पित्याच्या आज्ञेने भ्राता लक्ष्मण व आपली भार्या सीता यांचे सह दंडकारण्यात आला. (१-६)

विदेहदेशाधिपति महात्म्या जनकराजाची सीता या नावाने प्रसिद्ध असलेली कन्या त्याची भार्या आहे व ती जनस्थानामध्ये असताना नाहीशी झाली आहे त्या देवीला शोधता शोधता राजपुत्र राम आपल्या कनिष्ठ भ्रत्यसह ऋष्यमूक पर्वतावर आला तेव्हा सुग्रीवाची व त्याची भेट झाली तेव्हा सीतेचा शोध

तस्य तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम् ।	
सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितुम्	९
ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम् ।	
सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्यृक्षाणां गणेश्वरः	१०
त्वया विज्ञातपूर्वश्च वाली वानरपुङ्गवः ।	
स तेन निहतः सङ्ख्ये शरैर्नैकेन वानरः	११
स सीतामार्गणेऽट्यग्रः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः ।	
हरीन्संग्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः	१२
तां हरीणां सहस्राणि शतानि नियुतानि च ।	
दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते ह्यधश्चोपरि चाम्बरे	१३
वैनतेयसमाः केचित्केचित्तत्रानिलोपमाः ।	
असङ्गगतयः शीघ्रा हरिघीरा महाबलाः	१४
अहं तु हनुमान्नाम मास्तस्यौरसः सुतः ।	
सीतायाम्बु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम्	१५
समुद्रं लङ्घयित्वा त्वां दिदक्षुरिहागतः ।	

लावण्याचें त्या सुग्रीवाने त्याला वचन दिलें व रामानेही सुग्रीवाला वनराज्य अर्पण करण्याचें अभिवचन दिलें नंतर त्या राजपुत्र रामाने युद्धमध्ये बलाचा बध करून वनर व ऋक्ष यांच्या समाजाचा अभिपति जो सुग्रीव त्याला राज्यघर बसविलें तुला पूर्वापासूनच पूर्णपणे माहीत असलेल्या वानरधेट वालीचा त्या रामाने एकाच घणामे संप्रामांत बध केला. (७-११)

नंतर स्वकर्तव्याविषयी सदैव दक्ष असलेल्या त्या सत्यवचनी वानरपितृने सुग्रीवाने सांगितल्या शोधाकरिता सर्व दिशांना वानर पाठवून दिले व ते सोरो, हजारे, लक्षे वानर सर्व दिशेस, वर आकाशामध्ये आणि अधोभागी पतळत तिला सोर्षीत आहेत. शीघ्र गर्तने विरणाच्या त्या महाबलाच्या वानरबलांचे गर्त केडेही पुंठित होत नही. त्यांची कांही वानर वेणामध्ये गहराची बरोबरी करणारे अगून कांही वायूची बरोबरी करणारे आहेत. मी यक्षुचा वीर पुत्र हनुमान वानर अपून, केवळ गर्तेच्या शोधात ठी संभर योजने लक्षे सनुं

भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा	१६
तद्भवान्दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः ।	
परदारान्महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि	१७
न हि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।	
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः	१८
कश्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपानुवर्तिनाम् ।	
शराणामग्रतः स्यातुं शक्तो देवासुरेष्वपि	१९
न चापि त्रिषु लोकेषु राजन्विद्येत कश्चन ।	
राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात्	२०
तत्रिकालहितं वाक्यं धर्म्यमर्थानुयायि च ।	
मन्यस्व नरदार्दूले जानकी प्रतिदीयताम्	२१
दृष्टा हीयं मया देवीं लब्धं यदिह दुर्लभम् ।	
उत्तरं कर्म यच्छ्रेयं निमित्तं तत्र राघवः	२२

एका उद्यानात् ओलाइन तुला पाहण्याकरिता येथे आलों आहे व येथे हिंडता हिंडता तुझ्या घरीं अमलेली जनककन्या सीता ही माझ्या दृष्टीसही पडली आहे (१७-१६)

हे महामान्य रावणा, परखीला बढकवून ठेवणें तुला योग्य नही; कारण, धर्म व अर्थ यांच्या प्रभावाचा अनुभव तुला जालेला आहे आणि तपश्चर्येमुळे तुझ्याकडे धनधान्यादिकांची समृद्धि झालेली आहे जें कर्म केलें तर स्वतःला मेंठाच अपाय होतो व जशमळे समूळ नाशच होतो, असें कर्म करण्यास तुमच्यासारखे विचारी पुरुष कधीच तयार होत नाहीत अरे, रामच्या कोणाचें अनुकरण करणाऱ्या लक्ष्मणाचे हातून मुजलेच्या बणापुढे टिकाव धरण्याम दवर्तल्यामध्ये तरी कोणता धीर समर्थ आहे ? हे राजा, रामचा अपराध करून पुनः सुख न राहिल, असा त्रैलोक्यामध्येही केणी पुरुष नाही. यासाठी रामाचा भार्या जानकी त्या पुरुषश्रेष्ठ रामाला परत यावी, हें मज्जे धर्म व अर्थ यांना अनुसन्धन असलेलें व सर्व कालीं हितावह होणारें भाषण, तू लक्षात ठेव. सर्वांत दुर्लभ असणारी गोष्ट मला मिळाली, ती म्हणजे ती सीतादेवी मझ्या मध्ये

लक्षितेयं मया सीता तथा शोकपरायणा ।	
गृहे यां नाभिजानासि पञ्चास्यामिव पद्मगीम् २३	२३
नेयं जरयितुं शक्या सा सुरैरमरैरपि ।	
विपसंस्पृष्टमत्यर्थं भुक्तमन्नमिवौजसा २४	२४
तपःसन्तापलब्धस्ते सोऽयं धर्मपरिग्रहः ।	
न स नाशयितुं न्याय्य आत्मप्राणपरिग्रहः २५	२५
अवध्यतां तपोभिर्यां भवान्समनुपश्यति ।	
आत्मनः सासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्ययं महान् २६	२६
सुग्रीवो न च देवोऽयं न यक्षो न च राक्षसः ।	
मानुषो राघवो राजन्सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥	
तस्मात्प्राणपरित्राणं कथं राजन्कारिष्यसि २७	२७
न तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् ।	
तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः २८	२८
प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः ।	

पहली. आता वापुढचें अवशिष्ट राहिलेलें जे कर्म तें राम येथे आला म्हणजे पूर्ण होईल. (१७—२२)

पंचमुखी नाभिणीप्रमाणे घरी असलेली ती सीता तूं पूर्णपणें ओळखीत नाहीस ती सीता देवी शोक करीत असलेली मा प्रलभ्य पाहिली आहे. विषयुक्त असलेले अन्न अतिशय भक्षण केलें, तरी तें बलाचे जोरावर ज्याप्रमाणे पचत नाही त्याचप्रमाणे ती ही सीता देवदेव्यापैकी कोणालाही पचणें शक्य नाही. हें धर्मसभ्य ऐश्वर्य व दीर्घ आयुष्य तुला तपश्चर्या करून प्राप्त झालें आहे, त्याचा तूं अधर्माच्या योगाने नाश करून टाकणें तुला योग्य नाही. तुला तपामुळे देव व अमुर यांचेकडून जी अवध्यता प्राप्त झाली आहे, तिचें कारण तरी हें तुझें धर्माचरण होय. हा सुग्रीव देव नव्हे, यक्ष नव्हे व राक्षसही नव्हे. हे राजा, सुग्रीव बनरांचा अधिपति आहे आणि राम मनुष्य आहे वासाठी हे भूपते, त्या सुग्रीवाचमुन तूं आपलें प्राणरक्षण कसें करशील ? (२३—२७)

धर्माचे फल सुख आहे, अधर्माचें फल जें दुःख, त्याने कधीही सुख मिळत

फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे	२९
जनस्थानवधं बुद्ध्वा घालिनश्च वधं तथा ।	
रामसुग्रीवसरयं च बुध्यस्व हितमात्मनः	३०
कामं खल्वहमप्येकः सवाजिरथकुञ्जराम् ।	
लङ्कां नाशयितुं शक्तस्तस्यैप तु न निश्चयः	३१
गमेण हि प्रतिक्षार्तं हर्यृक्षगणसंनिधौ ।	
उत्सादनमभिघ्राणां सीता यैस्तु प्रधर्षिता	३२
अपकुर्वन्हि रामस्य साक्षादपि पुरंदरः ।	
न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्त्वद्विधो जनः	३३
यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते गृहे ।	
कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलङ्कायिनाशिनीम्	३४
तदलं कालपाशेन सीताधिग्रहरूपिणा ।	
स्वयं स्कन्धायसक्तेन क्षेममात्मनि चिन्त्यताम्	३५
सीतायास्तेजसा दग्धां रामकोपप्रदीपिताम् ।	

नाही धर्म केला असता धर्माचें फल जें सुख तेंच प्राप्त होत असतें आणि अधर्म केला तर अधर्माचें फल जें दुःख तेंच प्राप्त होतें शिवाय धर्म हा अधर्म-नाशक आहे आजपर्यंत धर्माचें फल तुला प्राप्त झालें आहे, यात सशयच नाही, आता या अधर्माचें फलहि लवकरच तुला भोगावें लागेल अथ, रथ आणि गज यासह लकेचा नाश करण्यास मी एकट्याही समर्थ आहे परंतु, त्या रामाचा हा विचार नाही, कारण, ज्यानी सीतेचा अपहार केलेला आहे, त्या शत्रूचा नाश करण्याची प्रतिज्ञा वानरगण व ऋक्षगण यांचे समक्ष रामाने केली आहे अरे रामाला अपकार करणाऱ्या प्रत्यक्ष इदालाही मुख होणार नाही, मग तुझ्यासारख्या य शक्ति सामान्य जनाची गोष्ट कशाला पाहिजे ? (२८-३३)

जिला तू सीता असें समजत आहेस आणि जी ही साप्रत तुझ्या घरामध्ये रहात आहे, ती सर्व लकेचा नाश करणारी कालरात्रिच आहे, हें तूं समजून ठेव यासाठी स्वतःच खाद्यावर टाकलेला हा सीताशरीररूपी कालपाश तू आता साहून दे व अपत्या क्रव्याणाचा तू आता काही तरी विचार कर नाही तर

दंष्ट्रमानामिमां पश्य पुरीं सादृप्रतोलिकाम्	३६
खानि मित्राणि मन्त्र्यांश्च शतीन्श्चातृन्सुतान्हितान् ।	
भोगान्दारांश्च लङ्कां च मा विनाशमुपानय	३७
सत्यं राक्षसराजेन्द्रं शृणुष्व वचनं मम ।	
रामदासस्य द्रुतस्य वानरस्य विशेषतः	३८
सर्वाल्लोकान्सुसंहृत्य स भूतान्सचराचरान् ।	
पुनरेव तथा क्षुद्रं शक्तो रामो महायशाः	३९
देवासुरनरेन्द्रेषु यक्षरक्षोरगेषु च ।	
विद्याधरेषु नागेषु गन्धर्वेषु मृगेषु च	४०
सिद्धेषु किंनरेन्द्रेषु पतत्रिणेषु स सर्वतः ।	
सर्वत्र सर्वभूतेषु सर्वकालेषु नास्ति सः	४१
यो रामं प्रतियुध्येत विष्णुतुल्यपराक्रमम्	४२
सर्वलोकेश्वरस्येह कृत्वा विप्रियमाहशम् ।	
रामस्य राजसिंहस्य दुर्लभं तव जीवितम्	४३

देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेन्द्रं गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः ।

रामाच्या कोपाने प्रदीप्त आणि सीतेच्या तेजाने अधीच दग्ध झालेली ही लक्षा नगरी, तिच्यातील मार्ग व इमारती यासह जळत असलेली पाहण्याचा तुम्हावर प्रसंग येईल. स्वतःचे मित्र, मंत्री, जातभाई, भ्राते, पुत्र, हितावह भोग्य वस्तु, भार्या आणि लक्षा याचा तूं नाश करून घेऊ नकोस हे राक्षसराजाधिरान, या रामदासाचें आणि विशेषत वानरदूताचें भाषण तू नीट ऐकून घे (३४-३८)

तो महाकीर्तिमान् राम स्थावरजंगमात्मक प्राण्याचा व पंचमहाभूतासह सर्व लोकाचा सहार करण्यास व पुन त्यांना उत्पन्न करण्यासही समर्थ आहे देव, असुर व मनुष्य यांचे अधिपति, यक्ष, राक्षस, उरग, विद्याधर, नग, गन्धर्व, मृग, सिद्ध, किन्नराधिपति, सर्व पक्षा, किंबहुना कोणत्याही वेळीं कोणत्याही ठिकाणचे कोणतेही प्राणी, यामध्ये त्या विष्णुतुल्य पराक्रमी रामाशी सामना करणारा कोणही नाही सर्वलोकाधिपति नृपश्रेष्ठ रामाचा तूं आपल्या कृत्याने अपराध केला आहेस, म्हणून तुझे जीवित सुरक्षित राहणें अशक्य आहे हे राक्षसाधिपते, देव, दैत्य,

रामस्य लोकप्रयनायकस्य स्थातुं न शक्ताः समरेषु सर्वे , ४४
ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा रुद्रखिनेनखिपुरान्तको वा ।

इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ४५
स सौष्टवोपेतमदीनवादिनः कपेर्निशम्याप्रतिमोऽप्रियं वचः ।

दशाननः कोपविषृत्तलोचनः समादिशत्तस्य वधं महारूपेः ४६
इत्यापे श्रीमशमायणे वान्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकपद्यश सर्ग ॥ ५१ ॥

द्विपद्याश सर्ग ।

[२११८]

स तस्य वचनं श्रुत्वा घानरम्य महात्मनः ।

आज्ञापयद्वधं तस्य रावणः श्रोधमूर्च्छितः १

वधे तस्य समाश्रप्ते रावणेन दुरात्मना ।

निवेदितवतो दौत्यं नानुमेने विभीषणः २

तं रक्षोधिपतिं श्रुद्धं तच्च कार्यमुपस्थितम् ।

विदित्वा चिन्तयामास कार्यं कार्यविधौ स्थितः ३

गधर्व, विद्याधर, नाग आणि यक्ष हे सर्व एकरु शक्ते तरा ते सप्रामाण्ये
त्रैलोक्याधिपते रामापुढे टिकाव धरू शकणार नाहोन (३९-४४)

स्वयंभु चतुर्मुख ब्रह्मदेव, त्रिपुरनाशक त्रिलोचन रुद्र, विष्णु अथवा देवाधिपते
इंद्र हे मुद्धा युद्धामध्ये रामापुढे टिकाव धरण्यास समर्थ नाहीत ” याप्रमाणे कोठेहि
दानवाणीचा शब्द न उच्चारता केवले त्या वानरांचे ते सुसुचित परंतु अप्रिय
भयग ऐक्यवर त्या अनुल पराक्षमी रावणाच नेत्र कोपान लल हाऊन गेल
आणि त्याने त्या महाकर्पाचा वध करण्याची आज्ञा दिली. (४१-४६)

याप्रमाणे महामुनिवान्मीकिप्रणीत श्रीमशमायणसंस्कृत आदिकाव्याताल सुंदर-
काण्डापैकी एकावजावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५१ ॥

महात्म्या घानराच भाषण ऐक्यवर क्रोधवश झालेल्या रावणाने त्याच्या
वधाची आज्ञा केली, परंतु दुरात्म्या रावणाने आपकें दूतकर्म योग्य रीतीने
न रावणाच्या त्या हनुमानाच्या वधाची आज्ञा दिली तरी तिला विभीषणाने मात्र
अनुमोदन दिलें नाही तेव्हा योग्य तेंच कार्य करावयाचें असा निश्चय केलेल्या
विभीषण, त्या क्रोधवश झालेल्या रावणकडे व सर्वापुढे उपस्थित झालेल्या

निश्चितार्थस्ततः साम्ना पूज्यं शत्रुजिदग्रजम् ।

उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ४

क्षमस्व रोपं त्यज राक्षसेन्द्र प्रसीद मे वाक्यमिदं शृणुष्व ।

वधं न कुर्वन्ति पराधरक्षा दूतस्य सन्तो वसुधाधिपेन्द्राः ५

राजन्धर्मविरुद्धं च लोकवृत्तेश्च गर्हितम् ।

तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम् ६

धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च राजधर्मविशारदः ।

पराधरक्षो भूतानां त्वमेव परमार्थधित् ७

गृह्यन्ते यदि रोपेण त्वादृशोऽपि विचक्षणाः ।

ततः शास्त्रविपश्चित्वं ध्रम एव हि केवलम् ८

तस्मात्प्रसीद शत्रुघ्न राक्षसेन्द्र दुरासद ।

युक्तायुक्तं विनिदिचस्य दूतदण्डो विधीयताम् ९

दूतवधाच्या कार्याकडे लक्ष्य देऊन, या प्रसंगी आपण काय करावे, याचा विचार करू लागला आणि मनाचा निश्चय ठाम झाल्यानंतर, तो संभाषणपटु शत्रुविजयी भिभीषण अपत्या पूज्य श्रेष्ठ भ्रात्याशी अत्यंत सौम्य रीतीने, अत्यंत हितकारक असे भाषण करू लागला. (१-४)

तो म्हणाला, “ हे राक्षस धिपते, क्षमा असवी; आपण क्रोध सोडून या आणि कृपा करून मी काय म्हणतो तें नीट ऐकून घ्या. सन्मार्गाने वागणारे सदसद्विचारी राजाधिराज दूताचा वध करित नाहीत म्हणून हे वीर राजा, या घानराचा वध करणें, हें कृत्य धर्माला विरुद्ध असून लोकव्यवहारातही निव मानलेले आहे आणि आपणाला तें अयोग्य आहे आपण उत्कृष्ट गेष्ट कोणती हें जाणणारे आहात; कारण आपण प्राणिमात्राचे सर्व बाही धरें-वाईट जाणणारे असून धर्मज्ञ, कृतज्ञ व राजधर्मामध्ये निपुण असे आहात, तेव्हा आपणांसारखे ज्ञानी क्रोधाच्या तावडीत सापडूं लागले, तर शास्त्रामध्ये पाडित्य संपादन करणें म्हणजे ध्यर्थ खटपट व प्रयास करणें होय, असे समजलें पाहिजे. हे अजिंक्य, हे शत्रुनाशक, हे राक्षसाधिपते, आपण कृपा करा आणि या वेळीं योग्य कोणतें व अयोग्य कोणतें, याचा निश्चय करून, मग या दूताला दंड करा. ” (५-९)

विभीषणवचः श्रुत्वा राघणो राक्षसेश्वरः ।

कोपेन महताविष्टो घाफ्यमुत्तरमग्रवीत् १०

न पापानां वधे पापं विद्यते शश्रुसूदन ।

तस्मादिदं वधिष्यामि धानरं पापकारिणम् ११

अधर्ममूलं बहुदोषयुक्तमनार्यजुष्टं वचनं निशम्य ।

उवाच घाफ्यं परमार्थतत्त्वं विभीषणो बुद्धिमतां शरिष्टः १२

प्रसादं लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र धर्मार्थतत्त्वं वचनं शृणुष्व ।

दूता न वध्याः समयेषु राजन्सर्वेषु सर्वत्र वदन्ति सन्तः १३

असंशयं शश्रुरयं प्रवृद्धः कृतं ह्यनेनाप्रियमग्रमेयम् ।

न दूतवध्यां प्रवदन्ति सन्तो दूतस्य दृष्टा बहवो हि दण्डाः १४

वैरूप्यमहेषु कशाभिघ्रातो मीण्ड्यं तथा लक्षणसंनिपातः ।

एतान् हि दूते प्रवदन्ति दण्डान्वधस्तु दूतस्य न नः श्रुतोऽस्ति १५

कथं च धर्मार्थविनीतबुद्धिः परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः ।

हे विभीषणाचे मापग ऐकून तो राक्षसाधिपति अनिश्चय बुद्ध झाला आणि म्हणाला " हे शश्रुनाशका, पाप्याचा वध करण्यात पातक नाही; म्हणूनच मी पापी वानराचा वध करीत आहे. " अनेक दोषांनी भरलेले, दुष्टानाच शोमगारें आणि अधर्माचें मूळ अमगारें असें हे मापग ऐकून बुद्धिमानामध्ये श्रेष्ठ असलेला विभीषण उःकृष्ट तत्त्वं भरलेले मापग त्याच्याशीं करूं लागला. तो म्हणाला " हे लंकाधिपते, हे राक्षसराज, धर्म आणि अर्थ याच्या तत्त्वाला अनुसरून असलेलें माझे मापग आपण ऐकून घ्या. हे राजा, दूत आपलें कर्तव्य करीत असताना कोणत्याही वेळीं त्याचा वध करता वाना नये, असें सर्व ठिकाणीं सज्जन म्हणत असतात. हा शश्रु निःसंशय प्रबल झाला अमून याने आपला पराकाष्टेचा अश्राप केला आहे; परंतु दूताचा वध सज्जनांनी सांगितलेला नाही. दूताला दुसरे पुष्कळ दंड सांगितलेले आहेत. गात्राचे ठिकाणीं विरूपता, चाबकाचा मार व मुंडन यांपैकी एकेक अथवा एका वेळीं हे सगळे दंड दूताला सज्जनांनी सांगून ठेविलेले आहेत. दूताचा वध आमच्या ऐकण्यात नाही. (१०-१५)

धर्मशास्त्र व अर्थशास्त्र याचे आपल्या बुद्धीला संस्कार झालेले आहेत आणि

भवद्विधः कोपवशे हि तिष्ठेत्कोपं न गच्छन्ति हि सत्त्ववन्तः १६
न धर्मवादे न च लोकवृत्ते न शास्त्रबुद्धिग्रहणेपु चापि ।
विद्येत कश्चित्तत्र वीर तुल्यस्त्वं ह्युत्तमः सर्वसुरासुराणाम् १७

न चाप्यस्य कपेर्घाते किञ्चित्पश्याम्यहं गुणम् ।

तेष्वयं पात्यतां दण्डो यैर्यं प्रेषितः कपिः १८

साधुर्वा यदि वासाधुः परैरेप समर्पितः ।

ध्रुवन्परार्थं परवान्न दूतो वधमर्हति १९

अपि चास्मिन्हते नान्ये राजन्पश्यामि खेचरम् ।

तस्मान्नास्य वधे यत्नः कार्यः परपुरञ्जय ।

भवान्सेन्द्रेषु देवेषु यत्नमास्थातुमर्हति २०

अस्मिन्विनष्टे न हि भूतमन्यं पश्यामि यस्तौ नरराजपुत्रौ ।

युद्धाय युद्धप्रिय दुर्धिनीतावुद्योजयेद्वै भवता विरुद्धौ २१

पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन ।

उत्कृष्ट कोपते हे आपणास कळत असल्यामुळे कर्तव्यास्तर्तव्य जाणून योग्य तेंच निश्चित करणारा असा आपणासारखा पुरुष कोपाच्या कसा अध न होईल हे वीरा, धर्मवाद, लोकवर्तन आणि शास्त्र सिद्धांत ग्रहण करणें यामध्ये आपली बरोबरी करणारा दुसरा कोणीही नाही आपणच सर्व देवदैत्यामध्ये श्रेष्ठ आहात तेव्हा मला या वानराचा वध करण्यात काहीएक अर्थ दिसत नाही. ज्यांनी या वानराला दूत म्हणून येथे पाठविलें त्याच्यावर या शिक्षेचा अमल होऊ दे हा बरा असो अथवा वाईट असो, दुसऱ्यानी खाला पाठविलें आहे आणि म्हणूनच दुसऱ्याचा निरोप सांगणारा हा परार्थाने दूत असल्यामुळे वधास पात्र नाही शिवाय, हे शत्रुसमुदायविजयी राजा, याचा वध झाला तर आकाशमार्गाने येथे येणारा मला दुसरा कोणी पुरुष दिसत नाही यासाठी याच्या वधाविषयी अपण यत्न करू नये आपण इद्रादि सर्व देवासवधी यत्न करणें योग्य आहे (१५-२०)

हे युद्धप्रिय, हा दूत नाहीसा झाल्यावर, तुझ्याविरुद्ध असलेल्या त्या उद्दाम पराक्रम, उत्साह आणि युद्ध असलेल्या देवदैत्यानाही अपण अजिंक्य आहा,

त्वया मनोमन्दन नैर्ऋतानां युद्धाय निर्नाशयितुं न युक्तम् २२

हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च कुलेषु जाताश्च महागुणेषु ।

मनस्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठाः कोपप्रशस्ताः सुभृताश्च योधाः २३

तदेकदेशेन वलस्य तावत्केचित्तवादेशकृतोऽद्य यान्तु ।

तौ राजपुत्रावुपगृह्य मृद्वौ परेषु ते भावयितुं प्रभावम् २४

निशाचराणामधिपोऽनुजस्य विभीषणस्योत्तमवाक्यनिष्ठम् ।

जग्राह बुद्ध्या सुरलोकशत्रुर्महायलो राक्षसराजमुष्यः २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाश सर्ग ॥५०॥

त्रिपञ्चाश सर्ग ।

[२१४३]

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवो महात्मनः ।

देशकालहितं वाक्यं भ्रातुरत्तरमब्रवीत् १

सम्यगुक्तं हि भवता दूतवध्या विगर्हिता ।

तरां हे राक्षमाना आनंद देणाऱ्या युद्धाकृता उद्युक्त झालेल्या मनाचा भग करणं तुला योग्य नाही. आज अपणापाशी असलेले योद्धे मोठ्या गुणवान् कुलामध्ये उत्पन्न झालेले आहेत; ते हित करणारे आहेत; शूर आहेत; कर्तव्य-विययी दक्ष आहेत, विचारी आहेत; तूं त्याचें उत्तम रीतीने पोषण केलेलें आहेस आणि अपमान सहन न करण्याविययी त्याचो प्रसिद्धी आहे, म्हणून घोडेमें सैन्य बरोबर घेऊन, आपल्या आज्ञेप्रमाणे वागणारे काही योद्धे शत्रूंचे प्रदेशात आपला प्रभव दाखवण्याकरता आज जाऊ दे आणि त्या मूढ राजपुत्राना त्यांना येथे घेऊन येऊं देत. ” याप्रमाणे रावणाच्या भाकट्या भावाने, विभीषणने रावणास उत्कृष्ट शब्दात केलेला उपदेश त्या मुष्य राक्षसराज व निशाचराधि-पति महाबलाढ्य देवशत्रु रावणास मनापागून आवडला व त्याने त्याप्रमाणे वागण्याचे ठरवले (२१-२५)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुन्दर-काण्डीची चावत्रावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५२ ॥

महात्म्या विभीषणांचे भाषण ऐकल्यावर रावणाने देशकालाला अनुरूप अशा शब्दांनी आपल्या भ्रा यला उत्तर दिलें. तो म्हणाला “ तूं यांचेचि चागले

अवश्यं तु वधायान्यः क्रियतामस्य निग्रहः	२
कपीनां किल लाङ्गूलमिष्टं भवति भूषणम् ।	३
तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु	४
ततः पश्यन्त्वमुं दीनमङ्गवैरूप्यकशितम् ।	५
सुमित्रज्ञातयः सर्वे बान्धवाः ससुहृज्जनाः	६
आज्ञापयद्राक्षसेन्द्रः पुरं सर्वे सचत्वरम् ।	७
लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन राक्षोभिः परिणीयताम् ।	८
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्कशाः ।	९
वेष्टन्ते तस्य लाङ्गूलं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः	१०
संवेष्टयमाने लाङ्गूले व्यवर्धत महाकपिः ।	११
शुष्कमिन्धनमासाद्य वनध्विव हुताशनम्	१२
तैलेन परिपिच्याथ तेऽग्निं तत्रोपपादयन् ।	१३
लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तानताडयत्	१४

बेललास दूताचा वध निश्चय मानिला आहे परंतु वधाच्याच तोडीचा काही प्रकार करण्याकरिता याला अणखी एकदा अवश्य बाधून टाकावे पुरेच हें स्वरोस्वर बानराना मोठे प्रिय व भूषण वाटत असते; यासाठी याने तें पुरेचच तुम्ही सत्वर पेटवून द्या, त्या दग्ध झालेल्या पुरेचासह त्याला परत जाऊं या आणि नंतर याच्याशी मित्रत्वाने वागणारे जातभाई, बांधव आणि सुहृज्जन या या सर्वांना याला दीन आणि शरिराच्या विरूपतेमुळे कृश झालेला असा दिसू द्या ” (१-४)

याप्रमाणें सांगितल्यानंतर राक्षसाधिपति रावणाने या बानराचें पुरेच पेटवून दावे व याला राक्षसानी चवाक्यावरून फिरवावे ” अशी आज्ञा केली. तेव्हा त्याचें तें भाषण ऐकल्यावर क्रोधाने गर्जना करूं लागलेले ते राक्षस त्याच्या सुच्छाला चिंध्या गुंडाळू लागले, आणि वाटलेलें लाकूड व अग्नि याचे संयोगाने ज्याप्रमाणे वनामध्ये अग्नि वाटत जातो, त्याप्रमाणे राक्षस चिंध्या गुंडाळूं लागले असता, तो महाकपि हनुमान वृद्धिगत होऊं लागला. नंतर त्या चिंध्यावर तेल ओतून त्या राक्षसानी त्याला आग लाविली व त्या प्रदीप्त

रोपामर्षपरीतात्मा बालसूर्यसमाननः ।	
स भूयः सङ्गतैः क्रूरैः राक्षसैर्हरिपुङ्गवः	९
सहस्रीबालवृद्धाश्च जग्मुः प्रीतिं निशाचराः ।	
निबद्धः कृतवान्वीरस्तत्कालसदृशीं मतिम्	१०
कामं खलु न मे शक्ता निबद्धस्यापि राक्षसाः ।	
छिस्वा पाशान्समुत्पत्य हन्यामहमिमान्पुनः	११
यदि भर्तृहितार्थाय चरन्तं भर्तृशासनात् ।	
निबध्नन्ते दुरात्मानो न तु मे निष्कृतिः कृता	१२
सर्वेषामेव पर्याप्तो राक्षसानामहं युधि ।	
किं तु रामस्य प्रीत्यर्थं विपहिष्येऽहर्मादृशम्	१३
लङ्का चारयितव्या मे पुनरेव भवेदिति ।	
राश्रौ न हि सुदृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः	१४

ज्ञालेन्या पुच्छाने इनुमानाने त्या राक्षसांना झोडपून काढलें; तेव्हा त्या क्रूर राक्षसांनी एकत्र जुळून बालसूर्यतुल्य तेजस्वी मुख असलेल्या आणि सौध व असहिष्णुता याचे आहारी गेलेल्या त्या वानरश्रेष्ठाला अधिकच आवडून टाकिले आणि छिया, बाल व वृद्ध यांसह ते सर्वही राक्षस आनंदित झाले. राक्षसांनी करकचून बाधलें त्या वेळी त्या समयला योग्य असा विचार त्या वीराने मनामध्ये आणिला. (५-१०)

तो म्हणाला “ मी जरी बद्ध झालों असलों, तरी राक्षसांचे खरोखर माझ्या-पुढे बांदी एक चालावयाचें नाही; मी हे पाश तोडून टाकून एका उग्राणावरोबर यांना माहन टाकीन, स्वामीचें हित धरण्याकरिता आपल्या मालकाच्या आज्ञेने हे दुरात्मे येथे संचार करणाऱ्या मला जरी बांधून टाकित आहेंत, तरी मी जें येथे नुकमान केलें आहे, त्याची भरपाई यांच्या हातून होणार नाही. संग्रामामध्ये या सर्व राक्षसांचा समाचार घेण्यास मी एकटा पुरें आहे; परंतु रामाचे कन्यागासाठी हा अशा प्रकारचा अपमान मला सहन केला पाहिजे. शिवाय मला पुनरपि एकदा लंकेमध्ये संचारही करावयाचा आहेच, कारण येथे ठिकठिकाणी दुर्गम स्थले बांधून ठेविलें, असल्यामुळे, रात्री ही लंकांनगरी

अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये ।	
कामं बध्नन्तु मे भूयः पुच्छस्योद्दीपनेन च	१५
पीडां कुर्वन्ति रक्षांसि न मेऽस्ति मनसः श्रमः	१६
ततस्ते संवृताकारं सत्त्ववन्तं महाकपिम् ।	
परिगृह्य ययुर्दृष्ट्वा राक्षसाः कपिकुञ्जरम्	१७
शङ्खभेरीनिनादैश्च घोषयन्तः स्वकर्माभिः ।	
राक्षसाः क्रूरकर्माणश्चारयन्ति स्म तां पुरीम्	१८
अन्वीयमानो रक्षोभिर्ययौ सुखमरिन्दमः ।	
हनूमांश्चारयामास राक्षसानां महापुरीम्	१९
यथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महाकपिः ।	
संवृतान्भूमिभांगाश्च सुविभक्तांश्च चत्वरान्	२०
स्थ्याश्च गृहसंवाधाः कपिः शृङ्गाटकानि च ।	
तथा रथ्योपरस्थ्याश्च तथैव च गृहान्तरान्	२१
चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गं तथैव च ।	

मला चागलीशं पहावयास रापटली नाही. रात्र उजाडल्यावर मला लंका पूर्णपणे अवश्य पाहिलाच पाहिजे मला हे खुशाल बाधोत. माझे पुच्छ प्रदीप्त करून हे राक्षस मला पीडा देत असले, तरी त्यामुळे माझ्या मनाला खेद होत नाही. (१५—१६)

याप्रमाणे हनुमानाने विचार केला व आपले स्वरूप गुप्त ठेवलेल्या त्या बलाढ्य वानरभेष्ट महाकपीला ते राक्षस आनंदाने घेऊन गेले, नंतर शंख व नगारे याच्या ध्वनींनी आपला पराक्रम गाजवीत गाजवीत ते क्रूरकर्मा राक्षस त्या हनुमानाला नगरीतून हिंडवू लागले. राक्षस मागे लागले असताना शत्रूला जर्जर करणारा तो हनुमान् निःशंकपणे पुढे चालला आणि अशा रीतीने त्या राक्षसाच्या महानगरीमध्ये तो पध्कळ हिंडला. वाटेने जाता जाता त्या महाकपाने अद्भुत वाडे, इमारती असलेला भूप्रदेश, सुव्यवस्थितपणे रोखिलेले चौक, घरानी गजबजून गेलेलेले रस्ते, चवाठे, सहानमोठे मार्ग आणि घरांमधाले मोकळे प्रदेश पाहिले (१७—२१)

घोषयन्ति कपि सर्वे चार इत्येव राक्षसाः	२२
दीप्यमाने ततस्तस्य लाङ्गूलाग्ने हनूमतः ।	
राक्षस्यस्ता विरूपाक्ष्यः शंसुर्देव्यास्तदप्रियम्	२३
यस्त्वया कृतसंवादः सीते ताम्रमुखः कपिः ।	
लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन स पप परिणीयते	२४
श्रुत्वा तद्वचनं भूरमात्मापहरणोपमम् ।	
वैदेही शोकसंतप्ता हुताशनमुपागमत्	२५
मङ्गलाभिमुखी तस्य सा तदासीन्महाकपेः ।	
उपतस्ये विशालार्क्षी प्रयता हव्यवाहनम्	२६
यद्यस्ति पतिशुध्रूपा यद्यस्ति चरितं तपः ।	
यदि वा त्वेकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमतः	२७
ततस्तीक्ष्णार्चिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिखोऽनलः ।	
जज्वाल मृगशावाक्ष्याः शंसन्निय शुभं कपेः	२८

चौकानून, चवाट्यावहन आणि राजमार्गावहन जात असता ते सर्वही राक्षस “ हेर ” असे म्हणत म्हणत त्या वानराची दवंडी पिटू लागले, असो. त्या हनुमानाच्या पुच्छाचे टोक पेटू लागले, तेव्हा रुद्र नेत्र असलेल्या मोघतालाच्या राक्षस छिया सीनादेवीला ती अप्रिय वार्ता सांगू लागल्या. त्या म्हणाऱ्या, “ हे सीते, ज्या ताम्रमुखी वानराने तुझ्याशी मापण केले, त्याच या वानराला त्याचे पुच्छ पेटवून देऊन सर्व चाजूनी हिटवात आहेत. ” हे आपल्या अपहाराप्रमाणेच दुःस्वप्नक असलेले भंकर मापण ऐवून सीतेस पार दुःख झाले व ती अग्नीचे ध्यान करू लागली. त्या महाकपीचे कथाणाची इच्छा मनात ठेवून, त्या विशालनयना जितेंद्रिय सीतेने “ मी जर पतीची शुध्रूपा केली असेल, जर कांही तप केले असेल, अथवा माझे ठिकाणी जर पतिव्रत असेल तर हे अग्ने, तू हनुमानला शीतल अमा माममान हो ” अशी अग्नीची प्रार्थना केली. (२२-२७)

तेव्हा तद्ग तेजाचा आणि कर्तव्याविषयी दक्ष असलेला तो अग्नि, वानराचे ‘स्वप्नि-क्षेम’ त्या विशालनयना सीतेला मुचवत मुचवीन, प्रदक्षणीक ज्वला जातल, अशा रीतीने पेट घेऊं लागला. त्या हनुमानाचे पुच्छ अग्नि पेटले -

हनुमज्जनकश्चैव पुच्छानलयुतो निलः ।	
ववौ स्वास्थ्यकरो देव्याः प्रालेयानिलशीतलः	२९
दहमाने च लाङ्गूले चिन्तयामास वानरः ।	
प्रदीप्तोऽग्निरयं कस्मात्त मां दहति सर्वतः	३०
दृश्यते च महाज्वालः करोति च न मे रुजम् ।	
शिशिरस्येव संपातो लाङ्गूलाग्ने प्रतिष्ठितः	३१
अथवा तदिदं व्यक्तं यद्दृष्टं प्लवता मया ।	
रामप्रभावादाश्चर्यं पर्वतः सरितां पतौ	३२
यदि तावत्समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमतः ।	
रामार्थं संध्रमस्तादृक्किमग्निर्न करिष्यति	३३
सीतायाश्चानृशंस्येन तेजसा राघवस्य च ।	
पितुश्च मम सत्येन न मां दहति पावकः	३४
भूयः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ।	

अमूनमुद्धा, लावा पिना वायु बर्फाच्या प्रदेशावरील वायुप्रमाणे शांतल बाहूँलप-
त्यमुळेही सीतादेवीच्या मनाला स्वस्थता वाटू लागली. इकडे पुच्छ जहूँ
लागले, तेव्हा तो वानर मनामध्ये म्हणाला, "हा अग्नि प्रदीप्त झाला अमूनही
सर्व प्रकारे हा मला दग्ध का कहन टाकीत नाही? दावी ज्वाला तर मेथी
दिसत आहे परंतु हा मला मुळच त्रास कसा देत नाही? हा अग्नि मला
पुच्छान्या शीतली बर्फाच्या गोळ्याप्रमाणे आहे, असें मला भासते. अथवा रामच्या
प्रभावामुळे, आकाशनागाने उद्‌गम करित अमता समुद्रमध्ये ज्याप्रमाणे प्रल
पर्वतम्पने आश्चर्य दृष्टं पडले, त्याप्रमाणे ही एक उघड उघड आश्चर्यकृत
करणारी दुमरी गोष्ट मला आटवून आली आहे समुद्र आणि विचारी मैनाक
पर्वत दावीही जर रामाकरिता अलंत गडबड उद्‌हन गेली होती, तर राम-
करिता अग्नि तरी काय करणार नाही? (२८-३३)

संतेचें दयाउड, रामाचें तेज आणि मायाः पित्त शी असलेचें अग्निचें शान,
ही लक्षान घेऊनच अग्नि मला दग्ध करीत नाही " यजंनर पुनः तो वानरने
अपत्या मनाशी म्हणला, "हे अधन राक्षस या डिहणीं माय सारदलत

कथमसद्विधस्येह बन्धनं राक्षसाधमैः ॥

प्रतिक्रियास्य युक्ता स्यात्सति मह्यं पराक्रमे ३५

ततदिच्छत्या च तान्पाशान्वेगवान्वै महाकपिः ।

उत्पपाताथ वेगेन ननाद च महाकपिः ३६

पुरद्वारं ततः श्रीमान्शैलशृङ्गामिवोन्नतम् ।

विभक्तरक्षःसंघाधमाससादानिलालमजः ३७

स भूत्वा शैलसंकाशः क्षणेन पुनरात्मवान् ।

हस्ततां परमां प्राप्तो बन्धनान्यवशातयत् ३८

विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान्पुनः पर्यंतसंनिभः ।

वीक्षमाणश्च दृष्टो परिधं तोरणाश्रितम् ३९

स तं गृह्य महाबाहुः कालायसपरिष्कृतम् ।

रक्षिणस्तान्पुनः सर्वान्मूढयामास मार्ततिः ४०

स तात्रिहत्वा रणचण्डविक्रमः समीक्षमाणः पुनरेव लङ्काम् ।

प्रदीप्तलाद्गूलकृताचिंमाली प्रकाशितादित्य इवाचिंमाली ४१

द्वयार्थं श्रीमदा० बान्मी० आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिपदाशः सर्गः ॥५॥३॥ [२१८६]

बाधण्याचै क्वम कशापाठां करीत आहेत ? माझ्या अंगात भरपूर पराक्रम आहे, म्हणून तूने त्यांना अडथळा आणून आपले समर्थ दाखवावयाचे कार्य केले तरी तें योग्यच होणार आहे. " नंतर त्या वेगवान् महाकर्पणेने ते पाश तोडून आकाशात मोठ्या वेगाने उडण केले आणि गर्जनही केली. नंतर राक्षमाची ज्या ठिकाणी गर्दी नव्हती अशा व पर्वतशिखराप्रमाणे उच्च अवलेल्या नगरद्वारावर तो श्रीमान् वायुपुत्र जाऊन बसला. तो मनोनिग्रही हनुमान् पर्वतप्राय बनून पुनः एका क्षणात अतिशय लहान झाला आणि अशा रीतीने त्याने आपले सर्व बंधने दूर केली. अशा रीतीने सर्व बंधनातून मुक्त झाल्यावर, पुनः तो श्रीमान् हनुमान् पर्वतप्राय बनून आपल्या त्या दरवाजावरील परिधाकडे पहात आहे, असा दिग्गज गला आणि लोखंडाने मटविलेला तो परीघ हातो घेऊन त्या महापराक्रमां मार्ततिने पुनः तेथील सर्वही रक्षकांचा वध केला. याप्रमाणे रणामध्ये भयंकर पराक्रम करणाऱ्या हनुमानेने सर्व रक्षकांचा वध केला व तो लंकेपटे पडून

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

वीक्षमाणस्ततो लङ्कां कपिः कृतमनोरथः ।	
वर्धमानसमुत्साहः कार्यशेषमचिन्तयत्	१
किं नु खल्ववशिष्टं मे कर्तव्यमिह सांप्रतम् ।	
यदेषां रक्षसां भूयः संतापजननं भवेत्	२
घनं तावत्प्रमथितं प्रकृष्टा राक्षसा हताः ।	
बलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गविनाशनम्	३
दुर्गं विनाशिते कर्म भवेत्सुखपरिश्रमम् ।	
अल्पयत्नेन कार्येऽस्मिन्मम स्यात्सफलः ध्रमः	४
यो ह्ययं मम लाङ्गूले दीप्यते हृद्यवाहनः ।	
अस्य संतर्पणं न्याय्यं कर्तुमोभिर्गृहोत्तमैः	५
ततः प्रदीप्तलाङ्गूलः सविद्युदिव तोयदः ।	

लागला; या वेळीं प्रदीप्त झालेल्या पुच्छमुळे त्याचे सर्वांगावर प्रवाश झिरण पडून तो उदय पवणाच्या तेजोनिधि सूर्यासारखा दिसू लागला. (३४-४१)

याप्रमाणे महामुनिवार्त्तिकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुंदर-चाडपैकी त्रेपञ्चाश सर्ग समाप्त झाला. ॥ ५३ ॥

नंतर सर्व मनोरथ मिळविस गेलेला तो वानर लंकेकडे पाहू लागला, तब त्याचा उत्तह उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होऊ लागला आणि मनामध्ये शिक्क राहिलेला कर्तव्यविषयी तो विचार करू लागला तो मनामध्ये म्हणाला " या राक्षसांच्या आगखीही सनाप उपलब्ध होईल असे आणखी कोणते चरें कार्य करावयचें शिक्क राहिले आहे ? प्रथम येथील घनाचा तर मी विचरूं केला, प्रथम राक्षसांचा वध केला आणि थोडकसे सैन्यही माहीसं केले. आता शिक्त्याचा नाश करणें तेवढें शिक्क राहिले आहे याप्रमाणे येवढ्या शिक्त्याचा नाश झाला म्हणजे आत्मपर्यंत न्या प्रयत्नाचा व जेलेल्या परिश्रमाचाही परिहार होईल आणि या कार्यामध्ये जे बांधी मला ध्रम पडले, तेही थोडक्याच यत्नाने सफल होतील. (१-५)

नाश्या पुच्छाचे अंशभ्रमीं प्रदीप्त झालेल्या अग्न्याची ल्हान्छणें घुंघुं टेंडून तून करणेंच योग्य आहे " असा विचार करून तो पुच्छ प्रदीप्त झालेला असे

भवनाप्रेषु लङ्काया विचचार महाकपिः	६
गृहाद्गृहं राक्षमानामुद्यानानि च वानरः ।	
वीक्षमाणो ह्यसंत्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः	७
अवन्दुन्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ।	
आग्निं तत्र विनिक्षिप्य श्वसनेन समो बली	८
ततोऽन्यत्पुष्टुवे वेष्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ।	
सुमोच हनुमानग्निं कालानलाशिखोपमम्	९
वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुष्टुवे स महाकपिः ।	
शुक्रस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः	१०
तथा चेन्द्रजितो घेद्रुम दद्राह हरियूथपः ।	
जम्बुमालेः सुमालेश्च दद्राह भवनं ततः	११
रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ।	
ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः	१२
युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजर्षीवस्य रक्षसः ।	
विद्युज्जिह्वस्य घोरस्य तथा हस्तिमुखस्य च ।	१३

मृण्णव विद्युत्तेसह अमलेच्या मेषाप्रमाणे दिसत अमलेला महाकपि हनुमान् लंकेतील घरावरून स्वरणे फिरां लागला. मनामध्ये वाई एक भांति न वाळगता टक्के तिकडे पहात पहात तो वानर राक्षनांच्या या घरावरून त्या घरावर, बागातून आणि बाष्पावरून संचार करूं लागला. वायूप्रमाणे बलाटण असलेल्या त्या महावेगवान् हनुमानाने प्रथमतः प्रहस्ताच्या घरावर उडी मारून तिथे आग लावली; नंतर दुमन्याने मह पार्श्वान्या घरावर उडी मारली आणि तेथेही त्या बलवान हनुमानाने प्रलयकालच्या अग्नीमारुत्या ज्वाल असलेला आग्नि ठेवून दिला. नंतर वज्रदंष्ट्र, शुक्र आणि विचारी सारण यान्याही घर्षावर त्या महाकपि वानराने उगाथ केलें, नंतर दंद्रजिताचें घर त्या वानरमेनाधिपति हनुमानाने जाळून टाकलें आणि नंतर जंबुमालाचें व सुमालाचेंही घर त्याने दग्ग केलें. (५-११)

नगर, रश्मिकेतु, सूर्यशत्रु, न्हस्वकर्ण, दद्रु, रोमश राक्षस, युद्धोन्मत, मत्त,

करालस्य विशालस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ।	
कुम्भकर्णस्य भवनं मकराक्षस्य चैव हि	१४
नरान्तकस्य कुम्भस्य निकुम्भस्य महात्मनः ।	
यज्ञशत्रोश्च भवनं ब्रह्मशत्रोस्तथैव च	१५
वर्जयित्वा महातेजा विभीषणगृहं प्रति ।	
क्रममाणः क्रमेणैव ददाह हरिपुङ्गवः	१६
तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः ।	
गृहेष्वृद्धिमतामृद्धिं ददाह कपिकुञ्जरः	१७
सर्वेषां समतिक्रम्य राक्षसेन्द्रस्य वीर्यवान् ।	
आससादाथ लक्ष्मीवान् रावणस्य निवेशनम्	१८
ततस्तस्मिन्गृहे मुख्ये नानारत्नविभूषिते ।	
मेरुमन्दरसंकाशे नानामङ्गलशोभिते	१९
प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्य लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितम् ।	
ननाद् हनुमान्शीरो युगान्तजलदो यथा	२०
श्वसनेन च संयोगादतिवैगो महाबलः ।	
कालाग्निरिव जज्वाल प्रावर्धत हुताशनः	२१

ध्वजप्रति राक्षस, विद्युजिह्व, घोर, हरितमुख, कराल, विशाल, शोणिताक्ष, कुम्भकर्ण, मकराक्ष, नरान्तक, कुम्भ, महात्मा निकुम्भ, यज्ञशत्रु, ब्रह्मशत्रु इ० राक्षसाची गृह, १४ विभीषणाचें गृह तेषु वर्ज्य करुन, त्या महातेजस्वी वानरधेष्ट हनुमन्नाने फिरता फिरता क्रमाक्रमाने जाद्वन टासली अशा रीतीन ठिसठिकागन्या सपत्निम्न राक्षसाच्या त्या महामूल्यवान् घरातील संपत्ति त्या वानरधेष्ट हनुमन्नाने जाद्वन नाहीशी केले आणि याप्रमाणे सर्वान्घा घरावरून फिरल्यानंतर तो शोभापुत्र व बलाढ्य हनुमान् रावणाच्या वज्रावर येऊन बसला नंतर नानाप्रकारक रत्नानी मुशोभित केलेल्या, नाना प्रकारच्या मंगलकारक वस्तूनी शोभा कन लेल्या आणि मेरुमंदराप्रमाणे उच अशा त्या मुख्य वाज्रावर हनुमन्नाने शपथ घेण्याचे अप्रमाणो पेटलेला अग्नि से दून दिला व तो वीर हनुमन् प्रत्यक्षात्त मेघाप्रमाणे गर्वना वर लागला (१२—२०)

प्रदीप्तमग्निं पवनस्तेषु वेश्मसु चारयन् ।	
तानि काञ्चनजालानि मुक्तामणिमयानि च	२२
भवनानि व्यशीर्यन्त रत्नवन्ति महान्ति च ।	
तानि भग्नाविमानानि निषेतुर्धसुधातले	२३
भवनानीव सिद्धानामम्बरात्पुण्यसंक्षये ।	
संजक्षे तुमुलः शब्दो राक्षसानां प्रधाघताम्	२४
स्वे स्वे गृहपरित्राणे भग्नेत्साहोज्ज्वितश्रियाम् ।	
नूनमेषोऽग्निरायातः कपिरूपेण हा इति	२५
क्रन्दन्त्यः सहसा पेतुः स्तनन्धयधराः स्त्रियः ।	
काश्चिदग्निपरीताङ्गयो हर्म्येभ्यो मुक्तमूर्धजाः	२६
पतन्त्यो रोजिरेऽध्रेभ्यः सौदामन्य इवाम्बरात् ।	
यज्ञविद्रुमवैदूर्यमुक्त्वा रजतसंहतान्	२७
विचित्रान्भवनाद्घातन्स्यन्दमानान्दर्श सः ।	

वायूची जोड भिळाल्यामुळे ती अतिवेगवान् व महाबलाञ्च अग्नि पसरू लागला अग्नि प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणे प्रज्वलित होऊ लागला त्या घरावर वायूचे सहाय्याने अग्नि जाळ लागला, तेव्हा सुवर्णजाल, मोत्ये आणि हिरे यांनी खन्चून भरलेली व रत्नानी समृद्ध असलेली ती मोठमोठी घरे जमीनदोस्त झाली, आणि वरचे मजले मोहन ती घरे भूतळावर कोसळून पडली, तेव्हा पुण्यक्षय झाल्यामुळे आकाशातून पडत असलेली सिद्धाची घरेच का काय, अशी ती घरे दिसू लागली नंतर आपआपल्या घराचे संरक्षण करण्यात त्या राक्षसाचा उत्साहभंग झाला, त्याचे तेज नाहीसे झाले व ते इकडेतिकडे धावधाव करू लागले व त्यांच्यामध्ये मोठा गलगा सुरू झाला “वानररूपाने प्रत्यक्ष अग्निच येथे आला आहे” असे ओरडत ओरडत राक्षसस्त्रिया, स्तनपान करणारी मुले जवळ असताहि एत्राणकी जमिनीवर पडल्या. सर्वांगाला आग लागलेल्या व फेंदा मोवळे मोडलेल्या बांदी स्त्रिया वाज्यातून व हेर पदं लागल्या, त्या आकाशातून व मेघापासून पडणाऱ्या विदुल्लतेप्रमाणे दिसू लागल्या नंतर हिरे, पौवळी, वैदूर्यमणि, मोत्ये आणि रुपे असलेल्या आश्चर्यकारक धातु घरातून गडून पडताना त्या

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नृणानां च यथा तथा २८
 हनूमान् राक्षसेन्द्राणां वधे किञ्चिन्न तृप्यति ।
 न हनूमद्विदास्तानां राक्षसानां वसुधरा २९
 हनूमता वेगवता चानरेण महात्मना ।
 लङ्कापुरं प्रदग्ध तद्दुद्रेण त्रिपुरं यथा ३०

ततः स लङ्कापुरपर्वताग्रे समुत्थितो भीमपराक्रमोऽग्निः ।
 प्रसार्य चूडावलय प्रदीप्तो हनूमता वेगवतोपसृष्टः ३१
 युगान्तकालानलतुल्यरूपः स मारतोऽग्निर्ववृधे दिवस्पृष्टः ।
 त्रिधूमराक्षिर्भवनेषु सद्यो रक्ष शरीराज्यसमपिताग्निः ३२
 आदित्यकोटीसदृशः सुतेजा लङ्कां समस्ता परिवार्य तिष्ठन् ।
 शन्देरेनेकेरशनिप्ररुढैर्मिन्दग्निवाण्डं प्रप्रभो महाग्निः ३३
 तनाम्परादाग्निरतिप्रवृद्धो रूक्षप्रभः किंशुकपुष्पचूडः ।

हनूमनाने पाहिन्या अग्नि ज्याप्रमाण काष्ठे व तृण याना जाळून हा तृप्त होत नहा त्याप्रमाणे राक्षसेष्टाचा वध करून हा हनुमान् तृप्त झाला नाहा अग्नि हनुमान् ने मारलेल्या राक्षसाना ती लकभूमिही पुरेशी झाला नही (२९-३१)

रुदाने ज्याप्रमाणे त्रिपुर दग्ध केलें, त्याप्रमाणे महात्म्या वेगयुक्त हनुमान् वनराने अद्या रीताने ती लकानगरी दग्ध केली नंतर वेगवान् गतीच्या हनुमाने ने मेडलेला आणि लकानगराचा पर्वताचा शिखरावर उमटलेला तो भक्षक अग्नि आपल्या ज्वालाचे लोट चें होंकडे पसरून, अधिकच उसटून लकानगराचा प्रलयकालच्या कालार्त्सारखें स्वरूप धारण केलेला, राक्षसांची शारां हें पडून त्याच्या ज्वळा उत्पन्न झालेला, व धूर मुळच नमालेला व राक्षसांच्या यज्ञांना धरून राहिलेला तो अग्नि, त्याला बघूचें सदाय मिळाल्यामुळे, स्वर्गास स्पर्श करील, इतका मोठा होऊ लागला कोटि सूर्याप्रमाणे दिसत असतक्या लहानहान्तेवरी अग्निने सूर्या लकानगरी व्यापून टाकली आणि त्रिपुरादेवतांचे अनेक ध्वने त्यातून निघू लागले तेव्हा सर्व ब्रह्मांडाचा विषय करण्यम उदुड झालेला हा प्रयत्न प्रतयाप्रीच की कथ असे बट्ट लागलें (३०-३३)

अतिशय मोठा बाडलेला तो अग्नि अकदापर्यंत जाऊ लागला; त्याची काने

निर्याणध्रुमाकुलराजयश्च नीलोत्पलाभाः प्रचकाशितेऽध्वाः ३४
 वज्री महेन्द्रस्त्रिदशेश्वरो वा साक्षाद्यमो वा वरुणोऽनिलो वा ।
 रौद्रेऽग्निरर्को धनदश्च सोमो न वानरोऽयं स्वयमेव कालः ३५
 किं ब्रह्मणः सर्वपितामहस्य लोकस्य धातुश्चतुराननस्य ।
 इहागतो वानररूपधारी रक्षोपसंहारकरः प्रकोपः ३६
 किं वैष्णवं वा कपिरूपमेत्य रक्षोविनाशाय परं सुतेजः ।
 अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तमेकं स्वमायया सांप्रतमागतं वा ३७
 इत्येवमूचुर्यहवो विशिष्टा रश्रोगणास्तत्र समेत्य सर्वे ।
 सप्राणिसङ्घां सगृहां सबृक्षां दग्धां पुरीं तां सहसा समीक्ष्य ३८
 ततस्तु लङ्का सहसा प्रदग्धा सराक्षसा साश्वरथा सनागा ।
 सपक्षिसङ्घा समृगा सबृक्षा गरोद दीना तुमुलं सशब्दम् ३९
 हा तात हा पुत्ररु कान्त मित्र हा जीयितेशाङ्ग हतं सुपुण्यम् ।

वृर दिमूं लागलं, ज्वाला पलायपुण्याप्रमाणे लाल दिसू लागल्या आणि खालच्या
 बाजम सर्वत्र पमळून आकाश व्यापून टाङ्गारे प्रचंड धुराचे लोट नीलकमल-
 सारख्या कातीचे असण्यामुळे, मेघासारखे दिमूं लागलं, तेव्हा “ हा वानर नव्हे.
 हा स्वर्गाधिपति वज्रपणि इंद्र असेल; प्रत्यक्ष यमच असेल, वरुण असेल, वायु
 असेल, प्रलयनालचा भयंकर अग्नि असेल, सूर्य असेल, कुबेर असेल, चंद्र असेल
 अथवा प्रत्यक्ष कालच असेल किंवा हें जगत् निर्माण करणारा, सर्वांचा मूळपुण्य,
 चतुर्मुख ब्रह्मदेव, त्याचा हा, साक्षसाचा मंहार करणारा कोपच वानराचें रूप
 जेऊन येथे प्रकट झाला असावा. अथवा अचिन्त्य, अव्यक्त, अनंत व अद्वितीय असें
 विशूचें अत्यंत उज्ज्वल तेज, तें राक्षसाचा नाश करण्यामठी मायेने वानररूप
 जेऊन सांप्रत येथे आले कीं वय, ते समजत नही याप्रमाणे अनेक महाबलाय
 राक्षस उद्गार काढूं लागले, अनेक प्राणी, घरे व झाडे यामुद्धा जळून गेलेली ती
 जगरी पाहून गर्बे राक्षसगण एकत्र जुळून, तशाच प्रकारचे उद्गार काढूं
 लागले. (३४-३८)

अशा रीतीने अल्लवधर्षित जळून खाक झालेली लंकाजगरी, तिच्याताळ
 राक्षस, अध, रय, गज, पक्ष, मृग आणि वृक्ष यामुद्धा दीन होऊन व एकमारमा

रक्षोभिरेवं बहुधा घृवाद्भिः शब्दः कृतो घोरतरः सुभीतः ४०
 हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा परिवृत्तयोधा ।
 हनूमतः क्रोधबलाभिभूता बभूव शापोपहतेव लङ्का ४१
 ससंभ्रमं व्रस्ताविषण्णराक्षसां समुज्ज्वलज्वालहुताशनाङ्किताम् ।
 ददर्श लङ्कां हनुमान्महामनाः स्वयम्भुरोपोपहतामिवावनिम् ४२
 भङ्क्त्वा वनं पादपरत्नसंकुलं हत्वा तु रक्षांसि महान्ति संयुगे ।
 दग्ध्वा पुरीं तां गृहरत्नमालिनीं तस्यै हनूमान्पचनात्मजः कपिः ४३
 स राक्षसांस्तान्सुवहृंश्च हत्वा वनं च भङ्क्त्वा बहुपादपं तत् ।
 विसृज्य रक्षोभवनेषु चाग्निं जगाम रामं मनसा महात्मा ४४
 ततस्तु तं वानरवीरमुख्यं महाबलं मारततुल्यवेगम् ।
 महामतिं वायुसुतं वरिष्ठं प्रतुष्टुद्वैवगणाश्च सर्वे ४५

अश्रीश बहून रङ्ग लागली " हे तत, हे पुत्रा, हे फात, हे मित्रा, हे प्रणनाथ,
 अ पले पुष्य व्यर्थ गेले, " अशा प्रकारचे करुणोद्गार बहून, राक्षसानी भीतीने
 अति भयकर आश्रीश केला हनुमानाचा क्रोध व चउ याचा तडाखा बसून
 अश्रीच्या ज्वालानी भरून गेल्यामुळे, आतील वीराचा वध झाल्यामुळे अणि
 योद्ध्याची दाण दाण उडून गेल्यामुळे ती लंका नगरी शापदग्ध झाल्यासारखी
 दिसू लागली असो जिण्यातील राक्षस गोंधळून जाऊन व्रस्त व हुताशन
 झाले आहेत व वर गेलेल्या व सर्वेध पैलावणाऱ्या अश्रीच्या ज्वाला जेथे स्पष्टपणे
 दिसून आहेत, अशी ती लंका नगरी त्या उदारबुद्धि हनुमानास मद्गदेकरत्या
 श्रोधानलामुळे दग्ध झालेली दुसरी पृथ्वीच की काय, अशा स्थितीत असलेली
 दिसून आली उरट्ट वृक्षानी गजबजलेले वन मेडून, मोठमोठ्या राक्षसांचा
 गप्रामामध्ये वध करून आणि उरट्ट पराच्या रांगा असलेली ती नगरी जडून
 ण्युपुत्र हनुमन् वानर स्वयं उमा राहिला याप्रमाणे असंख्य राक्षसाचा वध
 करून, विपुल वृक्ष असलेले ते वन मेडून अणि राक्षसांच्या पराता अश्री
 णान, त्या महात्म्या हनुमानाने रामाचे स्मरण केले (३९-४४)

नंतर वायुप्रमणे वेग असलेल्या व वानरवीरातील मुख्य अशा त्या महापुं-
 कास व मद्गदकरप श्रेष्ठ वायुपुत्राची सर्व देवगा श्रुति करू लागले, कारण सर्व

देवाश्च सर्वे मुनिपुङ्गवाश्च गन्धर्वविद्याधरपन्नगाश्च ।

भूतानि सर्वाणि महान्ति तत्र जग्मुः परां प्रीतिमनुत्यरूपाम् ४३
भङ्क्त्वा धनं महातेजा हत्वा रक्षांसि संयुगे ।

दग्ध्वा लङ्कापुरीं भीमां रराज स महाकपिः ४७

गृहाण्यगृह्णाप्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो यानरराजसिंहः ।

प्रदीप्तलाङ्गलकृताचिमाली व्यराजतादित्य इवाचिमाली ४८
लङ्कां समस्तां संपीड्य लाङ्गुलाग्निं महाकपिः ।

निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिपुङ्गवः ४९

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।

दृष्ट्वा लङ्कां प्रदग्धां तां विस्मयं परमं गताः ५०

इत्यार्षे भामद्रामायणे वा० आठिकाण्डे सुन्दरकाण्डे चतु पञ्चाश सर्ग ॥ ५४ ॥

पद्यपद्य सर्ग ।

[२०३४]

संदीप्यमानां चित्रस्तां प्रस्तरक्षोगणां पुरीम् ।

अवेक्ष्य हनुमौल्लङ्कां चिन्तयामास वानरः १

देव, श्रेष्ठ ऋषि, गंधर्व, विद्याधर, पन्नग अणि इतरही सर्वे मेठे मोठे प्राणी याना हनुमानान्या या वृत्त्यने पराकृष्टेचा अनुभम आनन्द झाला हेता याप्रमाणे वनाचा भोग करून, संग्रामात राक्षसाचा दध करून व भयकर लंकांनगरी दग्ध करून तो महाकपि ऐटीने मिरवू लागला अणि एका लंच वड्याच्या शेवटच्या अड्डत गर्बावर बसलेला तो श्रेष्ठ वनराधिपति हनुमान-सभोवती प्रदीप्त झालेल्या पुन्हाच्या ज्वाला पसरल्या अगल्यामुळे किरणसमुदाय पसरत अमलेच्या सूर्याप्रमाणे दिसू लागला याप्रमाणे सर्व लंकांनगरी दग्ध केल्यावर, त्या वानरश्रेष्ठ महाकपि हनुमानाने समुद्रामध्ये आपल्या पुन्हाचा आग्नि विक्षविला नंतर गंधर्व, देव, सिद्ध अणि महर्षि यानी ती लका दग्ध झाल्याचें पाहिलें व त्याच्या मनास विस्मय वटला !!! (४५-५०)

याप्रमाणे महामुनि वार्मकिर्णित श्रीमद्रामायणसज्ञक आठिकाण्डातील सुन्दर-यांटांपकी चौपदाचा सर्ग समाप्त झाल . ॥ ५४ ॥

जे लंकांनगरी जळून जळून तेथील राक्षस प्रस्त झालेले आहेत व जळून

तस्याभूत्समहांत्वासः कुत्सा चात्मन्यजायत ।
 लङ्कां प्रदहता कामं किंस्वित्कृतमिदं मया २
 धन्याः खलु महात्मानो ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ।
 निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिधाम्मसा ३
 क्रुद्धः पापं न कुर्यात्कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ।
 क्रुद्धः पश्यया वाचा नरः साधूनधिक्रिपेत् ४
 वाच्यावाच्यं प्रकृपितो न विजानाति कर्हिचित् ।
 नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ५
 यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति ।
 यथोरगस्त्यचं जीर्णो स वै पुरुष उच्यते ६
 धिगस्तु मां सुदुर्वृद्धिं निर्लज्जं पापकृत्तमम् ।
 अचिन्तयित्वा तां सीतामग्निदं स्वामिघातकम् ७
 यदि दग्धा त्रियं सर्वा नूनमार्यापि जानका ।

असता जेथे गर्वत्र एरुच हलफ़ोळ उडून गेला आहे, अशी ता मगरा पडून
 हनुमान मनामध्ये विचार करूं लागल, तेव्हा त्याला अतिशय त्रास होऊन
 आपल्या हातून एक वाईट कृत्य झाले, असे त्यास वाटलें. तो मनात म्हणाल,
 “मन मानेल तशी लंकाजगरी जाळून मी काय बरें मिळवेलें ? प्रदोष झालेला
 अग्नि ज्याप्रमाणे उदकाने विक्षवून टाकत त, त्याप्रमाणे मनात उत्पन्न झालेला
 क्रोधाला जे महात्मे आपल्या बुद्धीने आवरून धरतात, ते खरोखर धन्य होत.
 क्रुद्ध झालेला कोणता बरें पुरप पाप करणार नाही ? क्रुद्ध पुरुष गुरूच हो बघ
 कराल आणि मर्मभेदक वर्णने सधुंचही निंदा करील. (१-४)

बोलावें कोणते, आणि न बोलावें कोणतें हें क्रुद्ध झालेला पुरुषाला मुळीच समजत
 न हो. सारास, क्रुद्ध पुरुषाला अकार्य अशी कोणतोही गोष्ट नही आणि अकार्य
 असेही बाही एक नसतें. सर्व ज्याप्रमाणे आपली जीर्ण स्वचा - कल - टाडून
 देता, त्याप्रमाणे मनात उत्पन्न झालेला क्रोध जें आपल्या धमेच्या बलावर बंध
 पडून देतो, त्यालाच 'पुरुष' असे म्हणतात. म्हणून त्या मतेच्या गुताचा विचार व
 धरतां आग लाकण्याच्या आणि अर्थातच स्वामिनीचा घत करणाऱ्या या अर्था

दग्धा तेन मया भर्तुर्हतं कार्यमजानता	८
यदर्थमयमारम्भस्तत्कार्यमवसादितम् ।	
मया हि दहता लङ्कां न सीता परिरक्षिता	९
ईपत्कार्यमिदं कार्यं कृतमासीन्न संशयः ।	
तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः	१०
घिनघ्ना जानकी व्यक्तं न ह्यद्गन्धः प्रदृश्यते ।	
लङ्कायाः कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी	११
यदि तद्विहतं कार्यं मया प्रज्ञाविपर्ययात् ।	
इहैव प्राणसंन्यासो ममापि ह्यथ रोचते	१२
क्रिमन्नौ निपताभ्यश्च आहोस्विद्वड्ढवामुखे ।	
शरीरमिह सत्त्वानां दक्षि सागरवासिनाम्	१३
कथं नु जीवता शन्यो मया द्रुपुं हरीश्वरः ।	
तौ वा पुरुषशार्दूलौ कार्यसर्वस्वघातिना	१४

दुर्बुद्धि, निर्लज्ज व अत्यंत पाप्याला विकार असो ! अहो ! ही सर्व लंकाच जर दग्ध झाली आहे, तर खरोखर सार्व्वा जानकीही दग्ध होणारच, पण लंका जाळताना या गोष्टीचा विचार न केल्यामुळे मी आपऱ्या यजमानान्या कार्याचा घात मात्र केला आहे. अरेरे ! ज्या कार्याकरिता हा एवढा खटाटोप केला, त्या कार्याचाच मऱ्या हातून घात झाला ! अरे ! लंका दग्ध करताना मी सातेचे रक्षण केले नाही ! (५-९)

माझ्या हातून लंका जाळणे, हें खरोखर अगदीच धुत्रक कार्य झाले आहे, परंतु क्रोधवश झाल्यामुळे, त्या रामचंद्राचा मात्र मी समूळ नाश केला आहे. जानकीचा नाश झाला, हें स्पष्टच आहे, कारण, लंकेतील कोणताही भाग जळल्या-वाचून राहिलेला दिसत नाही. सर्व नगरी जळून खाक झाली आहे यासाठी माझी बुद्धीच विपरीत झाल्यामुळे त्या रामकार्याचा जर माझ्या हातून नाश झालेला आहे, तर येथल्या येथेच प्राणत्याग करावा, हेंच आज मला योग्य वाटत आहे. यासाठी मी अग्रोमध्ये उडी घालूं ? किंवा वडवानलामध्ये जळून पडूं, अथवा समुद्रनिवासी प्राण्यांना आपले शरीर अर्पण करूं ? स्वर्गकृत कार्याचा सर्व

मया खलु तदेवेदं रोपदोषात्प्रदर्शितम् ।	
प्रथितं त्रिषु लोकेषु कपित्वमनवस्थितम्	१५
धिगस्तु राजसं भावमनीशमनवस्थितम् ।	
ईश्वरेणापि यद्भागान्मया सीता न रक्षिता	१६
विनष्टायां तु सीतायां तावुभौ विनशिष्यतः ।	
तयोर्विनाशे सुग्रीवः सबन्धुर्विनशिष्यति	१७
एतदेव वचः श्रुत्वा भरतो भ्रातृवत्सलः ।	
धर्मात्मा सहशत्रुघ्नः कथं शक्यति जीवितुम्	१८
इक्ष्वाकुवंशे धर्मिष्ठे गते नाशमसंशयम् ।	
भविष्यन्ति प्रजाः सर्वाः शोकसंतापपीडिताः	१९
तदहं भाग्यरहितो लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ।	
रोपदोषपरीतात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः	२०

प्रकारें घात करणारा मी, यापुढे जिवंत राहिलों, तरी मला वानराधिपति सुग्रीवाचें अथवा त्या पुरुषश्रेष्ठ रामलक्ष्मणाचें दर्शन होणें शक्य आहे वा ? (१०-१४)

क्रोधरूप दोषामुळे मी खरोखर त्रैलोक्यामध्ये प्रसिद्ध असलेला वानराचा अव्यवस्थितपणा मान दर्शाविला. मी इतका बालशाला असूनही ज्या अर्थी रजोगुणमूलक त्रीधाच्या आहारीं जाऊन सीतेचें संरक्षण करण्यास पुढे झालों नाहीं, त्या अर्थी सत्कार्याला अयोग्य आणि अव्यवस्थित अशा या माझ्या अंगातील राजसस्वभावाला धिक्कार असो सीतेचा नाश झाला असल्यामुळे, आता अर्थातच त्या उभयता रामलक्ष्मणाचा अंत होणार आणि त्याचा अंत झाला, म्हणजे सुग्रीवाचाही बाधवासह नाश होणार, हें ठरलेंच आहे. इतकेंच नव्हें तर ही वार्ता ऐकताक्षणीं भ्रातृवत्सल धर्मात्मा भरत व शत्रुघ्न तरी जिवंत राहणें कसे शक्य आहे ? यामुळे इक्ष्वाकुवंशाधिपति धर्मशाल राम नाहींसा झाल्यावर, तेथील सर्व प्रजा शोक व संताप यांचे आहारीं जाईल, यात संशय नाही. साराश, धर्म व अर्थ याचा सर्वस्वी माझ्या हातून लोप झालेला आहे. मी भाग्यहीन आहे आणि रोपरूप दोषाने माझें मन बिघडून गेलें असल्यामुळे मी हनुमान् उघड उघड या जगताचा नाशकर्ता ठरलो आहे ” (१५-२०)

इति चिन्तयतस्तस्य निमित्तान्युपपेदिरे ।	
पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात्पुनरचिन्तयत्	२१
अथ वा चारुसर्वाङ्गी रक्षिता स्येन तेजसा ।	
न नशिष्यति कल्याणी नाश्रिरश्रौ प्रवर्तते	२२
न हि धर्मात्मनस्तस्य भार्याममिततेजसः ।	
स्वचरित्राभिगुप्तां तां स्पृष्टुमर्हति पावकः	२३
नूनं रामप्रभावेण वैदेह्याः सुकृतेन च ।	
यन्मां दहनकर्मायं नादहद्भव्यवाहनः	२४
त्रयाणां भरतादीनां भ्रातृणां देवता च या ।	
रामस्य च मनःकान्ता सा कथं विनशिष्यति	२५
यद्वा दहनकर्मायं सर्वत्र प्रभुरव्ययः ।	
न मे दहति लाङ्गूलं कथमार्यां प्रधक्ष्यति	२६
पुनश्चाचिन्तयत्तत्र हनूमान्वासितस्तदा ।	

याप्रमाणे तो विचार करूं लगला, तेव्हा पूर्वी मनात न आलेली अशा दुमरी काही, वरील विचाराविशद कारणे त्याला मुचली आणि पुनरपि तो मनाशी विचार करूं लागला. तो म्हणाला, स्वतःच्या तेजोबलाने सर्वांगमुंदरी सीनेचे रक्षण केलें असल्यामुळे, ती कल्याणी नाश पावणार नाही, कारण अग्नीला अग्नि जाळण्यास कधी प्रवृत्त होत नाही. त्या अतुल तेजस्वी धर्मात्म्या रामाची भार्या, स्वतःच्या सन्तुलित वर्तनामुळे सुरक्षित आहे व म्हणून अग्नि तिला स्पर्श करण्यास समर्थ होणार नाही. दग्ध करून टाकणें, हेंच ज्याचें स्वाभाविक कर्म आहे, अशा अग्निनेही मला रामाचा प्रभाव आणि वैदेहीचें पुण्य यान्या योगाने जर मुळीच दग्ध केलें नाही, तर भरतप्रभृति तिन्ही भ्रात्यांची जी देवता आणि मनाप्रमाणे असलेली जी रामाची काता, ती कशी नाश पावेल ? पार कशाला ? दहन करणें हेंच ज्याचें स्वाभाविक कर्म आहे, असा अशक्य अग्नि सर्वत्र आपलें कर्म करण्यास समर्थ असूनही त्याने जर माझे पुच्छ दग्ध केळें नाही, तर साध्वी सीतेला तो कसा दग्ध करील ? (२१-२६)

असा विचार केल्यानंतर त्याला जलामये दृष्टीस पडलेल्या हिरण्यनाभ

द्विरण्यनाभस्य गिरेर्जलमध्ये प्रदर्शनम्	२७
तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्तारि ।	
असौ विनिर्दहेदाग्निं न तामग्निः प्रघक्ष्यति	२८
स तथा चिन्तयंस्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम् ।	
शुश्राव हनुमांस्तत्र चारणानां महात्मनाम्	२९
अहो खलु कृतं कर्म दुर्विगाहं हनूमता ।	
अग्निं विसृजता तीक्ष्ण भीमं राक्षससद्मनि	३०
प्रपलायितरक्षःस्त्रीवालवृद्धसमाकुला ।	
जनकोलाहलाधमाता क्रन्दतीघाद्रिकन्दरैः	३१
दग्धेयं नगरी लङ्का सादृप्राकारतोरणा ।	
जानकी न च दग्धेति विस्मयोऽद्भुत एव नः	३२
इति शुश्राव हनुमान्वाचं ताममृतोपमाम् ।	
वभूव चास्य मनसो हर्षस्तत्कालसंभवः	३३
स निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ।	

पर्वताचे स्मरण शाले आणि विस्मयचकित होऊन तो मनाशीच म्हणाला, " तप, सत्य भाषण आणि भर्ताचे ठिकाणी अनन्य प्रेम या गुणामुळे ही सीताच अमौला जाळून टाकील, परंतु अग्नि तिला दग्ध करण्यास समर्थ होणार नाही " याप्रमाणे सीतादेवीच्या धर्माचरणाचा तो हनुमान् विचार करू लागला, तोंच महात्म्या चारणाचे भाषण त्याने असे ऐकले (२७-२९)

" अहो, राक्षसाच्या ट्टावर तीक्ष्ण व भयकर अग्नि सोडणाऱ्या हनुमानाने, खरोखर हें पारच दुर्घट कर्म केले आहे. अहो, पढत सुटलेल्या आबल्लूद्ध-स्त्रीपुष्ट्यानी भरन गेलेली व लोभान्या हलकल्लोळानी दुमदुमून गेल्यामुळे पर्वतगुहादृपी मुखानी जशा काही अकोशच करीत असलेली ही लज्जा तिच्यातील गन्त्या, केड व वेशी यासह समृद्ध दग्ध शाली असताही जानकी दग्ध झाली न ही, हा अद्भुत चमक र पाहून, आम्हाला खरोखर विस्मयच वाग्त आहे ! " (३०-३०)

याप्रमाणे ती अमृततृप्त्य वाणी वानी पट-शशमा त्या हनुमान च्या मन ला

ऋषिगणैश्च हनुमानमवप्रीतमानसः ३४

ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थस्नामश्रुतां राजसुतां विदित्वा ।

प्रत्यक्षतस्नां पुनरेव दृष्ट्वा प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चमोऽङ्कः सर्गः ॥५५॥

पद्मनाभः सर्गः ।

[२२६९]

ततस्तु दिशपामूले जानकीं पर्यवस्थिताम् ।

अभिवाधात्रयीद्विष्ट्या पश्यामि त्वामिहाक्षताम् ६

ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः ।

भर्तुः श्रेहान्विता वान्यं हनुमन्तमभाषत ७

यदि त्वं मन्यसे तात यत्सैकाहमिहानघ ।

इच्छिन्सुम्बृते द्वेषे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ३

मम चैवाल्लपमाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर ।

शोकस्याम्याप्रमेयस्य मुहूर्ते स्यादपि श्वयः ४

हयं झाला आणि जशाचा प्रत्यय अलेग आहे, असे चागले शकुन पाहून व रामप्रभावाडे इतर मेठा मोठा कारण लक्षात आणून व आकाशामये झालेल्या ऋषिवाक्याकडे लक्ष देऊन हनुमानाचे मन प्रमत्त झाले याप्रमाणे सर्व मनोरथ परिपूर्ण झालेल्या त्या कपाने त्या राजकुलेला कोठेही धक्का लागलेला नाही, असे जाणून व तिला पुन एकदा प्रत्यक्ष पाहून, परम जाण्ट्याचे ठरवले (३३-३५)

याप्रमाणे महामुनिवार्तमं किप्रगान श्रीमद्रामायणमज्ञक आदिकव्यातल सुन्दर-
काण्डापरकी पचावजावा मर्ग ममत्त झाला ॥ ५५ ॥

शिशपाउश्याग्याली धमश्रेया ज नक्षीग अभिवदन करून, हनुमान निला म्हणाला, " मुर्तमाने मी आज तुला कोठेही तुज्यात वगैरे झाली नाही, अशी पदात आहे " ततकें बोलून परत चालू लागलेल्या त्या हनुमानाकडे सीता बारबार पट्ट लागली आणि मन्याचे ठिकठिका अनुभव प्रेम असलेली ती सीता हनुमानाला म्हणाली, " वा निराशा, हनुमाना, तुझे मर्तो असेल, तर कोठेतरी चागल्यास. तुत प्रदेशमये तू वान्या दिवम विश्रानि ये व जशा ज करण, हे वानरा,

गते हि हरिशार्दूल पुनः संप्राप्तये त्वयि ।	
प्राणेष्वपि न विश्वासो मम वानरपुङ्गव	५
अदर्शनं च ते वीर भूयो मां दारयिष्यति ।	
दुःखाद्दुःखतरं प्राप्तां दुर्मनःशोककर्शिताम्	६
अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीय ममाग्रतः ।	
सुमहत्सु सहायेषु हर्यृक्षेषु महाबलः	७
कथं नु खलु दुष्पारं संतरिष्यन्ति सागरम् ।	
तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ	८
त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यातिलङ्घने ।	
शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा	९
तदत्र कार्यनिर्वन्धे समुत्पन्ने दुरासदे ।	
किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्यविशारदः	१०
काममस्य त्वमेवैकः कार्यम्य परिसाधने ।	

तू जबळ असलेला पाहून या भाग्यहीन स्त्रीला होत असलेल्या अनुपम दु खाना अणभर तरी विसर पडेल हे वानरश्रेष्ठा, तू एकदा गेल्यावर पुन तुसी भेट होईल, म्हणावे तर, तोंपर्यंत हे वानराधिपते, माझे प्राण राहतीलच, असा मला विश्वास वाटत नाही. (१-५)

हे वीरा, तूं दिसेनासा झालास, म्हणजे पूर्वीच्या अनुभवलेल्या दु ख हूनही मला अधिक दु ख होईल आणि खेद व शोक यांनी मी अगदी अर्जर होऊन गेल असल्यामुळे माझे हृदय क्षतश विदर्ण होऊन जाईल. शिवाय हे वीरा, माझ्या डोक्यासमोर हा एक फारच मोठा सशय दल म्हणून उभा आहे अरे, रामाला अति प्रचंड वानर व ऋक्ष जरी सहाय्य करणारे असले, तरी तो ऋक्षवानरांची मैत्री अथवा तो राजपुत्र रामलक्ष्मण मार्गातला दुस्तर सागर तरून येण्यास कसे समर्थ होतील ? कारण सागराचे ज्वलधन करण्यास तीनच प्राण्यात समर्थ आहे ते तिथे म्हणजे गडड, तू अथवा वायु तेव्हा हें आपलें कार्य पार पडण्याचे मार्गात ही दुस्तर अडचण अली असताना, तुला काय बरें उपाय सुचत आहे ? हाती घेतलेलें कार्य पार पाडण्यामध्ये तू तरबेज आहेस हे अनुपम वीर-

लकादहन (मुद्र० ग ५४ श्लो ४७)

पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः	११
बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ।	
मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत्	१२
तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ।	
भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय	१३
तदर्थोपहितं वाक्यं प्रथितं हेतुसंहितम् ।	
निशम्य हनुमान्वीरो वाक्यमुत्तरमब्रवीत्	१४
देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः ।	
सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्थं कृतनिश्चयः	१५
स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः ।	
क्षिप्रमेप्स्यति वैदेहि सुग्रीवः प्लवगाधिपः	१६
तौ च धीरौ नरचरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ ।	
आगम्य नगरं लङ्कां सायकैर्विधमिष्यतः	१७
सगणं राक्षसं हत्वा न चिराद्गुणन्दनः ।	
त्वामादाय वरारोहे स्थां पुरीं प्रति यास्यति	१८

नाशका, हे कार्य सिद्धिसि नैष्यास खरोखर तूंच एरुय समर्थ आदिस व तुझ्या बलाचाच प्रभाव यशदायी होणारा आहे. तथापि, शत्रुसैन्याचा नाश करणारा काकुत्स्थकुलोपन्न राम आपल्या सैन्यासह येऊन, लंकेमध्ये टाणादाग उडवून देऊन, जर मला परत घेऊन जाईल, तर तें त्याला साजेसं होईल. म्हणून त्या महात्म्या रणशर रामला शोभेल, असा पराक्रम त्याच्या हातून होईल, अशी तूं तजवीज कर. ” (६-१३)

अर्थ, विनय आणि हेतु असलेले सीतेचे हे भाषण ऐकून वीर हनुमान तिला म्हणाला “ हे देवि, वानर आणि ऋक्ष यांच्या सैन्याचा अधिपति सुग्रीव बलवान आहे आणि तुझ्या कर्त्याविषयी त्याचा निश्चय कायम झालेला आहे हे वैदेहि, तौ वानराधिपति सुग्रीव हजारो वानरांचो कोट्यवधि सैन्ये बरोबर घेऊन, स वरच इकडे येईल. ते पुरुषप्रेष्ठ धीर रामलक्ष्मणही त्याचेबरोबर येऊन बाणांनी लंकेनगरी उध्वस्त करतील आणि रावणाचा, त्याच्या शनिमर्गसिंह, लवकरच वध

समाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी ।	
क्षिप्रं द्रक्ष्यसि रामेण निहतं रावणं रणे	१९
निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्ययान्घणे ।	
त्वं समेप्यसि रामेण शशाङ्केभेव रोहिणी	२०
क्षिप्रमेप्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्युतः ।	
यस्ते युधि विनिर्जित्य शोकं व्यपनयिष्यति	२१
एवमाश्वास्य वैदेहीं हनूमान्मारुतात्मजः ।	
गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयत्	२२
राक्षसान्प्रवरान्हृत्या नाम विधाव्य चात्मनः ।	
समाश्वास्य च वैदेहीं दर्शयित्वा परं बलम्	२३
नगरीमाकुलां कृत्वा यञ्जयित्वा च रावणम् ।	
दर्शयित्वा बलं धोरं वैदेहीमभिवाद्य च	२४
प्रतिगन्तुं मनश्चक्रे पुनर्मध्येन सागरम् ।	
ततः स कपिशार्दूलः स्वामिसंदर्शनोत्सुकः	२५

करील व हे सुंदरी, तुला बरोबर भेऊन रघुनंदन राम आपल्या राजधानीला परत जाईल. तुझे कल्यास असो तू धैर्य धर आणि योग्य वेळेची वाट पहात रहा. संप्रमामध्ये रामाच्या हातून बंध पावलेल्या स्थितीत रावणाला तू लवकरच पाहशील आणि राक्षसाधिपति रावणाचा पुत्र, अमाल व बाधन यामुद्धा बंध साल्यावर, चशशी भेट होणाऱ्या रोहिणीप्रमाणे तुझी लवकरच रामाशी भेट होईल स रांश, श्रेष्ठ श्रेष्ठ व नर व षडल बरोबर भेऊन कुरुस्थपुत्रांराम राम सार इकडे येईल आणि युद्धामध्ये राक्षसना जिंकून तुला शोक नहीण करील. " (१४-२१)

याप्रमाणे सांतेला धीर देऊन व परत जाण्याचे मनात ठरवून व युद्ध हनुम नने तिला अभिनंदन केले. अशा रीतीने लंकेतील श्रेष्ठ श्रेष्ठ राक्षसांचा बंध करून, आपले नाव गावून, सांतेला आश्वासन देऊन, आरोगीत स मध्ये प्रकट करून, लज्जानगरीची दण दान उडवून देऊन, रामाचा पमवून, अर्थवर बंध प्रकट करून आणि सांतेला अभिनंदन करून हनुमनने पुन समुद्राचे उदरे

आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिर्मर्दनः ।	
तुङ्गपद्मकजुष्टामिर्नालाभिर्वनराजिभिः	२६
सोत्तरीयमिवाम्भोदैः शृङ्गान्तराविलम्बिमिः ।	
योध्यमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरैः शुभैः	२७
उन्मिपन्तमियोद्धतैर्लोचनैरिव घातुभिः ।	
तोयैद्यनिःस्यनैर्मन्दैः प्रार्थितमिव सर्वतः	२८
प्रगीतमिव विस्पष्टं नानाप्रच्यवणस्यनैः ।	
देवदारुभिरुद्धूतैरूर्ध्वबाहुमिव स्थितम्	२९
प्रपातजलनिर्घोषैः प्राकृष्टमिव सर्वतः ।	
चेपमानमिव श्यामैः कम्पमानैः शरद्वनैः	३०
चेणुभिर्मरुतोद्धूतैः फूजन्तमिव कीचकैः ।	

वरुन परत जाग्र्याचें मनामध्ये आणलें. सीतेला अभिर्वदन केव्यान्तर स्वमिदर्शनाविषयी उत्सुक झालेला तो शत्रुन, राक वानरश्रेष्ठ हनुमान् अरिष्टनामक उंच पर्वतावर ज ऊन बसला. उंच उंच पद्मकवृक्ष असलेल्या नीलवर्ग वनपांक्ति त्याच्यावर असल्यामुळे त्याने नीलवन्न नेसलें आहे की काय, असें दिसत होतें. शिखरावरून लोंबणाऱ्या मेघामुळे तो जणु कांही उत्तरीय वस्त्रच परिधान केल्यासारखा दिसत होता. सूर्याची मुखदायी किरणें प्रेमाने त्याला जागेंच करीत आहेत की काय, असें दिसत होतें. इकडेतिकडे उडालेल्या धनु पाहून तो जसा कांही डोळेच उघडीत आहे, असें दिसत होतें. जलप्रवाहाचे गर्भीर स्वराच्या योगाने त्याच्यावर जसें काही चोहोफडे वेदाध्ययनच चालले आहे, असा भास होत होता. (२२-२८)

शुद्धुमुळ वहणाऱ्या अनेक जलप्रवाहांचे दर ऐरून, त्यांच्यावर स्पृष्टपणें गायनच चालले आहे, असें भासत होतें, उंच उंच देवदारुवृक्षामुळे तो पर्वत द्रप्त वर कम्पनच उभा राहिल्यासारखा दिसत होता तेथे चाललेल्या धवधव्याच्या ध्वनिमुळे, त्या प्रदेशावर सर्व बाजूंनी आरजओरज चालण्याचा भास होत होता. शरद्वनैर्लक्ष्मणवर्गाचे वृक्ष हालत अग्न्यामुळे, तो पर्वत जणु काही कम्पित होतानासारखा दिसत होता, आत वारा भरलेल्या कीचक नवान्या कळकळाने

निःश्वसन्तमिवामर्षाद्वोरैराशीविषोत्तमैः	३१
नीहारकृतगम्भीरैर्ध्यायन्तमिव गह्वरैः ।	
मेघपादनिभैः पादैः प्रक्रान्तमिव सर्वतः	३२
जृम्भमाणमिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभिः ।	
कूटैश्च बहुधाकीर्णं शोभितं बहुकन्दरैः	३३
सालतालैश्च कर्णैश्च वंशैश्च बहुभिर्वृतम् ।	
लतावितानैर्विततैः पुष्पयाञ्छिरलंकृतम्	३४
नानामृगगणैः कीर्णं धातुनिष्पन्दभूषितम् ।	
बहुप्रस्रवणोपेतं शिलासंचयसङ्कटम्	३५
महर्षियक्षगन्धर्वकिन्नरोरगसेवितम् ।	
लतापादपसंवाद्यं सिंहाधिष्ठितकन्दरम्	३६
व्याघ्रादिभिः समाकीर्णं स्वादुमूलफलद्रुमम् ।	

तो अलगुजेंच वाजवीत बसल्यासारखा दिसत होता, मोठ्या मोठ्या घोर सर्पांच्या योगाने तो सुस्कारे टाकत असल्याचा भास होत होता. दंब पडल्यामुळे गंभीर झालेल्या दन्या पाहून तो ध्यानस्थ बसल्यासारखा दिसत होता। मेघाच्या फाट्या-प्रमाणे असलेल्या मेघतालाच्या लहानलहान टोकळ्या या जशा काही त्यान्यावरून चालून जाण्यासच प्रवृत्त झाल्या आहेत, असे दिसत होतें, मेघपटलांनी युक्त असलेल्या शिखराच्या योगाने तो पर्वत आकाशामध्ये जांभयाच देत असणं सारखा दिसत होता, शिखरामुळे तो नाना प्रकारानी गजबजलेला होता अनेक दन्यांनी त्याला शोभा आलेली होती. साल, ताल, कर्ण आणि वंश या असंख्य वृक्षानी तो गच्च भरून गेलेला होता, त्याचेवर पसरलेल्या पुष्पयुक्त लतांमुळे तो वर चादवे पसहून झुंगारल्यासारखा दिसत होता (२९-३४)

नानाप्रस्रवच्या मृगगणानी तो गजभूषण गेलेला होता, धातूंच्या खावानी तो भूषित झालेला होता, अनेक जलप्रवाह त्यान्यावरून वहात होते. दगडांच्या राशींची त्याच्यावर अगदी खेचाखेच झालेली होती, महर्षि, यक्ष, गणपर्व, किन्नर आणि उरग यानी त्याचा आश्रय घेतलेला होता; लता व वृक्ष यांची त्यावर गर्द उडालेली होती, मिह त्याच्या गुहाचा आश्रय घेऊन रहात होते, व्याघ्र

आरुरोहानिलसुतः पर्वतं प्लवगोत्तमः	३७
रामदर्शनशीघ्रेण प्रहर्षेणाभिचोदितः ।	
तेन पादतलक्रान्ता रम्येषु गिरिसानुषु	३८
सघोषाः समशीर्यन्त शिलाश्चूर्णीकृतास्ततः ।	
स तमारह्य शैलेन्द्रं व्यचर्धत महाकपिः	३९
दक्षिणादुत्तरं पार प्रार्थयँल्लवणाम्भसः ।	
अधिरह्य ततो वीरः पर्वत पवनात्मजः	४०
ददर्श सागरं भीम भीमोरगानिपेवितम् ।	
स मारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसंभवः	४१
प्रपेदे हरिशार्दूलो दक्षिणादुत्तरा दिशम् ।	
स तदा पीडितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः	४२
ररास विविधैर्भूतेः प्राविशद्वसुधातलम् ।	
कम्पमानेश्च शिखरेः पतद्गिरिपि च द्रुमैः	४३

श्यापदानी तो भरलेला होता आणि मधुर मुळें व फळें असलेले वृक्ष त्यावर होते अशा प्रकारच्या त्या अरिष्ट पर्वतावर तो वायुपुत्र वनरश्रेष्ठ हनुमान् जाऊन बसला, कारण रामदर्शन होणार, म्हणून त्याला अतिशय हर्ष झाला असून, त्यामुळे त्याला जास्तीच उत्साह आला होता तो हनुमान् पर्वतावर चालू लागला, तेव्हा त्या पर्वताच्या रमणीय शिखरावरील ज्या ज्या शिलावर त्याचे पाय पडले, त्या त्या शिलाचा मोठा आवाज हेऊन त्या अगदी पाठ होईपर्यंत फुटून गेल्या याप्रमाणे त्या पर्वतराजावर आरूढ झाल्यानंतर महाकपि हनुमानाने आपले शरार जास्तच फुगवले समुद्राच्या दक्षिण तीरापासून निघून उत्तर तीराला येण्याच्या उद्देशाने तो वायुपुत्र वार पर्वतावर आरूढ झाला, तेव्हा भयंकर सर्पांचें आश्रयस्थान असलेला प्रचंड सागर त्याच्या इष्टीत पडला नंतर आकाशामध्य शिरणाच्या वायुप्रमाणे तो वायुपुत्र वानरश्रेष्ठ हनुमान् दक्षिण दिशेपासून निघून उत्तर दिशेस गेला याप्रमाणे त्या वनराने त्या वायुच पर्वताला चिरडले असताना तेथल्या नाना प्रकारच्या प्राण्यांच्या श्रांतिं सां अश्वेष्ट वरू लागला आणि भूतलामध्ये जाऊन गवू लागला, त्याप्रमाणे

तस्योहवेगोन्मथिताः पादपाः पुष्पशालिनः ।	
निपेतुर्भूतले भग्नाः शक्रायुधहता इव	४४
कन्दरोदरसंस्थानां पीडितानां महौजसाम् ।	
सिंहानां निनदो भोमो नभो भिन्दन्हि शुश्रुवे	४५
त्रस्तव्याविद्धवसना व्याकुलीकृतभूषणाः ।	
विद्याधर्यः समुत्पेतु सहसा धरणीधरात्	४६
अतिप्रमाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महाविपाः ।	
विपीडितशिरोग्रीवा व्यवेष्टन्त महाहय-	४७
किनरोरोगगन्धर्वयक्षविद्याधरास्तथा ।	
पीडितं सं नगवरं त्यक्त्वा गगनमास्थिताः	४८
स च भूमिधरः श्रीमान्बलिना तेन पीडितः ।	
सबृक्षशिखरोद्गमः प्रविवेश रसातलम्	४९
दशयोजनविस्तारलिङ्गशद्योजनमुच्छ्रितः ।	
धरण्यां समतां यातः स बभूव धराधरः	५०

शिखरं कापू लागली आणि वृक्ष कोसकून पडू लागले (३५—४३)

त्या हनुमानाच्या माज्याच्या धक्क्याने उपटले गेलेले प्रफुलित वृक्ष इंद्राच्या वज्राच्या तडाखा बसल्यासारखे कडाकड मोडून भूमीवर पडले बऱ्याच राहिले त्या महाबलाच्या सिंहाना त्रास होऊं लागल्यामुळे त्याची आकाश दुमदुमून सोडणारी भक्कर गर्जना कानी येऊं लागली. मन त्रस्त झाल्यामुळे ज्याची बळे अस्ताव्यस्त होऊन अंगावरील भूषणाचाही गोंधळ उडून गेलेला आहे. अशा विद्याधरस्त्रिया एकाएकी पर्वतावहन खाली पडल्या (४४-४६)

शरिराने फारच मोठे, बलाढ्य व प्रदीप्त जिह्वा आणि जालीम विष असलेले प्रचंड सर्प मस्तक व मान चेपल्यामुळे वेदोळीं पालं लागले. क्रिजर, उरग, गंधर्व, यक्ष आणि विद्याधर हे चुरडून गेलेला तो श्रेष्ठ पर्वत सोडून आकाशात निघून गेले आणि वृक्ष व शिखरं यांनी उन्नत असलेला तो भव्य पर्वत त्या बलाढ्य वानरामुळे चेपला जाऊन खाली खोल रसातळाचा गेल्ला साराश, चाळीस कोस रुद, एकशेवीस कोस उंच असलेला तो पर्वत जमीनदोस्त होऊन गेला

स लिलह्वयिषुर्भामं सलिलं लवणार्णवम् ।

कङ्कालास्फालवेलेनन्तमुत्पतात नभो हरिः ५१

इत्यार्षे श्रीम० वाल्मी० आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पदपञ्चाशः सर्गः ॥५६॥ [२३२०]

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

आप्लुत्य च महावेगः पक्षवानिव पर्वतः ।

भुजङ्गयक्षगन्धर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् १

सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् ।

तिप्यश्रयणकादम्यमभ्रशैवलशाद्वलम् २

पुनर्वसुमहामीनं लोहिताङ्गमहाग्रहम् ।

ऐरावतमहाद्वीपं स्वातीहंसविलासितम् ३

चातसंघातजालोर्मिचन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् ।

हनूमानपरिथ्रान्तः पुप्लुवे गगनार्णवम् ४

अग्निं नंतरं ज्याच्या लाटा तीरावर तडाके मारीत आहेत, असा तो भयंकर सागर उल्लंघून जाण्याकरिता त्या वानराने आकाशमध्ये उड्डाण केलें (४२-५१)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुन्दरकाण्डापर्यन्ती छप्पन्नावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ५६ ॥

पंख असलेल्या पर्वताप्रमाणे असलेल्या त्या महावेगवान् हनुमानाने उड्डाण करून आकाशरूपी समुद्रामध्ये पोहण्यास आरंभ केला. त्या सागरातील भुजंग, यक्ष आणि गंधर्व हीं उमललेली कमले होती, तो आम्रशरूपी शुभ्र सागरचंद्ररूपी श्वेत कमलें आणि सूर्यरूपी कारंडवपक्षी यानी युक्त असल्यामुळे रमणिय दिसत होता. पुष्य आणि श्रवण नावाचीं नक्षत्रें हींच त्याच्यातील चदकें होती, मेघ हेंच त्यातील शेवळें व हिरवें गवत होतें, पुनर्वसु-नक्षत्राचे तारे हे त्यातील मोठे मन्स्य होते व मंगळ हाच त्यातील मोठा नरु होता, ऐरावत हाच त्याच्यातील महागज होता; स्वाती नक्षत्ररूपी हंसाचा तेंधे विलास चाललेला होता. त्यातील वाघवटकीचे समुदाय या लाटा होत्या अग्नि चंद्रकिरणें हेंच त्यातील उदक होतें. अशा प्रकारच्या आकाशरूपी सागरामध्ये हनुमान् दम न घेता एक सारखा पोहूं लागला (१-४)

ध्रममान इवाकाशं ताराधिपमिवोह्लिखन् ।	
हराशिव सनक्षत्रं गगनं सार्कमण्डलम्	५
अपारमपरिश्चान्तश्चाम्युधिं समगाहत ।	
हनूमान्मेघजालानि विकर्षाशिव गच्छति	६
पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्टकानि च ।	
हरितारुणवर्णानि महाभ्राणि चकाशिरे	७
प्रविशन्नभ्रजालानि निष्क्रमंश्च पुनःपुनः ।	
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते	८
विविधाभ्रघनापन्नगोचरो धवलाम्बरः ।	
दृश्यादृश्यतनुर्वीरस्तथा चन्द्रायतेऽभ्यरे	९
ताक्ष्यायमाणो गगने स वभौ वायुनन्दनः	१०
दारयन्मेघवृन्दानि निष्पतंश्च पुनःपुनः ।	
नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः	११

आकाश गिह्नन टाकीत आहे की काय, ताराधिपति चंद्राला नखानी कोरेव-
 ढीतच आहे की काय आणि सूर्यमंडळ व नक्षत्रे या सर्वांसुद्धा आकृश हारणच
 करीत आहे की काय, असे भासवणारा तो हनुमान् न दमता त्या अपार समुद्राचे
 उलघन करू लागला. तो हनुमान्, मेघपटलाना ओटीतच की काय, जाऊ लागला
 असता, पादरे, तावूस, निळे, लल, हिरवे आणि अरुण वर्णाचे मोठे मोठे मेघ
 त्याच्या मागेभाग ओटले जात आहेत, असे दिसू लागले. उग्राण करीत पुढे
 चालला, तेव्हा वारंवार अभ्रपटलामध्ये प्रवेश करीत असलेला व त्यातून बाहेर
 पडत असलेला तो हनुमान् प्रकाशयुक्त व प्रकाशरहित होणाऱ्या चंद्राप्रमाणे
 दिसू लागला. नाना प्रकारच्या मेघावलीतून जात असण्यामुळे आणि त्या वीर
 हनुमानाने शुभ्र वस्त्र परिधान केले असण्यामुळे, वारंवार दृश्य व अदृश्य होते
 असलेला तो वीर आकाशामध्ये चंद्रासारखा दिसू लागला. तो वायुपुत्र हनुमान्
 आकाशामध्ये गहटासारखा भसू लागला. मेघसमुद्राय वारंवार भेदून टाकणारा
 आणि पुनरपि त्यातून बाहेर पडत असलेला व मेघाप्रमाणे गंभीर स्वर असलेला
 हनुमान् उच्च स्वरांनी गर्जना करीत करीत चालला. (५-११)

प्रचरात्राक्षसान्द्रा नाम विश्राव्य चात्मनः ।	
आकुलां नगरां कृत्वा व्यथयित्वा च रावणम्	१२
बर्दायित्वा महावीरान्वैदेहीमभिवाद्य च ।	
आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन सागरम्	१३
पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान् ।	
ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगोऽभ्युपागमत्	१४
न किञ्चिदारात्संप्राप्तः समालोक्य महागिरिम् ।	
महेन्द्रमेघसंकाशो ननाद स महारुपिः	१५
स पूरयामास कपिर्दिशो दश समन्ततः ।	
नदन्नादेन महता मेघस्यनमहास्वनः	१६
स तं देशमनुप्राप्तः सुहृद्दर्शनलालसः ।	
ननाद सुमहानादं लाङ्गूलं चाप्यकम्पयत्	१७
तस्य नानद्यमानस्य सुपर्णाचरिते पथि ।	
फलतीवास्य घोषेण गगनं सार्कमण्डलम्	१८

अशा रीताने लंकेतील बलाढ्य राक्षसाचा वध करून, आपलें नाव गाजवून, रक्षा नगरीत सर्वांची दण्णादाण उडवून देऊन, रावणाला भीति उत्पन्न करून, मोठ्या वीर घोड्यांना पांढा देऊन आणि सीतेला अभिषटन करून, तो महा-तेजस्वी हनुमान् परत सागराच्या मध्यभागी आला नंतर त्या पर्वतराज वसुनाथ मैनाकाला स्पर्श करून, तो वीर्यवान् व महावेगवान् हनुमान् धनुष्याचे दोरी-षामून सुटलेल्या नाराच बाणाप्रमाणे वेगाने पुढे चालता झाला त्या इंद्रमेघतुल्य महाकर्पाने प्रथमतः घोडा जवळ आल्यावर, त्या महापर्वताला पाहून मोठी गर्जना केली व उच्च स्वराने गर्जना करता करता मेघतुल्य गंभीर स्वर असलेल्या हनुमानाने आपल्या भोवतालच्या दशादिना दणाणून टाकल्या (१२-१६)

याप्रमाणे सुहृदाचें दर्शन घेण्याविषयी उत्सुक झालेला तो हनुमान्, त्या प्रदेशावर येताक्षणी उच्च स्वराने गर्जना करून आपलें पुरछ हालवूं लागला. अशा रीतने गरुडाने स्वाकारलेल्या आकाशमार्गाने जात असता तो गर्जना करूं लागला व त्याच्या गर्जनेने सूर्यमंडलासुद्धा सर्व आकाश विदीर्णच होत आहें

ये तु तत्रोत्तरे कूले समुद्रस्य महाबलाः ।	
पूर्वं संविष्टिताः शूरा वायुपुत्रदिदक्षवः	१९
महतो वायुनुन्नस्य तोयदस्येव निःस्वनम् ।	
शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूरुवेगं हनुमतः	२०
ते दीनमनसाः सर्वे शुश्रुवुः काननौकसः ।	
वानरेन्द्रस्य निर्घोषं पर्जन्यानिन्दोषमम्	२१
निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समन्ततः ।	
बभूवुस्तसुकाः सर्वे सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणः	२२
जाम्बवान्स हरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः ।	
उपामन्त्र्य हरोन्सर्वानिदं वचनमब्रवीत्	२३
सर्वथा कृतकार्योऽसौ हनुमान्नात्र संशयः ।	
न ह्यस्याकृतकार्यस्य नाद एवविधो भवेत्	२४
तस्य बाहूरुवेगं च निनादं च महात्मनः ।	
निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्पेतुर्यतस्ततः	२५
ते नगाग्रान्नगाग्रानि शिखराच्छिखराणि च ।	

की काय, अमा भास होऊ लागला. पूर्वी जे महाबलाञ्च व शूर वानर वायुपुत्र ची मार्गप्रतीक्षा करीत समुद्राच्या उतरतीरावर बसले होते, त्या ठिकाणी त्यांना वायूसह होणाऱ्या महामेघाच्या गर्जनेप्रमाणे प्रचंड वेगाचा हनुमानाचा सिंहनाद ऐकू गेला. प्रथमतः सर्वही निराश होऊन बसलेले ते वानर गर्जना करणाऱ्या वानराधिपति हनुमानाचा मेघ सारखा गंभिर सिंहनाद ऐकतांच अपत्या बाधव-सा भेटण्यास सर्व जण सर्वतोपरी उत्सुक झाले आणि ज्याच्या मनाला अतिशय इर्य झालेला आहे, असा तो वानरश्रेष्ठ जाववान् सर्व वानराना हाक मन्थन म्हणाला- (१७-२३)

“ हा हनुमान् सर्वस्वी कार्य सिद्ध करून आला आहे, यात संशय नाही कारण, कार्यसिद्धि झाल्याशिवाय अशा प्रकारचा सिंहनाद त्याचेकडून होण्याचं संभव नाही ” जाववानाने हें सांगितल्यानंतर त्या महात्म्या हनुमानाच्या हाट पायाचा वेग व सिंहनाद लक्षात आणून ते वानर आनंदित होऊन इकडे तिकडे

प्रहृष्टाः समपद्यन्त हनूमन्तं दिदृक्षुवः	२६
ते प्रीताः पादपात्रेषु गृह्य शाखामवस्थिताः ।	
वासांसि च प्रकाशानि समाविध्यन्त वानराः	२७
गिरिगह्वरसंलीनो यथा गर्जति मारुतः ।	
एवं जगर्ज बलवान्हनूमान्मारुतात्मजः	२८
तमश्र्वघनसंक्राशमापतन्तं महाकृपिम् ।	
दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा	२९
ततस्तु वेगवान्बीरो गिरेर्गिरिनिभः कृपिः ।	
निपपात गिरेस्तस्य शिखरे पादपाकुले	३०
हर्षेणापूर्यमाणोऽसौ रम्ये पर्वतनिर्भरे ।	
छिन्नपक्ष इवाकाशात्पपात धरणीधरः	३१
ततस्ते प्रीतमनसः सर्वे वानरपुङ्गवाः ।	
हनूमन्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे	३२
परिवार्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः ।	

उज्या मारुं लागले हनुमानाला पाहण्यावरिता उत्सुक झालेले ते वानर आनदाने या वृक्षाचे शेंड्यावरून त्या वृक्षाचे शेंड्यावर आणि या पर्वतशिखरावरून दुमन्या पर्वतशिखरावर उडया मारु लागले नंतर आनंदित होऊन वृक्षाचे शेंड्यावरिल शाखा धरून राहिलेले ते वानर आपली भटक वस्त्रे हालवू लागले (२४-२७)

इतक्यात पर्वताच्या गुद्रेमध्ये लीन होऊन फिरणारा वायु ज्याप्रमाणे गर्जना करतो, त्याप्रमाणे वायुपुत्र बलश्र्व हनुमान गर्जना करू लागला आणि अतिशय उच्च असलेल्या व मेघपटलाप्रमाणे येत असलेल्या त्या महाकृपीला पाहून, ते सर्व वानर हात जोडून उभे राहिले इतक्यात अरिष्ट पर्वतापसून निघालेला तो पर्वतप्राय, वेगवान्, वीर हनुमान वानर त्या वृक्षानी गजबजलेल्या महेंद्रपर्वताच्या शिखरावर येऊन धडकला. साराश, दृष्याने चित्त उचंबळत असलेला तो हनुमान् जलप्रवाहानी युक्त अशा रम्य पर्वतशिखरावर पक्ष नुटलेल्या पर्वताप्रमाणे अवाशातून पडला. तेव्हा मनःमध्ये प्रमत्त झालेले ते सर्वही वानरश्रेष्ठ महात्म्या हनुमानाभोवतीं गराडा देऊन उभे राहिले. (२८-३२)

प्रहृष्टवदनाः सर्वे तमागतमुपागमन्	३३
उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च ।	
प्रत्यर्चयन्हरिश्रेष्ठं हरयो मारुतात्मजम्	३४
विनेदुर्मुदिताः केचित्केचित्किलकिलां तथा ।	
दृष्ट्वाः पादपशाखाश्च आनिन्युर्वानरर्षभाः	३५
हनूमांस्तु गुरुन्वृद्धाञ्जाम्बघत्प्रमुखांस्तदा ।	
कुमारमद्भुतं चैव सोऽवन्दत महाकपिः	३६
स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः ।	
दृष्ट्वा देवीति विक्रान्तः संक्षेपेण न्यवेदयत्	३७
निषसाद् च हस्तेन गृहीत्वा वालिनः सुतम् ।	
रमणीये वनोद्देशे महेन्द्रस्य गिरेस्तदा	३८
हनूमानव्रवोत्पृष्टस्तदा तान्वानरर्षभान् ।	
अशोकवनिकासंस्था दृष्ट्वा सा जनकात्मजा	३९
रक्ष्यमाणा सुधोराभी राक्षसीभिरनिन्दिता ।	

तात्पर्य, तो हनुमान तेथे आला तेव्हा त्याच्याभोवती अनंत आनंदित झालेले ते सर्वही वानर जमले आणि हर्षित मुद्रेने अंगदी त्याच्याजवळ येऊं लागले. नंतर नजराण्यादाखल मुळें व फळे आणून वायुपुत्र वानरश्रेष्ठ हनुमानाचा त्या वानरांनी आदरसत्कार केला. काही जण आनंदित झाले, काही किलकिल शब्द करूं लागले आणि आनंदित झालेले काही वानरश्रेष्ठ वृक्षाच्या शाखा घेऊन त्याच्याकडे आले नंतर त्या महाकपि हनुमानाने जाबवान्वर्णने शूद्र व गुरुतुल्य वानराना आणि राजकुमार अंगदाला वंदन केलें व त्या उभय-तानी त्या पूज्य वानराचा सत्कार केल्यावर आणि इतर वानरांनीही त्याला प्रसन्न केल्यावर त्या पराक्रमी हनुमानाने “देवी दृष्टीस पडली,” एवढें थोडक्या-तच सांगून टाकिलें नंतर वालिपुत्र अंगदाचा हात धरून तो हनुमान महेंद्र-पर्वताच्या वनप्रदेशावर बसला. (३३-३८)

नंतर वानरांनी प्रथम केल्यावर तो त्या वानरश्रेष्ठांना म्हणाला, “ती जनक-वन्त्या सीता अशोकवनामध्ये बसलेली अशी माझ्या दृष्टीस पडली. त्या निदोष

एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा	४०
उपवासपरिश्रान्ता मलिना जटिला कृशा ।	
ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम्	४१
निशम्य मारुतेः सर्वे मुदिता वानराभवन् ।	
क्ष्वेडन्त्यन्ये नदन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबलाः	४२
चञ्चु किलकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे ।	
केचिदुच्छ्रितलाङ्गूलाः प्रहृष्टाः कपिकुञ्जराः	४३
आयताञ्चितदीर्घाणि लाङ्गूलानि प्रविश्यधुः ।	
अपरे तु हनूमन्तं श्रीमन्तं वानरोत्तमम्	४४
आप्लुत्य गिरिशृङ्गेषु संस्पृशन्ति स्म हर्षिताः ।	
उक्तवान्यं हनूमन्तमद्भुदस्तु तदाग्रवीत्	४५
सर्वेषां हरिर्वीराणां मध्ये वाचमनुत्तमाम् ।	
सत्त्वे वीर्ये न ते कश्चित्समो वानर विद्यते	४६

सतिच्या बंदोबस्ताला अतिभयकर राक्षसी अहेत तिची नुसती एक वेणी आहे आणि ती बाला रामदर्शनाकरिता उत्सुक झालेली आहे उपवास करून करून ती अगदी थकली आहे, मलिन झालेली आहे आणि ती जटिल सीता कृशा झालेली आहे ” परंतु “ दृष्टीस पडली ” हे महत्त्वान्या अर्थाचे अमृततुल्य शब्द मारुतीच्या मुखातून ऐकताच सर्वही वानर आनंदित झाले काही जण क्रीडा करू लागले, काही सामान्य शब्द करू लागले, काही महाबलाश्च वानर गर्जना करू लागले, काही जण किलकिल शब्द करू लागले, काही जण इतरांनी गर्जना केल्यावर, आपण त्याच्यावर ताण करण्याकरिता त्याहून मोठी गर्जना करू लागले आणि आनंदित व म्हणूनच पुच्छ वर उभाहून काही वानरश्रेष्ठ रोमाचयुक्त अर्शी आपली स्थूल व दीर्घ पुच्छे हलवू लागले, व काही वानर त्या उदार वानरश्रेष्ठ हनुमानाला पर्वतशिखरावर उडवून आनंदाने स्पर्श करू लागले हे हनुमानाचे भाषण झाल्यानंतर, सर्व वानर-वीरामध्ये श्रेष्ठ असलेला अगद अनुपम वाणने त्याला म्हणाला “ हे वानरा, वीर्य आणि पराक्रम यामध्ये तुम्ही बरोचनी करणारा कोण ही नाही, कारण एक

यदवप्लुत्य विस्तीर्णं सागरं पुनरागतः ।	
जीवितस्य प्रदाता नस्त्वमेको वानरोत्तम	४७
त्वत्प्रसादात्समेप्यामः सिद्धार्था राघवेण ह ।	
अहो स्वामिनि ते भक्तिरहो वीर्यमहो धृतिः	४८
दिष्टया दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी ।	
दिष्टया त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम् ४९	
ततोऽद्भुतं हनूमन्तं जाम्बवन्तं च वानराः ।	
परिवार्य प्रमुदिता भोजिरे विपुलाः शिलाः	५०
उपविष्टा गिरेस्तस्य शिलासु विपुलासु ते ।	
श्रोतुकामाः समुद्रस्य लङ्घनं वानरोत्तमाः	५१
दर्शनं चापि लङ्कायाः सीताया रावणस्य च ।	
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे हनूमद्वदनोन्मुखाः	५२
तस्थौ तत्राद्भुतः श्रीमान्वानरैर्वहुभिर्वृतः ।	
उपास्यमानो विविधैर्दिवि देवपतिर्यथा	५३

उद्गणाबरोबर एवढा विस्तीर्ण सागर उल्लघन करून पुन परत आलास आणि म्हणूनच हे वानरधेरा, आम्हाला जीवदान देणारा असा, तूच एक आहेस तुझ्या कृपेमुळे आमचे मनोरथ परिपूर्ण झाले असल्यामुळे राघवराज रामाला आता आम्ही भेटून काय रे ही तुझी स्वामिभक्ति ! काय हें देज ! आणि काय हें धैर्य ! यशस्विनी रामपत्नी सीतादेवी तुझ्या दृष्टीस पडली, ही फार उत्तम गोष्ट झाली जाता सुदैवाने ऋतुरस्थकुलोत्पन्न राम सीतेच्या वियोगामुळे झालेल्या दुःखाचा त्याग करील ” (३९-४९)

नंतर आनंदित झालेले वानर, अगद, हनुमान् व जांबवान् वाना गराज देऊन तेथील मोठ्या मोठ्या शिलावर बसले तात्पर्य, समुद्राचें उल्लघन हनुमानने पसं केले आणि लका, सीता व रावण ही त्याच्या कशी दृष्टी पडली, हें ऐकण्या- करिता त्या महेंद्रपर्बनाच्या विस्तीर्ण शिलावर, हनुमानाच्या मुराखडे परात पडाले, ते सर्वही वानर हान जे झून बसले. नाना प्रकारचे देव ज्याच्या श्रुपंत तत्पर आहेत, असा देवराज इद्र ज्याप्रमाणे स्वर्गामध्ये बसतो, त्याप्रमाणे जनरु बस-

हनूमता कीर्तिमता यशस्विना तथाङ्गदेनाङ्गदनद्वयाहुना ।
मुदा तदाध्यासितमुन्नतं महन्महर्षिधराग्रं ज्वलितं श्रियामवत् ५४
इत्यार्षे श्रीमद्रा० बान्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तपद्यांशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपद्यांशः सर्गः ।

[२३७४]

ततस्तस्य गिरेः द्रुङ्गं महेन्द्रस्य महाबलाः ।	
हनुमत्प्रमुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुरुत्तमाम्	१
प्रीतिमत्सृषविष्टेषु वानरेषु महात्मसु ।	
तं ततः प्रतिसंहृष्टः प्रीतियुक्तं महाम्पिम्	२
जाम्बवान्कार्यवृत्तान्तमपृच्छदनिलात्मजम् ।	
कथं दृष्ट्वा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्तते	३
तस्यां चापि कथं वृत्तः शूरकर्मा दशाननः ।	
तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रवृह्नि त्वं महाकपे	४
संमार्गिता कथं देवी किं च सा प्रत्यभाषत ।	
श्रुतार्थाश्चिन्तयिष्यामो भूयः कार्यविनिश्चयम्	५

रानी परिवेष्टित असलेला श्रीमान् अगद तेथे बसला आणि याप्रमाणे कीर्तिमान् हनुमान् व उत्कृष्ट बहुभूषणं हातामध्ये घातलेला यशस्वी अगद हे आनदाने त्या पर्वताच्या शिखरावर बसले, तेव्हा तें अनुच पर्वतशिखर त्याच्या कातीन तेजस्वी दिसू लागले (५०-५४)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिनाट्यातील सुन्दर-कांडार्षी सत्तावन्न वा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५७ ॥

नंतर त्या महदपर्वताच्या शिखरावर एकत्र जुळलेले ते हनुमान् वगैरे महा-बलाध्य वानर अत्यंत आनंदित झाले याप्रमाणे ते महाम वानर आनदाने तेथे बसले असता, हृषित झालेला जांबवान् त्या महाकपि वायुपुत्र हनुमानाला हाता घेनलेल्या कार्याविषयीचा वृत्तांत विचारू लागला तो म्हणाला, "हे हनुमाना, सीतादेवी तुझ्या वज्री दृष्टिं स पटली? ती तेथ वज्री कथ आहे? आणि ति-यार्गी तौ शूरकर्मा रावण कमा वागण अहे? ही सर्व माहिती, हे महाकपे, तू अम्हाला खरा खरी सांग व देवी भीतेचा तू शोध कमा ल विलास? आणि ती तुला नाय

यश्चार्थस्तत्र धक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मयान् ।	
रक्षितव्यं च यत्तत्र तद्गवान्व्याकरोतु नः	६
स नियुक्तस्ततस्तेन संप्रहृष्टतनूरुहः ।	
नमस्यञ्जिशरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभापत	७
प्रत्यक्षमेव भवतां महेन्द्राग्रात्समाप्लुतः ।	
उदधेर्दक्षिणं पारं काङ्क्षमाणः समाहितः	८
गच्छतश्च हि मे घोरं विघ्नरूपमिनाभवत् ।	
काञ्चनं शिखरं दिव्यं पश्यामि सुमनोहरम्	९
स्थितं पन्थानमावृत्य मेने विघ्नं च तं नगम् ।	
उपसंगम्य तं दिव्यं काञ्चनं नगमुत्तमम्	१०
कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योऽयं मयेति च ।	
प्रहृतस्य मया तस्य लाङ्गूलेन महागिरे-	११
शिखरं सूर्यसंकाशं व्यशीर्यत सहस्रधा ।	

म्हणाली १ हॅही तू आम्हाला साग म्हणजे खरा काय उतात आहे, तो आम्हाला समजला म्हणजे पुढे काय करावयाचें, याचा निश्चय करता येईल. शिवाय, तेथे गेल्यावर स्वतः संवधाने आम्ही रामाला काय सागावयाचें आणि काय गुप्त ठेवावयाचें, हॅही तू आम्हाला स्पष्ट साग " (१-६)

याप्रमाणे जावव नाने विचारिलें असतां, दुर्षाने ज्याच्या अगावर रोमाच उठले आहेत असा तो हनुमन्, सीतादेवाला मस्तकाने प्रणाम करून, त्या वानराना म्हणाला, " सागरान्या दक्षिण तीरास जाण्याचा उद्देश मनात धरून मा स्वस्थ चित्ताने तुमच्या समक्षच महेंद्रपर्वनाच्या शिखरावरून उद्याण घेलें जाता जाता प्रथमतः मला एक घोर विघ्नच आल्यासारखें वाटलें, कारण एक सुवर्णचिंमनोहर दिव्य शिखर माझ्या दृष्टी पडलें, (७-९)

तेव्हा मधला मार्ग आडवून राहिलेला तो पर्वत एक विघ्नच आहे, असें मला वाटलें नंतर त्या उत्कृष्ट व दिव्य सुवर्णपर्वत समीप गेल्यावर तो फोडून टाकाव, असा मी मनामध्ये निश्चय केला आणि एक पुच्छाचा तडाखाही त्याला दिला तेव्हा त्या महापर्वताच्या एका सूर्यासारख्या तेजस्वी शिखराचे हजारो तुकडे

व्यवसायं च तं युद्ध्वा स होवाच महागिरिः	१०
पुत्रेति मधुरां वाणीं मनः प्रह्लादयन्निव ।	
पितृव्यं चापि मां विद्धि सखायं मातरिभ्यनः	१३
मैनाकमिति विख्यातं निवसन्तं महोदधौ ।	
पक्षवन्तः पुरा तत्र यभूवुः पर्वतोत्तमाः	१४
छन्दतः पृथिवीं चेरुर्वाघमानाः समन्ततः ।	
श्रुत्वा नगानां चरितं महेन्द्रः पाकशासनः	१५
यज्ञेण भगवान्पक्षी चिच्छेदैषां सहस्रशः ।	
अहं तु मोचितस्तस्मात्तत्र पित्रा महात्मना	१६
मास्तेन तदा वत्स प्रक्षिप्तो वरुणालये ।	
राघवस्य मया साह्ये वर्तितव्यमरिन्दम	१७
रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ।	
एतच्छ्रुत्वा मया तस्य मैनाकस्य महात्मनः	१८
कार्यमावेद्य च गिरिरुद्धतं वै मनो मम ।	
तेन चाहमनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना	१९

श्लो १० हा माझा पराक्रम पाहून तो महापर्वत मधुरवर्णाने मझ्या मनाला आल्हाद देण्यासाठी म्हणाला, " हे पुत्रा, " मी वायूचा भिन्न अक्षय्यामुळे तुझा चुलता आहे, असें तूं समज मी मैनाक या नावाने प्रसिद्ध अगून, य महासागराम ये वास्तव्य करीत असतो. पूर्वी श्रेष्ठ पर्वताना पक्ष होते आणि ते आपल्या इच्छेप्रमाणे पृथ्वीवर संचार करीत असत व संचार करता करता त्यांचे मागास जें काही येईल, त्याला पीडा देत असत. हे पर्वतांचे वर्तन पाहून पाकशासन भगवान् महेंद्राने वज्राने त्याच्या गळाचे हजारो तुकडे केले या वेळी पुढ्या महात्म्या पित्याने इंद्रापासून माझी मुक्ता वेली (१०-१६)

हे व सा, वायूने त्या वेळी मला सागराम ये उबवून घेऊन दिले यामाठी हे अनुदमना, रघुवंशज रामाला मी सहस्र व केले पाहिले, कारण राम धर्मनिष्ठा-मध्ये श्रेष्ठ आहे आणि महेंद्रसारखाच त्याचा पराक्रम आहे हे त्या महात्म्या मैनाकाने आपण ऐऊन व त्या पर्वताचा उद्देश जागून, माझ्या मनाला धीर आला

स चाप्यन्तर्हितः शैलो मानुषेण वपुष्मता ।	
शरीरेण महाशैलः शैलेन च महोदधी	२०
उत्तमं जयमास्थाय शेषमध्वानमास्थितः ।	
ततोऽहं सुचिरं कालं जवेनाभ्यगमं पथि	२१
ततः पश्याम्यहं देवीं सुरसां नागमातरम् ।	
समुद्रमध्ये सा देवी यच्चनं चेदमब्रवीत्	२२
मम भक्ष्यः यदिष्टस्त्वममरैर्हरिसत्तम ।	
ततस्त्वां भक्षयिष्यामि विहितस्त्वं हि मे सुरैः	२३
एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।	
विवर्णवदनो भूत्वा वाक्यं चेदमुदारयन्	२४
रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् ।	
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च परन्तपः	२५
तस्य सीता हृता भार्या रावणेन दुरात्मना ।	
तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात्	२६

आणि नंतर त्या महाभ्या नैनवाने मला जाण्याची आज्ञा दिली. अज्ञा देवा-
क्षणी मोठे मनुष्यरूप धारण केलेला तो महापर्वत पुनः पद्मानरूप घेऊन, समु-
द्रमध्ये गुप्त झाला (१७-२०)

नंतर अपला वेग पराकाष्ठेने वाढवून, मी अवादिष्ट राहिलेला मार्ग उलटून बरे
लागलों, त्या वेगाने जाताना बराच वेळपर्यंत त्याच प्रकारचे मार्गादन गेलें.
नंतर नागमाता देवी सुरसा समुद्रमध्ये माझ्या दृष्टी पडली व ती देवी मज
म्हणाली, " हे वनरभ्रष्ट, देवानी तुला माझे भक्ष्य ठरवलें आहे. यासाठी मी
तुला भक्षण करतें, कारण देवानाच तुझी माझ्याकाठा अर्शा योजना केलेलें
आहे " याप्रमाणे सुरसेने सांगितले, तेव्हा मी हात जोडून नम्रपणे उभा राहिते-
नाक्षे मुख निस्तेज झालें आणि मी तिला म्हणलों. (२१-२४)

"दाशरथपुत्र, शत्रुत पन, ध्रंमान् रम, भ्राता लक्ष्मण व सीता यासद वंउ-
रण्यामध्ये आला असताना दुरात्म्या रावण ने त्याची भार्या सीता हरण करण
नेली आहे आणि रामच्या अज्ञेयत्व तिच्याकडे दून या ना याने मी जन नरें

कर्तुमर्हसि रामस्य साहाय्यं विषये सति ।	
अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाङ्घ्रिप्रकारिणम्	३७
आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ।	
एवमुक्त्वा मया सा तु सुरसा कामरूपिणी	३८
अत्रवीप्सातिवर्तेत कश्चिद्वेष चरो मम ।	
एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः	३९
ततोऽर्धगुणविस्तारो यभूवाहं क्षणेन तु ।	
मत्प्रमाणाधिकं चैव व्यादितं तु मुखं तया	४०
तद् दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं हस्यं ह्यकरव्यं पुनः ।	
तस्मिन्मुहूर्ते च पुनर्वभूवाङ्गुष्ठसंमितः	४१
अभिपत्याशु तद्वक्त्रं निर्गतोऽहं ततः क्षणान् ।	
अत्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण मां पुनः	४२
अर्थसिद्धौ हरिधेष्ट गच्छ सौम्य यथासुप्तम् ।	
समानय च चैदेहो राघवेण महात्मना	४३

यानाठी हा प्रदेश जर रामाच्या आज्ञेतील लगेत, तर तू त्याला सहाय्य कर
अथवा तमें नगेत, तर गंतिचा घोष लावून आणि तो वृत्तांत निवेदन करण्या-
करिता पापाग्रामून परावृत्त असलेल्या रामाची भेट घेऊन मी पुनः तुझ्या मुली
जाण्यासाठी परत येईन; हें मी तुला प्रतिज्ञापूर्वक मग्य सांगतो." याप्रमाणे
मी तिला सांगितलें असताना, दृष्टेप्रमाणे रूप धारण करणारी ती सुरमा मला
म्हणाली, " मला प्राप्त झालेला हा वर निष्फल करण्यास कोणीही समर्थ
नाहीं." याप्रमाणे सुरसेने मला सांगितलें, तेव्हा मी वहा योजने उंच आणि
पाच योजने रेंद असा एका क्षणमध्ये विशाल झलों; परंतु माझ्याहांपेक्षा निने
धापला मोठा जघटा जास्त मोठा केला, तेव्हा तो आ पसरलेला पाटून, मी पुनः
अर्धेन लहान रूप घेतलें आणि त क्षणीच अगदी आगट्टएवढा लहान
झालें. (२५-३३)

नंतर राघव निघ्या मुद्यामध्ये प्रवेग करून, मी त क्षणीच वहेर पडलों. नंतर
आपले स्वामारिक रूप धारण करून, ती सुरमा देवी मला म्हणाली, "हे विनय-

सुखी भव महाबाहो प्रीतासि तव वानर ।	
ततोऽहं साधुसाध्वीति सर्वभूतैः प्रशंसितः	३४
ततोऽन्तरिक्षं विपुलं प्लुतोऽहं गरुडो यथा ।	
छाया मे निगृहीता च न च पश्यामि किञ्चन	३५
सोऽहं विगतवेगस्तु दिशो दश विलोकयन् ।	
न किञ्चित्तत्र पश्यामि येन मे विहता गतिः	३६
अथ मे बुद्धिरुत्पन्ना किंनाम गमने मम ।	
ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूपमत्र न दृश्यते	३७
अधोभागे तु मे दृष्टिः शोचतः पतिता तदा ।	
तत्राद्राक्षमहं भीमां राक्षसीं सलिलेशयाम्	३८
प्रहस्य च महानादमुक्तोऽहं भीमया तया ।	
अवस्थितमसंभ्रान्तमिदं वाक्यमशोभनम्	३९
कासि गन्ता महाकाय क्षुधिताया ममेगिसतः ।	

संपन्न वानरश्रेष्ठा, कार्यसिद्धीकरिता तूं खुशाल जा आणि महात्म्या राघवाकडे सीतेला घेऊन ये हे महापराक्रमी वानरा, तूं सुखी हो, मी तुजवर प्रसन्न झालें आहे ” तदनंतर “ शाबास, शाबास ” म्हणून सर्व प्राण्यानी माझी प्रशंसा केली यानंतर विस्तोर्ण अंतरिक्षामध्ये मी गरुडाप्रमाणे उडण केलें, तोंच छायेच्या योगाने मला कोणीतरी आकर्षण केलें, परंतु मला कोण आकर्षण करीत आहे, हें मात्र काहीच दिसेना. माझी गति न'हीशी झाल्यामुळे मी दशदिशा पाहूं लागलों, तथापि, ज्या कारणामुळे माझी गति कुंठित झाली होती, तें काहीच माझ्या दृष्टीस पडेना हें पाहून मी मनामध्ये म्हणालों, “ अरे, आकाशामध्ये अशा प्रकारचें मोठें विघ्न उत्पन्न झलें आहे आणि विघ्न उत्पन्न करणाराचें प्रत्यक्ष रूप तर मला काहीच दिसत नाही, याचा अर्थ काय ? ” (३२-३७)

अशा प्रकारें काळजी करीत आहे, तोंच अधोभागी माझी दृष्टि गेली, व उदकामध्ये वास्तव्य करणारी एक भयंकर राक्षसी मी पाहिली तेव्हा ती भयंकर राक्षसी हास्यपूर्वक उच्च स्वराने, निधेष्ट परंतु निर्भय असलेल्या मला, अनुभव शब्दानो म्हणाली, ‘हे धर्दिगणा, तूं आता कोठे जाणार रे ? मला भूक लागलेली

भक्षः प्रीणय मे देहं चिरमाहारवर्जितम्	४०
यादमित्येव तां याणीं प्रत्यगृह्णामहं ततः ।	
आस्यप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूरयम्	४१
नस्याश्वास्यं महद्भूमिं वर्धते मम भक्षणे ।	
न तु मां सा नु बुबुधे मम वा विहृतं कृतम्	४२
ततोऽहं विपुलं रूपं संक्षिप्य निमिषान्तरात् ।	
तस्या हृदयमादाय प्रपतामि नभस्थलम्	४३
सा विसृष्टभुजा भीमा पपात लवणाम्भसि ।	
मया पर्वतसंकाशा निरुत्तहृदया सती	४४
शृणोमि खगतानां च वाचः सौम्या महात्मनाम् ।	
राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनुमता हता	४५
तां हत्वा पुनरेयाहं कृत्यमात्यायिकं स्मरन् ।	
गत्वा च महदध्यानं पश्यामि नगमण्डितम्	४६
दक्षिणं तीरमुदधेलङ्गा यत्र गता पुरी ।	

असून, तूं माझें भक्ष्यच ठरलें गेलें आहेस. आता पुष्कळ वेळपर्यंत मी कांही खाल्लें नसल्यामुळे हा माझा देह तूं नष्ट कर." (३८-४०)

यावर "ठीक आहे," असें म्हणून, मी तिच्या म्हणण्याला मान दिला आणि तिच्या मुखापेक्षाही आपलें शरीर मोठें केलें; परंतु मला भक्षण करण्याकरिता तिचेंही भयंकर मुख फारच वाढें लागलें. तथापि, तिने मला अंछिल्लें नाही व तिच्यापासून मला काही इजाही झाली नाही. नंतर आपलें विशाल रूप एका निमिषात मी संकुचित केलें आणि तिचें हृदय घेऊनच आशानामध्ये उडण केलें. तेव्हा मी तिचें हृदय तोडून नेण्यामुळे ती पर्वतप्राय भयंकर राक्षसी हातपाय आपटित समुद्रामध्ये पडली. हें ज्ञात्याबरोबर " भयंकर सिंहिका राक्षसीचा हनुमानाने तडफाफडकी वध करून टाकिला " असे अंतरिक्षामध्ये संचार करणाऱ्या महान्यांचे सौम्य शब्द माझ्या कानों आले. (४१-४५)

याप्रमाणे सिंहिकेचा वध घेण्यावर आपल्या कार्याला विलंब होत आहे, हें मनांत आणून मी बराच रस्ता उलटून गेलों व पर्वताने मंडित असें समुद्राचें दक्षिण तीर

भूमिशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे	६०
रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्ये कृतनिश्चया ।	
कथंचिन्मृगशावाक्षी तूर्णमासादिता मया	६१
तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ।	
तत्रैव शिशपावृक्षे पश्यन्नहमवस्थितः	६२
ततो हलहलाशब्दं काञ्चीनूपुरमिश्रितम् ।	
शृणोम्यधिकगम्भीरं रावणस्य निवेशने	६३
ततोऽहं परमोद्विग्नः स्वरूपं प्रत्यसहरम् ।	
अहं च शिशपावृक्षे पक्षीव गहने स्थितः	६४
ततो रावणदाराश्च रावणश्च महाबलः ।	
तं देशमनुसंप्राप्तो यत्र सीताभवतिस्थिता	६५
त दृष्ट्वाथ वरारोहा सोता रक्षोगणेश्वरम् ।	
संकुच्योरु स्तनौ पानौ बाहुभ्यां परिरभ्य च	६६

सुसती एकच वेणी बाधलेली होती, ता भूमीवर शयन करीत होती हिवाळा आला असतां निरतेन होण त्या कम लनाप्रमाणे तिचे शरीर निरतेन झालेले होते आणि रावणामुळे तिचे सुख नाहीसे झाले अस याकारणाने, ती मनातून मरणयाविषयीचा निश्चय करून बसली होती अशा दीन अवस्थेमध्ये असलेल्या त्या मृगनयना सैतेजवळ मा ताबडतोब गेली आणि तशा प्रकारची ती स्त्री म्हणजे यशस्विनी राजपत्नी, सीता आहे हे पाहून तसाच अवलोकन करीत करीत मा त्या शिशवीच्या वृक्षावर बसली (५७ १२)

ती इतक्यात कमरपट्टा व तोरडथा याचा ध्वनि समिश्रित झालेला अतिच प्रचंड हलहला शब्द, रावणाच्या वाड्याजवळ मला ऐकू आला तेव्हा मी अत्यंत उद्विग्न झालो व आपले स्वरूप सूक्ष्म केले आणि त्या शिशपावृक्षावर पानानी गजवजून गेलेल्या एका भगात पक्ष्याप्रमाणे मा दहून बसलो नंतर ज्या ठिकाणा सीता होती, तेथे आपल्या स्त्रियासह तो महाबलाटण रावण अला तो राक्षसगणाधिपति रावण आयाचे समजताक्षणी, सुदरी सीतेने आपले पाय बघाच्या आत सावरून घेतले आणि पुष्ट स्तन बाहूना अगदी झकून टाकिले नंतर अतिशय

वित्रस्तां परमोद्विग्नां वीक्षमाणामितस्ततः ।	
घ्राणं कंचिदपश्यन्तीं घेषमानां तपस्विनीम् ६७	६७
तामुवाच दशग्रीवः सीतां परमदुःखिताम् ।	
अवाफिशराः प्रपतितो बहुमन्यस्व मामिति ६८	६८
यदि चेत्त्वं तु मां दर्पाघ्राभिनन्दसि गर्विते ।	
द्विमासानन्तरं सीते पास्यामि रुधिरं तव ६९	६९
पतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ।	
उवाच परमक्रुद्धा सीता वचनमुत्तमम् ७०	७०
राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः ।	
इक्ष्वाकुर्वंशनाथस्य स्तुपां दशरथस्य च ७१	७१
अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतिता तव ।	
किंस्विद्वीर्यं तवानार्यं यो मां भर्तुरसंनिधौ ७२	७२
अपहृत्यागतः पाप तेनादृष्टो महात्मना ।	
न त्वं रामस्य सदृशो दास्येऽप्यस्य न युज्यसे ७३	७३

प्रस्त व अत्यंत उद्विग्न होऊन इकडेतिम्हडे पहात असलेल्या आणि रक्षण करणारा जवळ कोणी दृष्टी पडत नसयामुळे धरधर कापत असलेल्या त्या अव्यंत दुःखी, तपस्विनी सीतेला मन खाली घालून प्रणिपातपूर्वक रावण म्हणाला, “ माझ्या म्हणण्याला बहुमन दे हे गर्विष्ठ सीते, गवनि जर तूं माझे म्हणणें मान्य केलें नाहीस, तर मुरारें दोन महिन्यानंतर मी तुझें रक्त प्रशन करीन. ” (६३-६९)

त्या दुरात्म्या रावणाचे हे मन्द ऐकून, अत्यंत क्रुद्ध झालेली साता अगदी सौम्य शब्दात त्याला म्हणाली, “ हे राक्षसाधमा, अतुल तेजस्वी रामाच्या भार्येशी आणि इक्ष्वाकुवंशाधिपति दशरथाच्या स्तुपेशी असे अनुचारीण्य शब्द उच्चारित असताना तुझी जिह्वा कशी रे झडून पडली नाहीं ! हे दुष्टा, हे पाप्या, माझा भर्ता सनिध नसताना, त्या महात्म्याच्या दृष्टी न पडता, तूं मला लबाडीने हरण करून इम्हडे घेऊन आला आहेस, यात तुझा पुरुषार्थ तो काय ? तूं राम-च्या तोडीचा नाहीस, इतकेंच नव्हे तर, त्याचा दास होण्याचीही तुझी योग्यता

अजयः सत्यवाक्शूरो रणशूराधी च राघवः ।	
जानक्या परुषं वाक्यमेवमुक्तो दशाननः	७४
जज्वाल सहसा कोपाचितास्थ इव पावकः ।	
विवृत्य नयने क्रूरे मुष्मिमुद्यम्य दक्षिणम्	७५
मैथिली हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हाहाकृतं तदा ।	
स्त्रीणां मध्यात्समुत्पत्य तस्य भार्या दुरात्मनः	७६
वरा मन्दोदरी नाम तथा स प्रतिषेधितः ।	
उक्तश्च मधुरां वार्ष्णेयं तथा स मदनादितः	७७
सीतया तव किं कार्यं महेन्द्रसमविक्रम ।	
मया सह रमस्वाद्य मद्दिशिष्टा न जानकी	७८
देवगन्धर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेव च ।	
सार्धं प्रभो रमस्वेति सीतया किं करिष्यसि	७९
ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः ।	
उत्थाप्य सहसा नीतो भवनं स्वं निशाचरः	८०
याते तस्मिन्दशग्रीवे राक्षस्यो विकृताननाः ।	

नाही युद्धकर्माविषयी विख्यात असलेला स यववनी व शूर राम अजिंक्य आहे ।
याप्रमाणे जानकीने रावणाला अनुलक्षण असें रठोर भ घग केलें (७०-७४)

संतेचे हे शब्द ऐकून तो रावण चितेवरील अभीप्रमाणे एकाएकी क्रोधाने
जळकळू लागला आणि आपले क्रूर डोळे वज्ररूप व उजव्य हाताची मूठ उगारून
तो त्या संतेला मारण्यास धावला, तेव्हा त्याचे भोवतालच्या स्त्रियांनी हाहाकार
केला तेव्हा स्त्रियामधून त्या दुरात्म्याची मन्दोदरी नामक श्रेष्ठ भार्या लग्नगोत्रे
उठली आणि तिने त्याला आव्हान धरलें नंतर मदनाने व्याकुल झालेल्या
रावणाला ती मधुर वार्ष्णेय मङ्गला, " हे महेंद्रतुल्य पराक्रमी नाथ, आपणाला
संतेशी काय कर्तव्य आहे ? आज आपण माझ्याशीं रममाण व्हा जानकी काही
माझ्यापेक्षा अधिक नाही देव, गधर्व आणि यक्ष यांच्या कन्याशीं, हे प्रभो,
आपण रममाण व्हा संतेशीं आपल्याला काय करावयाचें आहे ? " (७५-७९)

इतकें झाल्यानंतर त्या महाबल वय रावणाला एकदम तेथून उठवून, स्वतः -

सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाम्यैः क्रूरैः सुदारुणैः	८१
तृणवद्भाषितं तासां गणयामास जानकी ।	
गर्जितं च तथा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम्	८२
चृथागर्जितनिश्चेष्टा राक्षस्यः पिशिताशनाः ।	
राघणाय शशंसुस्ताः सीताव्यवसितं महत्	८३
ततस्ताः सहिताः सर्वा विहताशा निरुद्यमाः ।	
परिक्लिश्य समस्तास्ता निद्रावशमुपागताः	८४
तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्तृहिते रता ।	
विलप्य करुणं दीना प्रशुभोच सुदुःखिता	८५
तासां मध्यात्समुत्थाप्य त्रिजटा चाक्यमब्रवीत् ।	
आत्मानं खादत क्षिप्रं न सीतामसितेक्षणाम्	८६
जनकस्यात्मजां साध्वीं स्नुषां दशरथस्य च ।	
भ्रम्रो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः	८७

न्या घरीं घेऊन गेल्या. रावण निघून गेल्यानंतर अकाळविकाळ मुद्देच्या त्या राक्षसी सीतेचो क्रूर व अत्यंत भयंकर शब्दांनी निर्भर्त्सना करूं लागल्या; परंतु सीतेनें त्यांचें भयण कस्पटाप्रमाणे मानलें व त्यामुळे सीतेवरची त्यांची ती गर्जना फोल झाली. याप्रमाणे त्या मासभक्षक राक्षसस्त्रियांची गर्जना व तडफड व्यर्थ झालेली पाहून, त्यांनी सीतेने मरण्याविषयी केलेला भयंकरनिश्चय रावणाला कळवला. नंतर हताश झालेल्या आणि म्हणूनच सीतेचें मन बळविण्याचा प्रयत्न सोडून दिलेल्या त्या सर्वही राक्षसी दमून गेल्यामुळे एकदम गाड निद्रिस्थ झाल्या. (८०-८४)

याप्रमाणे त्या गड निद्रिस्थ झाल्या, तेव्हा भर्त्यांच्या हिताविषयी तपर अमलेली, अत्यंत दुःखित व दीन झालेली ती सीता करुण स्वरांने विलाप करून शोक करूं लागली. तेव्हा त्या राक्षसींमधून एक त्रिजटानामक राक्षसी उठली आणि त्या राक्षसींना म्हणाली, “ तुम्ही आता स्वतःलाच सत्वर खाऊन टाका; जनकाची कन्या आणि दशरथाची स्नुषा, जी ही कृष्णनयना साध्वी सीता, तिला तुम्ही भक्षण करूं शकणार नाही; कारण आज मला अंगावर काटा

रक्षसां च विनाशाय भर्तुरस्या जयाय च ।	
अलमस्मान्परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम्	८८
अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ।	
यदि ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते	८९
सा दुःखैर्विधिधैर्मुक्ता सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।	
प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा	९०
अलमेया परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ।	
ततः सा ह्रीमती चाला भर्तुर्विजयहर्षिता	९१
अयोचद्यदि तत्तद्यं भवेयं शरणं हि वः ।	
तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम्	९२
चिन्तयामास विश्रान्तो न च मे निर्यृतं मनः ।	
संभाषणार्थं च मया जानक्याश्चिन्तितो विधिः	९३
इदंवाकु कुलवंशन्तु स्तुतो मम पुरस्कृतः ।	

येषाम्भोगं एक भयंकर स्वप्न पडलें आहे त्सावल्न राक्षसाचा नाश च हिच्या भर्त्याचा जय होणार आहे ही संताच फक्त या आपल्या राक्षसीच्या समुदायाचें राम पासून रक्षण करण्यास समर्थ आहे यासाठी आपण संतिची प्रार्थना कर वा, हेंच मला घेरे दिसतें दुःखमम झालेल्या सीतेसवधी अशा प्रकारचें स्वप्न दृष्टी पडत आहे, तेव्हा ही नाना प्रकारच्या दुःखातून मुक्त होईल आणि तिला अनुपम मुक्त प्राप्त होईल म्हणून, हे राक्षसात्रियांनो, आपण नुसता प्रणिपत करूनच जर जनक्या मैथिली प्रसन्न वेली, तर पुढील महाभयापामून ती आपलें संरक्षण करण्यास समर्थ आहे.” हें त्रिजटेंचें भाषण ऐक्यानंतर, भर्त्याचा विजय होणार, म्हणून हर्ष झालेली, ती विनयसपन्न चला सीता म्हणली (८५-९१)

“ तुम्ही म्हणता हें जर चरें असेल, तर मी तुमचें खात्र ने रक्षण करीन. ” गनेची ती तगा प्रकारची भयंकर अवस्था पाहिल्यावर मी काढपीत पडलें आणि संता दृष्टी पडली, म्हणून मला प्रथमतःच जरी धमाचें सार्थर झाल्या-सारचें काटत हेंने, तरी तिची ती तशी अवस्था पाहून, माझ्या मनला घेरे काटेना. नंतर संदेशें संभाषण करण्याचा उपाय मनामध्ये आणून, मी माझ्या

श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणभूषिताम् ।	९४
प्रत्यभापत मां देवी वाप्यैः पिहितलोचना ।	
कस्त्यं केन कथं चेह प्राप्तो वानरपुङ्गव	९५
का च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ।	
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा अहमप्यवुचं वचः	९६
देवि रामस्य भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः ।	
सुग्रीवो नाम विक्रान्तो वानरेन्द्रो महाबल-	९७
तस्य मां विद्धि भृत्यं त्वं हनूमन्तमिहागतम् ।	
भर्ता संप्रहितस्तुभ्यं रामेणाक्लिष्टकर्मणा	९८
इदं तु पुरुषव्याघ्रः श्रीमान्दाशरथिः स्वयम् ।	
अङ्गुलीयमभिज्ञानमदात्तुभ्यं यशस्विनि	९९
तदिच्छामि त्वयाशप्तं देवि किं करवाण्यहम् ।	
रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि त्वां किमुत्तरम्	१००
एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनन्दिनी ।	

लोळ्यापुढे असलेल्या इक्ष्वाकुवशाची स्तुति केली तेव्हा राजर्षिपरंपरेच्या वर्णना-
ने भूपित अशी मी उचारिलेली वाणी ऐवूँ येताच, अश्रंनी नेत्र भरून गेलेली ती
देवी मला म्हणाली, “ हे वानरश्रेष्ठा, तूं कोण आहेस ? येथे कमा आलास ? आणि
रामाशीं तुझें प्रेम कसे झालें ? हें मला नीट साग. ” हें तिचें भयग श्रवण करून
मी ही तिला म्हणालों (९२-९६)

“ हे देवी, तुझ्या भर्त्या रामाचा एक महापराक्रमी सहयोगकर्ता सुग्रीव
नावाचा एक महाबलाटय व शूर वानराधिपति आहे त्याचा सेवक मी हनुमान्
येथे आलों आहे, अमें तूं समज. पणकर्मणामून परावृत्त असलेला तुझा भर्ता जो
राम, त्याने मला तुझ्याकडे पाठविलें आहे आणि, हे यशस्विनी, पुरुषश्रेष्ठ
श्रीमान् दाशरथि रामाने सुगेकरिता ही आगठीही तुला दिली आहे, म्हणून हे
देवि, तुझी कोणती आज्ञा मी शेषशाम न्यामी, हें समजण्याची माझी इच्छा
आहे. रामलक्ष्मणाजवळ तर मी तुला घेऊन जाईनच, परंतु याशिवाय दुसरी
क'य अज्ञा आहे, ती मला कठें दे ” (९७-१००)

आह रावणमुत्पाठ्य राघवो मां नयत्विति	१०१
प्रणम्य शिरसा देवीमहमार्यामनिन्दिताम् ।	
राघवस्य मनोह्लादमभिज्ञानमयाचिपम्	१०२
अथ मामग्रवात्सीता गृह्यतामयमुत्तमः ।	
मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहु मन्यते	१०३
इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमुत्तमम् ।	
प्रायच्छत्परमोद्विग्ना वाचा मां संदिदेश ह	१०४
ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः ।	
प्रदक्षिणं परिक्राममिहाभ्युद्गतमानसः	१०५
उत्तरं पुनरेवाह निश्चित्य मनसा तदा ।	
हनूमन्मम वृत्तान्त वक्तुमर्हसि राघवे	१०६
यथा श्रुत्वैव न चिरान्ताबुभौ रामलक्ष्मणौ ।	
सुग्रीवसहितौ वीराबुपेयातां तथा कुरु	१०७
यदन्यथा भवेदेतद्भौ मासौ जीवितं मम ।	

हे भावण ऐवून व ती खूण ओळखून जनक रूपा सीता मला म्हणाली, “रावणाचा समूळ नाश करून, रामानेच मला येथून घेऊन जावे,” असें तिने सांगितल्यानंतर, त्या साथी अनिन्दित सीतादेवीला मी मस्तक लववून प्रणाम केला आणि जी पाहून राघवाच्या मनाला अन्नंद होईल, अशी खूणही मी तिच्यापाशी सांगितली. तेव्हा सीता मला म्हणाली, “ हा उत्कृष्ट मणि घे या मण्याच्या योगाने महापराक्रमी राम तुझा योग्य अ दरसत्कार करील ” असें बोलून त्या सुदरीचे तें उत्कृष्ट व थोष्ट रत्न मझ्या स्वाधीन केलें आणि अत्यंत उद्विग्न होऊन, तिने काहीं रामाला खूण पटण्यासारिखा वृत्तातही मला सविस्तर सांगितला (१०१-१०४)

नंतर स्वस्थ चित्ताने मी त्या राजकन्येला प्रणाम केला आणि इकडे परत येण्याच्या हेतूने तिला प्रदक्षिणाही केली. हे पाहून मनाचा पूर्ण विश्वास करून, पुनरपि ती मला आणखीही म्हणाली, “ हे हनुमाना, राघवाला तू माझा वृत्तात निवेदन कर आणि तो ऐकताच ते उभयता वीर रामलक्ष्मण सुग्रीवासहवर्तमान इकडे लवकरच येतील, असें कार्य तू कर यात जर अंतर पडेल, तर आता

न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो ध्रिये साहमनाथवत्	१०८
तद्धृत्या करुणं चाकुर्यं क्रोधो मामभ्यवर्तत ।	
उत्तरं च मया दृष्टं कार्यशेषमनन्तरम्	१०९
ततोऽवर्धत मे कायस्तदा पर्वतसंनिभः ।	
युद्धात्सादृशीं वनं तस्य विनाशयितुमारभे	११०
तद्भ्रमं वनखण्डं तु भ्रान्तवस्तमृगद्विजम् ।	
प्रतिबुद्धय निरोधन्ते राक्षस्यो विरुताननाः	१११
मां च दृष्ट्वा घने तस्मिन्समागम्य ततस्ततः ।	
ताः समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचाक्षिरे	११२
राजन्वनमिदं दुर्गं तव भग्नं दुरात्मना ।	
वानरेण ह्यविनाय तव वीर्यं महाबल	११३
तस्य दुर्बुद्धिता राजंस्तव विप्रियकारिणः ।	
वचमाज्ञापय क्षिप्रं यथासौ न पुनर्ब्रजेत्	११४

माझे जीवित दोनच महिने शेष राहिले आहे; त्यानंतर मी कुरुस्थकुलोत्पन्न रामाच्या दृष्टीस पडणें शक्य नाही एवढ्या मुदतेंत जर तो लवकर न येईल, तर मी अनाथप्रमाणे येथेच मरण जाईन. ” (१०५-१०८)

हे निचे दीन भायग ऐकताच तिला अनार अशा शीघ्रने घेन्न टाकले आणि सीतादर्शनानंतर आपले अत्रिष्ट कार्य काय राहिले अहे, तें मी मनामध्ये आगले, तेव्हा माझे शरीर पर्वतामारखें वाटले आणि मनात युद्धाची इच्छा धरून, मी त्या रावणाच्या वनाचा नाश करण्याला अरंभ केला. तें वन मोडिले, तेव्हा त्यातील मृग व पक्षी व्रस्त होऊन, गोंबळून गेले आणि तेथील वनाळविनाळ मुट्टा असलेल्या राक्षसत्रिया जाग्या होऊन टक्केतिकडे पाहूं लागल्या. त्या वनामध्ये मला पाहिलेचवर त्या चौहोकडून देऊन एकत्र जमल्या आणि त्या सर्वांनी मिळून रावणाला तो वनांत मत्वर निवेदन केला (१०९-११२)

त्या म्हणाल्या, “ हे महानल दर राजा, अ पया सामर्थ्याचा विचार न करता एसा दुर्गम्या वनराने हें अ.पले गहन वन मोटून टाकले अहे. यावन्न, हे राजा, अ पला अपरात्र वरणाच्या त्या वनगला दुर्बुद्धिच अठवली आहे.

तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण विसृष्टा बहुदुर्जयाः ।	
राक्षसाः किङ्करा नाम रावणस्य मनोनुगाः	११५
तेषामशीतिसाहस्रं शूलमुद्गरपाणिनाम् ।	
मया तस्मिन्वभोद्देशे परिधेण निष्पूदितम्	११६
तेषां तु हतशिष्टा ये ते गता लघुविक्रमाः ।	
निहतं च मया सैन्यं रावणायाचक्षिरे	११७
ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्राप्तादमुत्तमम् ।	
तत्रस्थान्नाक्षसान्हत्वा शतं स्तम्भेन वै पुनः	११८
ललामभूतो लङ्काया मया विध्वंसितो रुपा ।	
ततः प्रहस्तस्य सुतं जम्बुमालिनमादिशत्	११९
राक्षसैर्बहुभिः सार्धं घोररूपैर्भयानकैः ।	
तमहं बलसंपन्नं राक्षसं रणकाविदम्	१२०
परिधेणातिघोरेण सूदयामि सहानुगम् ।	
तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तु मन्त्रिपुत्रान्महाबलान्	१२१

याकरिता त्याचा वध करण्यावद्दल सत्वर आज्ञा द्या, म्हणजे पुनः यला येथे येता येणार नाही " हें भाषण ऐकून घेऊन, त्या राक्षसाधिपति रावणाने आपल्या मर्जाप्रमाणे वागणारे असे किङ्कर नावाचे अत्यंत दुर्जय राक्षस माझ्यावर पाठवून दिले, परंतु शूल व मुद्गल हातात घेऊन आलेल्या त्या ऐशा हजार राक्षसांचा मी गदेच्या योगाने त्या वनप्रदेशामध्येच वध केला (११३-११६)

तथापि, त्याच्यापैरी जे राक्षस शिक्क राहिले होते, ते सत्वर तेथून निघाले आणि मी तें सारें सैन्य मारल्याचें त्यांनी रावणाला वळविलें नंतर मोठा सुन्दर रावणाचा उत्कृष्ट राजवाडा मोडून टाकावा, असें माझ्या मनात आल्यामुळे तेथील शंभर राक्षसांचा वध करून मी तेथील लज्जनगराला भूषण होऊन राहिलेल्या त्या राजवाड्याचा रागारागाने विध्वंस केला नंतर रावणाने प्रहस्तपुत्र जम्बुमालीला, घोर रूप धारण करणारे असंख्य व भयकर राक्षस घेऊन माझ्यावर जाण्याची आज्ञा केली; परंतु त्या बलव्य संप्रान्वेत्त्या राक्षसांचा त्याच्या अनुयायामह मी अति घोर गदेने नश केला. हें ऐकून राक्ष-

पदातिवलसंपन्नान्प्रेषयामास रावणः ।	
परिघेणैव तान्सर्वाङ्गयामि यमसादनम्	१२०
मन्त्रिपुत्रान्हताञ्छ्रुत्वा समरे लघुचिक्रमान् ।	
पञ्च सेनाग्रगान्छ्वरान्प्रेषयामास रावणः	१२३
तानहं सहसैन्यान्वै सर्वानेवाभ्यसूदयम् ।	
ततः पुनर्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम्	१२४
बहुभी राक्षसैः साधं प्रेषयामास संयुगे ।	
तं तु मन्दोदरीपुत्रं कुमारं रणपण्डितम्	१२५
सहसा स्रं समुद्यन्तं पादयोश्च गृहीतवान् ।	
तमासीनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेषयम्	१२६
तमक्षमागतं भग्नं निशम्य स दशाननः ।	
ततश्चेन्द्रजितं नाम द्वितीयं रावणः सुतम्	१२७
व्यादिदेश सुसंरुद्धो बलिनं युद्धदुर्मदम् ।	
तच्चाप्यहं बलं सर्वं तं च राक्षसपुङ्गवम्	१२८

साधिपति रावणाने पायदळमैन्य बरोबर देऊन महाबलाध्य मन्त्रिपुत्राना हुकूम केला. तथापि मी आपल्या गदेन्याच योगाने त्या सर्वांना यमलोका पाठवून दिलें (११७—१२२)

याप्रमाणे युद्धामध्ये झटपट पराक्रम करणाऱ्या मन्त्रिपुत्राचा वध झाल्याचें ऐकून रावणाने पुन माझ्यावर पाच गूर सेनाधिपति पठवून दिले; परंतु त्याही मर्णाचा सैन्यासह मी बघ केला नंतर दशानन रावणाने आपला महाबलाध्य-पुत्र अक्ष पुष्कळ राक्षस बरोबर देऊन मद्दशाशी युद्ध करण्यासाठी पाठवून दिला. त्याप्रमाणे तो मंदोदरीपुत्र रणेश्वर कुमार अक्ष एकाएकी आकाशामध्ये आला, त्या वेळीं मी त्याचे पाय धरले आणि त्यास शंभर वेळा गरगर फिरवून, त्याचें चूर्ण करून टाकलें. (१२३—१२६)

याप्रमाणे अक्षाचा वध झाल्याचें ऐकून दशानन रावण तर अतिशयच क्रुद्ध झाला आणि युद्धामध्ये अर्जिकय व बलाध्य अशा आपल्या इन्द्रजित् नावाच्या प्रसिद्ध पुत्राला त्याने लडाईची आज्ञा केली. तेव्हा त्या राक्षसश्रेण्याला आणि

म० २६ (सुन्दर)

नष्टौजस रणे कृत्वा परं हर्षमुपागतः ।	
महतापि महाबाहुः प्रत्यनेन महाबलः	६२९
प्रहितो रावणेनैव सह वीरैर्मदोद्धतैः ।	
सोऽविपहं हि मां बुद्ध्वा स्वसैन्यं चावमर्दितम्	६३०
ब्रह्मणोऽखण स तु मा प्रवक्ष्वा चातिधेगिनः ।	
रज्जुभिश्चापि बध्न्ति ततो मां तत्र राक्षसाः	६३१
रावणस्य समीपं च गृहीत्वा मामुपागमन् ।	
दृष्ट्वा संभाषितश्चाहं रावणेन दुरात्मना	६३२
पृष्टश्च लङ्कागमनं रक्षसानां च तं वधम् ।	
तत्सर्वं च रणे तत्र सीतार्थमुपजल्पितम्	६३३
तस्यास्तु दर्शनाकाङ्क्षी प्रातस्त्वद्भवनं विभो ।	
मारुतस्योरसं पुत्रो वानरो हनुमानहम्	६३४
रामदूतं च मा विद्धि सुश्रीवसच्चिवं कपिम् ।	
सोऽहं दौत्येन रामस्य त्वत्सकाशमिहागतः	६३५

‘त्याच्यावरोर आतेरया सर्व सैन्यला सप्रम मध्ये समर्पहीन केव्य वर मला पराकृष्टेचा हर्ष सला रवगाने मेठी आशा मनात धहन, मदमत्त वीरासह या महापराक्रमा व महाबलटय पुत्रला मारुताकडे पठवित्रे होते. मा अजिक्य आहे, अस जागून आणि पाप या स याचा नाश झाला, ह लक्ष्यान आगून त्याने मला अतिवेगान् ब्रह्मास्त्राने बाधून टाकिल व नंतर इतर राक्षसांनीही मला दोघानी आवदन टकलें व ते मला रावणसमीप घेऊन गेले मला पाहिल्यावर त्या दुर म्या रावणचें व माझे सभाषण सुट झाले (१-७—१३२)

‘ लक्ष्मणे येण्याचें व राजशाशा सप्रम करून, त्याचा वध करण्याचें व राण काय ? ’ म्हणून त्याने विचारिलें, तेव्हा मी त्याला त सर्व सतेजरिता व हे म्हणून सांगतलें मी त्याला म्हणालों, “ हे विभो, त्या संतेच्या दर्शनाकरिता मा बुद्ध्या घरी आला जहें आणि मा वायूचा औरस पुत्र हनुमान वनर जाती- नाशिवाय मी, वनर सुभावच मगी व रामचा दूत आहे अस त समज.

क्षिप्रमानीयतां सीता दीयतां राघवस्य च ।	
यावन्न हरयो वीरा विधमन्ति बलं तव	१४३
वानराणां प्रभावोऽयं न केन विदितः पुरा ।	
देवतानां सकाशं च ये गच्छन्ति निमन्त्रिताः	१४४
इति वानरराजस्त्वामाहेत्यभिहितो मया ।	
भामैक्षत ततो रुष्टश्शुष्या प्रदहन्निव	१४५
तेन बध्योऽहमाज्ञप्तो रक्षसा रौद्रकर्मणा ।	
मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरात्मना	१४६
ततो विभीषणो नाम तस्य भ्राता महामतिः ।	
तेन राक्षसराजद्वय चित्तो मम कारणात्	१४७
नैवं राक्षसशार्दूल त्यज्यतामेष निश्चयः ।	
राजशास्त्रव्यपेतो हि मार्गः संलक्ष्यते त्वया	१४८
दूतबध्या न दृष्टा हि राजशास्त्रेषु राक्षस ।	

अगदी मनापासून सहाय्य करणे आमचें कर्तव्य आहे आणि त्यानेच धर्मबुद्धि मनात ठेवून, मला तुझ्याकडे पाठविलें आहे. (१३८-१४२)

“ या वीर वानरानी तुझ्या सैन्याचा नाश केला नाही, तोंच सीतेला लवकर परत आणून रामाच्या स्वाधीन कर. वानराच्या पराक्रमाचा हा प्रभाव पूर्वापासून कोणाला बरे माहीत झालेला नाही ? देवसभेंत ते निर्मन्त्रित असल्यामुळे, ते देवतांच्याही समीप जात असतात. ” याप्रमाणे वानरराज सुग्रीवाने तुला निरोप सांगितला आहे; असें म्हणून मी त्याला हें सर्व सांगितलें, तेव्हा दृष्टीने मला दग्ध करीतच कीं काय असा तो रावण क्रुद्ध होऊन, माझ्याकडे पाहूं लागला आणि माझा प्रभाव न समजून त्या क्रूरकर्मा दुरात्म्या रावण राक्षसाने माझा वध करण्याविषयीही राक्षसाना आज्ञा केली. (१४३-१४६)

तेव्हा विभीषण म्हणून त्याचा एक महाविचारी भ्राता आहे, त्याने माझ्या-करिता त्या राक्षसराजाची प्रार्थना केली. तो म्हणाला, “ हे राक्षसश्रेष्ठ, हा आमद् आपण सोडा. आपण राजनीतीला सोडून असलेल्या मार्गाचें अवलंबन करीत आहा. हे राक्षसा, राजनीतिशास्त्रामध्ये दूताचा वध कोठे सांगितलेला

दूतेन बोधितव्यं च यथामिदितवादिना	१४९
सुमहत्परिघेऽपि दूतस्यातुलविक्रम ।	
विरूपकरणं दृष्टं न वधोऽस्ति हि शास्त्रतः	१५०
विभीषणेनैवमुक्तेः रावणः संदिदेश तान् ।	
राक्षसानेतदेवाद्य लाङ्गूलं दह्यतामिति	१५१
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समन्ततः ।	
घेष्टितं शणवलकैश्च पट्टैः कार्पासकैस्तथा	१५२
राक्षसाः सिद्धसंनाहास्ततस्ते चण्डविक्रमाः ।	
तदादीप्यन्त मे पुच्छं हनन्तः काष्ठमुष्टिभिः	१५३
यद्भस्य बहुभिः पाशैर्यन्त्रितस्य च राक्षसैः ।	
न मे पीडाऽभवत्काचिद्दृक्षोर्नगरीं दिवा	१५४
ततस्ते राक्षसा शूरा वद्धं मामग्निसंवृतम् ।	
अघोषयन्नाजमार्गं नगरद्वारमागताः	१५५

नाही. जैसे अमेल तसे भाषण करणाऱ्या दूताने आपला निरोप सांगितला पाहिजे. हे अनुलपराक्रमी रावणा, मोठा अपराध जरी दूताच्या हातून घडला, तरी लाला विद्रूप कराव, एवढेच पार तर शास्त्रामध्ये सांगितले आहे. शास्त्रात कोठेही त्याचा वध सांगितलेला नाही. " (१४७-१५०)

याप्रमाणे विभीषणाने प्रार्थना केल्यावर " हें याचें पुच्छ आजच्या आजच पेटवून टाका " म्हणून रावणाने त्या राक्षसाना आज्ञा केली नंतर त्याचें भाषण श्रवण केल्यावर राक्षसानी माझ्या पुच्छाला कापमाचीं चिरगुट्टें व ठागाचीं वस्त्रें भोवताली गुहाळलीं आणि युद्धाची तयारी करून सज झालेल्या त्या प्रचंड पराक्रमी राक्षसानी काढ्या व बुक्क्या यांचे प्रहार करीत करीत, माझे पुच्छ पेटवून दिलें, परंतु राक्षसानो जरी मला जखमून बाधले होते आणि अनेक पाशानी जरी मला बाधिले होते, तरी लंकागरी दिवसा पहाययस सापडावी, अशा माझी इच्छा असल्यामुळे मला काहीएक त्रास झाला नाही. नंतर त्या शूर राक्षसानी मला चावून, अग्निने प्रक्षेप केलेल्या माझ्या शेषटासद्व मला फिरवीत, माझ्यासंबंधी राजमार्गामध्ये दबंदी पिटविली आणि नगराच्या द्वाराशी मला ते घेऊन

ततोऽहं सुमहद्रूपं संक्षिप्य पुनरात्मनः ।	
विमोचयित्वा तं बन्धं प्रकृतिस्थः स्थितः पुनः	१५६
आयसं परिधं गृह्य तानि रक्षांस्यसूदयम् ।	
ततस्तन्नगरद्वारं वेगेन प्लुतवानहम्	१५७
पुच्छेन च प्रदीप्तेन तां पुरीं सादृशोपुराम् ।	
दहाम्यहमसंभ्रान्तो युगान्ताग्निरिव प्रजाः	१५८
विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रहृश्यते ।	
लङ्कायाः कश्चिदुद्देश सर्वा भस्मीकृता पुरी	१५९
दहता च भया लङ्कां दग्धा सीता न संशयः ।	
रामस्य च महत्कार्यं भयेदं विफलीकृतम्	१६०
इति शोकसमाविष्टश्चिन्तामहमुपागतः ।	
ततोऽहं वाचमश्रौषं चारणानां शुभाक्षराम्	१६१
जानकी न च दग्धेति विस्मयोदन्तभाषिणाम् ।	
ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुतां गिरम्	१६२

आले तेव्हा आपलें तें प्रचंड रूप मी पुनरपि सजुचित केलें आणि तीं बधन सोडून टाकून पुन मी नेहमीप्रमाणेच झार्गे लोरडाची गदा घेऊन मी त्या राक्षसाचा बध केला व मोठ्या वेगाने मी त्या नगराच्या द्वारावर उडी मारला आणि नंतर आपल्या प्रदीप्त झालेल्या पुच्छान्या योगाने मी अगदी निर्भयपणे प्रलयकालीं प्रजा दग्ध करणाऱ्या अग्नीप्रमाणे गळत्या व वुहज यामुद्धा लफानगरी दग्ध करू लागलों (१५१-१५८)

या वेळीं “ सर्व लङ्कानगरी जळून खाक झाली आहे लॅकॅनोल कोणताही प्रदेश न जळलेला शिक्क राहिलेला नाही, तेव्हा जानकीचा नि संशय नाश झालेच असेल लक्ष्मी जाळपेळ करताना माझ्या हातून सीताही नि सगळ दग्ध झाली आणि यामुळे रामाचें हें मोठें कार्य मी अगदी निष्फळ केलें ” अशा प्रकारची मला काळजी पडली व मी अगदी शोकग्रस्त झलों नंतर अर्थव्यक्तिते दहून टाकणारी बार्ता सांगणाऱ्या चारणाचें “ जानकी दग्ध झाली नाही ” अशी शुभ शब्दयुक्त असलेली बाणी मी ऐकली तेव्हा ती अद्भुत वाणी श्रवण करून मलाही

अदग्धा जानकीत्येव निमित्तश्चोपलक्षितम् ।	
दीप्यमाने तु लाङ्गूले न मां दहति पावकः	१६३
हृदयं च प्रहृष्टं मे घाताः सुरभिगन्धिनः ।	
तोर्निमित्तैश्च हृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः	१६४
ऋषियाकथैश्च हृष्टार्थैरभयं हृष्टमानसः ।	
पुनर्दृष्टा च वैदेही विसृष्टश्च तथा पुनः	१६५
नतः पर्वतमासाद्य तत्रारिष्टमहं पुनः ।	
प्रतिप्लवनमारिमे युग्मदर्शनकाङ्क्षया	१६६
ततः श्वसनचन्द्राकसिद्धगन्धवमेवितम् ।	
पन्थानमहमाक्रम्य भयतो हृष्टयानिह	१६७
राघवस्य प्रमदितेन भयतां चैव तेजसा ।	
सुग्रीवस्य च कार्यार्थे मया नर्घमनुष्ठितम्	१६८
एतत्सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम् ।	
तत्र यत्र कृतं शेषं तत्सर्वं क्रियतामिति	१६९

श्यापे श्रीमद्रामा ० वाम्नी ० अडित्तये सुन्दरकाण्डेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकेनपष्टितम सर्ग ।

एतदाख्याय तत्सर्वं हनूमान्मास्ततात्मज ।	
भूयः समुपचक्राम वचनं वक्तुमुत्तरम्	६
सफलो राघवोद्योग सुग्रीवस्य च संभ्रमः ।	
शीलमासाद्य सीताया मम च प्राणितं मन	७
आर्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः प्लवगर्षभा ।	
तपसा धारयेल्लोकान्मुद्धा वा निर्देहेदपि	३
सर्वथातिप्रकृणेऽसौ रावणो राक्षसेश्वरः ।	
यस्य तां स्पृशतो माघ्रं तपसा न विनाशितम्	४
न तदग्निशिखा कुर्यात्संस्पृष्टा पाणिना सती ।	
जनकस्य सुता कुर्याद्यत्क्रोधकलुषीकृता	५
जाम्बवत्प्रमुखान्सर्वाननुज्ञाप्य महारूपीन् ।	
अस्मिन्नेवगते कार्ये भवतां च निवेदिते ॥	

झालेलें व गिऱ्क राहिलेल कर्ण, शेवटास नेऱ्याची तुम्ही तनवज करा ' (१९६-१९९)

याप्रमाणे महामुनिवान्माकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसहा अ दिक्कव्याताल सुदर-
काडपैकी अठ्ठावजावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ५८ ॥

त्याना हें सर्व सांगितल्यानतर बाबुपुत्र हनुमान् भाषावै हा त्याना म्हणाला,
“ रामाचा उद्योग आणि सुत्रवाची त्वरा, याचें सार्थक झालें आहे आणि सीतेचें
शील पाहून, मादराटी मनाला आनंद झाला आहे हे वानरश्रेष्ठहो, अशा
प्रकारचें शील त्या साध्वी सातेल च योग्य आहे आपल्या तपोबलावर ता
त्रैलोक्याचें रक्षण करील आणि क्रुद्ध झाली, तर ती त्रैलोक्य दग्धही करून
टाऱील त्या अर्धी सातेच्या शरिराला स्पर्श केल, असूनही तिच्या तपाच्य
योगाने रावणचा नाश झाला नहा, त्या अर्धी तो राक्षसाधिपति महातपस्वाच
असला पाहिजे, जनककन्या सता क्रुद्ध झाली असता जें करील, तें हस्तस्पर्श
झाला असता प्रचक्ष भक्ताचा ज्वालही कर राकणार नाही. आता जाववान्
आदि सर्व महाकर्षी अनुज्ञा घेनयानतर, सताशुद्धीचें कार्य येथपर्यंत

न्याय्यं स्य सह वैदेह्या द्रष्टुं तौ पार्थिवात्मजौ	६
अहमेकोऽपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ।	
तां लङ्कां तरसा हन्तुं राघवं च सराक्षसम्	७
किं पुनः सहितो वीरैर्वलघ्नैः कृतात्मभिः ।	
कृतास्त्रैः श्रुत्वाः शकैर्भवद्विधिजयैपिभिः	८
अहं तु राघवं युद्धे ससैन्यं सपुत्रं सरम् ।	
सहपुत्रं वधिष्यामि सहोदरयुतं युधि	९
ब्राह्ममखं च रौद्रं च वायव्यं वारुणं तथा	१०
यदि शक्रजितोऽस्त्राणि दुर्निरीक्ष्याणि संयुगे ।	
तान्यहं त्रिहनिष्यामि विधमिष्यामि राक्षसान्	११
भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणाद्धि तम् ।	
मयातुला विस्फुटा हि शैलवृष्टिर्निरन्तरा	१२
देवानपि रणे हन्यात्किं पुनस्तांनिशाचरान् ।	
भवतामननुज्ञातो विक्रमो मे रुणाद्धि माम्	१३
सागरोऽप्यतियाद्वेलां मन्दरं प्रचलेदपि ।	

ज्ञान्वाचें मीं आपणास सागितलें आहे म्हणून आता सांतेसह त्या राजकुमार रामलक्ष्मणाचें आपणाला दर्शन होणें शक्य आहे (१-६)

राक्षसगणानुद्धा ती लंकागरी आणि इतर राक्षसासह ती रावण याचा स्वनामध्याने वध करण्यास मी एकटाही समर्थ आहे मग वीर, बलाटय, सुसिद्धित, अस्त्रसंपन्न, शक्तिमान् आणि विजयेच्छु असलेल्या तुमची गोष्ट कशाला पाहिजे ? मी त्या रावणाचें सैन्य, पुढारी, पुत्र व सहोदर भ्राते यामुद्धा रावणाचा युद्धामध्ये वध करीन. ब्राह्म, रौद्र, वायव्य आणि वारुण हीं संप्रामामध्ये शत्रूंची दृष्टि दिपवून टाकणारीं अस्त्रें इंद्रजितापासीं असलीं, तरी मी त्या सर्वांचा नाश करून राक्षसाचा वध करीन तुमची अनुज्ञा झाली अमना रावणाला वाचून टाकण्यास माझा एकचच पराक्रमच पुरे होईल. मी एकत्ररखी अतुलनीय पाषाणगुष्टि सुरू केली, तर ती संप्रमामध्ये देवाचाहा वध करील. मग त्या निशाचराची कथा कथ ? परंतु जापर्यंत तुमची अनुज्ञा झाली नाही, तोपर्यंत मला

न जाम्बवन्तं समरे कम्पयेदरिवाहिनी	१५
सर्वराक्षससङ्घानां राक्षसा ये च पूर्वजाः ।	
अलमेकोऽपि नाशाय वीरो बालिसुतः कपिः	१५
प्लवगस्योरुचेनेन नीलस्य च महात्मनः ।	
मन्दरोऽप्यवशीर्येत किं पुनर्युधि राक्षसाः	१६
सदेवासुरयक्षेपु गन्धर्वोरगपक्षिपु ।	
मैन्दस्य प्रतियोद्धारं शंसत द्विविदस्य वा	१७
अश्विपुत्रौ महावेगावेतौ प्लवगसत्तमौ ।	
एतयोः प्रतियोद्धारं न पश्यामि रणाजिरे	१८
मयैव निहता लङ्का दग्धा भस्मीकृता पुरा ।	
राजमार्गेषु सर्वेषु नाम विश्रावितं मया	१९
जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।	
राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः	२०
अहं कोसलराजस्य दासः पवनसंभवः ।	

परान्न करता येत नाह'. मर्यादेचं उरुपन सगरही नरील अणि कदाचिन् मंदरपर्वतही स्थानापमून चलेल, परतु संग्र नामध्ये जाम्बवन्तः जेरस अण्-प्यास शत्रूची सेना समर्थ होंगर नाही (७-१४)

एकदर सर्व राक्षसमुदायाचा अणि लान्या पूर्वन राक्षसाचा नाश करण म मी एकग्रही पुरे आहे अथवा बालिपुत्र वीर अगदही ते करणस समर्थ आहे मद्राम्हा नीलवनरान्ना प्रचड आपानाने मंदरपर्वतही विधीर्ण होऊन जाईल. मग पुढाम्हे राक्षसाची गोण कश ल पहिने ? भेदाशीं अथवा द्विविदाशीं सामना करणारा देव, असुर, यक्ष, गंधर्व, उरग आणि पत्नी रामध्ये एतरी कोणी आणे का तें सागा प हूं ? हे महावेगवन वानरश्रेष्ठ अधिनीजुमाराचे पुत्र आहेत. यान्याशीं संग्रामाम्हे सामना करणारा मला कोण ही दिसत नाही. लक्ष्मणर-तील मोठ्या मोठ्या राक्षसाचा वध करन मी ती दग्ध करून टाकली आणि सर्व राजमार्गमध्ये माझे नाव गाजविलें. “ अनेकजण रामाचा व महाबलाच लक्ष्मणाचा जयजयकर असे राघवाने रक्ष्य केलेदां सुग्रीवराजाचा विजय असे.

हनुमानिनि सर्वत्र नाम विश्रावितं मया	२१
अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः ।	
अधस्ताच्छिशुपामूले सार्ध्या करुणमास्थिता	२२
राक्षसीभिः परिवृता शोकसंतापकशिता ।	
मेघरेखापरिवृता चन्द्ररेखेव निष्प्रभा	२३
अचिन्तयन्ती वैदेही रावणं बलदर्पितम् ।	
पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टग्धा च जानकी	२४
अनुरक्ता हि वैदेही रामे सर्वात्मना शुभा ।	
अनन्यचिन्ता रामेण पौलोमीव पुरन्दरे	२५
तदेकयासःसंवीता रजोध्वस्ता तथैव च ।	
सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः	२६
राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदायने ।	
एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा	२७
अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमोदये ।	

मी वायुपुत्र हनुमान् शोण्डेनाधिपति रामाचा दाम आहे. " असें मर्म ठिक-
मा आपलें नाव गाजविलें अरे. (१५-२१)

दुरात्म्या रावणाच्या अशोन्ननात एका शिशुत्रीच्या हाड खाली लावली
सीता दीनपगाने बसली आहे, राक्षसींनी तिला घेऊन टाकिले आहे, शोक व
मनापयानी ती वृष झाली असून मुळे, मेघपटलांने अन्ध्रित झाले-या चन्द्र-
बलेप्रमाणे ती निस्तेज दिग्मत आहे, परंतु यत्नामुळे मत्त झालेला रावण तिच्या
मित्रगतातही नाही, कारण तेथे अडकून टाकिलेली ती सुंदरी जानकी
पतिव्रता आहे; रामाचाचून मनामध्ये ती दुःखाचा वसाचेही चिंतन करत
नाही आणि इंद्राणी ज्याप्रमाणे इंद्राचे ठिगण अनुरक्त आहे, त्याप्रमाणे ती
रामाचे ठिकाणी अनुरक्त आहे. तिच्या अंगावर धूळ उडालेली आहे. प्रमदा-
यनात राक्षसंमध्ये अगलेल्या त्या सीतेला अकालविन कळ राक्षसी एतसारखा
धमरी देत आहेत, असे मी पाहिले आहे. भर्ताचाच ध्यास घेऊन बसलेल्या त्या
दीन सीतेने केसाची एक वेणी बांधलेली आहे, ती भूमिपर गमन करीत आहे,

रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया	२८
कथंचिन्मृगशावाक्षी विश्वासमुपपादिता ।	
ततः संभाषिता चैव सर्वमर्थं प्रकाशिता	२९
रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ।	
नियतः समुदाचारो भक्तिर्भर्तारि चोत्तमा	३०
यन्न हन्ति दशग्रीवं स महात्मा दशाननः ।	
निमित्तमात्रं रामस्तु वधे तस्य भविष्यति	३१
सा प्रकृत्यैव तन्वह्नी तद्वियोगाच्च कश्चिता ।	
प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुतां गता	३२
एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा ।	
यद्वा प्रतिकर्तव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम्	३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामा० वाल्मी० आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनषष्टितम सर्ग ॥५९॥

[२५७६]

हिलाळा आला असता ज्याप्रमाणे कमलिनीची काति पालटते, त्याप्रमाणे तिची काति पालवून गेलेली आहे आणि रावणाच्या हातून सुटका होण्याविषयी निराशा झाल्यामुळे यापुढे मरणाचाच निश्चय तिने केलेला आहे (२२—२८)

हरणाच्या पाडसाप्रमाणे जिचे डोळे आहेत, अशा त्या सीतेला मी कसातरी धोर दिश आणि तिच्याशी संभाषण करून, मी सर्व काही निवेदन केलें राम आणि सुग्रीव या उभयतांमध्ये सख्य झाल्याचें ऐकताच तिला आनंद झाला. तिचें हृदय पातित्य एकसारखें टिकलेलें आहे आणि भरर्याचे ठिगणें तिचा अनुपम भाकि आहे इतकें असूनही सीतेच्या हातून रावणाचा वध होत नाही, याचरून तो रावण खरोखर महातपस्वी असला पाहिजे. तथपि सीतेला दुःख दिल्याच्या पतकाने ता आपोआप मृतप्रायच झालेला आहे अता राम त्याचा वध होयला निमित्त मान होईल ती क्षीता जातीचीच सडपातळ असून, त्या रामाच्या वियोगाने अधिभूच वृश झालेली आहे आणि यामुळे प्रतिपदेचे दिवशीं अभ्ययन करणाऱ्याच्या विद्येप्रमाणे ती आतिच चारीक झाली आहे साराश, ती महाभाग्यवती सीता याप्रमाणे एकसारखा शोक करित बसली आहे तेव्हा

पष्ठितम. सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसुनुरभापत ।	
अश्विपुत्रौ महावेगौ बलवन्तौ लुवङ्गमौ	१
पितामहवरोत्सेकात्परमं दर्पमास्थितौ ।	
अश्विनोर्मनिनार्यं हि सर्वलोकापितामहः	२
सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान्पुरा ।	
वरोत्सेकेन मत्तौ च प्रमथ्य महतीं चमूम्	३
सुराणाममृतं वीरौ पीतवन्तां महाबलौ ।	
एतावेव हि संक्रुद्धौ सवाजिरथकुञ्जराम्	४
लङ्कां नाशयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ।	
यहमेकोऽपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम्	५
तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणं च महाबलम् ।	
किं पुनः सहितो वीरैर्वलवद्भिः कृतात्मभिः	६

याला काय उपाय करावयाचा असेल, तो लवकर करण्याची तुम्ही सारे जण तजवीज करा. (२९-३३)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणमंत्रक आदिकाव्यातील सुन्दर-काण्डापूर्वी एकूणसाठवा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ५९ ॥

ते त्या हनुमानाचे भाषण ऐकून घेतल्यावर वालिपुत्र अंगद म्हणाला, " हे महावेगवान् अश्विनीकुमारपुत्र भेद व द्विविद वनर बलवान् आहेत, आणि ब्रह्म-देवान्या वराने ते पराकाष्ठेचे गर्विष्ठ झालेले आहेत. अश्विनीकुमाराना मान देण्या-करिता सर्व लोकाधिपति ब्रह्मदेवाने पूर्वी याना " तुझाला कोणापामूनही पीडा होणार नाही, " असा अनुल वर दिला होता. त्या वराने मत्त होऊन व प्रचंड सेनेचा पराजय करून या महाबलवान् वीर वानरानी देवाचे अमृत प्राशन केलें. आता सर्व वानर स्वस्थ वसूं या. क्रुद्ध झाले असना हेच उभयता अध, रथ व गज यामुद्धा लंकेचा नाश करण्यास समर्थ आहेत. अथवा तेथील राक्षसगणा-सह ती लंका नगरी आणि तेथला एकट्या तो महाबलाटय रावण, याचा स्वसाम-ध्याने नाश करण्यास मी एकट्याही पुरेसा आहे, मग बलवान्, वीर, सुक्षि-क्षित, अत्रवेत्ते, समर्थ आणि विजयशाली असलेल्या तुमचें सहाय्य असल्यावर,

कृतास्त्रैः पूवगैः शक्तैर्भवद्भिर्विजयैपिभिः ।	
दायुस्सुनोर्वलेनैव दग्धा लङ्केति नः श्रुतम्	७
दृष्टा देवी न चानीता इति तत्र निवेदितुम् ।	
न युक्तमिव पश्यामि भवद्भिः ख्यातपौरुषैः	८
न हि यः प्लवने काश्चिन्नापि काश्चित्पराक्रमे ।	
तुल्यः सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः	९
जित्वा लङ्कां सरक्षौघां हृत्वा तं रावण रणे ।	
सीतामादाय गच्छामः सिद्धार्था हृष्टमानसाः	१०
नेप्पेवं हतशेषेषु राक्षसेषु हनूमता ।	
क्षिप्रं यदत्र वर्तव्यं गृहीत्वा याम जानकीम्	११
रामलक्ष्मणयोर्मध्ये न्यम्याम जननीत्मजाम् ।	
किं व्यतीकेस्तु तान्सर्वान्वानरान्वानररंभान्	१२
वयमेव हि गत्वा तान्हृत्वा राक्षसपुङ्गवान् ।	
रागवं द्रष्टुमुर्तामः सुग्रीवं सहलक्ष्मणम्	१३

तर क व निच र व य च जाहे । वासुनाच्या वगनच सर्ग लका दग्ध इती, ८
 वासुना कानाच अ ल च जाहे, परंतु तुमन्त सरणे प्र यात, परात्नी से दाय-
 जे अगतदा सीतामादाये दर्शन इत्, परंतु निला आत्ले न ही, " अने
 र नाला उऊत रागो, मल थाव । दगत न ही (१-८)

हे वनरगण, उगाय करुणामय जाधरा पर कम ग ज वशामरे देव अ व
 देव वानभेनुडा । ते इयात तुमचा वनेदर् करुणा व ताहा नाहा नदुम
 र श्मयगागुडा ला । इतुन व सप्रानये सा रागाच वथ वरुन अवा
 उनटु व होऊ जा ग मलेया घऊन अभजने राग र इ उ उ हनुमनने र
 गाचा व । ये र पुडे, ताम ये धे उरेच । व वासिष्ट रा हो अगतना, आत् लये
 जादले तुमरे वनेरव न वाड उरले । जानकील भऊत देऊत, जागा र म व ड
 । इ नदुमो इले अ वरुव जानर ला रामान्वानरगणे । उ उ टु । ति र
 थ. वरुनेतुन व जानकील जावाच । त सर्ग वानागा व द नरेत । व । वरुम
 वे गाव वाव न । अहे । भवाच । ते उऊत गु । इ गु । व र वगंचे व थ

तमेवं कृतसंकल्पं जाम्बयान्हुरिसत्तमः ।	
उवाच परमप्रीतो वाम्बयमर्थवदर्थवित्	१४
नेपा बुद्धिर्महाबुद्धे यद्ब्रवीषि महाकृपे ।	
विचेतुं वयमानता दक्षिणां दिशमुत्तमाम्	१५
नानेतुं कपिराजेन नैव रामेण धीमता ।	
कथांचिन्निर्जितां सीतानस्माभिर्नाभिरोचयेत्	१६
राघवो नृपशार्दूलः कुलं व्यपदिशन्स्वकम् ।	
प्रतिजाय स्वयं राजा सीता विजयमग्रतः	१७
सर्वेषां कपिमुस्यानां कथं मिथ्या करिष्यति ।	
विफलं कर्म च कृतं भवेत्तुष्टिर्न तस्य च	१८
पृथा च दर्शिनं वीर्यं भवेद्भानरपुङ्गवाः ।	
तन्मादृच्छाम द्वै सर्वे यत्र रामः सलदमणः ।	
सुग्रीवश्च महातेजाः कार्यस्यास्य निवेदनं	१९

केदार, लक्ष्मण, सुग्रीव व राम याची भेट घड्यो, हे वीर " (१-१०)

याप्रमाणे बालिपुत्र अमठके बोललो जायानंतर, त्याच्या भपणचे तरव जाणणारा व नरश्रेष्ठ जाणणान् अतिशय मनुष्य झाला आणि म्हणला, " हे महाबुद्धिमान् श्रेष्ठ वानरा, तू म्हणतेस तें सरे, परंतु हा विचार येथे उपयोग नाही. कारण, दक्षिणदिशेमध्ये त्या श्रेष्ठ सीतादेवीचा द्योव करण्याप्रिपयीच फक्त आपणाला अजा झालेला आहे " तिला घेऊन या " अशा वानरराज सुग्रीवने जथवा विचारी रामने आपणाला आज्ञा केल्ली नाही शिवाय आपल्या कुलाचा अभिमान पाळणाराया नृपश्रेष्ठ रघुवंशज रामला अणच सीतेला जिवून आणिले, तर कधीहा वरं व टार नाही. या शिवाय सर्व व नरश्रेष्ठामक्ष रावणाला जिवून मरा. सीतेला धाणयाची जर त्या राजने प्रतिज्ञा केली आहे, तर त्याची प्रतिज्ञा मिथ्या होणे योग्य कसे होईल ? माराण, हे वानरश्रेष्ठ हो, असे झले असता, आपला पराक्रम मात्र व्यर्थ आईल आणि त्यालाही सतोप होणार नाही. हे वानरश्रेष्ठो, असे कार्य केव्यने आपला पराक्रम मात्र व्यर्थ दर्शविण्यासरिजे होणार आहे, म्हणून हे झलेडे कार्य निवेदन करण्याकरिता लक्ष्मणामुद्र राम आः

न तावदेषा मतिरक्षमा नो यथा भवान्पश्यति राजपुत्र ।

यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा तथा भवान्पश्यतु कार्यसिद्धिम् २०

इत्यार्षे धीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥६०॥

एकषष्टितमः सर्गः ।

[२५९६]

ततो जाम्बवतो वाक्यमगृहन्त वनैकसः ।

अङ्गदप्रमुखा वीरा हनूमांश्च महाकपिः १

प्रीतिमन्तस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुरःसराः ।

महेन्द्राग्रात्समुत्पत्य पुप्फुवुः श्रवगर्षभाः २

मेरुमन्दरसंकाशा मत्ता इव महागजाः ।

छादयन्त इवाकाशं महाकाया महायलाः ३

सभाज्यमानं भूतैस्तमात्मयन्तं महायलम् ।

हनूमन्तं महावेगं वहन्त इव दृष्टिभिः ४

राघवे चार्थनिर्वृत्तिं कर्तुं च परमं यशः ।

समाधाय समृद्धार्थाः कर्मसिद्धिभिरुन्नताः ५

महातेजस्वी सुग्रीव, हे जिकडे आहेत, तिकडे आपण सर्व जाऊं. हे राजपुत्र अंगदा, आमच्यासंबंधी झालेला आपला विचार अयोग्य आहे, असे नाही परंतु रामाचा विचार ज्याप्रमाणे ठरलेला आहे, त्याप्रमाणेच कार्यसिद्धि करून घेण्या-कडे आपण लक्ष पुरवले पाहिजे." (१४-२०)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत धीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यांतील सुन्दर-काण्डापर्यन्त साठवावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ६० ॥

नंतर अंगदप्रभृति वानरवीर आणि महाकपि हनुमान् यानी जाववानाचें म्हणणें कवूल केलें आणि वायुपुत्र हनुमानाला पुढे घालून, ते सर्वही आनंदित झालेले वानरश्रेष्ठ महेंद्रपर्वताच्या शिखरापर्यन्त उण्या टाकीत-टाकीतपुढे निघाले. शिराराने धिप्पाड असण्यामुळे मेरुमंदरपर्वतासारखे आणि मेरुच्या मोठ्या मग गजासारखे दिसणारे ते महाबलादय वानर, जसें काही आकाशच आच्छादित करूं लागले. आकाशामध्ये वास्तव्य करणारे सिद्धप्रभृति भूतगण त्या महावेगवान् व महाबलादय हनुमानाची प्रशंसा करूं लागले. या वेळीं ते आपला दर्शन

प्रियात्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ।	
सर्वे रामप्रतीकारे निश्चितार्था मनस्विनः	६
प्लवमानाः समाप्लुत्य ततस्ते काननौकसः ।	
नन्दनोपममासेदुर्वनं द्रुमशतायुतम्	७
यत्तन्मधुवनं नाम सुग्रीवस्याभिरक्षितम् ।	
अधृष्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम्	८
यद्द्रक्षति महावीरः सदा दधिमुखः कपिः ।	
मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः	९
ते तद्वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः ।	
घानरा घानरेन्द्रस्य मनःकान्तं महावनम्	१०
ततस्ते घानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधुवनं महत् ।	
कुमारमभ्ययाचन्त मधूनि मधुपिङ्गलाः	११

त्याला वाहूनच नेत आहेत की काय, अशा रीतीने ते त्याच्याकडे एकमारखे पाहू लागले रामाची कार्यसिद्धि करण्याचा आणि पराकाष्ठेची कीर्ति गाजवित्याच निश्चय करून चाललेले ते वानर सीतादर्शन, लंकादहन वर्गरे कार्यांनी अनन्दिता झाले होते आणि पुढे काय करावयाचे, हेही त्यांनी ठरविले होते. प्रिय चार्ता कळावेग्याविषयी ते सर्वही उत्सुक झाले होते, सर्वही युद्धाचे अभिनंदन करणारे होते आणि रामाच्या हातूनच रावणाचा प्रतिकार व्हावा, य विषया त्या सर्वही विचारी वानराचा निश्चय कायम झालेला होता. (१-६)

आकाश व्यापून ते वानर उड्या टाकित टाकित जाऊ लागले. नंतर ते शेकडो वृक्ष असलेल्या एका नंदनतुल्य वनमध्ये देऊन पोचले ते सुग्रीवाचे मोठ्या दक्षतेने रक्षण करून ठेविलेले मधुवन होते ते मधुवन प्राणिमात्राच्या मनाला आल्हाद देणारे होते आणि आज्ञेशिवाय कोणत्याही प्राण्याचा त्यांत प्रवेश होणे शक्य नव्हते. वानरश्रेष्ठ महात्म्या सुग्रीवाचा मामा, दधिमुख नावचा महावीर वानर, त्याचे अहोरात्र रक्षण करित असे वानरराज सुग्रीवाच्या मनाला आनंद देणाऱ्या त्या महावनासर्माप गेव्य नंतर, ते वानर मनुपान करण्याला अतिशय उत्सुक झाले होते. असे ते मोठे मधुवन पाहून, ते वानर अनन्दिता झाले

ततः कुमारस्तान्बृद्धाञ्जाम्बवत्प्रमुखान्कपीन् ।

अनुमान्य ददौ तेषां निसर्गं मधुभक्षणे १०

ते निसृष्टाः कुमारेण धीमता वालिसूनुना ।

हरयः समपद्यन्त द्रुमान्मधुकराकुलान् १३

भक्षयन्त सुगन्धीनि मूलानि च फलानि च ।

जग्मुः प्रहर्षं ते सर्वे बभूवुश्च मद्भोत्कटाः १४

ततश्चानुमताः सर्वे सुसहृष्टा यनोकसः ।

मुदिताश्च ततस्ते च श्रुत्यन्ति ततस्ततः १५

गायन्ति केचित्प्रहसन्ति केचिन्श्रुत्यान्ति केचित्प्रणमन्ति केचित् ।

पठन्ति केचित्प्रचरन्ति केचित्प्लवन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित् १६

परस्परं केचिदुपाश्रयन्ति परस्परं केचिदतिश्रुयन्ति ।

द्रुमाद्रुमं केचिदभिद्रवन्ति क्षितौ नगाग्राशिपतन्ति केचित् १७

महीतलात्केचिदुदीर्णयैगा महाद्रुमाग्राण्यभिसपतन्ति ।

गायन्तमन्यः प्रहसन्नुपैति रुदन्तमन्यः प्ररदन्नुपैति १८

आणि मधासारखा पिण्ड वर्ण असलन्त्या त्या बनराना मधुपान करण्याला परवानगी देण्याविषयी कुमार अगदाची प्रार्थना केली नंतर कुमार अगदाने, त्या जाडवन बगैरे वृद्ध वपाचें अनुमोदन घेऊन, मधुपान करण्याविषया त्यांना परवानगी दिली त्या वालिपुत्र, विचारी कुमर अगदाचा आज्ञा होताच त बनर मधुमभक्षिवांना भरलेल्या पृष्ठावर गेले तेथली त्यांना मुळें व सुगंधी फळें भक्षण केलें आणि ते सर्वही आनंदित झाले व तरें होऊन गेले (७-१४)

अशा रीतीने अगदाचें अनुमोदन मिळाल्यावर, सर्वहा कामराना अतिशय हर्ष झाला आणि आनंदित होऊन ते ठिकठिकाणी नाचू लागले काहीत्रण गाऊ लागले, काही हसू लागले काही नाचू लागले, काही प्रणाम करू लागले, काही पठण करू लागले, काही हिंडू लागले, काहा उड्या मारू लागले, काही समापण करू लागले, काही एकमेवाकडे जाऊ लागले, काही चालण्यामध्ये एकमेवावर ताण करू लागले काही या वृक्षवरून त्या वृक्षावर उड्या मारू लागले, काही वृक्षावरून भूमिवर उड्या टाकू लागले आणि काही महायैगवान् धानरभूतलवरून भेटा माट्या पृष्ठा या पृष्ठावर एकदम उड्या मारू लागत कोणी गात

तुदन्तमन्यः प्रणुदन्नुपैति समाकुलं तत्कपिसैन्यमासीत् ।	
न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो न चात्र कश्चिन्न बभूव दत्तः	१९
ततो वनं तत्परिभक्ष्यमाणं द्रुमांश्च विध्वंसितपत्रपुष्पान् ।	
समीक्ष्य फोपाद्दधिवक्त्रनामा निवारयामास कपिः कर्पोस्तान्	२०
स तैः प्रबुद्धैः परिभर्त्स्यमानो वनस्य गोप्ता हरिवृद्धवीरः ।	
चकार भूयो मतिमुग्रतेजा वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः	२१
उवाच कांश्चित्पुरुपाण्यभीतमसक्तमन्यांश्च तलैर्जघान ।	
समेत्य कैश्चित्कलहं चकार तथैव साक्षोपजगाम कांश्चित्	२२
स तैर्मद्रादप्रतिवार्यवेगैर्वलाश्च तेन प्रतिवार्यमाणैः ।	
प्रधर्षणे त्यक्तभयैः समेत्य प्रशृण्वते चाप्यनवेक्ष्य दोषम्	२३

लागला की, दुसरा हसत हसत त्याच्याकडे जाऊं लागे, कोणी रडू लागला की, दुसराही थट्टेने रडत रडत त्याच्याकडे जाई, कोणी कुचाळी काढूं लागला, तर दुसराही त्याची कुचाळी काढण्याकरिता त्याच्याकडे जाऊं लागे. अशा रीतीने त्या वानरसेनेमध्ये एकच गोंधळ उडून गेला. या वेळीं मधुपान करून तर न झालेला आणि स्वसामर्थ्याचहल गर्भ न चढलेला असा एकही वानर त्या सैन्यामध्ये राहिला नव्हता. (१५-१९)

याप्रमाणे तेथे जमलेले सर्व वानर सर्व प्रकारे त्या वनातील पदार्थ भक्षण करून टाकित आहेत आणि वृक्षावरील पत्रांचा व पुष्पांचा त्यांनी विध्वंस केला आहे, असें आढळून आल्यावर तो दधिमुल वानर र.गारागने त्या वानरांना परावृत्त करूं लागला; परंतु मद चढलेले ते वानर उलट त्याचीच निर्भयाना करूं लागले. उग्र तेजाने युक्त असलेल्या त्या वनरक्षक पृथ वानरपौराणे त्या वनरापासून वनाचें संरक्षण करण्याचे आणखी एका मनामध्ये आणिले व काही काही वानरांना तो निर्भयपणे कठोर शब्द बोलूं लागला; काहींना, मुळच उपेक्षा न करता, तो चपरावा मारूं लागला; काहींच्या जखम घेऊन तो ब.च.बाची करूं लागला आणि काहींनी सामोपसागनेच बोलूं लागला; परंतु, मद चढरयामुळे त्या वानराच्या लला धावपणे धावपणे घाबरे होणे आणि जो आपल्या आट येईल, त्याच्यावर इशा करण्याप्रमाणे त्यांना मूर्ख, अथ वाटने

नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन्तस्तलैश्च पादैश्च समापयन्तः ।

मदात्कार्षिं ते कपयः समन्तान्महरवनं निर्विषयं च चक्रुः २४

इत्यार्षे श्रीमशमायणे वा० आदि० सुन्दरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥६१॥ [२६२०]

द्विषष्टितमः सर्गः ।

तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनूमान्वानर्यभः ।

अव्यग्रमनसो यूयं मधु सेवत वानराः १

अहमावर्जयिष्यामि युष्माकं परिपन्थिनः ।

श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं हरीणां प्रचरोऽङ्गदः २

प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पियन्तु हरयो मधु ।

अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया ३

अकार्यमपि कर्तव्यं किमङ्ग पुनरीदृशम् ।

अङ्गदस्य मुखाद्भुत्वा वचनं वानर्यभाः ४

झालें होतें. त्या वानराना तो रक्षक आपल्या सामर्थ्याचे जोरावर परावृत्त करूं लागला, तेव्हा यत्किंचितही दोष मनामध्ये न आणतां ते वानर एकत्र जुळून उलट त्याला ओढूं लागले. कांहींनी नखानी त्याचे बोचकारे काढले; कांहींजण दातांनी त्याला चाबूं लागले आणि कांहींजण चपराकांनी व लाथांनी त्याला मृतप्राय बडवूं लागले. अशा रीतीने मद चडल्यामुळे त्या वानरांनी त्या सर्व महावनांतील कोणतीही भोग्य वस्तु शिकव ठेविली नाही. (२०-२४)

याप्रमाणे महामुनिवार्त्माकिप्रणीत श्रीमशमायणसंज्ञक आदिकाव्यातांल सुन्दर-कांडापैकी एकसष्टावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ६१ ॥

त्या वानराना प्रथमतः कपिश्रेष्ठ वानरोत्तम हनुमान् म्हणाला, ' हे वानर हो, तुम्ही स्वस्थ मनाने मधु सेवन करा. दुःखांला वाड येणाऱ्याचें मी निवारण करीन. ' हें हनुम नाचें भाषण ऐकून, वानरश्रेष्ठ अंगद प्रसन्न मनाने म्हणाला, ' वानराना मधु सेवन करूं वा. स्वीकृत वार्य पुरें वरून आलेल्या वानराचें म्हणणें जरी अवैय्य असलें, तरीमुझा मला तें अवश्य सेवतास नेंलें पाहिजे, मग आताच्या अशा म्हणण्याची तर गोष्ट पाहिजे कशाला ? ' अंगदान्या मुखांतून हें भाषण ऐकून, ते वानरश्रेष्ठ आनंदित होऊन, " शाबाम, शाबाम. "

साधुसाधिवति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् ।	
पूजयित्वाङ्गदं सर्वे वानरा वानरर्षभम्	५
जग्मुर्मधुवनं यत्र नदीवेग इव द्रुमम् ।	
ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य शक्तितः	६
अतिसर्गाच्च पटवो हृष्टा श्रुत्वा च मैथिलीम् ।	
पपुः सर्वे मधु तदा रसवत्फलमादटुः	७
उत्पत्य च ततः सर्वे वनपालान्समागतान् ।	
ते ताडयन्तः शतशः सक्ता मधुवने तदा	८
मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः परिगृह्य ते ।	
पियन्ति कपयः केचित्सहस्रस्तत्र हृष्टवत्	९
घ्नन्ति स्म सहिताः सर्वे भक्षयन्ति तथापरे ।	
केचित्पात्वापविध्यन्ति मधूनि मधुपिङ्गलाः	१०
मधुच्छिष्टेन केचिच्च जघ्नुरन्योन्यमुत्कटाः ।	
अपरे घृक्षमूलेषु शाखा गृह्य व्यवस्थिताः	११

न्हणून त्याचो प्रशंसा करूं लागले आणि वानरश्रेष्ठ अंगदाची प्रशंसा केल्यावर ते सर्वही वानर वृक्षाकडे जाणाऱ्या नदीच्या वेगाप्रमाणे मधुवनाच्या मार्गाने चालू लागले व आपल्या सामर्थ्याचे जोरावर रक्षमाना जमिनीवर लोंढवून ते मधुवनामध्ये शिरले. हनुमानाला सीतेचे दर्शन झाल्यामुळे आणि इतरांना तिची वार्ता समज यामुळे ते निर्भय झालेले सर्वही वानर अंगदान्या आज्ञेने मधुपिङ्ग लागले आणि रमाने भरलेली फळेही तोडू लागले. (१-७)

वनरक्षक त्याच्याकडे आले, तेव्हा उध्या मारून ते सर्वही वानर त्यानाच मार्ग लागले आणि शेकडो टोळ्या करून ते मधुवनामध्ये मधु प्राशन करण्याकरिता ठिकठिकाणी एकमेकास बिलगून उभे राहू लागले एक राग कहन शेर शेर मधु हातामध्ये घेऊन, काही वानर अनंदाने मधुपिङ्ग लागले काही-जण मिळून एकदम वनरक्षकाना मारू लागले, काही मद्यग करण्यामध्ये गुंतले आणि मधासारखा पिंगट वर्ण असलेले काही वानर मधुपिङ्ग, पेंडी पेंडूनही देऊ लागले कित्येक जण मद्य चढल्यामुळे एकमेकाला मधानेच मार्ग लागले

अत्यर्थं च मद्गलानाः पर्णान्यास्तीर्य शेरते ।	
उन्मत्तवेगाः प्लवगा मधुमत्ताश्च हृष्टवत्	१२
क्षिपन्त्यपि तथान्योन्यं सखलन्ति च तथापरे ।	
केचित्क्ष्वेदान्प्रकुर्वन्ति केचित्कूजन्ति हृष्टवत्	१३
हरयो मधुना मत्ताः केचित्सुप्ता महीतले ।	
घृष्टाः केचिद्भ्रसन्त्यन्ये केचित्कुर्वन्ति चेतरेत्	१४
कृत्वा केचिद्ददन्त्यन्ये केचिद्बुध्यन्ति चेतरेत् ।	१५
येऽप्यत्र मधुपालाः स्युः प्रेष्या दधिमुखस्य तु ।	
तेऽपि तैर्वानरैर्भोगैः प्रतिपिद्धा दिशो गताः	१६
जानुभिश्च प्रघृष्टाश्च देवमार्गं च दर्शिताः ।	
अब्रुवन्परमोद्विग्ना गत्वा दधिमुखं वचः	१७
हनुमता दत्तवरैर्हतं मधुवनं यलात् ।	

आणि काहीजग शाखा धहन वृक्षावर स्वस्थ बसू लागले मदाने अतिशय ग्लानि आल्यानंतर काहीजग पाने पसहन वर पडू लागले आणि मध पिऊन मत झालेले काही वानर उन्मत्त पुरुषाप्रमाणे हसत-हसत एकमेकत दाडगाई कप लागले (८-१२)

काहीजग एकमेकाला टक्कू लागले, काहीजग चालता चालता अडसकू लागले, काही गर्जना करू लागले आणि काही आनंदाने मंजुक शब्द करू लागले मधाने मत झालेले काही वानर जमिनीवरच गाठ शोपी गेले. काही धीट होते, ते हसू लागले आणि काही रडूही लागले. काही जग हाताने एक बहन, तोंडाने भलतेच घोळू लागले आणि काही जग एक सांगितले अयतां भलतेच समजू लागले. (१३-१५)

त्या वनमध्ये दधिमुखाच्या हाताखालचे जे मधुरक्षक होते, त्यांचा त्या भयंकर वानरांनी हवे ते बोद्धन निषेध केला, त्यामुळे ते बोट फुटेल तिबडे निघून गेले त्यांपैकी काहींचे वानरांनी गुटघे धरून परपटत ओढून नेले आणि बाहीना धरून आकाशमध्ये उंच येऊनही दिले. तेव्हा अतिशय भयभीत झालेले ते वन-रक्षक दधिमुखाकडे जाऊन म्हणाले, “ हनुमानाने परव नगी दिलेच्या वानरांनी”,

वयं च जानुभिर्घृष्टा देवमार्गं च दर्शिताः	१८
तदा दधिमुखः क्रुद्धो वनपस्तत्र वानरः ।	
हतं मधुवनं दृष्ट्वा सान्त्वयामास तान्हरीन्	१९
एतागच्छत गच्छामो वानरानतिदर्पितान् ।	
बलेनावारयिष्यामि प्रभुञ्जानान्मधुत्तमम्	२०
श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानरर्षभाः ।	
पुनर्वीरा मधुवनं तेनैव सहिता ययुः	२१
मध्ये चैषां दधिमुखः सुप्रगृह्य महातरुम् ।	
समभ्रधावन्वेगेन सर्वे ते च प्लवङ्गमाः	२२
ते शिलाः पादपांश्वैव पाषाणानपि वानराः ।	
गृहीत्वाभ्यागमन्क्रुद्धा यत्र ते कपिकुञ्जराः	२३
चलान्निवारयन्तश्च आसेदुर्हरयो हरीन् ।	
संदष्टोष्ठपुटाः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः	२४
अथ दृष्ट्वा दधिमुखं क्रुद्धं वानरपुङ्गवाः ।	

बळजशरीने मधुवनाचा विष्वंम केला आमचे गुडघे धरून त्यानी परपटीत नेले आणि उर फेडूनही दिले " हें ऐऊन घेऊन वनरक्षक दधिमुख वानर राग वला आणि मधुवनाचा विष्वस झालेला पडून, त्याना धीर देण्याकरिता तो म्हणाला, " चला या, आपण तिकडे जाऊं गर्वाने अतिशय चडन जाऊन अनुपम मंत्र पीत असकेल्या त्या वानराचें मी स्वतःच आपल्या सामर्थ्याने निवारण करीन. " (१६ २०)

हें दधिमुखाचें भाषण ऐऊन, ते धीर वनरश्रेष्ठ पुनरपि त्याच्याचबरोबर मधुवनामध्ये गेले दधिमुख त्याच्यामध्ये राहून व एरु महाशूक्ष हातात घेऊन, वेगाने तिकडे धाडू लागला व त्याच्याबरोबर ते सर्वही वनर धाडू लागले ते वानरश्रेष्ठ जिकडे रोड्या करीत होते, तिकडे हे दधिमुखाबरोबरचे वनर शिळा, शूक्ष आणि पाषाण घेऊन रगारागाने गेले आणि आपआपल्या समर्थ्याप्रमाणे त्याचें निवारण करण्याकरिता तेथील वानराच्या समीप घेऊन पोचल्यावर, रागाने दात ओठ खऊन ते वारंवार त्याची निर्भर्सना करूं लागले नंतर क्रुद्ध झालेल्या

अभ्यधावन्त वेगेन हनुमत्प्रमुखांस्तदा ।	२५
सवृक्षं तं महायाहुमापतन्तं महाबलम् ।	
वेगवन्तं विजग्राह याहुभ्यां कृपितोऽङ्गदः ।	२६
मदान्धो न कृपां चक्रे आर्यकोऽयं ममेति सः ।	
अथैनं निष्पिपेपाशु वेगेन वसुधातले	२७
स भग्नबाह्वरमुखो विह्वलः शोणितोक्षितः ।	
प्रमुमोह महावीरो मुहूर्ते कपिकुञ्जरः	२८
स कथंचिद्विमुक्तस्तेर्वानरेर्वानर्यभः ।	
उवाचेकान्तमागत्य स्वान्भृत्यान्समुपागतान्	२९
पतागच्छत गच्छामो भर्ता नो यत्र वानराः ।	
सुग्रीवो विपुलग्रीवः सह रामेण तिष्ठति	३०
सर्वं चैवाङ्गदे दोषं श्रावयिष्याम पार्थिवे ।	
अमर्षां वचनं श्रुत्या घातयिष्यति वानरान्	३१
इष्टं मधुवनं होतत्सुग्रीवस्य महात्मनः ।	

दधिमुखला पाहताच हनुम प्रभृति वानरश्रेष्ठ मोठ्या त्वराने त्याच्या अगवर धावून गेले (२१—२०)

तो मह बलाटप व महाशरणाची वेगवान् दधिमुख वृक्ष घेऊन अग वर देऊ लागला, तेव्हा अङ्गद झालेल्या अगदाने हातानेच त्याला आवटून धारिले इतकेच नव्हे तर मदाध झाल्यामुळे " हा मला पूज्य आहे, " असा विचार मनामध्ये न आल्याकारणाने त्याच्यावर दया न करता अगदाने त्याला वगाने एकदम जमिनीवर आपटले तेव्हा त्याचे हात, पाय व मुख ही पुटून रसाने भस्म गेली व तो वानरश्रेष्ठ महावीर दधिमुख विह्वल झाला आणि एक मूर्तपदंत त्याला मूर्च्छाही आला नंतर फसातरी त्या वानरांच्या हतून मुटून्यावर, तो वानरश्रेष्ठ दधिमुख एकदम देऊन जवळ आलेल्या अगद्या सेवकांना म्हणता (२५—२९)

'पला या, विशाल वृक्ष असलेला आपला राजा मुर्मव वानर रामसह त्रिकूटे आहे, तिकडे आपण जाऊ आणि हा सर्व अगदाचा दोष आहे, असे आपण राजाला सांगू म्हणजे हे भयान ऐकून तो रगत मुर्मव या दुष्ट वानरांचा

पितृपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम्	३०
स वानरानिमान्सर्वान्मधुलुब्धान्गतायुषः ।	
घातयिष्यति दण्डेन सुग्रीवः ससुहृज्जनान्	३३
यद्भ्या ह्येते दुरात्मानो नृपाक्षापरिपन्थिनः ।	
अमर्षप्रभवो रोषः सफलो मे भविष्यति	३४
एवमुक्त्वा दधिमुखो वनपालान्महाबलः ।	
जगाम सहस्रोत्पत्य वनपालैः समन्वितः	३५
निमेषान्तरमाघेण स हि प्राप्तो वनालयः ।	
सहस्रांशुसुतो धीमान्सुग्रीवो यत्र वानरः	३६
रामं च लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च ।	
समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशाधिपपात ह	३७
स निपत्य महावीरः सर्वैस्त्रैः परिवारितः ।	
हरिर्दधिमुखः पालेः पालानां परमेश्वरः	३८
स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ।	

बध करील, वारण दवानाही मिळण्यास अशक्य, अस हें वाडवाडिलापामून चालत आलेलें दिव्य मधुवन महत्म्या सुग्रीवाला प्रिय आहे, यमुळे तो वना सुहृज्जनासह या सर्वही असजमरण झालेल्या मधुलुब्ध वानराना वाधून, मृत्यू-चंच शिखा देईल आणि असें झलें, म्हणजे असाहिष्णुतेमुळे उत्पन्न झालेला माझा राग शात होईल, कारण हे दुरात्म, मनाच वानर राजज्ञा अमान्य करणारे आहेत " (३०-३४)

याप्रमाणे वनपालाना सांगितल्य वर तो महाबलाटय दधिमुख आपल्या सर्व वनपालासह एकदम उठून वरून चालता झाला व एका निमेषामध्ये तो दधिमुख वनचर सूर्यपुत्र विचारी सुग्रीव वानर वसला हेता, तिकडे गेला राम, लक्ष्मण व सुग्रीव याना पाहिल्यावर तो आकाशातून सगळी भूमीवर खाली उतरला अशा प्रकारें त सर्व वनपाल वानर चहृभोवती असलेला तो वनपालाधिपति मह-शीर दधिमुख वानर आकाशातून खाली उतरला व त्याने दान वदन करून

सुग्रीवस्यागु तौ मूर्धा चरणी प्रत्यपीडयत् ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये मुन्द्रकाण्डे द्विपटितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिपटितमः सर्गः । [२६५९]

ततो मूर्धा निपतितं वानरं वानरपंथः ।

दृष्ट्वोद्विग्नहृदयो वान्यमेतदुवाच ह २

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्वं पादयोः पतितो मम ।

अभयं ते प्रदास्यामि सत्यमेवाभिधीयताम् ०

किं संभ्रमादितं कृत्स्नं शृहि यद्वक्तुमर्हसि ।

कश्चिन्मधुवने स्रस्ति श्रोतुमिच्छामि वानर ३

स समाश्वसितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ।

उत्थाय स महाप्राज्ञो वान्यं दधिमुखोऽग्रवीत् ४

नैवर्षंजरता राजभ्र त्वया न च यालिना ।

वनं निस्पृष्टपूर्वं तं नादितं तत्तु वानरैः ५

त्याने मस्तकी दोन्ही हात जे उडे आणि सुग्रीवच्या चरणावर एकादम मन्तरू ठेविले (३५-३९)

याप्रमाणे महाशुनिवाण्यादिकरीत श्रीमद्रामायणमन्तरू अदिकाव्यानीत मुन्द्रकाण्डापांकी बसष्टावो सर्ग समाप्त झाला ॥ ६२ ॥

नंतर पादावर मन्तरू ठेविलेच्या त्या पधिमूख वनराला पाहताशनी वानरपंथ सुग्रीवाचें हृदय उद्विग्न झालें व तो त्याला म्हणाला, " ऊठ, ऊठ, तू माझ्या पादा वर पडला आहेस ? या वेळीं जें माय अमेउ तें सांग; म्हणजे मी तुला अभय देईन केणया भीतीमुळे तूं येथे आण आहेत ? जें कांहीं हिला वद अमें अमेउ, तें सर्व तू मला सांग हे वनरा, तुझ्याकडून निघईल हर्कन एकदाची माझी इच्छा आहे मधुवनमाथे सर्व दयपश्विन आहे ना ? याप्रमाणे त्या महाप्राज्ञ सुग्रीवाने अध्यासन दिग्दावर तो महाशुनिवाण दधिमुख उठला आणि म्हणाला. (१-४)

" हे राज, जाववनने, आण अथवा कांजने वनरांना यथेच्छ उग्रभंग यश्याकविला आणपर्वन मधुवन कधीही देऊन टाकिलेने नही परंतु त्या वनवा

न्यवारयमहं सर्वान्सहैभिर्वनचारिभिः ।	
अचिन्तयित्वा मां हृष्टा भक्षयन्ति पिवन्ति च	६
एभिः प्रधर्षणार्थां च वारितं वनपालकैः ।	
मामप्यचिन्तयन्देव भक्षयन्ति वनौकसः	७
शिष्टमत्रापविध्यन्ति भक्षयन्ति तथापरे ।	
निवार्यमाणास्ते सर्वे भ्रुकुटिं दर्शयन्ति हि	८
श्मे हि संरञ्जतरास्तदा तैः संप्रधर्षिताः ।	
निवार्यन्ते वनात्तस्मात्क्रुद्धैर्वानरपुङ्गवैः	९
ततस्तैर्यहुभिर्वारैर्वानरैर्वानरर्षभाः ।	
संरक्तनयनैः क्रोधाद्धरयः संप्रधर्षिताः	१०
पाणिभिर्निहताः केचित्केचिज्जानुभिराहताः ।	
प्रकृष्टाश्च तदा कामं देवमार्गं च दर्शिताः	११
एवमेते हताः शूरास्तथायि तिष्ठति भर्तारि ।	

आज वानरांनी विध्वंस केला. माझ्या या वनवरासह मा त्या सर्वांचे निवारण केलें; परंतु मला न जुमानितां ते आनंदाने मध प्राशन करीत आहेत व फलें भक्षण करीत आहेत. याप्रमाणे त्यांनी विध्वंस आरंभिला असतां वनपालानी त्यांचें निवारण केलें; परंतु मज्जीही पर्वा न करता, हे राजा, त्या वानरांनी खाण्याचा सपाटा चालविलाच आहे. खाऊन खाऊन अवशिष्ट राहिलेला मध ते कांही फेकून देत आहेत; कांही फलें भक्षण करीत आहेत आणि कोणी आडकाठी कळें लागला असतां ते सर्वही क्रोधने आपल्या भिवया चढवून भीति दाखवीत आहेत. (५-८)

या वनपालांनी त्यांचें निवारण करण्याची अगदी शिकस्त केली आणि त्यांनी यांच्यावर हल्ला केला, तेव्हा हे क्रुद्ध वानरश्रेष्ठ त्यांना त्या वनांतून हाऊन-ही देऊं लागले; परंतु क्रोधने नेत्र लाल झालेल्या त्या असंख्य वर वानरांनी या सर्व वनरक्षक वानरश्रेष्ठांचा पराभव केला. यांपैकी कांहींना चपराचा बगल्या, कांहींना गुडघ्यांचे तडाखे बसले, कांहींना त्यांनी फरफर ओर्टत नेलें आणि कांहींना आकाशामध्ये भिरकावून देऊन देवमार्गांचेही त्यांनी दर्शन करीवेल.

कृत्स्नं मधुवनं चैव प्रकामं तैश्च भक्ष्यते	६२
एवं विश्वाप्यमानं तं सुग्रीवं वानरर्षभम् ।	
अपृच्छत्तं महाप्राज्ञो लक्ष्मणः परवीरहा	६३
किमयं वानरो राजन्वनपः प्रत्युपस्थितः ।	
किं चार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत्	६४
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ।	
लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाषययिदारदः	६५
आर्यं लक्ष्मण संप्राह वीरो दधिमुखः कपिः ।	
अद्भुतप्रमुखैर्वारैर्भक्षितं मधु वानरैः	६६
नैवामकृतकार्याणामीदृशः स्याद्भ्रतिक्रमः ।	
चनं यदभिपन्नास्ते साधितं कर्म तद्धुचम्	६७
चारयन्तो भृशं प्राप्ताः पाला जानुभिराहताः ।	
तथा न गणितश्चायं कपिर्दधिमुखो यली	६८

अशा रीतीने आपण अधिपति विद्यमान असताना याप्रमाणे या दूराना मार बसला आहे आणि सर्व मधुवन ते वानर यथेष्ट भक्षण करीत आहेत." (९-१२)

याप्रमाणे वर्तमान दधिमुख त्या वानरश्रेष्ठ सुग्रीवाला सांगू लागला, तेव्हा दशवीरनाशक महाबुद्धिमान लक्ष्मण सुग्रीवाला विचारू लागला, "हे राजा, हा वनपाल वानर कशाकरता येथे आला आहे? आणि कशाकरिता हा दुःखित होऊन आपण परीत आहे?" याप्रमाणे महात्म्या लक्ष्मणाने सुग्रीवाला विचारिले असता, संभाषण करण्यामध्ये निपुण असलेला तो सुग्रीव लक्ष्मणाला म्हणाला, "आर्या लक्ष्मणा, अंगदप्रभृति वीर वानरांनी मधु भक्षण करून टारून्याचें वृत्त वीर दधिमुख वानराने सांगितलें तथापि कार्यासिद्धि झाल्यावरचून त्यांच्या हातून असा अतिशय होणार नाही, हें रास. त्यांनी ज्या अर्था वनावर धाड पातली आहे, त्या अर्था हातीं घेतलेले ते कार्य त्यांनी नि संशय पार पाडलें आहे. अहो, त्या वानरांच्या परावृत्त करण्याकरिता, हे वनपाल न्यांच्याकडे गेले असतां, उलट त्यांनीच यांना गुह्यदांनी अतिशयच लाडग केले आणि या बलान्न दधिमुख वनरालाही त्यांनी तुम दिले नाही. अम्ही स्वतः याला वनावर अधिपति म्हणून

पतिर्मम वनस्यायमस्माभिः स्थापितः स्वयम् ।	
दृष्ट्वा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता	१९
न ह्यन्यः साधने हेतुः कर्मणोऽस्य हनूमतः ।	
कार्यसिद्धिर्हनुमति मतिश्च हरिपुङ्गवे	२०
व्यवसायश्च वीर्यं च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम् ।	
जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च महाबलः	२१
हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तत्र गतिरन्यथा ।	
अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्दत्तं मधुवनं किल	२२
विचित्य दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुङ्गवैः ।	
आगतैश्च प्रहृष्टं तद्यथा मधुवनं हि तैः	२३
धर्षितं च वनं कृत्स्नमुपयुक्तं तु वानरैः ।	
पातिता वनपालास्ते तदा जानुभिराहताः	२४
एतदर्धमयं प्राप्तो वक्तुं मधुरवागिह ।	
नाम्ना दधिमुखो नाम हरिः प्रत्यातविक्रमः	२५
दृष्ट्वा सीता महाबाहो सौमित्रे पश्य तत्त्वतः ।	

नेमिले आहे. तेव्हा, सीतादेवी दृष्टीस पडली, यात संदेहच नाही, परंतु हनुमानावाचून ती दुसऱ्या कोणाच्या दृष्टीस पडली नाही, हें निश्चित. (१३-१९)

कारण, हें कार्य सिद्धीस नेण्यासारखा हनुमानावाचून दुसरा कोणीही समर्थ नाही वनरश्रेष्ठ हनुमानाचे ठिकाणी कार्यसिद्धि, बुद्धि, उद्योग, सामर्थ्य आणि विद्या हें सर्व काही आहे. जाबवान्, महाबलाय अंगद आणि हनुमान् हे जेथे पुढारी आहेत, तेथे कार्यसिद्धीवाचून दुसरे काही होणे शक्यच नाही अंगदप्रभृति वीर वानरानी खरोखर मधुवनाच्या फडशा पाडला दक्षिणदिशा शोधून, ते वनरश्रेष्ठ परत आले आणि ते आनंदाने मधुवनामध्ये परत आल्यावर त्यांनी वनावर दृष्टा करून, तें सर्व साऊनही टाकलें त्यांनी वनपालाना उचलून घेऊन दिलें आणि त्यांना जानूनी तडाखेहि दिलें हें सांगण्याकरिता हा मधुर म.पण करणारा व पराक्रमविषयी प्रत्यात असलेला दधिमुखांमक वानर येथे आला आहे हे महापराक्रमी सुमित्रानंदना, सीता खरोखर दृष्टीस पडली. कारण, पहा हे

प्रीतिस्फीताक्षीं संप्रहृष्टीं कुमारीं दृष्ट्वा सिद्धार्थी वानराणां च राजा ।
अङ्गैः प्रहृष्टैः कार्यसिद्धिं विदित्वा बाह्योरासन्नामतिमात्रं ननन्द ३३
इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिपष्ठितमः सर्गः ॥६३॥

चतुःपष्ठितमः सर्गः ।

[२६९२]

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु दृष्टो दधिमुखः कपिः ।

राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं चाभ्यवादयत् १

स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ ।

वानरैः सहितः शूरीर्दिवमेवोत्पपात ह २

स यथैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः ।

निपत्य गगनाद्भूमौ तद्धनं प्रविवेश ह ३

स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान् ।

विमदानुद्धतान्सर्वान्मेहमानान्मधूदकम् ४

स तानुपागमद्दीरो बद्ध्वा करपुटाञ्जलिम् ।

विषयी ल्यानी केलेला प्रयत्न ऐश्याची इच्छा आहे. ” आनंदामुळे ज्यांचे नेत्र
विस्मित झाले आहेत, असे ते राजकुमार रामलक्ष्मण आपले मनोरथ सिद्धीस
गेल्याप्रमाणे आनंदित झालेले पाहून, आणि आपल्या शरिरावर आनंदाने उठलेल्या
रोमाचावरून आपले अंगीकृत कार्य सिद्धीस जाण्याची वेळ अगदी जवळच आली
असल्याचे जाणून, त्या वानरराज सुग्रीवाला अतिशय हर्ष झाला. (२८—३३)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील सुंदर-
काण्डापूर्वी त्रिसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६३ ॥

सुग्रीवाने असे सांगितल्यानंतर, आनंदित झालेल्या दधिमुख वानराने राम,
लक्ष्मण व सुग्रीव यांना अभिबंदन केले. नंतर महाबलाढय रामलक्ष्मणांना व
सुग्रीवाला अभिबंदन केल्यावर, त्या दधिमुखाने आपल्या शर वानरासह आकाशा-
मध्येच उडणूक केली. ज्या त्वरेने तो पूर्वी आला होता, त्याच त्वरेने परत गेला
आणि गगनातून भूमीवर उतरला व त्या वनामध्ये आला. मधुवनामध्ये आल्या-
वर ने सर्गही वानरसोनाधिपति अमर्याद व मंदरहित झालेले होते व ते मयातल-
उदरच मुक्त असल्याचे त्याने पाहिले. (१-८)

अभिगम्य यथा सर्वे पिबन्ति मधु वानराः	१६
न चाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं विश्रुताः पुरुपर्षभ ।	
वनं दत्तघरं दिव्यं धर्षयेयुर्वनौकसः	१७
ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्ष्मणः सहराघवः ।	
ध्रुत्वा कर्णसुखां वार्णां सुग्रीववदनाच्युताम् ॥	
प्राहृष्यत भृशं रामो लक्ष्मणश्च महायशाः	१८
ध्रुत्वा दधिमुखस्यैवं सुग्रीवस्तु प्रहृष्य च ।	
वनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः प्रत्यभापत	१९
प्रीतोऽस्मि सोऽहं यद्भक्तं वनं तैः कृतकर्मभिः ।	
धर्षितं मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्मणाम्	२०
गच्छ शीघ्रं मधुवनं संरक्षस्व त्वमेव हि ।	
शीघ्रं प्रेषय सर्वास्तान्हनूमत्प्रमुखान्कपीन्	२१

इच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानाञ्छाखाभृगांस्तान्मृगराजदपान् ।

प्रष्टुं कृतार्थान्सह राघवाभ्यां श्रोतुं च सीताधिगमे प्रयत्नम् ३२

सर्वही वानर इकडे येऊन मधुवन करीत आहेत. हे पुरुषश्रेष्ठा, प्रख्यात वानर वैदेही दृष्टीस पडल्यावाचून देवानी आम्हाला वर म्हणून अर्पण केलेल्या या दिव्य वनावर धाड घालणार नाहीत. ” (२०-२७)

नंतर हे कर्णत्रियाला सुखावह असे सुग्रीवाच्या मुखातून निघालेले भाषण ऐकून, राम व धर्मात्म्या लक्ष्मणाला आनंद झाला आणि त्या उभयता महा-कीर्तिमान रामलक्ष्मणाना अत्यंत हर्षही झाला. दधिमुखाचे याप्रमाणे भाषण ऐकल्यावर सुग्रीव आनंदित झाला आणि त्या वनपालाला पुनः म्हणाला, घेतलेली कामगिरी बजावलेल्या त्या वानरानी वन फस्त करून टाकले आहे, याबद्दल मां प्रसन्न झालो आहे; कारण कामे करून आलेल्या वानराचे तै अमर्यादेचे वर्तन मला सहन करणे भाग आहे. यासाठी तूं सत्वर जा; तूंच मधुवनाचे संरक्षण कर आणि हनुमान् आदि सर्व वानराना तूं लवकर इकडे पाठवून दे. शत्रुवशाज रामलक्ष्मणसह मला त्या सिंहातुल्य मानी असलेल्या मारुत्तिप्रभृते वृत्तव्य वानराना सत्वर प्रश्न करण्याची आणि सतिच्या प्राप्ती-

प्रीतिस्फीताक्षौ संप्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणां च राजा ।
अङ्गैः प्रहृष्टैः कार्यसिद्धिं विदित्वा याद्वोरासघ्नामतिमात्रं ननन्द ३३
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिपष्टितमः सर्गः ॥६३॥

चतुःपष्टितमः सर्गः ।

[२६१२]

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हृष्टो दधिमुखः कपिः ।

राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं चाम्यवादयत् ६

स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ ।

वानरैः सहितः शूरैर्दिशमेवोत्पपात ह २

स यथैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः ।

निपत्य गगनाद्भूमौ तद्धनं प्रविशेश ह ३

स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान् ।

विमदानुद्धतान्सर्वान्मेहमानान्मधूदकम् ४

स तानुपागमद्भीरो बद्ध्वा करपुटाञ्जलिम् ।

विषयी त्वानी केलेला प्रयत्न ऐकण्याची इच्छा आहे. ” आनंदामुळे ज्याचे नेत्र विरसित झाले आहेत, असे ते राजकुमार रामलक्ष्मण आपले मनोरथ सिद्धीस येत्याप्रमाणे अनंदित झालेले पाहून, आणि आपल्या शरिरावर आनंदाने उठलेल्या रोमाचावहन आपले अंगावृत्त कार्य सिद्धीस जाण्याची वेळ अगदी जवळच आली असल्याचें जाणून, त्या वानरराज सुग्रीवाला अतिशय हर्ष झाला. (२८—३३)

याप्रमाणे मह मुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील सुन्दरकाण्डापूर्वी त्रेसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६३ ॥

सुग्रीवाने असे सांगितल्यानंतर, आनंदित झालेल्या दधिमुख वानराने राम, लक्ष्मण व सुग्रीव यांना अभिबंदन केलें, नंतर महाबलाढय रामलक्ष्मणाना व सुग्रीवाला अभिबंदन केल्यावर, त्या दधिमुखाने आल्या शूर वानरासह आकाशान्मध्येच उड्याण केलें, ज्या त्वरेने तो पूर्वी आला होता, त्याच त्वरेने परत गेला आणि गगनातून भूमीवर उतरला व त्या वनामध्ये अला, मधुवनामध्ये आया-वर ते सर्वही वानरगेनाधिपति अमर्याद व मंदरहित झालेले होते व ते मघातले उदरच मुतत अमयाचें तऱ्हे पाहिलें. (१-८)

उवाच वचनं श्लक्ष्णमिदं हृष्टवदद्भदम्	५
सौम्य रोषो न कर्तव्यो यदेभिः परिवारणम् ।	
अज्ञानाद्रक्षिभिः क्रोधाद्भवन्तः प्रतिपेधिताः	६
श्रान्तो दूराद्नुप्राप्तो भक्षयस्व स्वकं मधु ।	
युवराजस्त्वमीशश्च वनस्यास्य महाबल	७
मौर्ष्यात्पूर्वं कृतो रोपस्तद्भवान्क्षन्तुमर्हति ।	
यथैव हि पिता तेऽभूत्पूर्वं हरिगणेश्वरः	८
तथा त्वमपि सुग्रीवो नान्यस्तु हरिसत्तम ।	९
आख्यातं हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ	
इहोपयानं सर्वेशमेतेषां वनचारिणाम् ।	
भवदागमनं श्रुत्वा सहैभिर्वनचारिभिः	१०
प्रहृष्टो न तु रूषोऽसौ धनं श्रुत्वा प्रधर्षितम् ।	
प्रहृष्टो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः	११
शीघ्रं प्रेषय सर्वास्तानिति होवाच पार्थिव ।	
श्रुत्वा दधिमुखस्यैतद्भचनं श्लक्ष्णमद्भदः	१२

नंतर तो वीर त्याच्याजवळ गेला आणि हात जोडून आनंदाने अंगदास मृदु शब्दाने म्हणला का, " हे सौम्य, यानी तुम्हाला अडथळा केला, याबद्दल तुम्ही राग मानू नका अज्ञानामुळे वनरक्षकानी तुमचा निषेध केला आहे हे महाबलाडथ अंगदा, तू रावून आल्यामुळे फार दमला आहेस यासाठी तू स्वतःचा मध भक्षण कर कारण तू युवराज असल्यामुळे या वनाचा अधिपतीच आहेस. पूर्वी आम्ही मूर्खपणामुळे तुमच्यावर राग बलो, त्याची तू आम्हाला क्षमा कर. पूर्वी ज्याप्रमाणे तुझा पिता वानरसमुदायाचा अधिपति होता, तसा तूही वानरसमुदायाचा अधिपतीच आहेस. हे वनरश्रेष्ठा, तू सुग्रीवच आहेस, कोणी परका नाहीस. हे निष्पापा, अंगदा, मी तुझ्या पितृव्याकडे जाऊन, हे सर्व वानर येथे आल्याचें त्याला सांगितलें, तेव्हा वनरासह तुझे आगमन झाल्याचें ऐकून, त्याला तुमच्या या कृत्याचा राग आला नाही. उलट त्याला फार अनंद झाला आहे. वनाची तुम्ही न माडी केल्याचें ऐकल्यावरही तुम्हा पितृव्य वानराधिपति राजा

अग्रवीक्षान्हरिथ्रेष्ठो चाक्यं चाक्यविशारदः ।	
शङ्के श्रुतोऽयं वृत्तान्तो रामेण हरियूथपाः	१३
अयं च हर्षादाख्याति तेन जानामि हेतुना ।	
तत्क्षमं नेह नः स्थातुं कृते कार्ये परन्तपाः	१४
पीत्वा मधु यथाकामं विक्रान्ता वनचारिणः ।	
किं शेषं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र वानरः	१५
सर्वे यथा मां वक्ष्यन्ति समेत्य हरिपुङ्गवाः ।	
तथासि कर्ता कर्तव्ये भवाद्भिः परवानहम्	१६
नाज्ञापयितुमीशोऽहं युवराजोऽसि यद्यपि ।	
अयुक्तं कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं वलात्	१७
श्रुवतश्चाद्गदस्यैवं श्रुत्वा वचनमुत्तमम् ।	
प्रहृष्टमनसो चाक्यमिदमूर्ध्वनौकसः	१८
एवं वक्ष्यति को राजन्प्रभुः सन्धानरर्षभ ।	

सुग्रीव आनन्दित होऊन मला म्हणाला, “ त्या सर्वांना इकडे पाठवून दे.” दधि-मुलाचें हें मधुर भाषण ऐकून तो संभ्रमचतुर वानश्रेष्ठ अंगद त्या वानराना म्हणाला “ हे वानरसेनाधिपतीनो, रामाच्याही वानावर हा वृत्तांत गेला असावा, अशी मला शंका वाटत आहे; कारण हा दधिमुख हर्षाने असें आपल्याशीं बोलत आहे, यावरून माझे असें अनुमान आहे. याकरता हे शत्रुतापन वानरहो, फार्यसिद्धि झाल्यावर येथे राहणें आपणाला योग्य नाही. (६-१४)

पराकमी वानरांनी यथेष्ट मधुपान केल्यानंतर, मग शिल्लक काय राहिलें ? सुग्रीव वानर जिरुडे आहे तिरुटे जाणें, एवढेंच आता अवशिष्ट कार्ये राहिलेलें आहे. सर्व वानरश्रेष्ठ एकत्र जुळून जसें मला सांगतील, तसें मी करीन; कारण पुढे काय करावयाचें, याविषयी मी सर्वस्वी तुमच्यावर अवलंबून आहे. मी जरी युव-राज असलों, तरी तुम्हाला आज्ञा करण्यास समर्थ नाही. तुम्ही वाम शैवटास नेले असल्याने तुम्हाला सत्तेच्या जोरावर चाकविणें वदापि योग्य नाही.” (१५-१७)

अशा प्रकारें बोलत असलेल्या अंतर्दार्ढ्ये, तें उद्वृष्ट भाषण ऐकून सर्व वानर मनामध्ये आनन्दित झाले आणि म्हणाले, “ हे वानरश्रेष्ठा, राजा, स्वतः सर्वांचा प्रभु म० १८ (सुन्दर)

पेभ्यर्मदमत्तो हि सर्वोहमिति मन्यते	१९
तव चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित् ।	
सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम्	२०
सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गन्तुं कृतक्षणाः ।	
स यत्र हरिर्वीराणां सुग्रीवः पतिरव्ययः	२१
त्वया ह्यनुकैर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम् ।	
क्वचिद्गन्तुं हरिश्रेष्ठ ब्रूमः सत्यमिदं तु ते	२२
एवं तु वदतां तेषामङ्गदः प्रत्यभाषत ।	
साधु गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पेतुर्महाबलाः	२३
उत्पतन्तमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः ।	
कृत्वाकाशं निराकाशं यन्त्रोत्क्षिप्ता इवोपलाः	२४
अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च वानरम् ।	
तेऽभ्यरं सहस्रोत्पत्य वेगवन्तः प्लवङ्गमाः	२५
विनदन्तो महानादं घना धातेरिता यथा	

असून, असैं कोण वरें म्हणणारा आहे ? कोणीही झाला तरी ऐश्वर्यमदाने मत्त होऊन, मी-मीच म्हणत असतो असते भाषण करणें तुलाच योग्य आहे, दुसऱ्या कोणालाही योग्य नाही. तुझा हा विनयच पुढे तुला मोठी योग्यता प्राप्त होणार, हें सुचवीत आहे जेथे तो वानरवीरांचा अक्षय अधिपति सुग्रीव आहे, तेथे जाण्यास आम्ही येथे आलेले सर्वही उत्सुक आहेत हे वनरश्रेष्ठ, तुझ्या आज्ञेवाचून कोठेही एक पाऊलदेखील टाकण्यास वानर समर्थ नाहीत, हें आम्ही तुला अगदी खरेंखरें सांगतो " (१८-२२)

याप्रमाणे त्यांनी सांगितल्यावर अंगदानेही त्यांना समशोचित उत्तर दिलें आणि नंतर " ठीक आहे, आपण तिकडे जाऊं, " असैं म्हणून त्या महाबलाढय वानरांनी आकाशामध्ये उडण केलें. अंगद उडण करून जाऊं लागला, त्याबरोबर ते सर्वही वानरसेनाधिपति आकाश व्याप्त करून, यंत्रातून सुटलेल्या पाषाणाप्रमाणे सन्वर उडण करून निघाले अंगद आणि हनुमान् वानर याना पुढे करून द्या वेगवान् वानरांनी आकाशामध्ये एकदम उडण केलें आणि वायूचा तडाफ

अङ्गदे समनुप्राप्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः	२६
उवाच शोकसंतप्तं रामं कमललोचनम् ।	
समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्ट्वा देवी न संशयः	२७
नागन्तुमिह शक्यं तैरतीतसमयैरिह ।	
अङ्गदस्य प्रहर्षाच्च जानामि शुभदर्शनं	२८
न मत्संकाशमागच्छेत्कृत्ये हि विनिपातिते ।	
सुवराजो महाबाहुः प्लवतामङ्गदो धरः	२९
यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः ।	
भवेत्तु दीनवदनो भ्रान्तविष्टुतमानसः	३०
पितृपैतामहं चैतत्पूर्वकैरभिरक्षितम् ।	
न मे मधुचनं हन्याद्दृष्ट्वा जनकात्मजाम्	३१
कौसल्या सुपुत्रा राम समाश्वसिहि सुव्रत ।	
दृष्ट्वा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता	३२

बसलेल्या मेघाप्रमाणे ते उच्च स्वरांने गर्जना करून रागले इकडे अंगद निघाल्या-
वर वानराधिपति सुग्रीव, शोकमग्न झालेल्या कमलनयन रामाला म्हणाला, "तुझे
कन्याण अशो, धीर धर. देवी दृष्टीस पडली यात मुळीच संशय नाही (२३-२७)

वानरास दिलेल्या कालमर्यादेचे उलंघन झाले असल्यामुळे, त्याच्या हातून
जर तें कार्य झाले नसतें, तर ते येथे येथेच अशक्य होतें, परंतु हे शुभदर्शना,
अंगदाला झालेल्या आनंदावहन आपले कार्य शेवटास गेले असावे, असें माझे
अनुमान आहे. कारण वानरामध्ये श्रेष्ठ असलेला हा महापराकमी सुवराज अंगद
कार्य शेवटास गेले नाही, तर माझ्याकडे वदापि येणार नाही. हातून कार्यसिद्धि
झाली नसतानाही इतर वानरांनी वदाचित् अशा प्रकारचे चाळे आरंभिले असते,
परंतु अंगद मात्र दीनवदन होऊन मनामध्ये अगदी गांधकून गेला असता वड-
वडिलापासून चालत आलेल्या आणि पूर्वजानी रक्षण करून ठेविलेल्या या मधु-
वताचा, जनककन्या दृष्टीस पडल्याशिवाय तो नाश करणारच नाही. (२८-३१)

हे सुव्रता रामा, कौसल्या सुपुत्रवती आहे तूं धीर धर. देवी दृष्टी पडली,
यात संशयच नाही आणि ती एका हनुमानाच्याच दृष्टीस पडली आहे, यातही

न ह्यस्य कर्मणो हेतुः साधने तद्विधो भवेत् ।	
हनूमतीह सिद्धिश्च मतिश्च मतिसत्तम	३३
व्यवसायश्च शौर्यं च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम् ।	
जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च हरीश्वरः	३४
हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तत्र गतिरन्यथा ।	
मा भूश्चिन्तासमायुक्तः संप्रत्यमितविक्रम	३५
यदा हि दर्पितोद्ग्राः संगताः काननौकसः ।	
नैषामकृतकार्याणामादिश. स्यादुपक्रमः	३६
वनभङ्गेन जानामि मधूनां भक्षणेन च ।	
तत. किलकिलाशब्दं शुभ्रावासन्नमन्वरे	३७
हनूमत्कर्मदत्तानां नदता काननौकसाम् ।	
किष्किन्धामुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव	३८
ततः श्रुत्वा निनादं तं कर्षीनां अपिसत्तमः ।	
आयताञ्चितलाङ्गूलः सोऽभवद्दृष्टमानसः	३९

सदेह नाही हें कार्य सिद्धीस नेणारा त्याच्यास'रखा दुसरा कोणीही नाही हे श्रेष्ठ बुद्धिमत्ता, या वानरसैन्यामध्ये हनुमानाचेच ठिकाणी बुद्धि, सिद्धि, उद्योग, शौर्य आणि शन ही वास्तव्य करीत आहत. अरे, जाववान् आणि वानराधिपति अगद हे जेथे पुढारी आहेत आणि हनुमान् जेथे मुरव आहे, तेथे कार्यसिद्धीवाचून दुसरा भलताच प्रकार कधीही बहावदाचा नाही. याकरता हे अनुत्तररामांनी रामा, साप्रत तुला फळजी करण्याचे प्रयाजन नाही ज्या अर्था वानर गर्जने चडून जाऊन एकत्र जुळलेले आहेत, त्या अर्था कार्यसिद्धि झाल्याशिवाय त्यांच्या हातून असा प्रकार कधी घडणार नाही वनभग आणि मधुभक्षण, यावन्न कार्य सिद्धि झाली असावी, असे मी समजत आहे " (३२-३७)

इतक्यात हनुमानाच्या पराक्रमानुळे गर्वयुक्त झालेल्या आणि कार्यसिद्धि झाली, हे समजावण्याकरिताच को कथ्य गर्जना करीत करीत किष्किंधेनवळ आलेल्या अरण्यवासी वानराचा शब्द सुम्रीवाने ऐकला व तो मनामध्ये आनंदित झाला आणि त्याचे पुच्छ दार्य व रोमांचयुक्त शलें इतक्यांत अगद

आजगमुस्तेऽपि हरयो रामदर्शनकाङ्क्षिणः ।

अद्भुतं पुरतः कृत्या हनूमन्तं च वानरम् ४०

तेऽद्भुतप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च मदान्विताः ।

निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ४१

हनूमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः ।

नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ४२

दृष्ट्वा देवीति हनुमद्दनादमृतोपमम् ।

आकर्ण्य घञ्जनं रामो हर्षमाप सलक्ष्मणः ४३

निश्चिन्तार्यं ततस्तस्मिन्सुग्रीवं पवनात्मजे ।

लक्ष्मणः प्रीतिमान्प्रीतो बहुमानादवैक्षत ४४

प्रीत्या च परमोपेतो राघवः परवीरहा ।

बहुमानेन महता हनूमन्तमवैक्षत ४५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वान्मोक्षीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितम सर्ग ॥६४॥

पञ्चषष्टितम. सर्गः ।

[२७३७]

ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम् ।

आणि हनुमान् वानर याना पुढे करून रामदर्शनाकरिता ते सर्वे बघीहि तैथे आले. (३८—४०)

ते अंगदप्रभृति उत्साही व आनंदित झालेले वीर वानरराज सुग्रीव आणि राम याच्याजवळ येऊन पोचल्यावर, महापराक्रमी हनुमानाने त्यांना मस्तकाने प्रणाम करून, रामाला सीतादेवी शुद्ध आणि क्षतरहित असल्याचें कळवले. “सीतादेवी दृष्टीस पडली,” हें अमृततुल्य वाक्य हनुमानाच्या मुखतून ऐकताक्षणी रामलक्ष्मणाना हर्ष झाला. नंतर त्या वायुपुत्र हनुमानाचे पराक्रमाविषयी ज्याने निश्चयपूर्वक सांगितलें होतें, त्या सुग्रीवाकडे आनंदित झालेल्या लक्ष्मणाने बहुमानाने प्रेमपूर्वक पाहिलें आणि धनुषकीय वीरनाशक रामही अतिशय संतुष्ट होऊन, त्याने मोठ्या आदरपूर्वक नजरेने हनुमानाकडे नजर टाकली (४१-४५)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुन्दर-वाद्यार्षकी चौसट्यावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ६४ ॥

प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणं च महाबलम् युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च ।	१
प्रवृत्तिमथ सीतायाः प्रवक्तुमुपचक्रमे राघणान्तःपुरे रोधं राक्षसीभिश्च तर्जनम् ।	२
रामे समनुरागं च यथा च नियमः कृतः एतदार्याय ते सर्व हरयो रामसनिधौ ।	३
वैदेहीमक्षता ध्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् क सीता वर्तते देवी कथं च मयि वर्तते ।	४
एतन्मे सर्वमार्यात वैदेहीं प्रति वानराः रामस्य गदितं ध्रुत्वा हरयो रामसनिधौ ।	५
चोदयन्ति हनूमन्त सीतावृत्तान्तकोविदम् ध्रुत्वा तु घचन तेषा हनूमान्मारुतात्मजः ।	६
प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै तां दिश प्रति उवाच वाक्य वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा ।	७

नतर अनेक चित्रविचित्र वने असलेल्या प्रसवण पर्वतावर जाऊन त्या वानरानी महाबल अथ रामलक्ष्मणांना मस्तकाने प्रणम केला आणि युवराज अगदात्रा पुढे करून व सुग्रीवाला अभिवदन करून, त्यांना सीतेचा वृत्तात सांगण्यास आरंभ केला रावणाच्या अंत पुरामध्ये सीतेचा निरोध, राक्षसकिडून तिला मिळत असलेली धमकी, रामाचे ठिकाणी असलेले तिचे प्रेम आणि रावणाने दिवेली सुदत, हे सर्व त्यांना निवेदन करून, ते वानर रामाचे सन्निध उभे राहिले तेव्हा सीता सुरक्षित आहे, असे एवून राम त्यांना म्हणाला (१-४)

“ हे वानरहो, सीतादेवी अ हे कैठे ? आणि माझ्याविषयी तिचे आचरण कसे आहे ? सातेसबधी ही सर्व माहिती तुम्ही मला सायन्त कथन करा ” हे रामाचे म्हणणे ऐकून त्याचे सन्निध असलेल्या वानरानी, सीतेचा सर्व वृत्तात जाणण्याचा हनुमानाला, ती सविस्तर सांगण्याची विनती केली तेव्हा त्याची विनती ऐकून घेऊन, वायुपुत्र हनुमानाने प्रथम त्या दक्षिण दिशेकडे असलेल्या सीतादेवीला मस्तकाने प्रणम केला आणि सीतेचे दर्शन कसे झाले, य विषयी तो हनुमान्

तं मणिं काञ्चनं दिव्यं दीप्यमानं स्वतेजसा	८
दत्त्वा रामाय हनुमांस्ततः प्राञ्जलिरध्वीत् ।	
समुद्रं लङ्घयित्वाहं शतयोजनमायतम्	९
अगच्छं जानकीं सीतां मार्गमाणो दिदृक्षया ।	
तत्र लङ्केति नगरी रावणस्य दुरात्मनः	१०
दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे ।	
तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती	११
त्वयि संन्यस्य जीवन्ती रामा राम मनोरथम् ।	
दृष्टा मे राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः	१२
राक्षसीभिर्विभूषाभि रक्षिता प्रमदायने ।	
दुःखमापद्यते देवी त्वया वीर सुखोचिता	१३
रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ।	
एकवेणीधरा दीना त्वयि चिन्तापरायणा	१४
अधःशय्या विचर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ।	

रामाशी भ पण करुं लागला. प्रथमतः तं स्वतःच्या तेजाने झळकन अमल्लें दिव्य सुवर्णरत्न रामाला दिल्यावर, हनुमान् हत जोडून म्हणाला, “ शंभर योजनें विस्तीर्ण अमलेच्या समुद्राचें उल्लंघन करून, मी जनकवत्या सीतेचें दर्शन घेण्याच्या उद्देशाने, सर्वत्र इच्छेतिरुद्धे पहात पहात तिच्यासमीप गेलों. त्या ठिकाणीं समुद्राच्या दक्षिण तीरावर दुरात्म्या रावणाची लंका नांवाची एक नगरी आहे. तेथे रावणाच्या अंतःपुरांत साध्वी सीता माझ्या दृष्टीस पडली. (५-११)

हे रामा, ती सुंदरी सीता अ पत्न्या सर्व मनोरथाचा भार तुझ्यावर ठेवूनच जिवंत राहिली आहे. मी जेव्हा तिला पाहिले, तेव्हा ती राक्षसींमध्ये होती व तिला वारंवार त्या दटवीत होता. अजाळविनाळ राक्षसींनी प्रमदायनामध्ये मंतेला बंदोबस्तांत ठेविलें असण्यामुळे, हे वीरा, मुख भोगव्यामच योग्य अटलेल्या त्या देवीला असद्य दुःख होत आहे. रावणाच्या अंत पुरामध्ये तिला अडकवून ठेविलें आहे. राक्षसींनी तिचा फारच बंदोबस्त ठेविला आहे आणि त्या दीन सीतेने आपल्या केशांची एक वेणी बावली असून, ती मनामध्ये एकवारचें

रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया	१५
देवी कथंचित्काकुत्स्थ त्वन्मता मार्गिता मया ।	
इक्ष्वाकुवंशविरयार्ति शनैः कीर्तयतानघ	१६
सा मया नरशार्दूल शनैर्विश्वासिता तदा ।	
ततः संभाषिता देवी सर्वमर्थं च दर्शिता	१७
रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा हर्षमुपागता ।	
नियतः समुदाचारो भक्तिश्चास्याः सदा त्वयि	१८
एवं मया महाभाग दृष्टा जनकनन्दिनी ।	
उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ	१९
अभिज्ञानं च मे दत्तं यथावृत्तं तवान्तिके ।	
चित्रकूटे महाप्राज्ञ वायसं प्रति राघव	२०
विज्ञाप्यः पुनरप्येष रामो वायुसुत त्वया ।	

तुझेच वितन करीत आहे. ती भूमीवर पडली आहे, थंडीचे दिवस अले असता निस्तैज होऊन जाणाऱ्या कमलिनीप्रमाणे ती निस्तैज झाली आहे आणि रावणापासून मनाने पराङ्मुख असलेली ती सांता यापुढे मरणाचाच निश्चय करून बसलेली आहे. हे कुतूहलपुलोपन्ना, निष्पापा, रामा, इक्ष्वाकु-वंशाची कीर्ती मी हद्दहद्द गळं लागलों, त्या बेळी मोठ्या प्रयत्नाने तुझे ठिकाणीच मनाचें लय लागून राहिलेली ती सांतादेवी मोठ्या प्रयासाने माझ्या दृष्टीम पडली. (१२-१६)

हे पुरुषश्रेष्ठ, माझी व तिची दृष्टादृष्ट झाल्यावर मी तिला हद्दहद्द धीर दिला आणि तिच्याशी संभाषण करून, माझे सर्व उद्देश मी तिला कळविले. राम आणि सुग्रीव यामध्ये सख्य झाल्याचें ऐकून, तिला पार हर्ष झाला. तिचें सदाचरण अगदी अव्याहत टिकलें अमून, तिची तुझेच ठिकाणी भक्ति अखंड आहे. हे महाभागवान् पुरुषश्रेष्ठ रामा, याप्रमाणे तुझ्याविषयी प्रेम आणि उग्र तपश्चर्या करीत असलेली जनकनन्दिनी मीता माझ्या दृष्टीम पडली. शिवाय, हे महाप्राज्ञ राघुवंशज रामा, चित्रकूटपर्वतवर तुझ्यासमक्ष कावचक्षुसंबंधाने घटलेला एक इच्छानदी मूण पडण्याकरिता तिने मला सांगितला आहे आणि हे वायुपुत्रा, तूं

अखिलेन यथा दृष्टमिति मामाह जानकी	२६
अयं चास्मै प्रदातव्यो यत्नात्सुपरिरक्षितः ।	
श्रुत्वा वचनान्येवं सुग्रीवस्योपशृण्वतः	२७
एष चूडामणिः श्रीमान्मया ते यत्नरक्षितः ।	
मनःशिलायास्तिलकं तत्सरस्वेति चाब्रवीत्	२८
एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभयः ।	
एनं दृष्ट्वा प्रमोदिष्ये व्यसने त्वामिद्यानघ	२९
जीवित धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ।	
ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं रक्षसां वशमागता	३०
इति मामब्रवीत्सीता कृशाङ्गी धर्मचारिणी ।	
रावणान्तःपुरे रद्धा मृगीशोत्कुल्ललोचना	३१
एतदेव मयाख्यातं सर्वं राघव यद्यथा ।	
सर्वथा सागरजले संतारः प्रविधीयताम्	३२

जशी ही माक्षी स्थिति अवलेकन केली आहेस, ती जशीन्या तशी रामाला तू पूर्णपणे निवेदन कर ' असेंही मला तिने सांगितलें आहे " (१७-२१)

असें बोलता बोलताच, सुग्रीव ऐकत असताना हनुमन् म्हणाला, " याने मरक्षण करून ठेविलेला हा मणि याला वावयाचा आहे " नंतर तो म्हणाला, " सांतेने सांगितलें आहे की, ' हा भव्य चूडामणि मी आपणावरिता मोक्या यत्नाने जतन करून ठेविला आहे, हा आपण पहा आणि मन शिलेचा तिलक आपण मला केला होता, त्याचीही आठवण करा उदकामध्ये टाकून झालेला हा भव्य चूडामणि मी आपणाकडे परत पाठविला आहे ही आपण पाठविलेली अंगठी पाहून, सकळामध्ये आपलेंच दर्शन शायप्रमाणे आहे. हे निष्ठाप ती पाहूनच मी आपला मनात आनंद मर्नन. हे दशरथनंदना, बापुटे एक महिनापर्यंत मी जीव ठेवून मी रात्रसाऱ्या ताव्यात सापडलें आहे, म्हणून मी एक महिन्यानंतर जीव ठेवणार नाही ' याप्रमाणे त्या शरिराने वृत्त, सद्धर्माने वागणारी आणि हरिणाप्रमाणे विकसितेनेत्र असून, साप्रत रावणाऱ्या अत पुरामध्ये अडवून राहिलेल्या सांतेने मला सांगितलें आहे. असो हे राघवा, हें जसें होतें,

तौ जाताश्वासौ राजपुत्रौ विदित्वा तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ।
देव्या चारयातं सर्वमेवानुपूर्व्याद्वाचा संपूर्णं वायुपुत्रः शशंस २८
इत्यार्षे श्रीमशः० वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्ग ॥ ६५॥

पट्टपठितम सर्गः ।

[२७ : ५]

एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मजः ।

तं मणिं हृदये कृत्वा ररोद सहलक्ष्मणः ।

१

तं तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं राघवः शोककशितः ।

नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमव्रवीत्

२

यथैव धेनुः स्रवति स्नेहाद्वत्सस्य वत्सला ।

तथा ममापि हृदयं मणिश्रेष्ठस्य दर्शनात्

३

मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे ।

यधूकाले यथा वद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते

४

अथ हि जलसंभूतो मणिः प्रवरपूजितः ।

तसें सर्व मी तुला निवेदन केलें आहे आता हरप्रयत्न करून समुद्राच्या पण्यातून
तदन पलीकड जण्याचा विचार कर ” (२२-२७)

साराश, त्या रात्रकुमार रामलक्ष्मणांना धरि आला आहे, असें समजून व
राघवाला ती सीतेने दिलेला खून देऊन, वायुपुत्र हनुमानाने सीतादेवाने सांगि-
तलेलें सर्व काही पूर्णपणें यथाक्रम वर्णन करून रामाला सांगितलें (२८)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसहस्र अदिकाव्यातील सुन्दर-
काण्डापैत्री पासण्या सर्ग समाप्त झाला ॥ ६५ ॥

याप्रमाणे हनुमानाचा निरोप ऐकून, लक्ष्मणाशेजारी बसलेला दशरधुत्र राम
तो मणि हृदयावर ठेऊन रडू लागला याप्रमाणे तो श्रेष्ठ मणि पाहिल्यावर दुःखी
झालेल्या रामाचे नेत्र अधूनी भरून आले व तो सुग्रीवाला म्हणाला, “ ज्याप्रमाणे
वत्सच्या प्रेमानुळे दयाळु माईला पन्हा पुटतो, त्याप्रमाणे या श्रेष्ठ रत्नाच्या
दर्शनने माझ्या हृदयाला पन्हा पुटू लागले आहेत माझ्या श्वशुराने हा मून्यवन्
मणि विवाहसमयी वैदेहीला दिलेला होता आणि त्या वेळीं हा जेव्हा तिने मन्मकीं
धारण केला होता, तेव्हा तिला तो फारच शोभत होता उदकामाये उपात्र

यज्ञे परमतुष्टेन दत्तः शक्रेण धीमता	५
इमं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं तथा तातस्य दर्शनम् ।	
अद्यास्त्ववगतः सौम्य वैदेहस्य तथा विभोः	६
अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः ।	
अद्यास्य दर्शनेनाहं प्राप्तां तामिव चिन्तये	७
किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य पुनःपुनः ।	
परासुमिव तोयेन सिञ्चन्ती वान्यधारिणा	८
इतस्तु किं दुःखतरं यमिमं चारिसंभचम् ।	
मणिं पश्यामि सौमित्रे वैदेहीमागतं विना	९
चिरं जीवति वैदेहो यदि मासं धरिष्यति ।	
क्षणं वीर न जीवेयं विना तामसितेक्षणाम्	१०
नय मामपि तं देशं यत्र दृष्ट्वा मम प्रिया ।	
न तिष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च	११

झालेला व देवानाही पूज्य असलेला हा मणि यजामध्ये अतिशय संतुष्ट झालेल्या विचारी इंद्राने त्याला दिला होता. हा श्रेष्ठ मणि पाहिल्यामुळे आज मला, हे विनयसंपन्न सुग्रीवा, पिरयाचें अणि त्याचप्रमाणे प्रभु विदेहाधिपति जनकाची आठवण होत आहे. अशा त्या माझ्या प्रियेच्या मस्तकीं हा मणि शोभत असतो आणि याचं आज दर्शन झाल्यामुळे, ती प्रियाच मला प्राप्त झाल्यासारखें वाटत आहे (१-७)

हे सौम्य, मृतप्राय झालेल्या मला, आपल्या संभाषणरूपी उदराने मिचन करणारी ती विदेहराजकन्या सीता काय म्हणाली, तें तूं मला फिरून एकदा साग. हे लक्ष्मणा, सीता येथे नसताना उदरामध्ये-न्तरवन्न झालेला मणि आज माझ्या दृष्टीम पडत आहे, वापेक्षा अधिक दुःखदायक ते काय असणार ? सीता एक महिनाभर जिवंत राहिल, तर ती चिरंजीविनीच आहे, असं मी समजतो; कारण हे वीरा, दृष्ट्यादर्शन नेत्र अमलेल्या त्या सीतेवाचून यापुढे एक क्षणभरही जिवंत राहण्यास मी समर्थ नाही. जेथे माझी प्रिया दृष्टीस पडली, त्या ठिकाणी तूं मला-ही घेऊन जा. तिची ही माहिती समजण्यावर, एक क्षणभरही मला तिच्यावाचून

कथं सा मम सुश्रोणी भीरुभीरुः सती तदा ।
 भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् १२
 शारदस्तिमिरोन्मुक्तो नूनं चन्द्र इवास्तुदैः ।
 आवृतो घटनं तस्या न विराजति सांप्रतम् १३
 किमाह सीता हनुमंतत्त्वतः कथयस्व मे ।
 एतेन खलु जीविष्ये भेषजेनातुरो यथा १४
 मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी ।
 मद्विहीना वरारोहा हनुमन्कथयस्व मे १५
 दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य कथं जीवति जानकी १६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वात्मीकीय आदिकाव्ये सुंदरकाण्डे पद्यपठितमः सर्गः ॥६६॥

सप्तपद्ये तमः सर्गः ।

[२७८१]

एवमुक्तस्तु हनुमान् राघवेण महात्मना ।
 सीताया भाषितं सर्वं न्यवेदयत् राघवे १

राहवणार नाही, भिड्यातली भिडो असलेली ती माझी सुंदरी भयंकर आणि घोर-
 वर्मी अशा राक्षसामध्ये कशी बरं राहिली ? अंधकारापासून मुक्त झालेला, शारद-
 तील चंद्र, नेघानी न्यायानंतर ज्याप्रमाणे प्रकाशत नाही, त्याप्रमाणे सांप्रत
 तिचे मुक्त खरोखरच प्रकाशत नसेल. हे हनुमाना, सीता काय म्हणाली, तें तूं
 मला खरें खरें सांग, कारण रोगग्रस्त पुरुष ज्याप्रमाणे औषधाच्या बलावर
 जिवंत राहण्याची इच्छा धरीत असतो, त्याप्रमाणे त्या तिच्या शब्दाच्याच योगाने
 खरोखर मला जगण्याची आशा आहे. हे हनुमाना, रूपाने मनोहर आणि मधुर
 भाषण करणारी, ती माझा विधोग झालेली सुंदर स्त्री मला काय म्हणाली, तें
 तूं मला सांग. वनवासाच्या दुःखाहून अधिक दुःसाह दुःख प्राप्त झालें अगून, ती
 जानकी जिवंत तरी कशी राहिली आहे ! " (८-१६)

याप्रमाणे महात्मनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील सुंदर-
 यंदापंथी गदागटाचा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ६६ ॥

- याप्रमाणे महात्मा राम हनुमानाला म्हणाला, तेव्हा सीतेचे सर्व बाबी भयान
 हनुमानाने रामाला सांगितले, ती म्हणाला "हे पुरुषभेटा, चित्रवृट्पर्वणावर पूर्वी

इदमुक्तवती देवी जानकी पुरपर्यभ ।	
पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम्	२
सुखसुप्ता त्वया सार्धं जानकी पूर्वमुत्थिता ।	
वायसः सहस्रोत्पत्य विद्वदार स्तनान्तरम्	३
पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यङ्गे भरताग्रज ।	
पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति व्यथाम्	४
ततः पुनरुपागम्य विद्वदार भृशं किल ।	
ततस्त्व बोधितस्तस्याः शोणितेन समुक्षितः	५
वायसेन च तेनैवं सततं बाध्यमानया ।	
बोधितः किल देव्या त्वं सुखसुप्तः परन्तप	६
तां च दृष्ट्वा महागहो दारिता च स्तनान्तरे ।	
आशीविष इय क्रुद्धस्ततो वान्यं त्वमूचिवान्	७
नखाग्रैः केन ते भीरु रदितं वै स्तनान्तरम् ।	
कः शीडति सरोपेण पञ्चवज्रेण भोगिना	८

घडलेली ही ए० गोष्ट खुणेऱरिता देवी जानकीने तुला सागण्यासाठी अगदी जशी घडली, तशी सागितली आहे जानकी एकदा तुझ्यासह गाढ निद्रिस्थ झाली असता उठून पाहू लागली, तों काकपक्ष्याने तिच्यावर एकाएकी झडप घालून, तिचें वक्षस्थल ओरखाडलें नतर तू, भरताग्रज, आपरया पाळीप्रमाणे खीतादेवीच्या अकावर निद्रिस्थ झालास, तेव्हा पुन तो पक्षी तेथे येऊन, देवीचा पीडा देऊ लागला अशा रीतीने त्याने पुन झडप घालून तिचें वक्षस्थल खरोखर अतिशयच ओरखाडलें व तिचें रक्त अंगावर पडल्यामुळे तू जागा झालास सारास, हे शत्रुतापना रामा, तो काकपक्षी याप्रमाणे एकसारखा येऊन, तिला पीडा देऊ लागला, तेव्हा तू गाढ निद्रिस्थ होतास, तेव्हा त्या देवीने चठविल नतर, हे महापराक्रमी रामा, तिचें वक्षस्थल ओरखाडलेलें पाहून, तू सर्पाप्रमाणे क्रुद्ध झालास आणि तिला म्हणालास (१-७)

‘हे भीरु, नखाच्या टोकानी तुझ्या वक्षस्थलावर ओरखडे कोणी काडले आहेत ? अरे, क्रुद्ध झालेऱ्या पंचमुखी नागाबरोबर कोण हा असा अतिप्रसंग करीत आहे ?

निरीक्षमाणः सहसा वायसं समुदेक्षथाः ।	
नखैः सरधिरैस्तीक्ष्णैस्तामेघाभिमुखं स्थितम्	९
सुतः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ।	
धरान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः	१०
ततस्तास्मिन्महाबाहो कोपसंवर्तितेक्षणः ।	
वायसे त्वं व्यधाः क्रूरां मतिं मतिमतां वर	११
स दर्भसंस्तराद्रुह्य ब्रह्माख्येण न्ययोजयः ।	
स दीप्त इव कालाग्निर्ज्वालाभिमुखं खगम्	१२
स त्वं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति ।	
ततस्तु वायसं दीप्तः स दर्भानुजगाम ह	१३
भीतैश्च संपरित्यक्तः सुरैः सर्वैश्च वायस ।	
त्रीह्लोकान्संपरिक्रम्य प्रातारं नाधिगच्छति	१४
पुनरप्यागतस्तत्र त्वरसकाशमरिन्दम ।	
त्वं तं निपतितं भूमौ धरण्यां शरणागतम्	१५

सर्वे म्हणून तू जेव्हा इकडेतिकडे पाहू लागलास, तेव्हा रत्ताने तीक्ष्ण नखे भरली आहेत, असा व तिच्याचसमेत असलेला काकपक्षी एकाएकी तुझ्या दृष्टीस पडला तुला पाहताच इंद्राचा पुत्र असलेला तो पक्षिश्रेष्ठ वायस, गतीमध्ये वायूची बरोबरी करणारा असल्यामुळे, सचर पातालात गेला तेव्हा हे बुद्धिमानांमध्ये श्रेष्ठ, महापराक्रमी, रामा, त्या काकपक्ष्याबद्दल तुझ्या मनामध्ये क्रूर विचार आला व दर्भाच्या आस्तरणातील एक दर्भ घेऊन, तू तो ब्रह्माख्येने अभिमनित केलास व तो संमुख असलेल्या पक्ष्याला अनुलक्षण प्रलयकालच्या प्रदीप्त अग्नीप्रमाणे जळू लागला तू तो प्रदीप्त दर्भ त्या काकपक्ष्याला उद्देशून टाकलास, तेव्हा तो दर्भ त्या पक्ष्याच्या मागेमाग जाऊ लागला, हे पाहून सर्व देवांनीही भयभक्त होऊन आश्रयास आलेल्या त्या काकपक्ष्याचा त्यास बला अग्नि अशा रीतीने त्रैलोक्यामध्ये हिंडूनही त्या काकपक्ष्याला कोणी प्राप्ता आटळला नही. (८—१५)

तेव्हा, हे शत्रुदमना, तो काकपक्षी पुनः तुझ्याकडे आला भूमीवर पडून

वधार्हमपि काकुत्स्थ कृपया परिपालयः।	
मोघमखं न शक्यं तु कर्तुमित्येव राघव	१६
ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ।	
वायसस्त्वां नमस्कृत्य राक्षो दशरथस्य च	१७
विसृष्टस्तु तदा काकः प्रतिपेदे स्वमालयम् ।	
एवमन्नविदां श्रेष्ठः सत्त्वचान्छीलचानपि	१८
किमर्थमखं रक्षःसु न योजयसि राघव ।	
न दानवा न गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः	१९
तव राम रणे शक्तास्तथा प्रतिसमासितुम् ।	
तव वीर्यवतः कश्चिन्मयि यद्यस्ति संभ्रमः	२०
क्षिप्रं सुनियतैर्वाणैर्हन्यतां युधि रावणः ।	
भ्रातुरादेशमाधाय लक्ष्मणो वा परन्तपः	२१
स किमर्थं नरवरो न मां रक्षति राघवः ।	
शक्ती तौ पुरुषज्याघ्री चाय्वग्निसमतेजसौ	२२

लोटागणें घालीत असलेल्या व वधालाही योग्य असलेल्या त्या काकपक्ष्याचें, हे वक्रस्थमुलोपना रामा, तूं कृपावन्त होऊन परिपालन केलेंस हे राघवा, तूं मोडलेलें अन्न ध्यर्थ होणें शक्य नाहीं, एवढ्याचकरिता त्या काकपक्ष्याचा उजवा डोंडा त्या बाणाने नाहींसा केलस नंतर तूं मुखरूपणें सोडून दिल्यावर तो काकपक्षी तुला व दशरथराजाला नमस्कार करून, आपल्या निवासस्थानाकडे निघून गेला सांगत, याप्रमाणे तूं अन्नवेत्यामध्ये श्रेष्ठ, धैर्यवान् आणि सुशील अमूनही, हे राघवा, राक्षसावर तूं अन्नप्रयोग का करीत नाहींस ? दानव, गन्धर्व, असुर आणि मरुद्गण यांपैकी कोणीही, हे रामा, सप्रामामध्ये तुझ्याशी युद्ध करण्यास समर्थ नाहीं यासाठी तुजसारख्या माझ्याविषयी जर तुजसारख्या बलवानाला काही काळजी असेल, तर चांगल्या निश्चित बाणांनी सप्रामामध्ये तूं रावणाचा सव वध कर ही भ्रात्याची आज्ञा आहे, असें समजून, तो पुरुषश्रेष्ठ व रघु-वशज शत्रुतापन लक्ष्मण तरी काय कारणाने माझे रक्षण करीत नाहीं ? तेजामध्ये वायु आणि अग्नि याची चरोवरी करणारे, ते दोघे पुरुषश्रेष्ठ माझे रक्षण करण्या

सुराणामपि दुर्धर्यौ किमर्थं मामुपेक्षतः ।	
ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः	२३
समर्थौ सहितौ यन्मां न रक्षेते परन्तपौ ।	
वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साधुभाषितम्	२४
पुनरप्यहमार्यां तामिदं वचनमब्रुवम् ।	
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे	२५
रामे दुःखाभिभूते च लक्ष्मणः परितप्यते ।	
कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम्	२६
इदं मुहूर्ते दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ।	
तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रौ परन्तपौ	२७
त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकारिष्यतः	
हत्या च समरे रौद्रं रावणं सहवान्धधम्	२८
राघवस्त्वां चरारोहे स्वपुरीं नयिता ध्रुवम् ।	

स समर्थ असून, प्रत्यक्ष देवानाही अजिक्य आहेत. मग ते माझी कां बरें उपेक्षा करीत आहेत ? ज्या अर्थी ते दोघेही शत्रुतापन भ्राते समर्थ असूनही माझें रक्षण करीत नाहीत, त्या अर्थी माझेच कांहीतरी पाप आड आलें आहे, यात संशय नाही. सीतेने दानपणाने केलेलें हें उत्कृष्ट भाषण ऐकून घेऊन मी त्या साप्तीला पुन. असें म्हणालों की, ' हे देवि, तुझ्या वियोगाच्या दुःखामुळे रामाला दुसरें काहीएक मुचेनासें झालें आहे, हें मी तुला शपथपूर्वक खरें सांगतां. (१५—२५)

रामच नुसता दुःखी आहे, असें नाही; राम दुःखाकुल झाल्यामुळे लक्ष्मणाही शोकग्रस्त झाला आहे, परंतु आता यापुढे शोक करण्याची वेळ राहिली नाही, कारण तुमसें कसेतरी दर्शन झाले आहे अता, हे भामिनि, तुम्ही इच्छा असल्यास वा घटकेलाच सर्व दुःखाचा शोषट झाला आहे, असें तू पाहशील, ते दोघे शत्रुतापन व पुरुषभेष्ट राजपुत्र तुझ्या दर्शनाविषयी उत्सुक झाल्यामुळे, एका क्षणांत लका भस्म करून टाकतील, इतकेंच नव्हे, तर संग्रामामध्ये दूर रावणाचा त्याच्या बांधवांसह वध करून, हे सुंदरी, राघव निःसंशय तुला आपल्या राजध -

यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते	२९
प्रीतिसंजननं तस्य प्रदातुं तत्त्वमर्हसि ।	
साभिर्वाक्ष्य दिशः सर्वा वेण्युद्भयनमुत्तमम्	३०
मुक्त्वा वखाद्दौ मह्यं मणिमेतं महाबल ।	
प्रतिगृह्य मणिं दोर्भ्यां तव हेतो रघुप्रिय	३१
शिरसा संप्रणम्यैनामहमागमने त्वरे ।	
गमने च कृतोत्साहमवेक्ष्य वरवर्णिनी	३०
विवर्धमानं च हि मामुवाच जनकात्मजा ।	
अश्रुपूर्णमुखा दीना वाष्पगद्गदभाषिणी	३३
ममोत्पतनसंभ्रान्ता शोकवेगसमाहता ।	
मामुवाच ततः सीता सभाग्योऽसि महारूपे	३४
यद्दक्ष्यासि महाबाहुं रामं कमललोचनम् ।	
लक्ष्मणं च महाबाहुं देवरं मे यशस्विनम्	३५
सीतयाप्येवमुक्तोऽहमबुधं मैथिलीं तथा ।	

गौला परत घेऊन जाईल म्हणून हे अनिन्दिते, रामाला पटेल व ताल आनंद देईल, अशी पत्त्याटी वृग तुं माझ्यापाशी दे ' मी असें म्हटल्यावर तिने चोहोक्डे पाहून, वेगामध्येच गुंफण्यास योग्य असा हा उत्कृष्ट मणि वस्त्रातून मोडून, हे महाबलवान् रामा, माझे हातीं दिला, आणि हे रघुप्रिय रामा, तुझ्या-करता तो मणि हातात घेऊन व तिला मस्तमाने प्रणाम करून मी इकडे येण्या-प्रियथी त्वरा करूं लागलों परत जाण्याविषयी उत्सुक होऊन, मी वृद्धिगन होऊ लागलों व मजबरोबर ती सुंदरी दीन जनककन्या बोलूं लागली त्या वेळीं तिचे मुग्ध अश्रुंनी भरून गेले होते आणि कंठ दाटून आला असल्यामुळे तिच्या मुक्ता-तून शब्दही कंपयुक्तच निघत होते (२६-३३)

प्रचंड शोकामुळे व्याप्त झालेली आणि मी क्षणार्धात उद्गूण करून जाईन की काय, म्हणून गोंधळून गेलेली ती सीता मला म्हणली, ' हे महारूपे, तू भाग्य-वान् आहोस, व रण कमलनयन राम आणि माझा यशस्वी दीर, महापराक्रमी लक्ष्मण याना तुं आता भेटशील ' याप्रमाणे सीतेने म्हटल्यावर, मी त्या मैथिलीला

पृष्ठमारोह मे देवि क्षिप्रं जनकनन्दिनि	३६
यावत्ते दर्शयाम्यद्य ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ।	
राघवं च महाभागे भर्तारमसितेक्षणे	३७
साध्रवीन्मां ततो देवी नैष धर्मो महारूपे ।	
यत्ते पृष्टं सिपेवेऽहं स्ववशा हरिपुङ्गव	३८
पुरा च यद्दहं धीर स्पृष्टा गात्रेषु रक्षसा ।	
तत्राहं किं करिष्यामि कालेनोपनिपीडिता	३९
गच्छ त्वं कपिशार्दूल यत्र तौ नृपतेः सुतौ ।	
इत्येवं सा समाभाष्य भूयः संदेष्टुमास्थिता	४०
हनुमन्सिंहसंकाशौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।	
सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्व्रूया अनामयम्	४१
यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ।	
अस्माद् दुःखाम्युसंरोधात्तत्त्वमाख्यातुमर्हसि	४२
इदं च त्विदं मम शोकवेगं रक्षोभिरोभिः परिभर्त्सनं च ।	

मृगालो, ' हे देवि, हे जनकनन्दिनी, तूं मन्वर म इया पाठीवर बैस कशी, मृगजे हे वृष्णनयने, महाभाग्यवती साते, मी आजग्या आजच तुला सुग्रीव अणि लक्ष्मण यासह रामाचें दर्शन करवितों. ' यानतर ती देवी मला मृगाली, ' हे महावानरा, हे वानरधेया, मी स्वतंत्र होऊन, तुझ्या पृष्ठभागावर आरोहण करणं, हा माता धर्म नव्हे. ह वीरा, पूर्वी माझ्या शरिराला राक्षसाचा स्पर्श झाला अहे म्परा, परंतु त्या वेळीं काट्याच्या तावडीत सापटव्य मुळे माता तेंपे न्चय उपाय होता ? याकरता हे वानरधेया, जिकडे ते राजकुमार अहेत, तिकडे नू जा ' याप्रमाणे मला सांगून ती पुनरपि आपला निरोप सांगण्यास तयार झाली अणि मृगाली (३४-४०)

हे हनुमान, हे सिंहवृत्त्य उभयतां रामलक्ष्मण आणि अमर्यादाह सुग्रीव या सर्वांना तूं माझ्या वर्तने नुशल प्रश्न कर अणि ज्या रीतीने तो मह पराक्रमी राघवनाथ राम मला या दुःखसागराच्या कचाट्यातून तारील, त्या रीतीने तूं तदला माझा गर्व घृणात गविस्तर राग. हे वानरधेया, हा माता अति तीव्र

श्रुयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ४३
एतत्तवार्या नृप संयता सा सीता वचः प्राह विपादपूर्वम् ।

एतच्च बुद्ध्या गदितो यथा त्वं श्रद्धस्व सीतां कुशलां समग्राम् ४४
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तपष्ठितमः सर्ग ॥४७॥

अष्टपष्ठितमः सर्ग ।

[२८२५]

अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्तः ससंभ्रमम् ।

तव स्नेहान्नरव्याघ्र सोहार्दादनुमान्य च १

एवं बहुविधं वाच्यो रामो दाशरथिस्त्वया ।

यथा मां प्राप्नुयाच्छीघ्रं हत्वा रावणमाहवे २

यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम ।

कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ३

मम चाप्यल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर ।

शोकमेग आणि या राक्षसाकटन होत असलेली ही माझी निर्भ सना तूं रामाकडे
गेऱ्यावर त्याला साग. तुझा मार्ग तुला मुखावह होवो ' हे राजा आच-
रणाने शुद्ध असलेल्या त्या साध्वी सीतेने खेदपूर्वक तुला हा निरोप सांगि-
तला आहे, म्हणून याचा तूं विचार कर आणि मी तुला सांगितल्याप्रमाणे
सीता अगदी सर्वस्वी कुशल आहे, असा माझ्या बोलण्यावर तूं विश्वास ठेऊन
समजून चाल (४१-४४)

याप्रमाणे महामुनि वाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसज्ञक आदिकाव्यातील सुंदर-
काण्डांर्षी सदुसष्टावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ६७ ॥

नंतर हे पुरुषश्रेष्ठा, मला इकडे येण्याला परवानगी दिल्यावर, तुझे ठिकाणीं
धनुषम प्रेम असल्यामुळे, ती देवी पुनरपि घाई-घाईने मला म्हणाली, “ दाश-
रथी रामाला माझा निरोप पुढील प्रकाराने तूं साग आणि सप्रामात्ये रावणाचा
वच वरून ज्या रीतीने तो सत्वर मला भेटेल, अशी तूं तजवीज कर अथवा
हे शत्रुदमना वीरा, तुला येथे राहण्याची इच्छा असेल, तर एक दिवस येथे
गद्दीनास का ? एखाद्या गुप्त ठिकाणीं राहून, विश्रान्ति घेऊन उद्या जा, म्हणजे
झालें हे वानरा, असें वेंलेस तर तुझ्या सान्निध्यामुळे या भाग्यहीन स्त्रीची एक

अस्य शोकविपाकस्य मुहूर्तं स्याद्विमोक्षणम् गते हि त्वयि विक्रान्त पुनरागमनाय वै ।	४
प्राणानामपि संदेहो मम स्यात्तत्र संशयः तदादर्शनजं चापि भयं मां परितापयेत् ।	५
दुःखाद् दुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीम् अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ।	६
सुमहांस्त्वत्सहायेन हर्यृक्षेषु असंशयः कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदाधिम् ।	७
तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरचरात्मजौ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्येह लङ्घने ।	८
शक्तिः न्याद्वैनतेयस्य वायोर्वा तव चानघ तदस्मिन्कार्यनियोगे वीरैवं दुरतिक्रमे ।	९
किं पश्यसि समाधानं ब्रूहि वाक्यविदां वर	१०

घटकाभर तरी या प्रचंड शोकापासून मुक्तता होईल. नाही तर, हे महापराक्रमी हनुमाना, आता तू एकदा येथून निघून गेलास, म्हणजे तुम्ही फिरून येईतोपर्यंत माझे प्राण राहतील की नाही, याचीच मला शंका आहे. हे वीरा, तू दृष्टि-आड झालास, म्हणजे मी एका दुःखातून सुटून दुसऱ्या दुःखात पडेन व यामुळे दुर्दशेस पोचलेल्या या दुःखभागिनीला पारच भोति वाटू लागेल. हे वीरा, तू जरी रामाचा सहोदर्यकर्ता आहेस, तरी वानर आणि ऋश याविषयी माझ्या ओळखापुढे एक पारच मोठी शंका उभी आहे आणि ती शंका निःसंशय मला खरीही दिसत आहे. (१-७)

ती शश्वानराची सैन्ये अथवा ते राजपुत्र खरोखर मारतात असा महासागर कसे तमन येतल ! हे निपापा, गडड, वायु आणि तू या तीनच प्राण्याचे ठिकाणी या जगतामध्ये समुद्र उद्वेगन करण्याचे सामर्थ्य आहे. म्हणून हे वीरा, हे उपायवेत्यांमध्ये श्रेष्ठ, पुढे येऊन पडलेल्या या दुस्तर कार्यातून पार पडण्याचा तुला काय उपाय दिसत आहे, तो तू मला सांग. हे शत्रुपक्षीय वर-

काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ।	
पर्याप्तः परवीरघ्न यज्ञस्यस्ते बलोदयः	११
बलैः समग्रैर्यदि मां हत्वा रावणमाहवे ।	
विजयी स्वपुरीं रामो नयेत्तस्याद्यज्ञास्करम्	१२
यथाहं तस्य वीरस्य वनादुपधिना हता ।	
रक्षसा तद्गयादेव तथा नार्हति राघवः	१३
बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ।	
मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत्	१४
तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ।	
भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय	१५
तदर्थोपहितं वाक्यं प्रथितं हेतुसंहितम् ।	
निशम्याहं ततः शेषं वाक्यमुत्तरमद्युवम्	१६
देवि ह्यर्युक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः ।	
सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्त्वदर्थे कृतनिश्चयः	१७

घातका, हे कार्य पार पाडण्यास तूंच एकटा खरोखर समर्थ आहेस व तुझे बल प्रशंसनीय आहे; परंतु संपूर्ण सैन्यांसह संग्रामामध्ये रावणाचा वध करून आणि म्हणूनच विजयी होऊन जर राम मला आपल्या राजधानीमध्ये घेऊन जाईल, तर तें करणें त्याला कीर्तिवर्धक होईल. ज्याप्रमाणे राक्षसाने कपट करून त्या वीराच्या वनांतून मला हरण करून आणिलें, त्याप्रमाणे त्याच्या भीतीने मला तशाच रीतीने गुप्तपणें वेधून परत नेणें रामाला शोभणार नाही. शत्रुसैन्याचा नाश करणारा तो काकुत्स्थबुद्धोत्पन्न राम आपल्या सैन्यानिशी ही लंका प्रस्त करून, जर मला घेऊन जाईल, तर तें त्याच्या योग्यतेला शोभेल. यासाठी त्या रावणशूर महान्याला त्याच्या कीर्तीला अनुरूप असा पराक्रम त्याच्या हातून होईल, अशी वाही तूं व्यवस्था कर. ” (८-१५)

हे अर्थ आणि हेतुपूर्ण व विनययुक्त भाषण ऐकून, श्री तिला शेवटचें उत्तर सांगितलें की, “ हे देवि, वानर आणि ऋक्ष यांच्या सैन्यांचा अधिपति

तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्वन्तो महाबलाः ।	
मनःसंकल्पसदृशा निदेशे हरयः स्थिताः	१८
येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक्सञ्जते गतिः ।	
न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः	१९
असकृत्तैर्महाभागैर्बानरैर्वलसंयुतैः ।	
प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः	२०
महिशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ।	
मत्तः प्रत्यघरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसंनिधौ	२१
अहं तावद्विह प्राप्त किं पुनस्ते महाबलाः ।	
न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जना	२२
तदलं परितापेन देवि मन्थुरपैतु ते ।	
एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरित्यूथपाः	२३

वानरश्रेष्ठ सुग्रीव धैर्यवान् असून, तुला नेण्याविषयी त्याने आरत्या मनाचा ठाम निधय केलेला आहे परागमी, धैर्यवान्, महाबलान् आणि मनोरथाप्रमाणे वेगवान् असे वानर त्याच्या आज्ञेत आहेत ऊर्ध्वभागी, अधे भागी अथवा आन्-बाजूंम वीणत्याही दिशेस त्याची गति कुठित होत नाही आणि मोठी-मोठी कार्ये पुढे येऊन पडलीं अगतातही त्या अनुल तेजस्वी वानरांचें धैर्य कधी रावत नाही आर्यशर्मणे गमन करणाऱ्या त्या बलाध्य महाभाग्यवान् वानरानो अनेक वेळां पृथ्वीला प्रदाभिणा केली आहे (१६-२०)

तेथे मध्य पेक्षा अधिक आणि माझ्याबरोबरींचे अनेक वानर आहेत माझ्या-हून वर्मा असा कोणीही वानर सुग्रीवजवळ नाही अता य कथित् गमनला जाणारा मी जर येथे अलों आहे, तर त्या व कीच्या महाबलान् वानरांची मी प्र पाहिजे कशाला ? हलक्यासकदा यामाकरितां मोठ्यामोठ्याना पुढे पठविणे योग्य नमते, शुद्धक कमाला साधारणच सेवक पठवीत अणगत. म्हणून मी य कथित् येथे अलों आहे. म्हणून या कथनीत हे देवि, तुला काळजी करणाने कारण नदी. तूं चित्ता करू नयेस. ते वानरानेनाधिरते एका उडीबरोबर लंके-

मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याधिवोदितौ ।
 त्वत्सकाशं महाभागे नृसिंहावागमिष्यतः २४
 अरिघ्नं सिंहसंकाशं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ।
 लक्ष्मणं च धनुष्मन्तं लङ्काद्वारमुपागतम् २५
 नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् ।
 वानरान्वारणेन्द्राभान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान् २६
 शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ।
 नर्दतां कपिमुख्यानां न चिराच्छ्रेष्यसे स्वनम् २७
 निवृत्तवनवासं च त्यया सार्धमरिन्दमम् ।
 अभिषिक्तमयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् २८

ततो मया चाग्भिरदीनभाषिणी शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता ।
 उवाह शान्तिं मम मैथिलीत्मजा तयातिशोकेन तथातिपीडिता २९
 श्यापे भ्रमदामापणे वीरमीरुं य आदिकव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टपाठितम् नम

॥ ६८ ॥ [२८५४]

॥ इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डं समाप्तम् ॥ ५ ॥

मध्ये येताल (२१-२३)

हे महाभाग्यवती, उदय पर्वलेच्या चंद्रसूर्याप्रमाणे ते पुरुषधेष्ट मान्या पाठावर
 कमून तुझ्यामोप येतल शत्रुघातक, सिंहनु-य राम आणि धनुर्धारी लक्ष्मण
 लंकेच्या द्वाराशी आले अम याचे दृश्य, लवकरच तुझ्या दृष्टीम पडेल नख
 आणि दात हींच ज्याचा आयुजे अहेत, सिंह आणि व्यघ्र याप्रमाणे ज्याचे
 पराक्रम अहेत आणि गर्जेशप्रमाणे जे विष्णूड अहेत, अमे वानरवीर एकरु
 जमून आलेले लाकरच तुझ्या दृष्टीस पडतील पर्वताप्रमाणे आणि मेघाप्रमाणे
 वासलेले वानरप्रेष्ठ लंकेतल मलयपर्वताच्या शिखरावर गर्जना करू लागले
 असल्याचा ध्वनि लवकरच तुझ्या कानों येईल आणि शत्रुदमन करणाऱ्या रघु-
 बंशज रामाला जनव स संतून अयोध्येमध्ये तुझ्यासह राज्यभियेक क्ष त्याचे तुला
 लवकरच दृष्टोत्पत्तिस येईल ” याप्रमाणे गोड व डष्ट अशा मन्दांनी मी तिचे

सात्वन केलें. त्या वेळीं तुझ्या विरहामुळे अतिराय शोकाकुल झालेली ती मिथिल-
राजकन्या सीता दैन्यरहित झाली अणि माझे म्हणणें ऐकून, तिने दुःख करण्याचें
अजिबात सोडून दिलें. (२३-२९)

याप्रमाणे महामुनिवार शंखिप्रगीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुंदर-
चाढापैकी अद्भुतसुखाचा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ६८ ॥

॥ या ठिकाणीं सुंदरवाङ्मयी संपूर्ण झालें ॥ ५ ॥

श्री वाल्मीकि-रामायणांतील
सुन्दरकाण्डाचे

निरीक्षण

रावणाची लंका.

रावणाची लंका कोणती असावी, य संबंधी सध्या बऱ्याच कल्पना जनतेच्या पुढे आलेल्या आहेत. क्रि.शे. १००० 'आस्ट्रेलिया' ही लंका आहे, असे प्रतिपादन करित आहेत, दुसरे क्रि.शे. १००० मध्य हिंदुस्थानातच लंका आहे, असे म्हणत आहेत व सनातनी लोक सध्या जे सिलोन आहे, त्याच लंका समजून आहेत. लंकेसंबंधाने असे हे तीन पक्ष सध्या आहेत.

(१) सिलोन 'लंका'

यामध्ये सिलोन बेटाला लंका मानणारे लोक परंपरेच्या समजुतीचा आधार देत असतात. रामेश्वराजवळ धनुष्कोटी बंदरातून सिलोनला सध्या आगवटी जाऊ असतात. हा मार्ग सर्वांच्या परिचयाचा आहे. धनुष्कोटी हे भारतखंडाचे टोंक सोडले की, लंकेचे टोंक गाठण्यास चौवीस तासही लागत नाहीत. आज रामेश्वर, धनुष्कोटी व सिलोनची यात्रा करणारे पुष्कळ लोक असल्यामुळे व हे सर्व सिलोनलाच लंका मानित असल्याने या लंकाच्या समजुतीसंबंधाने अधिक लिहिण्याचे कारण नाही.

सिलोन, सिंहलद्वीप किंवा लंका ही हिंदुस्थानच्या दक्षिणेस आहे व नकाशात ही अगदी दक्षिणेस दिसत असते. रामेश्वरचा सेतु काशीस व काशीची गंगा रामेश्वरस पंचगण्याचा परिपाठ कराच प्राचीन आहे.

आता आणून आस्ट्रेलियाबद्दल लंका मानणाराची प्रमाणे पाहू—

(२) आस्ट्रेलिया-लंका.

श्रीयुत दिवणबहादुर सी एन् मेहता, रिटायर्ड डिस्ट्रिक्ट जज, नडियाद (सध्या मुक्कम अहमदाबाद) यानों आस्ट्रेलिया ही एका असावी, अशाविषयीचे पुरावे वाल्मीकि-रामायणातून काढून साडेतीनशें पानाचें पुस्तक लिहून तें प्रकाशित केलें काहे. हें पुस्तक इमजीमध्ये आहे ज्याना इमजी येत असेल, त्यानीं हें पुस्तक वाचावें या पुस्तकात शेवटा पाच नकाशे दिले आहेत व एका नकाशात भारती वोगया मार्गानें गेला, तें दाखवलें आहे त्याच्या मतानें भारती हा सुग्रीवच्या वायुयानाच्या वाजिल्याचा मुख्य अमून तो मलयगिरीवरून वायुयानातून आस्ट्रेलियाभडे गेला हेत' यासाठीं समुद्र पार करताना त्याचो म्हणजे त्याच्या वायुयानाचा छाया समुद्रावर पडत होती, असे वर्णन सुंदरकाण्ठात आहे, तें योग्य आहे त्याचा ग्रथ फार मोठा आहे त्याचा सराग वाचकाच्या माहित-साठीं अम्ही येथे देत आहों—

“रामायणांतल लंका, किंकिधा किंवा अयोध्या याची वर्णने वाचीत अमना अमें वटतें की, या शहराची जी वर्णने रामायणात आहेत, ती जमिनवरून हिंइन जशी शहरें दिसतात, तशी तीं केलेलीं, नमून, विमानातून जशी शहरें दिसतात, तशी ही वर्णने लिहितेलीं आहेत यावरून या काठों विमानातून प्रवास केला जात असे, अमें दिसनें रामायणातील बरील शहराची वर्णने पडा

स नगाग्रे स्थितां लंकां ददर्श पत्रनात्मजः । (सु २ । ८)

ततस्तु संप्राप्य समुद्रतीरं समाक्ष्य लंकां गिरिवर्यमूर्ध्नि ।

(सु १ । २०३)

भारतन लंका परतल्या गिखरावर पाहिला या लंकेत त्याम टपनऊ जमन, वने आणि उपवने दिसले—

योजनानां शतस्यान्ते वनराजा ददर्श सः ॥ १९४ ॥

ददर्श च पतत्रेण विविधद्रुमभूषितम् ।

क्षीपं शाखामृगश्रेष्ठो मलयोपवनानि च ॥ १९५ ॥ (सु १)

शंभर योजने अन्तर तें ज्येथर त्याम वनाची क्षेभ दिग्घी तो उडा

अमता त्याम अनेक क्ष डानीं मुशेभिन व अनेक उपवनें असलेले द्वीप दिसले
असें दृश्य पाण्यातून पोहून जाणाराम दिग्गें शक्य नाहीं. महसगराच्या पार
लकानगरा त्याला अत्यंत मुदर दिसली, ती अशी—

निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा लंकां ददर्श अमरावतीमिव ।

(गुं. १।०४)

(निपत्य) वरून उतरत असता समुद्रान्या तीरावर अमरावतीमारगी लका
त्यानें पाहिली येथें (निपत्य) शब्दावरून तो आकाशातून उतरत होता, त्या
बळीं त्याला लका दिसली, असें म्हणावें लागते या नगरीमध्ये उद्यनें, विहिरी,
तलाव वगैरे त्याम दिसली तीं जमिनीवरून दिग्गें शक्य नाहींत, तीं देवाम
आकाशातूनच दिग्गें शक्य आहेत, पहा—

पादपान् प्रिहगार्गीणान् पचनाधृतमस्तरान् ।

पुष्पभारनिग्दांश्च तथा मुकुलितानपि ॥ ११ ॥

वापी पद्मोत्पलावृताः ।

आनीडान् विप्रिधान् रम्यान् विप्रिधांश्च जलाशयान् ॥ १२ ॥

उग्रानानि च रम्याणि ददर्श कपिरुक्षर. ॥ १३ ॥

(मुदर० ०)

मोठमेठे वृक्ष, त्यावर फुलांचे बहार असेले आहेत, काहावर कळ्या आया
होया, विहिरी व मरोपरें होती, लहानमोठे जगशय हेते, रम्य मीडम्यानें
होतीं, विविध उग्रानें होनीं, असें त्य न पाहिलें

समुद्रातून तरून जाणारास हें दिग्गें शक्य नहो जो विमानातून एखाद शहर
पाहिल, त्यामच हें दिग्गें शक्य आहे. तसेंच—

लंकां रावणपालिताम् ।

परिस्राभिः सपद्माभिः सोत्पलाभिरलंघिताम् ॥ १४ ॥

काञ्चनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुगीम् ।

गृहैश्च गिरिसंकाशैः शारदाम्बुदसन्निभैः ॥ १५ ॥

पाण्डुराभिः प्रतोलीभिश्चाभिराभिमंवृताम् ।

अट्टालकशतानीणां पताकाध्वजशोभिताम् ॥ १७ ॥

तोरणैः काञ्चनैर्दिव्यैर्लतापङ्क्तिविराजितैः ॥ १८ ॥

गिरिमूर्ध्नि स्थितां लंकां पाण्डुरैर्भवनैः शुभैः ॥ १९ ॥

स्रुवमानामिवाकाशे ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २० ॥

यप्रप्राकारजघनां विपुलाम्बुवनाम्बराम् ।

शतग्रीशूलकेशान्तां अट्टालकघतंसकाम् ॥ २१ ॥

(सुं० २)

रावणानें पालन केलेल्या संकेत चारही बाजूला किल्ल्याचे तट लागून राहिले आहेत, त्याच्यावाहेर खंदक जलनें भरलेले आहेत. मध्यें मोठमोठी गगन-चुंबित घरे आहेत. स्वच्छ गच्छदा लागलेल्या आहेत. जिकडे तिकडे ध्वजपताका उभारल्या आहेत. मोन्याचीं तोरणें उभारलेलीं आहेत, अशी ही लंका पर्वतशिखरावर विराजत असलेली, आकाशात तरंगत असलेली माहतीनें पाहिली.

लंकेचा उत्तर दरवाजा अति उंच होता, तो मोठ्या वाळ्यापेक्षाही मोठा होता. पहा—

द्वारमुत्तरमासाद्य...कैलासनिलयप्रख्यम् ।

आलिखन्तमिवाम्बरम् ।

धियमाणामिवाकाशं उच्छ्रूतैर्भवनोत्तमैः ॥ (सुं. २।२२-२३)

कैलासपर्वतासारख्या भवनापेक्षाही हें द्वार अति उंच होतें. जणूं वाय त्यानें आकाशाला आधार दिला आहे, असें वाटत असे.

असा प्रकारचीं वर्णनें पाहिलीं म्हणजे हीं वर्णनें आकाशातून जात असतांना नगरीचें अवलोकन करून केलेलीं असवीं, असें वाटतें. नाहींतर सर्व परिखा, खंदक, तट वगैरे पाहणारास एकदम दिसणें कधींहि शक्य नाही यावरून माहती हा व युयानातून लंकेस गेला, असें वाटतें व म्हणूनच त्याची छाया पण्यावर पडल्याचा उदरेस ठिठिकाणीं समुद्रोत्थनाच्या वर्णनामध्ये सुंदरकाण्डात आहे, तो सार्थ वाटते.

— सुंदरकाण्ड कीं सुन्दकाण्ड ?

या कण्डाचे नांव 'सुंदर' वाग्न आहे असें नांव या कण्डाला वा मिळालें

असावें ? वास्तविक पाहतां हनुमानानें जें सीतेचें अन्वेषण केलें आहे, तें मनोरम किंवा सौंदर्ययुक्त आहे, असें म्हणण्यापेक्षा तें कहरणसपूर्ण आहे, असें म्हणणें अधिक योग्य होईल. मारतीला जीं संकटें भोगावीं लागलीं, सीतेची जी दया दान्धविण्याजोगी अवस्था झालेली होती, रामाला जी खबर मारतीनें पांचवली, हीं सर्व दृश्ये कहरणाजनक आहेत. यात 'सुन्दर' शब्दाला साजेल असें वांहींच दृश्य नाहीं. हें पाहनाक्षणीच अमें वट्टं लागतें कीं, या नावामध्ये काहींतरी चूक झाली असावी.

सर्व काण्डांचीं नावे स्थानामुळे किंवा प्रतिपदिलेन्या विषयामुळे मिळालेली आहेत. पहा— बालकाण्डामध्ये कवीनें रामाच्या बालपणांतिल प्रसंगाचें वर्णन केलेलें आहे. अयोध्याकाण्ड, अरण्यकाण्ड व मिथिधाकण्डात त्या त्या स्थानात घडलेल्या कथा कवीनें वर्णिल्या आहेत. तमेंच युद्धकाण्डात युद्धाचें वर्णन आहे. याप्रमाणें विचार केला, तर सुन्दरकाण्ड हें नाव न स्थानवाचक आहे, न प्रसंग-वर्णनपरक आहे व न काव्यप्रदर्शक भवदर्शक आहे. काव्यदृष्ट्या सौंदर्य म्हणावें, तर तें सर्वच काण्डात आहे. मग याच काण्डास 'सुन्दर' काण्ड अमें नाव काचें दिलें असावें !

आम्हाला असे वाटतें कीं, या कण्डाचे मूळचें नाव 'सुन्दकाण्ड' असावें कारण यात वर्णिलेल्या घटना सुन्दनामक द्वीपावर घडलेल्या आहेत; पण पुढें लेखकांच्या अमवचणामुळे 'सुन्द' शब्दाचें अजाण लेखकांनें 'सुन्दर' केलें असावें व एकदा 'सुन्दर' बनलें, तेंच पुढें म्हड झालें असावें. रामायणामध्ये 'सुन्द' राक्षसाचा वृत्तात आलेला आहे. सुन्दराक्षसाचें द्वीप 'सुन्दद्वीपममूह' म्हणून जें आहे, तेंच होंय. कवीचें लक्ष्य 'सुन्दकाण्ड' हे नामाभिधान करण्याकडेच असावें व जर अमें मानता आलें, तर आस्ट्रेलिया हीच लंका मानावी लागेल, कारण सुन्दद्वीप तिकडेच आहे

पूर्वकथेचें अनुसंधान.

सुग्रीवाने अंगद आदि जे वानर संतेच्या शोधार्थ पाठवले होते, ते सरळ दक्षिण दिशेला त्रावणकोर-मंगलोरपर्यंत पांचले, पण तिकडे सीता किंवा लंका

यासंबंधी काही शोध त्यास लागला नाही

यानंतर स्वयंप्रभेने त्यास विन्ध्यपर्वनाचा बाजूला पाठवले. आश्रय दिशेला संपाति त्यास भेटला. त्याने त्यास सांगितले की, विजगापट्टमजवळ असलेल्या महेन्द्रपर्वतापासून अभिजित् नक्षत्रासमोर तुम्ही जा, अर्थात् हा कोण दक्षिण-दिशेची सुमारे २० किंवा २० अंशावर होत आहे. भुगोलामध्ये या महेन्द्रगिरी-संबंधाने कोणकोणती वर्णने अहेत, ती पाहिली पाहिजेत.

महेन्द्रपर्वत ४९२० फूट उंच आहे येथून अंदामान व निकोबार ही बेटे आठशे किंवा हजार मैल दूर आहेत. येथून पुढे जावा, सुमात्रा, बाला, सुम्ब, सुन्दद्वीपसमूह, सुन्दसमुद्र, न्यूगिनी ही बेटे आहेत यामध्ये सुंदर सरोवरे आहेत, झाडी उत्तम आहे व सुंदरवाण्टातील दृश्यासारखी दृश्ये येथे आहेत

मैनाकपर्वत.

येथे आता हा विचार केला पाहिजे की, मैनाकपर्वत कोठे असावा ? हा पर्वत समुद्रात बुडाला होता, पण नंतर तो पुनः वर आला. आम्हाला असे वाटते की, " अन्द-मान् + निको-बार " मध्येच मैनाकपर्वत असावा. याला कारणे अशी दिसतात—

१. बंगालच्या दक्षिणेस आठशे ते हजार मैल दूर अंतरावर म्हणजे शंभर योजने अंतरावर हे स्थान आहे.

२. ' अन्द-मान् + निको-बार ' या शब्दांपैकी मध्याचा चार अक्षरांचे उच्चारसाम्य ' मै-नाक ' शब्दाशी स्पष्ट आहे मन्तिको = मैनाक यांत वनिसाम्य आहे

३. आधुनिक भूशास्त्राच्या मताप्रमाणे पर्वत बुडाले व वर आले, ही संभावना या द्वीपामध्ये झालेली आहे

४. अन्दमान-निकोबार ही अगदी भूमध्येरेवेवर असल्यासारखी आहेत. म्हणजे हे दक्षिण आगामध्ये जगाचे प्रवेशद्वार म्हणता येणे शक्य आहे.

जर मैनाकपर्वत हा अन्दमानातीत मानता आला, तर त्या ही वापुदची

आस्ट्रेलियाच मानावी लागेल.

सुरसा कोण असावी ?

मास्तीला लंकेत जाताना सुरसेनें अडविलें, तेव्हा त्यानें तिच्या मुखात प्रवेश केला व तेथून तो पुटें निघून गेला, अशी कथा सुंदरकाण्टात आहे. ही सुरसा कोण असावी, याचा शोध झाला पाहिजे.

मुमात्रा व जावा या द्वीपांमध्ये ज्वालामुखीपर्वताची राग आहे. मुमात्रा बेटा-पेक्षा जावामधील पर्वत अत्रि उंच आहेत. काहींची उंची १२००० फुटांहूनही अधिक आहे. जावा-द्वीपात हिंदूंची वमती होती. त्यापैकी नागाची माता सुरसा आहे, असें वर्णन आहे, म्हणून हिला 'सुरसा माता' असें म्हणत आसावे. सुरसामाता, सुरसामैया, सुरसावैया, सुरवाया, असा अपभ्रंश होऊन ही रूपे होणे भाषाशास्त्रान्या दृष्टीनें शक्य आहे मुमात्रामध्ये 'सुरवाया' हें एक बंदर आहे. यावरून 'सुरसा' ही या ठिकाणची असावी, असें दिसतें. येथे उंच उज्ज्वल ज्वालामुखी आहेत. ज्वालामुखीचे तोंड उघडें असतें. सुरसेनें आपलें तोंड पसरून मास्तीम आपल्या जबडात घेतलें, त्याचा अर्थ मास्ती या ज्वालामुखीच्या जबडात प्रविष्ट होऊन पुढच्या मार्गाने बाहेर पडला असा दिसतो. ज्वालामुखी दान्त झालेले असले, म्हणजे त्यातून अशा पोकळ्या असतात व थारथार मार्ग झालेला असतो. ज्वालामुखीचा उंच पर्वत हा मास्तीच्या प्रवासातील मोठा अडथळा होता त्याचें उलंघन त्यानें कर लिहिल्याप्रमाणें केलें असावे, असें दिसतें. >

सुरसाचा असा संबंध 'सुरवाया' शी स्पष्ट दिसत आहे व हें स्थान आस्ट्रेलियान्या मार्गावर आहे, म्हणून आस्ट्रेलिया ही लंका होय

सिंहिका.

पुराणांच्या तावडींतून मुटल्यानंतर मास्ती 'सिंहिका' राक्षसीच्या तावडीत सांपडला किष्किंधा-काण्टाच्या ४१ व्या सर्गामध्ये सिंहिकेला 'अंगारका' असें म्हटलेलें आहे. हें स्थान 'न्युगिनी' हें असावे, कारण सिंहिकेचा आकार घोरपटीसारखा वर्णिला आहे. त्याच न्युगिनी या द्वीपाचा आकार आहे! भयंकर

प्राणी-भयंकर घोररुड मारून तो समुद्रात टाकावा, असें, वरून हें न्यूगिनी बेट पाहिलें म्हणजे, वाटतें. मारती आकाशयानातून जात असता त्यास हें स्थान घोरपडीमारखे वाटलें, यात काहीं आश्चर्य नाहीं.

सिंहिका सोडल्यानंतर मारुतीचा प्रवेश लंकेजवळ झालेला आहे दक्षिणेच्या बाजूला लंका आहे ती लंका याप्रमाणें विचार केला असता आस्ट्रेलियाच असावी, असें वाटते आस्ट्रेलियाच्या पूर्वभागामध्यें त्रिकूट, तीन शिखरें असलेला पर्वत आहे यावर लंका वसलेली असावी

मारुतीचा वायुमार्ग.

मारुती जात असताना त्याची प्रचण्ड छाया समुद्रावर पडत होती, यावरून तो आकाशयानातून जात होता, असें म्हणणें भाग आहे त्याचा मार्ग महेन्द्रपर्वत, पुरी, विजवापट्टम्, मैनाक (अन्दमान-निकोबर), सुमात्रा, जावा, सुरबाया (सुरसा), बाली, सुब, न्यूगिनी (सिंहिका) व येथून आस्ट्रेलिया (लंका) असा दिसत आहे वाटेंतील स्थाने याच मार्गावर आजही दिसत आहेत, म्हणून आस्ट्रेलिया हें लंकाद्वीप आहे, असें म्हणणें योग्य दिसते

याप्रमाणें या सद्गृहस्थानीं आस्ट्रेलियाला लंका ठरविलें आहे, याचा वाचकानीं विचार करावा आता श्र्युत परमशिव ऐयरींनीं मध्यप्रातातच लंका आहे, असें ठरविलें आहे त्याचें मत थोडक्यात सांगतो—

(३) सागरांतील लंका.

श्री. टी. परमशिव ऐयरी यांनीं इंग्रजीमध्ये ' रामायण आणि लंका ' या नावाचे पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे पृष्ठसंख्या १५२ असून, मूल्य ४ रु आहे या पुस्तकात यांनीं असें सिद्ध केलेले आहे कीं, विन्ध्यपर्वत आणि नर्मदा नदी यांच्या मध्यें कोठेंतरी लंका असली पाहिजे, कारण रामाने नर्मदा नदी उत्रंपन केली, असा उत्रेण नाहीं व हनुम न आदि वानरांनींही नर्मदा नदी उत्रधिस्याचा उत्रेण नाहीं. या कारणने नर्मदेच्या धर कोठेंतरी लंका असली पाहिजे

या पुस्तकाबरोबर यांनीं एक मोठा नकाशा व काहीं लहान नकाशे दिले असून, त्यावर त्यांनीं लंकेचें स्थान दाखविलें आहे पुण्यात निघणाऱ्या Poona-

Orientalist न्या जुलै १९४१ च्या अंकात या पुस्तकाची समालोचना केली आहे हें पुस्तक बंगलोरच्या ' बंगलोर-प्रेम ' मध्ये छापले आहे. डॉ. न. गो. सरदेसाई (ओरिएण्टल युव-एजन्सिचे संचालक, पुणे.) यांनी या नकाशावर निर्दिष्ट केलेल्या स्थानामध्ये स्वतः जाऊन, त्या ठिकाणां नकाशात दिलेली लंका आदि स्थाने जगाच्या तशी आहेत, हें समज पाहिले आहे, यासाठी आम्हां या ग्रंथातील माहिती अति संशेपानें येथे देत आहां. शोध करणाऱ्या वाचकांना समज या घातात जाऊन अधिक शोध करावा व श्री. ऐयर याचें इंग्रजी पुस्तक घेऊन अधिक विचार करावा. श्री. परमशिव ऐयर लिहितात—

या जगामध्ये जीं जीं मोठीं युद्धे झाली आहेत, उदाहरणार्थ महाभारताचें युद्ध, प्रसिध्दें त्रोजन युद्ध, रामरावणाचें भीष्म युद्ध, यापैकी पहिल्या दोन्ही युद्धांचीं स्थले निश्चित करणें कठीण नाहीं. जवळजवळ या युद्धांचीं दोन्ही स्थले निश्चितच आहेत, पण ज्या लंकानगरीमध्ये रामानें रावणाचा पराभव केला, ती नगरी कोठे आहे, या संबंधींचा निर्णय करणें थोडे कठीण कार्य आहे समुद्राने वेष्टिलेला, त्रिकूट पर्वतावर बसलेला, व चार महाद्वारांनीं युक्त असलेला लंका-नगरी कोठें होती, तसेंच किर्किवानगरीही कोठे होती ? याचा शोध करणें इष्ट आहे.

शंकराडों बर्पापासून चालून आलेली व दंतस्थाना मानलेली लंका म्हणजे रामेश्वरजवळील सेतुबंधाच्या पुढें समुद्राच्या पार असलेली ' सिड्ढलद्वीप ' असें जीम सध्या म्हणत त तीच होय. रामाचा सेतु हा रामेश्वरापासून मानारद्वीपापर्यंत असलेली रेंताड पहाडाची रांगच आहे. हिची लांबी सुमारे ३० मैल असून ही रांग वायव्य ते आग्नेयी दिशेने जाणारी आहे लंका समुद्रामध्ये असल्याने तेथे पांचण्यासाठी रामाला समुद्रावर पूल बांधवा लागला. हा पूल 'महेन्द्रगिरीपासून तो तहत सुवेलाचलापर्यंत पसरलेला होता याची लांबी शंभर योजने होती. या १०० योजनाचा अर्थ १११ मैल असा आहे (पृ. ३८)

जरी सर्व लोक मिलेन किंवा सिड्ढलद्वीपालाच लंका मानतात असेल असेल, तरी रामायणातील लंका ही पर्वतशिखरावर बसलेली होना, पण सिड्ढलद्वीप काही पर्वत नगरी नाहीं व पर्वतशिखरावरहि बसलेली नगरी तेथे कल्पनाहि नाहीं

वाल्मीकींनीं जें भूगोलाचें वर्णन केलेलें रामायणांत आहे, तें खरें वर्णन आहे-
 ला भौगोलिक वर्णनांत अत्यांते नाहीं, हें सिद्ध करता येणें शक्य आहे श्रीराम-
 चन्द्रांनीं वत्सदेशपर्यंत जो प्रवास केला, त्या प्रदेशाचें भूवर्णन वाल्मीकींनीं यथार्थ
 केलेलें आहे लंकेचें जें वर्णन वाल्मीकींनीं केलेलें आहे, तें पाहिलें म्हणजे, असे
 रपट दिसतें कीं, हेही वर्णन यथार्थ वर्णनच असावें हें काहीं काल्पनिक नसेल.
 लंकेचा नाव झाला असला, तरी त्रिवृटपर्वत, सुवेलालचल जर खरे असतील,
 तर ते अजूनही उपलब्ध झाले पाहिजेत

संस्कृतमध्ये 'लंका' शब्दाचा अर्थ रावणाची राजधानी असा आहे व ही
 त्रिवृटपर्वतावर वसलेली होती व समुद्राने वेष्टित होती नद्यांचे प्राणी सातून जी
 मोठमोठी सरोवरे बनतात व त्यात जी मध्ये बेटें बनतात, त्यास लंका असे
 म्हणत असावे, असें वाटतें, पण संस्कृत-कोशकारांनीं लंका शब्दाचा असा अर्थ
 दिलेला नाहीं, हें मात्र खरें आहे

रामायण वर्णित असता असें वाटतें कीं, वाल्मीकि काळजीपूर्वक भौगोलिक वर्णन
 करीत आहे. वेचळ काल्पनिक वर्णनें त्याच्या लेखांत नाहींत, यासाठीं याच्या वर्णना-
 वरून सुवेलालचल व त्रिवृट पर्वत यांचें स्थान निश्चित केलें पाहिजे व पद्मसरोवर
 बेंठ आहे व त्याच्या उत्तर तट फेणता, तेंहि ठरवले पाहिजे पद्मसरोवराच्या
 पद्मबेटे, मध्यमूक पर्वताच्या जवळून व महेंद्रपर्वताच्या घाटीवरून त्रिवृटाला
 पोचण्याचा मार्ग जातो, हे वाल्मीकाच्या वर्णनावरून स्पष्ट दिसतें लंकेला जण्यचा
 एच मार्ग आहे, यांत मत्त नाहा जर पद्मसरोवर व त्रिवृट पर्वत हीं स्थाने निश्चित
 करता आलीं व तीं रामायणाच्या वर्णनाशीं जुळलीं, तर रामायणांतल वर्णन
 सत्यासत्य धरून आहे व रामायण इतिहासिक काव्य आहे, असें सहज ठरवता येईल

इन्द्राण पर्वत १९३० पृष्ठ उच आहे याच्या तानही वाचना हिरण ही नदी
 वहात आहे इन्द्राणपर्वतच त्रिवृटपर्वत आहे, हवेलीनामक एक समतल स्थान
 लव्हे याची उचा ६७० पृष्ठ अमून, येथूनच ही नदी वहात आहे सदा त्रिवृट-
 पर्वताच्या दिग्गरावर आहे, असें वर्णन आहे—

सागरेण परिक्षिप्त्वा निधिष्ठा निरिमूर्धनि । (अरण्य ४५२१)

सागराने वेष्टित व पर्वत तर वसलेली लंका आहे व तिच्याशी सागर

शब्द आहे. हाच 'सागर' मध्यप्रांतात याच नांवाने सध्या प्रसिद्ध आहे सध्या हिरण नदीच्या दक्षिण तटावर व इन्द्राणपर्वताच्या विरुद्ध दिशेस सिद्धल-
द्वीप नावाचें स्थान आहे. ज्याला सध्या सागर असें नांव आहे, तेथें पूर्वी पाणी
साठत असावें, म्हणून त्याचें हें नाव स्पर्श असलें पाहिजे. याच सागराचा उत्र
वरील श्लोकामध्ये आलेला आहे

जवळपूर म्याझेटियरमध्ये असें लिहिलें आहे कीं, या हवेली मैदानात पाणी
साठत असे व तें सरोवरासारखें दिग्मत असे व येथून मध्ये व्हाई न दिग्मता
मध्ये नुमतें पाणीच असण्यानें सरळ विन्ध्य पर्वत दिग्मत असे.

या ठिकाणी गोंड नावाच्या जातीचें प्राधान्य असून, याना रामणाचे वंशज
असें सध्याही मानण्यात येत असे. या त्रिकूटपर्वतावर उधाचें मोठें वन असून
तें पारच सुंदर आहे

जर रामायणातील वर्णन खरें असेल, तर जेथें हनुमान व अंगद यांनीं संतिचा
शोध केला तेथेंच लंकेचा शोध केला पाहिजे. किंकिंधा व प्रसवण यांच्या दक्षि-
णेस यांनीं शोध केला होता. किंकिंधेच्या जवळच प्रसवण पर्वत आहे. राम व
सुग्रीव यांचा निश्चयच होता कीं, रामणाचें स्थान दक्षिण दिशेलाच आहे, म्हणू-
नच दक्षिण दिशेला जणांच्या वानरांना सुग्रीवानें असें सांगितलें होतें कीं, सहस्र
दिशें अमलेच्या विन्ध्यपर्वतामध्ये व दुर्गम नर्मदा नदीच्या काठाला शोध करा.
विन्ध्यपर्वत व नर्मदा नदी तर अगदीं प्रसिद्ध स्थाने आहेत, पण हनुमान् जो
लंकेत पोचला, त्यास नर्मदा पार करावी लागली, असें वर्णन कोठेहि रामायणात
नाहीं. रामचंद्रानें आपल्या सेनेसह जी दक्षिणदिशा केली, त्यानें हि नर्मदा पार
केलेली नाहीं. नर्मदा नदी अत्यंत प्रसिद्ध नदी आहे व जर हनुमान् अथवा राम
यांनीं ती पार केली असती, तर यात्मकीनें तमें चांगलें असे. यावम्ब हें उघड
होतें कीं, विन्ध्यपर्वत व नर्मदा नदी यांच्यामध्ये असलेला सागरनामक प्रां-
ताच कोठे तरी लंका असली पाहिजे

किंकिंधाक षट् सर्ग ४८-४९. यांच्या अलोकने असे स्पष्ट दिसतें कीं,
विन्ध्यपर्वतापर्वतच शोध करण्याच्या स्थलाची भर्यादा होती, कारण वनरांच्या
साहिनीप्रमाणें रावणाचें स्थान विन्ध्याच्या अग्रेसर कोठे तरी होतें सुग्रीवांच्या

आज्ञेने विन्ध्यपर्वतात्तत्र शोधाचा प्रारंभ झाला. वानरांनी सर्व विन्ध्य पर्वत शोधला व या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत ते शोध करीत पोचले. विन्ध्याचा शोध करताना ग्राम, नगर किंवा मानवी वसाहतींचा सुद्धा उल्लेख झालेला नाही पण धबधबे, पर्वताचीं पठारें, गुहा, नद्या व दुर्गम वन्य स्थानाचा पुष्कळच उल्लेख आहे. महेन्द्रगिरीचे जें वर्णन आहे व जे जबलपूर-ग्याझेटीयरमध्ये या स्थानाचें वर्णन आहे, तें तंतोतंत जुळत आहे

जबलपुरापासून दमोहपर्यंत ६६ मैलाचें अन्तर आहे या ठिकाणी मोठारीची सडक आहे व या मार्गावर जनस्थानापासून लक्षेपर्यंतचीं सर्व मुख्य स्थानें सध्याहि दिसत आहेत जबलपुरापासून २४ मैलावर कटगी गाव आहे. हें स्थान बैमूर पर्वताच्या उतरणीजवळ आटे या पर्वताला वाल्मीकीनें महेन्द्रपर्वत म्हटले आहे जबलपुरच्या उत्तरेस १५ मैलावर 'लंका' हें स्थान आहे. या लंकापासून ९ मैलावर जगन्नाथाचें देवालय आहे रामचंद्रांनै ज्या जगन्नाथाचा उल्लेख केला, तो हाच जगन्नाथ होय. विभीषणाला जगन्नाची पूजा रामानें सांगितली, तोच हा जगन्नाथ होय (आराधय जगन्नाथं । उत्तर० १०८।३०) येथून ८ मैलावर ऋष्यमूक व प्रहरण पर्वत आहेत

लंकेचा विचार.

याप्रमाणें यांनी मध्यप्रांतातील 'सागर' जिल्ह्यातील एका टेकड्यावर लंका आहे, असें ठरविलें आहे पहिले विद्वान् 'आम्ब्रेलिया' ला लंका ठरवतात व मारुतीचा प्रवास विमानातून अदमानरून झाला, असें म्हणतात, तर दुसरे विद्वान् तंजळका मध्यप्रांतातच आहे, असें म्हणतात व हनुमान् अथवा राम यांनी नर्मदा पार केलीच नाही, असें म्हणतात

दोघेही विद्वान् भूमन्, अर्ण्या पक्षाच्या पुष्टीसाठी त्यांनीं भरपूर प्रमाणें दिलेली आहेत मारुतीनें समुद्र उरंधिला, त्या वेळच्या वर्गनात मारुतीचीं छाया समुद्रावर पडली व मारुती आकाशातून चालला, अर्णी वर्गनें आहेत, पण या कल्पमय वर्गनावरून मारुतीनें विमानातून प्रवास केला, असें म्हणता येईल, अर्णें घाटत नाहीं मारुती स्वतःच्या पाठीवरून गालेच्या अशासनानातून जेव्हा आणू

श्चित्त होता, त्या वेळीं सीता म्हणत आहे कीं, मी तुझ्या पाठीवरून घसरून समुद्रात पडून मरेन व तुझ्या उद्वेगाने वेग मला सहन होणार नाही. जर मास्ती-जवळ विमान असतें व मास्ती नुमता विमान चालवणारा असता, तर सीतेला भिण्याचें कारण नव्हतें, कारण विमानाच्या एखाद्या खोलीत सीता बसली असती व मास्तीनें विमान चालवले असतें, तर सीता पडलीहि नसती व सीतेला परपुराच्या स्पर्शाची भीतीही वाटली नसती. अशीं जो अनेक वर्णनें आहेत, त्यावरून असें वाटतें कीं, मास्ती हा विमानमार्गे आस्ट्रेलियाइतक्या दूरच्या देशात गेला नव्हता व हिंदुस्थानातून आस्ट्रेलियाला पोहून जाणेंहि शक्य नाही. यासाठीं काहीं विधानें जरी भ्रम उत्पन्न करणारीं वाटलीं, तरी आस्ट्रेलिया ही लंका मनात येईल, इतका पुरावा काहीं सापडलेला नाही काव्यातील वर्णनाचा असा उपयोग न केलेला बरा.

दुमरे लेखक मध्यप्रांतातील सागर जिल्ह्यातच लंका आहे, असे म्हणत आहेत व त्याचें बलवत्तर प्रमाण नर्मदा नदी पार केव्याचा पुरावा रामायणात नाही, व सागरजिल्ह्यातील हिरण नदीच्या वळणामध्ये लंका-स्थान आहे व लंकेच्या अजूबाजूचीं स्थाने आहेत, हे त्याचे पुरावे आहेत त्यांनीं या स्थानाचा पुरावा मोठ्या चातुर्यानें दिलेला आहे, हें खरें आहे, पण ऋष्यमूकपर्वतापासून २५१३० मैल अंतरावर याची ही लंका आहे. २५१३० मैलावर एका लहानशा गावात राहणाऱ्या आटदाट भिळ किंवा गोंडवंशीय रावणानें चोरून नेलेली सीता शे वण्यासाठीं सुग्रीवाच्या लोकांस इतकें प्रयास पडण्याचें कारण नाही.

यांनीं दाखविलेलीं स्थाने या ठिकाणां म्हणजे सागर-जिल्ह्यात आहेत, हें खरें आहे; पण याचा उलगडा असा होऊ शकतो कीं, सर्वसाधारण आपल्या आवडत्या स्थानाला आवडतीं नावे दिली जातात घरोघर नावे ठेवतात, तींहि प्राचीन पुण्यपुराच्या नात्याप्रमाणेंच ठेवण्यात येतात राम नावाचा पुरुष आपल्या गायत्रीचें सीता नाव ठेवतो व दारु नावाचा पुरुष आपल्या बायकोला पार्वती म्हणतो. त्याचप्रमाणें पाच वडाचीं झाडे असलीं, म्हणजे त्या जागेस पंचवटी म्हणतात व आपल्या घराजवळच्या नदीस गया म्हणतात त्याचप्रमाणें सागर-मधील कोणत्या मोठ्या पुरुषानें या स्थानास हीं नावे परिस्थितीच्या सादर्यानें

दिलेली असवीं अशीं नावें जवळ जवळ आहेत व परिस्थिति समान आहे, म्हणून हीच लक्षा असें म्हणता येणार नाहीं रामलक्ष्मण व वानर यांनीं एकदर जो प्रदेश धुडाळला व जे परिश्रम केले, तो १० मैलांच्या प्रदेशापुरताच मर्यादित होता, असें ह्म म्हणतात, पण त्यावर विश्वास ठेवणें कठीण आहे

औधगावानजीक पचवट्टी, केदार अशीं नावें असलेलीं स्थाने आहेत. हीं नावें जसा येथाला थोर पुष्ट्यानीं ठेवलीं व त्यासुद्धें प्रचलित झाला, त्याचप्रमाणें सागर जिल्ह्यातील या स्थानासंबंधानें मानणें योग्य दिसतें

नर्मदा नदीचा उग्रेख नाही, हा सुद्धा विचार करण्यासारखा आहे पण अनुप्रेख हा भरपुर पुरावा होऊ शकत नाहीं

सतेंच जर लक्षा ही सागरजिल्ह्यातील एक टेकडीपासून तों आस्ट्रेलिया पर्यंत मानता येणें शक्य असेल, तर ती सिंदलद्वीपाला मानीत आहेत, ती तरी का मानू नये ? सेतु, रामेश्वर, धनुष्कोटी वगैरे ठिकाणचे धार्मिक आचार जे अनादि कालापासून चालत आले आहेत, ते खोटे मानावे व दुसरीकडे लक्षा मानावी, असें करण्यास सचळ पुरावा अजून मिळाला नाही, असेंच आम्हास वाटतें तथापि या सज्जनानीं जे हे प्रयत्न केले आहेत ते स्तुत्य व विचाराई आहेत, असेंच आम्हास वाटत आहे

शोधकनीं शोध करित रहावें, नव्या नव्या लक्षा शोधायच्या. जर सिलोन ही लक्षा खरोखर मसेल, तर शोधता शोधता खरी लक्षा अशा प्रयत्नानीं सापडेल ती सापडेपर्यंत अपग सिलोन— सिंदलद्वीपालाच—लक्षा समजू, कारण या स्थानाला सर्व हिंदुस्थानभर फैलावलेल्या हिंदूंच्या अन्त क्रणात वडमूल मालेया धार्मिक आचाराने भरपूर पाठबळ आहे

या लेखेंत जावें व तेथे सतेचा शोध करावा असा विचार कल्पन मारता निघाला तो निघाला त्यावेळीं त्याच्या उग्राणने महेन्द्रपर्वतवर जो हत्तकूट झाला, त्याचें वर्णन पहा—

विद्याधरांची धांदल.

प्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैः सह ॥ २० ॥

पानभूमिगतं हित्वा हैममासन भाजनम् ।

पात्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान् ॥ २३ ॥

लेह्यानुच्चावचान् मक्ष्यान् मांसानि विविधानि च ।

आपंभाणि च चर्माणि खड्गांश्च कनकत्सरून् ॥ २४ ॥

कृतकण्ठगुणाः क्षीया रक्तमाल्यानुलेपनाः ।

रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे ॥ २५ ॥

हारनूपुरकेयूरपरिहार्यंधराः स्त्रियः ।

विस्मिताः सस्मितास्तस्थुराकाशे रमणैः सह । २६ ॥

इति विद्याधरा वाचः श्रुत्वा तेषां तपस्विनाम् ।

तमप्रमेयं ददृशुः पर्वते वानरर्षभम् ॥ २९ ॥

(सुदर० सर्ग १)

माहानें उद्गण केव्यावरोवर जो हल्क होऊ झाला, त्यावरोवर विद्याधर आपल्या स्त्रीगणामह त्या महेन्द्रपर्वतवरून आकाशमार्गानें निघून गेले. त्या पर्वतावरील पानभूमीवर असलेलीं मृन्मयान् पात्रें, असनें, सुवर्गाचीं भांडीं, सुवर्गाचीं उदकपात्रें, नाना प्रकारचीं सायपेयें, मासें, टापी, तलवारी वगैरे सर्व तेथल्या तेथे टाकून, कंठामध्ये माला धारण करणारे व शरीरावर रंगाबेरगी फुलें व उठ्या धारण करणारे, कमलासारख्या नेत्रांनी युक्त हे बलवान् विद्याधर आकाशमार्गानें गडबडीनें गमन करू लागले तेव्हा चंद्रहार, तोरड्या, बाजूबद, मोट वगैरे अलंकार धारण करणाऱ्या स्मितमुखी त्याच्या स्त्रियाही विस्मित झाल्या व त्याही आकाशामध्ये आपल्या प्रियकराच्याजवळ जऊन उभ्या राहिल्या. विद्याधरानीं तेथील तपस्वी लोकांची जेव्हा भाषणें ऐकलीं, तेव्हा ते खाली पाहू लागले, त्या वेळीं तो मोठा देह धारण करणारा वानर त्याच्या दृष्टीस पडला.

विद्याधर आपल्या रमण्यासह कसा विहार करित असत, तें येथें स्पष्ट दिसतें नावें, प्यावें, मजा करावी, एवढेंच याच कार्ये येथे दिसत आहे. बांबहला होताच तद्दृष्टतद्गानी 'लकी रेम्पॅरट' मधून गडबडीने जीव वाचवण्यासाठीं कोठेंतरी जीव घेऊन जावें, तसा प्रकार या विद्याधराचा येथें दिसत आहे। सुवर्णपात्रें व सुवर्णामनें अमल्यामुळे या विद्याधराचीं-पदवांधराचीं-चैन कशा चालत

छोती, तें उघड दिसतें.

रामेश्वर व लंका

रामेश्वरालाून मारुती निघाला, तो मध्यें असलेल्या उंचवट्यावर विभ्राति घेत घेत लंकेस पोचला अन्तर १०० योजनांचें होतें-

योजनानां शतं चापि कपिरेप खमाप्युतः ।

तव सानुषु विभ्रान्तः शेषं प्रक्रमतामिति ॥ १०८ ॥

(सुंदर० १)

सनर योजनें समुद्र तरून जाण्यासाठी या मारुतीनें हें उद्घाण केलें आहे. मैनाकपर्वताच्या (सानुषु) अनेक शिखरावर विभ्राति घेत घेत तो हें अन्तर सोडणार आहे.

मैनाकपर्वताला अनेक शिखरें होती व ती शिखरें रत्ना व भरतखण्ड यामध्ये समुद्रमपाटीवर थोडों थर टोमवीत होती. मारुतीनें मधूनमधून या पर्वतशिखरांच्या आश्रय केला, तेथें जोडी विभ्राति घेतली व ताजेतपने होऊन पुढील प्रवास केल अशा रीतीनें मारुतीनें हें समुद्राचें उदंघन केंद्र.

वीस-पचवीस मैलपर्यंत पोहणारे सध्याहि आहेत तेव्हा मारुतीनें अशा रीतीनें प्रवास केला, तो असाक्य मानण्याचें कारण दिसत नाहीं सध्या इगर्लश राष्ट्रांचें २२ मैलांचें अन्तर ते उणाया श्रियाही आहेत शिवाय कांही योगमनें पालन पाण्यावरही दोनदीन व तीनदीन तास विभ्राति पंगारे आम्ही प्रत्यक्ष पाहिले आहेत. हे पाण्यावर अशा आसनांनी तरगत रहात व ध्यान करीत तेथे मात्म्यासनासारख्या आसनांनी पाण्यावर तागदीन तास तरंगता येत व विभ्रात ही पेशा येते. हा अनुभव विचारान पणें योग्य आहे.

मारुती लंकेस गेला, रदा बेलीं समुद्रसपाटीपेक्षा उंच अश्लेके पाही नृभाग मध्य अमावे, असें बरील पर्वतावरून दिसतें व योगमनांनींदि पाण्यावर तरंगता राहून विभ्राति घेतां येणे शक्य आहे. ही विभ्राति व सर्भाल उंचवट्यावर गिळगारी विभ्राति घेऊन रोग्या पोहण-यल अशा दोननेनें समुद्र तरून जाणे शक्य आहे, असें पणें हें पार मोठ्या शक्तीचें काम आहे, यांत संशय नाहीं.

मंनाकपर्वतावरील लोकानीं मारुतीच्या आतिथ्याची मोठी तयारी केली होती, ती पाहून त्यास मारुती म्हणतो—

प्रीतोऽस्मि, कृतमातिथ्यं, मन्युरेपोऽपनीयताम् ॥ १२४ ॥

त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते ।

प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरा ॥ १२५ ॥

इत्युक्त्वा पाणिना शैलं आलंभ्य हरिपुंगवः ।

जगामाकाशमादिश्य वीर्यवान् प्रहसन्निव ॥ १२६ ॥

(सुंदर० १)

‘तुमच्या या आदरातिथ्यानें मी संतुष्ट झाला आहे. तुम्ही माझे योग्य आतिथ्य केले आहे. तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें मला येथे फार वेळ राहता येत नाही, म्हणून रागाऊं नसा वेळ थोडा शिळक आहे. दिवस जात चालला आहे. गंधें धावणार नाही अशी मी प्रतिज्ञाही केली आहे.’ असे म्हणून हनुमानाने त्या ठिकाणी थोडा हाताने स्पर्श केल्यासारखे केले व पुनः पुट्या मार्ग आक्रमण करण्यास हंसतमुखानें प्रारंभ केला

कार्य करणारे स्वयंसेवक असे असले, तरच कार्य होतें. खऱ्या स्वयंसेवकाचें रुक्ष विभ्रतीकडे नसून कार्य करण्याकडे असतें, असेच सेवक घन्य होत.

सिंहिकाराक्षसीचा वध.

छायाग्राहि महावीर्यं तदिदं नात्र संशयः ।

स तां बुध्वार्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान् कपिः ॥ १८१ ॥

ततस्नस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः ॥ १८७ ॥

हृतहृत्सा हनुमता पपात विधुराम्भसि ॥ १८९ ॥

(सुंदर० १)

‘छायेला पकडून त्याच्या योगानें आकर्षण करणारें तें मोठें जलचर होतें. ती सिंहिका आहे, असे जाणून तिचीं मर्में नखानीं उरून त्यानें बाहेर माटली व तिचें काळीज पाडलें, तेव्हा ती मरून पाण्यात पडली.’

येथें सिंहिकेला ‘छायाग्राही’ असें म्हटले आहे. मारुतीची जी छाया

पण्यावर पडली होती, ती या राक्षसीने पकडल्यामुळे मारतो ओढला गेला ' ही कविकल्पना आहे, हें उघड आहे प्रचंड सिद्धिंप्रसारख्या जलचराला पकडून नखानां तिचीं ममें उकरून बाहेर काढलीं व काळीज फाडून तिला ठार केलें. हें प्रचण्ड शक्तीवाचून होणें शक्य नाही परराष्ट्रात एकटेंच जावयाचें असलें, तर अशी प्रचण्ड शक्ती असली पाहिजे

न थकतां प्रवास.

स सागरमनाधृष्यमतिरुभ्य महाबलः ।

त्रिकूटस्य तटे लंकां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह ॥ १ ॥

योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्याप्युत्तमविभ्रमः ।

अनिश्वसन् कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति ॥ ३ ॥

(सुद० २)

शभर योजने सागर तहून जाऊन हनुमान् लकेला पोंचला, तेव्हा त्रिकूट पर्वताच्या शिखरावर असलेली लका त्याला दिसली एवढा महासागर तो तहून गला, तरी त्यास (अ-निश्वसन्) थास लागला नव्हता व तो थकलाही नव्हता, इतकेच काय पण (स्वस्थः) जसा तो तरण्यापूर्वी होता, तमाच निकोप आताही होता इतके परिश्रम करूनही तो थकला नाही

परराष्ट्रात जाणारामाचें कशा शक्ती असली पाहिजे, तें दाखवून समजतें शक्ति व युक्ति दोन्ही पाहिजेत

लंकानगरी.

मारुतीची चिंता

ददर्श स कपिः श्रीमान् पुरीं आकाशगां इव ॥ १२ ॥

पालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ २० ॥

यद्यप्यकारजघनां विपुलांबुधनाम्बराम् ।

शतग्रीशूलशेखान्तां अट्टालकप्रतंसकाम् ॥ २१ ॥

तस्याश्च महतीं गुप्तं सागरं च निरीक्ष्य सः ।

रावणं च रिपुं शौरं त्रिन्तयामास वानरः ॥ २४ ॥
 आगत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः ।
 न हि युद्धेन वै लंका शक्त्या जेतुं सुरैरपि ॥ २५ ॥
 इमां त्वविषमां लंकां दुर्गां रावणपालिताम् ।
 प्राप्यापि सुमहाबाहुः किं करिष्यति राघवः ॥ २६ ॥
 अवकाशो न सान्नस्तु राक्षसेष्वभिगम्यते ।
 न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते ॥ २७ ॥

(सुंदर० २)

मारुती जेन्हां लंकेजवळ पोचल, तेन्हा त्याला तो लंका आकशांत पोचली आहे, अशी दिसली; कारण ती पर्वनावरच वसली होती. 'विश्वकर्म्यानि' ती निर्माण केली होती व रावणाचें तेंथे राज्य होतें. त्या लंकेच्या चारही बाजूंज्या मोठमोठे तट हेतें व त्याबाहेर मोठे खंदक लागून राहिले होतें. मध्यमध्य मोठमोठे बुरूज अमून, त्यावर तोफा व इतर मारा करण्याचो सर्व शस्त्रां सज्ज होती. मोठीं वनें व भरपूर पाणी यांचा तेंथे समृद्धि होती. दुहन शत्रूची टोहळणी करण्याच्या जागा होत्या व सर्वत्र अगदीं कडेकोट बंदोबस्त अमून, सर्वत्र अगदीं आगता पाहारा होता. हें सगळें पाहून, मारुतीला पार काळजी वाहूं लागली.

मारुती हा सुर्यावाचा मुख्य सेनापति होता व रावणाचा पराभव व्हन त्यास वंद करणाऱ्या वालंबरोबर असताना त्यानें अनेक विजयही मिळविले होते. तथापि लंकेतील हा प्रचंड बंदोबस्त पाहून, त्याचें हृदय कांपूं लागलें व तो म्हणाला की, 'येथे वानर वेळून काय करूं शकतील बरें ? येथें इतका कडेकोट बंदोबस्त अहे कीं, देवांनाही येथें जय प्राप्त करणें दुर्घट आहे. मग वानरांची येथें काय स्थिति होईल ? राम येथें आला, तरी त्यास या रावणाचा पराभव कमा बरें करतां येणार ? आधीं येथें येणें कठीण (दुः-गां), आणि रावणाच्या या बंदोबस्तामुळें त्याचा पाडाव होणें हे तर त्याहीपेक्षा कठीण आहे ! राक्षस आपल्या शक्तीच्या धर्मोर्द्धांत असल्यामुळें ते सामोपचारानें वश होणें शक्य नाहीं. ते पुष्कळच धर्मंत असल्यामुळें देणगी देण्यानें ते वश होणें अशक्य आहे. ते एकोप्यानें वागत अमल्यामुळें त्यांत (भेदः) फिरुरीही करतां येणार नाहीं व

गुह्य करून यास जिकणे, हें तर यान्या या कटेकौट बंदोबस्तामुळे अगदीच अशक्य आहे ।

राक्षसांचें राज्य व वानरांचें राज्य या दोन राज्यामध्ये धन, ऐश्वर्य, धाट-मट व बंदोबस्त या दृष्टींनी इतका फरक होता लगेचा धाटमाट पाहून, मारती-नर जो शरणागम झाला, तो पाहण्यासारखा आहे. राक्षसाचा बहेरचा देखावा गमलेल्या वींगसहि गागरून सोडण्यासारखा होता वानराचा मुख्य मंत्राबचतुर सेनापती ही गागरून गेला आहे, हें देखे पहावें

वेपान्तर करून प्रवेश.

भारताने वेपान्तर करून लक्ष्मण अ पला प्रवेश करून घेतला होता पहा—

अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी ।

प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता प्रूरैर्यलसमन्विते. ॥ ३१ ॥

नहोजसो महावीर्या चलघन्तश्च राक्षसाः ।

बद्धनीया मया सर्वे जानकी परिभारिता ॥ ३२ ॥

(सुदर० २)

या नाश्या वेपने मया लक्ष्मण प्रवेश मिळणें कठिण आहे येथे कटेकौट (गुफा) बंदोबस्त आहे व हे राक्षस धूर आहेत या राक्षसाना (बचनीया) पसवूनच मला आत प्रवेश करून घेतला पाहिजे व येथे लक्ष्मणा शोध लावला पाहिजे.

वेपान्तर करून पहारेक्यांना चुकवून व पसवून हनुमान लक्ष्मण लक्ष्मण असे दिसते पहा—

लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण राश्री लंकापुरी मया ।

प्राप्तकालं प्रवेष्टुं मे वृत्त्यं साधयितुं महत् ॥ ३३ ॥

' दिसलें तरा कोणाग ओढमना देऊ नये व कोणी पाहिलें तरी लक्ष्मणा राक्षस लक्ष्मण देऊ नये अर्थात् कोणाग आडला संसय देऊ नये, रागें रूप धारण करून, कोणाग ओढमना देऊ नये असा वेपाने, राश्रीन्दा वेडी लक्ष्मण प्रवेश करावा ' असा विचार टाकून नरक नें रक्ष्मणा वेडी पहारेक्यांची नजर गुह-

वानरवेषान किंवा दुसऱ्या कोणत्यातरी वेषानें राहिलों तर तेव्हाच ओळखण व पकडला जाईन सर्व माणसान्या हालचालींवर राक्षसांची सारखी कडक नजर आहे तेव्हा थाना न दिसता कसे वरें येथें रहावें ?'

भारती असा विचार करू लागला था भारतीच्या धोळ्यावरून लकेंतील बंदोबस्त दिसावयास किती कडक होता, तें सहज समजेल पहारेकऱ्यांची सर्व माणसावर कडक नजर असे कोण नवा आला, कोण कसा वागतो, कोण कोठें राहतो, तो कशासाठी आला, काय करणार आहे, किती दिवस राहणार वगैरे सर्व तपास हे राक्षस करीत असत्य मुळें न ओळखता भारती लकेंत राहू शकेल, हें शक्यच नव्हतें राक्षसांच्या वपानें राहिले तरी मुद्दा भारतीला पकडले जाण्याचें भय होतें, मग तो जर का वानरवेषात हिंडताना रस्त्यात आडळला तर तात्काळ पकडला गेला असता, यात शंका नाही.

भारतीनें ही सर्व पाहणी केली न रात्र पडत्यानंतर पहारेकऱ्यांना चुकवून त्यानें गुप्तपणानें आपला प्रवेश अधारांतून लपतछपत करून घेतला.

तशाच्या आंत जेव्हा भारती गेला तेव्हा त्यानें जी लकेंची शोभा पाहिली ता काय वर्णावी ? उत्तम, रुद्र व प्रशस्त राजमार्ग आहेत, आठ आठ मजक्याची गगनसुषीत घरें दुर्गरा लागून राहिली आहेत, सर्व घरें चुनेगची असून त्यावर सोन्याची शिररें चमकत आहेत जिकडेतिक्डे श्रीमतीचा घाट आहे सोनें, रत्न व ऐश्वर्य जिकडे पहाव तिकडे चमकत असण्याचें दिसत होत हें ऐश्वर्य पाहून भारती चकित झाला ! अशा प्रचण्ड नगरीत सीतेचा शोध यसा लगेत, याची त्यास मोठी चिंता वाटली व तो थोडा उत्साहहीनही झाला.

जेव्हां तो लकेंत प्रविष्ट झाला तेव्हां सूर्यास्त होऊन चार वेळ झाला नव्हता सूर्यास्त होऊन ताण दीट तासच झाला असावा इतक्यात चन्द्राचा उदय होऊन सुत्र चादणें पडलें त्या चादण्यांत भव्य वाण्याची छाया रस्त्यावर पडल्यामळें पाहोनाऱ्या वानुनें जणें त्यास शक्य झालें, अशा रीतिनें (चन्द्रोऽपि साचिव्य घुचन् । म २।५) रामाच्या कार्यामध्ये चन्द्रहा हनुमानला मदयक झाला !

हा दिवस कृष्ण पक्षातील द्वितायेच्या अचूकानुचा असावा याच दिवसात सूर्यास्तानंतर वटोत्र पडते व . तर धेऱ्या वेळानें चंद्र प्रमाणाने चंद्रकाण

मन्द नव्हता, तर चांगला विपुल होता. म्हणूनच हा तृतीया-चतुर्थापर्यंतचा दिवस असावा असे वाटते.

निशाचर.

निचार हे रात्री कामे करीत व दिवसा निजत असावे असे वाटते. रात्री २।३ वाजेपर्यंत याचे कार्यक्रम चालत. समासंमेलने सर्व रात्री. मग उशिरां ३।४ वाजता निजत असल्यामुळे हे दुपारी १०।१० वाजेपर्यंत निजत असत. याचे मुख्य जेवणही रात्रीचेच असे. पार लवकर उठले तर हे ९ वाजता किंवा १० वाजता उठत ! असा याचा कार्यक्रम बहुतेक रात्रीचाच असल्याने यास निशाचर, रात्रिचर, क्षपाचर अशीं नावे दिलेलीं असावीं असे दिसते.

रात्रभर दिवे जळत असत.

रात्रीच सर्व कामे करण्याचा परिपाठ असल्यामुळे लंकेत रात्रभर दिवे जळत असावे, हें अगदीं स्वाभाविकच आहे.

तां रत्नवसनोपेतां गोप्टागारावतंसिकाम् ।

यंत्रागारस्तनीमृद्धां प्रगदामिव भूषिताम् ॥ १८ ॥

तां नष्टतिमिरां दीपैर्भास्वरैश्च महाग्रहैः ॥ १९ ॥

(सुंदर० ३)

त्या लंका-नगरीला रत्नसूचित प्राकार होते. मोठमोठी घरे व सुंदर बुरूज होते, शस्त्रां व यंत्रे यांची घरे होती ही सर्व लंका नटलेल्या स्त्रीप्रमाणे शोभिवंत होती रात्री अनेक दीप जळत असल्यामुळे कोठे ही अंधार नव्हता. अशी ही सुंदर लंका मारुतीने पाहिली.

रात्रभर दिवे जळत असत. हे रस्त्यावर व घरात जळत असल्यामुळे सर्व लंका प्रदीप्त झाल्याप्रमाणे दिसत होती अना/नगरीमध्ये मारुती प्रविष्ट झाले. शक्यात त्यास एका स्त्री पहारेकरणाने हटकले—

कस्त्यं, केन कार्येण इह प्राप्तो वनालय ?

कथयस्वैह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरन्ति ते ॥ २३ ॥

(सुंदर० ३)

ती म्हणाली- ' तूं कोण आहेस, वशासाठी येथे आला आहेस ! हे राज्ञी माणसा ! लवकर बोल, नाहीतर प्राणाला मुकशील '

ही नगरसंरक्षक दलाची मुख्य अधिकारीण होती. राक्षसांच्या राज्यात या वेळी श्रियास (Civil guard) नगरसंरक्षणाचें कार्य सागत असत, असें याबद्दल वाटनें ही स्त्री निर्भय होऊन रात्रीच्या वेळीं पदारा बरीत होती व सर्व लंकानगरी हिच्याच स्वाधीन होती, म्हणजे सर्व नगरसंरक्षक दल हिच्याच आवीन होतें.)

मार्ती लंकेत प्रविष्ट होऊन तास दोन तास झाले असतील, इतक्यात नगर-संरक्षक दलाच्या मुख्य अधिकारीण बार्डेनच हटकलें व ' तूं कोण आहेस ? ' असा द्रडावून प्रश्न केला ! मार्तीनें आपल्यापरी वेपान्तर बगैरे करून आपल्या गुप्त-तेची सर्व तयारी केली होती व माजराच्या पायानीं हि तो आत शिरला होता. पण लंकेचा बंदबस्त असा होता कीं, त्यातून तो दोन तास सुद्धा न ओळखता राहू शकला नाहीं. येथें मार्ती व लंकाधिकारीण यांच्यामध्ये झालेला संवाद पहाण्यासारखा आहे—

लंकाधिकारीण- (कस्त्वं, केन कार्येण इह प्राप्तः ?) तूं कोण व येथे का आलास ? जर तूं योग्य उत्तर न दर्शिल, तर तत्काळ प्राणास मुकवें लगेल. लक्ष्यात ठेव

मार्ती- (का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेऽवतिष्ठसे ?) हे कुणा नेत्र असलेल्या श्रिये ? मी तुझ्या प्रश्नाची उत्तरे देईन, पण अर्धी तूं मला हें साग कीं, या नगरीच्या दारात उभी राहणारी तूं कोण आहेस व येथें रस्ता आडवून का उभी राहिली आहेस ?

लंका- (क्रोधाने) मी महामति रावणाने लंकेचें संरक्षण करण्यासाठीं नेमले ती नगरसंरक्षक दलाची मुख्य अधिकारीण आहे. मार्ती अवज्ञा करून तुला जगता येणे शक्य नाहीं. (दुर्धर्पाऽहं इमां नगरां रक्षामि । मामवज्ञाय नगरां प्रवेष्टुं न शक्यं । मया निहतः अद्यैव प्राणैः परित्यक्त-स्यष्यसे ।) संगथित माणसाला एकदम ठार मारण्याचा मला अधिकार आहे, हे लक्षात ठेव. लक्ष उन्मत्त होऊन घोडें नसेम.

मार्ती- हे श्रिये ! ही सुंदरी लंका नगरी पहावी एवढ्याच उद्देशाने मी

येथें आलों आहे माझा दुसरा काहीं मुद्रा उद्देश नही। राजवाडे, उद्याने व रमणीय स्थले पाहून मी परत जाईन (द्रक्ष्यामि नगरां लंकां साष्ट-प्राकारतोरणां । इत्यर्थमिह संप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ।)

लंका- माझ्या पगवानगीशिवाय तुझा लंकेत प्रवेश होणार नाही (मामनि-जित्य न शक्यं द्रष्टुं नगरम् ।)

मारुती- चाईसाहेब ! बरें तर मला परवानगा द्या, मी नगरी पाहून परत जाईन (भट्टे ! दृष्ट्वा पुरीं पुनर्यास्ये यथागतम् । सु ३)

इतकें भाषण होत आहे, इतक्यात लंकेने त्या मारुतीच्या अगावर सेकसून त्याच्या श्रीमुखात भडकविली, मारुतीहि तयारच होता त्यानेहि तशाच म्बरात ओरडून तिच्यावर बज्रमुष्टीचा असा प्रहार केला की, ती तेथेंच चकर येऊन पडली तरी स्त्रीहत्या होऊ नये म्हणून मारुतीने हलकेच मुष्टिप्रहार केला होता; न हाँतर तिचा तेथें प्राणच गेला असता (कृपा चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियं च ताम् ।)

मूर्च्छितून शुद्धीवर आल्यानंतर ती राक्षसा मारुतीला म्हणाला, ' असला पुरुष मी आनपर्यंत पाहिला नव्हता (पुरीं प्रविश्य सर्वकार्याणि विधत्स्व) आता या नगरींत जा व काय करावयाचें असेल तें कर व जेव्हा परत जाणें असेल तेहा जा तुला आता भोक्कीक आहे मला माहीत आहे की रावणानें सता चोरून आणल्यामुळें हें अरिष्ट या नगरीवर आलें आहे व यानें राक्षसाचा नाश व्हावयाचा आहे. (सुदर ३)

लंकेच्या सरक्षणदलान्या मुख्य अधिकारीण चाईशीं अग्नी ही पहिला भेट मारुतीची झाली ! या चाईला ' एन्द्रम सशयिताला ठार मारण्याचा अधिकार होता ' हें येथें लक्षात ठवण्यासारखें आहे मग अटक करणें, ताकीद देऊन मोडणें, हे अधिकार त्याच्या वेगून आले मारुतीसारख्या वीरच्या थोमाडीत मरणारी ही स्त्री काहीं लगीच मुमुम र स्त्री असल, असें समवनीच इदमत नाही हिच्या पक्क त किती श्रिया होत्या, तिया किता पुरप होते, हें सांगवत न हें, पण मर्ग नगरीचें सरक्षण होण्य इतकें दल हिच्या तऱ्यात होतें यान शका नाही

आडमार्गानि प्रवेश.

लंकेच्या मुख्य अधिकाऱिणीचा असा पराभव केव्यानंतर (निर्जित्य लड्यां विक्रमेण अद्वारेण विवेश । सुं ४।१-२) (मार्तानि अडमार्गानि लंकेत श्वेश बहून् पेतल , स्वानि अपला डावा पाय प्रथम लंकेत ठेवला (सर्व्यं पादं शश्रूपां मूर्धनि चक्रे), कारण असें वचन आहे—

प्रयाणकाले स्वगृहप्रवेशे विवाहकालेऽपि च दाक्षिणांघ्रिम् ।
 श्रुत्वागतः शश्रुपुरप्रवेशे वामं निदध्याच्चरणं नृपालः ॥

'गावाला जावयाचें असता, आपल्या घरात प्रवेश करायचा असता, विवाहाला जावयाचें असता प्रथम उजव. पाय पुढें टाकावा. पण शत्रुच्या नगरीमध्ये प्रवेश करायचा असता उवा पाय शत्रुच्या भूमिंत प्रथम ठेवा.' या पद्धतिप्रमाणें रावगान्य लंकेत मारुतान प्रथम. आपला डावा पाय ठेवला मनातांलि द्वेष, तिष्ठत राव अन्तःकरणाचा पीळ दा करण्यात व्यक्त होतो, व तोच येथे महत्त्वाचा आहे ।

लंकेतः परे (वज्रांकुशनिकाशः) वज्र-अकुश याचा चिन्हें उवा परावर वाटलेली आहेत, व (वज्रजालविभूषितः) वज्रच्या जाड्या उवाच्ये सिद्धक्यात लावलेला अहेत, अर्थ (गृहमेधै.) माठी, धेट, सुंदर पण नजवृत्त परे लंकेंत दोन, ' वज्रजाल ' या गिडेकीवर लावावयाच्या जाड्या आहेत. दगडाच्या जाड्या उवा उपर हिंदुस्थानात असत त, तथा या असाध्यात पद्म, स्वस्तिरु व वर्धमान हे शब्द व पराची निरनिराळी रचना अगत्र च गुचर्वत अह (लंका प्रज्ज्वाल) रण जळत पेटत अग याप्रमाणें मार्तानीत दिसती, इतके दिवे परोपर जळत हेने. हिंदुस्थ नातीत पण या राध्यातांत नागूग गुरोद-अमेरिकांत मोठत राहरान गेला अगती स्वची लगी थिती हीं शक्य, तथा ती यावेळ मारताची शक्ये दिसत आहे मार्तानी आत्मन वर्धमान व ईह सेवते अगत्याने ता गागरल नाही, पण प्रथम त्यावर जे परेण म लाग, ते त्याचद मनात । इति उदयरा उ पत्त वगण व गी-नीत शक्य दसा, हे नातगा आहे

(मार्तुती जो लंकेत गेला तो कोठें गळ्यातून, कोठें (भवनात् भवनं) एका घरावरून दुसऱ्या घरावर उडी मारून, जशा रीतिनें जाता व हिंडतां आलें तशा रीतिनें गेला आहे. उत्तर हिंदुस्थानातील लाहोर-अमृतमरची घरे ज्यानीं पाहिलीं असतील, त्यास एका घरावर चढलेला मनुष्य सर्व नगरभर एका घरावरून दुसऱ्या घरावर उड्या मारीत कसा हिंईं शकतो, तें सहज समजू शकेल, मुबईत काही ठिकाणींच हें शक्य आहे, पण उत्तर हिंदुस्थानातील घरावरून अशा रीतीनें उडत जाणे अगदीं सहज हेण्यासारखें वृत्त आहे.)

लंकेतील वेदघोष.

मार्तुती जेव्हा लंकेत संचार करूं लागला, तेव्हा त्यानें तें येथें क्रियाचें (काञ्ची-निनदं, नूपुराणां निःस्वनं शुश्राव । सु० ४१११) नूपुराचें शब्द, तोरध्याचें शब्द ऐकले (सोपाननिनादान्) पायच्यावरून खालीं-वर जाताना होणारे आवाज ऐकले, (आस्फोटिन-निनदान्, क्ष्वेटितान्) टाळ्याचे आवाज व तसेंच राक्षसांची आरडाओरडही त्यानें ऐकली, त्याबरोबरच—

शुश्राव जपतां तत्र मन्त्रान् रक्षोगृहेषु वै ।

स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान् ददर्श सः ॥ (सुंदर ८-१३)

राक्षस लोह मंत्राचा जप करीत होते, घरात वेदघोष चालले होते व वेदाचा स्वाध्याय चालू होता, हे मंत्रघोषही त्यानें ऐकले यावरून राक्षसामध्ये वेद-पाठी राजस होते, हें उघड होतें व हे राक्षस वैदिक ऋषी होते असेंहि वाटतें. तसेंच पहा—

लंकेत गेल्यावर संतिचा शोध करीत करीत मार्तुती हिंडत होत' (किंचित् शेषा निशाऽभवत् । (सु० १८११) पहाट योण्याची वेळ झाली. तेव्हा—

पदंगवेदविदुषां ऋतुप्रवरयाजिनाम् ।

शुश्राव ब्रह्मघोषान् स चिराने ब्रह्मरक्षसाम् ॥

(सु० १८१२)

पदंगवेदाभ्यासी व यज्ञ करणाऱ्या राक्षसातील जाग्याचा वेदघोष होऊ लागला तो वेदघोष मार्तुतीनें ऐकला

याप्रमाणे पहिल्या दिवशीं मारती रात्रभर जागतच होता व त्यानें प्रारंभो व शेवटीं म्हणजे रात्र पडताच व पहाट होताच लंकेतील राक्षसांनीं केलेला बेद-घोष ऐकला

याचहन उघड होत आहे कीं, रामरावणाचें भाडण हें वैदिकधर्म मानणाऱ्या दोन राष्ट्रांतलें भाडण होतें सध्याचें युरोपमधील महायुद्ध जसें ख्रिस्तधर्मा दोन राष्ट्रांतलें आहे, तसेंच हें महायुद्ध वैदिकधर्मा दोन राष्ट्रांतलें होतें

चवाठ्यावर राक्षस.

लंकेतील चवाठ्यावर राक्षस जमावानें पहारा करीत होते—

राजमार्गं समावृत्य स्थितं रक्षोगणं महत् ॥ १४ ॥

ददर्श मध्यमे गुल्मे राक्षसस्य चरान् वहून् ।

दीक्षितान् जटिलान् मुण्डान् गोजिनाम्बरवाससः ॥ १५ ॥

दर्भमुष्टिप्रहरणान् अग्निकुण्डायुधांस्तथा । (सुंदर० ४)

राजमार्गावरील चवाठ्यावर राक्षसांचे समुदाय उभे होते मध्यम्या मंग्या चौकावर राक्षसांचे दूत उभे होते. तेथे काहीं दीक्षा घेतलेले, काहीं केंस व डबि-लेडे, व काहीं मुण्डन केलेले होते काहींनीं चामडी पापरलीं होती, काहींच्या हातात दर्भासारखीं आयुधे होती, काहींच्या हातात अग्निकुण्डासारखीं आयुधे होती, काहींजवळ धनुष्ये, तलवारी, खडे व इतर आयुधे होती काहीं उच होते तर काहीं ठेंगू होते, काहीं लठ्ठ होते तर काहीं कृश होते, काहीं गोरे होते तर काहीं काळे होते, काहीं सुंदर होते तर काहीं कुम्प होते असे पहारेकरी तेथे होते. (सुंदर० स ४।१४-२४ पहा)

रावणाचें शयनगृह.

रावणाचें शयनगृह जवळच मारतीच्या दृष्टीस पडले अनेक रागाय रावण त्याचें रक्षण करीत होते अन्त पुराचें रक्षण करणारे रावण तर विशेषच दग होते दत्तारों पहारेकरी येथे उभे दाने रावणाच्या अन्नपुराच्या व हेरण्या प्रसाराच्या बाहेर जो रक्षक होता, त्यांत पाहरी कमरे फुडलेगीं होती चाग्द

चाजूनी अगदा कडेकोट बंदोबस्त होता. त्याच्या आंन हत्ती, घोडे, वाहनें, पालख्या, उपवनें, उपवनांतील पशुपक्षी यांनी तें स्थान फारच सजलेलें होतें. कोठेही कशाचीहि न्यूनता नव्हती. जिकडे-तिकडे हिरे, मोती, मूथ्यवान रत्नें, चन्दन व कृष्णागद यांची शोभा व यांचा घाट दिसत होता. (सुंदर० ४१२३-३०)

(लाघवेन समान्वितः कपि लंकां विचचार) हनुमान हळूच लंकेत गुप्तपणानें हिंडूं लागला. तो रावणाच्या (राक्षसेन्द्रनिवेशनं । सुं. ६१२, १०) महालकडे गेला. त्यापुढें त्यानें रावणाच्या सरदारांची घरे पाहिलीं.

रावणाचें उद्यान.

लंकेतील शोभा काय वर्णावी ? जिकडे पहावें तिकडे ऐश्वर्य, शोभा, रमणीयता, सुंदरता भरलेली होती. कोठें काहीं मुढां उणें नव्हतें. (लतागृहाणि) वेलींचीं घरे बागामध्यें बनवलेलीं होती, (चित्रशालागृहाणि) चित्रविचित्र व चित्र ठेविलेलीं कांहीं घरे (म्यूझियम्स) होती; (क्रीडागृहाणि) गेळ खेळण्याचीं गृहे होती, वाटेल त्या ऋतूंत हवा तो खेळ खेळता यावा अशी योजना येथें होती; (दारुपर्वतकानि) लांकडी कृत्रिम पर्वत केलेले होते; (कामस्य गृहकं) रतिगृह होतें, (दिवागृहकं) दिवसाची क्रीडा करण्यासाठीं एक निराळें घर होतें. बागेमध्ये मोर होते, अनेक पशुपक्षी होते व त्या त्या पशुपक्षासाठीं जशी जशी योजना करणें आवश्यक होतें, तशी तशी योजना तेथें केलेली होती.

रावणाच्या वाघ्यांत तर सर्वच (जाम्बूनदमयानि शयनासनानि, भाजनानि) सोन्याचें सामान होतें, आसनं, पलंग, शतर पात्रे हें सर्वच सोन्याचें व हिऱ्यामोत्यांचें होतें.

आसवें, मध्यें व मुरा यांसाठीं विचित्र भांडीही तशींच मूथ्यवान होती. रावणाच्या या शयनमंदिरांत शंकरांनीं स्त्रीरत्नें शोभत होती. अशा रावणगृहामध्यें मारुती प्रविष्ट झाला. [सुंदर० ६]

हें सर्व ऐश्वर्य पाहून [महीतले स्वर्ग] पृथ्वीवर हा स्वर्गच उतरला आहे वीं काय, असें मारुतीस वाटलें. [सुं० ७]

रावणाचा वाडा एक योजन लांब व अर्धे योजन रंद असून, त्या वाड्याच्या चारही बाजूस [बहुप्रासादसंकुलं] अनेक वाडे लागून राहिले होते. [सु० ९] येथे जवळच पुष्पकविमान होते त्याच्या आत पुष्कळ खोल्या होत्या, व त्या आतून प्रकाशित होत्या. (कूटागारैः शुभागारैः) त्यात काही कूटगृहे व काहीं क्रीडा करण्याची शुभगृहे होती. हे विमान शोभने (प्रदीप्तं इव श्रिया) प्रकाशित होत होते.

रावणाच्या अन्तःपुरात (सहस्रं नरनारीणां) हजारों सुंदर व श्रेष्ठ स्त्रिया होत्या. शचें ऐश्वर्य जोळे दिपून जाण्याजोगें होतें खान, पान, क्रीडा व चैन याची जिकडे तिकडे रेलचेल होती.

रावणाच्या स्त्रिया.

त्या मंदिरामध्ये त्या स्त्रिया अस्ताव्यस्त निजलेल्या होत्या. त्या कशा तेथे आल्या होत्या, तें ही पहा—

राजर्षिविप्रदैत्यानां गंधर्वाणां च योषितः ।
 रक्षसां चाभवन् कन्यास्तस्य कामवशंगताः ॥ ६८ ॥
 युद्धकामेन ताः सर्वा रावणेन हृताः स्त्रियः ।
 समदा मदनेनैव मोहिताः काश्चिदागता ॥ ६९ ॥
 न तत्र काश्चित् प्रमदाः प्रसह्य
 वीर्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः ।
 न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा
 विना वरार्हो जनकात्मजां तु ॥ ७० ॥

(सुंदर० ९)

श्रेष्ठ क्षत्रिय, विप्र, दैत्य, राक्षस, गंधर्व यांच्या मुली स्वतः रावणावर लुब्ध हेऊन त्याच्या भाषां झाल्या होत्या. काहीं स्त्रिया रावणाने युद्धात जिपून आणलेल्या होत्या, व काहीं त्याच्यावर मोहित होऊन आल्या होत्या रावण जरी सामर्थवान् होता, तरी त्याने त्या स्त्रिया बलात्काराने आणल्या नव्हत्या. बहुतेक स्त्रिया त्याच्यावर अनुकूल होऊन आल्या होत्या. दुर्गम्याने पाणिग्रहण केल्या

अशी एम्ही स्त्री तेथे नव्हती व दुसऱ्या पुरुषाची इच्छा करणाराहि स्त्री तेथे कोणी नव्हता. त्या लंकेत फक्त एकट्टी सीताच अशी होती की, जिचे दुसऱ्याने पाणिग्रहण केलें होतें व जी दुसऱ्यावर प्रेम करीत होता बाकीच्या सर्व स्त्रिया रावणावर लुब्ध व अनुरक्त होऊनच त्याच्या जवळ राहिल्या होत्या.

सशूल जिंकून त्याच्या मुली रावणांन आणल्या होत्या, अशा रीतिनें शत्रुचा पराभव केव्हांनंतर तेथील स्त्रीरत्नें आणलीं तर तो दोष समजण्यात येत नसे अमें वाटतें बाकीच्या स्त्रिया त्यावर अनुरक्त होऊन आल्या होत्या व त्या रावणावरोबर आनदानें राहू इच्छीत होत्या तत्पर्य, जिची इच्छा नसताना तिला जबरदस्तीनें आणली असें म्हणता येईल, अशी एकच स्त्री या वेळीं लंकेमध्ये होती व तीच 'सीता' हेय बाकीच्या सर्व स्त्रिया स्वयंपूर्णें रावणाच्या भार्या झालेल्या होत्या व म्हणून बहुपत्नीत्वाचा दोष सोडला तर रावणांन स्त्री-जातीवर अ याचार फेला नव्हता, असें येथें कवीचें सांगणें आहे.

सातेला रावणांन चोरून आणली, हा रावणाचा दोष झाला हें खरें, पण हा त्याचा पहिलाच दोष आहे अशी एम्ही दुसरी स्त्री त्यानें चोरून आणलेली नव्हती सीता चोरून आणली ह खरें व हा दोषहि खरा आहे, पण सामर्थ्य असूनहि रावणांन सीतेवर बळजबरी केली नाहीं, तर उलट त्यानें तिचें मन बळवण्याचा प्रयत्न चालविला होता वश न झाली, तर 'सीतेला सज्जनाच्या न्यायाद्वारा मरून ख ईन,' असें तो म्हणत होता, पण अबलेवर बलात्कार करीन, असें तो म्हणत नव्हता म्हणजे त्याच्या पापकृत्वातहा जोडी मर्यादा होती या रावणाच्या मर्यादावत्तीमुळेच सीता रावणाच्या ताबडत मापडली असताही शुद्ध राहू शकली आज बायला चोरणारे काही कमी न होत; पण हे सध्याचे रावण या पूर्वोक्त्या रावणापेक्षा पुष्कळच अव पतित आहेत, असें म्हटल्य वाचून येथें रहावत नाई.

रावणाचें छत्र.

रावणाचे पादरें शुभ्र छत्र (पाण्डुरं छत्रं) त्याच्या सोन्याच्या पलगवर सळकन हातें त्या चिन्हावरून हा पत्रग रावणाचा आहे, अमें मारतीनें ओळखलें.

जवळच मंदोदरीचा पलंग होता, मंदोदरी पार सुंदर (गौरी कनक-
खर्णामां) गौरी, सोन्यासारख्या उज्ज्वल कान्तीने युक्त होती. त्यामुळे तीच
सीता असावी, असें म रतीस वाटले. (सं १०।५०-५४) असा विचार मनात
येताच म रतीला फ र घाईट वाटले, पण लगेच सीता कधीहि परपुरुषाचा वस
शोणार नाही—

न रामेण वियुक्ता सा स्वप्नुमर्हति भाविनी ।

न भोक्तुं नाप्यलंकर्तुं न पानमुपसेचितुम् ॥ २ ॥ (सं० ११)

रामाचा विरह झालेला सीता अलंकार कधीहि पालणार नाही. भोजन कर-
णार नाही. रसन करणार नाही व दुनऱ्या पुरुषाबरोबर राहूंदी शकणार नाही,
तिला शोषही देणार न ही.

असें म्हणून त्याने पहिला विचार अ पत्या मनातून दूर केला. या रावणाच्या
अन्तःपुरामध्ये सुमारे दोन हजार श्रिया होत्या. (सं ५१७,९) पण यात
सीता नाहींच नाही, व रण या श्रिया येथे सुखाने निजऱ्या आटेत, आनंदित
दिसत आहेत, दृष्टपुष्ट दिसत आहेत, यावरूनच यात सीता नाही असें ठरते,
असें तो म्हणाला.

साधी सीतेसंबंधी किती विश्वास मारुतीच्या मनात होता हे यावरून समजते.
मारुतीने मनाशी खूणगाठ पावला होती की, जर सीता येथे कोठे असेल, तर
ती उपसाने कृपा झालेली, जाग्रमाने तारवटलेली, अस्वच्छतेने मलीन झालेली,
प्रासऱ्याने दोन दिसगारी, पण रामावरील निष्ठेच्या आत्मिक तेजाने चमरणाऱी
व निधयाने संशय अशोच असेल. अशा खोला तो हुडकीत होता. ही त्याची
भातेविषयीची कल्पना बरोबर होती व पुढे तशीच ती त्याला सांपडलीही आहे.
रावणाच्या अन्त पुरात ज्या श्रिया होत्या, त्या नुमश्या श्रियाच होत्या.

एक धार्मिक शंका.

रावणाच्या अन्त पुरात प्रवेश करून, मारुतीने हजारों श्रिया अस्त व्यस्त
निजलेल्या पशिस्या, त्यात दिसें नये ते अवयव त्याच्या दृष्टीस पडले. परश्रियांनां

अशा स्थितीत परपुरुषानें पाहूं नये व मारुतीसारख्या ब्राह्मणव्यानें तर असें निश्चित स्त्रियाचें अवलोकन करणें वाईटच, कारण मारुती हा अविवाहित होता. म्हणूनच त्याच्या मनात अशी शंका आली—

परदारावरोधस्य प्रसुतस्य निरीक्षणम् ।

इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ १९ ॥

न हि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी ॥ २० ॥

न तु मे मनसा किंचिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ २२ ॥

मनो हि हेतुः सर्वेषां इंद्रियाणां प्रवर्तने ।

शुभाशुभास्वप्नस्थासु तच्च मे सुव्यवास्थितम् ॥ २३ ॥

नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् ।

स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा संपरिमार्गणे ॥ २४ ॥

न शक्यं प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितुम् ।

तदिदं मार्गितं तावत् शुद्धेन मनसा मया ॥ २५ ॥

(सुंदर० ११)

मारुती विचार करतो— ' मी या अंत पुरात या इतक्या निचलेल्या स्त्रिया पाहिल्या, यामुळे माझ्या ब्रह्मचर्यरूपी धर्माचा लोप तर होणार नाही ना ? परस्त्रिया या निचल्या अवता त्यास असें निरखून पाहणें योग्य नव्हे, पण याना पहात जमनाना माझी दृष्टि विषयी बनलेली नव्हती. माझ्या मनात याकचितही बटपित विचार उत्पन्न झालेला नाही. मनाच्या भावनेनेच वर्माधर्म ठरत असता-त तें माझें मन अगदी शुद्ध आहे आहे ! जर या स्त्रियात सातिला शोधावयाची नाही, तर ती काय दृष्टिर्णोमध्ये दिसणार आहे ? स्त्रिया या स्त्रियामध्येच सांपडणें शक्य आहे यासाठीं शुद्ध मनानें मी जें हें केलें, त्यामुळे वर्माचा लोप होणें शक्य नाही '

मारुतीच्या मनात लैंगिक दुर्विचार मुळीच उत्पन्न झाले नव्हते, तर तो का पलें कर्तव्य शुद्ध मनानें करित होता, म्हणूनच तो शुद्ध होता.

साता मेली कीं काय ?

जेव्हा मारुतीनें सर्व वडे, घरे, उद्यानें, उषधनें, मंग, वर्गरे सर्व पाहिले व

सीता त्यास दिसली नाही, तेव्हा ती मनांत म्हणू लागला की—

स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती

हता भवेत् आर्यपथे परे स्थिता ॥ ३ ॥ (सुंदर १२)

‘ सीता आपलें चारित्र्य रक्षण करीत असल्यामुळें म्हणजे ती रावणाला वश न झाल्यामुळें राक्षसानों तिला ठार मारली असावी ’ असे विचार माहतीच्या मनात येऊ लागले व ती म्हणू लागला की, (सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च चानरः) सुग्रीव बलवान् आहे व त्याची शिस्त कडक आहे, सीतेचा शोध केल्याशिवाय मी परत गेलों, तर तो मला कठोर दण्ड केल्याशिवाय राहणार नाही

कडक सैनिकशिस्त.

या माहतीच्या म्हणण्यावरून वानराज्यात सैनिकशिस्त कशी होती, तें वळून घेईल. या शिस्तीमुळेच वानराज्य बलवान् होतें रावणालाही बालीचे भय यामुळेच वाटत होतें व वानराचा सेनापतीच प्रत्यक्ष या शिस्तीचे भय वर्णन करीत आहे. उदयोन्मुख राष्ट्रात अशीच शिस्त राहिली पाहिजे

सीतेचें काय झालें असेल ?

- १ रावणाला भिऊनच ती गेली असेल,
- २ रावणाचा पळण्याचा वेग सहन न झाल्याने तिने प्राण सोडले असेल,
- ३ ती रावणाच्या हातातून निसटून मध्येच कोठेंतरी पडली व गेली असेल,
- ४ ती समुद्रातच पडली अगदी,
- ५ रावणानें ती खाऊनही टाकली असेल,
- ६ किंवा रावणाच्या शिष्यांनी सांगी असेल,
- ७ किंवा ती बांटे (भृशं लालप्यते याला) ‘ राम राम ’ म्हणून घसगी असेल (सु सर्ग १३)

आता ही अशी जर नाच पावली अगली, तर मी परत जाऊन रामला पाहू लागू ? हें रागणेंही घईट व न रागणेंही घईट मंतेगवर्था दुर्वांनी जर मी सांगितली, तर राम मरेल व नंतर लक्ष्मण, सुग्रीव उगरे गर्बच मरतील. निकडे

कौसल्या, सुमित्रा वगैरे हीं सर्वच दुःखानें मरतील. या सर्वांच्या मृत्यूस (घोर-
मारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति । १३।३५) मां तथै गेलों तर
मी कारण होणार आहे, म्हणून येथेच प्रयोपवेशन कर्मन मगवें हे वर, अमें
मारुतीनें ठरवले.

सीता संध्या करण्यासाठीं येईल.

अगोत्रवनामध्ये एक नदी होती, ती पाहून हनुमान म्हणतो की-

संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेप्यति जानकी ।

नदीं चेमां शुभजलां संध्यायै चरवर्णिनी ॥ ४९ ॥

यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना ।

आगमिष्यति साचदयं इमां शीतजलां नदीम् ॥ ५१ ॥

(सुंदर० १४)

‘जर सीता जिवंत असेल, तर तो संध्या करण्यासाठी या नदीवर अवश्य
येईल.’ मारुतीला सीता संध्या करित होती की काय, तें माहीत नव्हतें, पण
आर्यस्त्रिया संध्या करित अमन, हें त्यानें पाहिले असावें व सीता ही धार्मिक
वृत्तीची सदाचारसंपन्न साध्वी स्त्री आहे, यासाठी ती संध्या करावयाच्य
येथे
अवश्य येईल, अमें तो म्हणत आहे. यावरून या वेळच्या द्विजस्त्रिया सकळ-
संध्याकळ संध्या करित असत, अमें ठिमत. यामुळे विशेष शोध करणे इष्ट
आहे. मारुती स्वतः वेदवेदांगपारंगत होणा व स्त्रिया संध्या करतात ही नदी,
तें त्यास नदी माहीत अमलें पाहिजे. यामाठी हें प्रमाण या दृष्टीनें जर महत्त्वाचें
आहे

उत्साह हें यशाचें मूल आहे.

अनिर्वेदः श्रियो मूलं अनिर्वेदः परं सुखम् ।

भूयस्तत्र विचेष्यामि न यत्र विचयः कृतः ॥ १० ॥

अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ।

करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति सः ॥ ११ ॥

(सुंदर० १०)

सीता त्यास दिसली नाही, तेव्हा तो मनात म्हणू लागला की—

स्वशीलसंरक्षणतत्परा सर्ती

हता भवेत् आर्यपथे परे स्थिता ॥ ३ ॥ (छंदर १२)

‘ सीता आपलें चारित्र्य रक्षण करीत असल्यामुळें म्हणजे ती रावणाला वश न झाल्यामुळें राक्षसानों तिला ठार मारली असावी ’ असे विचार मारुतीच्या मनात बेऊ लागले व तो म्हणू लागला की, (सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च यानरः) सुग्रीव बलवान् आहे व त्याची शिस्त कडक आहे, सीतेचा शोध केल्याशिवाय मी परत गेलों, तर तो मला कटोर दण्ड केल्याशिवाय राहणार नाही

कडक सैनिकशिस्त.

या मारुतीच्या म्हणण्यावरून वानराज्यात सैनिकशिस्त कशी होती, ते वळून येईल. या शिस्तीमुळेच वानराज्य बलवान् होतें रावणालाही बालीचें भय यामुळेच वाढत होतें व वानराचा सैन्यपतीच प्रचक्ष या शिस्तीचें भय वर्णन करीत आहे. उदयोन्मुख राष्ट्रांत अशीच शिस्त राहिली पाहिजे

सीतेचें काय झालें अगेल ?

- १ रावणाला भिऊनच ती गेली अगेल,
- २ रावणाचा पळण्याचा वेग सहन न झाल्याने तिने प्राण सोडला अगेल,
- ३ ती रावणाच्या हातातून निसटून मध्येच कोठेंतरी पडली व गेली अगेल,
- ४ ती समुद्रातच पडली अगेल,
- ५ रावणाचें ती खाऊनही टाकली अगेल
- ६ किंवा रावणाच्या यियानों खाई अगेल,
- ७ किंवा ती वॉठें (भृशं लालायते याला) ‘ राम राम ’ म्हणत बसली अगेल (१२ सर्ग १३)

अशा ही अशी जर नास पावली अगेली, तर मी परत जाऊन राम या पाप सांगू ! हें रागिणेही वईट व न रागिणेही वईट गलेगंबर्थी दुर्गांनी जर मा मागिली, तर राम मरेऊ व नगर लक्ष्मण, सुग्रीव उगेरे सावंच मरलीच. निश्चि

कौसल्या, सुमित्रा वगैरे हा सर्वच दुःखानें मरतील. या सर्वांच्या मृत्यूस (घोर-
मारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति । १३।३५) मी तेंच गेलों तर
मी कारण होणार आहे, म्हणून वेधेंच प्रायोपवेशन करून मरावे हे बरें, असें
मारुतीनें ठरवले.

सीता संध्या करण्यासाठीं येईल.

अशोकवनामध्ये एक नदी होती, ती पाहून हनुमान म्हणतो की-

संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेप्यति जानकी ।

नदीं चेमां शुभजलां संध्यार्थं चरवर्णिनी ॥ ४२ ॥

यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना ।

आगमिष्यति सावदयं इमां शीतजलां नदीम् ॥ ५१ ॥

(सुंदर० १४)

‘जर सीता जिवंत असेल, तर ती संध्या करण्यासाठी या नदीवर अवश्य
येईल.’ माहतीला सीता संध्या करित होती की काय, तें माहीत नव्हतें; पण
आर्यस्त्रिया संध्या करित असत, हें त्यानें पाहिले असावे व सीता ही धार्मिक
वृत्तीची सदाचारसंपन्न साध्वी स्त्री आहे, यासाठी ती संध्या करावयाच
येथे
अवश्य येईल, असें तो म्हणत आहे. यावरून या वेळच्या त्रिजस्त्रिया सफळ-
संध्याकाल संध्या करित असत, असें दिसतें यामुंबंधीं विशेष शोच करणे इष्ट
आहे. मारुती स्वतः वेदवेदांगपारंगत होता व स्त्रिया संध्या करतत भों नाहीं,
तें त्यास नवी माहीत असलें पाहिजे. यासाठी हें प्रमाण या दृष्टीनें फार महत्त्वाचे
आहे

उत्साह है यशाचं मूल आहे.

अनिर्घेदः श्रियो मूलं अनिर्घेदः परं सुखम् ।

भूयस्तत्र विचेप्यामि न यत्र विचयः कृतः ॥ १० ॥

अनिर्घेदो हि सततं सर्वाथेषु प्रवर्तकः ।

करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति सः ॥ ११ ॥

(सुंदर० १२)

या यशाचें मूल उत्साह आहे. सुखाचें मूलही उत्साहातच आहे उत्साहानेंच सर्व कार्य करता येतात मनुष्याचा जन्म उत्साहानेंच सफल होतो. यासाठी हताश न होता आतापर्यंत जे भय मी शोधले नाहींत, ते आता शोधून काढतो.

असा निश्चय करून मारतीनें पुनः पुष्पगृहें, लतागृहें, चित्रशाला (म्यूजियम्स) पीठागृहें, भूमिगृहें (तळघरें), चैत्यगृहें (देव लयें किंवा उंच घरें), (गृहाति-गृहकान्) घराघरांची लहान घरें, तात्पर्य जें काय तेथें पाहण्यासारखें होतें, तें सर्व त्यानें पाहिलें

सीता कशी दिसली ?

(मलिनसंवीता) मलिन वस्त्र नेसलेली, (राक्षसीभिः समावृता) राक्षसींनीं घेरलेली, (उपवासकुरा) उपवासामुळें कुरा झालेली, (दीना) दीन झालेली, (पुन पुनः निःश्वसन्ती) पुनः पुन मुस्मारे दाकणारी, (अश्रुपूर्णमुखी) डोळ्यात आसवे असलेली, (शोकध्यानपरा) वियोगचा शोक व रामाचें ध्यान यात तत्पर (नित्यं दुःखपरायणा) नित्य दुःख करणारी (वेण्या जघनं गतयैकया) जाबेपर्यंत जिची एकच वेणी सुटलेली आहे अशी, अशी एक छी मारतीनें अशोक वनामध्ये पाहिली. या छीच्या या स्थितीवरून हीच सीता आहे, असा मरतीनें निर्णय केला; कारण या स्थितीवरून हीच साध्वी छी आहे, अस ठरलें व अशा जिकडे निकडे चैनच चैन चाललेल्या लक्ष्मण अशी दुसरी छी दुसरी कोण वरें असणार ? शिवाय हनुमानानें पूर्वी रावण तिला नेत असता एक वेळ सीता पाहिली होती.

यथारूपा हि सा दृष्टा तथारूपेयमंगना ॥ १८ ॥

(सुंदर १५)

जशी सीता रावण पळवून नेत असता मारतीन पाहिली होती, तशीच ही दिसत आहे, म्हणून हीच सीता आहे, असे त्यानें ठरवले मारती म्हणतो—

इदं चिरगृहीतस्याद् वसनं ह्यिष्टवत्तरम् ।

तथाप्यनून तद्वर्णं तथा श्रीमद् यथेतरम् ॥ १७ ॥

(सुंदर, १५)

हिच्या अगावरचें हें वस्त्र तेंच तेंच वापरत अमल्यानें फारच मलीन झालें आहे, हें खरें, पण अम्हाला जें हिचें दुमरें लुगडें सापळें हेंतें, त्याच्या रंगाशीं या वस्त्राचा रंग जुळत आहे

इयं कनकवर्णांगी । (सु १५।४८)

नवहेमाभां । (सु १६।९)

ही सुवर्णाप्रमाणें कातीनें युक्त आहे. तसाच वर्ण रावणानें नेत्रेयां छोचा होता, म्हणून हीच ती सीता आहे रामाचें मन हिच्यावर आहे व हिचें मन रामावर स्थिर आहे अशा स्थितीत राम जियत आहे, हें सुद्धा एक आश्चर्यच आहे ।

दुष्करं कृतवान् रामो हीनो यदनया प्रभु ।

धारयत्यात्मनो देह न शोभेनावसीदति ॥

(सु० १५।५३, १६।२९)

अशा सीतेचा वियोग ज्ञात असता राम निवत राहिला आहे, हें एक खरो-खर आश्चर्यच आहे ! अशा थोर लोकाना असलीं भयकर दुखें भोगावीं लागत आहेत यावप्न (फालो हि दुरतिक्रम । १६।३) कालाचें उत्पन्न कर्णें अशक्य अह, हेंच खरें

चक्रवाकी

सीता मारनास कशी तिसरी, याचें वर्णन करीत असता मास्ती म्हणतो—

सहचरराहितेव चक्रवाकी ॥ ३० ॥

(सु १६)

सहचर चक्रवाक पशी दूर झाला अमता जशी चक्रवाका दिमावा, तशी माता दिमली हीच दम्पताला उपमा अथर्ववेदामध्ये आलेला आहे —

इहेमौ इन्द्र सं नुद चक्रवाकेव दम्पती ।

प्रजयेनौ स्वस्तको विश्वमायुर्न्यश्रुतम् ॥

(अथर्व० १६।१।२८)

हे इन्द्र ! (इमं) या पतिपत्नीना चक्रवाकाच्या जाड्याप्रमाणें राहण्याचा

(सं नुद) प्रेरणा कर. याना सुप्रजा होवो, याना उत्तम घर लागो व याना पूर्ण आयुष्याचा लाभ होवो.

अथर्ववेदामधील दंपतींची उपमाच या सुदरकाण्डात तशींच्या तशी आली आहे.

एक वेणी.

सांता लवेंत असताना तिची एक वेणी होती.

एकया दीर्घया वेण्या शोभमानां ० ।

(सुंदर० १९।१९)

एक दीर्घ वेणी पाठीवर लांबत होती व त्या वेणीमुळे सांता शोभत होती. एक वेणी होता, याचा अर्थ असो दिसतो की, इतक्या दिवसात कस विंचरून दुसरी वेणी घेतली नव्हती. वेणीच होती, पण चुचडा नव्हता. वेणी झियानाकरा विंचरून जिचो तिलाही घालता येते, पण विंचरण्यास फणी वगैरे साधन पाहिजे. ती येथे सांताला मिळाले असते, पण सांताच रावणकडचे हे नृंगारसाधन वापरून शकते नव्हती. म्हणून जशी वेणी पहिल्या दिवशी होती, तशीच ती तिने चोवटपर्यंत ठेवलेली होती. रामाचा विजय झाला व आपली सुटका झाली, तरच नृंगार करीत, नाही तर जशी स्थिति होईल, तशी होवो, अशी सांताची मनःप्रगति सांताला सो भयानेगी झालेली होती व ती योग्यच होती.

एकवेणी अधःशय्या ध्यानं मलिनं अंदरम् ।

अस्थानेऽप्युपवासश्च नैतान्यौषधिकानि ते ॥ (मुं० २०।८)

एकवेणीधरा । (मुं० ५८।६०)

' एकच वेणी घायम ठेवणे, जमिनीवरच पडून राहणे, चिता करणे, मर्ल न घ्याय नसणे, कारण नसताना उपरस करणे, यापामून तुला काहीसुद्धा लाभ होणार नाही '

असे रावण मीतेला म्हणत आहे व तो अपमान करतो हो, असे तिला समजात आहे, पण सांता स्व.च म्हणजे ऐतून घेण्यात तयार नव्हती. मीतेला वरा करण - त ही रावण ने अनेक दुःख, योग्य होवा, तिला भय दाखवले, ऐतून दाख-

बले, रामाची प्राप्ति होणे शक्य नाही, असे सांगितले. इतके करून ती काही बश होत नाही, असे पहाताच हा आम्हां राक्षसांचा धर्मच आहे व मी हें आमच्या धर्माप्रमाणेच करीत आहे असेहि रावण सीतेला बजावात आहे—

राक्षसांचा धर्म.

स्वधर्मो रक्षसां भीरु सर्वदैव न संशयः ।

गमनं वा परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य वा ॥ ५ ॥

एवं चंच अक्रामां त्यां न च स्प्रक्ष्यामि मैथिलि ।

कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्तताम् ॥ ६ ॥ (सु० २०)

रावण मोठ्या पहाटेच उठून अगोकवनात येऊन सीतेमनोर उभा राहिला. योरु अनेक स्त्रियाही त्यानें आपल्या होत्या. एवढ्यांचा बाटमाटही बरोबर होताच. रावण आपल्याचें दुखून मारती पहात होता. या वेळीं रावण सीतेची समजूत करण्याची खटपट करीत असतां म्हणत आहे—

‘ हे सीते ! परस्त्रीशीं गमन करणें व परस्त्रीचें हरण करणें, हे राक्षमाचे धर्मच आहेत. राक्षस हीं धामें करीतच अमतात; पण हे सीते ! तुझे मन मला अनुकूल झाल्याशिवाय मी मात्र तुला स्पर्श सुद्धा करणार नाही. मला धामविकाराचा त्रास कितीहि झाला, तरी तुझी इच्छा नमतानां मी तुला स्पर्शही करणार नाही. ’

बलाढ्य राक्षस अम्हणेहि रावण असें बोलत आहे. यावरून पुलस्त्य ऋषींच्या अधर्मांत असतांना लहानपणीं झालेले शुभ संस्कार अगदींच लोपले नव्हते असें दिसते. रावणाच्या अन्तःपुरातील स्त्रियाही त्याच्यावर अनुरक्त झाल्या असल्यामुळे त्यानें आपल्या अन्तःपुरांत त्यास ठेवले होतें. सीता अनुरक्त झाली नाही, म्हणून तिला एका उद्यानात ठेविली होती. आपल्या घरांत सुद्धा तिचा ठेवणें नव्हतें !

अधर्म करीत असल्याहि अंशतः धर्माकडे रल असतो, तो असा ! नाहीतर रामागमारुत्याला एवढ्या स्त्रीवर बल नकार करणे काहीं अशक्य नव्हतें; पण अनुरक्त स्त्रियाशिवाय कोण याही स्त्रीला अन्तःपुरांत घेतावयाची नाही,

असा त्याचा परिपठ होता म्हणूनच सीतेस एका उद्यानात त्याने ठेवली होती- आपल्या घरात ठेवली, असे सुद्धा कोणी म्हणवयास नको. पाप करित असताही पापभीरता असते, ती अशी !

(रावण सीतेचे स्वतः मन वळवी, आपले ऐश्वर्य दाखवी, सुखाचे प्रलोभन दाखवी, राम मिळण्याची आशा नाहीं, अशी तिची खात्री पटवी, इतर स्त्रियाकडून तिचे मन वळवण्याचा यत्न करी, पण हे सर्व करित असता वही मर्यादेच्या पलीकडे जात नसे तो सीतेपासून थोड्या अन्तरावर उभा रहात असे, त्यापेक्षा जवळ येत नसे बघणाली नाहींस, तर कापूत खईन, असाही धक घाली, पण जवळ येऊन तिला स्पर्श करित नसे ! रावणाने ही मर्यादा पालन केली होती इतर राक्षस अशी मर्यादा पाळीत नव्हते रावणामध्येच ही पापभीरता वसत होती, याचे कारण त्याचे कुमारपण ऋषि-आश्रमात गेले होते, हेच असावे. बाल्यगा घडलेले सस्कार नष्ट होत नाहींत असे म्हणत त, ते या ठिकाणी खरे दिसत)

सध्याही कित्येक धर्मपथात परस्त्रीला जबरदस्तीने उचलून अणून आपल्या ज्ञानपथात घालण्याची प्रथा आहे या पथाचे लेक प्रयत्नी शिवाना उचलून नेण्याचे कुर्म स्वधर्म म्हणूनच करित असतात पण यापेक्षा रावण बरा असे वाटते)

सीतेची समजूत.

इदं ते चारु संजातं यौवनं ह्यतिवर्तते ।
 यदतीतं पुनर्नैति श्रोतः श्रोतस्विनामिद्य ॥ १० ॥
 नदि रूपोपमा ह्यन्या तवास्ति शुभदर्शने ॥ ११ ॥
 यद्गोनां उत्तमस्त्रीणां ममाग्रमहिषी भव ॥ १२ ॥
 इच्छ मां विपतामद्य प्रतिकर्म तयोत्तमम् ॥ १३ ॥
 भुंक्ष्व भोगान् यथाकामं पिय भीरु रमस्य च ।
 निश्चितविजयो रामो गतधौर्विनगोचरः ।
 मर्ता म्यण्डिलशापी च शंशे जीवति या न या ॥ १६ ॥

‘ हे मीति ! हें तुझें अनुपम सौंदर्य आहे व तुझें तारुण्य जात चाललें आहे, जें तारुण्य गेलें, तें पुनः भोगावयास मापण्यार नाही. माझ्या उत्तम श्रियामध्यें तूं मृत्यु राणी हो. माझी इच्छा कर व माझ्यावर अनुरक्त होऊन वाग. हवे तें भोग भोग, हवें तें खानपान तुला मिळेल. तुझा राम तापमी होऊन, वनांत हिंडत आहे, तो जिवंत असेल, अथवा नसेलही. ’

रावण मीतेला असा रीतीनें बळवीत आहे; पण जबरदस्ती करित नाही. निरुपाय झाल्यामुळे हुताश्र होऊन तरी तिनें वश व्हावें, हा याचा हेतु आहे. हा पापहेतु तर आहेच; पण त्यात थोडी मर्यादा आहे ! राक्षसराज्यात जो कांहीं चौदिकधर्म शिळक राहिला होता, त्यानें पापी रावणामध्यें ही अल्पशी मर्यादा उत्पन्न केलेली होती.

निदान कशाला तरी रावण भीत होता व त्यामुळे ती श्रियांवर बळजबरी करण्यास धजत नव्हता, एवढें खरें आहे. बलाढ्य लोकांमध्ये काहीं अन्धविश्वासही असतात, तमाच रावणामध्यें असेल; पण त्याचा फायदा संतिस मिळत होता, हें मात्र खरें.

सध्याचे रावण मात्र कशालाही भीत नाहींत. रावणाच्या राज्यातही इतर राक्षस इतर श्रियावर बळजबरी करणारे होते असतल; पण येथें रावणाच्या आचरणाचा विचार चालू आहे व ती वश झाल्यावाचून श्रीजातीवर हात टाकीत नव्हता, असें यावन्व दिमनें. हा त्याचा गुण नि संशय प्रशंसला योग्य आहे, यात शंका नाहीं.

सीतेचें रावणाला उत्तर.

मती श्रिया परपुरुषावरोवर बोलत नमनात. मध्यें कोणीतरी तिमरा ठेऊन बोलत असनात. अता येथें तर सीतेच्या वर्तनें बोलणारा मोगीहि नव्हता, तेव्हा शास्त्रमर्यादेप्रमाणें-

तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युधाच शुचिस्विता ।

निघर्तय मनो मत्तः स्पृजने प्रीयतां मनः ॥ २ ॥

(मुं० २)

मध्ये गवताची काडी धरली व त्या गवताच्या काडीस सागावे, त्याप्रमाणे सीता रावणास म्हणाली कीं, माझ्यावर मन ठेऊं नकोस व आपल्या क्रियावर मन ठेव.

कोणत्याही ठिकाणी परक्या पुरुषाबरोबर क्रियानीं संभाषण करूं नये, हंसणें-खेळणें करूं नये, विहार करूं नये. हें घरांत एकन्तातच करूं नये असें नव्हे, तर बागेत, उद्यानांत किंवा उषल्या जागेतही परपुरुषाशी बोलताना कोणांतरी तिसरा तेथें असावा. सीतेशारख्या परिस्थितीत सीतेनें आपद्धर्म म्हणून गवताची कडी मध्ये धरली होती. सुदैवानें सीतेचा पठीराखा मारुती गुप्तपणानें तेथें होता. तो अद्दे हें सीतेला माहीत नव्हतें, पण जर का रावणानें अधिक अमर्यादा करण्यास आरंभ केला असता, तर मारुतीनें तेथल्या तेथें रावणास ठार करण्यास कामीं वेंलेच नसतें; पण या परिस्थितीची जाणोव सीतेस किंवा रावणास सुळींच नव्हती.

आहून रावणाचे व सीतेचे भाषण मारुतीनें ऐकलें, हें अगदी योग्यच झालें. त्यामुळे सीतेची ओळख पटण्यास एक उत्तम साधन झालें.

परका पुरुष नितीदि सलगीचा असला, तरी घरांत एकटो छी असेल, तर त्या घरांत तो रहात नाही व निजत तर नहोच; पण बागेतही परपुरुषाबरोबर चकटाट्या पिटीत बसण्याची आर्यमर्यादा नाही. येथें तर रावणासंबंधीं सीतेच्या मनःत तुच्छ बुद्धीहि होती. तेव्हा तिला मर्यादा पालन करणें, हें आवश्यकच होतें.

मध्ये गवताची काडी धरून, इतकें शौल्यावर सीतेनें रावणाकडे पाठ केला व पुढील भाषण केलें—

राघवणं पृष्टतः कृत्या भूयो चचनमग्रयीत् । (मुं. २१।५)

'मी तुझी भार्या नाही, दुसऱ्याची छी आहें व पतिव्रता अद्दे हें लक्षांत ठेव व चांगल्या लोकप्रमाणें वाचरण कर जसा तुझ्या क्रिया रक्षिन्दा जाण्या असें तुला याटतें, तसेच दुसऱ्याच्या क्रियांचें रक्षण तूं केलें पाटिजे. गवधर्माचा उपदेश करणारे येथें कोणी नाहींत किंवा तूं तरी त्याच्या गागण्याचा अदर करीन नगरीत, पण या तुझ्या बगवदानें गर्व राक्षसांचा नाग होईल, यांत संशय

नाहीं तुझ्या या अशा आचरणानें तुझ्या या राज्याचा नाश होईल एवढ्यानि
किंवा दुसऱ्या कठानें माझे मन वदविता येणें शक्य नाहीं मी त्या जगतीपति
प्रभु रामचंद्राचा बायको आहे म्हणून मला रामाकडे पोचव यातच तुझे हित
आहे जेव्हा रामाच्या धनुष्याचा शब्द येथें तू ऐकशील, त्या वेळेस तुझ व
इतर सर्व राक्षसांचा नाश होईल '

हें सीतेचें भाषण ऐकून रावण रागाबला व क्रोधानें म्हणाला— ' हे सीते !
जों जों त्रियाशो शाशितने व सांजन्याने वागण्याचा यत्न करावा, तों तों स्त्रिया
जास्तच चटेलपणानें वागू लागतात ! तुझ्या सबधानें माझ्या मनात क्रम
विवार उत्पन्न झालला आहे याच करणासठीं तुला मा असें उर्मटपणाचें
भाषण केल्याबद्दल ठार मारीत नाहीं नाहींतर तुझ्या या प्रत्येक वाक्यबद्दल
तुला ठार मारण्याचा दण्ड देणेंच योग्य आहे पण मी अनून थोडे शाबत
आहे दोन महिऱ्याचा अवधि तुझी समजूत घालण्यास ठीं मी ठरवला आहे तें
माझे वचन गेलें असल्यानें आजच तुला वध मी करित नाहीं, पण जर का दोन
महिऱ्यांनंतर तू स्वयंप्रीनें माझ्यावर अनुरक्त झाला नाहींस तर सकळत्या
यादारीला तुला खाडोळीं केलीं जातात, हें लक्षात ठेव ! '

रावणाचें असें भाषण ऐकल्यानंतर त्याच्यानवळ असलेल्या देवगंधर्वांच्या
कानांना फार वाईट वाटलें, पण त्या बिचान्या करणार काय ? तथापि त्यांनीं
सहानुभूतिपूर्वक सीतेचें समाधान करण्यामाठीं खुणांनीं तिला सकुंत केत व सीतेचें
सावन करण्याचा यत्न केला

अशा रीतिनें सीतेचीं सहानुभूति वाढवण्याच्या स्त्रिय रावणाच्या अंत पुरातहि
हेला, हें उघड झालें कोणत्याही स्त्रिया स्त्रिया पाविऱ्यावर अमा घाला घात
लला मनापासून सहन हाण शक्य नाहीं यामुळे सीतेविषया सहानुभूति राव
णाच्या अंत पुरवासी स्त्रानामध्यें उत्पन्न हाणें अगदा म्वाभावित आहे अशी
सहानुभूति उत्पन्न होणें, म्हणूनच रावणाचें वट उमी होत नाण हाय

अंत पुरातीत स्त्रियाच मत हळहळ गावात पसरतें व गावातील सन्न
राजास ह्य म्वागतास अशा रीतिन राजाची गति कमी होत तंत राव

णाची शक्ति अशा रीतिने कमी होत चालली होती, हें यावृत्त दिसतें रावणाच्या क्रियांनीं सहानुभूति दाखवण्यासाठीं संतेला घुगा केल्या, तेन्हां संतेला थोडें बरें वाटलें व नंतर ती रावणाला म्हणाली-

‘अरे राक्षसाधमा ! तेजस्वी रामाच्या साध्वी धर्मपत्नीला तू असें बोलत आहेस, पण राम येथें आन्यानंतर तुझे कोण बरें रक्षण करील ? हत्तीपुडें जसा ससा, तसा रामापुडें तू आहेत या तुझ्या वर्तणुकीवरून तुझ्या नाशाचा समय जवळ येऊन ठेपला आहे, असें दिसतें (सुदर० २२)

रामस्य दास्येऽपि न युज्यसे । (सु० ५८।७३)

हे रावणा ! रामाचा सेवक होण्याचीहि तुला योग्यता नाही ’

हे सीतेचें टोंचणारें भाषण ऐकून रावण रागावला व तेथाल सर्ष राक्षसींना म्हणाला की, ‘ही लवकर मला वश होईल असें वर ’ असें घेवून नेधून तो निघून गेला

रावणाचें सर्व लक्ष्य सीतेवर केंद्रित झाल्यामुळे अंत पुरातीत क्रियांन्डे त्याचें दुर्लक्ष्य होणें स्वाभाविक आहे या कारणानें हि सीता येवून गेली, तर बरें असें वाटून त्यांची सहानुभूति सीतेकडे झाली असेल तात्पर्य, अशा रीतिनें सीतेसंबंधानें सहानुभूति जशी अन्त पुरात, तशांच नगराज इतक्या दिवस त उत्पन्न झाली असली पाहिजे रावणानें चोरून सीता आणली, या गाणला प्रतिकूल काहीं क्रिया व काहीं जनता झाली होती, असें येथें स्पष्ट दिसतें याच कारणानें विभीषण रावणाचा निषेध करण्यास धजला, हें अपमान दाच काण्डांत दिसून येतें लक्ष्मणें जनतेच्या चर्चेचा हाच विषय झाला होता व जनमत रावणाविरुद्ध झालेलें होतें यांतच त्याच्या नाशाचें बीज आहे

निकुम्भिला देवी.

मानुषं मांसमासाद्य नृत्यामोऽथ निकुम्भिलाम् । (सु० २४।४७)

या सीतेचें मांस खऊन (पेय आनीपितां) व दाख पिऊन आम्ही निकुम्भिला देवनेच्या पुढें दयेछ नाच करू, असें सीतेच्या पद-दावर असले या राक्षसिणी म्हणत आहेत.

रावणही सकळान्या न्याहारांला सातेच्या मासाचा आहार केला जाईल, असें म्हणत आहे. यात आलंकारिक भाग असेल. पण राक्षसांपैकीं कांहीं राक्षस तरी नरमासभोजी असावे, असें वाटतें रावणान्या म्हणण्यात अत्युक्ति असेल. पण 'नरमास खाऊन व दारू पिऊन बुलदेवतेपुढें खूप नाचूं' असें जें या पदारे-
करणीं म्हणत आहेत, त्यात अत्युक्ति दिमत नाही हा राक्षसाचा परिपाठच दिसत आहे.

राक्षस मासाहार करीत असत. ते सर्वच राक्षस नरमास खात नसतील, पण त्यातल्या हीन जातीचे लोक नरमास खातही असतील, असें यावरून वाटतें.

सीतेचें शेवटचें उत्तर.

चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम् ।

रावणं किं पुनरहं कामयेयं निशाचरम् ॥ ८ ॥

छिन्ना भिन्ना प्रभिन्ना वा क्षीप्ता घात्री प्रदीपिता ।

रावणं नोपातिष्ठेयं किं प्रलापेन वाश्चिरम् ॥ १० ॥ (सुंदर० २६)

'अहो राक्षसानो ! मी रावणाला डाव्या पायांनेहि स्पर्श करणार नाहीं मग त्याच्यावर प्राति करण्याची गोष्ट कशाला विचारता ? मला तुम्हा कापलें, मोडलें, तुकडे करून टाकलें, अग्निमध्ये भाजलें किंवा जाळलें, तरी मी रावणाकडे पाहणारही नाहो, मग तुमच्या या प्रलोभनाचा काय बरें उपयोग होणार आहे ?'

असें स्पष्ट सांगितल्यावर राक्षसींचा निरुपय झाला. राक्षसींच्या आधीन झालेल्या व त्यांच्या रात्रादिवस पाहण्यात असलेल्या सीतेनें पातिव्रत्याचें तेज वसें प्रखर असतें, हें त्यांना जेव्हा दाखवलें, तव्हा सीतेचा निर्धार किती आहे, तें त्यांच्या प्रत्ययस आलें.

रावण सीतेला मारावयास धांवतो.

मारुती स्वतः अगद, जाववान् वगैरे वानरांना आपल्या लोकेच्या प्रवासाचा वृत्तात सागतो, त्यांत तो म्हणतो कीं, सीतेनें रावणाची निर्मत्सना केली व म्हटलें-
न त्वं रामस्य सदृशो दास्येऽप्यस्य न युज्यसे ।

(सुंदर. ५८।७३)

‘तूं रामाचें दास्य करणाच्या योग्यतेचाही नाहीस’ हें ऐकताच रावण रागावला व—

विवृत्य न यने क्रूरे मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
मैथिलीं हन्तुमारुचः स्त्रीभिर्हाहाकृतं तदा ॥

(सुं ५८१७५-७६)

‘डोळे वटाहन, उजव्या हाताची मूठ वटून सतिला रावण मारावयास धांवला, तेव्हां रावणाच्या स्त्रियांनीं हां-हां असें म्हणून त्यास निवृत्त केलें.’ रावणाची स्त्री मंदोदरी पुढें झाली व आपल्या स्त्रियाशीं रममाण हो, ‘या सतिमध्ये विशेष काय आहे, असें म्हणून—

उत्थाप्य सहसा नीतो भवनं स्वं निशाचरः ।

(सुं. ५८१८०)

‘त्यास तेथून उठवून त्या स्त्रियांनीं त्यास आपल्या घरी नेलें?’ हा वृत्तांत मारुतीच्या या म्हणण्यांत अधिक आहे. या वेळीं ‘उत्थाप्य’ शब्दावरून रावण मारु पिऊन सिंगलेला होता कीं काय, अशी संका येते. केंद्रीक वृत्तांत सर्ग २०-२२ मध्ये आलेला आहे. तेथील वृत्तांताशीं हा वृत्तांत काहीं अंशी जुळत नाही, पहा— (सुं. २२१४-५) या ठिकाणीं रावण सतिला म्हणतो कीं— ‘सति! काम हा ज्या माणसासंबंधानें उत्पन्न होतो, त्या माणसावरून दया उत्पन्न होते. तुझ्यासंबंधीं जर माझ्या मनांत काम उत्पन्न झाला नसता, तर तुझ्या या प्रत्येक कठोर वक्र्यावरून मी तुला वध केला असता.’ सतिला हागमार किंवा सतिचा वध न फार्याचे कारण देणारा रावण येथें म्हणत आहे कीं ‘जमा सारथी घोड्यांचें नियंत्रण करतो त्याप्रमाणें हा तुझ्या विषयींचा काम मज्जे नियंत्रण करीत आहे.’ (सुं २२१२) हाच रावण ‘दांतभेंठ खाऊन, डोळे वटाहन, मूठ वटून सतिवर आपणत करण्यास धांवला’ असें मारुतीच (सुं ५८१७५-७६) सांगत आहे (सुं. २२११ मध्ये) रावण सतिला म्हणत आहे कीं, ‘तूं मर्यादा सोडून वागत आहोत, म्हणून मी तुला अज नाश करून टाकीन’ असें म्हणून रावणानें तेथील पहरे-बरेणी राक्षसीकडे वटून असें त्यांस सांगितलें कीं, ‘ही मला लवकर वना

होईल असे करा. ' (सुं. २२।३७-३८) यानंतर धान्यमालिनी राक्षसीने पुढे होऊन 'माझ्याशी रममाण हो, या मानवीमध्ये विशेष काय आहे ?' असे म्हणून रावणाला आपल्या राजपाषाणकडे परत फिरण्यास बळवळें, असें म्हटलें आहे. पण हनुमानान्या सांगण्यात मंदोदरीनें रावणास परत फिरवळें असें आहे

हें मारुतीचा काहीं गैरसमज रावणस्त्रियांच्या नावाबद्दल झाला असला, तर तो क्षम्य आहे, कारण मारुतीचा लक्षेंत सुद्धाच फक्त दोनच दिवस होता. तेवढ्यात त्याग गर्वान्या नावाचा परिचय होणे शक्य नाही. पण रावणानें सीतेवर बुकी मारण्याचा आविर्भाव केला कीं नाही, हें त्यानें तेंथें पाहिलेलें होतें. मारुतीनें कदाचिद् अन्युक्ति केली नसेल.

नाशयाम्यहमद्य त्वां सूर्यः संध्यामिचौजसा ।

(सुंदर. २२।३१)

' जगा सूर्य प्रातःकालच्या मंध्याप्रकाशाचा नाश करतो, त्याप्रमाणें मी तुझा नाश करून टाकतो ' असें तो म्हणाला त्याच वेळां त्यानें मूठ बटून एकादें पाऊल पुढें टाकलेहि असेल ते ऋविनें सर्ग २२ मध्ये न लिहिता सर्ग ५८ मध्ये मारुतीच्या वर्णनांत घातलें असेल रावणानें मूठ बटून मारण्याचा आविर्भाव करण्यापेक्षा जास्त काहीं केलें नसलें पाहिजे जरी ' मैथिलीं हन्तुं आरब्धः ' (सुं. ५८।७६) असा प्रयोग ऋविनें केलेला असला, तरी हा फक्त रावणान्या आविर्भावाचा द्योतक आहे. सीतेच्या इतक्या जवळ तो पोचला नव्हता व रावणानें बुकी मारण्याचा यत्न केवळ असता, तर मारुती गप्प बसलाही नमता. तुझी शब्दाशब्दी मारुती ऐकत होता तें ठीकच होतें पण प्रत्यक्ष रावणानें सीतेवर प्रहार करण्याची खटपट केली असती तरी मारुतीनें रावणाला तेंथेंच सळवळें असनें म्हणून सीतेवर आघात झाला नाही, हें निर्विवाद होय

स्वभावर विश्वास.

राक्षसाचा स्वभावर विश्वास होता, असें बघतें. जेव्हा राक्षसी गीतेला छट्टे लावल्या, तेव्हा त्रिजटा नाव ची एक म्हानरी व समजत राक्षसी त्या गर्वें राक्षसीना म्हणाली—

‘वायनों ! या सीतेला असें छळू नका बरें; कारण मला एक फारच भयंकर असें राक्षसांच्या नाशाचें स्वप्न पडलें ! तें जर तुम्ही ऐकाल, तर तुमच्या अंगवर शहारे येतील. सुंदर रथामध्ये बसून रामाची स्वारी येत होती. लक्ष्मणही त्यांच्या बरोबर होता. सीतेनें शुभ्रवस्त्रें परिधान केलीं होती व सीता त्या रामाला जाऊन मिळाली, असें मी काल स्वप्नान पाहिलें ! रावणाचा परभव करून राम सीतेला घेऊन पुष्पक विमानातून उत्तर दिशेकडे गेल्याचें मी स्वप्नात पाहिलें, तसेंच रावणाच्या अंगावर तेल चोपडून त्याच्या अंगावर लाल फुलाच्या माळा घातल्या आहेत व तो तेल पोट असून गाडवावरून दक्षिण दिशेस चालला आहे. तसेंच रावणाचा शिरच्छेद झाल्याचेंही मी या स्वप्नात पाहिलें ! कुंभकर्णाचाहि तशीच स्थिति झाली, असें मी स्वप्नात पाहिलें, लंका उध्वस्त झाली आहे व सर्व राक्षसांचा नाश झाला आहे, असें मी स्वप्नात पाहिलें. यासाठी हे राक्षसीनीं ! या सीतेला प्रास देऊं नका. तर या सीतेला तुम्ही सर्व मिळून शरण जा व आमचें सर्वांचें रक्षण कर, अशी हिची प्रार्थना करा हिला दया आली, तरच या संकटातून ही तुमचें रक्षण करील. या सीतेला हे शुभशकुन होत आहेत व आम्हाला ही अशीं शुध्दिन्हें व अशीं भयंकर स्वप्ने पडत आहेत ! राक्षसांच्या विनाशाची वेळ जवळ आली आहे, असें यावरून वाटतें. ’ (सुंदर. २७)

प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ ९० ॥

अलमेया परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ।

ततः सा ह्रीमतो बाला भर्तुर्विजयद्वर्पिता ॥ ९१ ॥

अत्रोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि घः ॥ ९२ ॥

(सुं. २७।४०, ४८, सुं ५८।९०-९२)

सीतेनें हे भयपण ऐकलें, तेव्हा तिला ही त्यामुळे बरें वाटलें. ती म्हणालीः ‘जर तुम्ही म्हणता तसें घडून आलें, तर तुमचें मी रक्षण करीन. ’

लक्ष्मणानें अशीं स्वप्नें पाहूं लागलीं होती ‘मनीं वसे तेंच स्वप्नीं दिसे ’ हा नियम असल्यामुळे या स्वप्नावरून हें उषड होत आहे कीं, लक्ष्मणानें रावणाच्या या कृत्याचा चहुंकडे निषेध होत होता व यापासून पुढें लक्ष्मण मोठी आघाति येईल असेंही सर्वास वट्टं रुगलें होतें. चहुंकडे अशीं बोलवालीं होऊं

लागली, म्हणजेच अशक्त मनाच्या माणसांना धास्ती वाटू लागते व त्यांस त्या ध्यासामुळे अशी स्वप्ने पडू लागतात. तात्पर्य, अशीं स्वप्ने पडणे म्हणजे जनसमाजाच्या मनांत अशी धास्ती दटमूळ झालेली होती, असें समजण्यास मुळीच प्रलवाय नाही.

रावणापुढे बोलण्यास कोणी धजत नसलें तरी आपसांत जी बोलणी चालत होती, ती अशक्त मनाच्या लोकांच्या स्वप्नात मूर्त रूप घेत ! लोक व विशेषतः राक्षसाच्या क्रिया यावेळीं फारच घाबरून गेल्या होत्या, असें या स्वप्नाच्या वृत्तांतावरून म्हणण्यास काही हरकत नाही.

मागे-पुढे जनतेत मुळीच विचार चालू नसता एकदम एसाद्या स्त्रीच्या स्वप्नांत अशीं दृश्ये दिसणे शक्य नाहीं. संघ-मनावर आघात झाले व तें मन भेदरून गेलें, म्हणजेच असलीं स्वप्ने पडणे शक्य असतें. हें संघ-मनासंबंधी ज्यांस माहिती आहे, त्यास सांगण्याची आवश्यकता नाही. यावरून लंकेंत सीतेला अतुकूल जनमत किती झालें होतें व रावणाच्या प्रतिकूल किती लोकमत होतें तें समजेल.

सीता जीव देण्याची तयारी करते.

राक्षसीच्या छळांमुळे सीता त्रासली. उपवास, भूमीवर पडून राहणे, राक्षसींचा त्रास, सुखाचा शब्द बोलणारा कोणी नाही, रामाची प्राप्ति होईल अशी आशा नाही, अशा स्थितीत दिवस किती व वसे कंठावे, असें म्हणून सीता या झाडाच्या फांदीस टागून घेऊन प्राण थावा (उद्ध्वय वेणुयुद्धयनेन शीघ्रं गमिष्यामि यमस्य मूलं । सुं० २८।१७) असा विचार करू लागली. या वेळीं कंटाळल्यामुळे राम अन्य क्रियांबरोबर रमेल (स्त्रीभिः मन्ये संरंस्यते रामः । सुंदर० २८-१४) असा ही संशय सीतेच्या मनात येऊन गेला, तो इतक्या त्रासामुळेच होय. राम एकपत्नी आहे व हें व्रत तो कडकपणाने पाळीत आहे, हें सीतेस पत्रे माहीत असतांही, तिच्या मनांत रामाविषयी असा संशय आला, हा मानवी स्वभावच होय. मन निराश झालें व कोणत्याच प्रकारची उन्नतिची आशा उरली नाही, म्हणजे जिवलग्याच्या संबंधानें हि अने विपरीत विचार मनांत येतात.

शुभशकुन.

सीता फास लाऊन घेऊन जांव देण्यास तयार झाली, अशा वेळीं तिला शुभ शकुन होऊं लागले. पूर्वी त्रिजटेनें आपलें स्वप्न सांगितलें, तेव्हा वामागाचें स्फुरण होऊं लागलेंच होतें. पण आता हीं शुभचिन्हें अगदीं स्पष्टपणानें होऊं लागलीं. डावा डोळा स्फुरण पाऊं लागला, वाम बाहू स्फुरण पाऊं लागला, पायामध्यें स्फुरण होऊं लागलें. राम आपल्यासमोर उभाच आहे, असेंहि तिला वाटूं लागलें. (सुंदर० २९।१-८)

असे शुभशकुन होऊं लागल्यानें तिचा फास लाऊन प्राण देण्याचा विचार दूर झाला व तिच्या मनाला आनंदहि वाटूं लागला ॥

हें काही कारण नसताना झालेलें नाहीं. मारुती तिचें हित करण्यासाठीं तेंथेंच झाडावर बसला होता. त्याच्या शुभ मनोलहरी तिच्या मनांत शुभ प्रेरणा करण्यासाठीं सारख्या उच्चैर्बळत होत्या व त्या सीतेच्या मनावर आदळत होत्या. एका मनाचा परिणाम दुसऱ्याच्या मनावर होतो व त्या वेळीं अशीं चिन्हें होऊं लागतात.

पहाटेची वेळ.

हनुमान व सीता याची भेट संपांत प्रथम पहाटेच्या वेळीं झाली. (रामचरित्-शेपेण । सु ३०।१२)

मारुतीचा विचार.

रावण आला, सीतेचें व त्याचें भाषण झाले त्यानें सीतेला धमकी दिली, सीतेनें रावणाची निर्भयसना केली, राक्षसींनीं सीतेचें मन धळविण्याची पराकाष्ठा केली, त्रिजटेनें आपलें स्वप्न राक्षसींनां सांगितलें, राक्षसींनीं सीतेला शरण जाण्याचा विचार केला, सीतेनें सर्वे राक्षसींचें रक्षण बरिन, असे त्यांस अध्यासन दिलें, सीतेनें फास लाऊन आत्महत्या करण्याचा विचार केला, इतक्यांत तिला शुभ-शकुन होऊं लागले, इतक्या सगळ्या गोष्टी मारुतीसमोरच घडल्या व त्या अगदीं जवळून त्यानें पाहिल्या व ऐकल्या हा वृत्तांत समोरच घडल्यामुळे मारुतीची ' सीता ही पवित्र अमन्याची ' मन्त्री झाली व तिला शक्य निश्चि

लवकर आपण आल्याचें वृत्त कळवलेच पाहिजे, नाहींतर ती आपल्या गिऱ्याचा घात केऱ्याशिवाय राहणार नाहीं, अशी त्याची रात्री झाली. पण तिला 'मी अमूक आहे' हें कमें पडवावें, तिचा विश्वास संपादन करून तिचा निरोप रामाला देण्यासाठीं कमा प्राप्त करावा, याचा विचार तो करूं लागला.

भाषेचा प्रश्न.

(कोणत्या भाषेंत बोललें असतां संतिचा विश्वास बसेल, हा विचार प्रथमतः मादतीच्या मनांत आला. मादतीला कित्तेक भाषा येत असाव्या, असें यावरून वाटतें. तो वेदवेदांगपरंगत असल्यामुळे उत्तम शास्त्रीय प्रौढ संस्कृत तर त्यास येत होतेंच; पण लौकिक बोलीचें संस्कृतही त्यास येत होतें. याशिवाय 'मनुष्यघाणी' म्हणजे लोकोबोली, ग्रामीण बोली ही त्यास येत होती. वानरांची व राक्षसांची भाषाही त्यास येत होती. म्हणून तो विचार करूं लागला की—

वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥ १७ ॥

यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ॥

राघणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥ १८ ॥

अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं चाक्यमर्थवत् ।

मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता ॥ १९ ॥

(१९१० १०)

'उत्तम, प्रौढ संस्कृत भाषेंत मी बोललों, तर रावणाची सीता भाषा आपल्यानें मला ती रावणच समजेल व ती अधिकच घाबरून जाईल, म्हणून 'मोक्ष-बाण' मध्येच जें काय मला मागावयाचें आहे, तें मागणें उचित आहे. तुमचा मार्ग नाही.'

संस्कृत भाषेत बोलू शकत होता, हें मादतीनें प्रत्यक्ष पाहिलेहि होते. म्हणून त्यानें प्रौढ संस्कृत भाषेत बोलण्याचे ठाळले.

वानरांची भाषा सीतेस समजणे शक्य नसेल व राक्षसबोलीहि तिला नाटशी समजत नसेल; कारण तिला लॅत येऊन थोडेच दिवस झाले होते, म्हणून लौकिक आर्यबोलीमध्ये आपणास काय सांगावयाचे तें सांगावें, असें जें त्यानें ठरवले, तें अगदीं योग्य होतें. मी रावण नाहीं, एवढें सीतेला पटवणें, हें त्याचें पहिलें काम होतें व तें या बोलीनें साधणें शक्य होतें.

दूतकार्य.

भूताश्चार्था विरुध्यन्ति देशकालविरोधिताः ।

विक्लवं द्रुतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥३७॥

अर्थानर्थान्तरे बुद्धिनिश्चितापि न शोभते ।

घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ३८ ॥

(सुंदर० ३०)

‘कार्य घडून येत असताहि दूताच्या मूर्खपणानें तें बिघडून जातें. देशकाल-विरोधी असें काहींहि कर्म दूतानें करता नये. स्वामीनें जरी योग्य निर्देश दिलेले असले, तरी अयोग्य दूत तें सर्व बिघडवून टाकतो, म्हणून घमंडखोर दूत चांगले नव्हेत.’ मजकडून रामाचें कार्य बिघडूं नये, ही मादतीची प्रबल इच्छा होती.

या सदृष्टीनें सीतेशी बोलवयास प्रारंभ करण्याच्यापूर्वी पुष्कळच साधक-साधक विचार तो या वेळीं करित होता. आपला हेतु साधावा व हातीं घेतलेले कार्य फसूं नये, यासाठीं जेवढा सावधपणा धारण करणें आवश्यक होतें, तेवढा तो धरण्याची तयारी करित होता.

मारुतीचा उपक्रम.

मादतीनें लोकभाषेमध्ये बोलण्याचा निश्चय करून रामवृत्तांत प्रारंभापासून सीतेला नाटि ऐकूं देईल, अशा आवाजामध्ये झगडावर बसल्या बसल्याच बोलण्यास प्रारंभ केला. (सुंदर. ३१) सीतेनें तो गोंड वृत्तांत ऐकला, तेव्हा तिला अर्ध

धानद वाटला ! ती इकडेतिकडे पाहू लागली, तेव्हा पांडव्या कपड्यात वेष्टिलेला व झाडाच्या खांदीवर पड्यावामध्ये दडलेला माहती दिसला. (शास्त्रामृगः शास्त्रगणैर्निपिद्धः । सुं. ३२।१०) वानराचें दर्शन अशुभ आहे, असें शास्त्रात मागितलें आहे व आज तर सकाळींच या वानराचें दर्शन घडलें, तेव्हा आज काय अशुभ होणार आहे, कोण जाणें, अशा भीतीनें सीता रडू लागली. रामलक्ष्मणाचें कन्याण होवो, अशी तिनें ईश्वराची वरुणा भाकली

हा वानर मला समजावें, म्हणूनच लोकबोलीमध्ये स्पष्ट शब्दांनीं बोलत आहे. (सुज्यक्तरूपश्च चदत्ययं मां । सुं ३२।१४) असेंहि तिला वाटलें. कदाचित् हा रावणही रूप बदलून आला असेल, असेंहि तिला वाटलें व ती भ्यालीहि

इतक्यात माहती झाडावरून खाली उतरला (प्रणिपत्य, उपसृत्य, (१), शिरसि अञ्जलिं आघाय सु ३३।०) नमस्कार करून, जरा जवळ जाऊन, ह त जोडून मधुर शब्दांनीं ती तिला म्हणाला कीं— ' रावणानें जनस्थानातून जी रात्रमन्य' कपटवेपानें चोरून आणली व जी रामचन्द्राची पट्टराणी सीता म्हणतात, तीच आपण आहात ना ! ' अमे प्रेमाचे माहतीचे शब्द ऐकताच इतक्या दिवसात कोणीहि प्रेमाचा माणूस न मेठल्यामुळें प्रेमान्या शब्दाची तहानेलेली सीता हर्षित होऊन हनुमानाशीं बोलू लागली ! तिनें अपला लम्पापासूनचा सर्व वृत्तान्त त्याला निवेदन केला व ' आता फक्त दोन महिन्याचा अवधि रावणानें दिला आहे, तेवढ्यात रामानें याचें व माझी सुटका करून मला न्यावें, ' असेंहि त्यास तिनें धन्त करणाला पीठ पडेल, अशा रांतिनें सांगितलें (सुदर ३३)

नंतर माहती तिला म्हणाला— ' हे सीतादेवी ! राम खुशाल आहे, लक्ष्मणानें मस्तक लवकून तुम्हास प्रणाम सांगितला आहे ' हें ऐकून संतेचा आनन्द गगनात मावेना ती म्हणाली—

एति जीघन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।

(सु ३४।६)

' जगला मनुष्य तर केव्हातरी त्याला आनन्द मिळू शकतो. ' म्हणून आमहत्या करून घेऊं नये, असें म्हणतात तेंच खरें. ' स्वप्नात वानर दिनया

तर त्याचा अभ्युदय होत नाही, पण या वानरांनीं तर ही आनंदाची बातमीच आणली आहे ! (सुं. ३४२२)'

सीतेचें भाषण ऐकून मारुतींनीं रामाचें वर्णन केलें व अशा थोर रामांनीं तुझी खुशाली विचारली आहे, असेंहि तिला सांगितलें व आपण (कृत्वा मूर्ध्नि तदा न्यासं रावणस्य दुरात्मनः । सुं. ३४३९) दुरात्म्या रावणाच्या डोक्यावर पाय ठेवून येथें तुला पाहण्यासाठीं आलों आहे, असेंहि सांगितला तो म्हणाला.

हें ऐकून (नराणां वानराणां च कथं समागमः । सुं. ३५१२) नर-वानराची मैत्री कशी झाली, असें तिनें विचारलें असता मारुतींनीं तें सर्व वृत्त तिला सांगितलें.

रामाचें वर्णन.

राम यजुर्वेदी होता.

मारुतींनीं रामाचें (सुं. ३५ मध्ये) फार उत्तम वर्णन केलें आहे त्यात—

ज्ञानवान् शीलसंपन्नो विनीतश्च परंतपः ॥ १३ ॥

यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः ।

धनुर्वेदे च वेदे च वेदांगेषु च निष्ठितः ॥ १४ ॥

(मुंदर. ३५)

राम ज्ञानी, शीलवान्, नम्र, तपस्वी, (यजुर्वेदविनीत) यजुर्वेदाचें अध्ययन केलेला, वेदवेत्त्याकडून सन्मान होण्यास योग्य, धनुर्वेद, वेद व वेदांगे यांत प्रवीण असल्याचें मारुतींनीं सांगितलें आहे.

हा यजुर्वेद बहुधा शुद्धयजुर्वेद असेल. मग तो ऋष्व की वाजसनेय याचा निर्णय करता येणें कठीण आहे शत्रुंतला ऋष्यांच्या आधर्मांत होती, त्यामुळें ऋष्यांशीं सूर्यवंशाचा संबंध दिसतो वाजसनेयी संहिता सूर्याकडून प्राप्त झाली, हाही संबंध सूर्यवंशाशीं लागेल कीं काय, तें समजत नाही, पण रामाची मता फगुन्दा तैत्तिरीय शाखेच्या प्राज्ञागला आश्रय देत होती, असें वर्णन अयोध्या-काण्ड सर्ग ३२।१५ मध्ये आहे. म्हणजे रामचंद्राच्या शार्ङ्गवळ तैत्तिरीयांचा

आचार्यच रहत होता जर राम शुक्रयजुर्वेदी होता, असें मानले, तर हें कौसल्ये-
चें वर्णन त्याच्या विरुद्ध होतें. रामानें जें आपलें धन ज्या ज्या शाखाच्या ब्राह्म-
णाम वाटलें, त्यात आपल्या आईजवळ अमणारा तैत्तिरीयांचा आचार्य,
तसेंच 'कठ व कलाप' या यजु शाखाचे ब्राह्मण उल्लेखिले आहेत, पण
वाजसनेयी किंवा काण्व याचा उल्लेख नाही. यावरून राम शुक्रयजुर्वेदी नव्हता,
असेंहि म्हणता येईल तैत्तिरीयाचें प्राच्य उत्तरेकडे कोणत्या कालात होतें, तें
शोधलें पाहिजे सध्या तैत्तिरीय शाखा दक्षिणात्यात आहे व उत्तरीयात शुक्रयजु
आहे कदाचिन् रामचन्द्रान्या वेळी तैत्तिरीयाचें प्राच्य उत्तरेकडेही असेल.
हा सर्व विषय अन्वेषणीय आहे, म्हणून आजच याचा निर्णय करता येणें शक्य
नाही

मारुतीचा परिचय.

मारुतीनें रामलक्ष्मणाचा सर्व कृतात सांगितला आपण दक्षिण दिशेकडे कमें
आलों व आपण स्वतः लक्ष्मण कमें प्रविष्ट झालों, तें सर्व त्यानें सांगितलें व आपलें
येणें व्यर्थ झालें नाहीं, असेंहि तो म्हणाला, तेव्हा संतैन्या नेत्रातून आनदाश्रु
निघाले ! (सुं. ३१)

पुढें 'मी रामानें पाठवलेला दूत आहे त्यानें दिलेला ही आगठी घे'
(सुं. ३६११-३) अमें म्हणून त्यानें आपल्याजवळील रामानें दिलेली आगठी
संतैन्या हातात दिली व अन्ता नुसतें टुंगव सपलें, असें समज, असेंहि तो तिला
म्हणाला

हें ऐकून तिला फारच आनंद वाटला व तिनें मारुतीला धन्यवाद दिला तो
एकटाच या राक्षसान्या राष्ट्रांत कसा येऊ शकला, याबद्दल तिला फार आश्चर्यही
वाटलें ! व अमें धाडम यनें केलें, याबद्दल तिला मारुतीबद्दल मोठा आदरहि
वाटला (सुं. ३६११-१२)

राजकारणाचे प्रश्न.

मारुती हा रामाकडूनच आला अहे, अमें निश्चित झाल्यावर रामाच्या राष-
कारणाची माहिती मिळानी म्हणून तिनें मारुतीला पुन्हील प्रश्न विचारले आहेत,

ते फार महत्त्व चे असत्य नै त्याचा थोडासा विचार येथें करणे आवश्यक आहे, तो असा—

कश्चिन्न व्यथते रामः काश्चिन्न परितप्यते ।

उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥१५॥

“ राम फार दुःख तर करीत नाही ना ? त्याचा संताप तर फार झालेला नाही ना ? म्हणजे दुःख व संताप यामुळे तो क्षताश तर झाला नाही ना ? आलेल्या अपत्तांतून सुटण्यासाठीं यापुढें करावयाचे उद्योग तो मन लाऊन करीत आहे ना ?

कश्चिन्न शूनः संभ्रान्तः कार्येषु च न मुह्यति ।

कश्चित्पुरुषकार्याणि कुरुते नृपतेः सुतः ॥१६॥

राम शून वनून गोंबळून तर गेला नाही ना ? त्याला काहीं मुचत नहीमि तर झालेले नाही ना ? वर पुण्यानें करण्य स योग्य अशीं अगला कर्तबे तो रानपुत्र करीत आहे ना ?

द्विविधं त्रिविधोपायं उपायमपि सेवते ।

विजिगीषुसुहृत्कश्चित् मित्रेषु च पतंतपः ॥१७॥

(द्विविधं) सैम्य व वडन असा देन उपायाचा अवलंब करून, (त्रिविधोपायं) धर्म, अर्थ आणि काम हे त्रिविध पुरणार्थ प्राप्त करण्याचे उपाय तो करीत आहे ना ? तसेंच साम—दाम—दण्ड—भेदादि शत्रुनाशाचे उपाय तो करीत आहे ना ? त्याच्या मित्रांमध्ये जयियु मित्र आहेत ना ? त्याचप्रमाणें मित्रांसाठीं तो आनंदानें कष्ट सादन करीत आहे ना ?

कश्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते ।

कश्चित्कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः ॥१८॥

रामाला मित्र मिळत अहेत ना ? मित्रांमध्ये त्याचा मान आहे ना ? त्याचे मित्र त्याचे कल्याण करण्यास तार अहेत ना ? व त्याच्या मित्रांमध्ये तो पुरारी होऊन रहात आहे ना ?

कच्चिद्राशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः ।

कच्चित् पुरुषकारं च दैवं च प्रतिपद्यते ॥१९॥

देवतांचा कृपाप्रसाद प्राप्त करण्यासाठीं राजपुत्र यत्न करीत आहे ना ? प्रयत्न व दैव यांचें तो अवलंबन करीत आहे ना ?

कच्चिन्न विगतस्नेहो विवासान्मयि राघवः ।

कच्चिन्मां व्यसनादस्मान्मोक्षयिष्यति राघवः ॥२०॥

मी दूर झाल्यामुळें मजविपर्याचें प्रेम तर कमी नाहीं ना झालें ? तमेंच या संकटांतून तो माझी मुक्तता करील ना ?

या प्रश्नांमध्ये रामाचें बल वाढत आहे की नाहीं, हें समजून घेण्याचा सीतेचा हेतु स्पष्ट दिसत आहे. स्वराज्य प्राप्त करूं इच्छिगारांनीं या प्रश्नांचा विचार केला, तर त्यांस आपलें बल वाढत आहे कीं काय, तें समजून येईल. यापुढें हे प्रश्न तिनें विचारले आहेत.

दुःखामुळें तो उदासीन तर नाहीं ना झाला ? कौमन्या व मुमित्रेची सुशाली त्यास समजत आहे ना ? दुसऱ्या कोणावर त्याचें मन तर बसलेलें नाहीं ना ? (कच्चिद्धान्यमनाः रामः ॥ २३ ॥) भरत अश्रौहिणी सेना पाठवून मदत करील काय ? सुग्रीव आपल्या सैन्यासह मदतीला येईल ना ? लक्ष्मण तर मदत करीलच, पण रामानें रावणाचा त्याच्या बाधवांमद वध केला आहे, हें दृश्यमला लवकरच पहावयास सापडेल ना ?

सीतेनें रावणाचा शक्ति केवडी आहे तें पाहिले होतें. राम उत्तम तयारी करून आला तरच त्याचा येथे तरणोपाय आहे हें तिला पक्कें माहित होतें. रामाची शक्ति वाढावी, रामाला यश मिळावें व त्याच्या पराक्रमानें आपली मुटूचा व्हावी, ही तळमळ तिच्या मनांत सारखी लागून राहिली होती. रामाचें बल वाढावें व त्यानें येथे येऊन राक्षसाचा फडशा उडवून रावणाचा वध करावा व अरमानाचा पूर्ण सूड घ्यावा, असें तिला वट्टत होतें.

या प्रश्नांतील वैयक्तिक प्रश्न मोडले, तरी जे सर्वमान्य प्रश्न आहेत, ते मनन करण्यासारखे आहेत व जथित्तु वरानां या प्रश्नांच्या अनुरोधानें

आपले प्रयत्न पारखून पहावे, ही योग्यता या प्रश्नामध्ये आहे म्हणूनच या प्रश्नाचा धोब्या विस्ताराने येथे विचार केला आहे.

सांतेचे हे प्रश्न ऐकून मारुतीने रामाची कशी तयारी चाललेली आहे व सुग्रीवाचा केवढी सुसज्य सेना रामाला मिळाली आहे, हे सर्व निवेदन केलें व लवकरच राम येईल व तुझा सुटका करील असेंहि सांगितलें (सुदर० ३६।३२-४०)

राम मांस खात नाही.

राम कसा चागत आहे, हे सागत असताना तो (न मांसं भुंक्ते) राम मांस खात नाही (न मधु सेचते) तो मधुचें सेवन करीत नाही (भक्तं अक्षरति पंचम) सध्याकळी थोडासा भात खात असतो (सु ३६-४१)

येथे राम मांस खात नाही किंवा मधु पीत नाही, असें म्हटलें आहे जर हे वर्णन खरें मानलें तर सीता हरण होण्यापूर्वी तो याचें सेवन करीत होता, असें मानावें लागेल पण त्याच्या पहिल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें तो तसें करीत असावा असें वाटत नाही यासंबंधी अयोध्यावाण्ड प्रथम भागाच्या उपसंहारातिल (पृ० ५३२ ते ५३८ वराल) लेख वाचवानी अवश्य पहावा

राम पनीया वियेग मुक्ते मांस खात नाही, म्हणजे पनीच्या वस्तु सेवन करीत नाही, असें येथे माहती म्हणत आहे पनीचे सर्व आचार रामान सोडले होते राम मांस खात होता, असें मानलें तर रावण मांस खात होता, यांत धना रहात नही फक्त तो नरमांसभोजी होता ही काय, एवढ्याच सवा शिक्क राहते 'सातेची न्याहारी करीन' या उचाराशिवाय रावणाच्या नरमांसारानाचा दुसरा पुरावा सर्व रामायणात नही

त्रिभीषणाचा प्रयत्न.

ह्नेतील जनतमध्ये रामाच्या सत्कारणाच्या या दुसऱ्या वृथाचा चहरे निषेध होत होता व ।।देवत विभागात रर सीतेची मुक्ता व्हावी म्हणून रय णाची सनकृत घाट्यातरी वन ररत रर व दुसऱ्या वृथात समतय रामम दयाची काळ-उपत्ता रगत हून मतेररर र ररत पावत रने, तेव्हा ते

पुष्कळच मोठ्या प्रमाणांत होत असले पाहिजेत. कारण या वेळीं सीता कडक पद्दत्यात होती व तेथपर्यंत या वार्ता पोचून त्या तिला कळल्या होत्या. यावरून ही चर्चा केवडी मोठी होत होती, हें समजू शकेल. यासंबंधी सीता मास्तीस म्हणत आहे—

‘ रावसाचा बंध व रावणाचा निःपात करून माझी सुटका लवकर होईल असें रामानें केले पाहिजे. आतां फार वेळ टरलेला नाही. फार तर दोन महिनेच आहेत. इतक्यात हें सर्व टरकलें पाहिजे. यापेक्षा अधिक वेळ लागला तर मी जिवंत मिळूनच असा नियम नाही. ’

वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवंगम ।
 रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम ॥ ८ ॥
 विभीषणेन च भ्रात्रा मम निर्यातनं प्रति ।
 अनुनातः प्रयत्नेन न च तत् कुरुते मतिम् ॥ ९ ॥
 मम प्रतिप्रदानं हि रावणस्य न रोचते ॥ १० ॥
 ज्येष्ठा कन्या कला नाम विभीषणसुता कपे ।
 तयां ममैतदाप्यातं मात्रा ग्रहितया स्वयम् ॥ ११ ॥
 अधिन्व्यो नाम मेघावी विद्वान् राक्षसपुंगवः ।
 धृतिमान् शीलवान् वृद्धो रावणस्य सुसंमतः ॥ १२ ॥
 रामक्षयं अनुप्राप्तं रक्षसां प्रत्यचोदयत् ।
 न च तस्य स दुष्टात्मा शृणोति घचनं हिनम् ॥ १३ ॥

(मुंदर. ३७)

‘ वा मास्ते ! हा दहावा महिना आहे, आता फक्त दोनच महिन्याची सुटत आहे. या सुटतीच्या आत माझी सुटका झाली नाही, तर रावण मला कापून टाकील. येथे रावणाचा एक भाऊ विभीषण या नावाचा आहे. तो फार सज्जन आहे त्यानें माझ्या सुकतेविषयी रावणाकडे पुष्कळच खटपट चालवली आहे. पण रावण त्याचें धरून ऐकत नाही. एकदा चोहून आणला, त्या मला पुन. परत रानाकडे नेऊन पांचवी, यात रावणाला बर्मापणा वाटत अ हे या विभीषणाची ज्येष्ठ कन्या कला या नावाची आहे ती मला के हा देव्हा येथे येऊन भेटते.

तिची आई, म्हणजे विभीषणाची बायको, केलेला मजकडे केव्हा केव्हा पाठवते विभीषण अशी खटपट करीत आहे, ही बातमी मला या कलावतीकडून कळली तसेंच येथे एक अविध्य नावाचा फारच विद्वान्, शीलसपन्न व धर्मसंपन्न असा वृद्ध राक्षस आहे रावणाजवळ त्याच्या शब्दाला मान आहे हा ही माझ्याविषयी रावणाचे मन वळवीत आहे याशिवाय या वृद्ध अविध्याने रावणास असेंवि सांगितले आहे की, या सीतेला सोडवून नेण्यासाठी राम सैन्यासह येईल व त्यामुळे राक्षसाचा फार मोठा संहार होईल यासाठी सांगितला परत करावी, हेच योग्य आहे पण याचे सांगणे हि दुष्टबुद्धि रावणाने ऐकले नाहा.

असे सांगितेने माफतीला सांगितले व ती रडू लागली या सातेच्या सांगण्यात दोन मोठे राक्षस- विभीषण व अविन्ध्य- हे सातेच्या मुक्तेसाठी खटपट करीत होते, हा गोष्ट उघड झाली आहे विभीषणाची बायको व मुलगी या दोन थोर स्त्रिया सातेला सहाय्य करीत होत्या व सातेची मुक्ता व्हावी असे मनापासून इच्छीत होत्या या थोर स्त्रिया व हे थोर पुरुष कधीहि एकएकटे नसणार, हे तर अगदी उघडच आहे एकएकाचे अनुयायी, इष्टमित्र, सहविचाराचे शेंफडे लोक असणे संभवनीय आहेत संस्थानांत राणाच्या बंधूचा व त्याच्या बायनामुलींचा केवडा घोळका असतो, ते पाहिले म्हणजे एक विभीषण असुकूल आहे व त्याची बायको व मुलगी सातेला असुकूल आहे, असे म्हणताच अशा विचाराचे हजारपाचशे स्त्रीपुरुष लक्षेमध्ये होते, असे म्हटले, तर ते अत्युक्तिचे मुढीच होणार नाही

इतकी चर्चा या विषयाची लंकेत होत होता, म्हणूनच मृदु अंत करणाऱ्या त्रिजटेशारच्या राक्षसीला ' राक्षसाचा नाश झाला, रावण मेला, रामाचा जय झाला, रामाने रावणाचा पराभव करून सीता पुष्पक विमानात बसवून नेली ' अशी दृश्ये स्वप्नात दिसू लागली होती जर विभीषणाचे प्रयत्न विभीषणापुरतेच मर्यादित असते व अविध्याचे विचार त्याच्या अन्त करणांतच राहिले असते, तर त्रिजटेशारच्या राक्षसीला अशा स्वप्ने पडण्याचे कारण नव्हते

जनमनाच्या पातळीत खळबळ चालली होती, रावणाचा निषेध गुप्तपणे ने पण जनतेच्या अन्तस्तलमधून होत होता स्त्रीपुरुष गुप्तपणाने हा निषेध करीत

होते. विभीषण व अविध्य यांनीं असे वान वेले, पण रावणानें त्याचें ऐकलें नाहीं. या गोष्टी चवाक्याचा विषय झाल्या होत्या. अविध्यानें यामुळें राक्षसांचा संहार होईल, असें जें रावणास सांगितलें, तेंही चवाक्यापर्यंत पोचलें होतें. आता राक्षसांचा संहार होणार, असें जोतो बोर्झ लागला होता. रावणाच्या दरान्यानें जो तो दडदड बोलत होता, पण लोकांच्या मनांत हा विचार घोळत असे व लोकमतामध्ये फार खोलपर्यंत या संबंधाची भीति जाळून बसली होती.

अमे जनमनांत विचार घोळत होते, म्हणूनच त्रिजटेच्या स्वप्नांत तें घोर दृश्य उमटलें. जनमनामध्ये काय विचार घोळत होते, हें यावरून सहज समजण्यासारखें आहे.

विभीषण हा रावणाचा प्रत्यक्ष भाऊ व त्याची मुलगी कला, हिला सर्व घडामोडी कळत असत. सीतेच्या पद्दत्यांतून उघडपणानें येऊन सीतेची भेट घेणें, हें कलेला शक्य होतें. विभीषणाच्या मुलीला नको भेटूं, म्हणून सांगण्याची कोणत्या पादरेकरणीला छाती होणार ? कलेचा हा आविस्कार असणें स्वाभाविक आहे. म्हणूनच कलेकडून या सर्व गोष्टी सीतेला कळत व तिला थोडा धीर हि त्यामुळें मिळत असे.

विभीषणाची वायमे आपल्या मुलीला मुद्दाम ही पुष्कळ वेळां सीतेकडे पठवित असे व पुष्कळ मदतही करित असे.

मारुतीची तयारी.

मारुतीनें निरोप घ्यावयाच्या वेळीं सीतेस असें विनविलें कीं, तूं माझ्या पाठावर बस म्हणजे मी तुला रामाकडे सत्वर पोचती करतो. पण सीतेनें तसें करण्याचें नाकारलें. 'परपुरुषाचा स्पर्श' करणें सतीला योग्य नव्हे (सुं० ३७।६२-६३), हें कारण मुख्य म्हणून तिनें मांगितलें व रामानें येथें यावें, रावणाचा वध करावा, राक्षसांचा नाश करावा व मला सोडवून न्यावें, यांत रामाचें यश आहे (सुं० ३७।६४). हां कारणे सीतेनें दिलीं, हीं तिच्या सतीत्वाची साक्ष देत आहेत.

मारुतीनें सीतेला सोडवून आणलें, अमें होण्यापेक्षां, रामानें आपल्या पौरुषानें

सीतेची मुक्तता केली, असें झालें तरच त्यात रामाला यश मिळेल. साध्वी स्त्री आपल्या पतिच्या यशासाठी कशी तत्पर असते, तें येथें दिसतें. हाच विचाराचा आदर्श येथे पाहण्यासारखा आहे,)

सीतेचा निरोप.

सीतेनें आपणाकडचा चूडामणि रामाला ओळख पटावी म्हणून मारुतीजवळ दिला (सुं ३८।६६) खून पटावी, म्हणून एक कावळ्याची गोंधळी सांगितली व ' रावणाला ठार मारून लवकर माझी सुटका करा ' असाही निरोप तिनें रामाला मारुतीबरोबर पाठवला (सु ३९।१-१६)

मारुतीला पाहून व रामदूतात ऐकून सीतेला अतिशय आनंद झाला होता प्रेमाचें माणूस कोणी आढळत नव्हतें, अशा स्थितात रामदूत भारती भेटला, म्हणून सीता त्याला म्हणते, (वस षट्काहं विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि । सुं ३९।२०, ५६।३) बाबा ! एक दिवस रहा, विश्रांति घे व उद्या जा, मज-सारख्या भाग्यहीन स्त्रीला क्षणभर विसावा मिळेल असा सीतेनें त्याला आग्रह केला; पण लवकर परत जाऊन तूं सुखरूप असल्याची वार्ता शक्य तितकी लवकर रामाला कळविली पाहिजे असें म्हणून व पुन लवकर सेनेसह व रामासह येईन, असें आश्वासन देऊन मारुतीनें तिचा निरोप घेतला

कांहींतरी पराक्रम करून जावें.

सीतेचा निरोप घेऊन मारुती निघण्याचा विचार करू लागला तेव्हा त्याच्या मनात विचार आला कीं, वाहा तरी विशेष पराक्रम केव्याशिवाय व रावणाची भेट घेतल्याशिवाय परत जाणें बरें नाहीं. तेव्हा तो विचार करूं लागला कीं—

न साम रक्षःसु गुणाय कल्पते
न दानमर्थोपचितेषु युज्यते ।
न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः
पराक्रमस्त्वेव ममेह रोचते ॥

(सु ४१।३)

अवकाशो न साम्नस्तु राक्षसेष्वभिगम्यते ।
न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते ॥

(सुं. २।२७)

सामोपचारानें राक्षस वश होणार नाहींत, यान्याजवळ ऐश्वर्य विपुल असल्या-
नें याना वश करणे अशक्य आहे, राक्षस बलानें गर्बिष्ठ झाले असल्यानें यान्यात
भेद होणार नाहीं; यासाठीं पारक्रम करूनच याना ताळ्यावर आणलें पाहिजे. '

असा विचार करून त्यानें काहींतरी कुरापत काढावी, असा निश्चय केला व
रावणाची आवडती बाग विध्वंसून टाकावी असा न्यानें बेत केला.

बागेचा विध्वंस.

मारुतीच्या मनात येण्याचा उशीर, कीं कामाला सुरुवात झालीच म्हणून
समजावें. रावणाच्या आवडत्या बागेत जाऊन त्या बागेचा विध्वंस करण्यास त्यानें
प्रारंभ केला. बागेचा नाश करावयाम कितीमा वेळ लागणार ? त्यात मारुती-
सारखा महाबलाश्रय वीर त्या विध्वंसनाच्या कामास लागलेला, मग काय विचा-
रता ? हा हा म्हणता म्हणता सर्व उद्यान उध्वस्त होऊन गेलें ?

हें पाहून सीतेच्या पहारेकरणी राक्षसी सीतेला म्हणाल्या— 'अहो सीत-
वाई ! तुमच्याबरोबर आज सकाळी ज्या वानरानें भाषण केलें, तो या बागेचा
विध्वंस करित आहे तो कोण आहे वर ?' (सुं. ४२।५-६)

य वर सीता म्हणाली— 'मला हो काय माहित ? सर्पांचीं पावले सर्पांलाच
जाणता येतात. (अहिः पृथ्वी अहेः पादान् विजानाति । सुं. ४२।९)
तो कोणातरी राक्षस असेल त्याबद्दल मला काहीं माहिती नाहीं.'

सीतेनें असे कानावर हात ठेवले, तेव्हां काहीं राक्षसिणीं तेथून उठल्या व
त्यांना वानरानें उद्यान-विध्वंसन केल्याचें वृत्त रावणास निवेदन केलें. त्या म्हणा-
ल्या—

'हे राक्षसश्रेष्ठा ! कोणी वानर आज सकाळी संतेजवळ आला, त्यानें तिच्या-
बरोबर पुष्कळ गोष्टी केल्या तो कोण आहे, तें सीता जाणत आहे, पण आम्ही
विचारलें तेव्हा तिनें आपणाम काहीं महित न हें असें सांगिले. त्या वानरानें

सर्वे येन वसन्ती होती तेवढा वृक्ष जसाचा तसा ठेवून बाकिंचे सर्व उद्यान रक्षेवतून टाकले आहे. महाराजांनी याचा वाव तो विचार करावा' (सु. ४२११०-२०)

रावणाला अत्यंत राग आला व त्याने आपल्या किंकर नामक राक्षसाना या दानराचे पारिपत्य करण्यासाठी पाठविले. (किं-कर) वाव हवे तें करावयास सांगितले असता विचार न करता सांगितल्याप्रमाणें काम करून सोडणारे ते किंकर होत. आशा होतात ते भारतीयच चालून आले (स्वामिसंदेशनि-शंकाः । सुं ४२१३८)

माहुतीने याचा संहार केला. रावणानें आणखी जे जे सैनिक पाठवले त्यांना त्यांना माहुतीने ठार केले व संक्रेमध्ये मोठ्याने अशी घोषणा केली की- 'हे राक्षस हो ! माझ्यासारखे हजारों वीर येऊन तुमच्या या नगरीचा, तुमचा व रावणाचा नश करतील, लक्ष्यात ठेवा !'

ही घोषणा ऐकून लक्षानिवासी अधिकाच-प्रावहन गेले रावणापासून सर्व-साधारण जनतेस फोडावी, व रावणाला मिळणारे जनतेचे पाठबळ नष्ट व्हावे, हाच माहुतीचा उद्देश अशी घोषणा करण्यात होता व तो या घोषणेने बराच साधलाही

नाहीं, तर रावणाच्या संन्यास व सेनापतीम लडाईचा अनुभव तरी येणार कसा ? अशा परिस्थितीमुळे रावणाचे सैनिक व सेनापति गर्वाने नुमते ताठलेले, पण लडाईच्या अनुभवाच्या दृष्टीने अगदी कोरे असे होते; कारण पुष्कळच वर्षे ते नुसते बसूनच खात होते.

रावणाच्या सैनिकांना पन्नास वर्षापूर्वी आम्ही असे पराक्रम केले, अशा गप्पा मारात रहावे व आयती चैन भोगावी, राजकारण नाही, की लडाईचा अनुभव नाही, अशी स्थिति राक्षसांची झालेली असल्यामुळे सर्वत्र लंकेमध्ये शिथिलता आलेली होती.

लंकेचे संरक्षण करण्याच्या कामाला क्रिया नियुक्त झाल्या होत्या. या कामास पुरुष ठेवावे, याची आवश्यकताच उरलेली नव्हती. राक्षसींचा दराराही असा होता की, एकट्या घाटिकेने भारतामध्ये यावे व हव्या तेवढ्या प्रदेशावर अधिकार चालवावा, कोणी विचारणारा नव्हता. यामुळे घमंड वाटली असून राक्षसांमध्ये त्या घमंडीमुळे अत्यंत शैथिल्य मात्र पार वाढलेले होते.

इकडे वानरांनी युद्धाचे नेवे पंच शोधून काढले होते व वैयक्तिक सामर्थ्य शक्य तितके पराकाष्ठेचे वाढवले होते. सिंहांना उचटून ठार मारावे, हत्तींना भाले भोसकून ठार करावे, वृक्ष उपटून काढावे, हत्तीचे सुळे व पहारी त्यांना झोडपून शत्रूच्या सैनिकांस ठार करावे, असे नेवे नेवे लटण्याचे प्रकार, जे पार मोठ्या शक्तिने साध्य होणे शक्य आहे, असे यांनी प्रचारांत आणले होते.

रावणाचे सैनिक रुझालचेंडू व चिनीस लालचावलेले, तर वानर कटक व महाशक्तिमान्, असा हा या दोघामध्ये जो फरक पडला होता, तो राक्षसांना माहीत ही नव्हता. यामुळे प्रारंभापासूनच पराभवाची मालिका रावणाच्या सैनिकांस अनुभवाची लागली !

माव्तीने सर्वांत प्रथम रावणाच्या किंफरांचा नाश झाडाच्या बुंध्याने त्यांस झोडपून केला. झाडाचा बुंधा कोणी उपटेल व तो गरगर फिरवून आमच्यावर हाणेल, याची त्यांना कल्पना ही नव्हती.

या मारामारीत कोणी केव्हां कोणावर काय मारले व त्याचा परिणाम काय

सीता जेथें बसली होती तेवढा रूक्ष जशाचा तसा ठेवून बाकीचें सर्व उद्यान विध्वंसून टाकलें आहे. महाराजांनीं याचा काय तो विचार करावा.' (सुं-४२११०-२०)

रावणाला अन्वयंत राग आला व त्यानें आपल्या किंकर नामक राक्षसाना या वानराचें पारिपत्य करण्यासाठीं पाठविलें. (किं-कर) काय हवें तें करावयास सांगितलें असता विचार न करता सांगितल्याप्रमाणें काम करून सोडणारे ते किंकर हांत. आज्ञा होतात ते मास्तीवर चालून आले. (स्वामिसंदेशानि-शंकाः । सुं ४२१३८)

मास्तीनें याचा संहार केला. रावणानें आणखी जे जे सैनिक पाठवले त्यांना त्यांना मास्तीनें ठार केलें व लक्ष्मणचें मोठ्यानें अशी घोषणा केली कीं- ' हे राक्षस हो ! माझ्यासारखे हजारों वीर येऊन तुमच्या या नगरीचा, तुमचा व रावणाचा नश करतील, लड्यात ठेवा ! '

ही घोषणा ऐकून लंका निवासी अधिकच घाबरून गेले रावणापासून सर्व-साधारण जनतेस फोडायची, व रावणाला मिळणारें जंनतेचें पाठवळ नष्ट व्हावें, हाच मास्तीचा उद्देश अशी घोषणा करण्यात होता व तो या घोषणेनें बराच साधलाही.

पुढें आणखी सैनिक रावणानें मास्तीवर पाठवले, पण त्याचाही संहार मास्तीनें केला. हें समजताच रावणालाहि अन्त करणात भय वाटलें रावणाला आपल्या सेनेचा कधीं पराजय झाल्याचा अनुभव नव्हता. रावणाचा दरारा असा होता कीं, रावणानें जावें व जय मिळवून परत यावें. लडाईं न करताही त्यानें कियेकाचीं राज्यें स्वीर्णें होतीं रावणाचा पराभव होईल, असें कोणालाच वाटत नव्हतें. रावण आला असें समजताच सर्व लोक भित व तो जें म्हणेल तें करील-इतका दरारा त्याचा वाटलेला होता !

अशा दरान्यानेंच सर्वत्र रावणाचा जय होत असल्यानें, प्रथमतः त्यानें ज्या २४ लढाया केल्या, तेवढाच लडाईंचा अनुभव त्याच्या सैन्यास फारच पूर्वीं आलेला होता, तेवढाच लडाईंचा अनुभव त्यास होता. यानंतर लडाईंच इली

नाही, तर रावणाच्या सैन्यास व सेनापतीस लडाईचा अनुभव तरी देणार कसा ? अशा परिस्थितीमुळे रावणाचे सैनिक व सेनापति गर्वाने नुसते ताठलेले, पण लडाईच्या अनुभवाच्या दृष्टीने अगदी कोरे असे होते; कारण पुष्कळच वर्षे ते नुसते बसूनच खात होते.

रावणाच्या सैनिकांना पन्नास वर्षांपूर्वी आम्हो असे पराक्रम केले, अशा गप्पा मारांत रहावे व आयती चैन भोगावी, राजकारण नाही, की लडाईचा अनुभव नाही, अशी स्थिति राक्षसांची झालेली असल्यामुळे सर्वत्र लंकेमध्ये शिथिलता आलेली होती.

लंकेचे संरक्षण करण्याच्या कामाला छिया नियुक्त झाल्या होत्या. या कामास पुरुष ठेवावे, याची आवश्यकताच उरलेली नव्हती. राक्षसींचा दराराही असा होता की, एकट्या आटिकेने भारतामध्ये यावे व हव्या तेवढ्या प्रदेशावर अधिकार चालवावा, कोणी विचारणारा नव्हता. यामुळे घमेंड वाटली असून राक्षसांमध्ये त्या घमेंडीमुळे अत्यंत शैथिल्य मात्र फार वाढलेले होते.

इकडे वानरांनी युद्धाचे नवे पंच शोधून काढले होते व वैयक्तिक सामर्थ्य शक्य तितके परामाष्टेचे वाटवले होते. सिंहांना उचलून ठार मारावे, हत्तींना भाले भोसून ठार करावे, वृक्ष उपटून काढावे, हत्तींचे मुळे व पहारी त्यांना झोडपून शत्रूच्या सैनिकांस ठार करावे, असे नवे नवे लढण्याचे प्रकार, जे फार मोठ्या शक्तिने साध्य होणे शक्य आहे, असे यांनी प्रचारांत आणले होते.

रावणाचे सैनिक गुन्नालचेडू व चैनीस लालचावलेले, तर वानर कटक व महाशक्तिमान, असा हा या दोघांमध्ये जो फरक पडला होता, तो राक्षसांना माहीत ही नव्हता. यामुळे प्रारंभापासूनच पराभवाची मालिका रावणाच्या सैनिकांस अनुभवावी लागली !

मादतीने सर्वांत प्रथम रावणाच्या किंकरांचा नाश झाडाच्या बुंध्याने त्यांस झोडपून केला. झाडाचा बुंधा कोणी उपटेल व तो गरगर फिरवून आमच्यावर हणाल, याची त्यांना कल्पना ही नव्हती.

या मारामारीत कोणी केव्हा कोणवर काय मारले व त्याचा परिणाम काय

झाला, या तपशीलामध्ये जाण्याचे येथे कारण नाही. एका बाजूला चैनीत व घमेंडीत चाडलेले सैनिक व दुसऱ्या बाजूने प्राणाचा पण लाऊन आपली शिकस्त करणारे वीर असले म्हणजे कसा चमत्कार घडतो, तेंच येथे पहावयाचे आहे. अभय किडे मुभय होतात व पराभूत न होणारे वीर पराभूत होऊन नामशेष होतात. हे आपण इतिहासांत पाहतो. तोच प्रकार येथे लॅकेंत झालेला आपण पहात आहो !

रावणाच्या राज्यात बरबर पाहणारास बंदोबस्त फार मोठा आहे, असे दिसत होणे, पण लॅकेच्या दारावरच लॅकेची सर्वांत बरिष्ठ संरक्षक अधिकारीण मारतीस ' हूं कोण आहेस. ' म्हणून विचारते, मारती परवान्याशिवाय आत घुसतो व थोड्याशा बोलाचालीनंतर तिने एक थोबाडीत मारल्यानंतर मारती तिला बुझी मारून अर्धमेली करतो. पण इतके झाल्यावर कोणी मारतीला पकडण्याचा यत्नही करीत नाही !

त्यानंतर चादण्या राजा लपतछपत मान्ती शहरभर हिंडतो. शहरात चहुंकेडे गस्त घालणारे लोक दिसतात, पण ते मद्य पिऊन सिंगलेले असतात, आरडाओरडे पुष्कळ करतात, पण मारतीस कोणी हटकत सुद्धा नाही !

त्यापुढे रावणाच्या अन्तःपुरावर हजारां राक्षसाचा पहारा असतो, पण ते सर्व आपल्या घमेंडीत गर्क असतात. मारती रावणाचे सर्व अन्त-पुर धुंडाळतो, तरी त्यास कोणीहि पकडत नाही !

हे सर्व प्रकार पाहिले म्हणजे रावणाचा बंदोबस्त हा नुसता बरबरचा देखावा शिकक राहिलेला होता, हे ध्यानां येईल. चैनी, कैफी, घमेंडी, अरेराव, पूर्बच्या विजयाने फुगलेले असले लोक वेळेवर कामास येत नाहीत, हे इतिहासज्ञास माहित आहे.

दिल्लीपति मोगलाच्या लाखों सैनिकास थोड्याशा मराठे मावळेशीरानी ३० वर्षे जेरीस आणले होते, हा शिवाजीनंतरचा इतिहास पहावा; त्यानंतर पेशव्याच्या हजारां सैनिकास इंग्रजाचे क्वाड्रती थोडेसे सैनिक कसे पराभूत करीत, ते ही पेशवाईच्या अखेरच्या सामन्यात पहावे व इंग्रजांना त्रयदेश कसा लडाई

न करता घेतला, तें ही पहावें, म्हणजे रावणाचे सैनिक भराभर कसे पराभूत झाले, याची ममासा चटकन करता येईल.

एक माणूस सिंहाला उचळून आपटू शकतो हें खडगसिंहानें दाखवलें, एक एक माणूस दोनशें माणसास भारी असतो, हें कीकरसिंहानें सिद्ध केलें, एक माणूस तीन हत्तींस चीत करतो, हें तानाजीनें दाखवलें. या इतिहासिक घटनानीं जयिष्णु वीर एकटा असला, तरी किती कार्य करूं शकतो, हें समजू शकेल तोच प्रकार माहतीनें लोंढें केला

रावणाच्या विरुद्ध लोकमत आधाच तयार होत त्यात रावणाचा भाऊ व गुरही सामील होता. स्त्रिया ही सांतेला सहाय्य करण्यास तयार होत्या सातेला परत करावी, अशा विचाराचे लोक लोंढें होते, एवढा पाठिंबा न कळत माहतीच्या पाठीशीं होता त्यामुळें लोंढेंतील लोक माहतीविरुद्ध खवळून उठले नाहींत, तर पोटार्थी भाडोत्री सैन्यच माहतीवर आले पण ते चैनी असल्यानें कणखर माहतीपुढें टिकाव धरू शकले नाहींत

शत्रुचा निरोप घेऊन आलेला दूत अव्यथ असतो, हा राष्ट्रांतरीय युद्ध नीतीचा नियम माहतीचे प्राण सुरक्षित ठेवण्यास पुरेसा होता लोंढेंतील बंदोबस्त शिथिल होता, सर्व लोक चैनी, घमेंडी, गर्वानें फुगलेले, आयतखऊ बनलेले होते त्याचा पराभव माहतीमारख्या मुद्दाम तयार झालेल्या वीरानें केला, तर त्यात काहीं आश्चर्य नाहीं

वानरवीर तयार केले गेले होते व त्या वानर-तरणापुढें (दशग्रीव-बघोद्यताः । बाल० स० १७।१८) रावणाचा पराभव करण्याचे एकच ध्येय ठेवलेलें होतें या एकाच ध्येयानें वानरवीर तयार झालेले होते राक्षस पाहिले कीं, याचे बाहू स्फुरण पावत असत माहती जो लोंढेंत आला, तो सांतेचा शोध करण्यासाठीच केवळ आलेला होता सांतेचा शोध लावून त्यानें वास्तविक परत गेलें पाहिजे होते, तें न करता त्यानें उद्यानाचा विध्वंस केला आपण मुग्धीवाचा संदेश घेऊन दूत आलों असल्याचा जो बहाणा त्यानें केला, तमला संदेश त्यास मिळालेला नव्हता, पण माहतीसारख्या सेनपतीस जेव्हा वाटलें कीं, येथील

बदोबस्त शिथिल आहे व सगळे लोक चैनी आहेत, तेव्हा माहतीचा आत्मविश्वास वाढला व त्याने पुढचा कार्यक्रम स्वतःच आखला, दूत असल्याचा बहाणा घेता, आत्मरक्षणार्थ इतक्या लोकांस मारलें, असेही रावणासमोर सांगून तो मोकळा झाला इतकेंच नव्हे तर लवेलही त्यानें आग लावून दिली ! शेषटास धिंध्या बाधून आग लाऊन द्या, ही रावणाची आज्ञा झाली, तीसुद्धा अन्यायाचीच होती. दूताशीं असें वर्तन करणें, त्यास मुर्खीच योग्य नव्हतें, पण पेटलेल्या शेषटानें सर्व लक्षा नगरीस आग लावून, गाई, ब्राह्मण, स्त्रिया व बालक यांची जी राखरागोळी माहतीनें केली, त्यात झाला तरी दूतधर्म कसोशीनें पाळला गेला, असें थोडेंच झालें आहे ! पण सीता चोरल्यामुळें रावणानें जें युद्धास कारण उपस्थित केलें त्यामुळें 'अघोषित युद्ध' सुरू झालेंच होतें, त्याचा पुरेपुर फायदा तरी माहतीनें वा घेऊ नये ?

(एकटा शिवाजी अवरगजेबाच्या दरबारात गेला व तसाच त्याच्या कैदेतून सुटून सुरक्षित स्वराज्यात परत आला आपल्या सैनिकाना आधीं घालवून देऊन, एकट्यानें अ पल्या लहान मुलासह आग्यातून निसर्गें, हें केवढें अवघड कार्य आहे हें ज्या मानसशक्तीच्या बलानें शिवाजीनें साधलें, त्याच मानसिक बल नें एकट्या माहतीनें लकादहन करून पुनः सुखरूप स्वदेशीं आगमन केलें !!)

तपशीलामध्ये काव्य व अत्युक्ति असली तरी तिच्याकडे पाहण्याचें आपणास कारण नाहें, एकदर घटना कशी घडली, तेवढेंच आपणास येथें पहावयाचें आहे व त्यावरून वानर व राक्षस यांच्या सामाजिक व राष्ट्रीय शक्तींची तुलना करावयाची आहे ती केली असता असें स्पष्ट दिसतें कीं, राक्षसांचें साम्राज्य लयाला चाललें होतें व तरुण आर्य व वानर-राष्ट्र नव्या उत्साहानें वर चढत होतें यामुळें या दोन राष्ट्रांमध्ये शक्तीचें असें अन्तर पडत चाललें होतें व तें पुढें प्रत्येक सामन्यामध्ये स्पष्टपणानें दिसून आलें आहे

रावणाच्या मनांत शंका होती.

रावणाला ही गोष्ट माहीत होती कीं, विष्णु, यम, इन्द्र, वैश्रवण बुध्दे, वरुण वगैरे देवराजे आपणाविरुद्ध मेठा कट करीत आहेत व आपलें साम्राज्य उल-

थून पाडावें, असें त्यांच्या मनांत आहे. (सुं. ५०।३; ९।१०) पण या यांच्या कटाचा एवढा मोठा व्याप वाढला असेल, हें मात्र त्यास माहीत नव्हतें; पण हे लोक आपणाविरुद्ध खटपटी करीत असतात, हें रावणास माहीत होतें. या कट-चाल्यांनाच कोणास तरी वानरवेपानें पाठवले असवें, असें या वेळीं रावणास वाटले ! आपल्याविरुद्ध कारस्थानें चहुंकडे चालूं आहेत, याची चांगली जाणीव रावणास होती व तें खरेंही होतें; कारण देव, आर्य, ऋषि व वानर यांचा याच दृष्टीनें कट फार दिवसांपूर्वी झाला होता व मुमारे चाळीस वर्षे रावणाचें साम्राज्य उलथून पाडावें, म्हणून याचे अविरत प्रयत्न चालू होते. पण रावणाच्या घमंटीनें त्यानें याकडे फारसें लक्ष दिलें नव्हतें, त्यामुळेच परामवाची मालिका त्याच्या वाढ्याम आली.

मारुती व रावण यांची भेट.

मारुतीनें उद्यानाचा नाश केला, तेव्हां कांहीं पहारेकरी त्यावर धावून आले. त्या वेळीं त्यानें त्या राक्षसाच्या डोक्यात पहार हाणून त्यास ठार केले. त्यानंतर चरेच राक्षस मारुतीला पकडण्यासाठीं आले; पण तेहि मारले गेले. शेवटीं रावणाचा मुलगा इंद्रजित् आला व त्यानें मारुतीला ब्रह्मपाशानीं बांधले.

ब्रह्मपाशातून आपली सोडवणूक कशी कम्म घ्यावी, तें ब्रह्मदेवानें मारुतीला शिकविलें होतें (पितामहानुग्रहं॥ सुं. ४८।४३). पण आपली सोडवणूक कम्म न घेता त्यानें आपण पूर्णपणें बांधलों गेलों आहे, असेंच राक्षसाना भासविलें; कारण रावणाला भेटावें, असें मारुतीच्या मनामध्ये होतें ! आपणाला बांधून रावणाकडे नेतील, तेव्हा समोरासमोर रावणाशी बोलतां येईल, यामाठीं आपण बांधले गेलों आहे, असें दाखवणेंच योग्य आहे, असें मारुतीनें ठरवले याप्रमाणें त्या इंद्रजितानें बांधून मारुतीला रावणापुढें नेऊन उभें केले. रावणाची, रावण-मंत्र्याची व मारुतीची तेथें थोडी बोलाचाली झाली. शेवटीं मारुतीनें रामाचा संदेश सांगण्यासाठीं जें भाषण केले, तें असें—

मारुतीचें भाषण.

‘मी वानरराज सुग्रीव महाराजाच्या आज्ञेवरून तुझ्याजवळ आलों आहे.

तुझा भाऊ वानरराज सुग्रीव तुला खुशाली विचारीत आहे या तुझ्या भावा-
सारख्या राजा सुग्रीवाचा संदेश ऐक राजा दशरथ म्हणून मोठा राजा होता,
त्याच्या आज्ञेने त्याचा ज्येष्ठ पुत्र दण्डकारण्यात आला त्याच्याबरोबर त्याचा
भाऊ लक्ष्मण व पत्नी सीता, हँ हि वनामध्ये आली या रामाची भार्या सीता जन-
स्थानामध्ये हरवती राम व लक्ष्मण तिचा शोध करीत करीत ऋष्यमूक पर्वता-
वर आले व तेथे त्याची सुग्रीवाशी मैत्रा जमली.

‘पुढे रामाने एका वाणाने वालाचा वध केला हँ रावणा ! वालीची तुला
चांगलीच माहिती अ हेच ! त्याचा वध करून रामाने वानरराज्य सुग्रीवास दिले
नंतर सुग्रीवाने सीतेचा शोध करण्यासाठी हजारों वानर सर्व दिशामध्ये पाठवले
त्यापैकी मी समुद्राचे उलघन करून या लंकेत आलो व तुझ्या घरी सातेला
पाहिली ! तुझ्यासारख्या सूत्रांनी परदारापहरणाचे पाप करू नये हँ चामले
रामाचे शत्रुत्व केल्यावर तुला जगणे अशक्य आहे, हँ तू लक्ष्यात ठेव !

‘वा रावणा ! तू तप सामर्थ्याने पुष्कळच शक्ति प्राप्त केली आहेस, ती या
पापापायी नष्ट करू नकोस सुग्रीव वानर आहे व राम मनुष्य आहे यांच्या-
सभेरे तुझे रक्षण कसे कोण करील बरे ?

‘हँ पहा रावणा ! रामाने जनस्थानातील तुझे सर्व राक्षससैन्य ठार मारले,
वालीचा वधही त्यानेच केला राम व सुग्रीवाचे सख्य झालेले आहे तेव्हा तुझे
हित कशात आहे, तें तू जाण मी एका सुद्धा तुझा ही लंका नष्ट करून टाकू
शकतो मग सर्व सैन्यासह राम येईल, तेव्हा तुझे कोण बरे रक्षण करील ?’

(सुंदर ५१)

हँ मारुतीचे भाषण ऐकून रावण फारच रागावण व त्याचा वध करा, अशी
आज्ञा त्याने केली

मरतीनेही आपल्या भयनात रावणाचा लागताल, असेच शब्दप्रयोग
मुद्दम केलेले होते ! वालीची तुलना माहिती अ हेच त्या वालीचा वध रामाने
‘पक्त एसाच वाणाने करू असे मारुती बोलला हँ वास्य रवणा या हृदयात
शत्र्यासारखे धेचडे असेल, कारण रावणाचा पराभय वर्तून केला होता व या

वालींच्या बन्दिवासात रावण राहिलेला होता. या बन्दिवासाचे व पराभवाचे स्मरण भर दरगारात याने करून दिले, ते मानी रावणास कसे बरे सहन व्हावे ?

जनस्थातील १४००० राक्षससैन्याचा व व रामाने केला, हे सांगण्याचा हेतु असा की, जी राक्षससैन्याची पाचर रावणाने आर्य व वानर याची सघटना होऊ नये, यासाठी या दोन देशामध्ये मारली होती, ती रामाने नष्ट केली व आर्य व वानर याची सघटना रामाने बनवली आहे तसेच राक्षस आणि वानर याची परस्पर मैत्री आता नष्ट झाली असून, यापुढील कालात वानराचे सहाय्य राक्षसाना मिळणार नाही, हे येथे माहतीने रावणास सुचविले !

हे समजण्यासाठी थोडा पूर्वतिहास येथे सांगणे इष्ट आहे आर्यराष्ट्र उत्तर भारतामध्ये व वानरराष्ट्र दक्षिण भारतामध्ये प्रबल होते रावणाने वालीशी अनानुमनाचा व मित्रत्वाचा तह करून, वालीचे सख्य संपादन केले होते व युक्तीने वानरराष्ट्राच्या उत्तरेस म्हणजे आर्य व वानर या दोन राष्ट्रांच्या मध्यभागी जनस्थानामध्ये १४००० राक्षसांचे एक पथक रावणाने ठेऊन दिले होते. याचा हेतु असा होतो की, आर्य व वानर याची सघटना कधीहि होऊ नये आर्यांना व नरराष्ट्रापासून कीडण्याने व दीघास न मिळू देण्याने, रावणाने आपली शक्ति वाढवली होती

रामाने दक्षिणेत उतरताच प्रथम या १४००० राक्षससैन्याचा पडसा उडविला व आर्य व वानर यांच्या संघटनेमधील अडचण कायमची दूर केली. नंतर रावणाचा मित्र बनलेला बालि हा आर्यांच्या वानराशी होणाऱ्या सख्यात अडचण उत्पन्न करणारा होता, कारण तो रावणाशी तह करून लाला मदत करण्यास बाबला गेला होता यासाठी त्यास ठार करून, तो काटाही रामाने दूर केला व वानराच्या राज्यावर सुग्रीव स बसवून त्याशी मित्रत्वाचा तह रामाने केला.

याप्रमाणे रामाने रावणाचा एक मित्र नाहीसा करून, रावणाची अर्धा शक्ति सची केला व आर्यांची वानराशी मित्रता घडवून आणून, आर्यांची शक्ति वाढवली

हे सर्व राजकारण रावणाम सांगितले, म्हणूनच माहतीने रावणाम सांगितले की, जनस्थानातील राक्षससैन्याचा राम ने वध करू असा, बालचाही ज्ञानच

नास केला आहे. रावणाला कैद करणाऱ्या वालीचा रामने वध केला, असे सांगण्याने रामाची शक्ति केवडी आहे, ते रावणास माहतीने सांगितले. अर्थात् हे भाषण रावणास आवडणें शक्यच नव्हतें.

माहती कित्ती चातुर्याने या वेळीं बोलला आहे, तें येथें वाचकांनीं पहावें. याच भाषणामध्ये (सु. ५१।२७) माहतीने रावणास असेंही सांगून टाकले की, 'राम हा मनुष्य आहे व सुग्रीव हा वानर असून, यापैकी कोणीहि देव, यक्ष किंवा राक्षस नाही.' असें सांगण्याचें कारण असें होतें कीं, वरानें रावणाची अवध्यता देव, यक्ष व राक्षसांच्या द्वारे निश्चित झालेली होती. याशिवाय इतरांकडून रावण हा क्यच होता. रावणाला या परिस्थितीची भर सभेमध्ये माहतीने आठवण करून दिली. यामुळे हे भाषण रावणास आवडलें नाही.

या ठिकाणीं (मानुषो राघवः, न देवः । सु. ५१।२७) राम हा मनुष्य आहे, देव नव्हे असे स्पष्ट सांगितले आहे. म्हणूनच रामाला मनुष्य समजूनच रामायण वाचलें पाहिजे. तो देव आहे, असें समजून रामायण वाचता नये; कारण येथे (राघवः न देवः) राम देव नाही, असें मुद्दाम स्पष्ट केले आहे.

रावणाला या माहतीच्या भाषणानें फार राग आला व त्यानें माहतीचा वध करावयास आज्ञा केली

दूत अवध्य आहे.

माहतीच्या भाषणानें रावण रागावला, कारण त्याच्या भाषणात रावणाला टोचण्यासारखें बरेंच होतें व माहतीचा वध करण्याची आज्ञा त्याने दिली. हे रावणाचें करणें राष्ट्रातरीय कायद्याच्या विरुद्ध होत होतें, म्हणून रावणाचा भऊ विभीषण नम्रतेनें त्यास म्हणाला—

' हे राक्षसराजा ! मला क्षमा करा व मी म्हणत आहे, त्याचा आपण विचार करा. मागचापुढचा विचार करणारे राजे शत्रुच्या दूताचा वध करीत नसतात; कारण दूत अवध्य आहे. आपल्यासारखे ज्ञानी जर कोणाला वध होऊन शास्त्रा-विरुद्ध आचरण केलें लागेल, तर मग शत्रें शिकण्याचें प्रयोजनच काय राहिलें बरें ? शास्त्राचा विचार केलें दूताचा काय अच्यवच्य देहदण्ड करणें असेल, तर

तो करावा; पण अवध्य दूतचा वध येथे होऊ नये. (सुं ५२११-९)

हैं ऐकून रावण म्हणाल - ' पाध्याना ठार मारणेंच योग्य आहे.' हैं रावणा-
चें शास्त्रविरुद्ध भाषण ऐकून दूत नेहेमी अवध्यच आहे, हैं स्पष्ट करण्याच्या
उद्देशानें विभीषण पुनः बोलला- (सुं ५२१०)

' राजसधेष्ट ! सर्वदा दूत हा अवध्यच आहे. या दूतानें दूतधर्माच्या विरुद्ध
पुण्यकृत्यच अयोग्य आचरण केलें आहे हैं जरी खरें अगलें, तरी सुद्धा दूताचा
असा कारणानें वध होणें योग्य नाही. अवयव छेदावा, फडके मारावे, मुण्डन
करावें, गरिरावर लाग दावा, असे दण्ट दुष्ट दूताना यावे, असें शास्त्रात सांगितलें
आहे, पण दूताचा वध करावा, असें कोठेंही सांगितलेलें आढळत नाही. हे रावणा !
तुझ्यासारखा शूर वीर व विद्वान् दुमरा केंणीहि या जगात नाही. यासाठी
निदान आपणाकडून तरी येथें दूतवध होऊ नये. हा दूत अगदी वईट असला,
तरी दि त्याचा येथें वध होणें योग्य नव्हे. धरें, जर याच येथे ठार देला, तर
तुमचा निरोप घेऊन रामाकडे जाईल, असा येथे दुसरा केंणीहि नाही. यासाठी
याचा वध न करता यास सेंडलें, तर हा आपला निरोप शत्रुला कळवील व ते
शत्रु येथें येतील व तुला आपला पराक्रम दाखवण्याचा एक अवसर नरी मिळेल.'
(सुं ५२१२-२५)

विभीषणाचें हें भाषण ऐकून रावणाची खात्री झाला की, दूत हा अवध्य
आहे. यानंतर रावणानें आपली पहिली आज्ञा फिरविली व वनराना पुच्छ
प्रिय अमते, म्हणून त्यास चिन्त्य पुण्ड्राकून, त्यावर तेल घालून तें पेटवून द्या व
असा रीतीनें त्यास विरूप कर्णन सोडून द्या, असें आज्ञापिलें.

लंका-दहन.

रावणाची आज्ञा होताच गण्डसानी चिन्त्या व तेल आणवें. माहतीला धवा-
दुष्ट्या मारीत तें सर्व त्याच्या पुच्छ स वाघले. हने तसे अपसंबद्ध ते राक्षस त्या
वेडीं त्याच बोलू लागले. हैं ऐकून मरती मनान म्हणावा, ' मला रामाच कार्य
करावणानें अमाशाने हा असा अपमान सहन करणें, या वेडीं मला भाग आहे.'
(रामस्य प्रीत्यर्थं विपहिष्येऽहमीदृशं । सुं ५२१३)

चिन्त्या शेषटीस वाधल्या, त्यावर तेल ओतलें व त्या माहतीस दौडी पिटविली लकेंतून हिंडवू लागले, (घोषयन्ति कपि सर्वे चार इत्येष राक्षसा । सु० ५३।२२) तेव्हां राक्षस आरडून-ओरडून घोषणा करू लागले कीं, ' हा पहा शत्रुचा दूत पकडला आहे पहा याची आता कशी व्यवस्था होते ती ! '

राक्षसींनीं हा सर्व वृत्तान्त सातेला कळविला, तेव्हां तिला फारच वाईट वाटलें व ती देवाचा धावा करू लागली. शेवटीं लकेंत सर्वत्र हिंडवून राक्षसांनीं मारतीची शेषटी पेटविली, तेव्हा अगत्या मनात मारती म्हणाला कीं, ' या लकेंत मी रात्री हिंडलों होतो पण त्या वेळीं नीट लका दिसली नव्हती, ती आता पाहता येईल व माझे पुच्छ पेटलें, म्हणजे मग आपण लकेला आगही लावून देऊ म्हणजे थोडेसें रामाचें कार्य केलें असें होईल आतापर्यंत थोडे वीर मारल आहेत, आता लकेचा किलाच जाऊ, म्हणजे बरें होईल (शेष दुर्गविनाशनं । सु० ५४।३) एवढें लकेचा किला जाळण्याचें काम केलें, म्हणजे आमच्या सैन्याला या भगदाडातून आत येण्यास सोपें जाईल, ' असें मनात ठरवून (गृहाद् गृहं । सु० ५४।७) राक्षसाच्या या घरावरून त्या घरावर उड्या मारीत, जें तेथें जळण्याजोगें होतें, त्यास आग लावत तो सुटला, त्या वेळीं वारा अनुकूल असल्यामुळें ही आग फारच लवकर भडकली

विभीषणानें रावणाच्या समेंत वृत्ताचा बध करू नये, असें रावणास सांगून आपले प्राण वाचवले होते, म्हणून त्याच्या वाड्याला तेवढी आग माहतीन लावली नाही सीतेच्या अशोकवनाकडे तो वळनाही नाही बाकीच्या लकत जें काय जळण्यासारखें होतें, त्यास त्यानें आग लावली व अनुकूल वारा असल्यामुळें ही आग लवकरच भयकर भडकली

प्रन्दन्त्यः सहसा पेतुः स्तनन्धयधराः स्त्रियः ।

काश्चिदग्निपरीताङ्गयो हर्म्येभ्यो मुक्तमूर्धजाः ॥ २६ ॥

पतन्त्यो रेजिरेऽध्रेभ्यः सौदामिन्य इचाम्वरात् ॥ २७ ॥

(छंद ५४)

या आगामध्यें बालकाना दूध पाजति असलेल्या स्त्रिया ओरडत-आरडत आपल्या सुलाना हृदयाशीं धक्काडून घेऊन जडून मेल्या ! काही तर घराच्या

मजल्यावरून जळत्या घरातून ओरडत-आरडत खाली पडल्या. त्या वेळी त्या मेघातून अशा विजा पडाव्या तशा दिसल्या !

अशा रीतिने लंकेमध्ये हहा कार झाला. कोणी बापाला हाक मारतो, तर कोणी पोराच्या नावाने ओरडत आहे, तर कोणी स्त्री आपल्या प्रियकराच्या नावाने ओरडत आहे. तर दुसरा कोणी मित्राला हाक मारीत आहे. जिकडे तिकडे अशी आरडा-ओरड व रटारड लंकेत सुरू झाली !

अशा अग्नि भटकलेला पाहून, मारुतीने आपले संपुट समुद्रात बुडवून विसविले व जळत्या लंकेकडे पाहून समाधान मानले ! या वेळी जर कोणी मारुतीस विचारले असते की, ' अजून रामाने रावणबरोबर युद्ध सुरू केल्याची घोषणा केलेली नाही, अशा स्थितीत तू लंका जाळलीस, हे कसे काय ? ' तर मारुतीने असेच उत्तर दिले अगने- ' अहो ! ज्या वेळी रावणाने सीता चोहन आणली, त्याच वेळी युद्धाची घोषणा झालेली आहे व मी तरी लंकेला आग लावली आहे कोठे ? राक्षसानी माझी शोपटी पेटवली व मी ती विजविण्यासाठी समुद्रकडे निघालो. वाटेत क्वचित् कोठे अग्नि पडला असेल, त्याची सर्व जबाबदारी राक्षसावर आहे, ती काही मजवर नाही माझी इच्छा लंका जाळावी, अशी नव्हती. '

लंका जळली, हे पाहून सिद्ध, चारण, ऋषि व देव यास धरें वाटले. (सुं. ५५। २८-३५) कारण रावणाने याना पार छळले होते. यामुळे या सर्वांना धरें वाटले व त्यांनी मारुतीने अभिनंदनही केले !

एवढा अग्नि भटकला, तेव्हा सीता असलेले अशोकवनही जळले असेल व त्यात सीताही जळून गेली असेल, असे प्रथम मारुतीस वाटले, पण जाणान्या-येणान्याची भयंण ऐकून मारुतीस पळले की, अशोकवन व सीता ही सुरक्षित आहेत तेव्हा मारुतीस अनंद झाला. तो पुनः सातेजवळ गेला. तिला नमस्कार करून त्याने तिचा निरोप मागितला तेव्हा तिने पुनः त्यास एक दिवस रहा थोडी विभ्रान्ति घे व उद्या जा (सु० ५६।३-१०) असे म्हटले; कारण या वेळी सातेशी ममतेने बोलणारे माणूस येथे कोणीही नव्हते. अशा स्थितीत मारुतीने येथे एक दिवस तरी रहावे, असे सातेला वाटणे अगदी स्वाभाविक होते

काहीं समजुती.

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

क्षीण पुण्य झालें, म्हणजे स्वर्गांतून तारका पतन पावतात—

क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव ।

(सुं. १७।१९)

पुण्यसंचय असला, म्हणजे तारा बनून स्वर्गात राहता येतें किंवा तारकेवर राहता येतें. आकाशात तारागण दिसतात, तो स्वर्ग आहे व त्यातील तारा या पुण्यपुरुष राहण्याचीं स्थानें किंवा पुण्यपुरुषच आहेत. ज्याचा पुण्यसंचय संपतो, त्यांना इन्द्र स्वर्गांतून भूलोकावर खाली ढकलून देतो. रात्रौ उल्का पडतात, ते क्षीणपुण्य झालेले लोकच होत; यासाठीं तारका पडलेल्या पाहूं नये. पुण्यपुरुषाची अवोगति पाहूं नये

अशा कल्पना या वेळीं लोक मानीत होते, असें वाटतें. सध्या आकाशात कोणी स्वर्ग मानीत नाहींत व उल्कानाहो 'क्षीणपुण्य जाव' असेंहि कोणी मानीत नाहींत वर लिहिलेली कल्पना एक वेळ काहीं मतमतांतरामध्ये प्रचलित होती; पण पुढें वेदान्तज्ञानाच्या फैलावामुळें ती कल्पना मागे पडली.

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । (गी. ९।२१)

असें गीताही म्हणते, पण गीता (पवितां तारकां) उल्कापाताची याचा संबंध जोडीत नाहीं, हें पाहण्यासारखें आहे

पांचमुखी सर्प.

तस्याम्बरगतौ बाहू द्दृश्याते प्रसारितौ ।

पर्वताग्राद्विनिष्क्रान्तौ पश्चास्याविष पन्नगौ ॥५४॥

(सुंदर. १)

मास्तीनें उड्डाण केले, त्या वेळीं त्याचे दोनही हात आकाशात पसरले होते, ते पर्वताच्या शिखरातून पांचमुखी दोन सर्पच आहेत कीं काय असें दिसले.

मास्तीचे शरीर हा मोठा पर्वत असून, त्याचे दोन हात हे दोन सर्प व ह त्याचीं

पाच थोटें हीं त्या नागाचा प्रत्येका पाच तोंडें होत.

पद्ममुखी नाम होते, अमें मानलें जात असे कीं, हीं पंचमुखी नागाची केवळ कविकल्पना आहे, हें समजत नाहीं. पंचमुखी सर्पाचा उल्लेख रामायणात अनेक वेळा आलेला आहे.

स्त्रियांच्या अवयवांचें वर्णन.

सत्या आपण कोणत्याही स्त्रीशी बोलताना तिच्या अवयवांचें वर्णन करून तिच्याशा मर्णा करित नाहीं कोणी तसें केलें, तर त्यानें सभ्यतेच्या मर्यादेचें उल्लंघन केलें, अमें समजतो, पण रामायण-महाभारताच्या काळामध्ये स्त्रीच्या समक्ष किंवा असमक्ष तिच्या शरीरावयवांचें वर्णन करून बोलण्याची चाल सध्याप्रमाणें असभ्य समजली जात नव्हती, तर उलट वरपमून खालपर्यंतच्या सर्व थरातील लोकांशीं किंवा पुरुषांशा बोलताना शरीराच्या अवयवांचें वर्णन करित व परस्पराशीं बोलत असत, अमें दिसतें. यासंबंधाची काहीं ठळक उदाहरणें येथें देतां-

(१) केंसांचें वर्णन—

सुकेशी (सु० २९।२, ३१।१६) धनुःकेशान्ता (सु ३१।१६) असोक वनात मारुतीला सीता कशी दिसली, त्या वेळच्या वर्णनात हे शब्दप्रयोग वर्णन प्रयुक्त केलेले आहेत

(२) मुखाचें वर्णन—

शुभानना (अयो. ७।३१) कैकेयांचें कवि वर्णन करतो
विमलेन्दुसप्त (अयो ९।४३) मन्थरेच्या मुखाचें वर्णन कैकेयी करते
पूर्णचन्द्रानना (सुं १५।२८), पूर्णचन्द्रनिभानना (सुं ३०।७, ३७।१),
चरानना (सु ३३।६) मारुती संतेच वर्णन करतो ' चरानने ' हा शब्द
तर मरुतीनेच सीतेला सरोवन करताना वापरला आहे.

(३) डोळ्यांचें वर्णन—

विशालाक्षी (बाल १।१३०) शान्तेच रवि वर्णन करतो. (अयो ६।१)

कवि सीतेचें वर्णन करतो. (अयो. ९।५५) कवि कैकेयीचें वर्णन करतो. (मुं. २४।१९, २७।१६; २७।४१, ३०।२१; ३५।८७) सीतेचें वर्णन करतांना हा शब्दप्रयोग येथें झालेला आहे. पहिला व शेवटचा कवींनीं केला आहे. दुसरा व तिसरा त्रिजटा राक्षसींनीं केला आहे व चवथा सीतेला उद्देशूनच केलेला आहे.

कमलपत्राक्षी (अयो. १०।२७) कवि कैकेयीस ३५।६, ५८।५७) माहती समझ सीतेला संबोधून +

शुभलोचना (अयो. १२।२४) तसेंच ३६।१३) हे शब्द दशरथ कैकेयीस उद्देशून +

प्रफुल्लनयना (अयो. ३८।८) दशरथ उद्देशून म्हणतो.

शुभापाङ्गा (अयो. ३०।३४) राम सुभू (मुं. १५।२८; २९।६) माहती स हरिणलोचना (मुं. ४२।१४)

शायाक्षी (मुं. २४।४०) या शब्दांनीं

शायाक्षी (मुं. ५८।६१) या शब्दांनीं लोचना (मुं. २७।१५) त्रिजटा सीतेचें

असुलाक्षी (मु. २९।५) कवि सीतेचें

विशालनेत्रा (मुं. ३२।५) कवि सीतेचें (मुं. ३७।४१) कवि म्हणतो, पञ्चपलाशास

संबोधितो

असितेक्षणा (मुं. ३३।८) माहती

(४) दांतांचें वर्णन—

सितशुक्लदंष्ट्रं मुखं (मुं. २९।७)

(५) ओटांचें वर्णन—

विम्योष्ठी (मुं. १५।२९),

सीतेचें वर्णन करतो.

(६) कण्ठाचें वर्णन—

नीलकण्ठी (१५।२९) सीतेचें वर्णन कवि करतो

(७) स्तनांचें वर्णन—

सुपीनौ पयोधरी (अयो ९।४२) कैकेयी आपल्या दासचें वर्णन करते
चारवृत्तपयोधरा (सु १५।२८) माहतीला सता कशा दिसला, त्याचें
कवि वर्णन करते

(८) कमरेचें वर्णन—

सुमध्यमा (बाल २१।१५) जया व सुप्रभा याचें वर्णन करीत असता
वसिष्ठ म्हणतात. (बाल ३५।१४) मेनेचें वर्णन विश्वामित्र करतो (बाल ७७।
१०) कैकेयीच कवि वर्णन करतो. (सु १५।२९, ३०।१३) माहतीला सीता
कशी दिसली, तें कवि वर्णितो (सु. २३।९) माहती सातेअ संबोधितो

(९) जाघांचें वर्णन—

सुश्रोणी (बाल ४८।२२) इन्द्र अहल्येस संबोधितो
चरारोहा (बाल ६३।७) कवि अप्सरेचें वर्णन करतो (सु ३३।६,
३५।६७, २६।१८, ५८।६६) माहती सातेस संबोधितो शुभश्रोणी (अयो.
३०।४२) राम सीतला सबंधितो

या वर्णनामध्ये कवनें केलेलीं वर्णनें कवी-या निरकुशत्वामुळ मोडून यावीं
नव-यानें आपल्या बायकोसंबंधानें केलेले भाषणही आपण विचारात घेऊ नये
जरी स या नवराहा आपल्या बायकोचें असें वर्णन करून बोलत नाहीं, हें खरें
असलें, तरी नव-याला थोडी अधिक मुभा असावी, असें काहीं अशीं म्हणता
येणें शक्य आहे म्हणून नव-याच्या वर्णनाताल प्रयोग आपण मोडून दऊ, पण
माहती आप-या परमपूज्य महाराज्ञासत्रधा, प्रभु रामचद्राच्या परमपूजनिय सता
वर्मपनीं सीतेसंबंधी जें म्हणत आहे तें विचारात घेणें भाग आहे. माहती सुग्रा
चाचा सेनापति, रामाचा भक्त व सेवक, रामाला व सातेला परमपूज्य मानणारा
होता सातेचा अपमान याच्याकडून जाणूनगुनून होणें शक्यच नाहा. अशा
मनोउत्तीच्या माहतीच्या तोंडीं सातेला प्रलथ्न संबोधललां वचनें आलीं आहेत
तीं हीं अ हेत—

कवि सातेचें वर्णन करतो (अयो ११५५) कवि कैकेयाचें वर्णन करतो (सु २४११९, २७११६, २७१४१, ३०१२१, ३५१८७) सातेचें वर्णन करतांना हा शब्दप्रयोग येथें झालेला आहे पहिला व शेवटचा कवीनें वेला आहे दुसरा व तिसरा त्रिजग राक्षसीनें केला आहे व चवथा मारुतीनें सातेला उद्देशूनच केलेला आहे

कमलपत्राक्षी (अयो १०१२७) कवि कैकेयस उद्देशून म्हणतो व (सु ३५१६, ५८१५७) मारुती समक्ष सातेला सबाधून म्हणतो.

शुभलोचना (अयो १२१२४) तसेंच ' आयतलोचना ' (अयो ३६११३) हे शब्द दशरथ कैकेयीस उद्देशून म्हणतो

प्रफुल्लनयना (अयो ३८१८) दशरथ सातेस म्हणजे आपल्या सुनेस उद्देशून म्हणतो

शुभापाङ्गा (अयो ३०१३४) राम सातेला संबोधितो

सुभ्रू (सु. १५१२८, २९१५) मारुती सातेस उद्देशून बोलतो

हरिणलोचना (सु ४२११४) मदिरेक्षणा (सु २४१३६) हरिण-शावाक्षी (सु २४१४०) या शब्दानां राक्षसा सातेचें वर्णन करतात मृग-शावाक्षी (सु ५८१६१) या शब्दानें मारुती सातेचें वर्णन करतो कमललोचना (सु २७११५) त्रिजटा सातेचें वर्णन करते.

अतुलाक्षी (सु. २९१५) कवि सातेचें वर्णन करता

विशालनेत्रा (सु ३२१९) कवि सातेचें वर्णन करतो पद्मपत्रविशालाक्षी (सु ३७१४१) कवि म्हणतो, पद्मपत्राशाक्षी (सु ३३१३) मारुती सातेस संबोधितो

असितेक्षणा (सु ३३१८) मारुती सातेला संबोधितो.

(४) दांतांचें वर्णन—

सितशुक्रदंष्ट्रं मुख (सु २९१७) कवि सातेचें वर्णन करतो

(५) ओटांचें वर्णन—

विम्बोष्ठी (सु १५१२९), विम्बफलोपमोष्ठी (सु २९१७) कवि सातेचें वर्णन करतो

(६) कण्ठाचें वर्णन—

नीलकण्ठी (१५१२९) सीतेचें वर्णन कवि करतो

(७) स्तनांचें वर्णन—

सुर्पानौ पयोधरी (अयो ९१४२) कैकेयी आपल्या दासाचें वर्णन करते
चारवृत्तपयोधरा (सु १५१२८) माहतीला सीता कशी दिसली, त्याचें
कवि वर्णन करतो

(८) कमरेचें वर्णन—

सुमध्यमा (बाल २१११५) जया व मुप्रभा याचें वर्णन करीत असता
चसिष्ठ म्हणतात, (बाल ३५११४) मेनचें वर्णन विश्वामित्र करतो (बाल ७७
१०) कैकेयीचें कवि वर्णन करतो. (सु १५१२९, ३०१९३) माहतीला साता
चशी दिसली, तें कवि वर्णितो (सु -३१९) माहती सातेस संबोधिता

(९) जांघांचें वर्णन—

सुश्रोणी (बाल ४८१२२) इन्द्र अहल्येस संबोधितो

यरारोह (बाल ६३१७) कवि अप्सरेचें वर्णन करतो (सु ३३१६,
३५१६७, ६११८, ५८१६६) माहती सातेस संबोधितो शुभश्रोणी (अयो
३०१४२) राम सीतेला संबोधितो

या वर्णनामध्ये कवीने केलेलीं वर्णनें कवीच्या निरकुशत्वामुळ मोडून यावीं
नवऱ्यानें आपल्या चायकोसबधानें केलेलें भाषणही आपण विचारात घेऊ नये
जरी सध्या नवराहा आपल्या चायकोचें असें वर्णन करून बोलत नाहीं, हें खरें
असलें, तरी नवऱ्याला थोडी अधिक मुभा असावी, असें काहीं अशीं म्हणता
येणें शक्य आहे, म्हणून नवऱ्याच्या वर्णनाताल प्रयोग आपण मोडून दऊ, पण
माहती आपऱ्या परमपूज्य महाराज्ञासत्रधो प्रभु रामचंद्राच्या परमपूज्य सती
धर्मपत्नी सीतेसबधो जें म्हणत आहे, तें विचारात घेणें भाग आहे. माहता सुग्री-
वाचा सेनापति, रामाचा भक्त व सेवक, रामाला व सीतेला परमपूज्य मानणारा
होता सातेचा अपमान याच्याकडून जाणूनपुनून होणें शक्यच नाहा. अशा
मनोवृत्तीच्या माहतीच्या तोंडीं सीतेस प्रत्यक्ष संबोधिलला वचनें आलीं आहेत
तीं हीं आहेत—

का त्वं ... वरारोहे धरानने ? (सं. ३३।६)

त्वां आह स वरारोहे । (सं. ३५।६७)

त्वां आदाय वरारोहे स्वां पुरीं प्रति यास्यति । (५६।१८)

वरारोहा सीता । (५८।६२)

को नु भर्ता ते सुमध्यमे ? (सं. ३३।९)

भर्तारं असितेक्षणे । (सं. ३३।८)

का त्वं पद्मपलाशाक्षि ? (सं. ३३।३)

भर्तुः कमलपत्राक्षि ... विशालाक्षि शृणु । (सं. ३५।६-७)

या वचनात मादती प्रलक्ष संतेला संबोधित असना हे शब्द प्रयुक्त झाले अहेत । हे सुंदर मुख असलेल्या स्त्रिये ! हे बारीक कमर असलेल्या स्त्रिये ! हे सुंदर डोळे असणाऱ्या स्त्रिये ! हे (वरारोहे) उत्तम जांघा असणाऱ्या स्त्रिये ! असे शब्दप्रयोग आज कोणीही परका पुढ्य परक्या स्त्रियेस एफ्दम बोल्ड शकणार नाही, इतकेंच नव्हे तर परिचित पुण्यही अशा विशेषणें बोलणार नाही व एखादा नोकर राणीस तर असे म्हणणारच नाही; पण असे शब्दप्रयोग अपरिचित पुरुषानें केलेले ऐकून, मादतीला तो स्वतःच बोलणारा असल्यानें वाही वाटलेले नाही व संतेलाही त्याशकल काहीं वाटलेले दिसत नाही. यवहन असे शब्दप्रयोग स्त्रियाविषयी स्त्रियासमोर धरणें, हें या वेळीं सभ्य व्यवहाराचें दर्शक समजलें जात होतें, हें उघड होत आहे

वाईसाहेब । तुमची कमर अगदीं सिंहासारखी बारीक आहे. तुमचे डोळे कमळासारखे किंवा हरिणासारखे आहेत. असें परपुरुषानें बोलणें सध्या कोणाही स्त्रीस अवडगार नहीं मादती व सीता याची ही पहिलीच भेट आहे व या पहिल्या भेटांतच मादती संतेस अशा शब्दांनीं संबोधित आहे ।

या सर्व शब्दांत ' वरारोहे ' हा शब्द विशेषच विचार करण्यासारखा आहे. (वर- आरोहा) उत्तम जघन भाग असलेली स्त्री, अमा याचा अर्थ दिसत आहे (आरुह्यते इति आरोहः) या शब्दांत जो मूळचा स्पष्ट अर्थ आहे, तो प्रपंचारी इनुमाननें साधवी संतेला संबोधण्यास योग्य आहे, असें सध्यातरी आम्हांस वाटत नाही.

पण शब्दातील मूळचे अर्थ कालान्तराने लुप्त होतात. मूळचे अर्थ पुढे राहत नाहींत व नवीनच अर्थ उपजत होतात. यामुळे मूळचा अर्थ जो आज आपणास या शब्दात दिसत आहे, तो वाचमीनीच्या वेळेस राहिलाही नसावा व याचा दुसरा कोणता तरी उदात्त अर्थ त्या ठिकाणी हड झाला असेल. असें नसेल तर ब्रह्मचारी भारतीन्या तोंडीं संतिसारण्या सतील संवोधताना 'चरारोहे' असा शब्द प्रयुक्त झाला नसता असा शब्दप्रयोग हा थोडा आश्चर्यकारकच वाटतो, पण शब्दाचा हड अर्थ बदलला, तर असें होणें शक्यही आहे

उदाहरणार्थ 'कुशल' शब्दाचा मूळचा अर्थ (कुश+ल) दर्म नापारा असा आहे, पण हा अर्थ लोपून त्याचा अर्थ कौशल्ययुक्त (Skilful) असा बनला व आता मूळचा अर्थ कोणाच्या ध्यानीहि येत नाहीं, इतका तो लोपला गेला आहे त्याच प्रकारचा अर्थभेद 'चर+धारोह' या शब्दाचा झाला असावा. संस्कृत शब्दाचा असा एक कोश बनला पाहिजे व त्यात प्रत्येक शताब्दीमध्ये त्याचा अर्थ कसा होता, तें सोदाहरण दाखवें पाहिजे. अशा कोशामध्ये या इतिहासिक अर्थांतराचा विचार होणें शक्य आहे. तोंपर्यन्त याविषयी नवी निर्णय होणें कठीण दिसतें

रामायण-महाभारतान्या किंवा संस्कृत वाङ्मयान्या कालामध्ये स्त्रीपुरुषाच्या अवयवाचें सौष्टव अथवा सौंदर्य पाहून तें प्रशंसावें, त्यातील सौंदर्याचें अभिनंदन करवें, असा प्रघात होता, असें वरील शब्दप्रयोगावरून दिसतें. विधात्यानें जें रचनानीं गत्य दाखवें आहे, तें पहावें व त्याचें अभिनंदन करवें, अशा वृत्तीचा हा काल होता, पण पुढें लज्जा व मर्यादा फार वाढली, त्या प्रमाणानें शरिराच्या वर्णनाकडे कमी कमी प्रवृत्ति होऊ लागली सग्याची मर्यादशील वृत्ति ही चागली कीं पूर्वीची चागली, हा निर्णय करणें, हें येथें अप्रस्तुत आहे

सग्या पुरोप-अमेरिकेंतील लोकांमध्ये असें अवयवाचें वर्णन करून परस्पर-रागीं बोलण्याचा प्रघात आहे. प्रघातच नव्हे तर तो प्रत्यक्ष बोलण्यातही आहे. असाच परिपाठ अजूनही पूर्वी होता, असें दिसतें. सृष्टिमौंदर्य पहावें,

तें वर्णवें, असें या काळच्या लोकांम वाटत असे. सध्यां या बाबतीत लज्जा उत्पन्न झाली आहे.

सांतेचें जें वर्णन मारुतीनें केलें आहे, तें अलैंगिक भावनेनेंच केलेलें आहे. एक तर मारुती ब्रह्मचारी व संयमी होता व सीता ही त्याच्या प्रभुची धर्मपत्नी सती होती. तेव्हां लैंगिक किंवा वैषयिक भाव मारुतीच्या मनात येणें शक्यच नव्हतें. अशा अवैषयिक भावनेनें उच्चारलेले मारुतीचे शब्द आहेत.

आपणांकडे सध्यां असें कोणी बोलूं लागलें, तर हाणामारीचे मुद्दां प्रसंग कित्येक ठिकाणीं उद्भवतील, हें काहां मित्र कर्म दाखवण्याची आवश्यकता नाही.

वाल्मीकीचें चरित्र.

पूर्वीं सुमति नावाचा एक ब्राह्मण होता त्याची कौशिकी नावाची एक स्त्री होती तिला अग्निशर्मा नावाचा एक पुत्र झाला त्याम त्याच्या बापांनं वेदाध्ययन करण्याविषयीं पुष्कळ उपदेश केला, परंतु व्यर्थ ! शेवटीं कटाटन सुमति व कौशिकी हीं उभयता वानप्रस्थाधर्म घेऊन अरण्यांत राहिलीं अग्निशर्मा भिगची मगति घरून चर्ये कर्म करू लागला एकदा सप्तर्षींची अग्निशर्म्यांशीं गाठ पडली तेव्हा अग्निशर्मा म्हणला कीं, 'तुमच्याजवळ जें काहीं असेल तें सर्व येथें टाका, नाहीं तर तुम्हास ठार करीन.' नंतर अग्नि ऋषि म्हणाले, 'हे अग्निशर्म्या ! ज्यान्याकरिता तू हें घोर कृत्य करून द्रव्य मिळवितोस, ते या तुझ्या पापचे वाटेकरी आहेत काय ?'

अमें विचारल्यावर अग्निशर्म्यानें घरा चालून, आपल्या बायकोला व मुलाना विचारलें कीं, 'मी जें हें पापकर्म करून, तुमचा उदरनिर्वाह करतो, त्या पापाचे वाटेकरी तुम्ही आहात कीं नाहीं, तें सागा.' असें विचारल्यानंतर त्याचा बायका-मुलें म्हणालीं कीं, 'पापाचे वाटेकरी आम्ही नाहीं तुमच्या पापाचे वाटेकरी तुम्हांच आहात' अमें घराच्या मडळींच उतर ऐकताच अग्निशर्म्याला पश्चात्ताप झाला व तो ऋषीजवळ येऊन म्हणाला, 'मी केलेल्या पापाची मला क्षमा करा तुमच्या उपदेशानें मला पश्चात्ताप झाला आहे व मला ज्ञानदा प्राप्त झालें आहे आप-पासून तुम्हीं सांगल त्याप्रमाणें वागेन, माझ्यावर अनुग्रह करा व माया उद्धार होईल, असा एसादा मार्ग दाखवा' असें म्हणून वर इतर सहा ऋषि अत्रांस म्हणाले कीं, ज्यापेन्ना याला अ पत्था उपदेश नें पश्चात्ताप झाला आहे, त्यापेन्ना आपणच याला शिष्य करून पवित्र करा असें म्हणून त्यावर अग्नि ऋषींनीं उतर दिलें कीं, ठीक आहे व नंतर त्यानीं अग्निशर्म्याला सांगितलें कीं, आम्ही पुन येथें परत येईपर्यन्त या झाडाखालीं बसून 'राम' नामाचा जप करीत रहा अमें सांगून सप्तर्षि निघून गेले नंतर अग्निशर्मा रामनामाचा जप करीत बसला असता त्याच्या अगावर वारुळें वाटला इतकीं वर्षे तेथें जप करण्यात गेल्यावर पुष्कळ काळानंतर सप्तर्षि पुन अग्निशर्मा जेथें तप करीत बसला होता, तेथें आले व रामनामाचा

निघट असलेला धनि ऐकून त्यांनी त्याच्या अंगावरची वारळें बाजूस केली व अग्निशर्म्याला बाहेर काढिलें. त्या वेळीं तो सप्तर्षींना नमस्कार करून म्हणाला कीं, मी आज आपल्या कृपेने पापमुक्त होऊन, ज्ञानीं ज्ञानें आहे, तें ऐकून ऋषि म्हणाले, तूं अता वारळातून बाहेर आल्यामुळें तुझा हा दुसरा जन्म आहे व चारळापासून म्हणजे वाल्मीकापासून तुझा जन्म ज्ञान्यामुळें आजपासून तुला वाल्मीकि असें लोक ओळखतील, नंतर न्या वाल्मीकिं नें शंकराची उपासना करून रामायण नावाचें एक महाकाव्य केले या वाल्मीकीं जया दुरास्यलांचे ठिकाणीं शंकराची उपासना केली, तें स्थान वाल्मीकिभूत या नावनें प्रतिष्ठ झालें व त्याचें पूजन करणारे लोक मुक्त होऊ लागले [स्कंद ५।१।२४, ७।१।२७८]

स्कंदपुराणात याच्यासंबंधी दुसरी एक कथा आढळते, ती अशी—

पूर्वी एक कश्यु नामक ब्राह्मण होता त्यानें पुष्कळ तप केलें तप पूर्ण झाल्यावर त्याला आपल्या ह्मीचें स्मरण झालें व त्यामुळें त्याचें वीर्यस्खलन झालें. हे वीर्य एका वनचरीनें गिळलें, त्यामुळें तिला एक पुत्र झाला. नंतर त्या पुत्रावर महर्षीचा प्रमाद होऊन, त्याला ब्राह्मण्य लाभलें व पुढें तो वाल्मीकि या नांवानें प्रसिद्धीस आला. याची पुढें ऋषींमध्ये गजना होऊं लागली. नंतर त्यानें तमसा नदीच्या तीरावर अश्रम करून, त्या ठिकाणीं आपलें अध्यापनाचें काम चालू ठेविलें. याची शिष्यसंख्या पारथ मोठी होती, परंतु सर्वांत भरद्वाज ऋषि मुख्य होता. एका भरद्वाजासह हा नदीवरून खान करून परत येत अगता, एका व्याधानें मैथुनगळ असलेल्या वीचपक्षाच्या जोडप्यातील एकास मारलेलें यानीं पाहिलें, तेव्हा याला पार दया आली व त्याच्या तोंडातून—

मा निपाद् प्रतिष्ठां स्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्कौश्मिथुनादेकभवधी. काममोहितम् ॥

(वा. रा. वा ३।१५)

अशी छंदोपद्ध शपथार्थी बाहेर पडली. अस्मार् तोंडातून निघलेल्या शब्दाचा एक अनुसृष्टी घृणांत शिर घनलेला पाटून, याला पारथ आश्रय वाटले, परंतु अ पण त्या निघ दाला राग दिला, हे बर्दट केले, अगें घटून चिताघरत

हेऊन, विचारमग्न झाले असतां, ब्रह्मदेवांनीं स्वतः येऊन ' तूं म्हटलेला श्लोक यशोरूपच होईल,' असें सांगून त्यांस धीर दिल्या व रामचरित्र लिहावयास स्फूर्ति दिली. नंतर यानीं रामचरित्राचा चौवीस सहस्र श्लोकांचा ग्रंथ लिहिला.

रामनें संतेचा त्याग केल्यावर त्यानेंच तिला साभाळलें. त्या वेळीं सीतागरोदर होती. पुढे यथामार्गी प्रसूत होऊन, तिला लव-कुश असे दोन पुत्र झाले. त्यांचें संगोपन यांनींच केलें व विशान्यासही करवून घेतला. स्वतःरचलेलें रामायण त्यास शिकविलें.

सीतारथागानंतर रामानें अश्वमेध यज्ञ केला, त्या वेळीं यज्ञमार्गभ्रम हे आपल्या शिष्यांसह गेले होते. एकदां एका ऋषीबरोबर पास्तडवाद केल्यामुळें याला ऋद्धत्येचें पातक लागलें व महादेवाच्या उपासनेनें त्याचें निरमन झालें.

वाल्मीकिश्चाह भगवान् युधिष्ठिरमिदं वचः ।

विवादे साग्निमुनिभिर्ब्रह्मघ्नो वै भयानिति ॥ ८ ॥

उक्तः क्षणेन चाधिष्ठस्तेनाधर्मेण भारत ।

सोऽहमीशानमनघममोघं शरणं गतः ॥ ९ ॥

मुक्तश्चास्मि ततः पापैः ततो दुःखविनाशनः ।

आह मां त्रिपुरघ्नो वै यशस्तेऽग्न्यं भविष्यति ॥ १० ॥

[म. भा. अ. ४९। ८, ९, १०,]

वाल्मीकि हा जातीनें शूद्र अमून, पुढें ऋषिप्रसादानें ब्राह्मणत्व पावला. याचें पूर्वाचें नांव वाल्या कोळी असें होतें. या प्रचलित दंतकथेस कोठें आधार नाहीं. उलट वाल्मीकि विद्वान् ब्राह्मण होता, हीच गोष्ट ज्या ज्या ठिकाणीं रामायण, त वाल्मीकीचा उल्लेख आलेला आहे, त्या त्या ठिकाणीं तपस्वी, मुनिपुंगव, द्विज या व यास रचया इतर विशेषगानीं प्रमुखांनीं सांगितली आहे. खुद्द वाल्मीकीनेंच अपली उरपत्ति कोण.पामून झाली, हें पुढील श्लोकात सांगितलें आहे.

प्राचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनंदन ।

(वा. रा. अ. १६। १८)

पण मदीं प्रचेतमाला वंश नसल्यामुळें हा प्रचेतम् दुमरा असावा, वाल्मीकीस

ब्रह्मदेवाच्या वरामुळे रामजन्मापूर्वीच रामचरित्र लिहिता आले, असा पुष्कळांचा समज आहे व रामचरित्रावर जे ग्रंथ झाले, त्यांच्यामध्ये काच समजुतीचा अनुवाद केला असल्याने ही समजूत दृढ होत चालली आहे, परंतु ती निराधार आहे, कारण रामायणातील सर्व श्रियापदे भूतकालाची असून, राज्यातील पुढे होणारी स्थिति मात्र भविष्यकालीन म्हणून वर्णिली आहे पुढे होणाऱ्या मनुष्यांचे गर्भन भूतकालीन पदे घालून तयार करणे, हे असंभवनीय दिसते वाल्मीकि हा रामाच्या वेळीं अथवा रामानंतर होऊन गेला असावा रामायण हे काव्य रामानंतरच्या एखाद्या वाल्मीकि नावाच्या मनुष्यने लिहिले असून, ते रामकालीन वाल्मीकीच्या नावावर दिले असावे असा कित्येकांचा तर्क आहे पण यासंबंधाचा निश्चय होण्यास जेवढा पुरावा पाहिजे तेवढा अजून सापडलेला नाही

वाल्मीकिसून, वाल्मीकिशिक्षा, वाल्मीकिहृदय, व गगष्टक हे रामायण-व्यक्तिरिक्त ग्रंथ वाल्मीकीच्या नावावर आहेत

ब्रह्मदेवाने स्वतः भरद्वाजाबरोबर येऊन, यास रामायण संपूर्ण करवून सांगितले यासंबंधी योग वाशिष्ठात उल्लेख आला आहे, तो असा—

इत्युक्त्वा स भरद्वाजं परमेष्ठीं मदाश्रमम् ।

अभ्यागच्छत् समं तेन भरद्वाजेन भूतकृत् ॥

[यो वा २-११]

वेवस्वतमन्वन्तरांत आतांपर्यंत जे २८ युगांचे २८ व्यास झाले, त्यात २४ व्या युगात विष्णुपुराणातील यादीप्रमाणे वाल्मीकि ऊर्फ ऋषि भार्गव होऊन गेला, असा उल्लेख आहे

तसेच वाल्मीकि या नांवाचा विसर्गमभिविषयी नियम सांगताराहि एक अचार्य होऊन गेला आहे